THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817
LIBRARIES

66 ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ 66

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXXIV

БЕОГРАД, 1921
ШТАМПАРИЈА «ДАВИДОВИЋ» - ДЕЧАНСКА УЛИЦА 14

Цена 20 дин.

66 ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ 66

ГОДИШЊИЦА

НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXXIV

БЕОГРАД, 1921

ШТАМПАРИЈА «ДАВИДОВИЋ» — ДЕЧАНСКА УЛИЦА 14

ОДБОР
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник Др. Тих. Р. Ђорђевић
Деловођа и благајник Жив. П. Симић

ЧЛАНОВИ:

Чедом. Мијатовић
Светом. Николајевић
Срет. J. Стојковић
Јов. Миодраговић
Гаврило Јовановић
Др. Радов. Кошутић
Павле Поповић
Др. Милета Новаковић
Др. Владимир Ћоровић
Др. Веселин Чајкановић

ДО САДА ПОМРЛИ ЧЛАНОВИ ОДБОРА:

Јован Анђелковић
Ђорђе Малетић
Коста Маринковић
Др. Јосиф Панчић
Ђен. Коста С. Протић
Сава Сретеновић
Ђуро Даничић
Мита Ракић
Светислав Вуловић
Стев. Д. Поповић
Митрополит Инокентије
Стојан Бошковић
Ђен. Јов. Мишковић
Милан Ђ. Милићевић
Стојан Новаковић
Момчило Иванић
Љубомир Ковачевић
Доброслав М. Ружић

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

ПРВИ ДЕО

ДРУГИ ДЕО

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан 31. јануара 1914. у Београду

Били су: Председник *Добра М. Ружић*; чланови: *Ст. Новаковић*, *Жив. П. Симић*, *Момчило Иванић*, *Срета Ј. Стојковић*, *Љуб. Ковачевић*, *Јов. Миодраговић*, *Др. Тих. Р. Ђорђевић*.

I.

Пок. Никола Чупић био је и срцем и душом војник. Жарко је желео рат на Турке. Кад би год што ново и лепо од војничке спреме набавио, свакад би говорио: *Ово ће требати кад се пређе у Босну.* А кад је, изнурен болешћу, видео да му се ближи крај животу, писао је између осталог... *кад не бејах срећан (као што су моји стари) да будем од користи на бојном пољу, са сабљом у руци, за шта се спремах: оставићу све своје имање на просветне цељи... И просвета је оштра као бојни мач, и она може да погњави Турке и да освети наше Косово.*

И зато је Одбор његове Задужбине на овом свечаном састанку, који се сваке године држи на овај дан, дан његове смрти, с нарочитим пијететом поменуо његово име, после великих и сјајних победа српске војске, после освећенога Косова и одагнања Турака са српских земаља, за чим је његова душа жудела, и одлучио да се из његове Задужбине, као прилог на његово име, изда 200 (две стотине) динара Народном Инвалидском фонду Св. Ђорђе.

II.

Деловођа и благајник *Жив. П. Симић*, прочитао је извештај о раду Одборову и имовном стању Задужбине за 1913 годину.

1. Књижевни рад.

На својим састанцима у 1913 години Одбор се бавио оценом списа поднесених за Годишњицу и примио: 1. Дра Миленка Р. Веснића: *Имбро И. Ткалац* — први помен; 2. Дра Веселина Чајкановића: *О грчким и римским изворима Доситејеве збирке басана;* 3. Андре Гавриловића: *Беч као заштитник М. Светића и почетак рада Ђ. Даничића;* 4. Андре Гавриловића: *Традиција о Бранковићима у Гундулићеву „Осману“;* 5. Јов. Миодраговића: *Двадесетпетогодишњица једне необичне културне установе (вечерње школе Др. Св. Саве);* 6. Вој. А. Гавриловића: *Лични лекар Вука Ст. Караџића,* биографске белешке; 7. Стевана Симића, професора: *Историја Кратовске Области;* 8. Узето на знање да је од чланка Ивана Иванића: *Српске школе у Турској,* који је почет у 32. Годишњици, остало за продужење у 33. Годишњици.

За време штампања Годишњице Председништво је примило: 9. Чланак Дра Петра Колендића, *Фра Бартуо Качић—Жарковић* по препоруци члана Одбора Дра Тих. Ђорђевића; и 10. Чланак Андре Гавриловића: *Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година* — и ако је за ову Годишњицу већ било грађе колико се у Годишњицу обично уноси, Председништво је и овај чланак унело у ову Годишњицу из разлога што се ових дана прославља стогодишњица Владике Рада — Његоша.

Сви су ови чланци и наштампани у 33. Годишњици, која је наштампана у 500 егземплара, а износи 25 штампаних табака и пет страна књижевнога текста.

1. Имовно стање.

1. Фонд.

	динара
Стални капитал Задужбине код Управе Фондова износи сада	74.500·—
Свега . . .	74.500·—

2. Примање.

	динара
Прихода преостало из 1912 године . .	2.944·95
Примљено прихода у 1913 години . .	4.636·90
Свега . .	7.581·85

3. Издавање.

На хонораре, штампу, и остало издато .	4.937·05
Предато рачуну за 1914 годину . . .	2.644·80
Свега . .	7.581·85

Г. Министар Просвете откупио је у овој години 25 комплета Годишњице, свега 725 егземплара по 1·20 дин. за шта је од Министарства примљено 870 динара. Целу ову суму и још 360 дин. колико је по ранијој одлуци Одборовој требало унети у стални капитал Задужбине, благајник је предао Управи Фондова на умножење сталног задужбинског капитала. Према томе стални капитал који је 31 јануара 1913 године износио 73,270 динара, износи сада 74.500 дин.

Рачуне су по одлуци Одборској, прегледали Момчило Иванић и Јов. Миодраговић.

III.

Момчило Иванић саопшти да су он и Јов. Миодраговић рачуне прегледали, с оригиналним документима примања и издавања упоредили и нашли да су у свему тачни и исправни.

Одбор прима извештај.

IV.

Момчило Иванић реферовао је о чланку Андре Гавриловића: *О неколиким народним песмама у првој књизи Вукова зборника.*

Чланак је примљен за наредну Годишњицу.

V.

Деловођа и уредник Годишњице Жив. П. Симић саопштава да је од чланка Ивана Иванића: *Српске Школе у Турској* остало и за наредну Годишњицу толико да ће изнети око 7 штампаних табака.

VI.

Председник саопштава да је г. Министар Просвете намеран да и ове године откупи известан број комплета од Годишњице.

Примљено је на знање с благодарношћу.

VII.

Председник предлаже да се изабере ново председништво.

Одлучено је да и даље остане председник Добра Ружић а деловођа и благајник Жив. П. Симић, а рачуне да прегледају Момчило Иванић и Јов. Миодраговић.

С тим је састанак закључен.

Деловођа,
Жив. П. Симић

Председник,
Добр. М. Ружић

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан 31 јануара 1920 г. по ст. календару у Београду.

Били су чланови одбора: Живојин П. Симић, Срет. Ј. Стојковић, Јован Миодраговић, Гаврило Јовановић и Др Тих. Р. Ђорђевић.

I.

Деловођа Одбора, Жив. П. Симић, отворио је састанак овом речи:

Господо Одборници, пошто је Одбор Чупићеве Задужбине у току ратног времена изгубио свога председника, Добру Ружића, сматрао сам за дужност, као одборски деловођа, да Вас сазовем на састанак на овај дан, на који је одбор држао сваке године свој редовни, годишњи састанак, као на дан смрти оснаваоца задужбине.

Господо Одборници, пошто је на данашњи дан, тачно пре педесет година, преминуо основалац ове

Задужбине и овог Одбора, Никола Чупић, устанимо, одајмо почаст његовој племенитој сени, и рецимо: слава му!

Одборници су, уставши, изрекли: Слава му!

Господо Одборници, у времену живота и смрти оснаваоца ове Задужбине, Николе Чупића, идеја водиља свију патриотских Срба била је: рат противу вековног непријатеља и угњетача српске нације Турака, и ослобођење и васкрснуће Српске Отаџбине и њене слободе. И оснивач ове Задужбине, Никола Чупић, жудео је за моментом судара српске и турске војске; жудео је да на бојном пољу послужи народу и Отаџбини као војник и официр српски, и, опремајући што му треба за тај, за њега свети моменат, имао је обичај рећи: „Ово ће требати кад се пређе у Босну." И, Господо Одборници, ја ћу и овога пута, као и на данашњи дан на одборском састанку 1914. г. цитирати његове речи: „...Кад не бејах срећан (као што су моји стари) да будем од користи својој Отаџбини на бојном пољу, са сабљом у руци, за што се свакад спремах: оставићу све своје имање на просветне цељи... И просвета је оштра као бојни мач, и она може да погњави Турке, и да освети наше Косово."

Господо Одборници, на данашњи дан 1914. г., после сјајно свршенога рата против Турске Царевине и ослобођења јужних земаља Српске Отаџбине, када се држало да је жеља пок. Николе Чупића испуњена, јер је освећено Косово, Одбор је, после цитираних речи оснаваоца ове Задужбине, Николе Чупића, одлучио да Инвалидском Фонду Св. Ђорђе приложи из прихода Чупићева Фонда 200 динара. Али тада, тога дана, 1914. г. Одбор није могао предвидети да ће Српски Народ ускоро морати још једанпут да свети Косово, није могао предвидети страшне догађаје, којима ће почетак бити баш на Видов дан те године. Одбор није могао предвидети ратни оркан, који ће у току те године обухватити цео цивилизовани свет, подељен у две групе, које се међу собом сатираше пуне четири године, и у којем наша, Српска, тек ослобођена, Отаџбина постаде полазна тачка, и после херојских бо-

раба и сјајних победа, нападнута једновремено од три велике царевине и једне краљевине, би најзад савладана и прегажена, а становништво њено вргнуто на најстрашније муке до истребљења. Од присутних на томе састанку чланова Одбора није тога дана никоме ни на ум пасти могло, да ће четворица од тих људи, који су предано и ревносно служили српској просвети, оној просвети која је, по речима Николе Чупића, оштра као бојни мач, која може да погњави Турке, оној просвети која је ширила у Српском Народу свест и идеју о васкрсу Српске Државе и њене моћи, о идеји освећења Косова, у томе ратном пожару, и ако не на борбеним фронтовима, и ако у позадини, али извесно под теретом страшних прилика, лишени сваке неге и потребне помоћи, под теретом душевних болова за пропалом Отаџбином, положити животе своје, и не дочекати поновни састанак Одбора, коме су били предано искрени, и у пословима његовим ревносни. Та четири наша друга, Господо Одборници, јесу: Стојан Новаковић, Љуб. Ковачевић, Момчило Иванић, чланови и Добра Ружић члан и председник Одбора.

Г. Г. Одборници, устанимо, одајмо им тиме почаст и изрецимо: Слава им и Бог да им душу прости!

Одборници су устали и с пијететом изговорили: Слава им и Бог да им душу прости!

II.

Извештај о књижевном раду и имовном стању.

Књижевног рада за све време од последњег Одборског састанка 31 јануара 1914. г. није било. Један чланак, г. Андре Гавриловића, професора, предат за наредну Годишњицу, и наставак чланка г. Ивана Иванића: О српским школама у Турској Царевини, уништили су непријатељски војници, који су по заузећу Београда ушли у моју кућу, развалили мој писаћи сто, однели из њега све што је било од вредности, а рукописе и те и моје с осталим хартијама уништили.

Имовно стање стоји овако: динара

	динара
1. Стални капитал Фонда у Управи Фондова на дан 31 јануара 1914. г. износио је	74.500.—
Свега . .	74.500·—

А какво је стање фонда сада видеће се тек, кад се донесе закон о мораторијуму.

	динара
2. Од потрошног капитала на дан 31 јануара 1914. године остало је	2.644·80
У току године примљено је од Министарства Просвете за откупљених 1430 књига Годишњице по 1·40 дин.	2.000·—
Свега . .	4.644·80
3. На хонораре, штампу и повез књ. 33. Годишњице и остало, по гласу признаница, које прилажем, издато	3.910·20
Непотрошеног капитала налази се у готову	734·60
Свега . .	4.644·80

III.

По одлуци одборској ове су рачуне прегледали и с документима примања и издавања упоредили, и у благајничкој књизи потврдили тачност примања и издавања у означеним цифрама г. г. Јов. Миодраговић и Гавр. Јовановић, и Одбору о томе реферисали.

Одбор је извештај примио на знање и даје благајнику разрешење за те рачуне.

IV.

Деловођа износи предлог да се изаберу четири члана на упражњена места у Одбору, и кандидује ова лица: Павла Поповића, проф. Универзитета; Др Милету Новаковића, проф. Универзитета; Др Веселина Чајкановића, проф. Универзитета и Др Владимира Ћоровића, проф. Универзитета.

После кратке дискусије Одбор је ову кандидацију усвојио и ова су Господа изабрана за чланове Одбора.

V.

Деловођа износи предлог да се изаберу председник и деловођа. Предлаже да за председника буде изабран један од г. г. Срет. Стојковића и Др Тих. Ђорђевића.

Одбор је једногласно понудио председничко место досадашњем деловођи Жив. Симићу. Он је захвалио на почасти, али је изјавио: да је у интересу саме установе да председничко место заузме човек агилнији, енергичнији, који има веза са савременим просветним људима и установама, док је, међутим, он већ више везан за кућу и живи повученим животом. Зато не може да се прими избора и моли да се за председника изабере друго лице.

Уваживши те разлоге Одбор је потом једногласно изабрао за председника г. Срет. Стојковића. Г. Стојковић је захвалио на указаној му почасти, али из истих разлога, које је навео и садашњи деловођа, не може да се прими председништва.

Најзад Одбор, уваживши и разлоге г. Стојковића, изабрао је за председника г. Др Тих. Р. Ђорђевића.

За деловођу и благајника Одбор је и на даље изабрао досадањег деловођу Жив. П, Симића.

VI.

Председништву је остављено да сазове, кад нађе за потребно, Одбор на ванредни састанак ради договора о томе: шта Одбор у овим приликама сме предузети од послова који спадају у његов круг.

С тим је састанак закључен.

Деловођа,	Председник,
Жив. П. Симић.	**Др Тих. Р. Ђорђевић.**

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан у Београду 2 априла 1920 год.

Били су: председник Др Тих. Р. Ђорђевић, чланови: Жив. П. Симић, Срет. Ј. Стојковић, Јов. Миодраговић, Гаврило Јовановић, Павле Поповић, Др Милета Новаковић, Др Веселин Чајкановић, Др Владимир Ћоровић.

I.

Председник ставља на расправу питање о раду на Годишњици.

По опширној дискусији о овоме питању дошло се до закључка, да се при скупоћи, која у данашњим приликама влада у штампању књига, Годишњица не би могла издати приходом од овогодишње камате на задужбински капитал. Да би се пак приход за штампање Годишњице повећао, треба настати да се распродаду Годишњице којих је преостало нераспродатих и неупропашћених за време рата. А да би се томе могло приступити, треба прво наћи локал, у којем ће се те књиге моћи распоредити и видети колико бар приближних комплета и колико и којих раздружених књига има, јер су те књиге из собе, у којој су у згради Академије Наука биле, због неке потребе избачене и стрпале на гомилу у један мали, влажан, простор, у којем се с њима не може чинити никакав распоред.

Пошто Одбор не располаже новчаним средствима да би се могао најмити локал за ту потребу, остало се на томе да се умоли која од књижевних установа за гостопримство. У првом реду дошло се на мисао да се за то умоли Срп. Књ. Задруга.

Односно цене, по коју да се у овим приликама поскупелих књига продају Годишњице, одлучено је да председник ступи у погодбу с Министарством Просвете, руководећи се што већом коришћу по Задужбину, а за остале купце комплети да се продају по 5 дин. од књиге, а поједине, раздружене књиге, ако буде могуће и скупље.

II.

Како је у току ратног времена овај Одбор изгубио своја четири члана: Ст. Новаковића, Љуб. Ковачевића, Добр. Ружића и Момчила Иванућа, потребно је да се напишу и у наредној Годишњици штампају некролози овим члановима Одбора, како је то већ раније уведено као правило.

Примили су се Павле Поповић да напише некролог Ст. Новаковићу, Др Влад. Ћоровић — Љуб. Ковачевићу. Остављено је председништву да ангажује лица која ће написати некрологе Добр. Ружићу и Момчилу Иванићу.

Деловођа,	Председник,
Жив. П. Симић.	**Тих. Р. Ђорђевић.**

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан у Београду 19 новембра 1920 г.

Били су: председник Др Тих. Р. Ђорђевић; чланови: Жив. П. Симић, Срет. Ј. Стојковић, Гаврило Јовановић, Др Радован Кошутић, Др Милета Новаковић, Др Влад. Ћоровић, Др Веселин Чајкановић.

I.

Председник саопштава да је према одборској одлуци донетој на састанку од 2. априла о. г. чинио покушаје да се од пређашњих Годишњица распрода што више те да би се створила могућност да се приступи штампању наредне Годишњице, и да се нешто у том погледу успело, али да то не даје могућности за штампање Годишњице. Међу тим он је учинио корак код Министарства Просвете и Управе Фондова односно питања о камати на задужбински капитал за време рата, и добио је изјаву Управе Фондова да ће она камату на задужбински капитал рачунати и Од-

бору издати за све време рата, према чему је Одбор Задужбине стављен у могућност да приступи раду на издању наредне Годишњице.

II.

Од радова за наредну Годишњицу председник приказује:

1. Чланак Јов. Миодраговића „Београд за време балканског и великог јевропског рата (1912—1918)“ као прилог за историју Београда.

2. Чланак Дра Влад. Ћоровића “Бан Кулин“.

3. Свој чланак „Из Милошеве Србије“.

4. Чланак Дра В. Чајкановића „Неколике примедбе уз српски Бадњи дан и Божић“.

5. Чланак Дра Милана З. Влајинца „О млекарској производњи помоћу крављег млека“. (Овај чланак примљен је по накнадном реферату Дра Милете Новаковића).

6. Доктор В. Чајкановић предлаже да се прими чланак г. Милана Мајзнера „Трагови Култа Мајке Богова у Србији“.

7, Др Вл. Ћоровић подноси некролог пок. Љ. Ковачевићу.

Сви су ови чланци примљени за Годишњицу.

Према томе што ће у ову књигу Годишњице доћи још три некролога, а одлучује се да ова Годишњица не буде већа од 15 штампаних табака, оставља се председништву да се према томе управља, ако би још какав чланак био понуђен и могао добити места у овој књизи.

III.

Одлучено је да се ова књига Годишњице наштампа у 1000 егзамплара. А Предсаднику и Деловођи остављено је да одлуче у којој штампарији да се књига штампа.

IV.

Одлучено је да према промењеним приликама и хонорар писцима чланака буде одсад 160 динара од

штампаног табака, и да се писцима, који изјаве жељу, одштампа о трошку Задужбине сепаратно по 50 егземплара од њиховога чланка.

V.

Овлашћује се преседништво да, пошто задржи за потребе Одбора 20 комплета, остале Годишњице прода по својој увиђавности односно цене.

VI.

На тражење послужитеља, који је Годишњице, кад су пренете у магацин Срп. Књиж. Задруге, уредио по комплетима и свескама изда као хонор 150 динара, и да му се за сваки сазив чланова издаје по 10 динара.

VII.

Пошто је на годишњем састанку Одбора 31 јануара ове год. констатовано да се тог дана навршило 50 година од смрти племенитог оснивоца ове Задужбине, Николе Чупића, то преседник предлаже да се то у овој Годишњици обележи једним прегледом онога што је ова Задужбина у томе времену дала српској просвети.

Стављено је деловођи у дужност да то изврши.

Стим је састанак закључен.

Деловођа,
Жив. П. Симић.

Председник,
Тих. Р. Ђорђевић.

ШТА ЈЕ СРПСКОЈ ПРОСВЕТИ ДАЛА ЗА ПРВИХ 50 ГОДИНА

ЗАДУЖБИНА НИКОЛЕ ЧУПИЋА

31 Јануара 1870 године, далеко од своје Отаџбине, коју је жарко љубио и желео за њено ослобођење и уједињење положити живот свој, испустио је своју племениту душу потомак Змаја од Ноћаја Стојана Чупића, познатога јунака из Првога Српског-Устанка — артиљеријски капетан *Никола Чупић*.

Никола Чупић је преминуо у афричкој приморској вароши Орану, куда је био отишао еда би нашао лека својој тешкој грудној бољци. А кад се већ уверио да му лека нема и да му се приближује последњи дан живота, и да неће дочекати да својој Отаџбини послужи „на бојном пољу, са сабљом у руци", узео је перо у руку, која је већ почела отказивати моћ да њиме влада, и написао тестаменат којим оставља све своје имање да се оснује књижевни фонд из чијег ће се прихода издавати научна и морална дела, јер, вели, „и просвета је оштра као бојни мач, и она може да погњави Турке и да освети наше Косово".

У свом тестаменту ставио је Чупић и наредбу да се састави Одбор од 12 лица којем ће бити стављено у „аманет да се његова жеља извршује".

Одбор је тај састављен и отпочео намењени му посао у децембру 1874 године, а прво књижевно дело издао је 1875 године. Од тада па до 31 јануара 1920 године, ког се дана навршило 50 година од смрти родољуба Николе Чупића, Одбор његове Задужбине старао се да што достојније и што корисније извршује жељу Чупићеву. И пошто се одбије и последњих шест ратних година, за које време Задужбина није радила, за осталих четрдесет година, под управом њенога

Одбора Чупићева Задужбина, са својим скромним новчаним средствима, дала је српској просвети 32 дела популарно-научне садржине и 33 Годишњице, у којима је српској просвети дат 291 чланак оригиналне, популарно-научне, махом националне садржине.

Када су та засебна књижевна дела и којим су редом по кронологији излазила, види се из овога списка:

1. **М. Ђ. Милићевић:** Чупићи, Стојан и Никола, Београд 1875.
2 **П. Ј. Савић:** Гарније-а, Први појмови политичке економије. Београд 1876.
3. **Н. Ј. Петровић:** Кућа као васпитаоница, од Стоја. Београд 1876.
4. **Стојан Новаковић:** Српске народне загонетке. Панчево 1877.
5. **Мита Ракић:** Један лист из социјалне физике. Београд 1877.
6. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, I. Београд 1877.
7. **К. С. Араницки**; Рефлекси мозга, од И. Сјеченова. Београд 1877.
8. **Годишњица Николе Чупића:** Књига I. Београд 1877.
9. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, II. Београд 1877.
10. **Годишњица Николе Чупића**. Књига II. Београд 1878.
11. **В. Ј. Петровић:** Жена као домаћица, од проф. Д-ра Л. Стајна. Београд 1879.
12. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, III. Београд 1879.
13. **Годишњица Николе Чупића**. Књига III. Београд 1879.
14. **С. В.:** Прилози дијететици душе, од Е. Фрајтерслебена. Београд 1880.
15. **Чедомиљ Мијатовић:** Деспот Ђурађ Бранковић, књига прва. Београд 1880.
16. **Н. Капетановић:** Карактер и дух политичких партија, од Ј. Блунчлија. Београд 1880.
17. **Д-р Папакостопулос:** Одисија Омерова. Београд 1881.
18. **Чедомиљ Мијатовић:** Деспот Ђурађ Бранковић, друга књига. Београд 1881.
19. **Годишњица Николе Чупића**. Књига IV. Београд 1882.
20. **Годишњица Николе Чупића**. Књига V. Београд 1883.
21. **Годишњица Николе Чупића**. Књига VI. Београд 1884.
22. **Ђорђе Малетић:** Грађа за историју Народнога Позоришта. Београд 1884.
23. **Годишњица Николе Чупића**. Књига VII. Београд 1885

24. **Гајење мале деце,** Марије Манасејине, превела Д-р Драга Љочић. Београд 1885.
25. **Годишњица Николе Чупића.** Књига VIII. Београд 1886.
26. **Годишњица Николе Чупића.** Књига IX. Београд 1887.
27. **М. Ђ. Милићевић:** Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба. Београд 1888.
28. **Годишњица Николе Чупића.** Књига X. Београд 1888.
29. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XI. Београд 1889.
30. **М. Ђ. Милићевић:** Кнез Милош у причама. Београд 1891.
31. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XII. Београд 1891.
32. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIII. Београд 1893.
33. **Стојан Новаковић:** Срби и Турци XIV. и XV. века. Београд 1893.
34. **М. Ђ. Милићевић:** Жена XX. века, написали Жил Симон, члан француске Академије и Густав Симон, д-р медецине. Београд 1894.
35. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIV. Београд 1894.
36. **Андра Гавриловић:** Писма о књижевности у Словенаца. Београд 1895.
37. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XV. Београд 1895.
38. **М. Ђ. Милићевић**: Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара. Београд 1896.
39. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVI. Београд 1896.
40. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVII. Београд 1897.
41. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVIII. Београд 1898.
42. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIX. Београд 1899.
43. **М. Ђ. Милићевић**: Кнез Милош у причама, нова збирка. Београд 1900.
44. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XX. Београд 1900.
45. **М. Ђ. Милићевић**: Додатак Поменику знаменитих људи у српског народа. Београд 1901.
46. **Војвода Марко Миљанов:** Примјери чојства и јунаштва. Београд 1901.
47. **Споменица М. Ђ. Милићевићу:** Београд 1901.
48. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXI. Београд 1901.
49. **Андра Гавриловић:** Београдска Велика Школа 1808 — 1813. Београд 1902.
50. **Д-р Ј. Х. Васиљевић:** Прилеп и његова околина. Београд 1902.
51. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXII. Београд 1903.
52. **Срета ј. Стојковић:** Лазарица или Бој на Косову. Београд 1903.
53. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXIII. Београд 1904.
54. **Добра Ружић:** Пчеларски Речник. Београд 1904.
55. **М. Ђ. Милићевић:** Карађорђе у говору и створу. Београд 1904.
56. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXIV. Београд 1905.
57. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXV. Београд 1906.

58. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXVI. Београд 1907.
59. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXVII. Београд 1908.
60. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXVIII. Београд 1909.
61. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXIX. Београд 1910.
62. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXX. Београд 1911.
63. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXXI. Београд 1912.
64. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXXII. Београд 1913.
65. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXXIII. Београд 1914.

Који су поименце чланци, о чему се у њима говори, и од којих су писаца изишли у досадашње 33 Годишњице, види се из овога списка:

Књ. 1. — 1. М. Ђ. Милићевић: *Постанак Чупићеве Задужбине.* — 2. М. Ђ. Милићевић: *Српска слога.* — 3. Чед. Мијатовић: *Шта је желео и радио српски народ у XVI. веку.* — 4. М. Ђ. Милићевић: *Славе у Срба.* — 5. Ст. Новаковић: *Земљиште радње Немањине.* — 6. Ст. Бошковић: *Слике из времена реформације.* — 7. Свет. Вуловић: *Петар Петровић Његуш, песник српски.*

Књ. 2. — 8. Ђорђе Малетић: Мишљење о Туроманову преводу *Демостенове беседе за Венац.* — 9. Свет. Николајевић: Мишљење о *истом делу.* — 10. Ст. Бошковић: Мишљење о II. књ. *Живот и дела великих људи из свих народа*, које је написао М. Ђ. Милићевић. — 11. Стојан Новаковић: Мишљење о *истом делу.* — 12. Чед. Мијатовић: Мишљење о Калајевој *Историји Српског Народа*, у преводу Гавр. Витковића. — 13. Љуб. Ковачевић: Мишљење о *истом делу.* — 14. Св. Вуловић: Мишљење о Јиречекову делу *Војнички друм од Београда до Солуна*, у прев. Вел. Антића. — 15. Ст. Новаковић: Мишљење о *истом делу.* — 16. Ст. Новаковић: *Српске Народне Песме о боју на Косову.* — 17. Љуб. Ковачевић: *Колика је Аксађа.* — 18. М. Ђ. Милићевић: *Општине у Србији.* — 19. Архим. Иларион Руварац: *Нешто о Босни, Дабарској или Дабро-босанској епископији и о српским манастирима у Босни.* — 20. Ст. Новаковић: *Паланка-паланга-полуга-Брвеник*, прилог ка историји речи срп. језика. — 21. Ст. Новаковић: *Ка години 1807. српске историје*, из бележника с путовања X. Пуквиља кроз Босну и Стару Србију. — 22. Свет. Вуловић: *Сима Милутиновић Сарајлија, песник српски.* — 23. Свет. Николајевић: *Римски историк Тацит.*

Књ. 3. — 24. Свет. Вуловић: Мишљење о делу Л. Стајна *Жена као домаћица*, у прев. Вук. Ј. Петровића. — 25. Чед. Мијатовић: Мишљење о *истом делу.* — 26. Милош Зечевић: Мишљење о Писаревљеву делу *Прелом умнога живота Европе у Средњем Веку*, у прев. Јокс. Павловића. — 27. Мита Ракић: Мишљење о *истом делу.* — 28. Ст. Бошковић: Мишљење о Блунчлијеву делу *Карактер и Дух политичких партија*, у

прев. Николе Капетановића. — 29. Милан Пироћанац: Мишљење о *истом делу*. — 30. Др. Владан Ђорђевић: Мишљење о делу *Свет и човек* од неименована писца. — 31. Милан Кујунџић: Мишљење о Керијеву делу *Јединство закона, доказано у односима природних, социјалних, духовних и моралних наука*, у прев. Ст. Р. Поповића и М. Вујића. — 32. Чед. Мијатовић: Мишљење о *истом делу*. — 33. М. Ђ. Милићевић: Мишљење о делу Ст. Обрадовића, *Сеоска села и приповетке*. — 34. Свет Вуловић: Мишљење о *истом делу*. — 35. Ст. Бошковић: Мишљење о делу Чед. Мијатовића *Деспот Ђурађ Бранковић*. — 36. Свет. Николајевић: Мишљење о *истом делу*. — 37. Свет. Николајевић: Мишљење о делу Фрајтерслебенову *Прилози Дијететици душе* у прев. С. В. — 38. Чед. Мијатовић: Мишљење о *истом делу*. — 39. М. Ђ. Милићевић: *Задужбине у Срба*. — 40. Јован Живановић: *Пчеларство у Срба*. 41. Анта Алексић: *Ибар од Рашке до Карановца*. — 42. Чед. Мијатовић: *Под Цариградом 1453*. — 43. Сава М. Мартиновић: *Јаков Даковић војвода Граховски*. — 44. Св. Вуловић: *Појави у нашој најновијој литератури*. — 45. Ст. Новаковић: *Праска-прасква; бреска-бресква*, прилог к историји речи срп. језика. — 46. Архим. Иларијон Руварац: *Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти Краља Вукашина и смрти Цара Уроша*. — 47. Ал. Н. Спасић: *Политичке системе*. — 48. Ст. Новаковић: *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV. и XV. века*. — 49. Љуб. Ковачевић: *Неколико хронолошких исправака у срп. историји*.

Књ. 4. — 50. Милутин Гарашанин: Мишљење о Макијевелову *Владару*. — 51. Ђорђе Малетић: Мишљење о Калајевој *Историји Српскога Народа*, у прев. Гавр. Витковића. — 52. Свет. Вуловић: Мишљење о *истом делу*. — 53. Ст. Новаковић: *Духовни живот*, беседа приликом парастоса Николи Чупићу. — 54. Свет. Вуловић: *Ђура Јакшић, песник и сликар*. — 55. М. Ђ. Милићевић: *С Дунава над Пчињу*, путне белешке. — 56. Ст. Новаковић: *Никољ-Пазар и Бихор-Град*, прилог срп. географији. — 57. Анта Алексић: *Мачванска блатишта*. — 58. Анта Алексић: *Прокопи Горњег Поморавља у Лепеницу*.

Књ. 5. — 59. М. Ђ. Милићевић: *Помени о Ђури Даничићу*. — 60. Ст. Новаковић: *Град Вишесав и Видинска област*. — 61. К. С. Протић *Одломци из историје Београда*. — 62. Милован Ђ. Миловановић: *Наследно право у старом српском праву*. — 63. Д. Ж. Братинић: *Из Никшића на Горанско*. — 64. Анта Алексић: *Грађа за картографију и географију Србије*. — 65. Анта Алексић: *Грађа за нашу новију ратну историју*. — 66. М. Ђ. Милићевић: *Павле Кустурић, свештеник Владимирачки*. — 67. Свет. Николајевић: *Једна Грчка песмарица о српском устанку*.

Књ. 6. — 68. Свет. Вуловић и Љуб. Ковачевић: Мишљење о Изводу из Јиречекове *Историје Бугара*, који је начинио Ж. П. Симић. — 69. Ст. Новаковић: *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности.* — 70. Ђен. К. С. Протић: *Одломци из историје Београда.* — 71. Љуб. Ковачевић: *И опет Краљ Вукашин није убио Цара Уроша.* — 72. Свет. Вуловић: *Рујно*, прилог испитивању епитета у срп. нар. усменој књижевности.

Књ. 7. — 73. Д-р Л. Докић и Д-р Л. К. Лазаревић: Мишљење о делу Марије Манасејине *Гајење мале деце* у прев. Д-р Драге Љочић. — 74. М. Ђ. Милићевић: *Етнографска изложба у Москви.* — 75. Свет. Вуловић: *Из старе српске књижевности.* 76. Свет. Николајевић: *Бајрон.* — 77. Ђен. К. С. Протић: *Одломци из историје Београда.* — 78. Стев. Котуровић: *Криминална статистика Београда.* — 79. Свет. Вуловић: *Прилог познавању садашњег стања усмене српске поезије.* — 80. Св. Вуловић: *Још по нешто за биографију Петра II. Петровића Његуша.*

Књ. 8. — 81. Ст. Бошковић: *Слике из реформације.* — 82. Ђен. К. С. Протић: *Одломци из историје Београда.* — 83. Ст. Новаковић: *Белешке о Ђури Даничићу.*

Књ. 9. — 84. Ст. Новаковић: *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице.* — 85. Ђен. К. С. Протић: *Одломци из историје Београда.* — 86. Раша Милошевић: *Кооперација је природно-економска категорија.* — 87. Ст. Новаковић: *Лонца*, к ист. речи срп. језика. — 88. Ст. Новаковић: *Псалтир и епистола Виценца Вуковића 1546*, — прилог библиогр. старих штампаних књига српских. — 89. Ст. Новаковић: *Римско-византијско право и народни правни обичаји — право првенства рођака и суседа при куповини земље.* — 90. Арх. Нић. Дучић: *Срп. Арханђелски манастир у Јерусалиму, задужбина Краља Милутина.*

Књ. 10. — 91. Д-р Никола Крстић: Мишљење о делу Миленка Р. Веснића *Јустинијанови закони и старинско право.* — 92. Арх. Илар. Руварац: *Вукан, најстарији син Стеф. Немање и Вукановићи.* — 93. Ђен. К. С. Протић: *Одломци из историје Београда.* — 94. Арх. Илар. Руварац: *Мирослав, брат Стеф. Немање, великога жупана српскога.* — 95. Ђен. К. С. Протић: *Мухамеданска и хришћанска година.* — 96. Љуб. Јовановић: *Ратовање Херцега Стјепана с Дубровником 1451—1454.* — 97. Љуб. Ковачевић: *Знамените српске властеоске породице средњега века.* — 98. Љуб. Ковачевић: *Вук Бранковић (1372—1389).*

Књ. 11. — 99. Д-р Милов. Ђ. Миловановић: *Пољско питање у XIX. веку.* — 100. Стев. Котуровић: *Статистички преглед самоубистава у Србији 1845—1884.* — 101. Ст. Новаковић: *Још један прилог к историји ваљевске митрополије.*

— 102. Ст. Новаковић: *Под зидинама Цариграда — сабор Светога Петка 1887.* — 103. Димитр. Руварац, парох земунски: *Говор на парастосу Димитрија Давидовића*, у смедеревској цркви. — 104. Ст. Новаковић: *Црквени војвода*, остатак пећске патријаршијске хрисовуље у једном народном обичају онога краја. — 105. Љуб. Стојановић: *Прилог историји Црне Горе времена Степана Малог.* — 106. М. Ђ. Милићевић: *Помен Д-ру Јосифу Панчићу.*

Књ. 12. — 107. Ђен. К. С. Протић: *Ратни догађаји из другог српског устанка год. 1815 под војводом Милошем Обреновићем.* — 108. Д-р Мил. Р. Веснић: *Општи имовински законик за Кнежевину Црну Гору, и његова важност за науку и законодавство.* — 109. Свет. Николајевић: *Краљевско-српска Велика Школа за 50 њених година*, говор у свечаној седници Акад. Савета 4. септ. 1889. год. — 110. Свет. Николајевић: *Предавања из књижевне естетике.*

Књ. 13. — 111. Ст. Новаковић: *С Мораве на Вардар*, путне белешке. — 112. Ђен. К. С. Протић: *Ратни догађаји из првога српскога устанка 1804—1813. год.* — 113. Дим. Руварац, парох земунски: *О првом штампаном словенском буквару за српску децу.* — 114. Дим. Руварац: *И још нешто о животу Св. Ђурђа Кратовца.* — 115. Т. П. Станковић: *Како се г. 1871. у Призрену основао турско-српски лист „Призрен“.* — 116. Д-р Мил. Р. Веснић: *Џон Хауард, апостол XVIII. столећа.* — 117. Милојко В. Веселиновић: *Речи што означавају сродсиво, родбину и својту у оридском крају.* — 118. М. Ђ. Милићевић: *Некролог пок. Ђен. Кости С. Протићу.*

Књ. 14. — 119. Ст. Новаковић: *Буркард и Бертрандон де-ла Брокијер о Балканском Полуострву XIV. и XV. века.* — 120. М. Ђ. Милићевић: *Из својих успомена.* — 121. Д-р Мил. Р. Веснић: *Празноверице и злочини с нарочитим погледом на празноверицу о закопаном благу.* — 122. Арх. Илар. Руварац: *Прилошци к познавању извора српске историје.* — 123. Св. Вуловић: *Белешке и белешчице језичне, литерарне, историчне, фоклористичне и др.* — 124. Милојко В. Веселиновић: *Кроз Косово.* — 125. Јов. Х. Васиљевић: *Остатци старих српских цркава у Умановској Кривој Реци.* — 126. Станоје Станојевић: *Прилошци библиографији Србуља.* — 127. М. Ђ. Милићевић: *Некролози члановима одбора Кости Маринковићу, Ђен. Јов. Анђелковићу, Мити Ракићу и Сави Сретеновићу.*

Књ. 15. — 128. М. Ђ. Милићевић: *Из својих успомена.* — 129. М. Ђ. Милићевић: *Д-р Ватрослав Јагић у Србији и у Софији.* — 130. Ђ. Поповић: *Буна Попа Ђака у Банату.* — 131. Јов. Х. Васиљевић: *Прилози к историји књижевности.* — 132. Ђорђе Стратимировић: *О Балшићима.* — 133. Дра-

гутин Милутиновић: *Из Србијанке Симе Милутиновића*, коментар на *Први Поход на Ужице*. — 134. М. В. Веселиновић: *Еснафи у Скопљу*.

Књ. 16. — 135. М. Ђ. Милићевић: *Из својих успомена*. — 136. Драг. С. Милутиновић: *Из Србијанске Симе Милутиновића*, коментар на Дивотник. — 137. Нeименов. писац: *Кроз Босну, Херцеговину и Боку Которску*, путне, војно-геогр. и друге белешке. — 138. Зарија Р. Поповић: *Пред Косовом*, белешчице из доба 1875—1878. — 139. Јов. Х. Васиљевић: *Ка историји града Врања и његове околине*.

Књ. 17. — 140. Мил. Ђ. Милићевић: *Из својих успомена*. — 141. Ст. Новаковић: *Путничке белешке о Балканском Полуострву XVII. и XVIII. века*. — 142. Ђ. Поповић: *Писмо кнеза Николе Васојевића сину Алтоману*. — 143. Ђ. Стратимировић: *Православна црква у Боци Которској*. — 144. Срета Стојковић: *Физичко васпитање и његове реформе*. — 145. Ст. Новаковић: *Српски штампари у Румунији*. — 146. Д-р Мил. Р. Веснић: *Предлози за деобу Турске*. — 147. Драг. С. Милутиновић: *Из Тројесестарства С. Милутиновића*, коментар на *Проживљавку*. — 148. Ст. Новаковић: *Гица*.

Књ. 18. — 149. М. Ђ. Милићевић: *Задружна кућа на селу*. — 150. Милош Велимировић свешт. пиротски: *Васојевићи, Полимље, Метохија*. — 151. Миленко Вукићевић: *Школе и ширење писмености у држави Немањића*. — 152. Андра Гавриловић: *Белешке о варијантима срп. нар. песама*. — 153. Драг. С. Милутиновић: *Из србијанке С. Милутиновића*, коментар на спев *Благоразумија сила*. — 154. Момчило Иванић; *Некролог Свет. Вуловићу*.

Књ. 19. — 155. Д-р Манојло Смиљанић: *Развитак породице и њене фазе*. — 156. А. Гавриловић: *Шумадинка*, културно-историјска слика. — 157. Синиша: *Леђан град*. геогр. истор. студија. — 158. А. Гавриловић: *Приложак проучавању срп. нар. поезије*. — 159. Драг. С. Милутиновић: *Из Србијанке Симе Милутиновића: Основање Училишта* с коментаром. — 160. А. Гавриловић: *Ка биографији П. П. Његоша*. — 161. Ђен. Јов. Мишковић: *Букуља и Венчац*. — 162. М. Ђ. Милићевић: *Путне и друге белешчице*. — 163. Аврам Н. Поповић: *Врхлаб-Беласица и жупа Врховина*.

Књ. 20. — 164. Петар Р. Косовић и Мих. Миладиновић: *Трговачки центри и путови по српским земљама у Средњем веку и у турско време*. — 165. Д-р Јован Хаџи-Васиљевић: *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*. — 166. Мих. Ј. Ђорђевић, проф.: *Ђурађ Кастриотић-Скендер-бег*. — 167. Драг. С. Милутиновић: *Из Србијанке С. Милутиновића: Мртца Васкрс* с коментаром. — 168. Д-р М. В. Смиљанић: *Географско-привредни односи Црне Реке и Тимочке Крајине*. — 169. А. Гавриловић: *Биографски прилози новијој историји српској*

— 170. М. В. Веселиновић: *Scupi*, старо Скопље. — 171. М. В. Веселиновић: *Изморник*, жупа у Гњиланској кази-вилајету. — 172. М. Ђ. Милићевић: *Из Фрушке Горе*: ман. Гргетег и Раковац. — 173. М. Ђ. Милићевић: *Скит Светога Великомученика Ђорђа*. — 174. Арх. Илар. Руварац: *Прилошци*: О Чупи Капетану, Продан Штета и Нови Град. Големовић Ђура. О Богородичином ман. у Радешину у XV. веку.

Књ. 21. — 175. Ст. Новаковић: *Ђорђе Арсенијевић Емануел, каваљеријски ђенерал (1775—1837)*. — 176. Петар Р. Косовић и Мих. J. Миладиновић: *Трговачки центри и путови по српским земљама у средњем веку и у турско време*. — 177. Ђен. Јов. Мишковић: *Географско-историјске слике из Краљевине Србије*: град и жупа Борач, и Делиград. — 178. М. Ј. Гајић; *С Лепенца на Радику*, путн. белешке. — 179. Ст. Новаковић: *Да се не заборави*, приложак к ист. Србије из год. 1807. — 180. Рад. Космајац: *Лека-Канум*, Лекин закон за Арбанасе. — 181. Тих. Р. Ђорђевић: *Самртни обичаји у Турака*. — 182. Ст. Новаковић: *Последњи покушај*, депутација српска у новембру 1813. пред царем Александром I. у Франкфурту на Мајни.

Књ. 22. — 183. М. Ђ. Милићевић: *Цртице за ранију слику Српске Престонице*. — 184. А. Гавриловић: *Два прилога историји ослобођења Србије*: Сеча кнезова: Српски упад у Топлицу и Лаб 1806. — 185. Јов. Ђорђевић: *Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV. века*. — 186. Павле Поповић: *Дубровачка биографија*. — 187. Д-р Тих. Р. Ђорђевић: *Обичаји у Цигана у Краљевини Србији*. — 188. М. В. Веселиновић: *Рашко-Призренски и скендеријски митрополит Мелетије* (1854—1895). — 189. Ж. П. С. *Некролог Стев. Д. Поповићу*.

Књ. 23. — 190, Миленко Вукићевић: *Кратак преглед имовинских облика земље у старој српској држави*. — 191. Јован Томић: *О историји Црне Горе црногорскога митрополита Василија Петровића*. — 192. А. Гавриловић: *Најмлађи круг Народних Песама*. — 193. Ђен. Јов. Мишковић: *Географско-историјске слике из Краљевине Србије*. — 194. А. Гавриловић: *Доситије у Трсту 1802—1806*. — 195. Риста Т. Пророковић: *Једно љето четовања*.

Књ. 24. — 196. Свет. Николајевић: *Приповетка у Грка*, из савремене грчке књижевности. — 197. Јов. Миодраговић: *Милорад П. Шапчанин као педагог*. — 198. Д-р М. В. Смиљанић: *Етнографско груписање народа Балканскога Полуострва*. — 199. М. Ђ. Милићевић: *Шта значи реч трап*. — 200. А. Гавриловић; *Девет прилога историји срп. књижевности у XIX. веку*. — 201. Павле Поповић: *Нештампане драме Јоакима Вујића*. — 202. Иван-Јов.-Шевић Доњокрајски: *Ношење Крста*, срп. нар. обичај из Црне Горе. — 203. Јов.

Николић: *Из Преспе*, неколики обичаји и веровања. — 204. Д-р Тих. Р. Ђорђевић: *Из Турске фоклоре.*

Књ. 25. — 205. Ст. Новаковић: *Два дана у Скопљу*, белешке и размишљања с пута. — 206. Св. Николајевић: *Пацифистички покрет у XIX. веку и Хашка Конференција.* — 207. Јов· Живановић, проф.: *Пабирчење по књизи д-ра Бихнера инстинкат и интелигенција у пчела.* — 208. Аврам Н. Поповић: *Горњи Ибар средњега века*, истор. геогр. разматрања. — 209. А. Гавриловић: *Одјеци Шилерова Звона у срп. уметн. поезији.* — 210. Ст. М. Мијатовић, уч.: *Никола Мандрда.* — 211. М. В. Веселиновић: *Поменик земунске школе.* — 212. Момчило Иванић: *Некролог митрополиту Инокентију.*

Књ. 26. — 213. Ст. Новаковић: *Вук Караџић и Н. Н. Надеждин*, прилог к биограф. В. С. Караџића. — 214. Божа Кнежевић: *Источни народи уопште.* 215. Ст. Новаковић: *Соће и Сокалник у Средњев. Србији.* — 216. А. Гавриловић: *Књижевно интересовање у Србији за време устанка.* — 217. Авр. Н. Поповић: *Горњи Ибар Средњега Века.* — 218. Ст. Новаковић: *Параспор*, прилог к познавању старих аграрних обичаја Балк. Полуострва. — 219. А. Гавриловић: *Српска народна лирика.* — 220. Ст. Новаковић: *Сугаре — поша јаничарска*, к испитивању речи срп. јез. — 221. М. В. Веселиновић: *Народни називи месеца у Срба.*

Књ. 27. — 222. Ст. Новаковић: *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885—1886.* — 223. Срет. Ј. Стојковић: *Краљевић Марко*, литер. истраживање узрока његове славе и популарности у срп. народу. — 224. Свет. Николајевић: *Данска,* путн. белешке из Скандинавије. — 225. Авр. Н. Поповић: *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику 1806—1813.* — 226. Ст. Новаковић: *Константин Константиновић Родофиникин,* биогр. белешке. — 227. Добр. Ружић: *Велики људи.* — 228. Д-р Тих. Р. Ђорђевић: *Вера, начин живота и занимање у Цигана Краљевине Србије.* — 229. Петар Р. Косовић: *Жупа Конавли у историји града Дубровника.*

Књ. 28. — 230. Ј. Миодраговић: *Стеван Д. Поповић као педагог.* — 231. Божа Кнежевић: *Религија у историји.* — 232. Добр. Ружић: *Велики људи.* — 233. Свет. Николајевић: *Норвешка*, путн. бел. из Скандинавије. — 234. Д-р Владимир Ћоровић: *О српском јамбу.* — 235. В. Трпић: *Манастир Св. Тројице у Призренском округу.* — 236. П. Р. Косовић: *Жупа Конавли,* — 237. Дан. А. Живаљевић: *Вук Ст. Караџић и законодавство о порези у Србији 1861—1863.* — 238. Божа Кнежевић: *Мисли.* — 239. Ј. Миодраговић: *Некролог М. Ђ. Милићевићу.* — 240. Момчило Иванић: *Некролози Ст. Бошковићу и ђен. Јов. Мишковићу.*

Књ. 29. — 241. Ј. Миодраговић: *Педаг. и књиж. рад М. Ђ. Милићевића.* — 242. Др. Јов. Радонић: *Путовање Евлије*

Челебије по српским и хрватским земљама. — 243. Тодор Стеф. Виловски: *Одступање аустријско-српске војске под ђенералом Тодоровићем 1849.* — 244. А. Гавриловић: *Ситнији прилози испитивању срп. нар. песама.* — 245. А. Гавриловић: *Из Илирске краљевине*, истор. скица о стогодишњици. — 246. А. Гавриловић: *Година Његошева рођења.* — 247. Јеремија Живановић: *Последње године живота П. П. Његоша.* — 248. Јов. Ђорђевић: *Срби Козаци — Казаци у турској војсци у другој половини XIX. века.* — 249. Јов. Скерлић: Школа *Објективне лирике.* — 250. Свет. Николајевић: *Норвешка*, путне белешке из Скандинавије, — 251. Павле Поповић: *Дубровачка комедија „Јерко Шкрипало“.* — 252. Павле Поповић: *Српски стихови из 1649.* — 253. Мил. В. Веселиновић: *Јашуњски манастири.*

Књ. 30. — 254. Ст. Новаковић: *Васкрс Државе српске и њени историци.* — 255. Ј. Миодраговић: *Доситеј Обрадовић као просветитељ Народа Српског.* — 256. Милутин Т. Томић: *Биографије главнијих саучесника у погибији Смаил-аге Ченгића.* — 257. Андра Гавриловић: *Неколики прилози историји Српске књижевности.* — 258. Рад. Васовић: *Трагови леденог доба у Црној Гори..* — 259. М. К. Борисављевић: *Забрана „Шумадинке“ 1850. год.* — 260. Ст. Новаковић: *Цегарь — Цьнгарь — Τξάρρα — Мesтве* к историји заната и речи у српском народу. — 261. Петар Костић: *Манастир Св. Марка.* — 262. Ј. Миодраговић; *Народно просвећивање у Србији у прошлом веку.* — 263. Д-р Јов. Радонић: *Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама* (*наставак*).

Књ. 31. — 264. Ст. Новаковић: *Неколика тежа питања српске историје*, поводом књиге Geschichte der Serben von Konstantin Jireček Gotha 1911. — 265. Др. Тихомир Р. Ђорђевић; *Економија и социјални типови у Срба.* — 266. Гаврило Јовановић: *Из историје српског књижевног језика.* — 267. Андра Гавриловић: *Из живота Димитрија Давидовића* по архивским подацима. — 268. М. Ј. Мајзнер: *Српске народне и Езопове Басне.* — 269. Миленко М. Вукићевић: *Из војних установа Карађорђева времена.* — 270. Јов. Миодраговић: *Просветни програм Србије у двадесетом веку.* — 271. Д-р Јов. Радонић: *Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама* (свршетак).

Књ. 32. — 272. Ст. Новаковић: *Неколика тежа питања из српске историје*, Les problémes Serbes. (Свршетак из Годишњице 31). — 273. Јов. Миодраговић: *Наше учитељске школе* — њихово постање — њихова прошлост — садашњост и будућност. — 274. Андра Гавриловић: *Из живота Д-ра Јосифа Панчића*, биографски приложак. — 275. Андра Гавриловић: *У граду Кнеза Прибине* путописно-историјске белешке. — 276. Богољуб Јовановић: *Самоубиства у Краљевини Србији*

од 1898—1907. — 277. Из девојачког дневника пок. Јеле Ст. Новаковићке: *Бомбардање Београда 5. јуна 1862. год.* — — 278. Јеремија Живановић: *Један Његушев пут* — по савременим белешкама. — 279. Иван Иванић: *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској*, култура српска у Старој Србији и Македонији од XV. до XX. века. — 280. Д-р Јов. Радонић: *Donado da Lezze и његова „Historia Turchesca.“* Прилог критици извора за историју југоисточне Европе у XIV. и XV. веку. — 281. Прота Милош Велимировић: *Гусињска Нахија с погледом на Малесију.*

Књ. 33. — 282. Д-р Миленко Р. Веснић: *Имбро И. Ткалац.* — Први помен. — 283. Јов. Миодраговић: *Двадесетпетогодишњица једне необичне културне установе.* — 284. Проф. Андра Гавриловић: *Беч као заштитник М. Светића и почетак рада Ђ. Даничића.* — 285. Др. Веселин Чајкановић: *О грчким и римским изворима Доситејеве збирке басана.* — 286. Проф. Андра Гавриловић: *Традиција о Бранковићима у Гундулићеву „Осману“.* — 287. Проф. Стеван Симић: *Историја Кратовске Области.* — 288. Д-р Петар Колендић: *Фра Бартуо Качић-Жарковић.* — 289. Проф. Андра Гавриловић: *Владика Раде* његова поезија и путовања тридеседих година. — 290. Иван Иванић: *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској, култура српска у Старој Србији и Македонији од XV—XX. века.* — 291. В. А. Гавриловић: *Лични лекар Вука Карацића.*

Ето, толико је Задужбина Николе Чупића дала српској просвети за првих 40. година свога делања.

Слава и част нека је жарком српском родољубу

НИКОЛИ ЧУПИЋУ!

Деловођа Одбора
Жив. П. Симић.

БАН КУЛИН

РАСПРАВА

О Бану Кулину постоји до данас само једна монографија. Потиче од дра Франа Милобара, а изишла је у *Гласнику Зем. Музеја* XV, 1903., и засебно, под насловом „Бан Кулин и његово доба". Расправа је сувише опште природе и основана, у главном, на самим претпоставкама. Карактеристично је за њу, да уопште њен писац не зна за пет година раније нађени Кулинов натпис, који је од непроцењиве важности међу оскудним изворима онога доба. Исто је тако занимљиво, да у својим приказима и смелим комбинацијама не води довољна обзира о познатом Кулиновом уговору са Дубровчанима. Дело карактерише, исто тако, потпуно непознавање стручне литературе. Говорећи о „великом жупану" Бакхину (стр. 358., сеп. о. стр. 8 и д.) он истиче, како „није нико до сада, ако се не варамо, ни покушао" да одреди, ко је та личност, изузимајући Диканжа, и да он преузима ту дужност с надом, да ће „овај наш покушај потакнути којега од домаћих хисторичара, да сврате позорност на ову до сада неиспитану тачку домаће хисторије". Међутим, још од 1894. постоји посебна расправица И. Руварца баш о тој личности (Годишњица, XIV, стр. 209—215), из које је писац могао дознати не само за једно ново врело, којим се он не служи, него и за читаву малу литературу о жупану Бакхину.[1]) Милобар је

---

[1]) Руварац налази паралеле за то име у надимку крчких кнезова из прве половине XIV века: comes Bachinus, comes Bartholus de Vegla dictus Bachinus. Ми бисмо могли додати неке раније. Загребачки један кнез зове се Bachia (1224) и у другој прилици Wakya (1225). Dipl. Zbornik III, стр. 240, 251. Ср. Bachiensem comitatum у једној повељи из 1231. Можемо навести даље и име Banconis bani bichariensis из 1209., који је од 1210. curialis comes regine, 1213. palatinus et posoniensis comes, 1221. Bankone curiali comite regis et comite Albensi. Ib., стр. 348, 88, 100, 118, 201.

просто узео, да је Бакхин-*Βακχῖνος* дошао од *Βακχίινος*, а ово од *Βακχίλινος*, а то да је онда главом бан Кулин, Кинамов „велики жупан“ (Ed. Bonn. III, стр. 111). Али већ је 1884. упозорио др. К. Најман, да је дотично место код Кинама „покварено“ и упутио је на Теодора Продрома, који вели да је Бакхин *τοῦ κράλη στρατάρχης.*[1]) И без навода, да је *ἀρχηγὸς Παιόνων*, било би јасно, да је у то доба као „краљ“ могао бити мишљен само мађарски краљ и његов војсковођа.[2])

Не задовољавајући се, дакле, резултатима те недовољно научне расправе, а чудећи се, да Кулинов натпис у сарајевском музеју још није нашао свог тумача, и ако је познат више од двадесет година, ми смо одлучили да у овом приказу дамо све, што се поуздано може рећи о тој готово полумитској личности наше хисторије. У првој глави изложили смо, на основу досад познатих извора, Кулиново доба, одношаје и деловање, не улазећи једино у верско питање, о ком спремамо посебну радњу. У другој глави је интерпретација натписа и излагање једног новог факта, за који нам тај натпис даје основу, а у трећој се прибрало све, што је у народној традицији очувано о Кулину.

I

Из исте године, 1180., кад је умро моћни византијски цар Манојло, јавља се и прва поуздана вест о Бану Кулину. Те године упутио му је писмо Теобалд, папински легат и подђакон римске цркве, жалећи, што није могао доћи, да га лично види и да му преда писмо папино, него то чини посредно и молећи га, у исти мах, да му пошаље две слуге и кожа од куна pro reuerentia beati Petri apostoli et domini pape et pro salute anime vestre.[3]) Писмо је адресовано Culin magno bano Bosine, и ако се он сам зове само банъ босьньски и банъ Коулинъ.[4])

Из самог текста писма не следи, али је врло вероватно, да је Кулин од раније био бан и да титуле, које му се у писму дају (nobilis et potens vir), нису само ствар традиционалне учтивости.

---

[1]) Griechische Geschichtschreiber und Geschitsquellen im zwölften Jahrhundert Leipzig, 1884, стр 84.

[2]) Ср. Јиречек-Радонић, Историја Срба, Београд 1911., стр. 237.

[3]) I. Kukuljević, Diplomatički Zbornik II, Zagreb 1875., стр. 114—5; Smičiklas, Diplomatički Zbornik, II, Zagreb 1904., стр. 168—9.

[4]) Ср. о том Ст. Станојевића, Глас. С. К. Академије XCII, 1912., стр. 120—121.

Папа Александар III упутио је 4. октобра 1180. посланицу свим свештеницима Далмације и „све Склавоније“, да им шаље као свог посланика и заменика за те крајеве Теобалда, „образована човека, честита и нама веома мила и прибрана“, ut vice nostra euellat et destruat, que fuerint destruenda, edificet ac plantet, que domino viderit instruente plantanda.[1]) Непосредан повод за то именовање биле су, по свој прилици, оне крвљу завршене свађе између спљетског надбискупа Рајнерија и јаког племена Качића. Надбискуп је био дошао у ствари обезбеђења поседа своје цркве у област Качића око Макарске, што су ови сматрали повредом својих наследних племићских добара, па кад га нису могли уклонити разлозима, они га каменоваше на месту данашње цркве св. Арнера, у августу 1180. Заштиту, после тога, нађоше код хумског кнеза Мирослава, брата Немањина и зета Кулинова. Мирославу је пребацивано, да он у својој области не дозвољава спровођења црквених наредаба и да је дохотке убијеног архиепископа задржао за себе.[2]) Папа му у непослатом писму од 7. јула 1181. ускраћује благослов ради тога и што није хтео примити ни посланог папиног легата, ни упућено му писмо да врати новац надбискупов, и што није дао да се упражњене катедралне столице слободно попуне. Ради тога Теобалд је био искључио Мирослава из цркве, а папа му и накнадно препоручивао, да нипошто не дира у цркве и црквене особе.[3]) Зашто то писмо није било послато не зна се. Али је дан раније папа упутио писмо и Бели III, мађарском краљу, позивајући га, да присили Мирослава на накнаду и да се потчини.[4])

---

[1]) Dipl. Zbornik II, стр. 167—8.

[2]) Јиречек-Радонић, Историја Срба, стр. 252—3.

[3]) Ibid., стр. 253.

[4]) Dipl. Zbornik II, стр. 176 Д. Н. Анастасијевић мисли, да није ван сумње то, да је Мирослав доиста брат Немањин. Разлози му за то нису довољно убедљиви. Отац Немањин, Београд 1914., стр. 4—5. Повеља манастиру Св. Петра на Лиму, на коју се позива Анастасијевић, није несумњив извор за то питање. Оригиналну повељу, која би једина била аутентична, однели су још онда Бугари. За повељу петровску ваља истакнути даље, да она даје том манастиру у главном све оне земље, које су биле дате захумском манастиру Богородичину у Стону. Требало би с тога подсигурно знати, како је дошло до тог и у каквом су односу били црквени поседи њихови пре 1250., кад је постојала и стонска црква, у којој је Сава поставио захумског епископа, и кад је био и овај манастир

Како је и да ли је Кулин одговорио на то писмо Теобалдово није нам познато, али да није радио као Мирослав и да нарочито није имао те оштрине у поступку следи из тога, што се њему не упућује никакав прекор ни посредан ни непосредан.

У својој дубровачкој хроници, која има богате и солидне грађе, наводи Јуније Рести, да је уговор, што га је склопила дубровачка република с Немањом и његовом браћом иза дужег ратовања (1186.), био од велика моралног утицаја у словенским странама и да му је одјек и Кулинов уговор, који он погрешно ставља у 1188. годину.[1]) Бан Кулин потписао је 29. августа 1189. трговачки уговор са дубровачком републиком. Обвезао се кнезу Крвашу (Гервазију) и свим грађанима републике, да ће им бити прави пријатељ „одь селѣ и до вѣка", да слободно пушта дубровачке трговце „по моемоу владанию" без данака, „разьвѣ що ми кьто да своиовь воловь поклонь" и да ће им у свему ићи на руку. Заклео се при том на „свето еванђеље."[2])

Према тој повељи В. Клајић закључује, да је Кулин тада био „posve neodvisan ban", хришћанске вере и то по свој прилици католичке, пошто броји године од рођења Христова.[3]) Нама се то закључивање не чини исправно, и то из ових разлога. То, што он даје слободе дубровачким трговцима и обећава пријатељство, није нимало јак доказ, да је он „посве неодвисан." И Андрија, велики кнез хумски, клео се исто тако Дубровчанима и њихову кнезу Жан Дандолу, да ће имати с њима мир, чак, „како сȣ и мои старѣ имали с вашими старѣишими ȣ стары законь", и да им је „отворена земла моѣ",[4])

на Лиму. Поседи су готово сви у хумској Миросављевој области. Ср. Споменик III, 1890., стр. 8—11. Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века. Београд 1912., стр. 593—7, 600—2.

[1]) S. Nodilo, Chronica Ragusina Junii Restii (Scriptores II). Zagrabiae 1893., стр. 62.

[2]) Задње издање с коментаром Г. Иљинског, Грамота бана Кулина. Памятники древ. письменности и искусства CLXIV, 1906. Ср. М. Решетара оцену, Archiv für slav. Philologie XXIX, 1907., стр. 149—154.

[3]) Poviest Bosne. Zagreb 1882., стр. 57. То, што Кулин датира повеље од рођења Христова није никакав доказ за његово припадништво католичкој вери. То је просто утицај западне дипломатике, који је у Босну дошао преко Дубровника и Далмације, и који се није изразио само у тој једној особини. Ср. Ст. Станојевића, Глас С. К. Академије. XC, 1912, стр. 86 (утицај у инвокацији), XCII, 1913., стр. 178 (у инскрипцији).

[4]) Dipl. Zbornik, II, стр. 432.

па ми ипак, знајући за његову овисност од српског краља, не можемо на основу тога рећи, да је био „посве неодвисан". 22. маја 1254. клео се Дубровчанима и хумски жупан Радослав, и они њему, на вечни мир, склопио је чак с њима савез против краља Уроша „до колѣ вашь градь Д8бровьникь 8 рать стои (сь) кралемь 8рошемь и сь еговѣми л8дьми" и обећао им заштиту трговине, и ако сам за се каже, да је „вѣрьнь клетьвеникь господин8 крал8 8гьрьском8".[1]) Исто тако знамо за Дубровник, да тада није био независан, па видимо, да он ипак прима уговарање с баном и Кулин се заклиње само његову кнезу. То су ситнији уговори унутрашње природе, каквих има врло често чак и између појединих градских општина (н. пр. између Спљета и Трогира), у оквиру извесних автономија. Да Кулин није био потпуно слободан закључује се из ових момената, по нашем мишљењу много важнијих. Знајући несумњиво одношаје у свом суседству и у погледу државноправном, као и у политичком, Немањин син Вукан, господар Зете, у свом писму папи Иноћентију 1199. изрично вели, да је Босна terra regis Ungarie и да мађарски краљ има да уводи ред у њој. Вукан наглашава речи, да треба позвати краља, да јеретике истреби *a regno suo*.[2]) Могло би се рећи, можда, да Вукан нарочито приказује ствар римској курији тако, да би ова потакла Мађаре против Кулина. Али, ми видимо, да се мађарски краљ доиста понаша као онај, који има права да се меша у босанске ствари и, што је још важније, да и сам Кулин признаје то право. Кад свршава своје послове с њим папин легат иде мађарском краљу, да тај договор утврди, а Кулинов син, у име оца, прима обавезе пред лицем мађарског краља и пристаје, да пола глобе плати њему, ако прекрши утаначење. Уосталом, Кулинов одношај према Мађарима није нов. И његов претходник, бан Борић, фигурисао је међу principibus regni, ма колика иначе била његова унутрашња автономија.[3]) Према томе наше је уверење, да је Кулин био овисан од мађарског краља и да је у таквом одношају остао до смрти.

---

[1]) Ib., IV, стр. 558—560.

[2]) Ib., стр. 334.

[3]) M. Prelog, Študije iz bosanske povijesti. (XXII izvještaj sarajevske gimnazije), Sarajevo 1908., стр. 20—4, жели тај Борићев одношај приказати више дипломатским, а мање стварним. Овисност је ипак ван сумње.

Још 1187. године, дајући надбискупу дубровачком Трибуну надбискупски плашт и потврђујући му права цркве, папа Климент III наводи као њему подложну дијецезу „државу Србије, која је Босна“[1]) Али мало иза тога, из својих политичких намера, Бела III, мађарски краљ, протури на надбискупску столицу у Спљету свог човека и Мађара, Петра, и по свој прилици утицаше на римску курију, да му при одређивању опсега надбискупије 1192, дода и „босанску епископију“,[2]) која је дотле била под јурисдикцијом дубровачког надбискупа. Него има један факат, који треба посебно да се рашчисти. 4. маја 1195. имало се у Дубровнику судити између дубровачког надбискупа Бернарда и његова свештенства ради распре, која је настала с тога, што се имало да реши ко ће да иде по оне епископе, који треба да посвете с дубровачким надбискупом новог изабраног босанског бискупа, qui ad consecrandum venerit. Значи ли то, да је пренебрегнута папина одредба од пре три године? То, истина, не би било немогуће имајући пример у Миросављеву понашању мало пре тога, али је врло значајно, зашто против тог акта не устаје спљетски надбискуп. Он од папе добива касније једну мисију за Босну као компетентан сусед и искусан човек (te frater archiepiscope qui tam vicinitate locorum quam rerum experientia),[3]) да испита стање јеретика, али се у писму не истиче, да је њему дужност, да испита стање своје дијецезе. Кулин се обраћа папи не само преко Бернарда, него и преко дубровачког подђакона Марина у исто време. И што је још занимљивије: Бернард се не помиње као извршилац папине мисије, него поверени посао обавља сам папин легат Иван де Каземарис, а присутан је ипак дубровачки архиђакон Марин. Значи ли то, да подела није била потпуно проведена и да је стара традиција веза са Дубровником била још увек толико јака, да се није дала лако претргнути? И то још у време, кад дубровачки надбискуп не води нимало обзира о својој дијецези и за четири године не долази у њу, занемаривши је толико, да то чак и папа осуђује и дозвољава дубровачком каптолу, да бирају другог надби-

[1]) Dipl. Zbor. II, стр. 206—8; стр. 226.

[2] Ibid., стр. 252. Ср. о том Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави. Београд 1912., стр. 69.

[3]) Dipl. Zbor. III, стр. 15.

скупа.[1]) Можда један разлог за то треба тражити и у том, што, како изгледа, спљетски надбискуп Бернард није имао великог личног угледа, па је мађарски краљ посебним писмом тражио од Спљећана, да поштовањем према њему и сарадњом с њим докажу своју поданичку лојалност.[2]) Год. 1207. Андрија, краљ угарски, потврђујући надбискупији спљетској сва права и поседе наводи међу њеним подручним дијецезама и босанску.[3]) Али папино писмо од 12. марта 1222. упућено Дубровчанима изрично препоручује, да каптол изабере за надбискупа човека, који ће моћи помагати на сузбијању херезије у Босни.[4]) Три године после тога, исти папа Хонорије III, потврђује Угрину, надбискупу калочком, оне области, које му је даровао краљ Андрија, и то Босну, Соли (Soy) и Усору, да тамо истреби јерес, а даровница гласи: tibi et ecclesie tue per te salvo iure regio in reddititibus et rationibus consuetis. Исти дан упућено му је и посебно писмо, којим му се препоручује да потпуно рашчисти у тој области верске одношаје.[5]) Две године после, 1227., Гргур IX потврђујући надбискупији дубровачкој буле својих претходника, не изоставља regnum Seruilie quod est Bosna.[6])

Ми смо, после свих обртања, у тој ствари мислили и на то, да се овде радило о две епископије. Једна је била северна, са Соли и Усором, а друга централна, босанска, која се спомиње од 1067. Јер 1187. први пут се јавља regnum Servilie quod est Bosna и само се та, с том карактеристичном ознаком, додељује Дубровнику.[6])

Из таквог очевидно пометеног стања следи јасно само једно. Мађарски краљеви настојали су, да уз свој политички утицај имају у Босни и црквени. Отуд настојање, да се босанска дијецеза придружи њеним црквеним средиштима. Спљетски покушај није имао успеха и с тога се акциони центар пренео у саму Мађарску. Тим је постала чвршћа и политичка веза, јер су дани увети за деловање потпуно у духу мађарске државне

[1]) Dipl. Zbor. III, стр. 16—7.

[2]) Ibid., стр. 18. Имао је и парница са својим каптолом и свећенством.

[3]) Ibid., стр. 70.

[4]) Ibid., стр. 209—210.

[5]) Ibid., стр. 242—3.

[5]) Ibid., стр. 274.

[6]) Ср. Станојевић, Борба, стр. 157, 27. F. Rački, Documenta, Zagrabiae 1877., стр. 201—3. Оглашена за сумњиву код Талоција, Јиречека и Шуфлаја, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. I, Vindobonae, 1913., стр. 17—19.

политике и јер се тако и у црквеном погледу осећала извесна овисност од Угарске. Отуд отпор у Босни против католицизма има националан карактер и налази уporиште и на дворовима владара и великаша. С тога се, сасвим природно, да разумети и пасивност, којом се у земљи тобож иступало против јеретика и она настојања, да се што више избегне утицају тих средишта, којима је вера могла бити више средство него циљ. Везе са дубровачком надбискупијом биле су ствар традиције, али због тога истодобно и добродошао изговор, да се избегава утицају других. Дубровачки надбискупи нису имали политичких тенденција и то се видело. Отуд се и волело остати с њима, него са Спљетом и Калочом. И с тога Кулин и његови наследници стално одржавају те односаје и ако понекад, као што смо видели, Дубровник нема за дуже времена људи, којима би положај стављао у дужност да воде бригу о тим везама. У очуваним документима нема нигде прекора за ту гравитацију и мимо папину наредбу, али и да их је било, ти се, нарочито из Рима, не би нимало дали бранити црквеним разлозима.

Али та оскудица врховног надзора, организованог и континуираног с једног места и са једним системом, осећала се и сувише у земљи и знатно омогућавала ширење богумилизма. Нарочито у доба с краја XII и почетка XIII века, кад је у свим блиским надбискупијама било више ближих и за њих непосреднијих питања, него што је рад у далекој и тамној Босни и кад су, као неким случајем, на главна места у њима дошли људи без потребне енергије или лично врло незгодни. Каснија предузећа против јеретика, која су се с времена на време јављала оштра и опака, била су увек без нужних увода и без још нужнијег доследног наставка, и вођена већином од Мађара, само су читавој борби давала ореол мучеништва и још више доприносила, да се та „народна“ вера осећа као противност католичкој силом наметаној.

Занимљиво је, да о Кулину никако не говоре домаћи српски биографи, нити што казују о његовој државничкој акцији и везама са Србијом. А то је могло бити ако не којим другим поводом, а оно бар код Стефана Првовенчаног тамо, где је говор о Вукановој акцији против њега.[1]) Год. 1199. упутио је

[1]) Ср. P. J. Šafařik Život sv. Symeona od kr. Štepána. Prag 1868, стр. 19—20. Доментијан, ед. Даничић, Биоград 1865.. стр. 94—9. Теодосије, ед. Даничић, Београд 1860., стр. 78—83.

Вукан, господар зетски, писмо папи Инођентију III, у ком му, после захвалности ради доласка његових легата и одлучности да их помаже у сваком погледу, уједно јавља, да „у земљи краља Угарске“, у Босни, осваја јерес (heresis non modica) и да је сам Bacilinus (= ban Culinus) са женом и сестром, која је била за покојним Мирославом[1]) и са многим сродницима и са више од 10.000 поданика прешао у ту јеретичку веру. Мађарски краљ нагнао их је, вели, да се обрате папи, да би били испитани о својој вери, а они су са измишљеним писмима показали, као да им папа одобрава рад. С тога моли, да римска курија настоји код мађарског краља, да их истреби из своје државе.[2])

Вуканова достава и извештај спљетског надбискупа, да је бан Кулин дао уточиште прогнаним јеретицима из Спљета и Трогира, потакну папу, да 11. октобра 1200. упутио писмо краљу Емериху, у ком га упозори, да Кулин отворено штити и помаже јеретике (immo ultra catholicos honoravit vocans eos autonomasice *christianos)* и да га енергично позове, да томе једном учини крај. Бан има одмах истерати из земље све јеретике одузевши им имања, а ако бан то не учини, да га краљ изагна не само из његове земље, него из свега краљевства угарског и да свима заплени имања.[3])

Опасност је за Кулина била велика. Он јој је вешто избегао тим, што је ствар продужио и свео је на теолошку диспутацију, место да је одржи у том тону апсолутне осуде. Он је на тај начин парализао све интервенције у земљи и све намере против Босне, које су се можда осећале с Вуканове стране.[4]) Његова је тактика била довољно јасна: он није хтео отворена сукоба, чији би исход по њ био врло сумњив и који

---

[1]) У тексту стоји Miroselaui Kmenti, што Кукуљевић и Рачки исправљају у Chelmensis. Анастасијевић, сп. д., стр. 5, мисли, да би могло бити M. comitis.

[2]) Dipl. Zbor., II, стр. 333—4. Милобар тврди без устручавања, да је Мирослав био „присташа и ревноватељ богомилске херезије“, чак „љути патарен“. (С. о., стр. 38, 40). Он држи, да је Миросављев пример могао и утицати на Кулина. Не треба, мислимо, нарочито истицати, колико је та тврдња без икаква основа и како Милобар врло мало зна о Мирославу и његову раду. Рачки, који је радио с мање познатих докумената о Мирославу, био је знатно опрезнији. Rad, VII, 1869., стр. 127. Некритички код Dr. I. Markovića, Slaveni i pape. II. Zagreb 1904., стр. 295—7.

[3]) Dipl. Zbor., II, стр. 350—351. Ср. Klaić, сп. д., стр. 59—60.

[4]) Ср. Ст. Станојевић, Борба, стр. 88—9.

би земљи без потребе нанео велике штете. Не изазивајући ни папе ни Мађара и не дајући ни сумње о својој склоности, да учини по њиховој жељи, он је отклонио опасност унапред одређене казне и добио је могућности, да ствари у главном уреди сам. Направивши се, да му извесне верске појаве у земљи нису јасне, што је у ствари једва могао бити случај, он је тражио обавештења и поуке и тако одузео противницима сваки разлог да против њега подузму оштре мере. И сва интервенција у тој ствари завршила се, место крви и прогона, којих је у суседству у то време било у знатној мери, једном легатском истрагом и вештим компромисом.

21. новембра 1202. упутио је папа Инођентије III посланицу спљетском надбискупу Бернарду и свом капелану Ивану налажући им да изврше ову мисију: папа се обратио угарском краљу Емериху ради верских прилика у Босни, а овај је затражио од Кулина, да све јеретике изагна из земље запленивши им имања. Кулин је, извињавајући се (semetipsum excusans), одговорио, да он мисли, да су то католици, а не јеретици и да би он с тога послао неке самом папи, да тамо изложе своје веровање, па да их он или утврди у добром или одврати од злог. Он је чак молио, да папа пошаље неког свог поузданика у његову земљу, да тај испита и поучи и њега сама и његове људе. Папа је тај предлог примио и одредио за ту мисију капелана Ивана, а да би се ствар водила савршеније имао се придружити и надбискуп Бернард, као сусед боље познат са приликама. Они су имали поступати cum omni puritate ac sollicitudine и употребити све, да јеретике, ако их нађу и ови не хтедну одрећи се заблуда, учине безопасним по веру.[1])

Папиној одредби покорио се његов капелан и легат Иван де Каземарис и пошао је у Босну, не знамо зашто без надбискупа. Он је тамо провео истрагу и као њен резултат фиксирао је 8. априла 1203. на Болином Пољу овај акт.[2]) Приори

[1]) Dipl. Zbor. III, стр. 14—5.

[2]) Ib., стр. 24—5. Превод пун код Рачког, Rad VII, стр. 139 и превод главних места код Милобара, стр. 513 (сеп. о. стр. 53), у главном тачан. П. Младеновић Болино Поље с овим збором ставља као „Бијело Поље код Сутјеске". Из прошлости босанске, Сарајево 1907., стр. 72. Болино = Билино Поље означавају у Зеници. Ср. о њему народну традицију Јавор, XVIII, 1891., стр. 528; Босанска Вила, VII, 1892., стр. 167. Bulino се као назив места спомиње у једној повељи 1244. у жупи Врхбосни, уз кате-

оних људи, „који смо досад посебно присвајали име Крстјана у подручју Босне“, у присуству бана Кулина, изјављују да ће живети по одредбама римске цркве јамчећи за то свим својим поседима и стварима, si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam pravitatem. Онда нарочито издвајају ове тачке: одричу се шизме и признају римску цркву „мајку нашу као главу свега црквеног јединства“. У свима местима, где су манастири братије — fratrum conventus — подићиће молилишта (oratoria), где ће се браћа искупљати на молитве. У свима црквама имаће олтаре и крстове и читаће књиге старог и новог завета, „као што чини римска црква“. У појединим местима имаће свештенике, који ће недељом и празником читати литургију, исповедати и делити покоре. Поред молилишта поставиће гробља за браство и намернике. Бар седам пута у години ће се причешћивати. Жене њихове вере биће одељене од мушких и у спавалиштима и у благовалиштима и ниједан од братије неће разговарати с њима на само, ради чега би могла настати сумња. Неће примати удатих и ожењених, него ако се уз узајамни пристанак обрате и обећају уздржљивост. Славиће свеце одређене од цркве. Никог више свесно неће примити, ко је манихеј или јеретик, да с њима станује. Чак ће се и оделом разликовати од осталих мирјана: неће више носити одело у боји и имаће их све до чланака. Неће се више звати *крстјани*, него браћа, ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur. Кад им умре магистер одсад ће увек приори са саветом браће бирати прелата кога ће потврђивати само папа. „А ако би што друго римска црква имала додати или одузети, с понизношћу ћемо примити и пазити“. Акт су потписали уз бана Кулина и Марина дубровачког архиђакона још ова лица: Драгич, Љубен, Бргеља,[7]) Прибиш, Љубин, Радош и Владош.

После тога су Љубин и Бргета по пристанку бановом и све браће са Иваном капеланом отишли краљу Емерику, и пред њим, у присуству колочког надбискупа Ивана и печујског бискупа Калана, положили заклетву на те одлуке и да ће одржа-

---

дралу, и у жупи Неретве. Dipl. Zbor. IV, стр. 239. Сарајевско, с обзиром на место катедрале, биће највероватније место збора.

[7]) У тексту се спомиње Bergela и после Brageta. Лубин је из истог круга потписника делегата. То је ваљда и Brageta. Према том би Bergela и Brageta било исто лице: Бргеља или Бргета. Ово би друго било обичније, ср. Рачета, Мирчета, Минчета и др. Милобар га зове — Драготом.

вати католичку веру и „ако би и друго што хтела о нама одредити римска црква". То је потписано 30. априла на отоку Чепелу. Те одлуке дао је краљ Емерих и Кулинову сину, „који тада беше код нас",[1]) са захтевом да се и он обавеже на њих и на друго што би му римска столица упутила secundum deum. Овај је на то пристао и у случају, да би свесно трпео јеретике, обвезао се платити хиљаду марака сребра, од којих би пола ишло папи, а пола краљевском фиску.[2])

Д. Прохаска налази, да се иде предалеко, ако се „iz same činjenice što je ban Kulin ponovio na usta jednog poslanstva svoje odricanje od bogumilstva pred ugarskim kraljem Emerikom, zaključuje, da je ban Kulin bio — *vazal* ugarski. U srednjem vijeku zaista je povratak katoličkoj crkvi bio čin od međunarodne važnosti i razumljivo je da će ga Ban Kulin svečanim načinom najaviti onome susjednom suverenu, koji je bio osobiti papin pouzdanik".[3]) После оног, што смо раније рекли о Кулинову, односно босанском односу према Мађарима у то доба, ми немамо шта више да додамо. Ово је код Прохаске само примедба на основу једне претпоставке, која ни сама по себи не би била много вероватна, а још је мање у вези са свима осталим моментима, који се имају узети у обзир. Јер, ако би Кулин од слободне воље и ишао да то „најави" ком суседном владару, он би се могао, преко Дубровника, обратити Млецима, и тешко би се одлучио за оног владара, који би из таквог акта могао с разлогом изводити појачавање својих права. А кад то ипак чини онда значи, да то осећа дужношћу и својом и своје државе.

Још исте године 1203. јавио је краљ Емерих папи о том свему задовољан успехом, а легат Иван ставио је и извесне предлоге. У читавој Кулиновој земљи само је један бискуп, а и тај један је мртав. С тога би требало, јер је Кулинова држава шира од десет дана хода, да се тамо именује нов епископ и то по могућности Латинац и да се, осим тога, створе још три — четири нове епископије.[4])

[1]) Код Рачког. Rad VII, стр. 142, погрешно, да је сам Кулин ишао Емериху. Општи приказ овог свега има Dr. N. Pfeiffer, Die ungarische Dominikanerordensprovinz. Zürich 1913., стр. 56—8.

[2]) Dipl. Zbor., III, стр. 36—7.

[3]) Nastavni Vjesnik XVI, 1908, стр. 528.

[4]) Dipl. Zbor., III, стр. 36—7.

И тај предлог показивао је, као и много друго, да се није погађао прави пут у решавању. То, што се предлагао Латинац, било је, исто као у Сплиту, чије нам одношаје живо приказује Тома архиђакон, само с тога, што се веровало, да они имају више спреме и више смисла за потребе римске курије. Словени су, можда, водили обзира о расположењу у земљи и можда се устручавали, да употребе и најоштрије мере у борби са својим елементом. Сасвим је вероватно да је тај предлог био и против словенске службе, која се сама по себи сматрала у Риму као нешто, што је ван унифицирајућег процеса латинске црквене културе и што само може да ојача и охрабри људе склоне неким својим особеностима и по том, по њиховом схватању, и елементима јереси и шизме. Да такво схватање није дозвољавало уступака било је јасно, исто као што је јасно, да је такво држање појачавало отпор националних елемената и било на штету католичке цркве.

II

Један Кулинов натпис нађен је 1898. год. код Високог, под селом Мухашиновићима, у такозваној Туштиној њиви. Данас се налази у Земаљском Музеју у Сарајеву. Објавио га је први Ћ. Трухелка у *Гласнику Земаљ. Музеја* X (1898.), стр. 617—622, и после у Wissenschaftliche Mittheilungen VII (1900.), стр. 215—220.[1]) У фотографији крстова ретуширани су многи натписи произвољно и због тога је она непоуздана. Натпис није ревидиран према оригиналу у збирци Љ. Стојановића *Стари српски записи и натписи,* III, бр. 5536—5542.

Ми смо тај натпис проучили изнова. Наишли смо при том на ове ствари, које Трухелка у својој брзини или није приметио или је схватио сувише олако. У првој речи натписа криво је читано сию. И у фотографији, а у оригиналу још више, јасно се види, да је то ѫ. *И* пре њега није писано с простим усправним потезима као код Коулинъ или *зида,* него се с другог ступца лепо види једна потегнута црта на десно, којом се несумњиво хтела означити веза између *и* и ѫ. С тога ми држимо, да се та реч мора читати сиѫ. У другој речи писарском невештином писано је щ место ц (црквъ). У другом

[1]) Поново, у латинској транскрипцији, дао је Трухелка тај натпис у Гласнику Зем. Музеја XXVI, 1914., стр. 228.

реду не недостаје на почетку ништа, него оно што фали то је с краја првог реда, где је плоча отучена. У другом реду на крају лепо се види написано уплетено *п* и *р* заједно и прва половина слова *н*,[1]) што је Трухелка читао као *гром*. Лигатура, коју имамо у тој речи, то је очевидан спој слова *п* и *р*, јер да је писар мислио изразити *г* и *р* није имао никаква просторног разлога да спаја једно слово с другим.

Сам натпис врло је неумешан. Без потребног распореда слова писар је прве редове писао одвише крупно а задње збијао и правио у њима слова пред крај три пута мања од почетних. Слова су неједнака и у појединим речима и сгрше, и ако им је општи дуктус према десно. Карактеристична је за то нарочито величина слова *н* у речи банъ или још упадљивије *ч* у речи коучевъско. Писар, односно клесач старијег Грдова натписа био је много вештији и прегледнији. Ни писање појединих слова није једнако. *К* се пише на три начина: прво, с потезом и невезан уза њ као знак г у пола линије (црквъ); после у целој |Г (Коулинъ), најзад с припијеним углом (коучевъско), и неприпијеним (коучевъско). Код *и* је попречна црта равна и иде нешто мало испод средине, од прилике као и код Грдова натписа.[2]) Код *в* се два полукруга у неким случајевима не састављају (црквъ, постави), а у неким спајају (коучевъско, здравие). Исто у натпису кнеза Батића; ср. Гласник Зем. Музеја, XXVI, сл. бр. 34. Како је на врху плоча мало отучена непотпуно је сачувано слово ъ у речи црквъ и *б* у речи банъ. *а* се пише, исто тако, на два начина. Једном је полукруг при врху q (банъ) а други пут и средини ꟶ (зида, на). *Н* се увек разазнаје по својој косој црти, која спаја врхове паралелних усправних потеза. Код ъ су црте оштре и праве углове много изразитије него у Грдову натпису. У споју *о* и *у* за *у о* је увек за пола мање него нормално, исто као у Грдову. *И л* има оштрину кута, као у многим другим босанским натписима. Ср. Гласник Зем. Музеја, VII, сл. бр. 5, 6, 9, 10, 11, 12, 14. Облик слова *з* је на неким местима врло незграпан (зида, образъ), док је у речи Загорие обичног типа. *Е* и *с* су потпуно округли. Код ѣ недостаје доњи део полукруга и слово изгледа просто овако

[1]) Како у штампарији нема техничких подобности за графичко представљање свих палеографских особина овег споменика, то смо принуђени да их описујемо речима.

[2]) Гласник Зем. Музеја, XXIII, 1911., стр. 486.

ꙇ. Слични облици јављају се, али не искључиви, као и овде, на натпису из Пречког Поља. Wissenschaftliche Mittheilungen, III, сл. бр. 102. Тип *ч* је јединствен у оваком облику, где је горњи део мало недовршен круг, а доња се цртица једва примећава. У другом случају, Слѣпичищъ, горе је потпун круг, а испод њега чист крст. *Д* се, као и многа друга слова, пише на два начина: као новије *д* са положеном цртом и обореним крацима (зида) и као велико модерно *а*, где једна попречна црта спаја два коса потеза (надє). Оба се облика јављају и у осталим босанским натписима. *Лигатуру п и р у облику какав је у овом натпису, имамо у натпису из доба краља Владислава из Полица код Требиња у речи правовѣрнаго.* Ср. Wiss. Mitth., III, сл. бр. 50. *Т* има уз усправну црту две сломљене с његова покривача, које му сижу до половине. Врло је занимљив облик слова *б*. Уз трокут, који се почиње првом косом катетом, после основе долази продужена хипотенуза, која се у мало положеној линији с преломом савија на десно, (образъ, бъ).
Ја нисам досад нашао аналогије за такво његово писање.

Испод натписа има шест кругова са четири уклесана облика крста. У првом нема очуваних натписа. У осталима постоје, али су писани нечим врло танким и једва се могу да разазнају. Четврти је знатно оштећен и у њему се једва читају поједина слова. У петом има фигура једног стрелца. Најнечиткије је и најслабије писан, готово потпуно истрт, шести круг. Несумњиво је, да су сви ти записи дописивани доцније и не са посебним настојањем, да записи остану овековечени и са оним значајем, који има главни, над тим круговима. У уписивању има рецкања, као да се неко вежбао, нарочито у другом кругу. Четврти и пети круг исписани су од једне руке и изгледа да им је садржај у вези.

Читав натпис по нашем читању гласи овако:

Сиѧ црквъ банъ Коулинъ зида єг[да пл]
ѣни Коучевъско Загориє и надє на ноу прон[иє][1])
оу Подъгорѣ Слѣпичицъ и постави свои образ[ъ надъ]
прагомъ. бъ даи баноу Коулиноу здравиє и бани Воислави.

На другом крсту: Писахъ азъ писахъ Десивои криже за бана.

---

[1] Пошто у 1. и 3. реду недостају четири слова можда би било боље и овде читати прон[иарє].

На трећем: Криле жупанъ. Се писа Радохна кръстианинъ.
На четвртом: ...] нь ... ратънъ ... ћпа]..
На петом: Вить писа, богь м8 даизьдравие а мьнѣ животъ.
У шестом кругу: азъ писахъ Радѣ. Миогость писа.

Као што се види, у тексту натписа се нигде не пише 8 него редовно *оу* као и у старијем Грдовом натпису. ȣ долази само у потписима. Исто тако, као у Грдову натпису и као у Гршковићевим одломцима,[1]) у тексту се јавља само глас ъ. И стари ћирилски натпис са Брача из Повља, око год 1185., има само тај знак ъ.[2]) Као у Мирослављеву и Вуканову Еванђељу, тим занимљивим споменицима српско-словенске прелазне редакције, и овај натпис има ѫ за оу. Има е за ıе у здравие, Загорие. Језик је народни. Поред *оу* за въ има и црквъ од црькы и црькъвь.

Од личности, које се наводе у потписима, ми мислимо, да би Десивој, који „писа криже за бана" могао бити онај Десоје, који се потписује на једној недатираној повељи бана Нинослава као његов граматигь.[3]) Размак времена није велик, нарочито с обзиром на то, што ми не знамо, кад је Нинослав почео владати. У тој повељи изрично се наводи ранија клетва Кулинова Дубровчанима, о којој је, како се види, водио обзира и Дубровник и бан и његов граматик, који је писао нову повељу: тако вѣрно какоре 8 прьвыхь. И у тој се повељи јавља облик азь као и у потпису поред новијег ѣ = ја. Радѣ из шестог круга, пре него Радохна, могао би бити онај Радош, што се спомиње као сведок на Болином Пољу.

Кучевско Загорје се природно опредељује према Кучеву. Натпис наводи ту област и догађај везан уза њу као запамћену ствар. Од свих Кучева најпознатије је у средњем веку србијанско Кучево, богати рудник, које се као врло популарно спомиње и у народној традицији и иначе у вези са Браничевом. Већ у XIII веку извори спомињу бана тих области, de Kuchou et Boronch,[4]) а вести о том важном подручју, седишту једне

---

[1]) Ср. Љ. Стојановића примедбе уз Грдов натпис, Јужнословенски Филолог I, 1913., стр. 105. и наша опажања у Гласнику Зем. Музеја XXIII 1911., стр. 549—550.

[2]) Đ. Šurmin, Hrvatski Spomenici I, Zagreb 1898., стр. 3—4.

[3]) F. Miklosich, Monumenta serbica, Viennae 1858., стр. 24.

[4]) Dipl. Zbor. VI. стр. 22. Ср. прикупљене податке код М. Ристића, Босна од смрти бана Матија Нинослава до владе сремскога краља Стевана Драгутина. Београд 1910., стр. 129.

епископије, још су много раније.[1]) Наш један стари летопис, као и народне песме, бележи под 1438. како цар Мурат „плени и попали Коучево и Браничево".[2]) За ове области Мађари су имали нарочитих жеља, понајвише ради њихова рудног богатства, и често су их, кад би успели да се учврсте на другој страни Дунава, држали у својој власти. *Тамо су, у савезу с њима, ратовали Босанци 1154. године, дакле не много пре владе Кулинове.* С обзиром на Кулинов однопіај према Мађарима и на везу догађаја његова времена нарочито на том подручју ми држимо, да је ово Кучево натписа, заједно с његовим Загорјем, доиста ово србијанско Кучево.

У долини реке Пека, у пожаревачком округу, била су у старој српској држави два знаменита рударска средишта, Железник и то Кучево. Кучево је познато, са Железником заједно, и старим Дубровчанима, који су ту имали своју колонију (Selesnik in Chuçeua.[3]) „У Кучајни има олова, сребра и злата, а у Мајданпеку олова, гвожђа, (бакра од 8·12% — 20% чистог метала) сребра и злата. Кучаинске су руде златом и сребром најбогатије руде у Србији: у њима има сребра и до 0·75% а злата до 0·07%".[4]) Рударством су се у овом крају бавили већ и Римљани. У Пинку (Пеку) ковани су чак и бронзани новци са сликом Хадријановом и са натписом Aeliana Pincensia.[5]) Код самога Кучева мисли се, да је била римска рударска насеобина, а као старо Кучево узимају се развалине неке вароши између Крушевице и Нереснице, на десној страни Пека.[6]) И Пек и речице Железник и Бродице „ронећи обале своје износе на видик темеље старих грађевина, а народ из околине често и данас ископава тамо судове, саркофаге, новце, наките, рударске алате и друге ствари".[7])

---

[1]) Податке о Кучеву и Браничеву од X—XIV века прибрао К. Н. Костић, Стара српска трговина и индустрија. Београд 1904., стр. 152—3.

[2]) P. J. Šafarik, Okázky obč. pisemnictvi. Prag 1870., стр. 77. Љ. Стојановић. Споменик С. К. Академије, III, стр. 133.

[3]) К. Јиречек, Споменици српски (Споменик XI), Београд 1892., стр. 32—3.

[4]) В. Карић, Србија, 1887., стр. 382—3.

[5]) Јиречек-Радонић, сп. д., стр. 41. М. Васић, Pincum, Старинар XI, 1894., стр. 42—3.

[6]) М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија. Београд 1876., стр. 1035.

[7]) Карић, сп. д, стр. 860—2. Ср. C. Jireček Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien II, Wien 1912., стр. 44. Насеља српских земаља II,

Подгора Слепичишћа не да се утврдити у нашим ужим покрајинама по досад познатим документима. Сама Подгора постоји у истом височком котару, где је натпис и нађен. У Бановићима, у тузланском котару, занимљивим по том називу, имају два местаПодгорја. Али се не да одредити ознака Сле(и)пичишћа и с тим права локализација.[1])

Пита се сад, како је Кулин могао доћи да плени толико удаљено Кучево или његово Загорје. Откуда он тамо и којом приликом? Одговор на то имају бити ова два крупна догађаја, од којих и један и други долазе у комбинацију могућности и ако по мом мишљењу први више и оправданије. Смрт цара Манојла и наследне борбе Комнена̂ и пометеност прилика у Византији изазвали су све њене противнике, да иступе активније и раскину обавезе, које им је натурила моћна воља Манојлова. Бела III, мађарски краљ, јавља се одмах с успехом у Далмацији, а 1182. ратује већ око Београда, Кучева и Браничева. Њему се придружио и Немања и заједничким силама они су 1183. потисли грчку војску и освојили све области од Београда до Ниша и Среца, опустивши их немилосрдно. Стеван Првовенчани описује ту борбу живо. Он казује, да је Немања с угарским краљем допро до Среца „и вь ськроушениѥ постави ѥго и вь опоустѣниѥ коньчьноѥ“. Кад се вратио мађарски краљ он је наставио акцију сам и разорио и опленио многе градове, „и земьлѥ ихь и богатьствия ихь и славоу ихь прѣложи вь богатьство и вь славоу отьчьствия своѥго.[2]

За Белу казује једна хроника, да тада terram Graecorum valida manu vastat.[3]) Још доцније Еутимије Трновски зна за тај страховити напад и прича, въ царство царѣ гръчьскааго кѵр Андроника вѫгръскыимъ воемъ съ своимь их кралемь Доунавь рѣкѫ прѣшедшемь и гръчьскѫѧ землѧ даже до Срѣдца поплѣнив'шемь и въсѣ под носѣ покорившемь, иже и мощи

1903, стр. 277. Нешто ближа саопштења М. С. Ризнића, Старинар V, 1888., стр. 31—9, 54—60.

[1]) О имену Подгорја код нас ср. С. Новаковића, Гласник српског ученог друштва. књ. 48, 1880., стр. 85—6.

[2]) Првовенчани, сп. д., гл. VII, стр. 8. Штампарија употребљава я за ја и о за омегу.

[3]) A. Huber, Geschichte Österreichs I, Gotha 1885., стр. 371—2.; Јиречек, сп. д., стр. 253. N. Radojčić, Dva posljednja Komnena. Zagreb 1907., стр. 57—8.

прѣподобнаго (Јована Рилског) собоѫ въземше въ своѫ странѫ отнесошѫ".[1])

Сасвим је могуће, да је и Кулин учествовао у том походу. И њега је притискивала власт византијска и он је имао много разлога, да је ослаби и помогне сатрти. Као сродник Немањин, а у везама с мађарским краљем, он је лако могао бити позван у заједнички покрет, тим пре, што су готово сви западни суседи Византије, Мађари, Срби и с југа Нормани устали, да искористе грчку неприлику. Можда је он то чак и био дужан чинити у потхвату Мађара. На истом овом подручју, како смо већ рекли, са Мађарима, при опсади Браничева, учествовао је 1154. и његов предшасник бан Борић у борби против Византинаца. Кулинов случај, према том, није нов. Да је том приликом било обилатог плена показују довољно не само наведене речи Првовенчаног, него и то, што су се односиле чак и светачке мошти.

За вероватност ове претпоставке важна је потврда у дубровачкој црквеној хроници Николе Рањине, да је 1185. дубровачки надбискуп ишао у Босну, „на позив бана Кулина", alla richiesta di Colino bano, и да је тамо посветио две цркве.[2]) Оне су, дакле, биле готове иза тог похода, кад је бан оплењио Кучевско Загорје, у року од две године. *Ради тога ми ово решење горњег питања сматрамо много вероватнијим од другог, које наводимо ниже ради потпуности.*

И ово друго излагање, као што ће се видети, није немогуће по склопу догађаја, али њему недостаје оваква врста потврде, коју налазимо у овом првом случају.

Други поход у област Кучева и Браничева могао је бити двадесет година доцније. Као што се зна, године 1202. дошло је до правог рата између Стевана и Вукана, пошто су противности постојале већ од раније и припремљена савезништва за успех акције. Вукан се здружио с Мађарима и он с југа, а они са севера продрли су у Србију и збацили Стевана. Вукан је добио Рашку и нишку област, а Емерих, краљ мађарски, имао је област источно од Мораве с подручјем Кучева и Браничева, граничећи директно с Бугарима. Он је том приликом узео и

[1]) E. Katužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, стр. 21. И Ивановъ, Български старини изъ Македония, София 1908., стр. 130. Ср. стр. 112.

[2]) S. Nodilo, Annales Ragusini. (Scriptores I), Zagrabiae 1883., стр. 219.

назив краља Србије. Стеван Првовенчани наводећи, да га је брат победио туђинцима спомиње и да је земља била опустошена.[1]) Доментијан то проширује овако: иноплеменьникомь бо пришьдьшиимь отьчьство светааго по истинѣ сьвориште вь опоустѣние и сьбраније прѣподобьнааго оть вьсѣхь страньвь расхыштеније положише, ови ороужиемь падоше, ови вь плѣнь заведени быше, ови вьсего имѣниıа обьнажоше се и ништетѣ тѣлесьнѣи прѣдаше.[2]) Теодосије нарочито подвлачи како је било више нападача на Стевана. Вукан је узео „иноплеменные језыкы многы вь помошть,“ и на Стевана: „вьстааше на нь многашти хоте озлобити и праздьна сьтворити“.[3]) Око граница у Србији дође одмах до сукоба између Мађара и Бугара. Бугарски владалац Калојован, који је постигао знатних успеха до те акције, сматрао је да има права на оне области, које су запосели Мађари, и био је готов да се бори за њих. Он је с тога скупио јаку војску Бугара и Куманаца и протерао и Вукана из Ниша и Угре из Браничева.[4]) Стеван је онда поново враћен на престо Србије. Знатно су му при томе помогле и свађе између мађарског краља Емериха и брата му Андрије, које везаше њихов интерес за питања ван Србије, исто као и потхват Млечића против Задра.

Наши извори казују јасно, да је земља доиста била оплењена и природно највише они крајеви, у које је директно продрла непријатељска војска. Кулин је можда суделовао у овом походу против Стевана. Разлози за то могли су бити ови. Окружен од два опасна суседа, Емериха и Вукана, он је могао видети, да не би издржао борбе с њима и с тога је, као и у питању вере, волео попустити, него давати повода нападајима на себе и изазивати сукобе. Претпоставио је, дакле, да он иде с њима против неког трећег, него да они сами или са још ким пођу против њега. После, он је то можда и морао. Једно с тога, што је већ био осумњичен и требао показивати да нема разлога ни у ком погледу каквој акцији против њега. А друго с тога, што је то можда морао чинити на захтев мађарског

[1]) Првовенчани, сп. д., гл. XIV, стр. 19.

[2]) Доментијан сп. д., стр. 98.

[3]) Теодосије, сп. д., стр. 80.

[4]) A. Huber, Geschichte Österreichs I, Gotha 1885., стр. 376—8; **Јиречек**, сп. д., стр. 276—7. Dr. W. N. Slatarski, Geschichte der Bulgaren I, Leipzig 1918., стр. 106.

краља, према ком, како смо видели, није био у равном положају. 1260. године у угарској војсци, која је ратовала са чешким краљем Отокаром II, било је Бугара, Босанаца и Рашана, поданика мађарских или савезничких помоћних чета, које су се сматрале као вазалске.[1]) Није ли, сасвим природно, могао бити исти случај и са Кулином? И то тим сигурније, што у предео који он „плени“, беше оба пута продрла мађарска војска и што су, према том, ту с њом суделовале и помоћне чете.

Натпис даље каже, да је Кулин цркви, коју је сазидао, дао проније у Подгори Слепичишћа.[2]) Проније су, као што се зна, од XI века сматране као поседи, које је владар давао појединцима за извесне услуге уз право уживања, али не као сталне баштине. И ако византијског порекла установа проније има своје зачетке у каснијем римском обичају „граничара“, limitanei.[3]) Да је пронија давана цркви имамо случајева и иначе. Краљ Милутин обнављајући 1300. године скопски манастир Св. Ђорђа Горга даје цркви пронију у Речицама, а придржник њен „прѣдаде се црькви да си дрьжи тьстниноу и да работа црькви оу воиничьски законь“. А у случају, да придржник отступи од цркве нека она и даље задржи посед, „якоже га и обрѣте кралѥвство ми оу старихъ хрисовоулѣхь царьске прониѥ а не Драготиноу баштиноу“.[4]) Манастир Хиландар наводећи своја имања и приходе спомиње у селу Грацу у жупи струмској поседе „одь прониѥ Девельцина Маноила“, па после проније Газина Сиријанова, Никифора Хрисова, Ђорђа Капсокаваде, Николе Филомата и нешто друкчије „одь детець Киприяновь оу томьже селе прониꙗ“. У другом случају наводи се изрично: оу селе Коньдогрицѣ одь прониѥ Скорѣвь повѣлѥ одь цара

---

[1]) Јиречек, сп. д., стр. 306—7.

[2]) Трухелка је читао, да је бан зидао цркву, „и наде на ноу гром“... у Подгори и онда „постави свој образ“. Нама такав ред не изгледа нимало логичан, остављајући на страну што је лигатуру *пр* читао као *гр* у речи *прон.* М. Прелог, Povijest Bosne, I, Sarajevo, стр. 18, тумачи да је гром ударио и на цркву и на Подгорје, „te je ban valjda iznova sazidao i postavio svoj obraz“. Задња реченица потпуно је од Трухелке.

[3]) Ср. C. Jireček, Staat und Gesellschaft, I, стр. 40—42. Dr. M. Wlaïnatz Die Agrarrechtlichen Verchältnise des mittelalterlichen Serbiens. Jena 1903. стр. 79—83. Најопширније код Ст. Новаковића, Пронијари и баштиници, Глас I, 1887.

[4]) Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава Средњега Века. Београд 1912., стр. 608—621.

одьрьвати се оу томь селе.[1]) Од речи *пронија и пронијарево* постали су око манастира познати називи *прњавора*.

Необична је само тако рана пронија у Босни, кад се у ужој Србији не бележи пре 1299./1300. Ово би сада био најстарији њен спомен у нашим крајевима. Али могло би се питати, откуд та стара византијска установа пре у Босни него у Србији, која је ближа етапама тог утицаја. Одговор би на то био овај. Прво то, што је Босна била периферијска област византијске империје до XII века и као таква добила је пре установе крајишничких пронијара, него централна Србија. Они су се у њој одржавали и доцније и не би били никакво чудо у Кулиновој држави и у ово доба, једва каквих четири-пет година после престанка византијског врховног господства. Друго је то, што се, на пример, у Скадру и Дривасту спомињу проније, истина, у једном млетачком акту од 9. марта 1400., али тако, да се неоспорно види њихова старина и традиција везана уз тај посед: qui habent aliquas pronias, propter quas tempore dominorum, qui dominabantur dictis civitatibus tenebantur equitare et facere certas angarias. Или под 6. мајем 1403.: quod nos provideamus de proniariis in faciendo singulo anno sibi fieri aliquod donum in pannis, uti erat consuetudo sua tempore aliorum dominorum, ut sint magis fideles".[2]) Новаковић наводи с краја XII века проније на острву Криту, а за време крсташког освајања Византије на почетку XIII века, „пронија је била начин државине земље, који је јако био распрострањен".[3])

Има, поред овог свега, чак и трећа комбинација, ни најмање вероватна, али ради потпуности свих огледа ипак достојна да се узме у обзир. Назив Подгорја Слепичишћа, коме досад у нашим ужим крајевима нисмо нашли старијег трага, налази се у хрватској подгорској жупанији. У Подгорју (Podgorya, Podgora, Podgoria) налази се поток Schlepchac, Schlepchacz као међаш земље око Бребровца. Ту је био и назив Куча, неке области (1279. terram… in Kycha sitam et existentem, Dipl. Zbor. VI, стр. 322), по којој је могло евентуално доћи име Кучевског Загорја. Краљ Андрија III даровао је 1293. бану Радославу Бабонићу, да би га придобио и везао за себе, земље:

[1]) Споменик, III, стр. 40—46.

[2]) Jireček, Staat und Gesellschaft, II, стр. 42. Ср. Новаковић, сп. д., стр. 100—2.

[3]) сп. д., стр. 17—8.

Врбас, Галас, Петрињу, Винодо, Желин, Окић, Подгорје и Самобор, а у њихов посед га је увео Герold, архиђакон Сане, Врбаса и Дубице (ibid., VII, стр. 151—2). Област је, дакле, могла имати неких узајамних веза и раније.[1]) 1300. заједница у власти Бабонића, према једној повељи Карла Напуљског, хвата a Theotonia usque in Bosznam et a fluuio Zaua usque ad montem Gazd. (ibid., стр. 388.)[2]) Довде би ствар ишла сасвим лепо и ради ове почетне вероватности ми смо и узели да говоримо посебно о овој комбинацији. Али одавде настају необјашњиви моменти. Не би било толико необично, што се натпис цркве нашао у височком котару, где је по својој прилици недалеко била и сама црква,[3]) — ту су, у осталом, у близини и остала еста Кулинове активности — а да се њене домене налазе у тако далеким крајевима. Сличних ствари било је у то доба свуда; ено примера са донацијама Немањиним Хиландару. Али је тешкоћа у овом. 1193. Калан, бискуп печујски, досуђује загребачком бискупу десетину у овом подручју, quemadmodum per totum episcopatum suum de aliis ducatus redditibus decimas habet. (ib., II, стр. 259—260). О Кулину нема ту ни речи, још мање о неком његову праву или дару, што би несумњиво био случај, да је о таквом било повода говорити. О том исто тако нема спомена ни у размеђавању краља Емериха од 1201. (ib., III, стр. 7—13). 1217. краљ Андрија је потврдио загребачкој цркви све раније даровнице, и од краљева и од приватника; за ову област quod Martinus banus fidelis noster indigenciam Zagrabiensis ecclesie considerans contulit, он ни речју не спомиње Кулина. (ib., стр. 150—7.) Зар би он прећутао њега кад спомиње Мартина? То је једно. А друго је питање: зашто би бан поклон за своју цркву додељивао туђој бискупији као њен приход? Зашто после да га чини Загребу, а не пречем Дубровнику или Сплету? За Кулина се апсолутно ништа не зна, да је имао каквих веза са загребачким бискупом, а сумњамо да би их овај, кад би их било, прећутао, кад је њихово објављивање могло бити само од интереса за њ. Ето, из тих разлога ми ову комбинацију сматрамо најмање вероватном. Кад до 1193. нема помена

[1]) Ср. E. Laszowski, Stara hrvatska županija podgorska. Rad 138, 1899., стр. 1—54.

[2]) R. Lopašić, Bihać i bihaćka Krajina. Zagreb 1890, стр. 202—3.

[3]) Ср. J. Jelenić, Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole. Sarajevo 1906., стр. 16—7.

о Кулинову акту још би се дало некако објашњавати, али кад га нема ни доцније, и иза бана Мартина, онда је ствар потпуно невероватна.

Натпис нам, даље, изрично каже, да је Кулиновој жени било име Војислава. Он је, то смо већ видели, имао и једног сина, који је био код мађарског краља на Чепелу 1203. године. Име тога сина није нам познато. Да ли је то био бан Степан, чијег је сина Сибислава и удовицу узео 1236. папа у своју заштиту и хвалио њихову католичку ревност,[1]) не може се сигурно рећи. Клајић мисли, да је то „по свој прилици Кулинов син“;[2]); Љ. Ковачевић и Ст. Станојевић га узимају потпуно као таквог;[3]) М. Ристић је израдио и генеалошку таблицу Кулинове породице с њим као сином.[4]) Јиречек, међутим, напомиње, да је Сибислав „син иначе непознатога бана Стефана“ и да је „изгледа Матеј Нинослав непосредан наследник бана Кулина“.[5]) Ми би ишли тако далеко па тврдили, да Степан као Кулинов син чак и не може доћи у обзир. Ево зашто. Папа у својим писмима о Сибиславу и његовој мајци, — а таква писма имају четири, — наводи, да су они покојног Степана бана босанског, да су као „љиљан међу трњем“ у босанској држави изузетно верни римској цркви, „у средишту перфидног народа“ и да с тога заслужују посебну пажњу. Зар не би у том похвалном писму, нарочито кад се тиче препоруке острогонском надбискупу и његовим друговима, папа навео и то, да је Сибислав и син и унук банов и да је пажња према њему посебно нужна? Јер тражећи папину заштиту Сибислав би сигурно, кад је споменуо оца, споменуо и деда и то тим пре, што је и Кулин имао веза са папском куријом и обрицао јој верност, и што је баш његов отац био присутан једном таквом свечаном акту. Кад он то не чини онда је најприродније веровати да то не чини управ ради тога, јер то није тако.

---

[1]) Dipl. Zbor. IV, стр. 15—18.

[2]) Povijest Bosne, стр. 65. Исто М. Прелог, Poviest Bosne I, стр. 18.

[3]) Ковачевић-Јовановић, Историја српскога народа, Београд 1895—6., стр. 78; Историја српскога народа, Београд 1910., стр. 115; Историја Босне и Херцеговине, Београд 1909., стр. 22.

[4]) Босна од смрти бана Матије Нинослава до владе сремскога краља Стевана Драгутина 1250—1284. Београд 1910. Прилог I.

[5]) Сп. д., стр. 294. Тако примају В. Глушац, Повеље Матије Нинослава, Бања Лука 1912., стр. 9—10 и М. Вукићевић, Историја српскога народа, Београд 1912., стр. 84.

Датирање споменика Трухелка решава овако: „Vrijeme kada je načinjen ovaj natpis može se utvrditi prilično tačno. Poznato je, da je ban Kulin sa ostalom vlastelom svojom tek 8. aprila 1203. na zboru u Boljinom polju na Bosni prešao na katoličku vjeru, a do onda bijaše pristaša „bosanske crkve" bogumilske, a kao Bogumil nije mogao da gradi crkve. S toga valja ovaj natpis, koji se odnosi na gradnju Kulinove crkve, staviti u razdoblje od god. 1203. do konca god. 1204., kad se Kulin zadnji put spominje". О том, како се има схватити читав верски проблем и појава босанског богумилизма и ова „одрицања" и конверзије ми ћемо посебно говорити другом приликом[1]) и на широј основи. Што се специјално тиче Кулина може се рећи само ово. Ни из једног поузданог документа не следи, да је он био одметник од цркве уопште. Што је помагао или трпео једну од цркава или штитио богумиле, то су били разлози других мотива и друге намене. Да је Кулин био осамдесетих година XII века добар Хришћанин показује заклетва у уговору с Дубровчанима. Али Трухелкино датирање,[2]) — и ако ми никако не полазимо с његове тачке — ипак је приближно једној нашој мање вероватној комбинацији, и то према хронологији догађаја у Србији. Тамо се борба између Стевана и Вукана у главном довршила у лето 1203. Ми, иначе, држимо датирање са 1185. годином као много документованије и вероватније и остајемо за сада при њему.

Како је и кад је Кулин завршио свој живот и владање није нам познато.

III

Традиција о бану Кулину одржала се до најновијег времена. Док су се потпуно заборавила имена и много млађих и много значајнијих хисторијских личности, његовим се још увек обележава почињање из дубоке старине, „од Кулина бана", „од бир земана и Кулина бана", „развезао од Кулина бана",[3]) и то од боље, златне старине, „од Кулина бана и добријех

[1]) Б. Петрановић је наводио, да су се одрицали калуђери чина Св. Василија. По тексту одрицања то није тачно. Богомили. Задар 1867., стр. 96.

[2]) По њему К. Херман, Средневѣковые памятники Босніи и Герцеговины. Труды XI Арх. Съѣзда въ Кіевѣ. Сеп. пр., стр. 3.

[3]) В. Ст. Караџић, Српске народне пословице. Београд 1900., бр. 4584, 5322. Ср. М. Убавкића, Историја Срба, I, Београд 1886., стр. 169.

дана".[1]) Спомен пословички „Куљена бана од добријех дана" забележен је већ у XVII веку.[2]) Прадавну старину казује узречица, што је записао П. Будмани у Академском Речнику: „То је било онда, кад је Кулин по свијету ходио".

Традицију су одржавали и ранији носиоци државне власти. Склапајући свој први уговор са дубровачком републиком Матеј Нинослав куне им се клетвом „какомь се е бань Коулинь клель", и да Дубровчани слободно пазе свој посао „тако како соу 8 бана Коулина ходили безь все хабе и зледи".[3]) Значи, да је Кулиново доба било на добру гласу и да су Дубровчани били задовољни сигурношћу и начином, како су примани у његовој држави. Готово двеста година доцније, 1406., молио је босански краљ Твртко II Твртковић са херцегом спљетским Хрвојем, Ладислава, краља напуљског и хрватско-далматинског, „да би потврдио краљевству босанскому све обичаје, стање и области, да и међе (особито према Угарској), како су биле за Кулина бана".[4]) Биле су, дакле, још у успомени и сматране као посебан desideratum. У XVII веку, у једном свом опису Босне, Иван Томко Мрнавић потсећа на Кулин-бана и његов однošај према Риму (на основу Теобалдова писма).[5]) Орбини, пре тога, казује, „да је за Кулинове владе била у Босни обилност и плодност жита и свачему тако, да би послие много година, кад би који пут љетина уродила, Бошњаци говорили: „Приидемь вь дни Коулинови".[6]) Из истог века и у истом значењу је и узречица „Повратили су се доба Кулина бана".[7])

Већ је стари Филип Ластрић и после Јукић забележио традицију, да се босански бези Куленовићи изводе од Кулина и да се и сад „u velikom broju i bogatstvu nahode".[8]) Куленовићи се, којих има католика и муслимана, али овим знатно више, одавно сматрају као породица „рода племенита" и као такву је бележи летопис фра Николе Лашванина.[9]) Муслимански су Ку-

[1]) М. Капетановић Љубушак, Народно Благо. Сарајево 1888., стр. 131.

[2]) Đ. Daničić, Poslovice. Zagreb 1871., бр. 1182.

[3]) Dipl. Zbor., III, стр. 427.

[4]) По Луцићу Клајић, сп. д., стр. 65, 52, 231.

[5]) Dr. K. Horvat, Monumenta Historica Nova. (Glasnik Zem. Muzeja, XXI, 1909.). Сеп. от. стр. 150.

[6]) Клајић, сп. д., стр. 65.

[7]) Daničić, sp. d., бр. 3673; стр. IV.

[8]) Slavoljub Bošnjak, Zemljopis i poviestnica Bosne. Zagreb 1851., стр. 93.

[9]) Dr. fra J. Jelenić, Ljetopis fra Nikole Lašvanina. Sarajevo 1916., стр 111.

леновићи у Кулен-Вакуфу, где их је педесетих година прошлог века било до 40 кућа (Јукић, стр. 50), а католички су у Соли.

У самом народном предању нашао сам о Кулину ова причања. Не много поуздани Иван Зовко саопштио је једну причу о „Кулен-бану и Капури краљу".[1]) Била су то два ретко добра пријатеља, „кô нокат и месо", један је био бан од Босне, а други краљ Хрватске. Заједно су живели, заједно ратовали, заједно ловили. Најволели су за лов познате соколе из херцеговачке Дрежнице, па су становнике те области ослободили плаћања пореза у новцу и тражили од њих само соколове. После њихове смрти све се изметнуло. „У свачем изрод, па и у томе. Сваки дан то горе и то јадније. Нестало старе милости и љубави у свијета и у народа. Свак се бави са собом, сваком је доста и себе". Кулин је, према том, пословична aurea aetas. Необично је само име хрватског краља, Капура, које иначе не сретамо у народној традицији. Могло је доћи од безначајног породичног имена Капора (али у којој вези?), што је тешко веровати или од чина корпорала, који се у народу чује најчешће у облику *капурал* и *капуро*.[2]) У том случају традиција би била знатно помућена и питање је, да ли је много стара.

У Јајцу забележено је, да деца, ухвативши се за руке и направивши ланац, певају ову песму приближујући се и повлачећи се ритмичким кораком једни према другима:

Ој Стјепане бане, отварај нам врата.
Отворена јесу и пометена су.
Чија је војска нек иде, нек иде!
Кулина бана је војска, је војска
Кулина бана је војска.

Сви се стихови понављају. За ту песму, која изгледа врло примитивна и стара, примећено је у извештају, да је „вероватно скоро научена".[3]) Не каже се, на основу чега се то претпоставља.

Иван Трнски саопштио је једно предање својих предака из Босне о Кулину, очевидно нешто декорисано. Он је, казује прича, омркао једном у гори, „како би се за доба попео на вилину главицу и ондје затекао вилу, коју је свакако хтио да

---

[1]) Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena III, 1898., стр. 153—4.

[2]) Ср. код Вука пословицу „Још кад је цар каплар био". Сп д., бр. 2165.

[3]) Политика, бр. 4339, 1920.

посестри“. Али, пошавши за неким умиљатим гласом, зађе с пута и не заустави се све дотле, док га умор није савладао под неким борићем, где заспа. У јутро сунчани зраци пану равно на Кулина и он „стаде у сну зажетим трепавицама трепати и сузе ронити“, док се одједном не наднесе нада њ један китњаст огранак, који га заклони. Пробудио га је иза сна један лист с те гране, што му је пао на образ. Он се зачуди, „када опази кроз лишће златокосу љепотицу сву у бјелини одјевену, а златним појасом опасану, гдје бијелом ручицом држи онај огранак“. Кулин скочи и одврне грану, да види боље свог заштитника, а кад вила хтеде да побегне, он је посестри. Она се заустави и каза му, да је вила његова колена и да га је спасла од велике беде тим, што је спречила да наиђе на вилинско коло. Кулин јој рече, да је хтео посестримити једну од вила, која би му имала помагати „непријатеље надбијати, моју власт и моје господство ширити, те тако славним и дичним постајати“. Вила му на то примећује, „колико би морао своје рођене крви пролити, колико ли свијета поморити, да све своје непријатеље надбијеш, који у те сада и не дирају“. Рат је „крвав посао, којему се вишњи Бог никако не радује“. Па и лично та жеља није добра. „Тко се једном стане љеством славе пењати, тај се не да уставити, а онога, који му на љестви закрчује пут, строваљује у понор, у безданицу“. С тога га, по речима те приповетке, „заклиње вила твојега рода и племена“, да се окани четовања и отимачине, али, да брани своје под сваку цену. „Имаш подложнике твојега закона, буди свим отац и мајка, утврди и учини самовласну своју државицу, да ти нитко у њој не запреда. Гледај, да се помаже радљива сиротиња, да цвате трговина, да се свакому кроји једнако правица и колико је Бог добра дао, да свакому птичице пјевају! Онда ће ти се име спомињати, док тече сунца и мјесеца, зелењет ће вијенац твоје славе већма, него да будеш богзна какав јуначина“. Кулин је послушао вилу и постао славан по доброти.[1])

У казивању има нешто елемената истинског народног причања (на пример, за Краљевића се Марка казује, да је направио хлад или вили или њеном детету и за то, као награду, добио

---

[1]) У оскудици библиотека наводим по делу дра М. Дејановића и Н. Стиачевића, Jugoslovensko Lišće, Zagreb 1920., стр. 51—3. У Српској Читанци[3], II, дра В. М. Јовановића и М. Ивковића, Београд 1920., стр. 77—9, ради је стилски преудешавана.

своју снагу),[1]) али сво ово пацифистичко разлагање, које носи читаву приповетку, изгледа више учена и скомбинована ствар, него народска мудрост. Има, истина, народних песама, које не глорификују наџаке или буздоване, али ипак нема ниједне, која би владаре ценила по њиховој трговини, исто као што несумњиво нема у народској фразеологији реченица, које би тражиле језиком хисторичара, да им владалац „учини самовласну своју државицу“. Ми с тога мислимо, да је Трнски на основу свог познавања прошлости (Кулинов трговачки уговор са Дубровником!) и на основу традиција о добрим прошлим временима бана Кулина скитио ово народно предање и дао му овакву тенденцију, коју, у осталом, у приказу Кулинову имају и многи хисторичари.

Али, ма колико одвајали један добар део садржаја предања, као што је ово или оно Зовкино, ипак је и важно и занимљиво, да је спомен о Кулину остао сачуван у свима слојевима народним и то свуда са једном општом позитивном особином благостања тога времена. Иначе, готово је светска појава, да лица ранијег Средњег Века, чак и важне хисторијске особе, ишчиле потпуно из народне успомене.[2]) Кад се тако није догодило са Кулином, кога, узгред речено, није популарисала црква као Немању, онда значи, да је он доиста имао знатна угледа и нечег вреднијег или у својој личности или у својој владавини, што му је могло да помогне стварању трајног гласа.

Владимир Ћоровић.

---

[1]) Ср. С. К. Гласник, XXI, 1908., стр. 768—771.
[2]) A. Van Gennep, La Formation des Légendes. Paris, 1917., стр. 185.

СУДБИНА ВУКОВЕ КЊИГЕ

„МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ“[1])

I

Почетак писања новије историје; неуспели покушај да се један део штампа у Бечу.

У једном писму (25 јан. 1822) Вук вели да је, док је још у Србији био, зажелео да напише историју свога времена, и да је распитивао и бележио које што. „Ја сам се у Србији родио и узрастао, и запамтио сам стање српско и под даијама и прије даија; био сам и кад се прва буна 1804 почела, и 1813 кад се свршила, и за они 10 година бивао сам у различним пословима, и готово све знатније поглаваре познавао сам лично, а с многима сам се разговарао и у друштву јео и пио; а при том како за они 10 година, тако и послије до данашњега дана, распитивао сам и Срба и Турака, и трудио сам се, колико је могуће, да дознам прави узрок, или квасац, ове буне, и њезин послије напредак и свршетак (1813); и опет послије почетак (1814 и 1815), и ако доживимо још какав *прави* свршетак.“ — У том писму изложио је и побуде које су га нагнале да се тога посла лати. „Видимо — вели — да је сва наша стара историја тамом покривена, и сви кривимо старе наше, што нијесу ништа писали и нама оставили; а видимо и то, да ће потомство наше тако исто нас кривити, ако му сад што не напишемо и не оставимо. — Ја сам се с поглаварима српским разговарао о којекаквим догађајима, ђе сам и ја с њима заједно био, па не знаду управо да ми кажу, како је било; а кад нас посленике и очевидне свједоке црна земља покрије, шта ће се онда истинито моћи казати о овој важној епохи народа нашега? Онда ће извори за нашу историју бити туђи списатеља којекаке

[1]) Две главе из повећег списа *Живот и рад Вука Стеф. Караџића.*

басне и гаталице, које се већ и *данас* за историју продају и држе“ (Преп. IV, 82). — У другом писму (30 апр. исте год.) вели да ју је одавно почео писати (Преп. II, 545).

Ово Вуково тврђење врло је вероватно, јер први изгубљени његов рад, који га је и довео у везу с Копитарем управо је историски, о пропасти Србије 1813 г.

То прикупљање грађе за Историју његова времена продужио је целога живота, јер у претпоследњој својој књизи (Прав. Совјет) вели да је рад за живота издати *„Грађу за Српску историју нашега времена,* од почетка 1804 па до Свето-андрејске скупштине 1858 године (ово би било у двије књиге од прилике по 15 табака)“ (Истор. и Ет. Сп. I, 59), али није доспео да то доврши, већ је издавао у одломцима.

Да ли је заиста што бележио док је био у Србији, не може се с поузданошћу утврдити, али да је по преласку у Аустрију то почео, несумњиво је. Може бити да су оне песме о везиревој буруntији 1804 и о узимању Ужица 1806 г. Ненадовићеви одговори на Вукова питања о првом устанку (Преп. II, 360, 365). Али свакојако о томе је скупљао грађу враћајући се из Русије 1819 г. у Хотину од српских емиграната, и зато се ту тако дуго и задржавао.

Прешавши 1820 године у Србију, продужио је то скупљање, нарочито о другом устанку и о стању Србије под кнезом Милошем. Вративши се у Беч, средио је за штампу један део те историје, о Милошу Обреновићу, и предао рукописе на цензуру, али није добио допуст да се штампа. Зато је и молио кнеза Милоша (22 нов. 1821) да му одреди 2—3 хиљаде гроша годишње на име издржавања, па би одмах отишао у Немачку да је наштампа (Преп. II, 274, 541, 542).

То је знао Марко Ђорђевић, консул београдски, кога је кнез Милош послао у Беч да преко тамошњег руског посланства ступи поново у везу с Русијом, што је првобитно био наменио Вуку. Он је био рођак Михаила Германа, родом Бугарина, који је био агенат Милошев у Петрограду, и из Беча га је о томе известио. Герман му наложи, да се свим силама постара да се то дело не наштампа, јер би се тим открио цео његов рад, и седмогодишњи његов труд пропао би, и то би донело велику несрећу и народу и кнезу. Препоручује му да то ради тајно од Вука, јер он није „ревнитель и благожелатель рода сербскога, но спомошникъ Немцовъ, а

можно бытъ что Гос8дарь нашъ о томе никаково извѣстіе неимѣетъ, и того ради не зная точно дѣла нѣгова, заключаю что позволилъ ем8 исторію напечатати". Четири дана доцније у другом писму понавља то исто (16 и 20 дец. 1821). Марко је та писма послао кнезу Милошу, који му преко своје канцеларије одговара, да извести Германа да Вуку није нико наложио да пише Историју о Господару. Он као списатељ седи у Бечу, и нема никакве везе с овдашњим приликама, а што пише песмарице, то не може никакву штету народу нанети (25 јан. 1822. — Преп. II, 765, 766).

Због тих Германових интрига и одложено је штампање Историје, и ако је кнез Милош већ био одбројио 500 дуката за њено штампање и Вуково издржавање (Преп. I, 198; IV, 99). Он је о томе говорио с Вуком, кад је по други пут био у Србији, с јесени 1822 год. (Преп. II, 548). Том приликом Вук је и дознао о Германовим интригама, зато је и писао Копитару да хвали Бога што се здраво и мирно вратио (Преп. I 198; III 447; V 306). — Кад му је кнез Милош пребацивао да је место песме о *боју на Чачку* очекивао да од њега изиђе штогод друго о његовим делима и времену, он му одговара, да од *праве историје* није ништа наштампао што није рад да *когод* рече, да је то пре времена учинио, и с тим општему послу наудио, већ све очекује да се један пут што *сврши,* као што му је и сам лани мало напоменуо (19 окт. и 9 нов. 1823. — Преп. II. 551, 553).

II

Слање рукописа у Русију; интриге Германове и крађа рукописа.

Ову Историју Вук је донео собом у Немачку, и мислио је наштампати је на српском и немачком језику, да тиме обрадује и изненади кнеза. Али да би се уверио, да тиме неће ништа нашкодити руско-српским односима и политици руској, још пре горњега писма Милошева био ју је послао (10 јуна) на немачком језику на преглед руском министарству спољних послова преко Аделунга (Преп. II, 557; III, 440).

Двадесет другог јануара 1824 кнез Милош пошље Вуку једно горопадно писмо о Историји. Вели да је дознао да намерава издати Историју Карађорђева времена, да ју је већ превео на немачки, и погодио се с књижаром да је наштампа на немачком, а у име хонорара да му о свом трошку изда

српски оригинал. Не сумња да ће ту бити описани и сви догађаји пре његове управе, и како се то врло много тиче и њега, као садашњег управитеља овостраних Срба, то није рад да се ма шта штампа о томе пре него што он прегледа и одобри. Зато му препоручује да, ако је почео штампање Историје на српском и немачком језику, обустави и пошље му обоје на преглед, па ће му он вратити, и послати му трошак како за штампу, тако и за његово издржавање. „Не усктете ли ово моје предложеније послушати, но будете ли Историју више речену без мојег одобренија печатати, то се надајте совершеној мојој немилости и готовости гонити вас код свакоr владјенија гди год би се ви налазили. Ви ћете добро знати, колико сте негодованија код свију класа народа српскога за изданије Лексикона, за издавање рецензија књижевни, и за преведеније евангелија на прости српски језик на себе навукли; чувајте се навући и немилост мoју изданијем Историје Карађорђева времена без мог одобренија; чувајте се писати о народу овостраном свију времена новији, тако и Карађорђу и о мени, и најмању чертицу без мог знања и одобренија: то је моја совершена воља.“ Карактеристично је да је ово писмо у целини заведено у протокол кнежевске канцеларије, и то овако: „Писато Вуку Стефан Карaџићу, списатељу слепачки пјесама следујушче: Дошло ми је до знања“ и т.д.

Вук му одговори (из Беча, 10 марта) да историја коју је хтео наштампати није о времену Карађорђеву већ о његову, она иста коју је у Крагујевцу писао и њему читао, само је додао још нешто, и то му је пре два дана послао на немачком језику, јер на српском нема начисто преписано. Ако је рад и остало још једном видети, он ће му послати, док препише. Штампањем овим није желео навући на себе његову немилост, већ да му учини радост, и да му се препоручи, али су га особити догађаји задржали, и сад по његовој заповести, задржао је сасвим од штампања и дошао у Беч. „О времену пак КараЂорђијеву ја сам још прије неколико година био почео нешто писати (као што су ме многи молили, и ја сам им обрицао) но нијесам још дошао ни док је Биоград узет, и има више од двије године како нијесам ни загледао у оне артије.“ (Преп. II, 555, 557).

Ово последње као да неће бити сасвим тачно, јер две и по године доцније Вук је писао Кепену, да има готову *целу*

Српску Историју на немачком, и наводи цео садржај, па није вероватно да је у том међувремену, поред других послова и путовања, то све могао написати и дати да се преведе. (Преп. III, 560, 562).

На штампање Историје кнез Милош се опет враћа у писму којим му је послао 2000 ф. да искупи песме (4 јуна): „Притом љубезни мој Вуче! препоручити вам не изостављам да у списанију Историје моје строго набљудавате превелико молчаније у призрјенију и најмањи какови отношенија и сношенији моји с страном каковом силом, веће држите се у теченију описивања вашег јединствено дјела моји у Сербији — ибо данашње политическо положеније моје изискује од мене да ни о каквој сили Европејској спомена не чиним била они каквог му драго призрјенија; ја се надам и од вас захтевам да у овом призрјенију овако и поступите — а мислим притом да ће најбоље бити, да ми, пре него что ћете Историју печатању предати, такову овамо на провидјеније пошљете, ако ово не би могло бити, онда остаје вам по правилама овде изложеним строжајше владати се, иначе учинићете од доброг пријатеља својег, најжешћег непријатеља. — А такође о прећашњем начину владјенија (Кара-Ђорђевог) немојте у Историји никаква спомена чинити.“ (Преп. II, 561).

Нема сумње да је ово кнез Милош дознао по достави Германовој, који је, имајући веза с руским министарством спољних послова, дознао да је Вуков рукопис у министарству. То се види и по датумима. Аделунг је известио Вука другог октобра да је рукопис примио, али га није могао доставити министру, који се већ преко два месеца налазио на путу. (Преп. III, 440). Граф Неслроде имао је у првој половини октобра састанак с кнезом Метернихом у Лавову (Гавриловић, Кнез Милош II, 148) и крајем октобра или почетком новембра могао је бити у Петрограду. Милошево је пак писмо Вуку од 22 јануара. Писмом својим од 23 фебруара Аделунг је известио Вука да је рукопис са својим рефератом предао министру, али га још није добио натраг; чим га добије вратиће му га, и известити га о министровој одлуци (Преп. III, 441).

Детаље Вукове погодбе с књижаром који се помињу у кнежеву писму, Герман је јамачно дознао из Аделунгова реферата, а о самом рукопису ствар је неверно представио говорећи да је Вук написао Кара-Ђорђеву а не Милошеву историју.

За доказ томе послужио се једним писмом Вуковим Христифору Обреновићу, сину Миланову, а синовцу Милошеву, који је био у Петрограду у тамошњем корпусу, с ким се Вук познао кад је био у Русији, и био с њим у преписци.

Христифор је јамачно од Германа дознао да Вук пише Историју, јер четири дана пре него што је Герман писао Марку да омете штампање, писао је он Вуку сасвим у другом правцу. Вели да је дознао да пише Историју данашње српске политике, и чуди се да му о томе ништа не јавља. Рад је помоћи му слањем грађе, јер налазећи се при двору цареву могао је „чути и разабрати о важњејших материјалах и пунктах нињешњеј Сербској историји,“ и моли га да причека 2—3 месеца, док то скупи и по нарочитом човеку му пошље. Обећава платити му све трошкове око штампања, и моли га да му пошље бар једну „главу Историје славног оног народа по первому куриру који пође овамо, да видим само начало бесмертнаго вашег творенија.“ —

Вук му је одговорио (25 јан. 1822) дугачким писмом, у коме вели да не пише историју српске политике, већ историју нашега времена, „или управо од године 1791, од кад буна српска свој почетак има“. Изложивши горе наведене побуде које су га нагнале да се тога посла лати, вели да му је веома мило што му обећава послати грађу. Управо се томе и чуди, јер су Срби до сад слабо марили за оваке ствари, „већ ако кака такова звијезда и на наше небо дође од истока, откуд сунце и сав свијет обасјава!“ Шаље му по његовој жељи неколико параграфи и извињава се, што му не може послати више, јер нерадо и показује, а камо ли тако далеко шаље, своје радове пре него што се наштампају. „Или можете ви дати какоме пријатељу, да чита, па он преписати; или може ко украсти од вас или од вашега пријатеља па наштампати као своје, прије мене.“ (Као да је слутио да ће му рукопис заиста бити украден и наштампан!) Рад је, вели, још издати и збирку биографија знатних Срба, и као пример шаље му *Станка Арамбашића*. Моли га да му, између осталих књига, пошље што год је штампано о Кутузову и Чичагову, особито што се тиче турског рата; ако има наштампан трактат последњег мира турскога и рускога; и да наручи каквом добром молеру да му копира слику Карађорђеву, која се налази у Еремитажу, и да му је пошље. У концепту је било још: „зашто рад би био у првој

части ове историје метнути портре Црнога Ђорђија, а у другој вашега стрица", чега у препису нема (Преп. IV, 82—86).

Ово се писмо налази у кнежевској канцеларији, али није вероватно да га је Христифор послао, и да је био у договору с Германом и својим обећањем грађе хтео само да одуговлачи штампање. Није вероватно због тога што би о томе било објашњавања ивмеђу Вука и кнеза Милоша кад је Вук по други пут долазио у Крагујевац, јер се у писму говори о српској Историји од 1791 г. дакле и о Карађорђеву времену, и тражи се његова слика, док се у преписци између Вука и Милоша стално говори о Историји Милошеве управе. Напротив, већа је вероватноћа да ово писмо није ни дошло у руке Христифорове, јер је он, поставши официром, у фебруару месецу већ отишао из Петрограда у Дзенциол (Преп. IV, 87), и да је писмо примио Герман, и задржао код себе, а њега само о садржини известио. Сад пак, кад је Вуков рукопис стигао у министарство, он се пожурио да лажно кнезу Милошу представи ствар, и приложио је то Вуково писмо од пре две године.

III

Штампање Вукова рукописа у Петрограду на руском.

Аделунг је вратио рукопис с примедбама Вуку 21 маја, и јавио му да његову штампању не стоје на путу никакве препреке од стране министарства (Преп. III, 443). Али још 1 маја Герман је писао кнезу Милошу, да ће скоро изићи у Петрограду књига „од једног непознатог писца" под заглављем *Жизнъ и подвиги Вер. Вожда Сербскаго князя Милоша Обреновича* од 1815 до 1822 године и да ће, ако прими, бити посвећена самом господару Императору, или графу Милорадовићу, као Србину, и зато га је он још прошле године молио преко свога брата Марка, да му пошље слику да се штампа уз књигу, „а теперь ако непристигне за ову прилику должно сдѣлати на примѣръ из литографіи". Дакле је већ раније набавио препис рукописа, и само је чекао шта ће рећи министарство, па да га објави пре Вука. Кнез Милош му је заиста и послао слику која је стигла на време, и приложена уз књигу, и ако је ово писмо примио тек 10 септ.

У другом писму (15 авг.) вели да се књига већ штампа: „всѣ историческое ваше дѣйствіе отъ начала до конца, только не пространно политическія сношенія, а по обстоятелствамъ".

Кошта га, вели, 2000 рубаља т.ј. 3000 гроша у 1400 примерака, и првом приликом послаће му неколико примерака за њега и колико му буде могуће за српску публику. „Сіе сочиненіе будетъ первое въ сербской націи писано по русски съ дозволеніемъ привительства подъ цензурою, и затого я покорнѣйше прошу вашего вепомоществованія поддержать трудящіяся о славѣ вашей и націи Сербской“. — Дакле кад Вук хоће да изда књигу о кнезу Милошу, онда је то пропаст народна и кнежева, а кад он ту исту књигу краде и штампа, онда је то на славу и кнеза и народа! — То извешће да се књига штампа било је нетачно; допуст цензуре да се може штампати, штампан на књизи, датиран је 26 августа. Карактеристично је да Герман нарочито наглашава да у књизи неће бити говора о спољној политици, а о томе говори и кнез Милош у другом писму Вуку пре овога Германова, те би се могло закључити да је Герман у првом писму кнезу Милошу, (које није очувано) нарочито наглашавао опасност од откривања његових веза с Русијом, ако Вук књигу наштампа: сад пак, штампајући сам, наглашава да тога неће у књизи бити. (Преп. II, 772, 774)

У трећем писму (24 окт.) препоручује му Ивана Квекића, Србина из Боке, коме дугује 4000 рубаља, од којих је нарочито платио штампарске трошкове; а у четвртом (30 дец.) јавља му да ће му књигу скоро послати (Гавриловић, Кнез Милош и Вук. 22 nota 2 и 4).

*

Вук међутим о овоме ништа није знао већ га је, док се ова преписка између Германа и кнеза Милоша водила, неколико пута молио да му пошаље слику за Историју (19 маја, 3 септ. и 19 дец.). Али као да је слутио да му Герман нешто спрема. У последњем писму обраћа пажњу кнезу на „Маркова рођака“, да га не превари. За посао који он ради треба да је човек на првом месту патриота, и да добро познаје не само своју земљу него и туђе. Код њега нема ни једнога ни другога. Боји се и зато што није рођени Србин, и напомиње како је Марко на његове очи говорио своме француском учитељу да је бугарски народ већи и знатнији од српскога, „а онај други може још и горе говорити“. И ако је слаб, и било би му тешко у ово доба године путовати, али ако он нађе за потребно готов је поћи, само да му пошаље пуномоћије и

остале потребе (Преп. II. 566). — Види се да Вук још није познавао политику кнеза Милоша о употреби људи за државне послове.

Другог јануара 1825 јавља му да је чуо да је у Петрограду изишла на руском језику некака књига о њему и о Србији, и да је посвећена графу Милорадовићу; можда је он већ има, а и он је за себе поручио једну да му се пошље (Преп. II. 568).

IV

Почетак затегнутих односа између Вука и кнеза Милоша због тог штампања.

На неколико дана после Вукова доласка из Брода у Земун, стигао је ту (10 маја) и Герман као руски курир из Петрограда у нарочитој мисији кнезу Милошу. То је први јавни акт Милошев с Русијом. Он му је врло добро дошао да му подигне углед у народу после Ђакове буне, која је била у јануару те године. Ту буну Милош је Русији представио као последицу договора српских емиграната у Бесарабији са побуњеним Грцима. Герман је донео писмо графа Неслрода кнезу, којим му јавља, да је цар врло задовољан што је буна угушена, и да је наређено да се строго пази на емигранте у Бесарабији. Даље, да је цар заповедио своме посланику у Цариграду, да се ослободе затвора српски депутати и да се нада, да ће султан, имајући у виду верност српског народа усред нереда у Грчкој, приступити договору с депутатима, и испунити VIII тачку Букурешког уговора. — Милош је био необично задовољан овим писмом, јер да га је сам поручивао, не би га боље могао саставити, и сазове Скупштину за 27 маја, да свечано народу објави те цареве поруке (Гавриловић, Кн. Милош II, 166).

С Неслродовим писмом Герман је донео кнезу Милошу и нову књигу *Жизнь и подвиги кназа* **Милоша Обреновича**, *верховнаго вождя и предводителя народа Сербскаго*, где се у предговору вели да је овај опис позајмљен из рукописне биографије кнежеве коју је на немачком језику написао познати српски књижевник Вук Караџић!

Заједно с доласком Германовим у Крагујевац кнез Милош је примио и писмо Вуково које му је писао 12 маја, дакле пре него што је дознао зашто је Герман дошао, и донео му

његову Историју. У том писму се жали да на толика своја писма (пет) није добио никаква одговора, и зато управо не би му ни смео више писати. Али како је случајно дошао у Земун, то се опет усуђује писати му још једанпут. У место свега другог што би имао говорити, моли га да одговори Гриму, као што му је лани обећао.

У добром расположењу у коме се сад налазио, кнез му одговори (18 маја), позивајући га у Крагујевац да му на сва писма даде усмени одговор. „Ја се надам да ћете ви ово позивање моје с тим више драговољно примити, что су и садашња обстојатељства по нас добро сложена“, вели на завршетку.

Вук је међутим дознао и за мисију Германову и за Историју, и био је, разуме се, ван себе од љутине и гнева, и у великој забуни да ли да иде у Крагујевац или не. Ако оде, знао је да ће морати доћи у оштар сукоб с Германом због Историје, а у веселом расположењу које је тада владало у Србији, и значај који је Герман тад стекао, није било изгледа, да би се ко за његову личну, и према општој ситну ствар, заузео; напротив, пре је личило да би могао имати великих неприлика и од Германа, и од својих других непријатеља. Зато се реши да не иде, и напише одговор (28 маја) у коме му отворено каже да *не сме* да дође не због својих старих непријатеља, већ због Германа. Он зна да је он и пре неколике године писао и говорио против њега, и сад би још више имао узрока да то чини због ове Историје. Да он више воли Германа него њега, доказ му је његова слика приложена уз књигу, за коју га је он три пута безуспешно молио, а особито сад, кад је с тако веселим гласовима дошао, чему се и он од срца радује. Други је узрок што је слабог здравља, па да му се тамо ма каква непријатност догоди, могао би се сасвим разболети и умрети или полудети. Треће, што је сиромах, и једва се од дана до дана крвавим хлебом храни. Још зимус продао је бурмутицу, што му је поклонила велика кнегиња Марија Павловна, и оставио жени 100 f. да се са *троје деце* издржава, док се он не врати. Али опет се нада да ће, док је жив, моћи хранити жену и децу; али ако би умро, његова жена и деца морали би просити. Ако иоле признаје његове заслуге учињене њему и народу, нада се, да се због овог писма неће наљутити, него ће му дати за право и утешити га. Напомиње кад је послушао људе пре пет година, који су га одвратили да не научи читати и

писати, што би му у данашњем његову стању било „драгоцјеније од једнога ока из главе“, мора се бојати да га ти исти људи и сад не наговоре да што против њега не уради. Што се тиче историје, вели, да би му милије било, да ју је он издао на српском и на немачком, па да се каже да је преведена *са српског на руски,* и тада не би било у њој онолико погрешака; али се опет радује што је и тако изишла. „Нека она само чини част и славу (ако је могуће и ползу), вама и народу Српскоме, а ви мјесто мене макар и Германа наградили за њу. И до сад се на свијету догађало, да један оре и сије и сабира, а други једе. Како је Герману мој рукопис дошао у руке, питајте га нека вам каже, ако не знате“.

Од овога писма има још један концепат са мањим разликама. На завршетку моли га да му да пензију, за коју га је пре пет година молио, јер је за свој досадашњи рад то заслужио, „а да народу ништа привриједио нијесам, опет мислим да би сам имао право надати се од вас таковој пензији за саму ту историју вашу“.

Али ниједан од ова два концепта није послао (упор. ниже писмо од 14. авг. из Беча). Увидео је да је сад најнезгоднији моменат да му чини каква пребацивања, и да заподире свађу с Германом. Зато напише треће писмо. Ту вели да му ништа милије не би било него у ово срећно време доћи к њему, али му стање здравља не допушта, да ту своју и његову жељу испуни. Не само што га прси одавно боле, него га и потајна грозница стално мучи, тако да једва дркћућом руком пише, и моли га да га милостиво извини. „Ви можете ласно знати како се ја радујем тим веселим гласовима о вама и о народу нашему. Да Бог да да буде све срећно и честито! и да Бог вас са цијелом вашом фамилијом и са свима вашим поживи на премнога љета у здрављу, у слави и у сваком задовољству! При том се усуђујем вас препокорно молити, да не заборавите ни мене. Да ја вама нијесам ништа привриједио, за саму ону част и славу, коју сам народу Српскоме по другим земљама учинио, надам се да би сам имао право молити вас, као Господара народа нашега, да ми одредите пензију да могу с фамилијом мојом живити; а да народу никаке ползе ни части учинио нијесам, опет мислим да би сам имао право надати се од вас таковој пензији за саму ту историју вашу, коју вам је Герман донијо... Да ту срећу доживим чини ми се да би сам одма оздравио, јер ме сиромаштво моје највише у болест ба-

цило, и оно ми од дана до дана срце моја гризе, особито кад помислим, да ће моја несрећна жена са троје нејаке ђеце морати просити, да се рани послије смрти моје (Бог зна оћете ли ми вјеровати, да ми ово пишући сузе из очију по артији падају)“ — (На концепту се виде заиста трагови капи од суза, што најбоље карактерише у каквом се нервозном стању налазио). — На завршетку нуди му се и за какав други посао ту, или где било, ако је потребан, и да би то сматрао за срећу, и трудио се да се покаже достојан поверења. „Опет вас морам за одговор Гриму молити! Немојте га заборавити тако вам чести и славе ваше и народа нашега“. (Преп. II 569—575).

Вуку је доцније јављено да би га, да је дошао, кнез Милош лепо примио, и да је био спремио 1000 ф. сребра да му да, али његов недолазак, а можда и тражење пензије учинили су да не само то није добио, него ни одговора на своје писмо. Тако се опљачкан и празних шака врати у Беч, а пљачкаш Герман, јамачно с набијеним џеповима, у Петроград, носећи собом за Неслрода Милошев извештај о Скупштини 27. маја, Милошеву беседу и Скупштинску адресу, и своје ново пуномоћије да и даље заступа народне интересе код министарства у Петрограду или код руског посланства у Цариграду (Гавриловић. Кн. Милош II, 174).

Дошавши у Беч он поведе праву парницу против Германа за накнаду штете и код руског Министарства спољних послова и код кнеза Милоша.

V

Тужба противу Германа руском министарству спољних послова и Германов одговор; тражење од кнеза Милоша сведоџбе против Германова изговарања, или накнаду штете.

Вративши се са свога пута по Славонији из Земуна у Беч, Вук подигне праву парницу против Германа за накнаду штете.

Петнаестог августа 1825 преда акт руском посланику у Бечу, у коме прво себе представља као литерарног радника, и да је поред осталих послова највише труда посветио писању историје српске новијега времена. Један део те историје, о последњим догађајима, намеравао је издати 1823 г. у Лајпцигу, и нашао је био издавача, који би му за немачко издање наштампао 2000 примерака на српском. Али како је цела новија српска историја тесно везана с политиком Русије, то је он

— по својој преданости к Русији и њеном Монарху, не желећи што нашкодити руској политици и тиме навући негодовање руског министарства — послао свој рукопис на немачком језику у Петроград на преглед и одобрење министарству спољних послова. У августу 1824 добио је натраг рукопис преко овдашњег посланства с извештајем да министарство нема ништа против његова објављивања. Међутим готово у исто време чуо је да се његова књига штампа у Петрограду, и заиста у мају месецу т. г. донео ју је наштампану на руском Мих. Герман кнезу Милошу у Србију. Један примерак прилаже акту. Да је то његова књига види се из предговора издавачева, а из огласа у *Сѣверной Пчелы* види се да се продаје у Петрограду по 6 рубаља. — Он би својих 2000 примерака продао најмање по 2 ф. ср., а од кнеза Милоша добио би најмање 150 дуката годишње пензије, а да и не говори о даровима којима би се могао надати од цара за таку новину, као што је подношење рукописа на цензуру његовом министарству. Сем те материјалне штете дрски крадљивац и издавеч његова списа унео у дело неке ствари, које не само да нису тачне, већ и њега срамоте, и навлаче му мржњу неких личности. Сад он да би спасао част руског министарства мора *лагати*, да је његов рукопис на други начин допао Герману у руке. Представљајући ову своју праведну жалбу њему као цареву представнику, покорно га моли да је достави до знања двору, и да му изради накнаду за претрпљену штету, и сатисфакцију за нанесену срамоту.

Поводом ове Вукове жалбе вођена је у Петрограду у министарству истрага (Преп. III, 445), и резултат је саопштен истим путем Вуку 26. децембра, на име: 1. да је Герман изјавио, да је рукопис на немачком језику добио од кнеза Милоша заједно с његовом сликом и налогом да је у Петрограду изда на руском језику; и 2. према томе и накнаду поднесене штете треба да тражи од кнеза Милоша. (Преп. V, 303, 306).

Чим је добио овај одговор он одмах (4 јан. 1826) напише Кнезу Милошу једно писмо и врло енергично и врло понизно. Саопштивши му горњи одговор (али не помињући ништа о слици,) вели, да зна, да је то лаж, и да он није могао послати рукописа Герману, јер га није ни имао, већ је Герман или просто *украо* рукопис из министарства, или су му га они сами дали на преглед, и тако га украо, „пак сада ону сра-

моту, која по правди пада на Руско Министарство, и на њега они бацају на вас! Из овога догађаја ви можете сила научити: 1. можете се очевидно увјерити, да је Герман јавна лажа и варалица; 2. како гођ што Герман сад вара Министарство Руско, да сте му ви рукопис послали, тако он може и вас варати за много којешта, да му је Министарство казало; 3. са жалошћу можете видити, како лаже и скитнице којекакве могу заслепити министре од који зависи срећа не само јединствени људи, него и цијели народа.“ Знајући, дакле, да он Герману рукопис послао није, он не сме од њега ни тражити накнаду, већ моли, да му пошље сведочанство да Герману није послао рукописа. — Сам пак мисли да би за његово име и великодушије било најславније и најприличније, да њему пошље 4000 ф. ср., а руском министарству сам да пише како Герман *лаже*, и да га „као човека, који тако јавно *краде* и *лаже*, они у напредак употребе у њихове послове, како им драго, само у српске не. Да тако учините, онда бисте вијели, шта је Герман код Руса без вас и без Србије.“. Нада се да ће бити тако милостив, да му одговори, и да му каже шта му ваља даље чинити; а ако му на време не одговори, онда он мора „опет Германа, као крадљивца и лажу, тужити, и сваким начином чест своју од њега бранити. — Господару! већ има десет година, од како се ја савијам око скута вашега; сад до вас стоји, да ме под милостиви скут ваш примите, или на вијек да ме од себе отерате.“ (Преп. II, 578).

VI.

Копитарево заузимање код Руса за Вукову ствар; Германово писмо Кнезу Милошу о томе, и о Вуковој жалби против њега.

Поводом оваког одговора Германова приликом истраге Вук је написао (28 јун.) Аделунгу и Кепену писма, у којима је изложио лажност и нетачност Германове одбране. (Преп. III, 446).

Као што се Вук старао да дискредитује Германа код кнеза Милоша, то је исто чинио и Копитар код Руса. Он пише Кепену (3 сеп. 1825): „А тамо су [у мин. иностр. послова] сиромаха Вука покрали (плагијат је још срамнија крађа)! Треба ли да се о вама само таке ствари чују и овамо сазнавају? Још под једним тако енглеским господином [Неслроде]? Још Енгел вам је пребацивао због прештампавања Рајића.... А сад пуштате шта више да се рукопис препише, и изда у (рђавом)

преводу .... и с још горим додацима с назначењем имена покраденог! О mores! Требало би у најмању руку да ухватите лопова, да несрећном оцу породице вратите све што је он добио, и да га зато прогнате у Сибир, јер да он и вас и Србе à l'insu de l'un et l'autre вара, то не знате само ви, а то зна цео свет.“ — То исто мало другим речима понавља и у другом писму (19. септ.). — Кад му је Кепен саопштио Германову одбрану, он му одговара, да то може бити тачно у колико се тиче слике и трошка за штампање, а што се тиче рукописа, то је чиста лаж, јер га Вук никоме није дао у руке сем Аделунгу. „Кад бих ја био министар, плагијатор би, у најмању руку, морао неправедну добит поделити с аутором; па и то само из партајичке наклоности према лопову, и само у том случају, ако би с њим у сваком другом погледу био необично задовољан; иначе бих га отправио quippe quem et a suspicione liberum esse oporteat“ (Письма 688, 689, 696).

Није немогуће да је и ова крађа Германова допринела да се Вукови пријатељи са Шишковим заузму да добије руску пензију.

*

О жалби Вуковој министарству известио је кнеза Милоша и Герман мало после Вука (26 јануара) и, види се, био је добро обавештен који су Вркови пријатељи у Русији. Он каже да се Вук усудио жалити се покојном цару, графу Неслроду, министру просвете Шишкову, канцелару грофу Румјанцову, академику Аделунгу, Кепену и осталима, најодвратнијим изразима, називајући га хајдуком, крадљивцем и др. и да је тражио од цара накнаду за свој труд. Па не само то него се жалио и Бечком министарству, кнезу Метерниху, Генцу и Копитару, који су сви напалу на њега, но он им је свима запушио уста, рекавши да је добио „предписаніе и повелѣніе“ од свога Господара, кнеза Милоша Обреновића да изда књигу, и да је по његовој вољи поступио. Вука су подржавали Шишков, Румјанцов, који је пре недељу дана умро, Аделунг и Кепен и трудили су се да даду за право Вуку, али нису могли ништа успети, и задовољили су се с тим што су наштампали ову критику против њега, коју прилаже. „Вотъ зависть и злость, притомъ Сербина“. Али је он спремио јаку критику против Вука, него је због смрти цареве, и других прилика није објавио у новинама, и одложио је за доцније. (Преп. II. 775).

Критика коју помиње, то је Кепенов чланак у 27 броју Библ. Листова, у коме је говор о Германову плагијату. — Герман је, као што се види, целу ствар преувеличао. Вук је истина писао Аделунгу и Кепену, али је то било после саслушања Германова, и управо само зато да побије његову одбрану, и да докаже да лаже. Тек из тих писама могао је од њих то дознати и Шишков. Још мање је вероватно да се обраћао Румјанцову, који је био болестан. А за Метерниха и Генца чиста је измишљотина. Све је то он наплео да би показао кнезу како је његов положај чврст у министарству, и како он ради по његовим наредбама неслушајући „ни Австрійцевъ ни Русскихъ“.

Невероватно је да би Герман овако могао писати кнезу Милошу, да раније није био с њим у споразуму о издавању књиге. Вук је доцније (6 окт.) писао Аделунгу и Кепену, да се прошлог лета известио од најближих чиновника Милошевих, да му је Герман слао рукопис из Петрограда и молио га за његову слику и новце да се наштампа у Петрограду на руском језику, доказујући му, да би му то подигло јако углед у Русији (Преп. III. 446 и 559). Тај чиновник без сумње је кнез Васа с ким је Вук у јуну био у Земуну, јер је писао Копитару, да је од њега „којешта *дознао*“ (Преп. I. 287). Врло је дакле, вероватно да је тако и било, јер се тим само може објаснити, што кнез Милош није хтео о томе ништа писати Вуку, већ га је непрестано звао к себи да се усмено споразумеју. — Кад је Герман прошле године дошао с писмом Неслродовим и донео књигу, кнез Милош му је признао све трошкове и наградпо га како за писмо, тако и за књигу. Петнаестог маја дао му је на дар 500 дуката; 19. и. м. 25000 гроша на трошкове учињен е у Петрограду, а 1 јуна 364 дуката да плати дуг Квекићу у Одеси. (Петровић, Финансије, III, 126, 127).

VII

Поновно тражење од кнеза Милоша сведоџбе против Германа; одговор Вуков руском министарству на Германову одбрану; по трећи пут (из Земуна) тражење одговора од кнеза Милоша; Милошев одговор и позивање Вука да дође у Србију.

Вук је чекао одговор од кнеза Милоша два месеца; и не добивши га, поново му напише (9. марта) једно кратко писмо молећи за одговор. Уз то писмо приложио је и два броја

(27 и 28) Библ. Листова (које је већ од Германа кнез примио) да види „шта и онамо учени људи“ о њему и о његовим „послвоима мисле и говоре“ (Преп. II. 580).

Истог дана писао је и Авраму Петронијевићу, који се тих дана вратио из Цариграда, где је био у српској депутацији. Жали му се: како су га непријатељи код Господара оцрнили и у немилост довели, и да би могао сам о томе правилно судити, моли га да у канцеларији прочита његова писма (од 1822 год. па даље), и видеће какву му је Герман неправду учинио. И пошто је изложио биографију Германову завршава: „Ја знам да је Господар још 1820 године познавши мало лажи Германове, ћео да га се избави, но Пини (руски конзул у Букурешту) се уплео, те није дао. Сад је вријеме да га се са својом чашћу и славом избави, као што сам му ја писао у посљедњем писму. А да рекнемо да поред свију Германови лажи Господар воли њега него мене, опрет правда и чест Господара изискује, да ми одговори на посљедње писмо, и да ми пошље или *атестат* или 4000 ф. сребра, које би ја с атестатом без икаке сумње добио. Да је Герман највећи Господарев љубимац, а да сам ја још у већој немилости, него што сам, опет би било правије и за Господара повољније и поштеније, да помогне *мени у правди*, него њему у *лажи* и у *крађи*. Ја то 4000 ф. не би примио од Господара као накнаду моје штете, него за знак његове к мени милости, и одма би сам дошао тамо да му благодарим“. Моли га да о томе напомене Господару и да му каже како сам о томе мисли. (Преп. V, 396)

Још је чекао шест недеља на одговор, па кад га није добио напише (22 априла) и преда Татишчеву одговор на Германову одбрану. Каже, да је још 4. јан. писао кнезу Милошу, и то не да од њега тражи награду, јер поуздано зна да он Герману није могао послати рукопис, већ га је молио, да му пошље сведочанство, да он то није учинио, али ни на поновно писмо није добио одговор. Герман, укравши његов рукопис и казавши најдрскију лаж министарству, не само што је лишио његову породицу последње наде, него га је оцрнио код кназа Милоша тако, да се он сад не сме ни појавити у Србији, свом отачаству. Вели да је извештен с најпоузданије стране, да је Герман још 1822 г. писао кнезу од стране руског министарства, да му не да средства ради штампања те историје, па се боји да и сад не напише тако што лажно, да би

га кнез могао лишити и самог живота. С друге стране он га је представио у министарству као лажу и варалицу, и на тај начин у место милости и благовољења навукао је на себе мржњу с обе стране. Зато се усуђује поново замолити га за заштиту код руског министарства правде за учињену му неправду. — У прилогу је додао биографију Германову, у којој га представља као правог пустолова и протуву, што је, вели, свима познато.

Дошавши из Будима у Земун, по трећи пут пише (12 јуна) кнезу Милошу, и каже, да онај посао за који му је писао 4 јан. и 9 марта тиче се његове среће или несреће, и како није добио одговора, то је дошао на границу, и поново га моли да му одговори. Из послатих у прошлом писму Библ. Листова кнез је могао видети, да и у Русији има људи, који виде да је Герман рукопис украо; „но како се он на вас одговорио, сад ја више њега не могу тужити без више срамоте; и мени је жао, да ја, који сам се 10 година дана једнако старао о вашој слави, сад почнем вас срамотити“. Види да он воли Германа као њега, али се нада да ће наћи за право, да и њега намири и утеши.

Истог дана писао је о томе и Давидовићу, т.ј. посредно опет кнезу (писмо изгубљено).

Тек сада, после више од године дана, и после шест Вукових писама решио се кнез Милош да му одговори преко Давидовића.

У то време Вук је добио извештај од Копитара да је добио руску пензију, и био је нестрпљив чекајући одговора, па поново пише кнезу (23 јуна), молећи га за одговор на писма од 12 јуна и шаље му 2 примерка Шафарикове књиге Историју словенских литература коју је за њега примио.

Истог дана примио је Давидовићево писмо (од 19 јуна). У Вуковим писмима и оном од 4 јан. и оном од 12 јуна поред све понизности и учитивости, било је по мало и претње; а у писму Петронијевићу, а јамачно и Давидовићу, било је по мало и грубости. Много више те претње било је од стране Милошеве у одговору Давидовићеву. Он му јавља да је писмо његово писано Господару њему прочитано, али он није рад ни с ким се парничити, особито преко контумаца, зато му, по налогу, саветује, да дође у Крагујевац, па да се та ствар развиди, да

нико не зна. „Ипак ако то не усктете, неће, бојим се, ктети, ни да нам пишете у напредак за исто дело, нити ћемо смети имати каквенибуд преписке с вама, нити ће вам се икакво писмо ваше примити, но неодпечаћено вратити, sic placet superis“.

Вук му одговори одмах сутра дан (24. јуна). — Како је већ знао за руску пензију, то му је и одговор много мирнији, и — спустио је цену оштети. Он му пише: 1. да *за сад не сме* тамо прећи од Германа и његових интрига; 2. да он не тражи да Господар води процес и с ким, нити у тој његовој ствари има шта да се извијђа и истражује. „Што се о томе из писама од 4 јан. не може дознати, оно Господар зна боље од мене. Сва је ствар у томе да ли Господар налази за право да му накнади *штету* (*а неправду*, ће он за његову љубав опростити.) Он је ту штету у своме писму по правди назначио, а био би задовољан, ако би му Господар послао и 1000 ф. сребра, и не би о томе никад поменуо ни њему ни икоме другоме. Ти би му новци били милији као знак Господареве милости, него новци у потреби. Ако га Господар тако не попомилује, онда престаје његова преписка с њима. „То ће ми бити награда за моју љубав и ревност к Отечеству и за оно, што сам се трудио, да Господару и с *мојом срамотом* чест и славу учиним. Онда ће се и на мени испунити оне ријечи Спаситеља нашега, да је пророк само у Отечеству своме без чести. Онда ћу пред свијетом моћи казати: воздаша ми злая за благая“. Не сумња да ће он ово писмо прочитати Господару, и да ће по дужности својој казати своје право мишљење о овој његовој ствари. (Преп. II, 581, 583; 75, 76, 77).

Вук је остао у Земуну још месец дана чекајући Кнегињу Љубицу, али одговора никаква из Србије није добио.

VIII

Страх Вуков од Германових клевета да не изгуби пензију; поновно обраћање кнезу Милошу; одлазак у Србију и измирење с кнезом.

Страх Вуков од кнеза Милоша изгледа да је и овога пута био претеран, као и лањске године. Пошто је отишао из Земуна, Васиљевић му је писао (23 септ.), да је послом био у Београду и случајно се састао с Давидовићем, и разговарао се о њему. „Он ме уверава да сте тамо прешли, да би за вас пробитачно било, одонуд не би се без једне, ако не више маторки вратили; он каже да ви нисте онамо у црном тефтеру, како што ви

мислите, и да Господар о вама ништа зло не говори. — Али се овде гласа, да је вас Герман у Петербургу оцрнио, да горе бити не може, и да су ваши ондашњи пријатељи од вас руке дигли.“ (Преп. III, 133).

Ово последње мало је Вука забринуло, и он се пожури да својим пријатељима у Петрограду јави своје односе с кнезом Милошем и Германом. Шестог октобра напише писмо Аделунгу, додајући своме писму од 28 јан. о Германовој крађи још и то како је летос дознао да је Герман слао рукопис кнезу у Београд. Затим излаже своју преписку с кнезом Милошем о томе, и зашто није смео на његов позив прећи у Београд, онако, само опширније, као и у другој жалби министарству. А јамачно и у Петрограду га Герман клевета, да би прикрио своју кривицу, јер његов земљак прича по Земуну да га је тако оцрнио да сви његови пријатељи морају замући. Моли га да целу ту ствар достави графу Неслроду само ради знања, јер је он потпуно задовољен царском милошћу. Јавља му да има написану на немачком језику *целу* Српску историју, и да је рад поднети је на преглед руском министарству али се боји да се и с њом не деси исто што је било с историјом Милошевом.

У писму Кепену (истог дана) прво му захваљује на заузимању око пензаје. И ако му до сад није захвалио, уверава га да он зна колико се он за то трудио, и до смрти ће му бити захвалан. Затим излаже исто што и у писму Аделунгу о себи, Милошу и Герману. Говорећи о целој својој историји вели да би рукопис послао на преглед Шишкову, али се боји једно да га с тиме не узнемирује, а друго да је он не пошље у министарство иностраних послова, па да опет не дође Герману у руке, и пита га за савет, шта да ради? „Кад би ми прилике допустиле, ја бих с највећом радошћу дошао к вама у Петроград; тад би ви могли (ако би имали кад) превести је на руски, а ја бих издао српски оригинал.“ (Преп. III, 446, 559)

Из приложеног прегледа садржине целе историје, која је подељена у два дела, види се да је у прва три одељка првог дела Географическо-статистическо описаније Србије, који је издао те године у Даници за г. 1827, само — ваљада — опширније; четврти је одељак о устанку Карађорђеву, а други део је о Милошу Обреновићу.

И ако је Вук потпуно био задовољен од стране Русије, он није испуштао ни кнеза Милоша да и од њега не наплати оштету, или како је он то звао „да код њега опет дође у милост."

Вративши се из Земуна у Беч, није му више писао непосредно, али је писао кнезу Васи (15 окт.). На првом месту јавља му да је имао срећу примити по доласку у Беч „превисоки указ Русијског Императора Николе", којим му је одредио *пензију* по 100 дуката годишње за његове књижевне труде, и да је већ примио за прво тромесечје 25 дуката. Шаље му копију указа, јер се нада да ће то бити мило и Господару, и њему, и свима његовим пријатељима. Од тога се истина не може живети у Бечу, али се може имати најпотребније, т. ј. *квартир*, *дрва* и *леба*. Остаје му још да га он доведе у пређашњу Господареву милост, па би сасвим био срећан. Нема му о томе ништа више казати до оно што му је говорио у Земуну. Не зна због чега би другог Господар био на њега љут, већ што није дошао на позив и што виче на Германа. „Што се тиче првога, ви знате да су ђекоји, још друкчији од мене, и одатле бјежали (као н. пр. Вучић и Топаловић); а ја мисиим да је свагда мања кривица одовуд тамо не доћи, него отуд амо, или куд на другу страну, побјећи". Да је дошао, може бити да би га Господар наградио, али он то извесно није знао, па није смео, бојећи се интрига Германових да му се не учини још већа неправда него што му је већ учињена. „Што се пак тиче другога, ја на Германа *морам* викати, јер мени нико на овом свијету није више зла учинио од њега: он је мене лишио Господареве милости, од које ми ништа на овоме свијету није драгоцјеније; па и то да је само мене несрећна учинио, не би ни по јада било; него с чим сам се ја трудио да учиним Господару чест и славу, он му с оним учини срамоту". Али ако му Господар заповеди, он неће никад за њим рећи рђаве речи. „Сад гледајте како вас Бог учи. Ја вјерујем, као што сте ме и ви увјеравали, да Грсподар није на мене срдит; зато се једнако надам, да ме неће оставити без своје милости". Има око 1000 ср. ф. дуга, а особито је рад наштампати проширену ону Господареву Историју на српском и немачком језику, па би била преведена и на француски и енглески. (Преп. IV, 105).

Ово писмо дало је давно жељени резултат. Нема сумње да је вест о руској пензији била главни узрок тога обрта,

као што је Копитар још раније предвиђао.[1]) Милош је увидео да је значај Вуков у Русији много већи, него што га је Герман представио, па је похитао да несуглавице изравна; и у колико је пре упорно ћутао на толика писма Вукова, у толико је сад био нестрпљив да то што пре уреди, и да га задовољи.

Тридесетог октобра писао му је Максим Ранковић из Београда по налогу кнежеву, да ће му се ускоро послати новаца преко једног Митровачког трговца. — Петог новембра пише му кнез Васа из Крагујевца и уверава га о Господаревој милости, и ово дана добиће од њега једну особиту милост. Препоручује му, ако може, да дође сам до Господара; можда ће га и он позвати, али би боље било да сам дође. — У том писму било је на засебном листићу неколико речи од Петронијевића, да је у своје време примио његово писмо и прочитао кнезу. — Шеснаестог децембра послао му је Ал. Симић по нгредби кнежевој 1000 гроша на дар. — Двадесет деветог децембра послао му је Ранковић 500 гроша за путни трошак, додајући: „Њиово Сијатељство позивајући вас каже, ако ви сада дошли неби, то ћете довољно од њиова уваженија изгубити“. — Трећег јануара пише му опет Симић, да му је Ранковић послао путни трошак: „Сад пише и мени Господар да поспјешите доћи што пре. Зато вам и пишем ово писмо, да се не би закаснили, премда се надам, да ћете до сада на путу бити“.

Вук је био врло задовољан овим обртом, и није могао да се наодговара на толика писма и поруке. Њему је то било мило колико због изгледа на новчану помоћ којој се надао од Кнеза Милоша, толико и због тога што није морао прекидати везе са Србијом, а то је било могуће само док је у „милости Господаревој“, јер је кнез Милош и тада, и за све време своје владе био све и сва у Србији.

Ранковићу је одговорио одмах (9 нов.): „Истина, да су ми новци врло потребни; али опет вјеруј ми брате, да им се сто пута више радујем зато, што ће ми бити знак Господареве милости, него што ће ми у нужди у помоћ пристати.“ — Кнезу

[1]) Кад је Вук известио Копитара да је писао кнезу 12 јуна, Копитар му пише: „Милош је *ширански* „ципор“, и ја бих волео, кад ви не би били његов удворица. Он *не заслужује никаквог часног* човека“. Не добивши никаква извештаја о току преговора, пита га доцније (6 авг.) има ли изгледа да што добије: „Епилог цара Николе обећама много“. — Преп. 280, 283, 285.

Васи је одговорио 10 децембра (јер је писмо примио тек 9.), да му је Ранковић јавио да ће примити Господареву милост, и да је мислио на пролеће доћи у Србију, али сад кад је његово писмо примио, већ се спрема на пут, и поћи ће чим му буде Забавник готов. Веома би се радовао кад би могао доћи до Божића, али му је немогуће, прво, да му се Забавник без његова надгледања не поквари; а друго, нема с чим, већ очекује Господареву милост. Кнез Васа му је одговорио да се радује његову доласку, и нада се да ће га још у путу стићи и друга милост Господарева. По други пут му је Вук писао 24 дец. да је Забавник готов, и да чека само новце па да се крене.

Кад је од Симића примио новце написао је писма и кнезу Милошу и кнезу Васи. Кнезу Милошу пише да је примио 200 f. ср. што му је послао, и да му је то милије него да је сто пута толико добио с друге стране, јер их сматра као знак његове старе милости и благонаклоности, од које за њега нема ништа драгоценије на овом свету. „Овај драгоцјени дар ја не знам ни на што достојније употребити, него на пут к вама, не да вам благодарим, јер то није могуће, него, ако ме те части и среће удостојите, да вам с чувством вјечне благодарности руку и скут пољубим. Надам се, да ћу, у име Бога, скоро ту превелику срећу имати, да станем пред вама“. А кнезу Васи је писао да је већ био у полицији за пасош и чим га добије доћи ће.[1] (Преп. II, 282; III, 60—62; IV, 105, 109, 111—114; V, 204, 205). — Трећег јануара пошао је преко Темишвара и Панчева у Србију (Преп. V, 246; IV, 633).

По овоме човек би рекао да је Вук гореo од жеље да што пре дође у Србију, док у самој ствари он је тамо полазио с великим страхом. Знајући с једне стране колико је оштрих прекора уз најучтивије молбе упутио кнезу Микошу и непосредно и посредно преко других; и познавајући његову осветљивост, и како се мало човек сме ослонити на његову реч, он је збиља страховао за свој живот. — Дошавши у Панчево пише Копитару (16 јан.) да сутра прелази у Србију, куда је пре 14 дана прешао и Герман. „Ако би мене међутим суђен данак нашао, аманет вам Божиј моја жена и ђеца, и моји рукописи. Жени и ђеци надам се да ћете ви моћи моју пензију

[1] Занимљиво је што вели: „бркове сам оставио како сам примио ваше писмо“, ваљада их је дотле бријао.

задржати; а рукописе гледајте да изиђу на свијет (само да не пропадну)“. — Да ово није била никаква шала или афектација, него озбиљан страх, види се по томе што је истог дана и у истом смислу писао и жени: „Ако ја мораднем умрети, ти ћеш морати молити за моју пензију; Копитар и руски свештеник у томе ће те поучити“. На другој страни истог писма исписао је распоред од 600 Забавника за 1827. годину што је уредио да се пошље Миловуку у Пешту, и 100 ком. С. Илићу у Г. Карловце и Д. Владисављевићу у Трст ради разашиљања, означивши тачно који су плаћени, који нису, а који су за продају, и препоручују јој да то писмо због тога сачува.

Из Србије је писао два кратка писма Копитару и жени. Прво из Пожаревца (28 јан.), а друго из Крагујевца (21 фебр.). Копитару јавља да је здраво и добро, а жени да је врло лепо примљен. У другом писму јавио је жени да јој је из Пожаревца послао 200 ф. ср. Међутим писмо из Пожаревца није примио ни Копитар ни жена му (до 15 марта) што их је обоје бацило јако у бригу. (Преп. I, 293-295; писма жени).

Овом приликом решен је и спор о Историји. Код кнеза Милоша састали су се и Герман и Вук. Герман је отворено признао да је украо Вуков рукопис у колегији министарства иностраних послова. Кнез Милош му је рекао да је он на своју срамоту учинио Вуку неправду, и да је Вук имао право гонити га и грдити, а Вуку је за претрпљену штету поклонио 1000 ф. ср. (5000 гроша), колико је преко Давидовића и тражио. (Преп. III, 449). Трећег марта Вук је примио новце (Петровић, финансије III. 184). Истог дана наређено је управнику Милошева двора у Београду, да Вуку, који иде од кнеза „преда оно портре Господарево у конаку наодећи се“ (Гавриловић, кн. Милош и Вук, 27).

Одмах за тим Вук се кренуо из Крагујевца пут Београда. Деветнаестог марта изишао је из Земунског контумаца, и 24. пошао из Земуна преко Н. Сада пут Беча (писмо жени), где је стигао лицем на Ускрс (3 априла. — Преп. V, 246),

Љуб. Стојановић

ИЗ СРБИЈЕ КНЕЗА МИЛОША*)

(1815—1839)

ПРИВРЕДА

Најважнија грана привреде у Србији у доба Кнеза Милоша било је *сточарство*. Оно је стајало високо изнад земљорадње. Огромне, ненастањене и необрађене просторије давале су врло много услова да се све врсте сточарства обилато развију. Највећи део људи и деце бавио се овом врстом домаћег газдинства и проводио све време ван села, код стоке.[1])

Од све стоке највише су гајене *свиње*. Оне су биле „прави и највећи ужитак народни, једно што их је због шума ласно запатити и држати, а друго што се у свако доба године могу продати“.[2]) И најсиромашнији сељак имао је по неколико брава свиња. Непрегледне шуме давале су обилато жира за њих, те су одгајиване готово без икаквих трошкова и без великих тешкоћа.[3]) По варошима се свиње, због Турака, нису смеле држати. Свињско је месо у вароши доношено са села, и то тајно, „у вреће завијено, или у сено сакривено“.[4])

После свиња највише је било *оваца*, а за тим *коза*. С куће на кућу било је од прилике на 35 брава оваца и коза, које су чуване на торовима.[5]) — Сем тога било је врло много *говеди* и *коња*. Домаћа говеда била су ситна и слаба, све до скорашњих времена. Само у неким крајевима, под утицајем гајења боље стоке од стране Кнеза Милоша, и сељаци су били по-

*) Одломци из већег дела о приликама у Србији у време прве владе Кнеза Милоша Обреновића.

[1]) Ото Дубислав Пирх, Путовање по Србији, 183.

[2]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 104—105.

[3]) М. Петровић, Финансије и установе II, 981—987; Споменик XVII стр. 35.

[4]) Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији, 64, 193.

[5]) М. Петровић I, 450; II, 995—996.

чели добијати боље говече.[1]) Коњи су били домаћег соја, више јаки но лепи, лаке главе и правих крстина. Кнез Милош је имао и лепих арапских хатова. Неговање коња било је примитивно, а сељаци су их упропашћивали и тиме, што су их прерано употребљавали на рад, често пута већ у другој години.[2]) — Најмање је било *бивола*. Они су се, истина, гдешто виђали,[3]) али су њихово млеко употребљавали само Турци, а за вучу су се њима служили једино досељеници из околине Ниша и Лесковца.[4]) — *Магарци*, којих је у Турској увек било у великом броју, у Србији, изгледа, врло су се мало употребљавали за рад, те се готово никако и не помичу. Само су печалбари, долазећи из јужних српских крајева, на њима носили свој пртљаг. Изгледа чак да је било стидно служити се магарцима.[5]) — По селима је било врло развијено и *пчеларство*.[6]) Исто тако било је нешто и *свиларства*.[7])

И ако је Србија била врло плодна земља, те је могла да произведе сваку врсту жита, ипак је *пољопривреда* у њој стајала далеко испод сточарства. Обрађивање је земље било врло примитивно. О употреби ђубрета није се ни знало; ђубре се, кад би се где нагомилало, просто спаљивало.[8]) Орало се ралицом и то врло плитко и невешто.[9]) Исто је тако примитивно рађено и све остало око земљорадње.

За дуго после ослобођења сејао се у Србији само *кукуруз*, јер је, сем Мачве, варошког становништва и турских гарнизона, проја била главна народна храна. *Пшеница* је била врло ретка. Сејала се само толико „колико да се умеси по-

[1]) Насеља Српских Земаља IV, 739.

[2]) Пирх 70—71.

[3]) Пирх 31, 47.

[4]) Сретен Л. П., 442.

[5]) Кад је кнез Милош, шале ради, хтео из Цариграда да купи магарца Стевану Брки, председнику Пожаревачког Магистрата да не иде пешке од куће у Суд и од Суда кући, он га је преклињао да то не чини, јер ће „људи мислити да је померио памећу" (М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама. Београд 1900, стр. 57).

[6]) М. Петровић II, 987—989; Споменик 17, 36.

[7]) Споменик, 17, 36.

[8]) Подунавка 1844, 84.

[9]) Ibidem 86. У једноме се акту из 1825. г. казује како се један сељак жали да народ, због сиротиње, оре чак дрвеним раоницима и копа дрвеним мотикама (М. Гавриловић II, 604).

гача за госта и колач о слави".[1]) Вароши поред Дунава доносиле су пшеницу и пшенично брашно из Баната, у унутрашњости земље тешко их се где и могло наћи. Тек пред крај владе Кнеза Милоша почела је да се сеје и пшеница у јачој мери, и то најпре у Шабачком и Јагодинском Окружију и да се уводи пшенични хлеб. *Јечма* се сејало врло мало, само колико је потребно за коње; али га се понекад, истина у мањим количинама, увозило и из Баната. *Ражи* се сејало врло мало.[2]) Некадашња култура *пиринча* само је гдешто животарила.[3]) Енглески консул Хоџес вели да се у Србији 1837 године пиринач није обделавао, већ да се увозио из Румелије и продавао по 150 гроша 100 ока.[4])

Од *поврћа* сејало се само толико колико је било потребно за домаћу потребу. Највише је сејан пасуљ, за тим купус. Од осталога поврћа сејано је много мање. Кромпир је почео да се сеје тек од 1821 г.[5])

Од *воћа* је највише сађена шљива, од које су по селима око кућа биле читаве шуме. Шљива се употребљавала искључиво за пециво ракије, која се врло много трошила;[6]) за сушење и за другу прераду употребљавана је врло мало. И ако је по читавој Србији, осим равне и баровите Мачве, могло да успева грожђе и да даје доброга вина, и ако су многи парлози, и стари и нови, сведочили да се у Србији некада око винограда доста радило, ипак је у доба Кнеза Милоша винова лоза сађена само по мало, за домаћу потребу. Према тадашњим потребама у потрошњи вина и то мало било је довољно. Бела смедеревска и црна крајинска и јагодинска вина била су и тада на особитом гласу.[7])

Дувана је сејано мало, тако да је једва подмиривао сеоску потребу. У Београду и у местима у којима је било турских гарнизона трошио се турски дуван. Производња *бурмута* у Алексинцу била је мала, јер су га Срби слабо употребљавали.[8])

[1]) Сретен Л. П., 207.

[2]) Вук С. Караџић, Даница 1827, 103; Споменик XVII, 34.

[3]) Сретен Л. П., 337.

[4]) Споменик 17, 34.

[5]) М. Гавриловић, Милош Обреновић II, 426; Наставник 1913, 333.

[6]) D-r E. Lindenmayer, Serbien, dessen Entvickelung und Fortschritt im Sanitätswesen, Temesvár 1876, 3; Куниберт, Српски устанак 486; Споменик XVII, 34.

[7]) Споменик XVII, 34; Вук С. Караџић, Даница за 1827, 104.

[8]) Ibid. 34—35.

Конопља и *лан* сејани су колико тек да подмире сеоску потребу. За занатске израђевине није их било добољно, те су њихове израђевине доношене са стране.

Огромне *шуме,* које су Србију покривале пре наших устанака у XIX веку и за владе Кнеза Милоша, нису ни из далека давале оних прихода, којих су могле давати. Сав приход од њих састојао се у жиру за свиње, у шишаркама, које су се извозили на страну и у дрвету за подмирење домаће потребе. О продаји дрвета и дрвене грађе на велико и о рационалној преради дрвета није се ни мислило. Шта више у Београд су на лађама доношена дрва и јапија из Босне.[1]) Шуме су, међу тим, сатиране без икаквог реда и без икакве економије. Оне су сатиране и да се старо становништво у њима прошири, и да се ново настани, и да се створи крчевина за обрађивање. У свима овим случајевима шума се просто палила, те се тако добијао слободан простор.[2]) Сем тога шума је сатирана и за јапију, и за ограде, и за огрев и за лиснике за исхрану стоке преко зиме. О неговању и подизању нове шуме није се ни знало. Видећи, најзад, Кнез Милош „колико се шуме бадава троши и без икакве ползе обара на прошће и друге мало важне ситнице, које се од лежећих и ветром оборених клада добити може" и предвиђајући да ће се, ако се тако настави, остати не само без жира, већ и без горива — наредио је 2. новембра 1821 године кнезовима и кметовима да добро пазе и да „никоме на какове ситнице [гору] обарати не допуштају", да често шуму обилазе, да пазе да се „на прошће и у зиму за говеда не обара и скресава" и да се сваки ко се о ово огреши казни.[3]) Мере за заштиту шума предузимане су много пута и после ове наредбе. 29 августа 1833 године предложио је Народни Суд да се у свакој нахији постави по један нахијски шумар[4]) и нахијски су шумари постављени. 26 фебруара 1836 наредио је Управителни Совет свима војним командантима „да се у свакоме срезу, у ком год има шуме по један шушар избере и постави, који ће шуму среза, у ком је шумаром постављен, обилазити, надгледати и чувати да се шуме немилосрдно не секу".[5]) 8. јуна 1837 шумари су укинути а заведени

[1]) Прота Матија Ненадовић, Мемоари, 73.

[2]) Споменик 24, 25; Подунаька 1844, 85.

[3]) В. и Н. Петровићи, Грађа за историју Краљевине Орбије II, 447—448

[4]) Државна Архива, Кнежевска Канцеларија, Народни Суд 1833.

[5]) Држ. Арх., Државни Савет 1836, N○ 402 А.

економи.[1]) Но од свега тога мало је било економске користи, и за све време владе Кнеза Милоша остало се на томе да шуме дају само жир, шишарку и дрво за домаћу потребу. Само се нешто дрва у фатовима извозило у Аустрију.[2])

Рударство у Србији, може се рећи, није ни постојало. Средњевековно српско рударство Турци су били потпуно уништили. Исто су тако уништили и оно што је на рударству Србије урађено за време аустријске окупације (1718—1739).[3]) Под Карађорђем је само у Руднику било нешто отпочело да се ради. Ни под Кнезом Милошом није учињено готово ништа. Један посетилац Србије из 1829 године вели да Србија има много руда, али неће да их вади, бојећи се турске жеђи за новцем.[4]) Странци који су тада посећивали Србију помињу и руде у њој. Гроф Боа-ле-Конт однео је 1834 година из Србије у Француску знатну збирку руда.[5]) Тек 1835 године позвао је Кнез Милош саксонског директора рудокопа Барона Жигмунда Августа Волфранга Хердера да испита рудно благо Србије, и он је од краја августа до половине новембра те године констатовао обилатост руда, минералних вода и старих, већ давно напуштених, мајдана. Само је на неколико места констатовао незнатан, примитиван рад на рударству наших сељака. Из Пека, Тимока и Безданице испирали су сељаци у доколици, „мимогред, покрај других својех, домаћих, послова" злато и продавали „обично Чивутима у Видин" и добијали „за онолико злата колико један дукат важи 30—32, каткад и 37 гроша". Сем тога су у Подрињу сељаци вадили оловну руду и продавали олово по врло незнатну цену у Крупњу, Ваљеву и Београду.[6]) Најзад, гдешто су сељаци поред Дунава копали угаљ и горели, али нису „имали ни појма о његовој вредности".[7])

[1]) Зборник Закона и Уредаба 30, 196. Види још и Зборник Закона и Уредаба 30, 92; 1, 101.

[2]) М. Петровић, I, 205; Споменик 17, 36.

[3]) Драг. М. Павловић, Аустријска владавина у Србији, Београд 1901, стр. 109 и даље.

[4]) Споменик 17, 29.

[5]) Ibidem 38.

[6]) Барона Ж. А. В. Хердера Рударскый путъ по Сербій 1835. Београд 1845, стр. 5, 21, 23, 40, 41.

[7]) Споменик XVII, 38.

ТРГОВИНА

Док је пољопривреда у главноме таман задовољавала домаћу потребу[1]) и докле рударство није представљало готово ништа, дотле је сточарство, најјача привредна грана, сем што је обилато подмиривало потребе земље, било и најзнатнији део њезине и унутрашње и спољне *трговине*.[2])

У Србији је било и домаћих и страних марвених трговаца, но и једни и други су, у главноме, водили извозну трговину.

Домаћих трговаца, који су куповали стоку за извоз на страну, било је још пре устанка. То су били виђени и имућни људи са пространим везама и са врло великим утицајем у народу. Милован Видаковић помиње свога деда Јована и Кочу Анђелковића, доцнијег вођа српскога народа у аустро-турском рату (1788), као на далеко чувене марвене трговце.[3]) Многи наши истакнути људи у првом и другом устанку били су пре тога марвени трговци.[4]) Они су, или сами, идући по селима, или преко својих посредника (калауза)[5]) куповали стоку и извозили је у Аустрију, Италију и Турску. Код оваквих су трговаца пре устанка служили и гонили стоку у Далмацију, Аустрију и Италију и Карађорђе и Кнез Милош.[6]) Или су долазили трговци из Далмације, Босне, Херцеговине, Аустрије и Турске, те су им наши трговци стоку продавали, а они је сами са својом послугом гонили.[7]) Исти је такав начин трговања са стоком био и под Карађорђем.[8]) Милош Обреновић

[1]) Ј. Вујић. Путешествије по Сербији II, 177; Споменик 24, стр. 25.

[2]) 25 окт. 1825 г. пише Кнез Милош да је „трговина у марви... једини продукт нашега предела, који се у ину страну извози и отку народ наш сва потребна себи и данак набавља“ (В. и Н. Петровићи II, стр. 468).

[3]) Гласник 30, стр. 102. Види и Л. Арсенијевић — Баталака, Историја српског устанка I, стр. 57.

[4]) М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 27, 93, 309, 316, 350, 446; Л. Арсенијевић — Баталака I, 39, 45, 49, 50.

[5]) М. Ђ. Милићевић, Поменик, 528, 721.

[6]) Гласник 4, стр. 89; Вук С. Караџић, Истор. и стеногр. списи, I, стр. 132, 144; Куниберт 47; М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 325; Споменик 21, стр. 31.

[7]) Ј. Вујић, II, 177; Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 104; М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 521—522.

[8]) Деловодныи Протоколъ Кара-Ђорђа Петровића. Београд 1848, № 1475—1479.

мислио је да спреми устанак на Турке новцем од волова, које је Јован Обреновић био отерао на остружничку скелу да их прода у Аустрији.[1])

За владе Кнеза Милоша налазимо домаћих трговаца који иду по земљи и купују производе, поглавито стоку, било сами, било преко посредника и продају је, или страним трговцима који су ради куповине дошли у Србију, или је сами терају на пијаце у Аустрији, Италији и Турској.[2])

Трговина није била потпуно слободна. Трговци са живом стоком морали су, ради извоза, добити, сваке године, од везира „бурунтију“ или „изун“, обично у јесен за идућу годину. Сем тога трговином се могао бавити само онај, коме је то одобрио Кнез Милош. У почетку изгледа да је само он и давао пасоше[3]) да ко може куповати и извозити стоку. Доцније је давао одобрења, на основу којих су нахијски судови, по наплати таксе, издавали пасоше за слободно трговање. По „Наставленију“, које је 6 јула 1825 године издато магистратима наређено је да се „за пасоше који се овоземским људима за трговину какову дају ... наплати у касу по 20 пара, од страних који такође по трговину какву иду по 1 грош“. У „Наставленију“ пак од 14 новембра 1827 и доцније ове су таксе знатно повишене.[4])

Један од главних трговаца био је сам Кнез Милош. За његов су рачун куповали стоку и храну многи посредници по читавој Србији.[5]) То је био узрок те је трговина за свакога другог била ограничена и другим прописима и наредбама, који су општу трговину ометали и спутавали, само да би његова била што успешнија[6]) Наредбе су понекад биле права насиља и штета не само за трговце, већ и за народ. Да би ко могао

[1]) Вук С. Караџић, Истор. и етногр. списи I, 143; Куниберт 47; М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 460; М. Гавриловић I, 149.

[2]) J. Вујић II, 177; Пирх, 153.

[3]) 8 августа 1819 г. дат је „један пасош Петку Лаповцу за сто волова, да може слободно по Београдском Пашалуку купити и на ону страну у Цесарију продати. Препоручен је на скелеџије да узму, кромје ђумрука, још по један грош на вола и кад се претера да отузму пасош“ (Државна Архива, Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол 1819).

[4]) М. Петровић I, 342—344.

[5]) М. Гавриловић II, 487.

[6]) Ibidem 491—493.

трговати, морао је не само имати одобрење Кнеза Милоша и пасош од Нахијског Суда или Магистрата, него још и рескирати да се изложи свима ограничењима и штети, само да Кнежева трговина не буде ометена. И иначе је он био за трговину све и сва. Он је издавао прописе за солидну трговину, за заштиту интереса продаваца и купаца, за слободно трговање и тако даље.[1])

Како је трговина доносила народу велики приход, то се свуда желело да има трговаца, који ће моћи слободно трговати и бити народу од користи. 24 фебруара 1823 године сељаци од осам села у Космају моле се Кнезу Милошу да одобри Радовану Илићу да може трговати. „Нек имаде и један човек међу нама, веле они у молби, који може бити у помоћ сиротињи и за своје новце куповати. Ако Ви не можете њему веровати, ми се кметови за њега подватамо као јемци, што год он буде дужан народу и узнемогне платити, ми ћемо за вишереченог Радована дуг, кому буде дужан, платити".[2])

Најглавнији извозни артикал биле су *свиње*. Извожено их је до 225.000 комада годишње и то искључиво у Аустрију. Аустријски би трговци свакога пролећа, док су још свиње мршаве долазили у Србију и куповали би их по 70—80 гроша пар,[3]) па су после са њима водили важну трговину не само по Аустрији, већ и по другим земљама.[4]) — После свиња долази рогата марва . *Волове* и *краве* сваког би пролећа куповали по Србији Босанци и Херцеговци, па би их после терали на Јадранско Море и продавали[5]). Јунцима, пак, служили би се неко време и тек онда би их гојили и терали на продају.[6]) — *Козе* и *овце* куповали су Турци или други трговци из Турске и трговци из Аустрије.[7])

[1]) Ibidem 427—429; В. и Н. Петровићи II, 471—473, 479—480; 490—494; Новине Србске 1837, 238.

[2]) Држ. Арх., К. К., Нахија Београдска 1822.

[3]) Споменик 17, стр. 35; Споменик 24, стр. 25.

[4]) П. Стаматовић, Младыи Серблъинъ у всемирномъ царству. Будим 1834, стр. 84.

[5]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 104; J. Вујић II, 177.

[6]) 20 фебр. 1822, пише из Шапца Јеврем Обреновић кнезу Милошу: „Овде Босанци највише јунце траже, које они, по свом обичају, неколико година за дело (рад) употребљавају, а по том ураче их и продају у Венецију. Зато скупље плате јунца, него најдебљег маторог вола. Овде су преко двеста гроша пар плаћени" (Држ. Арх, К. К., Јеврем Обреновић 1822).

[7]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 104; J. Вујић II, 177.

Сем стоке вођена је трговина и са производима од стоке, ради којих су, обично, долазили страни трговци у Србију. *Коже* су извожене у Бугарску[1]) и Аустрију,[2]) *масло* у Бугарску[3]) и Турску,[4]) *вуна, лој* и *рогови* у Аустрију.[5])

Најзад страни су трговци извозили из Србије *мед* и *восак* у Аустрију,[6]) Бугарску[7]) и Турску; *шишарку*,[8]) *дрва* у фатовима[9]) и *свилу*[10]) — у Аустрију. — Хватањем пијавица располагала је држава. Она је ради хватања пијавица давала баре под закуп, обично људима са стране. Они би за време сезоне хватања, од априла до октобра, по свима барама Србије, нахватали око 9.700 енглеских литара пијавица и извозили их у Аустрију, а оданде у Француску и Италију.[11])

Страни су трговци морали имати нарочитих „Објавленија", која су им давала права да могу по Србији трговати. Она се често помињу у преписци; многа су се очувала и у оригиналима. Обична им је формула: „Дано објавленије Н. Н. из Н. да може куповати (име робе) и износити за трговину своју". При извозу робе сви су трговци морали плаћати таксу.[12])

У Србији се, у доба Кнеза Милоша, живело врло примитивно. Потребе више културе и веће раскоши нису биле

[1]) 25 јануара 1837, № 10 представо је Исправничелству Окружја Црноречког неки Хаџи Цока Кочин из Ловче и жалио се да је прошле године, пошто је купио козје и јареће коже послао их на вилајет по неким кириџијама из Грљана и Зајечара и да су они његовом ортаку предали мање 17 јарећих и 13 козјих кожа (Зајечарска Судска Архива 1837)

[2]) Споменик XVII, стр. 36.

[3]) 13 дец. 1837, № 59 жалио се Магистрату Окружја Црноречког неки Алил Хасанов из Лома на Ивана Маринковића из Звездана да му је остао дужан 30 гроша чаршијских „од новца које му је за куповину масла и меда дао", и сад неће да му их врати (Зајечарска Судска Архива 1837).

[4]) Држ. Арх, К. К., Дел. Прот 23 јули 1823, № 1379.

[5]) Споменик 17, стр. 36.

[6]) Споменик 17, стр. 36.

[7]) Зајечарска Судска Архив дец. 1837, № 59.

[8]) Куниберт 324; Споменик 17, тр. 35; М. Петровић I, 358.

[9]) М. Петровић I, 205; Споменик 7, стр. 36.

[10]) Споменик 17, стр. 36.

[11]) М. Петровић I, стр. 351; Споменик 17, стр. 35.

[12]) 12 марта 1820 пише Кнез Милош Кнезу Маринку Џодићу у Омољу „да од сваког трговца, који из пашалука нашег стоку у други пашалук тера, узима на вола и коња по један грош, а на овцу и козу по 10 ара (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1820).

продрле чак ни у Кнежев двор. Кнез Милош је био скроман у потребама. Кнегиња Љубица се намерно трудила да ограничи раскош и скупоцено кићење код српских жена и да их задржи у скромности, простоти и старим навикама.[1]) Сем тога ни свет није знао, па није ни осећао потребу, за стварима, које се нису могле добити у непосредној околини. Осим Кнеза, чак 1834 године, нико није имао каруца. Стеаринске свеће, мутмел, шампањ и сличне ствари биле су и у Београду непознате. Јело се дрвеним кашикама, спавало се на поду, под главом су били јастуци сламом напуњени.[2]) У двору кнеза Милоша није било ни велико обиље у потребама ни луксуза у њиховој каквоћи. 1824 године моли он Вука Перишића, из Вучковице да му позајми један од његових јоргана... за госте који ће скоро из Земуна приспети"[3]), а чак 1834 године, тањири су му били од бакра и од калаја, а виљушке од калаја и гвожђа.[4])

Овако скроман живот чинио је да је извоз из Србије непрестано био много јачи од увоза, за који један путник вели да управо није никакав.[5]) У колико га је било, вршили су га, обично, страни трговци, који су са својом робом долазили у Србију. Главни увозни артикал била је *со*, која је доношена из Румуније, а нешто и из Аустрије. Колонијална роба, нарочито *шећер*, добијала се преко Трста, одакле је сувим довожена до близу Љубљане, а одатле се слала Савом до Београда. *Бојаџијске ствари*, *стакларија*, *грнчарија*, *вунена и ланена тканина*, *оружје* и *муниција* доношени су из Аустрије, *платно* и *платнене тканине* -- из Лајпцига, *гвожђе* из Босне, *пушке, пиштољи* и друго *оружје* — из Русије и из Босне.[6]) Материја за грађење гуњева доношена је из Пазарџика.[7]) Из Босне су на чамовима довожена у Београд *дрва* и *јапија*,[8]) из Баната се у почетку довозила *пшеница* и *пшенично брашно*. Доцније је пшеница више сејана, те је довожење престало.

[1] Споменик 24, стр. 23.
[2]) Сретен Л. П., 61, 64, 218.
[3]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1 мај 1824, № 787.
[4]) Споменик 24, стр. 35; М. Гавриловић II, 704.
[5]) Пирх 169.
[6]) Пирх 169; Споменик 17, стр. 36; Споменик 24, стр. 26.
[7]) Вук С. Караџић, Српски Рјечник под *гуњ*.
[8]) Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 73.

Јечам је увожен такође из Баната, *пиринач* из Румелије, *вино*, кад у Србији година омане — из Угарске и Срема, *зејтин* — из Арбаније и Румелије, а нешто мало и из Трста, бољи *дуван* — из Турске, мала количина бољега *бурмута* — из Пеште, а лошијега — из Арбаније.[1]) С пролећа, чим би се отворила пловидба, био је Лиман под Београдом пун босанских лађа, на којими су доношене „Уном и Савом пресне *јабуке, крушке* (тутуље), *суве шљиве, пекмез* у дугачким фучијама, *мед* и *брезове метле*." Све су ове ствари биле са спахилука босанских бегови и спахија и продаване су ђутуре, јер су бегови и спахије продавање на крчму сматрали за испод свог достојанства.[2]) *Прстење*, *гривне, тепраике* и друге металне накитe за сеоске потребе доносили су кујунџије из Старе Србије, нарочито из Јањева и Приштине, и продавали по вашарима и по селима.[3]) Неки су кујунџије и отварали дућане у Србији и у њима радили своје занате.[4]) Кујунџије су доносили и *метална звона* за стоку. Из јужних српских крајева под Турцима, из околине Ниша и Лесковца, доношена је у Србију *конопља* и израђевине од ње: *улари* и *ужета*. Отуда су доношене и *вреће*, *зобнице* и *покровци* од козине и *воденично камење*, познато под именом „косовско", које је било на особитом гласу и које је великим делом преношено у Аустрију.[5]) У Србију су долазили и трговци из Румелије. Они су доносили различите еспапе и продавали их по вашарима и иначе по варошима.[6]) Из Румелије је довожен и *арпаџик*.[7]) Најзад, 1830 године се помиње некакав Павел Герасимовић „росијски по-

[1]) Споменик 17, стр. 34—35.

[2]) Сретен Л. П. 69—70.

[3]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 8 март 182", № 277. 23 март 1821, № 301; 4 фебр. 1824, № 191.

[4]) 14 марта 1822, № 470: „Дано дозволеније кујунџијама из Јањева, Латинима: Петру Љајчетовићу и сину његоввм Ивану, Андреји Ђурићу, Марјану Голомешчићу да могу отворити у Јасики Нахије Јагодинске дућан, и у овом радитм свој занат кујунџијски и еспап продавати, по обичају, свакому, пошто се с ким погоде". (Држ. Арх., К. К., Дел Прот. 1822). 24 новембра 1833 године умро је у Д. Милановцу Димча кујунџија „родом из Крушевца, близу Битоља", који се пре три године био настанио Д. Милановцу (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка, 3 децембар, 1833, № 210).

[5]) Сретен Л. П. 442—443.

[6]) М. Петровић I, 214.

[7]) Наставник 1913, 352.

дајник“, како у Смедереву и поред Дунава продаје *црквене ствари*.[1])

Обилато сточарство, велика плодност земље, јак извоз, слаб увоз и незнатне потребе учинили су те је народ у економском погледу био врло задовољан. Није било великих богаташа. Један једини човек имао је до 40.000 динара прихода, па ни он „није знао шта да чини са толиким богаством“. Ко је имао 4—5000 динара прихода „бројао се међу најбогатије људе у земљи“. Али није било ни сиротиње. Сваки је имао права да захвати земље за кућу и за обрађивање, колико му је год било потребно да одржи себе и плати држави што је био дужан. Принос од земље и стоке био је довољан да издржи кућу, а продаја неколико брава свиња исплаћивала је све државне дажбине.[2]) Исто тако и држава као целина стајала је не може бити боље. То је учинило, те је Кнез Милош 1829 године имао на 10,000.000 гроша уштеђевине, и поред тога што је све чиновнике уредно плаћао, чинио знатне поклоне и саградио врло велики број грађевина у земљи.[3])

Унутрашња трговина била је врло слаба. По селима су кућни производи подмиривали целокупну потребу, и готово никоме није требало куповати ништа друго сем соли, и нешто гвозденог алата и још неких ситница. Поједини крајеви земље мало су трговали један с другим. *Луч* и *катран* ношени су из крајева у којима има четинара у крајеве у којима их нема. *Надгробно* и *воденично камење* ношено је у крајеве у којима нема доброг камења за њих. *Пиће* је ношено из крајева, у којима га има и сувише, у крајеве у којима га нема, или га нема у довољној мери, или је продавано механџијама и крчмарима.

Нешто јачи унутрашњи трговачки саобраћај био је између села и вароши. Сељаци су дотеривали у варош и продавали *стоку* и доносили: *брашно*, свеже *свињско месо*,[4] *јагњеће печење*,[5] *дрва*, *сено*, *жито*, *купус*, *воће*, *лук*, *коже*, *лој*, *мед*,

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах Смедеревска 1830.

[2]) Споменик 17, стр. 25; Споменик 24, стр. 20, 22; Куниберт 56.

[3]) Пирх 168—169.

[4]) Сретен Л. П., 64.

[5]) 12 јула 1838, № 999 пише Магистрат Окружија Ваљевском Совету, како су му предстали „више њих, житеља из ближњих села окружија овог, поискавајући одобреније да могу, као и до сад, и као што је и у другим касабама других окружија, као: ужачком, чачанском и т. д.

восак, вино, ракију и тако даље.[1]) Сваки ко је што доносио на варошки трг, морао је на то платити ђумрук, који се одређеније називао *ђумрук чаршијски.*[2]) Сељаци су из вароши куповали *со, гвожђе, зејтин, памук, манистра, чешљеве* и још нешто ситних потреба.

После ослобођења, по многим селима почели су се отварати дућани; нарочито их је у Пожаревачком Округу било много. Кнез Милош је био одсудно противан сеоским дућанима. Прва позната наредба противу њих је из 1818 године.[3]) Наредбе су после тога противу сеоских дућана врло честе.[4]) Оне се, готово увек, тичу дућана, који су, и поред забрана, отварани.[5]) Као разлог против сеоских дућана наводи се или штета, коју од њих имају варошки трговци,[6]) или крађе које се над сеоским дућанима извршују.[7]) Жалбе варошких трго-

уобичајено у недељне и празничне дане печено месо од куће своје донешено у овдашњој чаршији крчмити". 15 јула 1838, № 2354 Совет је одбио ову молбу на основу правила која су издата о касапницама (Држ. Арх., Држ. Савет 1838).

[1]) М. Петровић I. 227—228.

[2]) М. Гавриловић II, 4?2.

[3]) Она се помиње у писму кнезу Јоксиму Милосављевићу од 6. септембра 1821, у коме му се наређује „да заповеди трговцима Великог Градишта, који су оданде изнели свој еспап по селима продавати, да се опет у касабу врате, јербо Господар (Милош) *по прежде три године издатој заповести својој* не дозвољава ниједном селу, кромје Смољинца, дућане држати, и да закаже кнез Јоксим свим трговцима, који с намеренијем за то молити намеравају Господару доћи, да се ниједан не труди долазити, јербо се помоћи неће". (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 6. септ. 1821, № 1204).

[4]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1820 године: № 1030, 1031, 1033; 1821 године: № 1024, 1599, 1376, 1648; 1824 године: № 1361; Народни Суд 19. јан. 1831, № 145 и тако даље. Види и В. и И. Петровићи II, 448.

[5]) У првим наредбама од 1820 године вели се: „Налаже вам се да по пријатију овог писма наложите људима, који дућане држе по селима, или да се преселе у варош, или, ни под који начин, да дућане по селима не држе" (Држ. Арх. К. К., 26. јули 1820, № 1030).

[6]) 30. септ. 1821, пише кнез Милош Јоксиму Милосављевићу: „Ако село Средњено у Нахији Пожаревачкој није тако близу Пожаревца *да се дућаном у њему не наноси штета пожаревачким трговцима*, то се одобрава трговцу Милојку из Средњева да може у свом селу дућан државати, а други ниједан трговац да се на њега не угледа". (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821, № 1376).

[7]) 6. јула 1824, Кнез Милош забрањује сеоске дућане *„не могући више плаћати поара без нужде, које се чине по сеоским дућанима"* и наређује Јовану Обреновићу „да све дућане по селима позатвара". (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824, № 1361).

ваца на сеоске дућане врло су честе. Сељаци пак, осећајући потребу за њих, често су молили да се одобре. 5 јануара 1820 моле сељаци из различитих села Нахије Пожаревачке да им се допусти држати дућане по селима.[1]) 20 августа исте године сељани села Смољинца моле Кнеза Милоша да им остави дућане, јер никад нису били без њих.[2]) Овакве је молбе Кнез Милош врло тешко уважавао. Смољинчанима је примио разлоге и одобрио дућане тек у мају 1821 године,[3]) а Средњевцима само „ако село Средњево ... није тако близу Пожаревца да се дућаном у њему не наноси штета пожаревачким трговцима.[4])

Исто тако Кнез Милош није одобравао ни торбарење по селима. 26 јула 1820 године наређује „да торбари по селима и сребрери" не смеју ићи.[5]) 30 јула исте године један је торбар „примио своју каштигу".[6]) И наредбе су о торбарењу често понављане и торбари кажњавани и упућивани на други посао.[7]) Само по изузетку, и то као неку врсту награде или као прошњу, допуштао је Кнез Милош понекоме да може торбарити по селима.[8])

[1]) Drж. Арх., К. К. Нах. Пожаревачка 1820.

[2]) У молби они кажу: „Од како је насељено село Смољинац, непрестано били су дућани и чаршија и црква и школа, што се деца учеду. И ови трговци, што се находе у селу, они нису јабанци, но сви овде су се изродили и миљкове своје имају, винограде, воће, њиве, ливаде и који се преновио ниже није од 20 година" (Држ. Арх, К. К.. Нах. Пожаревачка 1820).

[3]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 6 мај 1821, № 533.

[4]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821, № 1376.

[5]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1820, № 1030.

[6]) Држ. Арх,. К. К., Дел. Прот. 1820, № 1047.

[7]) Једна таква наредба гласи: „Одговорено Георгију Парезану у Жабари на писмо његово од 28 т. м. да Господар не допушта Стојану Николићу еспап по селу носити и што је једаред урадио неће да поквари; ако не би могао због тог живети нек земљу обделава и тако ће се моћи прехранити" (Држ. Арх, К. К, Дел, Прот. 29 фебр. 1824, № 394).

[8]) 25 маја 1822 „дано је дозволеније Мики Барјатару [Барјактару] да може без препјаствија по селима с еспапом ходити и трговати" (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1822, № 129). 21 децембра 1837 моли Кнеза Милоша неки Тома Јаношев, стар човек и сакат у обе ноге и десну руку да му се одобри да продаје ситнице дућанске по селима „торбалуком" (Држ. Арх. К. К., Нах. Пожаревачка 1837).

ХРАНА

1. Јело.

Најглавнија храна у Србији, у доба Кнеза Милоша, био је *хлеб.* Он је мешен понајвише од кукуруза, осим Мачве где се јео пшенични хлеб и сем имућнијег становништва по варошима.[1]) У народу је био познат и хлеб од ражи, јечма, овса, хељде и проса, али се он јео врло ретко, понекад само у невољи.

По селима се од јела, у посне дане понајвише јео пасуљ и лук, а у мрсне, зими — кисео купус и сланина, а лети — млеко, сир и јаја. Грашак и сочиво ретко су се јели. Кромпир је од скора био познат и мало се јео.[2]) О славама, свадбама, празницима и кад има гостију највећа је част у мрсне дане, лети — *печено јагње*, а зими — *прасе,* сем тога ћурка, гуска, кокош или пловка. Уз то је ишла још и *цицвара* и *гибаница*. У посне дане *риба* (то јест кад се једе, јер се ни она свагда уз пост не једе) и *пасуљ* зачињен зејтином. Отменим и драгим гостима указивала се част тиме, што им је допуштано или нуђено да сами својом руком изберу и убију живину, која им се допадне.[3]) О Божићу се пекла *печеница,* обично читаво крме (прасе или назиме, а код газда, где има много чељади, и назимац од две године) а може бити и овца, код сиротиње и ћуран.[4]) Говеђе се месо слабо јело. По селима би се говече, кад онеспособи за рад, клало и месо би се изудило за пастрму. Клати телад сматрало се за грех.[5]) Свињско месо и сланина јели су се само преко зиме и то конзервирани. Ради масти, меса и сланине свака је кућа клала с јесени по једну или по неколико свиња.

[1]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 103; Споменик XVII. стр. 34.

[2]) Вук С. Караџић, Даница за 1827; М. Гавриловић II, 426. С. Милутиновић, Историја Србије, Београд 1888. 384.

[3]) Кнеза Стојана из Зеока убио је Турчин у његовој кући гађајући тобож петла (Прота Матија Мемоари, 68); Лазар Гајић из Субјела Нах. Ужичке био је у гостима код свога пријатеља Ивана. Иван му да пушку и понуди да убије кокош, но он место кокоши убије једну жену (Држ. Арх., К. К., Нар. Суд 10 јула 1826).

[4]) Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *печеница.*

[5]) Гласник Српског Географског Друштва III (1914), стр. 73.

У варошима се сиротиња хранила као и по селима. И имућни су људи, обичних дана, били скромни у јелу; само су о празницима правили раскошне оброке са врло различитим, мешовитим, источњачким и нашим, јеловником (кисела чорба, ђувеч, сарма, подварак, ћевап, печење, ћуфте, папазјанија, паприкаш, гибаница, сутлијаш, баклава, татлија и тако даље). Трпеза Кнез Милоша и његове браће била је и обичних дана доста обилата и разнолика.[1]) Богатији људи и чиновници имали су увек овчег меса на касапницама. Говеђег и свињског меса имали су само с времена на време. Телећину су Београђани морали набављати у Земуну, јер се у Србији телад није клала. Преко зиме јело се конзервирано месо и сланина, а у посне дане конзервирана риба.[2])

И по селима и по варошима било је много воћа, те се јело и свеже и осушено или иначе конзервирано.[3])

Европска су јела још у читавој земљи била непозната.[4]) У познатој Стеријиној комедији „Београд некад и сад“ овакав се разговор води између једне старинске жене и њене европеизиране унуке: „Шта је ово?“ пита баба. — „Кафа“, одговара унука — „Како кафа? Жута.“ — „С млеком“. — „Ко пије кафу с млеком. Млеко се пије само.... Не могу ти, ћерко, него дај ми кафу, ако хоћеш“.[5]) Димитрије Давидовић се често опомињао и причао „колики је смех проузроковало [у Крагујевцу] и какво је чудо чињено, кад су чули да он у кафу млеко

[1]) М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, Нова збирка. Београд 1990, стр. 22—23; Ђ; Магарашевић, путовање по Србији у 1827 години. Панчево, стр. 12.

[2]) 21 новембра 1830 шаље Сима Милоеављевић, Паштрмац, из Пожаревца у Крагујевац „један чабар затопљеног куваног меса и један чабар сланине“. (Држ. Арх., К. К., Нах. Крагујевачка 1830). 13 јуна 1824 шаље из Пореча Вуле Гавриловић Кнезу Милошу „у две фучије рибе“ за Петров Пост. 15 децембра 1825 шаље му кечиге „у једној фучији.“ (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1824 и 1826). 2 новембра 1831 шаље му Стефан Јефтић из Пожаревца „100 ока моруне, 190 јесетре и у фучији 20 ока ајвара, 4 сува батока“ (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1831).

[3]) Вук. С. Караџић, Даница за 1827, 104. 23 октобра 1822 јавља Јован Обреновић Кнезу Милошу како „Круна (жена Јованова) од њезинога рукоделија једиу чашу сладкога Вами пошиље...“ (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1822).

[4]) Сретен Л. П. 230.

[5]) J. С. Поповић, Позоришна Дѣла, IV. Београд 1853, стр. 7.

меша".[1]) Тек у августу 1823 године дошао је први пекар из Земуна у Београд и пекао земичке, а већ у септембру почето је да се шаље „сваке недеље по двадесет земичака" у Крагујевац кнезу Милошу.[2]) У кујни кнеза Милоша кувала се и супа и друго какво јело са запада, али то су биле изузетне ствари за децу, болеснике и отмене госте. Исто су се тако трошиле и друге намирнице, које показују западну културу и западни јеловник, али ни то није било за њега. Он је остао веран гибаници, чорби, паприкашу, киселом купусу и ћебапу.[3])

По варошима су Турци градили и продавали по дућанима или носили по улицама: алву, ратлокум и разне врсте шећера.

2. Пиће.

Уз јело се најобичније пила мекана *шљивовица*. О гозбама се ова ракија још и грејала и зачињавала медом. Сем уз јело ракија се пила и иначе, и то у великој количини, те је представљала једно велико народно зло. Шљиваци су се били толико намножили да је ракија била врло јефтина; обично није коштала више од 5 пара ока. При оваквој јефтиноћи пила се готово као вода. Због тога се не само није извозила из земље, већ се, кад шљиве не роде, увозила из Угарске.[4]) Осим шљивовице пекло се и нешто *јабуковаче* (ракија од јабука) и *комадаре* (ракија од хлеба).

И ако је свет био навикао на ракију, јер су је пила чак и деца на сиси, опет је пијанство било узело тако великих размера, да су не само Кнез Милош, већ и сви разумни људи, без обзира на то јесу ли се у другим гледиштима слагали или размимоилазили, сви били сагласни у томе да се нађе начина да се злоупотреба и претераност у пићу пресеку.[5])

У много мањој мери него ракија пило се вино, јер се винова лоза мало садила, а страно се вино мало увозило, и то само кад година омане. Због тога што га је мало било, вино је било скупо те се пило само о гозбама и то код бога-

[1]) Д. Давидовић, Дѣла, кн. I, стр XI.

[2]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 20 август и 10 септембар 1823, № 1649 и 1788.

[3]) М. Гавриловић II, 704.

[4]) Споменик 17, стр. 34.

[5]) Куниберт 486. E. Lindenmayer 3.

тијих људи.[1]) Има помена да су тадашња велика господа у важним приликама пила и скупоцена вина. Из писама Кнеза Милоша види се да је поручивао токајско и мускатско вино.[2]) На свадби кћери Јеврема Обреновића, у Београду 2 марта (по новом) 1834 године, пио се шампањ.[3])

У крајевима у којима је било смреке брао се њезин плод (вења, клековина) па се с јесени метао у туршију и, пошто би ускисао, течност се од тога пила. Та се течност звала *водњика*. Тамо, где није било смреке доносила се из крајева у којима ју је било.[4]) *Водњиком* се називала и течност која се отакала из туршија јабука дивљака и преко зиме пила.[5])

По селима је народ, особито уз часне посте, градио *бузу* од кукурузна хлеба и воде и пио.[6])

По варошима је сиротиња пила што и по селима. Имућнији су уз то пили још и кафу и шербет. Сем тога по варошким су улицама продавали Турци *салеп* и *бозу* (бузу).

Пиво је у Београду почело да се преноси из Земуна и да се јавно точи, први пут, 1834 године.[7])

НОШЊА.

У Србији Кнеза Милоша нико није носио европско одело. Чак и Срби, досељеници из Аустрије, да их не би сматрали за туђинце, носили су србијанско одело.[8]) Сем тога и Турци су у унутрашњости Србије са неповерењем гледали људе у

[1]) Вук С Караџић, Даница за 1827, 104.

[2]) М. Гавриловић. II, 704.

[3]) Вукова Преписка VI, 104.

[4]) 10 октобра 1820 пише из Бруснице Јован Обреновић Кнезу Милошу да му шаље „три товара клековине (вење)“ (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић), 11 новембра 1823 пише му из Бруснице да му шаље „три товара вење за туршију, које, ако мало буде изволите јавити да и више заповедимо набрати“ (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1823). 24 новембра 1823 пише Јован Обреновић из Пожаревца Кнезу Милошу и јавља му да је примио његово писмо од 23 новембра № 2178 заједно са „смреком, коју сте ми за водњику благоволели определити“ (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1823).

[5]) Вук С. Караџић, Српски Рјечник под *водњика*.

[6]) Вук С. Караџић, Срп. Рјечник код *буза*.

[7]) М. Ђ. Милићевић, Годишњица 22, стр. 42.

[8]) Куниберт, 417. — Аврам Гашпаровић, чим је прешао у Србију, „оставио је немачко одело и обукао српско. На тај начин, ничим се није разликовао од домородаца“ (М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 98).

европском оделу.[1]) Од људи, који су са стране били дошли у службу Кнезу Милошу, само се четири до пет лица носило по европски,[2]) те су изгледали „као бела врана“[3].) Цео остали свет носио је локално одело, које се делило у *сеоско* и *варошко*.

Сеоска *мушка* ношња није била једнака чак ни у појединим областима. Још су се јасно распознавали трагови различите ношње, донесене са разних страна. Чак до пре педесет година било је у Београдском округу разлике „у неким деловима одеће, на пример у чарапама, појасима, у кроју гуњева и у другом којечем“.[4]) У старија времена морала је разлика по свима крајевима бити куд и камо већа. Изгледа пак, судећи по белешкама о оделу, да су сељаци у доба Кнеза Милоша били добро одевени.[5])

У колико се мушко сеоско одело из доба Кнеза Милоша може реконструисати, оно је овако изгледало: На глави се носила шиљаста црвена *капа*, или *фес*,[6]) или црна *шубара;* у Браничеву и Ресави — црна капица од абе, због чега су их други називали *црнокапцима*.[7]) Ка Херцеговини ова се капа звала *кариклија*.[8])

[1]) Пирх, 151—153.

[2]) Споменик 24, стр. 36.

[3]) М. Светић, Огледало Србско, Н. Сад, год. I, стр. 39.

[4]) М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 116—117.

[5]) Види о томе и М. Ђ. Милићевића, Кнеж. Србија стр. 117—118.

[6]) На неким местима Турци нису трпели да Срби носе црвене фесове (Вук, Даница за 1827, стр. 87). Фесове са кићанком Турци су још мање трпели, те изгледа да су их Срби почели носити тек после ослобођења. 31 јануара 1836, No 30, јавља Јован Обреновић из Чачка Кнезу Милошу „да Турци из Нове Вароши људима из предела нашега који су пре неког времена делом својим онамо ишли, који је год киту на фесу имао, поскидали“ (Držж. Арх., К. К., Јован Обреновић 1836). 20 фебр. исте године No 75 јавља Јован Обреновић Кнезу Милошу „да људима нашим у Пазар послом одлазећим Турци пазарски, у кога год фес и на њему кићанку виде, кићанке поткидају и фесове у блато, под ноге, бацају и згажавају“. На ово је Кнез Милош одговорио да би најбоље било да људи „које зло предусретају Бошњаци у Пазару... никако у Пазар и не иду“ (Држ. Арх., К. К., Јов. Обреновић 1836).

[7]) Вук С. Караџић, Српски Рјечник под *црнокапац*. — Кад је Афизпаша нишки хтео, 1805, поћи на Србију да је умири „нареди да се неколико хиљада покроји оних малих црних капица од абе, што је онда у Пожаревачкој Нахији раји, Србима, адет био носити“ (Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 213).

[8]) Вук, Даница за 1827, стр. 105. — *Караклија* или *карикача* „је од црвене абе или чохе, одозго је затубаста као фес, а са стране има црну

Око феса је често обавијан шарен *пешкир*.[1]) У крајевима јужне Србије, почевши од Левча, па јужно преко Мораве носио се преко феса или преко главе пешкир, те су их други називали *пешкиранама*.[2]) До тела се носила до колена дугачка *кошуља*, најобичније од кудеље, везених рукава и колира, и припасивала се вуненим, понајвише црвеним *појасом*. Испод кошуље ношене су *гаће*, које нису биле ни тесне, ии врло широке, опет од кудеље. У југозападним крајевима Србије ношене су у место гаћа *пеленгаће* или *пеленгири*, вунене подебеле гаће до ниже колена. Од колена на ниже ношене су *доколенице*. Преко кошуље се носио кратак *зубун* од бели сукна без рукава, а преко њега *гуњ* од црна сукна до ниже колена и са рукавима. За појасом је ношен *нож;* дуванџије су имали за појасом *лулу*, а понеки још и *свиралу*. Неки су припасивали још и *силав* (силај, силах). У том случају, нож, лула и свирала ношени су за силавом. Зими су преко гаћа ношене чакшире од белог вуненог сукна.[3]) На ногама су ношене шарене *чарапе*, дугачке до испод колена, сем Мачве где су ношени шарени *обојци*. Преко чарапа или обојака ношени су *опанци*. У неким крајевима носили су се, нарочито зими, *кожуси*.[4])

Стајаћа мушка ношња у сељака, сем боље кошуље, капе, чарапа и опанака била је: угаситоплавичасте чохаџе *чакшире*, *ђечерма* (јелек), по којој се опасује појасом и *копоран*, који се облачи преко ђечерме. И ђечерма и копоран су били од исте чохе као и чакшире. За појасом су ношена два *пиштоља* (или бар један) и велики *нож*, а око појаса барем две кесе *припојаснице* (Patrontasche) и о њима *огњило*, *мазалица* и *ба*-

поставу, за коју се одозго може што задјести (гдекоји у бојев.има позадијевају фишеке, да су им наручнији него у кесама) (Вук С. Караџић. Срп. Рјечник код *карикача* и *кариклија*).

[1]) Пирх. 37.

[2]) Сретен Л. П. 476—480; М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, нова збирка, стр. 59.

[3]) Пирх, 38.

[4]) Неки Стеван Браловић из Дражња (срез Гročански) имао је на себи: „два половна *гуња*, од којих је један дугачак, а други кратак, *фес* на глави, беле *чакшире*, на ногама *опанке* и црвене *чарапе* шумадинске (Зајечарска Судска Архива 27 февр. 1839, № 140). Неки Радован Петровић (срез Млавски) имао је: „кратак *кожух* с рукави, од белог сукна *чакшире*, опанке на босим ногама и на глави црну шубару (Ibidem 30 маја 1839, № 706).

рутни рог или тиквица, а о левом рамену дуга пушка, која је више спадала у одело него ли у одбрану.[1])

Женска сеоска ношња је свуда конзервативнија од мушке. Ова увек много дуже одржава првобитност, те се много теже ујединачава него мушка. Због тога је она била не само у свакој нихији другојача[2]), но се местимично, чак и у истој области, врло разликовала. Још пре педесет година женска се ношња по селима у Округу Београдском битно разликовала према пореклу становништва.[3]) Исти је случај, само још у већој мери, био у читавој Србији у доба кнеза Милоша. Због великих разлика у женској ношњи Вук Караџић се извињава што о њој за сад не може ништа ни казати.[4])

Опис женске сеоске ношње у Србији, што нам га је оставио Пирх,[4]) ни из далека не одговара општем стању ствари. Најбоље, и ако не и најпотпуније, нити за целу Србију, описе женске сеоске ношње дао нам је Ј. Вујић. Један је из околине манастира Горњака, а други из села Буковице, у Округу Подринском. Они се битно разликују. У Горњаку су девојке носиле: исплетену косу, накићену цвећем, парама и простим бисером и са курјуком спуштеним на ниже до близу колена, који се завршава ситним новцем или прапорцима, који при ходу звече. Имућније су имале на глави црвену *капу,* искићену ситним дукатима и простим бисером. Жене су носиле на глави изнад витица обавијен и доле до курјука затегнут *пешкир,* извезен црним памуком, вуницом и нешто црвеном свилом и нашаран цвећем, парама и ситним дукатима. Изнад чела су имале „нешто узвишено“ у облику полукруне. Све остало имале су и жене и девојке подједнако: сиромашније су имале на врату *„ђердан* с простим гранатом“, имућније на гајтану нанизане „талире, цванцике и марјаше“, а богате и по неколико дуката. За тим су имале и *кошуљу* са широким рукавима, дугачку до чланака, „која је с црним и по нешто црвеним памуком, а код сирота с рудицом и ђинђујама, свуда по рукави и по целом скоро стану извезена и искићена“; за тим — црвени, шарени, *појас,* „за удивленије ишарану с раз-

[1]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 105—106.
[2]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 105.
[3]) М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 117.
[4]) Вук С. Караџић, Даница за 1827 стр. 105.
[5]) Пирх, 38—39.

личитима бојама *кецељу*", лепо ишаране *чарапе* и *опанке*, који су се утезали око ногу кајишима. Најзад су имале бели *зубун* од сукна, дугачак до колена или чак до земље, ишаран и искићен свуда по ивицама и по леђима црним и црвеним памуком, рудицом, шљокама, парама и ђинђујама.[1]) — У Буковици су женске капе „подобне маџарским седлама", само „што на коњима стоји напред, то на њиховим главама стоји остраг". Окићене су „горе свуда с новци, сирјеч малим парама", а на предњој је страни „један мали венчић с парама, приљубљен к капи, тако да када жена иде, а оне паре све се љуљају и звече". На предњој је страни капа „доста раширена, пак свуда у наоколо с великима ресама опшивена, које низ бикуље доле висе". И ове су ресе „с парама накићене да кад жена иде и оне паре с ресама љуљају се и звече". Друге опет носе „горе на глави, више бикуља, једну капу, округлу како год бундеву", из које „види се како какво цвеће, а из овога цвећа, више горе, виде се произникла пера паунова". И ова је капа „свуда с парама искићена, да када иду, а паре, то јест, новци звече". Остали делови одела слични су оделу нахија „Ужичке, Крагујевачке и тако даље", то јест „носе *ђердан*, дугачку, извезену са широки рукави *кошуљу*, шарен појас, једну или две доле с ресама шарене кецеље, шарено извезене чарапе, опанке с кајиши и проче".[2])

Целокупно женско сеоско одело, сем опанака и неких украса на глави, и сав вез израђивало је само женскиње.[3])

Деца су се по селима а све до десет и више година врло рђаво одевала. Мушка су на глави носила што и људи, а на горњем делу тела тек понеки део људске одеће. Женска су деца ишла гологлава, или су имала на глави фес, а на горњем делу тела понешто од женског одела. И мушка и женска деца, од појаса на ниже, имала су само кошуљу. У неким областима Турци су наплаћивали од мушке деце арач, чим почну носити гаћа.[4]) Лети су и једна и друга деца ишла боса, а зими су на ногама имала чарапе и опанке.

[1]) Ј. Вујић, I, стр: 106—107. Види и Вук С. Караџић, Срп. Рјечник код *зубун*.

[2]) Ј. Вујић, II, 30. Неки делови женскога одела изгубили су се нешто пре доба Кнеза Милоша (Види: Вук С. Караџић, Срп. Рјечник код *шарпош*).

[3]) Ј. Вујић, I, 107, II, 178; Пирх 107.

[4]) A. Fortis, Reise zu den Morlacken, 1792, 63.

Мушко варошко одело изгледа да је имало два типа. По једноме су људи носили на глави *фес* или „капу на подобије једне диње“, која се и звала *дињара* или *дињарлија*. То ће по свој орилици бити и капа *чишакиња*, какву је носио Лазар Мутап.[1]) Шал око главе био је врхунац елеганције и означавао је извесан степен слободе, јер су Турци нерадо гледали ношење чалме.[2]) До тела су носили до земље дугачку, златом везену *кошуљу*, са широким рукавима, а преко ње до, чланака дугачку, од шарене материје начињену, *антерију*, коју су препасивали свиленим појасом. Преко свега тога је широк, до испод колена дугачак, са широким, али не и врло дугачким, рукавима *гуњ*,[3]) или кратко *ћурче*. Гуњ су неки у Београду називали и *копоран*.[4]) Зими су носили *димлије* или *шалваре*.[5]) На ногама су носили беле *чарапе* и црвене *јеменије*.[6])

Други тип мушког варошког одела имао је заједничко са првим: капу, кошуљу, чарапе, јеменије и гуњ. Оно што је било различито то је *јелек*, који се носио преко кошуље. Био је од мрког сомота, без рукава, ишаран широким златним

[1]) Ј. Вујић, I, 39; Сретен Л. П, 122; М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија 355; Поменик 394.

[2]) М. Гавриловић II, 707. — Све до обнародовања хатишерифа 1830 године „носио је чалму око главе обавијену“ чак и Димитрије Давидовић, а „тада пошље кући размотану чалму, зар за знак да је са добивеним правима српско време настало; нити више чалме понесе“ (Дѣла Димитрија Давидовића I, Београд 1846, стр. XVII).

[3]) „У Србији је гуњ од црна сукна, или (куповни) од крпе, која се доноси из Пазарџика (Пирх каже да су гуњеви били „од плаве, зелене, често црвене, боје, нарочито код кнезова,“ стр. 36) и понајвише је с рукавима и дугачак до ниже колена; а има, особито по варошима, и краткијех гуњева до појаса; а има их и без рукава и дугачкијех (као на пример у Нахији Рудничкој) и краткијех (особито у Босни доље поред Дрине на женама и девојкама).... У Србији гуњ се облачи сврх свијех осталијех хаљина и зато се по њему не опасује“ (Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *гуњ*).

[4]) Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *копоран*.

[5]) *Димлије* су од плаветна платна или свиле, а кад су од чохе онда су *шалваре* (Вук С. Караџић. Срп. Рјечник под *димлије*). — 19 авг. 1816 г пише Јеврем Обреновић из Шапца Димитрију Георгијевићу у Београд да му купи чохе и арча за једне шалваре, па да их или тамо дâ начинити, или да му пошље да се у Шапцу израде „будући да сам остао без шалвара, ако бих се придигао [био је у то време болестан] немам шта обући“ (Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1816).

[6]) Ј. Вујић I, 39.

ширитом, који се нарочито око врата јасно видео. Или је био од ишараног катуна са уским рукавима, који су се око руку закопчавали. Преко јелека је била дугачка широка хаљина од шареног катуна, која се на грудима преклапала, са широким рукавима, који су при дну били разрезани и копчама украшени. Преко ове хаљине се опасивао *силав*, у коме су стајали заденути: *пиштољ, ханџар* и *арбија*.[1]) О силаву су висели *пантроташи* и *масленица* за подмазивање оружја. Силав се препасивао широким шареним шалом. Преко свега реченога облачило се дугачко *џубе* без рукава, од зелене и плаве чохе, опточено гајтанима отворене боје или сребром и златом. На ногама су биле *чакшире* од плаве или црвене боје, са широким туром и од колена на ниже са врло тесним ногавицама, које су испод колена привезиване шареним подвезицама и позади, од листова на ниже, закопчаване ситним густим копчама.[2])

Гуњ је представљао и неку врсту комплетирања свечаног одела. Било је неуљудно изићи без њега пред какву отмену, или положајем старију, личност.

Жене су по варошима носиле на глави *фес* са раширеном и по фесу разастртом плавом, свиленом, кићанком. Код имућних фес је био покривен дукатима, или је био извезен бисером или златом. Такав се фес звао *тепелук*. Око феса се обавијала уско склопљена свилена, често златом или бисером везена, марама, која се звала *бареш*. Косу су жене носиле или рашчешљану па низ леђа спуштену, или оплетену, шареном свиленом марамом омотану, и око главе обавијену. Глава је још украшавана низом дуката око ње и металним, понајвише златним, бисером и драгим камењем окићеним, минђушама које су се носиле у ушима. Око врата су жене носиле *низе* великих и средњих дуката или бисера. На телу су имале *кошуљу* са широким рукавима, извезену златом, свилом или памуком. Преко кошуље су имале до чланака дугаску *антерију*

[1]) За владе кнеза Милоша носио је оружје сваки ко га је имао. На скупштини у мају 1837 врло се живо дискутовао предлог о томе да се оружје носи само кад се пође на дужи пут, иначе не. Тај су предлог многи разумели да се иде на разоружање народа, па су га жестоко нападали и једногласно одбили. (Споменик 1/, 45; Куниберт, 482).

[2]) Пирх, 36—37. — Вук С. Караџић, описујући једног младића Београђанина из 1812 г. вели да је био „по варошки лијепо обучен, имао је на себи плаветно *џубе* без рукава, непостављено, као што су онда многи носили и преко њега *ћурче*". (Истор. и етногр. списи I, стр. 75).

са рукавима, која је на прсима била дубоко усечена и која се препасивала шареним свиленим појасом, који је имао спреда две велике металне, драгоценим камењем окићене, копче — *пафте*. Преко свега тога ношена је зими друга, широка, спреда расечена, хаљина са или без рукава, од фине чохе или од црвеног или зеленог кумаша, златом извезена и златним гајтаном опточена *бунда*, *цубе*, а лети до појаса кратко, с преда расечено и исто тако златом везено и гајтанима украшено *либаде*, или без веза, кожом постављено, *ћурче*. На ногама су биле *димлије* или *шалваре*, *чарапе* и плаве, зелене, жуте или црвене *папуче*. На прстима су жене носиле златно и драгим камењем украшено *прстење*.[1]) Такво је одело носила и женска чељад из породице кнеза Милоша. Његова се кћи Петрија и венчала 1824 године у таквом оделу, и ако се удала за земунског трговца, па је такво одело носила и у Земуну све до 1827. године.[2])

На улицама и кад иду у цркву варошке су жене криле лице као и Туркиње. Преко главе су имале *тулбент*,[3]) којим су читаво лице завијале, тако да су им се само очи виделе. Преко леђа су ималие неку врсту *фереџе*, која им је покривала одело. Младе невесте идући на венчање и док не прође свадба и по варошима и по селима покривале су главу *дуваком* или *копреном* све до 1850 године.[4])

Док су сеоско одело и за људе и за жене, највећим делом, израђивале жене саме,[5]) дотле је варошко и мушко и женско одело, сем кошуља и чарапа, било занатлијска израђевина, или су му се поједини делови куповали у трговини.[6]) Кнез

[1]) Ј. Вујић I, 38—39; Пирх 37; Сретен Л. П. 262.

[2]) М. Гавриловић II; 729, 737. — Приближно женско варошко одело види се из једног писма Кнеза Милоша. 7 маја 1824 г., № 822 пише он кнезовима Суда Београдског, да у присуству два трговца и двојице терзија попечате и узапте све имање Настаса Фортомара, бившег његовог терзи-баше, који је побегао и оставио велики дуг, а да Настасовој жени оставе само „једно *џубе*, једну *антерију*, једно *ћурче* или *либаде* — које буде јефтиније, један *фес*, једну *шамију*, једне *папуче* и једне *чарапе*.... *Дукате* с главе женине и с врата њена такође да поскидају“ (Држ. Арх. К. К., Дел. Прот. 1824).

[3]) Вук Є. Караџић га зове *тулбенти* (Срп. Рјечник код те речи

[4]) Сретен Л. П. 84, 262.

[5]) Ј. Вујић I, 107; II, 178; Пирх 107.

[6]) 19 авг. 1816 пише Јован Обреновић из Шапца Димитрију Георгијевићу у Београд да му купи чохе и арча за једне *шалваре* (Држ. Арх.

Милош је имао у Београду свога терзибашу, који му је правио одело и слао у Крагујевац.

Европско одело, као што је напред речено, готово нико није носио. За њега за дуго у Србији није било мајстора. Први шнајдери набављени су за војничко одело.[1]) Изгледа да нису били особито вешти, те је 6 јуна 1827 године Гаврил Поповић из Пожаревца послао у Крагујевац „једнога шнајдера, који боље зна кројити мундире од Мишке, који је у Крагујевцу и тамо кроји и шије“.[2]) Чак 1837 године у Шапцу није било шнајдера.[3])

Попови су се по селима носили као и остали сељаци, само су на глави носили шубару или варошку капу од црнкасте чохе. Од осталога света највише су се разликовали брадом, а неки су се, особито док су млади, и бријали.[4]) По варошима су носили кадифену капу, за тим дугу црну *антерију,* коју су препасивали појасом, а преко ње другу, исто тако дугачку хаљину која се спуштала од појаса у дугим борама — *џубе.* За време службе, кад су без капе, коса им је падала низ леђа у двема дугим плетеницама, иначе су је носили скупљену под капом.[5])

Калуђери су носили строго калуђерско одело.[6])

Косу су људи, пре устанка и у доба Кнеза Милоша, другојаче носили но данас. Сељаци су имали оплетен дугачак *перчин* од своје косе.[7]) Војводи Ломи је низ леђа „увек висила

К. К., Јеврем Обреновић 1816); 21 фебр. 1821, № 169 пише Кнез Милош Петру Цукићу у Београд „да начини троје *шалваре:* двоје за Савку, а једне за Перку, а при том за Дамњанову младу једно *џубе,* једну *антерију,* срмали арч“ (Држ. Арх.. К. К., Дел. Прот. 1821); 28 марта 1824, № 527 шаље Кнез Милош Јеврему Обреновићу у Ваљево „по Јови хазнадару један *антерилук, папуче* и неколико *шамија* (Држ. Арх., К. К. Дел. Прот. 1824).

[1]) М. Петровић I, 685.

[2]) Др. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1827. За овога Мишку, кога су обично звали Побра Мишка вели Сретен Л. Поповић да је био први мушког одела шнајдер (не терзија) у Београду, а био је из прека, јер је носио капут и панталоне, које смо онда први пут видели“ (Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији, 232).

[3]) Држ. Арх., Држ. Савет 26 апр. 1837, № 849.

[4]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 113.

[5]) Пирх 37.

[6]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 111.

[7]) Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 255; Сретен Л. П. 220; М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија стр. 136, 170.

плетеница косе".[1]) Тако су носили и сви остали. Лепо оплетен перчин са уметнутим црвеним тракама сматрао се као украс главе. Милован Видаковић описујући лепоту свога брата од стрица, Милисава из Неменикућа, каже да је био „младић около својих 21—22 године, но крупан момак и здрав, с великим низ леђа перчином, с црвеним пантликама оплетеним, — момак да му је мало пара било".[2]) — Варошани су носили или перчин или дугачку косу, која им је падала по раменима и која се зачешљавала иза ушију.[3])

Браду нису носили ни сељаци ни варошани, сем кад су у жалости или кад су у апсу[4]) и сем свештеника и калуђера. Ношење браде сматрало се за непристојност. „Господару Младене, сâм знаш да ми је брат скоро умро; зато се нисам обријао, а не што не поштујем скупштину и њена заседанија," рекао је Кнез Милош Младену Миловановићу, кад га је прекорио што је необријан дошао у скупштину о Малом Божићу 1811 године.[5]) Брада се сматрала и као ненационална, па чак и као гадна ствар. „Ама што пусти ту браду, кумим те Богом, ниси Чивутин? Где си ти видео човека с брадом? ...Имаде ли твој отац браду, имаде ли твој дед браду? Који носи браду? Некрштен човек, Чивутин и Турци... Не могу ти [ручати] од оне браде... Како погледам, таки се гадим..." Тако говори у Стеријиној драми „Београд некад и сад" једна старинска жена о бради свога унука, чиновника, који се у Паризу школовао, и отуда се вратио с брадом.[6])

За владе Кнеза Милоша ношња је претрпела извесне промене. Ослобођењем Србија је дошла у тешњи додир са Европом. Свињарски трговци, који су ради трговине одлазили чак до Шопрона и Ђура, могли су, ничим неометани, доносити у Србију више европскога, но што је то смело бити, док

[1]) М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 307.

[2]) Гласник 30, стр. 99.

[3]) Пирх, 36.

[4]) 2 јуна 1813, № 1037 пише Кара-Ђорђе војводи Николи Кара-Марковићу да му шаље момке војводе Раке Леваjца, који су били у апсу да их прими да буду његови момци и да их држи као и друге момке, а „они што су узели од кога глобе да одмах поврате, и како к њему дођу да им обрија браде". (Деловодни Протокол Кара-Ђорђа Петровића, стр. 179).

[5]) М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 473.

[6]) J. С. Поповић, Позоришна Дѣла, св. IV, Београд 1853, стр. 37, 41—42, 46.

је Србија била под Турцима. Они су доносили другојачи крој, другојачу моду, па и другојаче делове одела. Они су први понели „црне чизме до колена, које су из прека донели, а иначе су се носиле црвене чизме са калчинама". Они су први од Србијанаца понели и шешире од филца и сламе.[1]) Сем тога Србија је била широм отворена странцима и њиховом утицају, нарочито по врховима, код богатих и истакнутих људи. Ана, кћи Јована Обреновића, под утицајем своје учитељице Тироловице, прва је Србијанка, која је напустила народно одело и почела да се облачи по последњој бечкој и париској моди.[2]) Чиновници Срби из Аустрије, којих је било по читавој Србији и њихове жене нису могли не утицати на своју средину. Утицај је, истина, био минималан, народна се ношња још за дуго, чак до наших дана, одржала, али је под Кнезом Милошем отпочела да се, под утицајем са запада, мало по мало, мења и губи.

Ношња је претрпела нешто изменама и наредбама Кнеза Милоша. У неким крајевима жене су чешљале и намештале своју главу тако, да је нису могле окретати. Сем тога за овакво чешљање било је потребно много времена, те су се чешљале само један пут или два пут месечно. То је био узрок те су пре тридесете године остајале без косе и добијале кожне болести на глави. Због тога је Кнез Милош издавао наредбе да се овакво чешљање укине. Наредбе су наишле на страшно незадовољство и отпор, те су морале да се употребе насилне мере.[3]) 15 априла 1830 године № 341 пише Јеврем Обреновић из Шапца Кнезу Милошу да „ни трећа жена није капе променила, него' и сад носе капе, као и од прије", а 22 априла № 366 јавља му: „а за капе сам оштро наложио да неотложно промењују".[4])

Још за време првога устанка има помена да су неки људи у Србији шишали перчине, угледајући се на људе, који су са стране долазили. Тако је Хајдук Вељко, између осталога, примио од Руса, који су 1810 били дошли у Крајину, и „косу стрићи."[5]) Међу тим скидање перчина у маси народној није

[1]) Сретен Л. П, 202.
[2]) Кунибберт, 527.
[3]) Кунибер, 466.
[4]) Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1830.
[5]) Вук С. Караџић, Скупљени историјски и етнографски списи I, 236.

ишло тако лако. Карађорђева заповест да се ошишају перчини, јер у бојевима „Турчин шчепа Србина за перчин, па му не да мрднути, а Србин Турчина нема за шта да ухвати, јер му је глава обријана“, примљена је са негодовањем,[1]) и имала је само привремног успеха. Под Кнезом Милошем су перчини у велико ношени чак до 1835 године.[2]) Само његова енергија и врло оштре мере учинили су да је успео да их у народу нестане. Народ је скупљан у зборове, на којима су им старешине насилно, оштрим маказама, скидали перчине. Људи су били овим врло незадовољни, а жене су плакале за њиховим перчинима као да им је ко умро.[3])

Браду су најпре почели носити људи, који су странствовали: трговци и ђаци, који су се школовали на страни.

Под Кнезом Милошем је заведена за војнике униформа, која је, до 1826 године, била нека врста народног одела, а после тога је била „по европејском вкусу“.[4]) Материја за војничко одело израђивала се у народу.[5]) Сем тога и за чиновнике је Кнез Милош прописао униформу врло рано. Најзад,

[1]) М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија стр. 136.

[2]) Сретен Л. П. 220.

[3]) Алексиначка Морава присаједињена је Србији 1834 г., а одмах за тим, некако, морали су сељаци скинути перчине. Мени је у детинству причала баба Вукана из села Лужана у Алексиначкој Морави како је скинут перчин њеном мужу и осталим Лужанцима: Једнога дана дође капетан са пандурима и позва све сељаке код Куле (бивша Френчевића Кула испод Лужина). Кад сељаци дођоше, он нареди те им пандури, великим терзијским маказама, поодсецаше перчине. Људи се постиђени вратише кући носећи у рукама сваки свој перчин, који су били дебели као коњски репови. Кад ми жене видесмо шта је учињено, почесмо из гласа кукати као за мртвацем.

[4]) Види опис у Ј. Вујића I, 56—57.

[5]) 11 јула 1836, № 2734 пише Кнез Милош Јовану Обреновићу моравско-подринском команданту: „Прилажући Вам овде један комад од пеленгаће, препоручујем Вам да на среске подручне Вам старешине расположеније учините како ћеду они народу тамошњему наредбу учинити да се од реченог сукна пеленгаће од 500 рифи отка, но не у четири, већ у два нита, које нам је за топчије нужано“. 17 јула, № 349 одговара Јован да је „600 аршина (будући да житељима овдашњим мера рифова позната није) расположио на срезове, у којима се оваково платно тка: на Срез Рујански 200, Црногорски 100, Моравски 200, Даићски 50 и Студенички 50 аршина“. 22 пов., № 651 јавља да шаље 625 аршина, 96 ока „клашње нуждне за топчије“, према наредби од 11 јуна (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1836).

и Кнез Милош и његова свита почели су да носе: калпаке од самура, челенке и старе српске богато извезене атиле.[1])

За владе Кнеза Милоша одело је врло често давано као дар, у знак милоште, благовољења и одликовања. Овај је обичај у Србији наслеђен по свој прилици од Турака, за које има пуно помена да су га вршили. Да не идемо у дубљу старину поменућемо неколико примера који нису далеко од владавине Кнеза Милоша: Побуњени Требешани послали су 1801 године четворицу својих људи Синан-паши Сијерчићу да преговарају о измирењу Никшићана и Требешана. Пошто су изасланици испричали паши жалбе на Никшићане, он их сву четворицу обдари „бињишима од црвене чоје“.[2]) Кад су после оглашене амнестије српскоме народу, 19 октобра 1813, пуштени у слободу заробљени старци, свештеници, калуђери, кнезови и кметови да објаве народу царску милост, опроштај и слободу да се могу вратити из збегова својим кућама, многима је Куршид-паша подарио бињише, у знак опроштаја.[3]) 1816 године је Марашлија кнезовима и још неким лицима нахијске скупштине, седамнаесторици на броју, огрнуо по један бињиш да им покаже задовољство с њима и да их одликује.[4]) Кад је 1830 године читан хатишериф, Кнез Милош је добио од Порте ервинију у знак наклоности,[5]) а београдски Хусејин-паша показујући је Јеврему Обреновићу, Алекси и Стојану Симићу метнуо им је у знак благовољења и одликовања по један фес на главу.[6]) 20 маја 1835, № 230 пише Стефан Стојановић из Неготина Кнезу Милошу како је Ху-

[1]) Сретен Л. П. 204; Споменик 24, 33 Тачан опис капе Кнеза Милоша и његових синова види у акту од 23 априла 1837, № 408 (Држ. Арк., К. К., Београдски Конак). Види и акте од 19 јуна и 19 јула 1836 на истом месту.

[2]) Казивање старих Требешана, стр. 53.

[3]) М. Гавиловић, I, 50.

[4]) Ibidem 312.

[5]) 31 окт. 1830, № 1137 пише из Београда Јеврем Обреновић Кнезу Милошу да је београдском везиру мило „што Вам Девлет шаље онакву јервенију и каже да је он Девлету писао у призренију јервеније овако: „При састанку мом с Коџа Милошем у Топчидеру, ја сам му огрнуо малу јервенију а ви му пошљите велику да сав народ види да сте му ви послали, и он сам, гледајући је на себи, да зна де га је Девлет чираком својим учинио, а чираклук без знака нема толико важности, колико с знаком“. Оза је јервенија описана у писму Јевремову Кнезу Милошу од 10 нов. 1830, № 1172. (Држ., Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1830).

[6]) М. Гавриловић, III. 288—289.

сејин-паша, у петак, идући из Ада-кала, позвао њега, капетана Марка и председатеља Суда Илију Марковића и како је њему „дао један црвен капут и овој двојици по хорванију. Исто тако кад је из Фетислама за Аду поћи хтео дао је по хорванију капетану Ђорђу и Крачуну“.[1]) Турци су у знак благовољења давали и шалове, често пута врло драгоцене.[2])

По овоме обрасцу радио је и Кнез Милош. 15 јула 1824. № 1438 „послао је Павлу Штулу у Каленић, за знак благонаклоности, један капут на дар.“[3]) Истога дана, № 1441 „послао је кнезовима Шабачке Нахије: Ђуки Марковићу и Марку Штитарцу, „за знак своје благонаклоности и за награду ревности њине, показане у одсуствију Господара Јеврена у дјели народни, — првоме капут, а другом пушку на дар.“[4]) 28 јула 1831 године пише Стеван Јефтић из Пожаревца Кнезу Милошу „Антерију и џубе, по момку Васиљку, милостијевши дар Ваш примио сам, за које срдачно благодарим....“[5]) 26. јула 1833 јавља Стефан Стојановић из Неготина Кнезу Милошу да је примио два капута и налог да њима огрне „сударце Магистрата неготинског.“[6]) 3 августа 1837, № 3064 и 3065 послао је Кнез Милош Јовану Обреновићу „једну нову хаљину на дар, по кроју старосербскому.“[7])

Поклоњено одело морало је бити лепо, отмено и скупоцено. У колико је било боље, у толико је био већи понос за онога, ко га даје. Колико је у овоме Кнез Милош био пажљив показује следеће писмо Ђорђу Ћелешу од 7 маја 1824: „Познато ми је да је наш пријатељ Лазар Х. Бајић намислио свим кнезовима, који ће на весељу [свадби Милошеве кћери са Бајићевим сином] догодити се по један капут обући, то не пропуштам јавити да ће деветнаест кнезова бити. Тога ради препоручујем Вама да му јавите да повише капута начини, него што је овди кнезова назначено, а они сви да буду од добре чоје и добро начињени, да се они не осрамоте за овакав њихов дар, и ја знаћу моју отеческу љубав и милост на децу

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1835.
[2]) Споменик 23, стр. 7 и 8.
[3]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824.
[4]) Држ. Арх., К. К, Дел. Прот. 1824.
[5]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1831.
[6]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1833.
[7]) Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1837.

нашу излити, а при том и благодарност моју спрам пријатеља засведочити. За капуте Ви сте ми казали да је пријатељ обећао начинити и тако да буде. Ово нипошто да не промени и капути у Београду код добрих мајстора да се начине, макар их ја платио. Опет пофторавам, нипошто да се не промени".[1])

Сем одела поклањао се и накит. Приликом удаје Петрије, кћери Кнеза Милоша за Тодора Х. Бајића из Земуна, пише он Алекси Базрђан-баши у Београду, 9 маја 1824, да у споразуму са Јеврејином Давичом набави у Београду, Земуну или Панчеву десет прстенова и две игле, јер ће му требати за госте.[2])

Најзад Кнез Милош је давао на поклон одело и народним старешинама као видљиво сведочанство њиховогa вишег положаја, и као символичну везу између своје и њихове власти.[3])

На послетку да поменем још једну символику одела у доба Кнеза Милоша. Облачење женског одела мушкарцима значило је срамоћење. 1821 године кажњени су у Крагујевцу апсанџија и његов помоћник, због тога што су били небрежљиви те им је побегао један апсеник, тиме што су били „у женско одело обучени и с музиком торжествено од кнеза Јоксима и Вучића праћени кроз чаршију, за показати њихову унилост свима, вођени".[4])

Тих. Р. Ђорђевић.

---

[1]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824.
[2]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824.
[3]) М. Петровић, I, 509.
[4]) М. Гавиловић II, 324.

БЕОГРАД

ЗА ВРЕМЕ БАЛКАНСКОГ И ВЕЛИКОГ ЈЕВРОПСКОГ РАТА

(1912—1918)

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ ЊЕГОВУ

ОД

Ј. МИОДРАГОВИЋА

Да ли је икад онај аустриски министар председник, који је предложио своме седоме владару да се анектују Босна и Херцеговина, могао помислити, да ће то ископати гроб и његовој силној царевини и владару самоме па и његовој династији, која беше најстарија у Јевропи! И да ли је још могао замислити, да ће то бити за непуних десет година!...

Зацело није. Иначе би се згрозио од саме ове замисли и бежао би далеко од ње.

Па ипак је тако било.

Да није било *анексије*, не би може бити, било свега овога што је било...

И иначе омрзнутој Аустрији није било доста, што је још 1878 године на Берлинском Конгресу *отела* две чисто *српске* земље и *окупирала* их за свој рачун, и ако није ратовала с Турском — ни једног јединог војника изгубила; него је хтела и сасвим да их *присвоји*, како би преко њих пуштала своје грабљиве канџе и даље преко Санџака Солуну и Малој Азији, према ономе познатом немачком: „Drang nach Osten“.

Ово је изненадило цео свет; а нарочито је озлојединло Словене, јужне Словене а највише нас Србе. Срби су се осећали не само понижени и озлојеђени него и отровани. Зато су свуда почели да одају знаке тога свога нерасположења и протеста и усмено и писмено. А Аустрија није то трпела, и сваки израз тога протеста она је називала „велеиздајом“ у

својој земљи. И поче да води младе и одушевљене људе, одушевљене за свој народ, пред преке судове и на вешала. Она је тиме хтела да заплаши и да још више стегне и притисне и онако много стегнут, погажен и притиснут српски народ у аустроугарској монархији.

Она чак није допуштала да се ови протести чине ни у околним слободним државама. У Београду се многобројан народ искупљао на *митинге*, где је давао себи одушке и протествовао против те јавне отимачине. Аустриска влада је енергично тражила, да српска влада стане томе на пут и дâ јој задовољења. И тако звана „најјача“, коалициона влада у Србији *морала* је да учини јавну *изјаву*: „Да анексијом Босне и Херцеговине нису ни у колико оштећени интереси српскога народа!...“ И ако је сав свет знао да јесу, Аустро-Угарска је уживала у овом другом, „дипломатском успеху“ према Србији, што је изнудила ово признање, да *нису*. Али је ово само изазивало још већу мржњу према њој и у Србији и ван Србије, у свега народа нашега. И „велездајничке“ афере су бивале све чешће и све веће.

Ово отвори очи не само Србији него и свима малим народима на Балкану, да ће овако они сви ускоро једног господара — Турску, заменити другим, много опаснијим — Аустријом.

И, деси се једно чудо. Они се удружише, да заједнички потраже од Турске оно што је њино било и што треба њино и да буде, и што је још стењало под Турском без својих права и праве слободе. Јер ако то не учине они, то ће учинити Аустрија, и онда ће она доћи и у њину кућу, нарочито Србији. И тако дође до балканског рата, који би она спречила, да није мислила, да ће *Турска* победити.

И отпоче рат, страшан и крвав. Три-четири државице балканске и хришћанске против силне царевине турске, која их је подчинила још пре пет ститина година и више их од пет векова држала у ропству.

Аустрија не може ни овде да остане неутрална и прост посматралац, а камо ли да симпатише малима и да пусти робље да се ослободи само, кад му већ неће она помоћи као хришћанска и културна држава. Него га је још пратила са свом злурадошћу својом, радујући се сваком успеху турском, а подцењујући сваки савезнички нарочито српски успех. А да

и овим она није изазивала поштовање и љубав према себи, него само мржњу и презрење, нарочито у својих српских и хришћанских поданика, то је извесно.

А кад је најпосле свршен тај рат у корист савезника и то нарочито у корист Србије а на штету Турске, она је прво покушавала, да их дипломатским путем лиши свих добитака у рату, а нарочито Србију, па кад се не задовољи ни тиме, она се послужи старом својом методом: *Divide et impera!* („подели, па владај!“) И успе да Бугарску окрене противу својих савезница Србије и Грчке. И ова, лаковерна, лакома и грабљива, учини познати сраман, мучки напад, из којега изиђе несрећан српско-бугарски рат, који је однео више жртава него и сам турски. На послетку се умеша и Румунија. Бугарска, принуђена да капитулира дође у Букарешт на мир, који одреди нове границе досадањим савезницима. И сви су били задовољни, сем Бугарске.

И мислите да је Аустро-Угарска била задовољна. Не. Она је једина од великих сила била незадовољна, само зато што је Србија добила. Она је говорила, да букурешки мир не вреди, јер га нису одобриле велике силе. И непрестано је подбадала Бугарску да га не признаје и да тражи ревизију његову. А од Србије да тражи све „по уговору“, све до Скопља, Битоља и Охрида....

Створи се и самостална *Албанија* и одузе нам се и крваво задобијен *Скадар*. И то све по жељи и захтеву свемоћне Аустрије, којој је у свима овим захтевима њеним стајала иза леђа силна Немачка.

И зар ово није непријатељство, не само према Србији него према целом *српском народу*, непријатељство, које се не исказује речима него *делима?* И Српски Народ ваљало би да буде без живаца, па да ово не види и не осети.

Али је он имао живце. И он је и видео и осетио, и то не само онај у слободној Краљевини својој него и онај у Аустро-Угарској, и свуда, где га је год било. Видео је, да му је Аустро-Угарска већи непријатељ и од саме Турске, и да му је, по томе она највећи непријатељ. И ако је она и после овавквога понашања свога у садашњици могла да рачуна на какву љубав и оданост овога народа, она се љуто варала. Она је тражила нешто неприродно, нешто немогуће: да се воли *непријатељ*.

А то је лудо. И доиста, овако понашање њено не може се друкчије ни назвати него лудошћу, далеко од сваке мудрости.

И код овакога расположења целога једног народа, хоћете ли се чудити, ако се стану јављати и знаци отворена непријатељства његова? Ако се у тој средини стану јављати и атентати против представника таквога великог непријатеља? Ако буде оно што је било у Сарајеву на Видовдан 1914. г.?...

То може бити чудно само Аустрији, која не разуме и неће да разуме психологију једнога народа.

И, слушајте даље, место бар овде да стане и да се запита: шта је ово? откуд ово? и зашто ово? и да своје непријатељско понашање барем сад умери, ублажи, прикрије она експлодира и то своје нерасположење подиже на квадрат и скоро јавно подбада своје масе, и иначе заглупљене шовинизмом и националним и верским, да врше погроме: да кидисавају и на личну и имаовну сигурност свега што се зове српско и православно. И бесвесна маса, гледајући шта ради сама држава њина с виђенијим првацима тога народа, кидисавала је слепо и без икаква устручавања и на живот и на имаовину свих који су се звали Србима и имали храбрости да се крсте и зову православнима. Шта је ово могло да произведе друго до опет мржњу, која је већ постојала, и да је на тај начин увећа у геометриској сразмери.

И за све то није крива Аустро-Угарска, њена луда политика и њено нечовечно понашање, него *Србија,* српска влада и њене „агитације", од којих она, Аустрија, не може да живи. Зато мора да је *уништи*. Јер докле постоји *Србија*, Аустро-Угарска не може ни да живи ни да се мирно развија!... Она, Србија, ће увек, само зато што постоји, бити узрок незадовољству њених поданика и сталним бунама и атентатима. *Зато се Србија мора уништити*, рече Аустрија.

Ето логике, која је водила Аустро-Угарску у велики јевропски рат.

* * *

И долази објава рата Србији за *уништење* њено, а са тим и за уништење свега народа српскога!...

То хоће Аустрија.

Али то неће Србија, и то неће цео народ српски. То на послетку не одобрава ни сама хумана Јевропа сем Немачке,

која је не само ово одобравала него је и гурала Аустрију не само у рат са Србијом него и даље напред, на Исток.

И настаде сукоб, страшан и крвав. Цела се Јевропа закрви и цео се свет ухвати у коштац, с најмодернијим оружјем и с највећим бројем топова. Никад дотле свет није видео толике милионе против милиона и страшније борбе и на земљи и под земљом и на води и под водом, и у ваздуху. Аероплани или ваздушне лађе, које до рата беху само као новине за спорт, сад посташе ново оружје и створише се читаве ескадриле ваздушне. На све могуће начине употребљавани су експлозиви најстраховитије врсте. Гинуле су не читаве војске, него су гинули читави народи, него је гинуло човечанство. И никад у целој Историји светској, свих народа и свих времена није изгинуло толико света, колико је изгинуло у овом, најужаснијем и најкрвавијем рату, који је хтела и повела Аустрија само да би уништила Србију и српски народ!...

И је ли чудо, што је она произвела силну мржњу и наишла на силан отпор не само целога тога народа, него је наишла на неодобравање и код самих својих поданика, па и у целом културном човечанству, сем једине верне другарице у овоме послу — Немачке. И сами њени поданици најпосле су увидели, да је овај рат био неправичан и нечовечан, и да је сарајевски атентат, који је она наводила за „узрок" рату, био само повод или *изговор*. А она је на све могуће начине уливала своме простоме свету и својим трупама идеју, да је само због атентата објавила овај рат и да је њима дужност, да *освете* престолонаследника. По томе, да је *Србија крива* за цео овај рат и да њу треба казнити. (А данас, побеђени и кажњени, ево и сами признају, да Србија и српска влада у Београду није имала никакве везе с атентатом у Сарајеву)... А куда ће толика невино проливена крв и пре рата, у погрому, и за време самог рата? па и сад после рата!?...

И, на послетку, правда је победила. Србија је испливала. Три године ропства и највећих мука и по рововима, и по туђини, и по заробљеничким логорима и на самом дому под непријатељском управом доста му је било па да види шта му је вредела пређашња слобода и шта је изгубио — све пакошћу и лудошћу бечких и берлинских управљача. И, ако има Бога, он се овде показао праведан: највећа казна је пала

на праве кривце овога рата. Њихове се војске прво растурише; њихове се државе прво распадоше; на њаховој територији су се одиграле прве најкрвавије револуцује. Њихови су народи били незадовољни и потражили паметнију управу, и њихови владари, од најјачих и најстаријих династија приморани да абдицирају; а народи њихови скупо да плаћају за своје грешке почињене и у рату и пре овога рата.

А српски је народ претрпео много премного; али, после свих тих страдања и мука, васкрсао је опет, баш као Христос. И васкрсао је још уједињен и увећан како до тад никад није био, него како су само сањале и желеле његове највеће идеалисте, а нико није могао веровати у остварење овога сна.

Сан је дакле постао јава.

Одржали смо се и ујединили смо се; победили смо и увећали смо се. Кућа нам је велика — трипут-четири већа; чељади је у њој много — три и четири пут више но што је било. И она нам је разне ћуди, расла у разним приликама и под разним утицајима; а мало просвећена, јер је била под туђином, а та је туђина тако волела. И дај, Боже, сад само да нам се сложи и поживи на миру и у љубави и испуни нам ову заједничку кућу знањем и умењем и свакојаким благом за добро наше и потомства нашега, као челе кошницу медом!...

*

(Овај је општи поглед био потребан и уопште и за боље разумевање онога што иде.)

Београд је престоница Србије, те по томе, и центар свега онога што се радило за Србију и око Србије. И немогуће је стога строго одвојити оно што се тиче само Београда од онога што се тиче и Србије. Али то није ни потребно. Напротив, нек једно друго расветљује, допуњује и објашњава...

Ипак, наше су белешке из Београда и о Београду.

I

Оштра је разлика између Београда у балканском рату и Београда у јевропском рату, с Аустро-Угарском и Немачком. У оном првом он је био права престоница и у истини центар свега вишег живота и рада за целу земљу. У њему је био краљ и влада; у њему су била сва министарства; у њему је била сва интелигенција и све престоничко становништво; у

њему је у главноме и склопљен савез балканских државица против Турске; у њему је наређена мобилизација војске; у њему извршена објава рата; у њему су извршене и све припреме за рат; у њему су били многобројни страни изасланици и дописници, који су дошли да лично присуствују томе страшноме и неравном судару на Балкану и да подносе тачне извештаје својим владама или својим редакцијама. И тада су и Београд и Србија постали чувени и виђени.

Београд је тада био цео, непорушен, те је у њему било доста места и за странце, и по хотелима и по приватним становима, и за домаће.

А кад је настао рат и почели рањеници да долазе, онда је у Београду било и највише места за болнице. И ако је болница̂ било и по унутрашњости, нарочито већим местима ближе бојиштима, опет их је највише било у Београду. Све касарне, све болнице и грађанске и војне, све школе и средње и основне па и многе приватне, и куће и школе, биле су употребљене за болнице. Тако их је тада било око двадесет. И, пошто је, у њима и ред и нега и храна и сама лекарска помоћ, нарочито за теже рањенике и болеснике била боља него у онима по унутрашњости, то су се сви грабили за Београд, и сваки је био блажен кад је чуо да иде у Београд. У Београду се највише показивала и приватна иницијатива и у нези болесника по болницама и у доношењу понуда. Одмах после славне Кумановске битке свак је у позадини сматрао не за дужност него за праву срећу да учини штогод нашим херојима, који су били несрећни да их дохвати непријатељско тане или парче гранате или шрапнела, а срећни да изнесу главу своју. Одушевљење је било неописано, неисказано, невиђено. Београд је и по овоме достојно представљао престоницу.

А кад је после Брегалнице̂ наступио рат с Бугарском, онда се гинуло много више, па је и рањеника било много више, те отуда и болница много више. У самоме Београду број се њихов попео на *38!*

Оно дивно одушевљење, оно јединствено пожртвовање у свега становништва београдскога трајало је у главноме и даље. Нико се није устезао него се поносио да своју кућу уступи за болницу или какво одељење њено; нико се није нимало устезао, да свој последњи слободни кревет да̂ болници; многи

су ишли у болнице те питали шта им треба, па ишли те то куповали и доносили у болнице, као свој поклон или прилог.

Али су потребе биле огромне, те се за подмирење њино није могло толико рачунати на приватну иницијативу и приватно пожртвовање. Или је барем требало то организовати, прикупити и уредити тако да што боље одговори својој намени и општим потребама. Отуда мисао о *Главном Одбору*, и изврсно *уређење* његово и благотворна *акција* његова; и зато заслужује да коју више рекнемо о њему.

У самоме Министарству Просвете, чини ми се у самога г. министра Љуб. Јовановића, никне идеја, како би добро било да се састави један шири одбор, који би прикупљао све прилоге и из Београда и Србије и са стране и старао се да се они расподељују што боље не само рањеницима него и сиромешнијим борцима и њиховим породицама. И пожели, да глава томе Одбору буде са̂м г. Митрополит као глава цркве; и понуди га. Господин Митрополит се и без размишљања о томе колико ће га то труда стати, драговољно прими тога посла и одмах позове сва хумана и културна друштва, и мушка и женска, у Београду, да се одазову овој жељи и пошљу по једнога или два своја члана на састанак и договор о овоме. И после два дана сви су били у Митрополији на састанку и договору. И једногласно се призна умесност, оправданост и корисност такве установе. И Одбор се организује овако: *Председник Господин Митрополит,* потпредседници: ректор Универзитета и председник Општине Београдзке; секретари: ректор Богословије, директор Друге Гимназије Б. и један члан Државног Савета, магационари: један професор и један учитељ осн. школе и благајници председник Учитељског Удружења и један млади трговац, као члан Трговачке Омладине. За тим се Одбор поделио у секције: I секција за *прикупљање* прилога, II секција за *израду одела* и III секција која је имали да се стара о растурању или *раздавању прилога.* Свака секција могла је по вољи и потреби да се проширује, нарочито прве две. И у њих је прикупљено све што је било највредније и најодушевљеније у Београду.

Сад овај Одбор поради, да се оваки одбори организују и по унутрашњости. И тако свако окружно и среско место добије свој пододбор, који је радио сасвим самостално, те и прикупљао а по потреби и раздавао прилоге у своме месту;

само Главноме Одбору у Београду подносио извештај о свему своме раду. А многи су и прикупљене прилоге слали Гл. Одбору. Ови пододбори онда пораде, да се и попојединим општинама изберу оваки одбори и у овоме циљу, који су после послужили необично добро, кад се почели делити дарови и помоћ сиромашном становништву, нарочито у пострадалим и погорелим крајевима.

Овако разгранат овај велики Одбор по целој земљи могао је да прикупи и последњу пару, која се могла у нашој земљи одвојити и дати нашим рањеницима и невољнима и њиховим сиромашним породицама.

А кад се овај Одбор с његовим узвишеним циљем прочује и на страни, онда појуре поклони нашим херојима и са стране: од наше браће из преко, па из *Прага, Москве, Петрограда и Кијева.* Особито су били богати ови дарови из Русије, и ту је било увек највише онога што је нашима *најпотребније* било: топлога одела. А наша браћа из Аустро-Угарске морала су да доносе само *крадом*, или у последње време да шиљу преко Црвеног Крста, па је Црвени Крст предавао Главном Одбору, јер Аустрија ни то није допуштала!

Тако се био разгранао овај посао до највећих граница. И слободно можемо рећи, да није било ни једног рањеника, који је био у болницама београдским или је само прошао кроз Београд, а да није добио све што му је требало од одела и обуће па по нешто помоћи и у новцу.

На послетку Одбору је било мало што је давао само рањеницима, јер је било невољника и ван њих: било их је много сиротних и међ здравима на фронту, особито је било оскудних у преобукама и у топломе оделу кад је наступила зима. Зато Одбор стаде прво слати, а после разносити и раздавати, сам преко својих чланова вагонима дарова разним трупама, особито онима, које су одавно од кућа и имале да издрже највеће напоре. Уз ове дарове у стварима увек је ишла и новчана помоћ, која је дељена по жељи појединих команданата а у присуству чланова Главног Одбора.

На послетку је Одбор помислио: па болница има и по унутрашњости, особито по новим крајевима, а оне су још оскудније, у свему него београдске. Многе од њих нису имале ни кревета. И зашто да добијају дарове само они, који дођу у београдске болнице. Она је још потребнија онима, који су

тамо ближе граници и борби. И Одбор донесе одлуку, да се та помоћ шиље и тамо. И тако почеше изасланици у засебним вагонима да носе ову помоћ и тамо, болницама по унутрашњости и у Србији и по ослобођеним крајевима, чак до Једрена.

Најпосле било је ствари, које нису биле за војнике, па били они рањени или здрави, него су за женске и децу. Одбор то одреди за сиротињу, особито за породице сиромашних војених обавезника у Београду; а за тим и у унутрашњости, па на послетку, кад је један члан Главног Одбора поднео извештај каква је сиротиња и беда и у Мухамеданског становништва у Скопљу, Приштини, Призрену, Битољу и Охриду, Главни Одбор је и њима послао велике количине ових дарова. И тако су најпосле усред зиме 1913 године изасланици Главног Одбора ишли у Скопље, Приштину, Призрен, Битољ и Охрид и делили *сиротињи* најпотребније ствари, без обзира на веру и народност.

*

Сваки је издатак увек чињен на признаницу или реверс, а свака је признаница завођена у главну књигу примања и издавања. А свакога су месеца одређивани контролори за преглед свих примања и издавања и подносили Главном Одбору у првој наредној седници извештај о томе. Већа примања и из унутрашњости и са стране примана су комисиски и пошиљац је извештаван написмено са захвалом.

И кад је Одбор у јесен 1913 ликвидирао и завршио своје рачуне, нашао је, да је преко њега, преко његовог магацина и његове благајне, прешло *преко једног милиона прилога у новцу и преко пола милиона прилога у стварима.*

Ето, тако се одазвао српски народ и његови пријатељи на страни својим херојима и њиховим породицама и сиротињи уопште из балканског рата. И лепо је један Подринац завршио своју захвалу овако:

— Бог да прости ко измисли ово! Лепо је то, кад војник уморан, озебао, поцепан и гô, има где да се преодене, обује и утопли: радоснији иде и кући и у команду. Па је лакше и онима, што изгину или помру по болницама, кад виде да има некога, ко се брине о њиној сирочади!... Хвалâ вам!...

И Београд је и у томе предњачио....

II

Сасвим је другојаче било у Београду у другом, управо нама трећем великом јевропском рату.

Онда Београд није био престоница. Онда је Београд био пуст. На самој граници према Аустро-Угарској, он је био изложен првом налету непријатељевом, првим не само топовским него и пушчаним мецима. Зато се прво иселила из њега престоница: двор и сва министарства. За тим се селило и оно што је било у вези с министарствима, па је после помало почело да се исељава и становништво његово, имућније и оно ближе Сави и Дунаву. Крајеви поред Саве: Савамала и сав крај поред топчидерског Друма испражњени су одмах првих дана по „објави“ рата.

И ако се *Београд сам* није бранио, али су позади њега и око њега били јаки положаји, који су бранили не само Београд, него и непријатељу *прелаз* преко Саве и Дунава и упад у Србију. Зато је непријатељ узимао, да се брани сам Београд те да је имао право да га бомбардује. Зато је сипао на њега и на град и на варош саму, колико је хтео и топовских и пушчаних метака и то у свако доба дана: и дању и ноћу, и пре и после подне, и пре поноћи и после поноћи... И ко је остао у њему никад није био миран од њиних граната и шрапнела. Нигде није смела да се види већа гомилица људи: одмах пуца топ и ето ти граната или шрапнела, да их растера. У таквим приликама и саобраћај је био отежан и сведен на минимум. Пијаце су највише само почињале да раде, па се затварале, а свет, и купци и продавци, бежао, захваљујећи Богу што је само изнео читаву главу; и долазио кући често без ничега. Донекле је барем железница радила те одржавала везу с унутрашњошћу Србије, те по штошта доносила, а много више односила. Али су после и на возове почели да пуцају, те они нису могли да долазе до станице, него само до Топчидера. А доцније су их и ту пронашли и почели да пуцају на њих, те су долазили само до *Раковице*, а још доцније само до *Ресника*. Зато су избеглице све морале да иду Крагујевачким Друмом, преко Торлака и Бањице. А нешто је само ишло и Смедеревским Друмом; само не Топчидерским...

Дакле Београд је у другом рату био у главноме пуста, празна, мртва варош, погранична, изложена свима ужасима рата, с оно мало беднога заосталога становништва, већином

сиротиње, која се била сабила по горњим крајевима вароши, даље од Саве и Дунава, тако, да је горњи крај, на Савинцу и даље ка Чубури и Новом Селишту био пренасељен, а у доњима ретко кога и да је било код своје куће.[1])

Па ипак је било пуно ствари од интереса и вредности да се забележе за историју Београда из тога страшнога времена и за њега и за цео српски народ.

Прво је занимљива сама **објава** рата и начин како је она изведена у Београду прве ноћи и првих дана.

Атентат је као што се зна, извршен у Сарајеву на Видовдан 1914 гндине. У Бечу се одмах одлучило, да се та прилика искористи, те да се Србија као бајаги „казни“ за то; јер, вели, има доказа да је *она крива* за тај атентат. Па, и не тражећи те *доказе*, и не износећи их, Аустрија подноси прво познати *ултиматум*[2]) којим тражи, да се Србија одрече

[1]) Писац ових редова био је одређен ове зиме да са две даме у Дôрћолском Кварту купи прилоге за сиромашне браниоце Београда и том је приликом тек видео колико је Београд, нарочито Дунавски Крај, опустео. По читаве улице имали смо да обиђемо а да ни једног становника не нађемо ни у једној кући!

[2]) Ево тога јединственог акта у светској дипломацији од речи до речи:

„Краљевско-српски посланик на Бечком Двору дао је 18 августа 1909 г. по налогу своје владе, царској и краљевској влади (у Бечу) ову изјаву:

„Србија признаје, да стањем створеним у Босни њена права нису тангирана и да ће се према томе прилагодити решењима која ће велике силе донети с погледом на чл. 25 Берлинског Конгреса. Повинујући се саветима великих сила Србија се обавезује, да ће обуставити политику протеста и одупирања, коју је водила од септембра пр. г. с обзиром на анексију, и даље се обавезује, да ће променити правац своје садашње политике према Аустро-Угарској и да ће у будуће с Аустро-Угарском живети у пријатељским суседним односима“. —

Догађаји последњих година а нарочито болни догађај од 15 јуна, показали су, да у Србији постоји превратнички покрет, који има за циљ: да од Аустро-Угтрске монархије одцепи неке делове њене територије. Тај покрет, који је постао пред очима српске владе, испољио се на тај начин, што је преко границе Српске Краљевине дошло до терора, до читавог реда атентата и убистава.

Далеко од тога да изврши обавезе од 18 августа 1909 г., краљевско-српска влада није учинила ништа да тај покрет угуши. Она толерира злочиначке слутње разних друштава и удружења, управљених против монархије, необуздан тон штампе, величање

не само свих тековина овога последњега рата, него и свих ранијих тековина од Карађорђа и Милоша од почетка ослобођења и да се одрече своје независности; дакле кратко да се *добровољно преда Аустро-Угарској*. Данас се утврђује; да

оних, који су извршили атентат, учествовање официра и чиновника у превратничким смутњама; она је даље толерирала нездраву пропаганду у јавној настави и на послетку је толерирала све манифестације, које су код становника изазивале мржњу према Монархији и презирање према њеним установама.

То толерирање, за које је крива српска влада, постојало је и у оном тренутку, када су догађаји од 15 јуна целом свету доказали грозотне последице тога толерирања.

Из исказа злочиначких извршиоца атентата од 15 јуна јасно се види, да је сарајевско убиство припремљено у Београду, да су убице оружје и бомбе, којима су били наоружани, добили од српских официра и чиновника, који су припадали Народној Одбрани, и да су на паслетку српски погранични органи учинили, да се убице и њихово оружје пребаце у Босну.

Наведени резултати истраге не дозвољавају царско-краљевској влади, да и даље остане у резервисаној трпљивости, у којој је годинами била према оним смутњама, којима је средиште било у Београду, и које су одатле преношене на земљиште аустро-угарске монархије. Ти догађаји стављају у дужност царско-краљевској влади, да учини крај овим смутњама, које представљају сталну опасност за мир Монархије.

Да би се тај циљ постигао, царско-краљевска влада принуђена је да од српске владе тражи једно званично уверење, да осуђује пропаганду против Аустрије т. ј. да осуђује све оне тежње, чији је крајњи циљ да се од Аустро-Угарске монархије одузму територије, које њој припадају, и да се српска влада обавезује, да ће свима среествима угушивати ту злочиначку и терористичку пропаганду.

Да би тој својој обавези дала свечан карактер, српска влада ће на првој страни званичних новина 13 јула донети следећу изјаву:

„Краљевско-српска влада осуђује пропаганду, која је управљена против Аустро-Угарске т. ј. осуђује све оне струје, чији је циљ одвајање од Аустро-Угареке територије, које њој припадају, и сажаљева најискреније грозотне последице тих злочиначких радња.

Краљевско-српска влада сажаљева, што су српски официри и чиновници узели учешћа у поменутој пропаганди и тиме довели у питање пријатељске суседске односе, за које се српска влада најсвечаније обавезала нотом од 18 марта 1909 г. да ће их гајити.

Краљевско-српска влада, која осуђује сваку помисао и сваки покушај мешања у судбину становника ма кога дела Аустро-Угарске, сматра за своју дужност, да официре, чиновнике и цело становништво Краљевине Србије изрично опомене, да ће убудуће с крајњом строгошћу поступати према онима лицима, која би се

је Аустро-Угарска у договору с Немачком навлаш ставила тако *тешке услове*, да их Србија не може примити, те да дође до рата. А Србија, уморна, истрошена, изнуренаа у два крвава балканска рата, неће моћи ни да мрдне, а одморна и

о што огрешила, и да ће се трудити свима силама да што онемогући и угуши".

Ова изјава има се истовремено саопштити и српској војсци једном нарочитом заповешћу Њ. В. Краља и штампаће се у званичним новинама.

Осим тога се Краљевско- српска влада обавезује:

1) да угуши сваку публикацију. која дражи на мржњу и презирање аустро-угарске монархије и чија је општа тенденција управљена против интереса Монархије:

2) да одмах растури друштво Народне Одбране, чија се сва пропагандска сретства имају конфисковати, и да исто тако поступи против свих осталих друштава и удружења у Србији која се баве пропагандом против Аустро-Угарске; Краљевско-српска влада ће се постарати, да та растурена друштва не продуже своју делатност под другом именом или у другој форми;

3) да отклони из војске и из државне службе уопште све официре и чиновнике који су криви за пропаганду против Аустро-Угарске; а царско-краљевска влада задржава право да њихова имена саопшти краљевској влади уз предају материјала који их терети;

4) да пристане, да у Србији органи царско-краљевске владе учествују при угушивању покрета против територијалних интегритета монархије;

5) да поведе истрагу против оних саучесника у завери од 15 јуна а који се налазе на српској територији; у тој истрази учествоваће и органи, које ће царско-краљевска влада делегирати;

6) да без икаквог одлагања ухапси мајора Воју Танкосића и извесног Милана Цигановића српског државног чиновника, који су резултатом истраге компромитовани;

7) да успешним мерама спречи учествовање српских власти у кријумчарењу оружја и експлозива преко границе. А да оне органе пограничних власти у Шапцу и Лозници, који су извршиоцима злочина у Сарајеву помогли да пређу границу, отпусти из службе и строго казни;

8) да царско-краљевској влади да̂ изјашњење о неопростивим изјавама високих српских чиновника у Србији и у иностранству, који без обзира на своје званичне положаје нису презали да после атентата од 15 јуна у интервјуима говоре на непријатељски начин против Аусро-Угарске;

9) да без одлагања извести царско-краљевску владу о извршењу свега овога, што је овим тачкама обухваћено.

Царско-краљевска влада очекује овај одговор најдаље до суботе 12. ов. м. до 6 часова после подне.

добро наоружана војска једне силне царевине, којој иза леђа стоји готова за помоћ још силнија и још спремнија Немачка, свршиће посао до подне. Колико је било охолости и самообмане у државника ове две царевине види се и по томе, што је Аустрија мислила да ће јој бити доста неколико дана па да сврши са Србијом, (а Виљем је рачунао, да ће цео рат с Јевропом свршити за три месеца)!...

Кад је овај јединствени акт предат српској влади многи министри па и сâм председник министарства и министар спољних послова г. Пашић нису ни били у Београду. Ноту је примио министар финансија г. Пачу. Одмах се видело, да *Аустрија* **хоће рат.** И не зна се у кога је више запрепашћења изазвао овај акт: да ли у чланова владе, или у простога света, који је једва чекао да дахне душом од толиког напрезања у два велика крвава рата.

Одмах је јављено не само министрима и Краљу да дођу, него и Русији и Француској и Енглеској. И сви су нам световали највећу уздржљивост и попуштање до крајњих граница. И српска влада спреми одговор, који је доиста ишао до крајњих граница у попуштању и *примио* готово све ове тачке, сем оне да царско-краљевски чиновници врше извиђаје по Србији, и тај је одговор г. Пашић однео у суботу 12 јула у 5 сати после подне и предао га аустро-угарском посланику барону Гизелу.

Господин посланик место да прими одговор па да га пошаље или однесе својој влади у Беч, *он сам* изјављује, да *није задовољан* њиме и да *прекида дипломатске односаје*; и са целим својим особљем прешао је још исто вече у Земун. И у истом моменту Аустро-Угарска затвара границу према Србији и српске поданике који су се затекли на њеној територији не само спречава да пређу у Србију, него их задржава где је ко био; а за тим и интернира даље у Мађарску као „ратне“ заробљенике. Особито их је много било у Земуну, који су били по бањама, нарочито у приморју, па се на глас ултиматума вратили. Од ових неки су преко Румуније с муком стигли у Србију, а многи су одведени у Мађарску и тамо задржани по лагерима.

Освануо је Понедељак 14 јуни, Новине су донеле све ово, и све могуће гласове о нашем „спору“ с Аустро-Угарском. А српска влада издала је овај проглас:

Српском Народу,

Пре два дана поднела је аустро-угарска влада српској влади представку с извесним захтевима и оставила је рок, да се на то одговори до вечерас у 6 часова, стављајући у изглед прекидање дипломатских односа, ако не би била задовољена. Српска је влада, знајући да одговара жељама вашим и потреби мира, коју осећа не само Србија него, уверени смо и цела Европа, изашла је у сусрет царској и краљевској влади до крајњих граница попустљивости, преко којих даље не може ниједна независна држава.

Уздајући се у помоћ Божју, у своју Правду као и у пријатељство великих држава, које, уверени смо, желе исто тако да се очува мир, надамо се да ће се овај сукоб свршити мирно; али како је аустро-угарски посланик вечерас изјавио, у име своје владе, да није задовољан нашим одговором и да коначно прекида дипломатске односе, Влада је српска принуђена, да за сваки случај, одмах предузме најпотребније мере војничке за одбрану земље. Сматрамо за дужност позвати Народ на Одбрану Отаџбине, верујући, да ће се нашем патриотском позиву сваки радо одазвати. Ако будемо нападнути, војска ће вршити своју дужност, а грађанима, који нису позвани под заставу, саветујемо, да остану код својих домова и мирно раде своје послове.

Овај проглас писан као што се види истога дана у суботу 12 али објављен тек у недељу 13 и у понедељак 14 Јуна, када је изишао и проглас о мобилизацији војске. И ако су све стране новине уверавале, да до рата неће доћи, да су нашу ствар узеле у своје руке велике силе и да ће се она решити дипломатски, опет су после подне овога дана штампани неки плакати, у којима се тврдило, да је рат већ објављен. Али већ до мрака штампани су други, који су тврдили, да рат није објављен. Последњи пут је данас публика мирно шетала по Калемегдану и разуме се разговарала само о рату и објави његовој. И сваки је понео по један последњи плакат као доказ, да рата *неће бити*. А послаников поступак сматрао се као непромишљеност и самовољна одлука.

И у уторак 15 Јуна, говорило се скоро до подне, да је „мир осигуран“, и да је нашу ствар Енглеска узела у своје руке. То су тврдиле и новине. Али су у исто време јављале да су јуче у Оршави Аустријанци „заробили“ наша два брода „Делиград“ и „Мораву“, а данас код Молдаве, близу Вел. Градишта, ухватили: „Шумадију“, „Крајину“ и „Мачву“? а особље и путнике одвели у „ропство“! А војвода Путник, који је био на лечењу у некој бањи па је на глас о мобилизацији пошао у Србију, данас је с великом муком стигао у Турну.

И телеграми, који су данас стигли из Париза и Лондона, јављају, да српска ствар стоји на најбољем путу и да је аустриски препад на Србију апсолутно немогућан, искључен. „Правда", на целом табаку, говори о енглеском посредовању и од свог дописника из Ниша има извештај, да је ситуација сада много повољнија и да нема изгледа да ће доћи до рата. И „Самоуправа", опет на целом табаку, нашироко и надугачко расправља аустро-угарски нетакт с оном нотом и укорава српску штампу, што „за марјаше" *обмањује* свет.

Али већ око подне данас пуче глас по Београду; а кроз сат два изађоше и штампани плакати, да је *рат објављен*. У Нишу је влада добила из Беча преко Букурешта и Софије ову *депешу*:

„*Краљевско-српском министру иностраних дела*

Пошто краљевско-српска влада није дала задовољавајући одговор на ноту, коју јој је предао аустро-угарски посланик у Београду 23 јула 1914 г. царско-краљевска влада налази за потребно, да сама да̂ задовољења својим правима и интересима и ради тога прибегне оружју. Аустро-Угарска сматра дакле, да се од овога тренутка налази у ратном стању са Србијом.

Министар спољних послова
Аустро-Угарске
Гроф Бертхолд".

Запрепашћење је било опште и неизмерно. А кад се свет мало прибрао, почео је мислити и сумњати у исправност ове депеше. Отправник послова немачког посланства у Београду, који је преузео и послове аустро-угарског посланства, запита свога шефа у Нишу: је ли рат објављен? и он му одговори, да њему о томе ништа није познато. Онда немачки конзул из Београда пређе и у Земун и запита у тамошњој команди о објави рата, па и њему тамо одговоре да ништа не знају о објави рата! Они известе и српску владу о томе, а српска влада и све власти у земљи. И до мрака су већ штампани плакати и у Београду, којима се објављивало, да рат *није објављен!*...

И тако смо и замркли с неизвесношћу, да ли је рат објављен или није. А пошто је свет склон увек да верује оно што више воли, то смо и ми полегали с уверењем да рат *није објављен*. Јер, ко је још објављивао рат депешама? И где је рат објављивао један министар спољних послова, без

свога владара и питања парламента? И како да о томе ништа не зна ни заступник њиховога посланика ни њихова главна војна команда у Земуну?!... А откуд опет депеша?! и питао се и чудио се сваки. И сваки је одговарао: то је неки аустриски специјалитет, нека проба, неко кушање или застрашивање. И с таквим мислима, које умирују, ми у Београду поспасмо у уторак 15 јула (по нашем, а по новом је било 28. јули).

А ноћу, мало пре пола ноћи, отвори се тамо испод града на Дунаву и Сави тако ужасна пуцњава и топовска и пушчана да се цео Београд избудио и запрепастио. Чудили смо се, ко се то бије, кад наше војске и нема, јер још није мобилисана и још нису ни команданти одређени. И ове ноћи борба је вршена и без наше војске и без команданата: грађанство се само бранило. Ове се ноћи Београд бранио сâм.

И док смо ми у дворишту слушали ову пуцњаву, и чудили се дрскости и пакости своје комшинице, наједанпут се засија небо као кад сине највећа муња, па се онда зачу огроман необичан тресак отуд са Саве. Сви погодисмо:

— То је савски мост дигнут у ваздух!....

Разуме се, да се ноћас нисмо могли извештавати ни о чему. Борба је трајала до после пола ноћи, па је онда престала. А тек смо ујутру сазнали за појединости ове борбе, овога мучкога и јуначког јуриша на Србије.

Аустро-Угарска је на неколико лађа и шлепова била повезала војску с мониторима напред од Земуна Београду и чим је експедиција дошла близу Београда, почела је да пуца плотунима и из топова и из пушака. На тај се глас искупили наши финанси, жандарми с линија па и неке комите и трећепозивци који су били у Београду код својих кућа и имали пушке. Што су се Аустријанци више примицали граду то су више пуцали, а наших се више прикупљало. И код Града, где је била стара Солара, отворила се прва и прâва борба. Ту су Аустријанци хтели да искрцају своју војску. Али, слава нашима, они нису то дали и одбили су их, и без команданата чак и без топова. Аустријанци продуже с лађама и мониторима уза Саву, у намери да нађу згодније место за искрцавање својих трупа. Али га не нађу ни тамо. Наши су их пресретали и одбијали свуда. И у моменту, кад је ова водена експедиција почела да даје леђа, пође од Земуна друга железницом, право

мосту. Наш војник, који је био одређен да дигне миниран мост у ваздух, не сачека да дође воз с војском на сами мост, па онда да га дигне у ваздух него похита и запали мину раније, те воз застане пред самим мостом и одмах се врати натраг. Онда се и монитори и сва ова водена експедиција врати натраг. И тако се свршио овај први јуначки напад царске војске на још небрањен Београд и уморну Србију.

Ујутру у среду 16 Јула, изиђем у варош, да сазнам за све појединости ноћашње и видим што се видети може. Пред кућом г. Марка Стојановића вицегувернера Народне Банке беше сам он и г. Ђура Вајферт Гувернер Нар. Банке. И они су разгледали ноћашње рушевине и разговарали о ноћашњем „судару“. Они веле, сад се питају „ко је *крив*“ за ноћашњи судар?.....

Ох, Боже мој! Ала је то тешко погодити! Та, зна се већ унапред да је *Србија* крива!.... Она је напала Аустро-Угарску.[1])

Једна граната беше искривила громобрана на кући Ћир Мијаила Павловића у улици Краља Петра. Друга је ударила под сам кров у кућу на углу Кнез-Михаилове и Краља Петра ул. где је била Француска-Српска Банка. Трећа у кућу спрам „Грчке Краљице“, где је била „Југославија“ и од њене експлозије беху отишли у парампарче не само прозори на њој и околним зградама поред ње, него нарочито на „Грчкој Краљици“, где беше и тврдо стакло на излозима отишло у хиљаде парчади као и обично танко стакло прозорско. Свет је долазио те гледао и чудио се како је могло овако дебело стакло да испрска овако у ситну парчад од саме експлозије, и узимао по једно парче за спомен. Ово беху прве гранате и прве рушевине, које су нам изгледале ужасно велике. А нисмо могли ни сањати шта ће нам тек Макензен донети!...

Г. Вајферт нам исприча, како је сву ноћашњицу гледао с балкона своје нове куће у Смутековцу.

Даље нам на Калимегдан нису дали. Аустријанци су били ископали пешачки ров поред саме Саве обалом и отуда пуцали на свакога ко би, било пешке или с колима, сишао как-

[1]) А њој је ово, требало због уговора њеног са савезницом њеном Италијом. Јер је имала уговор с њом, такав да јој помаже само у случају. ако ко њу нападне. А не и онда, ако *она* кога нападне. Зато је требало да Србија њу нападне....

ним послом на Саву или се појавио на Калемегдану. А ако бисмо се где видели у већој гомилици, онда смо могли добити и поздрав с Бежаније, као што је био случај јутрос веле на „Зеленом Венцу". Одатле одемо на „Зелени Венац", да видимо Мост на Сави, је ли истина порушен. И видесмо га лепо. Беше пало само једно платно с наше стране. И ту чусмо, да мало пре у мало није изгинула једна група људи, која је одавде гледала. Зато и нас растераше. А на Сави испод Моста до саме обале с њихове стране је стојала једна лађа (торпиљер? са два шлепа и белим заставама — остаци од ноћашње борбе.

Пушчана „борба" је трајала целога дана на Сави. Управо они су пуцали на наше, а и наши жандарми, трећепозивци и комите њима нису остајали дужни. Наши су ишли још и даље: они су затворили „Швабе" у њихове ровове, па им нису дали да се појаве, ни за храну ни нужду да сврше. И смејали се Швабама шта раде по шанчевима!... А после подне чуло се и неколико топова, али по свој прилици са шрапнелским мецима, јер нигде нису оставили већа трага.

И ноћу, између среде 15 и четвртка 16 продужило се ово пуцање на Сави и из пушака и чуо се често и по неки топ. И ако ноћас није било ништа важније, опет изиђем сутра дан до Калемегдана и дођем опет само до „Грчке Краљице". И ту се сад нађем с г. Т. Милишићем трговцем. Даље нам не дадоше. Онда се вратимо у ул. Краља Петра (пређашњу Дубровачку) и сиђемо до Саб. Цркве. Али ту почеше поред нас да зује куршуми с оне стране Саве, и с тога брзо зађосмо у улицу која води на Варош-Капију, а одатле изиђемо до старе Беогр. Задруге и ту пред кафаном „Пролеће" седнемо да попијемо по једну кафу. У моменту кад нам кафеџија донесе кафе, пуче топ на Бежаниској Коси и метак дозуја до Београда и распрште се у близини нашој, тамо негде око Нар. Банке. Брзо551 пописмо кафу и платисмо, па се уклонисмо одатле и пођемо, а пуче други, и граната или шрапнел паде тамо негде до Калемегдана. Док смо стигли до Вел. Пијаце, једна је пала пред Авакумовићевом кућом, друга пред зградом Монополске Управе, трећа пред „Тргов. Банком" у згради старог хотела „Русија" (стари Јамандија), четврта је ударила у Народну Библиотеку, а пета у Енгл. Посланство. Па онда почеше шрапнели да се распрскавају до Вел. Пијаце, прво по ономе

маломе парку, где је Пцнчићев споменик па онда и ниже, Полицији и над самом Великом Пијацом.

За тили часак разбежа се сав свет и пијаца оста празна. Одосмо и ми својим кућама.

Ово је трајало од 7 до 9. После је био „мир“. И причало се, да се воде преговори: да Аустрија тражи *Београд*, и да нам је енгл. посланик саветовао, да јој га дамо, да га не би рушила. А он нам је гарантовао, да ће нам га она кад се сврше преговори, вратити. А кад је она то чула, она је онда тражила Београд *с положајима*. Сад је јасно било, да она није ни мислила на његов повратак. И за то енгл. посланик није више ни наваљивао на нас и наши нису пристали

Тек је под данашњим објављена ова наша прокламација:

„Мојим јуначким и драгим Србима,

На нашу Србију насрнуло је велико зло. Аустро-Угарска нам је објавила рат. Сад сви имамо да будемо сложни и јунаци.

Невоље наше краљевине и нашега народа с Аустријом нису почеле од јуче. Кад је год Бечу требало, давана су најсвечанија обећања да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати, па је ипак то остајало неиспуњено. Залуду су српски и хрватски граничари и толики други наши јунаци лили крв по целој Јевропи за славу и корист бечког Двора, залуду су биле и жртве, које је Србија за владе мога деда поднела кад је помогла да се спасе царски престо од незадовољних и побуњених његових народа, залуду је Србија увек радила све што је могла, да живи у пријатељству са суседном царевином — све то није ништа помогло.

И Србија као држава и наш народ где год био, свакад и свуде се сумњичи, и зато су увек запостављени другим народима. Пре 36 година заузела је Аустрија Босну и Хецеговину, које су устале биле да се ослободе, а пре 6 година коначно их је присвојила бесправно, обећавши им уставне слободе, које онакве какве су дане, нису ни у колико народ задовољиле. Све је то створило дубоко незадовољство у народа нарочито у бујне и неразмишљене омладине, па је на послетку изазвало и отпоре па и сарајевски атентат.

Србија је тај кобни догађај искрено ожалила, осудила и изјавила готовост да ће предати суду сваког саучасника, али је и брзо, са запрепашћењем, видела, да Аустријанци за њ

бацају одговорност не на своју рђаву управу или на поједине кривце самога дела, него на Краљевину Србију. Без обзира што је оно убиство извршио само један човек, њен поданик, уз припомоћ неколико другова, и то у њиховој земљи, пред очима свих њиних власти, Аустрија је за то окривила наше чиновнике и официре, српску владу и на послетку целу Краљевину Србију и све Србе где год их има. Такво оптуживање једне независне државе за туђе кривице јединствено је у историји Јевропе, где овака злочина дела, на жалост, нису ретка. У смислу тог окривљивања поднела је аустро-угарска влада 10 о. м. Мојој влади необичну представку с тешким оптужбама и захтевима, тражећи од Србије задовољења и остављајући јој рок од 48 сати за одговор. Моја је влада, одговарајући жељама народа и потреби мира, коју осећа не само Србија већ и цела Јевропа, хтела избећи по сваку цену сукоб, и зато је изашла у сусрет Аустро-Угарској до крајњих граница попустљивости, преко којих даље не може ићи ниједна независна држава.

Кад је извештен о томе, аустро-угарски посланик је одмах изјавио, да његова влада није задовољна одговором и прекинуо је дипломатске односе с Мојом владом. Тада су све пријатељске нам државе — на челу им братска нам Русија — покушале склонити аустро-угарску владу да пристане на мирно решење ствари. На жалост, бечки државници осташе глухи према свима саветима мудрости и интересима човечанства. Они нам објавише рат, не презајући да тиме изазову и недогледне последице једног јевропског рата.

И ако тешка срца и свестан свих тешкоћа и опасности, баш у часу кад су се српски ратници спремали да прибирају дозреле плодове свога труда, ја сам принуђен позвати све моје драге и храбре Србе под српску тробојку с уверењем, да ће се и они у овој прилици показати достојни својих славних предака, онакви, какви су били и лане и преклане. С вером у свевишњега Господа Бога, с надом у симпатије просвећеног света и у коначну победу наше правде, с поверењем у помоћ својих великих сарадника и поузданих пријатеља, примимо, с нашом јуначком браћом из Црне Горе, борбу, која нам је обесно наметнута. У нашој славној прошлости, и старијој и новијој, има доста сведочанстава, да Србин кад је сложан, може победити и много већег противника. По-

сведочимо још један пут, да се Србин уме жртвовати за своју Отаџбину и Обилићевим пожртвовањем одбранити је пред многобројним охолим непријатељем.

Срби! Браните свом снагом своје огњиште и српско племе!

16 Јула 1914 г.
у Нишу.

Александар

Али идуће ноћи, уочи петка 18 јула, опет налетање с мониторима испод Доњег Града и ужасна пуцњава и топовска и пушчана и митраљеска, и покушај прелаза на Ади Циганлији код Чукарице. Али су одбијени и тамо и тамо и то опет без редовне војске.

Данас се продужила „борба" и пушчана и топовска тамо на Сави, од града до Чукарице. (А наша Дунавска страна била је мирна). Тамо на савској страни пуцали су целим батеријама на простору од Жел. Станице наше па поред Топчидерског Друма до Чукарице. Нагађали смо, да траже наше батерије, у намери да их отерају, па ноћас поново да покушају прелаз. Али нису нашли ни један наш топ, јер их још није ни било; а ноћу је било борбе од Чукарице па на више уза Саву, до Умке. Али и ноћас без икаква успеха.

Освиће *субота 19 јули*, и до подне све „мирно". Опет веле, воде се преговори. И ручасмо мирно, и после подне до 5 сати би доиста мирно, скоро без икакве пуцњаве. Али око 5 па до 6 разви се на нашем Дунавском крају таква ужасна *канонада,* да нити смо знали шта је и око чега је, нити нам је било до распитивања, него сви побегнемо у најсигурније сутерене и тамо смо чекали свршетак ове страховите грмљаве топовске а кркљања митраљеза у нашој непосредној близини. Учинило нам се, да се сва аустриска војска сударила с нашом. Да би у нас било веће узбуђење, једна од првих граната удари у комшиску кућу, г. Миловановића чин. франц. срп. Банке, и запали је. Ово је од првих пожара у Београду од граната. И зато нас је изненадио. После је свака кућа имала у приправности воде на тавану. Миловановићева је кућа још била закључана, те је врло тешко било да на време оду људи да гасе, те је готово цео кров и спрат под кровом био изгорео. И многе околне куће пострадале су од данашње канонаде, од које су меци падали на целој источној страни Београда, од Града па до Ркалишта. (И срећом те

бар у нашем комшилуку, на М. Калемегдану нити је ко рањен ни погинуо. После смо чули, да је у батерији нашој било 8 рањених војника).

Кад је око 6 свршена комедија, сазнамо шта је било: Дошла је једна лађа под *руском* заставом с неколико шлепова војске и покушала да је на Дунавском Кеју помоћу неколико монитора искрца на обалу. Али су одбијени и пушчаном ватром на Кеју и топовском с Града. (Сад је већ било топова на граду, јер је сад тек одлучено: *да се Београд брани!....).* Дакле, тицало се преваре: да ми, помислимо, да нам то Руси долазе у помоћ, па да их пустимо!...

Идуће ноћи очекивао се озбиљнији њихов напад на Сави између Чукарице и Умке за прелаз. Али га није било! Ујутру се додуше причало, да је тамо *било* борбе, али је ми, овамо на Дунавској страни, нисмо чули, од јаке кише, која је те ноћи падала. А ко је ноћас био нападач а ко нападнути, нисмо могли сазнати. Али је извесно да је и ноћас Аустрија покушавала неки препад или прелаз.

Освануо је Св. Илија *20 јуни.* После ноћашње кише прекрасан дан. И све до подне мирно па и после подне не чу се ниједна пушка ни топ. Говорило се опет о неким преговорима. У штампаном извештају данашњег презбироа стоји, да је Аустро-Угарска изјавила Енглеској, да јој захваљује на заузимању, али да се српско-аустриски „спор“ *не може више решити на миран начин*... Да је Италија изјавила, да ће остати неутрална, а да је Немачка питала Русију: зашто је мобилисала?

Али ноћу (између *20* и *21 јула* око поноћи отвори се прво пушчана и митраљеска ватра а затим и прави *артиљериски дуел* тамо на Сави и то је трајало целе ноћи све до 6 ч. ујутру. Меци су долетали и до нас, али су нас пребацали. Ујутру смо сазнали, да су и ово ноћашње пуцање изазвали Аустријанци. Они су покушавали, да одвуку онај ћорпиљер на Сави с она два шлепа од прве ноћи. А наши нису дали.

Освануо је *понедељак 21 јули.*

Око 10 пукло је опет неколико топовских плотуна на Град и преко Града, али су меци опет прелетали преко нас и распрскавали се чак тамо на Дунаву код Кланичне Пруге, те се нама од гранате чинило да пуцају и монитори с Дунава.

Око 11 распродавана је депеша: *„Пред јевропским ратом“*,

у којој је стојало: да је Француска мобилисала; да је Жорес шеф социјалиста у Паризу на митингу говорио *против* рата, а одушевљена маса пуцала на њега и убила га; да је немачки посланик у Паризу напустио Париз и изјавио: „Сад смо поново непријатељи"; да је немачка предала ултиматум Русији и тражила да демобилише за 24 сата; да је Белгија уз Тројни Споразум; да је наша војска код Д. Милановца одбила покушај прелаза аустриске војске. (Ово све потврђују и данашња издања „Страже" и „Пијемонта").

До 6 било је мирно. Око 6 изиђоше плакати, у којима се јављало, да је *Немачка већ објавила рат Русији*, и да су Аустријанци покушавали прелаз и код В. Градишта и код Смедерева, па су на оба месте одбијени. Мало после изиђе „Депеша", у којој је стојало да су Руси упали у Галицију и да су Аустријанци побегли, да се услед тога и аустриска војска повлачи *из Земуна* и да јој је наређено, да не напада него само да се брани; да је Француска већ избацила своје трупе на немачку границу, и да је Италија изјавила да неће бити уз онога ко би радио на смањењу српске територије, да и Данска мобилише и да је изјавила да ће бити уз Споразум. А мобилишу и Белгија, Холандија и Швајцарска, да би очувале своју неутралност....

Данас је изишла и ратна *прокламација* и *престона беседа*.

Идуће ноћи била је опет повећа пуцњава око железничке станице: наши су гледали да извуку што више вагона са станице а они нису дали и пуцали су с Бежанијског Брда. Ипак су наши успели, да извуку четири велика воза.

Данас је тек стигао Војвода Путник у Крагујевац.

Због ове честе и несносне пуцњаве, особито топовске, данас је много света отишло из Београда, особито с нашег дунавског краја. Јалија је просто опустела.

Уторак, 22 Јула. Ноћас се прође без икакве пуцњаве а јутрос освану најлепши дан у овој недељи. Мајстор Мијаило кројач оде да отвори дућан у Краљ-Александровој улици и да ради; али није ни дошао до дућана па се вратио; јер, вели, *све је затворено* па нећу ни ја сам да чиним изузетак...

Пред подне изиђоше плакати Депеше" и „Страже": да је Русија објавила рат Немачкој и да је руски посланик отпутовао из Берлина; да су на Невском проспекту велике манифестације за рат, да је Црна Гора објавила рат Аустрији и

да су Црногорци већ у Херцеговини. И у подне се све ове вести потврдише плакатима „Небојше“, „М. Журнала“ и „Пијемонта“. И ови донеше још више: да су многи наши похапшени у Оршави, и међу њима наш полициски чиновник Душан Алимпић, да је Енглеска опозвала свој гарнизон у Скадру; да су Немци обуставили све међународне возове, да се енглеска, немачка и аустриска флота прикупљају у источним водама, и да је Аскит учинио последњи покушај да се овај „сукоб“ реши на миран начин, каквом јевропском конференцијом, а Немачка одговорила, да је „то већ немогуће“. — А после подне се већ јавља о бојевима француским и немачким на граници њиховој и о бојевима немачким и руским на граници опет њиховој. А о Аустрији ништа!...

Ноћу се очекивао прелаз комита и VII пука, те, услед тога, и јако бомбардовање. Била је дивна месечина и до 3 се не чу ништа. У 3 зађе месец и одмах почеше и пушке и топови, али за кратко време, па престаде све.

Сутрадан, у *среду 23*, имали смо једно ретко изненађење, колико чудно толико и смешно. У Думиној кафани, на углу Јевремове и Капетан Мишине, ко је прошао туда у 8 сати ујутру, могао је видети једно право чудо: 8 аустриских војника у њиховом оделу! Мислите, заробљеници од ноћашње борбе. Не. Те борбе није ни било. И да су заробљеници, они не би били овде, у Думиној кафани, него у Граду и којој касарни. Не. Него је ово једна необична авантура наших комита. Они су ноћас прешли Саву на самом пристаништу, баш спрам оне карауле њихове, где им стоји стража према Београду; ушли су у стражарницу и све стражаре разоружали и свукли им одело њихово, а дали им своје комитско, па их тако *послали у Земун!* А они обукли њино, па *са стражарнице скинули аустриску заставу а метнули нашу тробојку*[1]) и вратили се здрави и читави!!...

Ето та је комитска авантура тога дана нама служила за увесељење; и у толико је била симпатичнија, што је међу њима била и једна *женска*, у оделу аустрискога финанса. А како је било оним „комитама“ у Земуну, то ми не можемо погодити ни данас....

[1]) Та је наша звстава дуго после остала ту! Зашто је Аустријанци нису одмах скинули, нисмо могли да објаснимо. Од то доба су и стражарницу напустили и више се нису ни враћали у њу.

Због ове комитске авантуре питали смо се: шта ли ће бити данас?... И страшљивице су већ погађале, да ћемо ми сви испаштати за то; да ће Аустријанци осветити своју заставу!...

И имали смо право. Око 10 већ поче канонада. Они су пуцали, а мало после и наши су почели да одговарају. Гранате су и наше и њихове прелетале преко нас, и само је зујало и пуцало, без престанка. Један метак паде и распрште се на улици испод наше куће према прозору нашег сутерена, у који се бесмо склонили. Прозори прскоше у парампарче и парчад од стакла прсну по целој соби; али срећом, никога не повреди озбиљно. Али више нико од нас није вирео на прозор...

Око 11 сати је почела канонада да попушта, а око подне је сасвим престала. Али се тамо негде уза Саву чула и после подне све до мрака веома жива топовска ватра. (Сутрадан смо чули да су то они покушавали да пређу на Забрежју.)

Данас је учињена *грдна штета* у Београду. Прво изгорело је нешто велико у Д. Граду: касарна, магацин или радионица. Друго, изгорела је сва до темеља Столарска Радионица у дну Капетан-Мишине улице. Треће изгореле су две куће код Платнаре близу Стругаре Прометне Банке биће да је данас почела да гори и сама Стругара, која је после дуго горела и сва до темеља изгорела. Четврто погођене су многе куће по целом Београду. И пето тамо негде код Сењака разбијена је главна цев од водовода, те нисмо имали воде неколико дана, те није могло ништа да се гаси.

Канонада је трајала до мркла мрака. Сутрадан је јављено, да је данас на Београд пало преко пет стотина граната, (од којих је само хаубичних педесет).

„Услед тога је у грађанству узнемиреност велика: све оде, све побеже. Беже и они, који до сад нису ни помишљали на бегство, него су мислили јуначки да издрже све ово. А Јеврејска се мала просто расели. У њој остаде само по која кукуљава баба, да погине на своме прагу...

„Депеша“ јавља још, да је јуче летео један аероплан над Београдом и Раљом, и да је у Раљи на барутану бацио две бомбе, и доноси, да све новине јевропске бране Србију, само не Миљуковљева „Реч“, и да се Аустрија брани и „доказује своју невиност“....

24. јула, четвртак. Ноћас је у главном било мирно па и јутрос и данас до после подне. Али око 5 после подне па до 7 пуцали су с положаја иза Бежаниске косе на Сави, те се је зато слабо чула ова пуцњава у Београду, на источној страни нашој. Али је ње не само било него је још и грдну штету учинила тамо на Сави. Данас је потопљен „Стиг" и штек Срп. Брод. Друштва, и порушене куће Срп. Брод. Друштва и Срп. Црвеног Крста на Сави, и многе друге. Данас су новине захвалиле телефонискињама и Светолику Гајићу и Јеремији Протићу чиновницима Мин. унутрашњих послова, који су остали на својим местима, а нису побегли....

Данас је оправљен водовод.

Тако се нама Швабе осветише за комитске авантуре...

Следећи дани 25, 26, 27, 28 и 29 су прошли у главноме на миру. Али ипак 27-ога у 9½ часова ујутру почеше монитори с Дунава, и пуцаше до 1 часа. Меци су падали најпре око Електричне Централе и прелетали су преко нас све до Кнез Михаилове улице. И сутра дан, 28-ога рано у јутру у 5½ часова отворише борбу опет монитори с Дунава. И тек око 9 кад почеше и наши топови с Града да пуцају, онда они стругнуше уз Дунав и ућуташе. И данас су гранате од њих падале од нас па чак до Кнез-Михаилове улице и од Града па до Двора. Погођена је Класна Лутрија и велика бакалска радња у Карађићевој улици спрам Универзитета Ил. Милишића, у којој је избио пожар. Даље кафане „Маћедонија", „Српска Краљица" и „Стари Мајдан", Прометна Банка и дућан Стојанкића и Лазаревића, две куће у Кнез-Михаиловој улици и кућа Dr-а Владана у Маћедонској улици, јорганџиница Л. Матића и кућа М. Лека у Васиној улици, зграда Универзитета и Нар. Музеја и многе друге.

Данас је у Гор. Граду рањен у главу од парчета гранате Принц Ђорђе и прошао на аутомобилу Кнез-Михаиловом ул. поред „Руског Цара" и дошао до Викторовићеве апотеке где је превијен.

И 29-ога прозанатише мало са неколико метака с Бежаније на „Зелени Венац" и до Коларца (Главне Поште). Данас је образован одбор за купљење прилога, да се купи какав дар јуначном браниоцу Београда још од прве ратне ноћи, кад никога од војених главешина не беше у Београду — Принцу Ђорђу. За тим после подне око 6 часова тек изиђох у башту,

а од Земуна почеше да зује гранате и да падају овамо око Св. савског Дома и Електричне Централе па до Ботаничке Баште. И падале су прво велике. После се умешаше и монитори, који су били пошли око Острва низ Дунав, а наши их опазили па им нису дали. За то морадосмо сви да се склонимо у крајњи сутерен на нашој кући као најсигурнији. И овај пакао од канонаде трајао је све до у саму ноћ.

Поред других штета данас је погођен и пробушен велики димњак на Електричној Централи, те у вече нисмо имали осветљења. Па и ако је ноћ била мрачна, опет је у главноме прошла у миру.

И у уторак 30-ога нас још око 6 часова ујутру поздравише први пуцњи с Бежаније и од Земунске стране, те опет сви одосмо у сутерен и одатле смо слушали. Меци су сад већином падали горе по чаршији, само су неки пребацивали преко брда овамо к нама, на дунавску страну. И до мрака је запаљена дрвара и један магацин на Сави испод Калемегдана, две су гранате удариле пред Саборну Цркву и убиле два војника, три су удариле у Основну Школу код Саб. Цркве, две у Универзитет итд. а једна у једну кућу у Симиној улици испод Вел. Пијаце. Тек око 7 престаде мало на савској а осу се на нашој дунавској страни прави артиљериски дуел. Шта је то сад?! Зачудисмо се сви. После сазнамо шта је било: Једна аустриска лађа са више шлепова ишла је од Вишњице уз Дунав под заставама свих јевропских држава. Наши потражили, да пристане уз обалу, да је прегледају. Она није хтела него окрене лево кругом. Зато наши припуцају, и она морадне да стане и да се преда... И тако се свршила ова љута борба, у којој су за неколико часова учествовале све батерије и наше и њине.

Истога дана ноћу после пола ноћи са земунских и бежаниских положаја оспу батерије све плотунима. А нисам могао да сазнам на шта и на кога пуцају. И пуцали су читав сат. Ујутру тек сазнамо, да су пуцали на Аду Циганлију. Ту су они били покушали прелаз. А наш III позив их пустио ближе, а I позив пође му у помоћ. Они опазе ово кретање наших трупа и пуцали су целим батеријама, да би узели у заштиту своју пешадију. После су се умешали и наши, док их нису ућуткали.

Освануло је среда 31, последњи *јули*. Целог дана би мирно, а кад у 6 изиђох из собе у башту и у часу кад запитах оне што сеђаху у њој:

— Зар вам још није почео концерт?!

оно се зачу потмула тутњава отуд са запада од Земуна и мало па почеше да зује и да долећу топовска зрна на нашу страну и да падају чак на Дунаву. Али су грдну штету учинили они меци, који су падали горе на варош и тамо на савску страну. После се умешаше и монитори с Дунава, те се око 7 часова отвори ужасна канонада, и меци су њихови падали од Града па по целом Београду. И било је шрапнела и граната. Канонада се продужила и преко ноћ, само се преместила више тамо на савску страну.

А код нас се говорило, на су ноћас *наши* покушавали прелаз...

Тако се завршио, у Београду овај фаталан месец, у којем је објављен и отпочео овај најкрвавији рат целога цивилизованог људства и који је овако „јуначки" повела баш наша „цивилизована" комшиница, која је мислила да ће неколиким мучким упадима заузети Београд, а преко њега и целу Србију; а кад у томе није успела, она га сад овако систематски руши, и од његовога сиротнога становништва прави рчкове који се крију по земљи и дању и ноћу.

Данас је изгорео Бајлонов Млин на Топчидерском Друму и велика тапетарска трговина Жили Фелдмана у Кнез-Михајловој улици са још два оближња дућана и учињена многа друга штета.

Данашњи дан смо завршили једним великим изненађењем („Политикиним"): *да Аустрија жели мир.*

Улазимо у август.

Први прође без борбе, и да није на Дунаву после ручка пукло око дваестину пушака цео дан би био потпуно на миру.

И ноћ између 1 и 2 прође на миру. Али 2 авг. ујутру око 10 часова ето нам миле гошће, где krкља кроз ваздух, као тешко натоварена „колица" низ брдо. Зато моји и прозваше ове велике гранате „колица". И од осталих су и марили и нису, али од „колица" су сви имали респекта. Не само да је зујање њино било карактеристично, него се од њих све тресло. Ја сам седео у сутерену за столом на столици, и кад је год која прелетела преко нас љуљао се и сто и столица и ја на

њима. А већ кад пукне, онда је друго. Две су данас погодиле у Електричну Централу. Изгледало нам је као да су ту и гађали. Срећом те се многе нису распрскавале. Ово велико пуцање је трајало до 5 после подне. Наши се нису чули. И ми смо се љутили на њих, што нас не бране; јер чим наши почну да пуцају, они ућуте).

Београд већ опустео. Улице потпуно празне. Можете отићи до Тркалишта или до Западног Врачара, па да не сретнете никога. Ако кога и видите, он носи торбу у руци или какав дењак на леђима и кида у Раковицу (на станицу) или у Кијево. Што је остало, то се узнемирило и одабира ствари које ће да понесе и тражи канапа и велику иглу за ушивање дењкова. Али све је то узалуд: кола нема. И ако се плаћају по 300-400 и 500 динара, опет их нема! И за то остаје и онај, који се спаковао и који би хтео да иде. Али бежи у сутерене и живи под земљом. Излази само кад мора. Ко нема свој сутерен, бежи у туђ, па тамо и руча и вечера и ноћи. Па смо се и тамо бојали да нас ове велике (гранате) не затрпају, те су многи носили са собом будак, мотику и ашов за откопавање.... А кад се живи оваким животом и дању и ноћу, можете мислити како је у души оних који су остали у Београду, па било у својој или туђој кући....

Пуцњава уопште данас је трајала до по ноћи.

Данас нам стиже веома немио глас, да је *Шабац пао!* То нас је јако и ожалостило и забринуло, али још нисмо веровали....

3 августа недеља. Рано изјутра дође Пера мајстор Михаилов из Обреновца и каза нам да је пао не само Шабац него и *Лозница*. А мало после и „Ратне Вести“ нам то потврдише. Утеха нам је била, што Лозница није ни брањена него напуштена...

Наша најближа комшиница, госпођа Теста, у чијем смо сутерену највише проводили, и њу да слободимо и себе да заклонимо, спаковала се и нашла кола. Ми јој завидимо... Око 2 и по опет почеше гранате да фијучу преко нас и преко Београда. Али највише их је падало горе око Двора, на Теразијама. А до мрака почео да гори и Двор и Фабрика Дувана. Нешто је горело и у Граду и на Варош Капији — на све стране само пожари! Док је био дан, видео се само црн дим, који се дизао у небо и помало разилазио; али кад зађе сунце

и паде мрак, онда је било ужасно. На све стране силна ватра да пламен лиже до неба, чини ти се цео ће Београд да изгори. А нити се може гасити ни угасити. Јер прво воде нема: водовод је опет покварен, а није још оправљен. Цео може изгорети и Двор и Београд, а да се не може ништа помоћи. И још пуца непрестано, и гранате падају свуд по Београду, као да навлаш хоће да запале и оно што још не гори!...

О, тешко нама! Шта можемо да радимо! Најбоље би било, да нисмо овде и да ово не гледамо...

Овако, гледамо како нам гори Београд, гори нам кућа над главом, а помоћи јој не можемо; него стојимо скрштених руку. И можемо само да плачемо као код драгога нам покојника, који умире а ми му помоћи не можемо. Па њега барем можемо трљати и миловати, а Београду не можемо ни то чинити.

Данашњи дан заврши г. *Кохоут.*[1])

Полегасмо тужним срцем и мртви уморни од данашње

[1]) Ово је био млад један Чех, радник у кобасичарској радњи код Росулека. А седео је у истој кући, у којој и ми седимо. Жена му је радила кројачки занат, и били су красан пар људи, и добре комшије. Али сад је она била у Прагу, а он остао сам. Он дође с једним другом после 6, а пратио их је један жандарм. Зачудих се и ја кад га видех. А он одмах поче, поплашено и узбуђено:

— Г. професоре, ја сам као аустриски поданик интерниран... сви смо ми интернирани тамо у Окр. Команди... Тамо нас има пуно... Па данас после подне ударила граната баш у собу где смо ми били, те многи погинули... И ја бих погинуо, да сам ту био, него сам срећом био отишао на воду... Па, сад бих хтео с овим мојим другом да идем да ноћим у Бајлоновој Пивари, а они ме из Окружне Команде упућују у кварт!...

— А што у кварт? запитах ја.

— Зато, да не побегнемо! одговори он.

— Је л' то, војниче? запитах ја жандарма.

— Јесте, одговори он важно.

— Е, лепо; кад је то, онда ти ја стојим добар, да ти они неће побећи. И ако ти сутра они не дођу сами где хоћеш и кад хоћеш, ти дођи па води мене...

— Добро! Господине, кад ти велиш, и кад их ти познајеш, онда нека их нек ноће *где хоће,* па сутра нек дођу сами у команду!... рече жандарм, салутира по војнички и оде. Г. Кохоут с другом остаде, и није могао да ми сеназахваљује за ово „добро", и да ми се наприча данашње страхоте и ужаса што га је начинила граната у Окр. Команди и њиној соби.

Сутрадан су обојица као тачни и образовани људи отишли још пре времена, и моје је јемство било потпуно сувишно.

пуцњаве, с искреном жељом, да бисмо и ми волели сутра са Г-ђом Тестиницом да кренемо ма куд из Београда!

Данас није било новина, јер штампарије нису имале струје из порушене Електричне Централе, која још није оправљена.

4 августа, понедељак.

Данас нема пуцњаве те сам излазио, да примим пенсију и видим јучерашње и ономадашње рушевине по Теразијама, око Двора и са̂м Двор, који је још горео. Плате и пенсије смо сад примали у Начелству Округа Београдског, које још није било отишло и трпело је с нама заједно. А оно је прилично далеко: у улици Милоша Великог, лево од гостионице „Лондона", и дотле имам доста и да идем и да видим.

Од „Позоришта", које већ беше у рушевинама па све даље ишао сам просто *по сшаклу ралбијеном* од прозора и од излога. Прођем поред „Коларца" и Коларчевом улицом до Теразија с обе стране, свуд саме рушевине. И на Теразијама тако исто, и још горе с обе стране. Хотел „Москва" сав излупан. Сва она његова велика стакла с излога, и велика и дебела, отишла у парампарче као да су с најобичнијих прозора. А до Москве нова зграда апотекара Викторовића, сва од армираног бетона, направила се страшило. Избијен јој на улицу један цео спрат с уличним зидом, па доњи остао без тавана и крова, а горњи виси о крову. Погледате одатле доле „Зеленом Венцу" у Призренској улици с обе стране, особито десне, све саме рушевине. Окренете се истоку, почетку Краљ-Александрове улице, одакле трамваји полазе за Гробље, и тамо рушевине још веће. Јер су гранате ударале одовуд с лица и има их много више. Од бакалнице Живана Тодоровића па до Двора само могло их се набројати преко двадесет само с лица које су експлодирале, и све велике. Падао је нарочито у очи дућан, електро-техничарска радња Браће Викторовића у реду Министарства Просвете. Њему је ударила граната некако незгодно у попречни зид, па га цео избила и силна експлозија сав еспап избацила на улицу и многе ствари чак преко тротоара. Разуме се, да је много што-шта и од плеха и метала пропало, а камо ли стаклено и порцуланско. Упропашћено је просто све. Куће преко пута од овога ретко која да није порушена, а свака је погођена. Погођена је и она нова недовршена до Двора. А већ Двор је са неколико граната погођен и једна је унутра и пожар произвела, и он се још познаје:

још се пуши унутра. Неколико метака ударило и у дворску башту, а повише њих и на улицу пред њом и пред самим Двором, те ужасно искварило оне лепе широке асфалтне тротоаре и разрило ону лепу дрвену калдрму средином улице, све до Новог Двора, са којега се све силно стакло било сручило на улицу, а тротоар толико искварен, да се није могло туда проћи.

Неколико их беше погодило и зграду Руског Посланства, која је преко пута Дворске Баште. Једна граната беше ударила у саму зграду из дворишта, а једна у онај мост што је везивао главну зграду посланства с оном другом. И даље саме рушевине. Ево ме и код „Лондона". Свраћам у лево Начелству. На нас се озго с угла Крунске и Кнез-Милошеве улице смеје стара Томанина кућа, која је сад припадала г. Ив. Павићевићу адвокату. Али је тако незгодно погођена у темељ, да јој је испао цео спољни улични зид, те јој се види цела утроба с креветима орманима и клавирима. Похитах у Начелство, да примим своју пензију па да бежим, јер већ око 9½ почеше да пуцају. Само су меци падали око Железн. Станице и онамо даље, поред Топчид. Друма, (јер је још било тамо целих зграда за рушење)...

У повратку улицом на Батал-Џамију, поред нове Скупштинске Зграде, те видех и рушевине с те стране. Прво на Дворској Башти с оне стране и из улице Милоша Великог; за тим из Дворске улице и од угла Дворске па до Теразија, где беше цео тај низ кућа — имање пок. Симе Игуманова — порушен, тако, да не беше целог дућана или кафане или какве год радње. Ударих Дечанском улицом, јер се тамо издизаху као страшила рушевине с обе стране улице: с десне кућа Dr-а Момч. Ивковића, а с леве Штампарија „Балкана" итд. све до „Опере" (старог „Пашоне").

Охрабрени тиме, што меци нису падали овамо на нас, свет се мало размилео, а и излазио је истим послом којим сам и ја био изашао, он се данас прилично био размилео и улицама, те смо се састајали и разговарали и једва сам стигао кући на „ручак". Успут смо слушали причање о појединостима, нарочито о случају у Окр. Команди и о несрећи у Телефонској Централи. И чух, да штета у Фабрици Дувана износи само у машинама близу један милион динара, а остало је и изгорело, много и дувана, и прерађеног и непрерађеног.

(веле око 30 милиона!) — причао један радник из саме фабрике.

Око 2 после подне почеше и монитори с дунавске стране, али срећом то не траја дуго. До 9 се утишало све, па је и ноћу било мирно.

Новинâ није било ни данас. И у онима, што су изишле, све су вести мршаве. Све с туђих бојишта. А с нашега стереотипно: „Наша храбра војска свуда јуначки *одбија* непријатеља и *одржава* положаје“.... А о Шапцу и Лозници ни помена....

5 авг. уторак. И синоћ се још говорило о „великој *победи* нашој на Шапцу“, а од јутрос то потврдише и јутарња издања „Страже“ и „Ратног Весника“. Данас не пуцаше пре подне. Тек око 10 чуло се неколико топовских метака, али тамо негде далеко. Тек од 6 до 7 пуцали су на Београд, и то тамо на Министарство Војно и Војну Академију, на Војну Станицу и Официрску Задругу. И вечерас се јако црвени небо на западу. Да ли од старих или нових пожара, то не знамо.

Ноћу је било мирно, само су се каткад чуле пушке на дунавском крају, те су многи спавали обучени и обувени...

6 авг. среда. После кише време свеже и сунце сјајно. Деца пролазила па вичу: „Нов телеграм“. Узех „Стражу“ и „Депешу“. Разуме се, пуно новости. Али ми тражимо своје а њих нема... Око 2 почеше топови с Бежаниског Виса, али се не чује где гранате падају.

Дан леп, сунце греје, а ветрић ћарлија, и јесење лишће шушти, те изгледа да гранате непрестано фијучу... Гранате око 9 доиста и почеше као обично да прелећу и преко нас. То су опет оне велике с Франценстала, иза Земуна — познајемо их и по зујању и по експлозијама. Данас су гађали главну чаршију. Ужасно је порушена и запаљена Апотека Ђоке Марковића на Вел. Пијаци на углу Караџићеве улице; поново је погођена зграда Универзитета и Нар. Музеја и сасвим довршена Класна Лутрија. Код Апотеке су погинула три жандарма. Пожар је трајао до мрака а бомбардовање до 11 сати ноћу. А тада поче и пушчана. И наши су пуцали. Ујутру сазнадосмо, да су наши пуцали зато, што су они покушавали *да пређу код Града.*

7. авг. четвртак. Тек око 11 сати чу се неколико топова, а неке и преко нас прелетеше. Мајстор Раде вели, да

је њима јављено, да су сви Аустријанци пребачени преко Саве и Дрине и да су наши свуда у наступању за њима и да ће скоро бити одјурени и из Земуна (због Београда). Дође и Божа и потврди ово исто, и вели, да су били изгубљени и Шабац, и Лозница и Крупањ и Аустријанци пошли даље, на Ваљево; а наши их пресрели код Завлаке и одбили их, па их сад терају даље натраг. Ни у вече није било пуцњаве с њихове стране. Него су они с виса више Земуна рефлектором осветљавали Дунав све до Вишњице; а наши су им сметали. Чим би ови наместили рефлектор да светли, а наши распале с Града из топа па посред рефлектора! То нам је правило задовољство скоро до поноћи. Па једно због овога задовољства а друго што ноћас после тога није ништа више пуцало, ми спавасмо на миру.

8 авг. петак. И данас прође дан без икакве пуцњаве. А наређено је, да се исели онај нови крај од Електричне Централе па Кланици, испод Ботаничке Баште и Варошке Болнице.

9 авг. субота. У 2 часа после подне одем послом на Цветни Трг. И таман се нађем с ким сам хтео и ми поседамо да се разговарамо, топови почеше да пуцају и гранате да падају на Жел. Станицу. Мало после рекоше, да гори и друга зграда Фабрике Дувана. А кад сам се вратио, видео сам, да не гори ни станица ни монопол, него Гођевчева Фабрика и у близини њеној Задружни Млин. И ово је горело целе ноћи. А пред вече је било и јаче пушкарање на Дунаву.

10 авг. недеља. Данас је вадан био мир. Ноћу су осветљавали цео Београд, нарочито западну страну његову. Међутим хтели су да прошверцују један монитор оздо од Вишњице навише Земуну. Наши то опазе и отворе ватру на њега. Наши топови припуцају на монитор, да га врате, а њихови на наше, да их ућуткају. И тако се око тога по поноћи отвори права канонада. Они су овом приликом тражили наше батерије на Граду, иза Града, по Малом и Великом Калимегдану. Зато су многе премашиле и 3—4 су пале око нове синагоге и у тој околини. Чини ми се, да је ноћас страдала и зграда Реалке београдске и неке приватне куће око џамије. Ноћ потпуно мрачна, а Аустријанци целе ноћи осветљавали рефлекторима и Дунав, и Саву и варош.

11 авг. понедељак. Данас је прошао дан на миру. И ноћу није било никакве пуцњаве. Каткад по који топ само, а то

није ништа. Иначе су нас и ове ноћи занимали рефлектори и наши и њини.

Данашња „Политика“ је забрањена због белешке о ноћашњој борби. Али мало после изиђе без ње са много вести с других бојишта, али врло мало с нашега бојишта.

И сутрадан, *12 авг. у уторак*, било је без борбе, и прође се без икаке пуцњаве. Додуше чула се пуцњава топова на Сави, али далеко, а где, то не знамо, само није на Београду.

Данас смо имали и у новинама више вести с нашег бојишта. И читали смо прекрасан опис *битке на Церу* од Ханри-а Барби-а у франц. „Журналу“.

Одушевљени овим повољним вестима о победама нашим на Дрини, а окуражени овим непуцањем на Београд и још вешћу, да је Енглеска запретила Аустро-Угарској, да ће она њој бомбардовати све поморске вароши на Јадранском Мору, ако она и даље буде бомбардовала Београд, ми се разузурисмо, и данас изиђосмо из сутерена, у којем смо провели равно месец дана; и спавасмо у својим постељама и својим собама, као срећни људи. Ми већ чусмо да они немају ни војске у Земуну и да је све отишло на Карпате...

13 авг. среда. Јутро лепо, без борбе. Ми испавани па весели, а дан и иначе леп, па нам сад изгледа још лепши. Сад волимо што нисмо побегли.... Обукох се и изиђох. Узех све новине и у свима довољно о борбама на Дрини, на Церу и у Шапцу. Сад тек видесмо, какве су се љуте борбе водиле у близини нашој, а ми о свему томе *нисмо знали ништа!*... Топови се још чују горе уза Саву. Али главно је, да то није у Београду, и да за нас нема више опасности, јер у Земуну нема више њине војске... Данас новине доносе, да је за недељу дана пало на Београд три хиљаде граната!....

14 авг. четвртак. И данашњи дан прође на миру. Али ноћас у $3^1/_2$ сата пробуди ме наш градлија. А за тим се осуше и наши и њини и настаде пуцњава, на какву смо истина навикли, али нас око 3—4 дана беше поштедела. А сад ево поврати се. Али никако нисмо могли сазнати око чега је ово... Тек ујутру сазнамо у чему је ствар: Руски минери намештали су мине око Града на Дунаву и Сави противу монитора, а они их опазили и пуцали на њих. Наши опет узму их у заштиту и стану им одговарати и тако се отворио онај

ноћни, артиљериски дуел, где су се и пушке чуле. Али није дуго трајало. По свој прилици, док се минери нису уклонили.

15 авг. петак. Био је леп дан, и прошао је на миру. Само после подне прозуја неколико граната преко нас. И ноћ прође на миру. Само су наши мало пуцали по свој прилици опет због минера.

16 авг. субота. После подне око 4 пуче прво наших неколико по свој прилици уз Дунав или низ Дунав у правцу Вишњице, извесно на мониторе. Онда и они припуцаше на Град и с Батајнице и с монитора и отвори се врло *жива канонада*, од које пострада и Град и варош ближе Града. Две гранате овом приликом ударише чак у кућу нашег посланства у Бечу г. Јове Јовановића у нашој близини (у Јовановој улици). Око 5 све престаде, и би све мирно до ујутру.

17 авг. недеља. Све мирно до 2. У 2 пуче нешто на Дунаву, да ли је топ или граната, не знамо. Улицама свет већ убрзава кораке. Али се више не чу ништа. Само пред вече неколико плотуна, пушчаних опет на Дунаву, и опет ништа више целе ноћи.

18 авг. понедељак. Мирно до мрака. А увече, таман полегасмо, а проломи се тресак нашега градлије и ми сви поустајасмо. Истрчаше и из сутерена, мислећи да су то аустриске гранате. И за дуго нисмо могли да погодимо шта гађају и на коју се страну пуца. Неки мисле, да ће наши да праве прелаз па маскирају. Тако остасмо у нагађању и слушању до 3 ноћу. Онда зађе месец, ова бписка пуцњава престаде и ми одосмо да спавамо.

19 авг. уторак. Ми данас нисмо могли да сазнамо ко је ноћас пуцао и зашто? Неки веле, они су гађали наш рефлектор на Карабурми. А данас дан прође цео па и ноћ без икакве пуцњаве.

20 авг. среда. Цео дан па и цела ноћ без пуцњаве.

21 авг. четвртак. Чим устадосмо, питасмо се: је ли ко што чуо ноћас. Многи чули, многи нису. Госпа Славка осетила чак и земљотрес и вели трајао „десетак минута“.... Излазио сам неколико пута, али ништа ново нисам ни видео ни чуо. После ручка дозуја неколико граната и падоше тамо негде испод града и св. савског Дома. Гранате као да су долазиле из преко Дунава, од Овче и Борче, и биће да су гађали комору нашу, која је из Доњег Града износила зоб и брашно

Душановом и Ратарском улицом чак к „Седам Кућа“. Ноћ на миру.

22 авг. петак. Целог дана без борбе. Читамо новине и разговарамо на миру. Увече седимо у башти и Божа прича како ће наши кроз три дана *чинити прелаз*.... Око 11 пуче 3—4 топа тамо на Сави, па опет 3—4, па опет.... А на Дунаву се отвори пушчана ватра. И то траја до 2—3 часа ноћу па престаде.

23 авг. субота. Данас ништа, а ноћас су се чуле и пушке на Дунаву и топови тамо на Сави по свој прилици на Град, и то је трајало до 9 ујутру.

24 авг. недеља. И данас мирно. Око 10 дође Живко и донесе вест, да су наша четири пука *прешла ноћас код Забрежја,* и да је зато било наређено да се пуца на целој линији. А једна жена била у цркви Св. Марка на служби, па вели „служио Г. Митрополит и јавно објавио у цркви, да је наша храбра војска ноћас предузела офанзиву и на 2—3 места прешла Саву против непријатеља“.... У подне дође Божа и он потврди ово и вели, да је прешло око 300.000, и већ се јавио први телеграфиста из најновије Србије (из Срема из *Сурчина*).

Обузе нас неописана радост. А сваки ту своју радост исказује на свој особити начин: Христина скаче од радости, Боса плаче, Јулка хоће да кува ручак да „чисти“, а ја уживам у њиховој радости и страхујем, да ли ми то можемо одржати!...

Око 2 почеше да зује гранате. Дође Драган кумин и вели, да пуцају на Аду-Циганлију. Боса и кума одоше у шетњу. Гранате једнако шиште и распрскавају се тамо негде. А не зна се чије су. А шта му ово значи после преласка наше војске — не знамо. Увече Божа рече, да су наши још у подне отпочели канонаду с Бановог Брда хаубицама. А они после одговарали и тукли Град. Онда наши одговарали и с Града. Они избацили 32 гранате на сѐни магацин на Сави до Града и нису га запалили. Бацили су неколико и преко Београда, али оне нису експлодирале. Канонада је трајала до 6 увече па је престала и ноћ је прошла на миру.

25 авг. понедељак. Устадох у 8. Јутро јединствено: сунце најлепше. Око Београда и у Београду мир као да није рат. Само се од Вишњице чује по који топ. У новинама ни помена о нашем прелазу. А говори се, да смо прешли и на Дубра-

вици. А није истина. Сад долази један друг мога Миланка и вели, да они тамо нису вршили прелаз, него се крећу некуд овамо, за Београд и Обреновац. Читамо опет с туђих бојишта; а с нашега нема ништа!..

5 сати је после подне и ништа се не чује. А веле, да се тамо на Бежанији и Ади-Циганлији бију. С мојом Босом и кумом Анђелићком изиђем до М. Калемегданана, па поред Џамије и Старог Лицеја и Думине Кафане вратисмо се натраг. После вечере дође и Божа с пресбиром, те га читасмо, али у њему ништа детаљно. (О томе уосталом не смемо ни да говоримо, да не би одали какву „војничку тајну"?) У 9 оде Божа и ми полегасмо. И нисмо били сви ни поспали, а отвори се топовска пуцњава каква је била само првих ноћи. Поустајасмо да гледамо и да слушамо: пуна авлија. Тетка прва устала а не сме да изиђе напоље. Него, кад пукне, она пита: „Је л' наш?" А кад зазуји, пита: „Је л' колица?..." Пуцњава је била и јака и честа. И све се врзло око Града. С Града су пуцали на мониторе, а с монитора и с других положаја преко Дунава, с Овче и Борче, па чак веле, и са Старчева близу Панчева меци су падали на Град и цело градско поље до Велике Пијаце, а каткад и до Теразија. А пошто су меци били и велики и чести, то је и штете било много. Том приликом је пострадала „Круна", „Краљ", Реалка и велика већина кућа на Кнез-Михаиловом Венцу, поред Калемегдана Великог и Малог.

На Малом Калемегдану били су распоређени наши дебанжовци и хаубице, те су жестоко грували заједно с градлијама. А они су опет хтели да их ућуткају, те су непрестано сипали ватру на њих и на Београд. Није било тренутка, кад није пукла или граната или топ, а најчешће обоје уједно. А на ноћи ово има и своје лепоте. Прво, светли се јако, као какав величанствен ватромет, а друго пуцањ је ноћу много јачи него дању.

Ово је трајало од 10 па до 1 и по после пола ноћи, а по који се пуцањ чуо и после, до самога сванућа. Изгледало је као да наши хоће да их заморе за сутра...

26 авг. уторак. Јутро прилично хладно. Устасмо као обично. Нико не зна ништа „ново" и зашто је ноћас онолико пуцало. У новинама пуно новости, само с туђих бојишта, а с нашега готово ништа. „Политика" се преварила те издала

„војничку тајну", и рекла, да је наша војска предузела офанзиву (те је после због овога полиција покупила број). Данас се прича, да су комитеноћас прелазиле у Земун и после причале да тамо и нема војске! — Отишли на руску границу. Г. Глиша вели, да се они пакују на неке лађе, јер им је одсечена одступница код Пазове.

Данас вазадан и пре и после подне не пуче ни једна пушка а камо ли топ. Или им је било доста ноћас, или опет остављају за ноћас.... објашњавамо ми. Говори се о прелазу нашем ноћас.....

И тек ми поспасмо, а оно почеше прво наши топови, а за тим и пушке и с наше и с њине стране. И око 10 па до 12 разви се најживља и артиљериска и пешачка борба. Г. Р. вели „то сигурно наши покушавају прелаз!"... Ма шта било, види се по пушчаној ватри да има *много* и оних који нападају и оних који бране. Па бринемо, биће много губитака!... И нагађамо, да су наше навеле комите....

Долази зора и борба не престаје; него још траје.

— Нису наши још прешли!

— Јесу — Нису....

Најпосле ми полегасмо; а топови још грувају, нарочито с њиних монитора; а меци падају по целом Београду....

27 авг. среда. Освануо леп дан. Устадох у 8. Чим ступих у кујну, кума ми рече: „Нису прешли, и погинуо *Риста Милишић*....[1]) Донели су му већ сабљу и капу кући...."

Ово нас све јако ожалости; особито мене, који сам познавао Ристино одушевљење и његову улогу у одбрани Београда прве ноћи.

[1]) Риста је био по занимању димничар, а био је у балканском рату четовођа III позива. Па и ако је био „ислужио", он је опет чувао сабљу и пушку. И он је један од оних хероја прве ноћи, који су одбранили Београд од царевине! Ох, с коликим је уживањем он о томе причао, кад је цео поход морао да стругне натраг испред његових трећепозиваца а да остави једну лађу са два шлепа и белим заставама, који су после ту дуго стајала. Али их Риста није дуго гледао. Он ове вечери није морао да иде: није био одређен, да са својим одредом пређе у извидницу: него то учине комите и он са својих 24 друга на своју руку. Било је веле, око 30—40 комита и они први пређу код Моста и *сви изгину*. За њима пређе Риста са своја 24 друга трећепозивца. И, веле, да су и они сви изгинули; само 6 њих је остало, и они су били рањени.

За час се око 9 искупи пуно двориште наше, махом у повратку с пијаце, и сваки је причао по нешто ново, што је чуо од јутрос.

Неки веле, да су прешла и два батаљона редовне војске, па се ништа не зна шта је било с њима и где су.

— Изгинули! уздахну једна злослутица.

А други, из учтивости неће да јој опонирају, него одобравају;

— Сигурно, сигурно!...

Свет иде улицом тужан и забринут. Нико никога ништа не пита. Као да хоћемо да кажемо: па знамо; настрадали смо!... Па, ето, то ти је!... Дође и Живко, те он његовом жучношћу још зацрни, те нам се учини, да ћемо изгубити и ону војску што је прешла Саву и узела Митровицу, Руму, Ириг и дошла иза Земуна у Пазову....

Изиђоше новине, и у њима опет ни помена о прелазу, баш као да ништа није ни било!... Ова војска почиње већ да заборавља на дужност своју према нама — публици и према истини.... Тако смо мислили. У новинама са свих бојишта, само с нашега нема ништа.

Данас се чула топовска пуцњава горе уза Саву, а где, не знамо. У Београду је било мирно целог дана. Пред ноћ сврати Милишић Тодор, брат Ристин; и он ми потврди за смрт Ристину и рече, да је остао целог дана несахрањен пред Мостом, а ноћас ће, веле, ићи, ако узмогну, да га изнесу....

Ноћу опет пуцњава. То наши прелазе у Земун. А с Града пуцају на мониторе и њихову војску, потоварену на лађе да беже низ Дунав, па нити им даду наши низ Дунав нити код Пазове уз Дунав.

Пуцњава није била јака, а није ни дуго трајала, па поспасмо.

28 авг. четвртак. Освану *дан радости.* Још не бех ни устао, а улете Јулка у собу и викну:

— Устајте! Наши ушли у Земун. Ево звоне звона: по црквама благодарење за победу нашег оружја.....

Пођипасмо брже него кад други пут припуца па морамо да бежимо у сутерен.

Ја и Боса и кума пођосмо у Саборну Цркву. Али док ми стигосмо, благодарење се већ свршило. А побожан свет, све сама сиротиња, сутеренска публика, измилела из земље

и побожно прилази икони и љуби је с највећом тронутошћу и захвалом Богу, што је одржао у животу и сад спасао овога подземног живота и досадашњих мука. Ја сам увек волео да видим ову истинску побожност, од свег срца и из све душе, нелицемерну и неизнуђену; и сад сам још више волео што сам осећао оно што и она осећа. И постојасмо мало, да видимо ко све долази и како се захваљује Богу....

Онда изиђемо из цркве и одемо на онај празан плац, где је била стара Богословија, и одатле нам се очи саме отиснуше Земуну. И прво што угледасмо то беху српске заставе на Железничкој и паробродској Станици и на великој касарни на брду. По која се види и на обали и у вароши самој. А највише падају у очи многобројни чамци преко Саве и Дунава од Београда до Земуна — све једва дочекало да иде „слободно" у Земун.... Изиђосмо и на Калемегдан са савске. стране, да смо и ми ближи Земуну, да боље видимо наше...

Одавде се нас троје упутимо преко Теразија, чак поред „Лондона" Кнез-Милошевом ул. до Фабрике Дувана, и сад тек видесмо из близа оне ужасне рушевине и огоретине и с једне и с друге стране Топчидерског Друма. Хтедосмо и до Моста, па нам рекоше, да тамо још не пуштају.

У повратку нашем деси се нешто, што за психологију нашега народа вреди забележити.

За нама је ишао један сељак из Жаркова и како смо и ми полако по лепоме сунцу шетали, а и он полако ишао, то он пристаде у разговор с нама:

— А шта то би са Швабом, те се поплаши од *опанка?!*... Па онда наставља:

— А што се орезили *Влах?* Он је род нешто с „оним горе"...

— А и ја имам у војсци 4 сина и 2 унука и два вола сам дао војсци, и *ја* бих отишао, и могао бих још много да помогнем, да ме очи нису издале. Него не видим добро, те би могао, знаш, нешто да валим...

Кад се вратисмо преко Теразија, већ се био кренуо улицама силан свет. Сад тек видесмо шта је света остало у Београду, него се све то било сакрило у земљу па није излазило од силне пуцњаве и дању и ноћу....

Кад бисмо код „Златног Крста" сретосло земунске соколе. Ево их већ прелетели! И колико смо ми весели, толико су они још веселији и љубљењу и грљењу међ познаницима

краја нема... Наши не могу да се веселе без пића и кафане и код „Руског Цара“ пуно света, свраћају тамо колико на чашу пива толико и на разговор...

Код куће: дође прво Божа, те нам исприча све како је било и да се данас прима и предаје Земун, а сутра ће Карловци. И сутра ће моћи да се иде у Земун слободно...

Од свих новина само у „Политици“ стоји: *Земун је наш!* И очекивали смо, да је ревносна полиција покупи и сада, али је не покупи!

Око 4 после подне изненади нас опет неколико топовских пуцњева *с Дунава*. То монитор издише тамо иза врбака! — објашњамо ми и пијемо кафу без бриге. А у том тренутку један дечко виче виче: „Нов телеграм!“ И додаје: „Земун је пао, Шваби је жао...“ (А пре су додавали: „Дум-мум, беж'те жене у подрум“, или „Ратни Весник — карте за Ресник“).

На улици се у том моменту говорило, да су два монитора запаљена а трећи је умакао. У ствари је било ово. Три су се монитора била склонила ту иза врбака, спрам дунавског кеја па покушала да се извуку и отплове уз Дунав. А наши их опазили и припуцали на њих са свих положаја, а они на наше и тако пуцали све док нису умакли. Кад су прелазили поред Земуна, они су пуцали и на њега. И ето, откуда ове пуцњаве. Иноћас је опет пуцано из Овче и Борче и са Старчева на Београд и из Београда на њих.

29 авг. петак. Дан радости и данас се продужује. И ноћу мир. Данас су и новине писале више и данас смо већ добили *прву пошту* из *најновије* Србије...

30 авг. субота. Данас смо слушали грдну топовску пуцњаву тамо преко Земуна. Испочетка смо мислили да још наше трупе прелазе... Доцније изиђе једна верзија, да то нису били топови, него наши пале њихове мине. А пред вече сврати Божа и рече, да су то наши и њини топови, и да се тамо води очајна борба на Сланкамену, и прича о неком нашем малеру при прелазу на Засавици...

31 авг. недеља. Од 9 па до 12 непрестано су грували топови озго с Дунава, извесно од Пазове и Сланкамена. Али им меци не падају овамо. Око подне мало престаде, па опет продужише. Два-три пукоше и наша с Града, по свој прилици на мониторе, да им не даду доле.

Око 4 као да профијука и неколико граната; и жене се већ узнемирише... Зар опет у сутерен...

Увече долази Божа, али не донесе никакве добре гласе. Наши се „рокирају“ и утврђују на линији Бановци—Стара Пазова и мисле пред Сланкаменом да буде главна битка... А управник Земуна с целим новим одбором општинским и њиховим породицама, прешао у Београд на конак!...
Ноћу ужасна помрчина с кишом, али мирно, без икакве пуцњаве.

Тако се сврши и други месец овога интересантнога „рата“ нашега с омрзнутим и ратоборним суседом.

Улазимо у трећи месец.

1 сепш. понедељак. Како ли ћемо почети и месец и ову недељу?! Још у 6 ујутру пробуди нас један поп. Чији је? Неки веле њихов, с монитора; мени се учини наш с Града на монитор. После кише лепо сунце. Али, чим устадох, чух неповољне вести: да су наши напустили Земун; да се наша сва војска вратила отуд; да су у Земуну опет Маџари, и да ниједног војника нашег нема тамо!... А неке Лале из Борче на чамцу прелазиле, да јаве да је тамо *наша* војска!... Долазила Каролина, да јави да су дошле земунске соколице!... У подне чусмо, да ствар на Крупњу (отели га понова!) још није свршена, да су оне две дивизије иза Земуна одазване у помоћ тој дринској војсци, и да оно пуцање није била борба него *маскирање одсшупања!*...

А после ручка отпоче на Београду *шако жива канонада као она првих дана.* Наста опште запрепашћење. Шта је ово сад! Одакле ово? С монитора? А наши одговарају. И наши митраљези су пуцали — по свој прилици да су они покушавали да се искрцају? Око 3 пуцњава престаде мало, а у 3½ опет поче; око 6 опет престаде, у 8 опет поче, али наши нису више одговарали. Побегосмо опет у сутерен, јер су меци падали све на нашој страни и распрскавали се у непосредној близини нашој. Јер су све били шрапнели. По свој прилици да су хтели да *расшерају* и војску и публику, па да искрцају своју пешадију на дунавски крај. И тек ми полегасмо, а оно поче поново да сипа. И сад све повише кварта у Душановој ул. Кроз пола сата па престаде опет. И ми поспасмо. У 12½ опет најгушћа пуцњава, опет све шрапнелима, али се измакоше мало од нас, и ми остасмо лежећи. Око 3½ опет поново пуцњава. А сад и из митраљеза. И докле ће ово... Више

се не бојимо ни шрапнела ни митраљеза, него прелаза њихова. Услед помицаја нашега наши су напустили одбранбене положаје око Београда па и ове на дунавској страни, и, ко зна, да ли и има какве год одбране? Да нас не преваре? — Да није све отишло на Крупањ?... Срећом, ускоро почеше и наши топови да пуцају, те их отераше, а нас охрабрише, те опет полегасмо.

Ето како почесмо и нов месец, септембар и нову недељу!...

2. септ. уторак. И јутрос нас од 8 до $8^1/_2$ поздравише с монитора и гранатама и шрапнелима. Али су гранате прелетале преко нас и падале горе по вароши од Калемегдана до Двора, а шрапнели су се распрскавали високо повише кварта и св. савског Дома. Наши нису одговарали. Али мало па престадоше сами. Међу тим нас је највише интересовало, како стоји ствар на Крупњу? И о томе сазнадосмо ово: да у главноме стоји добро, али да још није свршена. Даље, да је у Земуну још наша војска (?) и да се аустриска није ни враћала.

И после подне од 4 до пет опет бомбардовање с њихових монитора. А у 5 поче и наш с Града и одјури их.

Умирисмо се опет, кад видосмо, да има ко да нас брани и причањем о Крупњу, и спавасмо у својим постељама мирно.

3. септ. среда. Синоћ Божа не долази, а јутрос рано дошао, да се похвали како је случајно остао жив. Он је синоћ био код тетке на Савинцу, па се задржао мало више те остао и да ноћи код њих. Кад је јутрос дошао, он затекао кућу (у Јевремовој ул.) у рушевинама. Једна му граната ударила баш у кревет; и да је био ту, остао би на месту мртав!... И онда нам исприча, како ствар стоји на Крупњу, како се наши сад враћају и у Срем, и иза Земуна и продужују на тој страни... Како се на Град доводе неки нови топови, који бију далеко, па се не даду мониторима ни помолити иза брда озго од Сланкамена: јутрос су почели. Ето, и то сад они пуцају! И доиста, још су пуцали, а већ је подне. Јер им се један монитор био прокрао чак до Земуна, те нам посла оно неколико поздрава.

4 септ. четвртак. Ноћашња ноћ прође на миру. Само нас, око 4 сата ујутру, поздрави онај монитор, што се био завукао у рукавац иза врбака и ту остао за неко време. А ноћас се извукао и побегао пуцајући успут. А наш је после пуцао у малим размацима све до подне.

После ручка дође г. Милишић и прича, како је пре подне слао своје момке на Чукарицу, у Шећерну Фабрику, за шећер. Па таман почели да товаре, а они припуцали с Бежаније на њих, те ови стругнули и дошли без шећера. Сад се ми стасмо питати: откуд *њини* (топови) на Бежанији, кад су наши сад тамо, и у Земуну и око Земуна и кад се враћају сви да приме главну битку пред Сланкаменом?!... Немају ли право они, који веле, да је наша војска отишла отуд и да су се Аустријанци опет повратили. Госпођа погинулог Ристе Милишића ишла да га пренесе и вели, да тамо нема више ниједног нашег војника!... Коме да се верује и шта да мислимо?!..

5 септ. петак. Мирно и ноћас и одјутрос. Прођох Јовановом ул. до ул. Краља Петра, па њоме до Саборне Цркве, па на Варош-Капију и Господском (Бранковом) ул. до Никодима, па од њега с њим до Вел. Пијаце, па кући на новине. За то време, до подне, чули су се само слабији и ређи пуцњи тамо иза Бежаније, али меци нису падали овамо. А после чула се јача пуцњава од Вишњице. Ноћу мир.

6 септ. субота. Дан леп, после кише. Опет не излазих никуд, него читах новине. У подне сврати г. СК.... и онако с ногу исприча нам ово: Да је он био на Батајници иза Земуна, а сада је овде на предстражи на Кеју. У Земуну нема сад ни наше ни њихове војске. Наши су задржали само бежаниски положај. Из Срема је *повучена* сва војска. Офанзива се сад предузима преко Дрине, па кад се тамо сврши, онда ће продужити овамо преко Саве. И јутрос је, вели, долазио један монитор, али није пуцао.

Ја ово бележим у 4 после подне и све дотле се не чу ни један топовски пуцањ.

7 септ. недеља. Али је ноћас било прилично пуцњаве, Прво је један монитор с Дунава близу кеја почео да пуца на варош док није одјурен. То је било око 12. Онда је један око 3 био пошао на Саву, па се спрам Града насукао, те је почео бесомучно да пишти и зове у помоћ. А да би сакрио страх, он је непрестано и пуцао, и из топова и из митраљеза. А наши су опет пуцали и на њега и на онај што му је ишао у помоћ. Тако је та ломњава и пуцњава прилично дуго потрајала. Ујутру чусмо да су код Моста покушавали и да пређу. Главно је, да је ова пуцњава трајала до самога сванућа.

Пошто су се два монитора прокрала и отишла уза Саву а два низ Дунав, да „шенлуче“, као обично, то смо се надали да ће се ноћас или одјутрос вратити и оказати се мало и Београду. Па ипак само је наш „градлија“ до 10—11 у ређим размацима пуцао. А после је био мир. Сигурно је он и вратио мониторе.

8 сеп. понедељак. И ноћас и јутрос мирно. Чусмо, да је принц Ђорђе на Мачковом Камену тешко рањен у трбух и да је аустро-угарска војска на Сави и Дунаву добила наредбу да непрестано напада, те да не допусти, да наше трупе с овога фронта иду у помоћ онима на Дрини. Једни говоре, да су наши напустили и бежаниски вис, а други, да су ноћас прешла у Земун још наша 2 пука. Али како о овоме није слободно било говорити, то смо говорили само између себе у ужем кругу.

Од подне поче и топовска и пушчана пуцњава, која уђе и у ноћ, те ми опет потражисмо сутерене. И тек што одосмо, а наша два дебанжовца почеше од Стругаре(?) да грувају, а понеки непријатељев шрапнел да се распрсне и повише нас. Тумачили смо, да се то вратио онај монитор, што је јутрос умакао низ Дунав. Око 10 престаде све и ми одосмо да спавамо. Али тек легосмо, а наш градлија опет поче да се разлеже, и то је трајало до 12 и по. А тада градлија нешто убрза и није престајао до сванућа. Доцније му се придружише још и други па чак и они с Бановог Брда, а настаде и пушчана борба тамо на савској страни и сва је та галама трајала до самога сванућа.

9. сепш. уторак. Ујутру од 7—8 с. мало престаде, па онда опет почеше да пуцају њихови и то они најтежега калибра. Око 10 већ почеше да стижу људи озго из вароши и да причају, како падају много горе по Теразијама и да гађају Двор. Једна веле није код Двора експлодирала, па три човека нису могла да је подигну! А кад су је усправили, она је мало па људима до појаса!!.. А Душан прича: „Ја, тако стојим на „Зеленом Венцу“, а једна пролете па се све ваздух тресе од ње да хтеде да ме обори; а кад пуче тамо негде чак у Балканској улици, земља се затресе толико, да сам хтео да паднем....“ Око 10 сати је пушчана ватра престала, а топовска је продужила и даље, да око 11 мало престане па око 12 до 1 да се појача највише. Непрестано само зује и пуцају и горе на Теразијама и на Граду. По ручку сиђемо мало у

сутерен... У том паде јак град. Ваљда и због тога престаде пуцњава земаљска, јер је замени небеска.

Ни једно пре подне није нам било ни дуже ни досадније и суморније од данашњега. А сад, после олује, града и кише, како се небо очистило, па сунце друкчије греје, ваздух провидан и мирише, па нам и душа ведрија, и питамо се: докле ће овај пакао да се трпи?! Кад не могу ништа војсци, они удри мртве зидине, мирну варош и у њој слабе жене и децу и немоћне старце!...

Од 5 до 6 ја уграбих те ово записах према дневној светлости, јер електрике давно немамо, (а воду смо били добили пре 2 дана, али од данашњих хаубица је опет изгубисмо).

А после 6 почеше прво наши с Града, сигурно против монитора, па онда и њихови, па онда и с монитора, те опет отпоче стара песма и начини се стари пакао; и ми морадосмо у сутурен и за спавање. Око нас су опет највише падали шрапнели с монитора. И ово се продужило и онда, кад смо ми поспали.

10 септ. среда. Кад устадох ујутру у 8, затекох госпа Славку на прозору, где прича, да су дошли неки *парламентари* и траже, да им се Београд *преда*, или ће они да га *бомбардују* да га са земљом сравне! Па пита, шта ми мислимо да радимо?... Одговорих јој да ја не знам ништа о томе, али да ћу ићи до г. К. Скендеровића, који врши дужност начелника станице, а стanује овде близу нас, и питаћу га зна ли он што о томе. И одмах одем.

Г. Скендеровић сав умотан у завоје као да има црвени ветар прими ме одмах и он ми рече: Ја сам болестан и већ неколико дана не излазим и не знам ништа о томе. У томе дође и госпа Славка. Он и њој одговори то исто. У том дође г. Б. из станице с поштом и презбиром. И он донесе тај глас.

Тек изиђосмо од г. Скендеровића срете нас члан нашега кварта г. Р. и он ми рече ово: Још јуче после подне око 4 сата дошао је један моторни чамац с белом заставом и четири аустриска официра и пристао уз нашу обалу код Града и потражили су нашу команду. Наши их примили, па писмо узели а њих вратили натраг. У писму они траже одговор. Наши известе о томе Врх. Команду у В. а ова владу у Нишу. И до 6 сати стигао је одговор: *„Одговорите хаубицама!“ И од синоћ Београд се већ налази у стању „бомбардовања“.*

— Па, јесу ли ноћас бомбардовали? упитам ја.

— Јесу. Рушили су тамо Сава-Малу. И у том моменту профијука преко нас она велика, коју жене прозваше „колица“ а сељаци „квочка“, и ми се растурисмо.

Успут ја рекох госпа Славки, да ја мислим да ми мирно можемо остати у Београду и даље. Јер горега бомбардовања не може бити но што га је било до сад. Па кад смо ово до сад претурили преко главе, претурићемо и ово од сад. Само наравно у сутеренима...

Моја Боса и кума отишле до г. Скобле, и он их утешио да о предаји Београда и улазу њихову нема ни помена, да су они хтели само да нас обману, да бисмо ми довели сву артиљерију овде, те ослабили фронт тамо негде на Сави или Дунаву, те они лакше да продру. Али... писмени смо ми; не преварише... они тако лако. Они немају више артиљерије но што су и до сад имали.... А ово што ми имамо, довољно нам је да паралишемо сваки њихов покушај. А кроз 2—3 дана прелази тамо и наша војска, па ће их одјурити....

Сад настаде саветовање: шта да радимо, да ли да бежимо или да останемо?.... Цела се авлија узбунила. Ако ми бежимо, сви ће да беже. Јулка већ спаковала једну балу, и ја је чак увезах. Да идем за кола? — Срамота ме. А жао ми њих две, Боса и тетка да трпе оволики страх, па предложих да се склоне оне две, а ја да останем код куће сам. Оне опет неће без мене. И тако се одлучимо, да останемо, па шта нам да Бог! И осетисмо неки понос и радост што остајемо, што се не бојимо....

У $4^1/_2$ дођоше у нашу улицу два фијакера из станице: послао, веле, г. Скендеровић за своју газдарицу и оне три девојке, што им погинуо брат.

— Сад, *у 5 настаје бомбардовање!* рекао кочијаш.

Сад тек настаје узбуна, која дотерује до плача и јавнога протеста: Зар за *њих* има и фијакера, а за нас нема ни таљига! О нама нико и не брине! Ми можемо сви и изгинути!... И кад се оне утоварише и седоше, па се њима придружи и „јунак“ госпа Славка, сиротиња се просто избезуми од страха и забуне шта да ради, и поче поново не да плаче него да се бије у груди.

Но то траја мало, па кад видеше да нас опет доста остаје, све се умири и оде у своја скровишта. (У нас је било толико

измене, што се користисмо одобрењем комшиским те пређемо у сутерен комшије преко пута г. Крстића; јер је много јачи од свих у нашој кући. Поред нас дођу и други и из нашега дворишта и комшилука, те нас је тако био пун сутерен. (Само смо гледали да нас не буде *13,* па срећом пређе). И до поноћи одседесмо, очекујући то страшно бомбардовање, које ће и Београд и нас с њим „сравнити са земљом“!... И ништа од свега! Ни онолико пуцања колико других обичних ноћи. У 12 пола нас поспа. Онда и ја прилегох, а наручих да ме пробуде, ако чују ма један пукот. У 2 се и са̂м пробудим и изађем напоље. И све мирно. А небо почиње да се мути. Вратим се и легнем поново. И тако до ујутру. Ни пушка не пуче.

„Политика“ данас није ни разнесена, јер су тамо у штампарији њеној падале „оне велике“ баш онда, кад су разносачи дошли за њу.

11 сеūш. чешвршак. Вратила се госпа Славка и оне три девојке и причају како су се грдно намучиле ноћас на киши и зими више „Седам кућа“, и како их је било много..... Бавимо се загонетком: откуд њихово ноћашње ћутање? И растумачисмо га доласком наших 12 хаубица и шумадиске и приштинске дивизије....

12 сеūш. ūешак. Ујутру хладно и киша. Доцније се обучем те изиђем да видим нове рушевине. Изиђем у Кнез Михајлову улицу, па њоме до Делинијеве Апотеке, па онда свратим удесно поред Старог Телеграфа и изиђем на „Зелени Венац“. Туда је било највише рушевина. Онда ударим Призренском улицом, па изиђем на Теразије. У њој не беше читаве куће, а неке сасвим пропале. Поред „Москве“, која беше сад у још већим рушевинама него ономад, кренем Краљ Милановом улицом поред Двора до „Славије“. И свуд нове и још веће рушевине него пре. Одатле ударим лево те поред III Гимназије изиђем на Тркалиште, па Краљ Александровом улицом натраг у Дечанску, па поред „Булевара“ и Турског Посланства кући. И свуда сам видео нове ужасне рушевине. Највише на „Зеленом Венцу“, где беше и главна водоводна цев опет разбијена и улица толико искварена, да се и пешке тешко могло проћи, а камо ли на колима. Па одатле улицом Краљице Наталије лево и десно све до Цветног Трга. А што даље горе „Славији“, то све мање. Тако, да их од „Славије“ горе, даље цркви,

на Савинцу готово није ни било. Исто тако мање их је било и на Грантовцу и горе даље и ближе Смедеревском Друму. А целом Крунском улицом од Грантовца па до Двора тако много, да се ни избројати не могу, и то нарочито ниже, ближе Двору. Мајстор Мијаило ми прича, да је јуче имао посла у Лудници, па су и тамо падале и то оне велике и запалиле Вајфертову Пивару.

Пре подне данас би мирно. И после подне до 4. А у 4 прво пуче наш „градлија" — значи опазио је мониторе. И одмах почеше пуцати и монитори и њихови меци долетати и падати на нашу страну. Једна је овом приликом ударила пред кућом пок. Ђоке Миловановића цртача на бившој Вел. Школи у дебло једнога дебелога багрена и пробила га скроз као куршум што пробије јелову или липову даску; и још стигла да раздроби камење у калдрми и одатле да се одбије у вис и удари у зид једне куће и поруши га; а она остане читава. (Деца је после узела и однела у кварт).

13 сеnт. субоша. Јутро хладно и кишно. Зато не идох никуда. А долази госпођица М. Кр. Словенкиња, што је предавала гимнастику у нашем Дому уч. Жен. Гимназије, да јој напишем молбу за какво место у нашим државним гимназијама, да би имала плату и за време рата. Учиних јој врло радо, јер је девојка била доиста у великој неприлици. (Пошла кући да проведе ферије тамо и послала ствари, где су јој биле и сведоџбе. Међу тим се и објави рат и граница се затвори и она остане у Београду, и без ствари и без плате, пошто у приватној гимназији нема ништа преко распуста школскога. А сад, за време рата и не раде).

У 3 и по после подне прозуја прва граната па онда шрапнел, па други, трећи и тако даље, те ми опет сиђосмо мало у сутерен, јер су опет падале око нас. Али ово потраја само један сат. Одговарали су само наши дебанжовци. За спавање сиђемо опет у сутерен, али је ноћ прошла на миру.

14 сеnт. недеља. У 8 поче пуцњава и с Града на мониторе и с монитора на Град и на нас. И продужи се до 10. У 10 поче и жива пушчана ватра код нас на Дунаву. Али мало па све престаде. А после подне у 4, чим изиђох, чу се наш „градлија". Знамо шта је — иду нам г. г. монитори у госте. И већ почеше да нам долазе поздрави, и то прво на Град, па на нас, па и преко нас горе на варош и чак на Палилулу.

И ми морадосмо опет мало и за видела у сутерен а и после на спавање.

Око 10 опет пуцњава само нешто ређа, око 3 појача и у зору се разви веома жива и топовска и пушчана ватра, и то прво на Дунавском Кеју, па онда тамо на Сави, па испод Града. Види се, да се свуд имало посла с мониторима.

15. сеп. понедељак. Ова пуцњава се продужи данас готово до подне, и ми цело пре подне проведосмо у сутерену. Испод Града су и даље пуцали, али ми изиђемо да мало ручамо. Пуцњава мало престаде па се мало после опет настави и ми опет сиђосмо у сутерен. У тој паузи дође Божа и исприча нам, да су оно јутрос наши прелазили и била је јака пушчана борба код њихове Жел. Станице. И митраљези с њихових монитора су пуцали на нашу пешадију. Данас прелазе на чамцима у Земун. Отишао је и председник општине г. Котур. Дошли су и руски минери и неће га монитори још дуго шкљоцати око Београда. А ноћас су доведене и све старосрбијанске трупе — 12 возова војних прошло кроз Лапово. Зато је путнички воз имао 18 сати задоцњења.

Око 5 престаде пуцњава, а око 6 отвори се опет јака и пешачка и топовска борба више Земуна, а ми сиђосмо у сутерен с уверењем да ћемо ноћас мирно спавати.

Али није тако било. Тек што полегасмо, око 9, оно се отвори тако силна пуцњава и пушчана, и топовска, и митраљеска на целом фронту да сам морао да устанем, да се обучем и изиђем да видим. Нарочито ме вукла нека чудна, необична развучена пуцњава као да се неко дере! Чинило се, да је ту близу, на Кеју Дунавском, а оно није него на Сави! Каква је то сад борба на Сави, ако су наши у Земуну и на брду више Земуна?! Ако наши прелазе, откуд њихових толико, да им дају толико отпора? Ако њихови покушавају да пређу, како смеју, кад су им наши иза леђа? А да би забуна била још већа, они су пуцали и с монитора и на Град и на варош. И сва је ова галама трајала до после 10. После је целе ноћи био мир.

16. сеп. уторак. Ујутру освану дан мутан и кишан, али без пуцњаве до 10. А у 10½ поче да грува наш велики топ или с Града или с ког другог места — није могло да се разликује добро због ветра. И због кише не излазих никуда,

него сам читао новине „Правду“, „Депешу“ и „Политику“, и из њих записујем све главније ствари у свој дневник.

Ево је 11 сати прошло и наш градлија још грува. А на шта? Не знамо; нико му не одговара. Госпа Ружа долази с пијаце и прича, да су наши синоћ сузбијени, јер нису имали топова. А оно ноћас је ишла уза Саву једна ратна лађа с два шлепа, па наши пуцали на њу, те шлепове потопили, а она умакла горе Ади. Ено је и сад горе!.., Наши на јуриш отели од Шваба 7 топова с муницијом, те после с тим пуцали на њих... И куми причала њена новинарка, да су наши сузбијени и ноћас пребачени из Земуна на нашу страну. Око $11^1/_2$ престаде наш градлија, и до 3 сата ништа се не чу. А око 4 опет пуче неколико, чини се опет с града. Занимљиво је, да се данас не чу ниједна пушка ни њихов топ. И ноћ прође на миру.

17. септ. среда. Дан леп. Обучем се и пођем право за дрва на Дунав. Кад сам био код Св. савског Дома угледам један монитор на Дунаву спрам Земуна, где се измакао чак на супротну страну па непрестано пуца.

Ту, на улици, беше војник (стражар), који не да̀ даље Граду да се иде. Ја га запитах:

— На шта пуца, Бога ти, војниче, онај монитор?

— На Земун, Бежанију и оне положаје по зади, одговори он.

— А зашто тамо пуца? упитам ја.

— Мисли, да има наших! одговори он.

— А зар нема?! запитах ја даље.

— Веле да нема; да је одступила наша војска! А не знам! одговори он, слежући раменима.

— А би ли они пуцали на своје? запитах га ја.

— Не би, одговори он.

— Ако нису наши тамо, нису ни њини, рекох му ја.

— Тако је! одговори он са свом поузданошћу и радошћу, што нађосмо тако згодан одговор. А за већу сигурност он додаде:

— Да су они тамо, гађали би они Београд не би они ћутали....

И ја одох на дрвару М. Николића иза Дома и узех дрва и однех кући на миру; и за све то време не паде ни на Београд ниједна граната. Затим одем на пошту, која је сада била у Трећој Гимназији, па преко Ркалишта и Палилуле

дођем кући. И за све то време пуцао је само наш градлија. А монитор окренуо прво на Аду (Циганлију) па после и на Београд.

По свему излази, да су наши задржали и Бежаниски Вис и положаје иза Земуна, али је грô наше војске отишао Обреновцу, где су они покушавали прелаз.

И после подне, и вече и ноћ проведосмо на миру. Али опет код Баба-Лујзе преко пута (у Крстићевом) сутурену.

18 сеӣш. чешвршак. Дан прекрасан, али ја немам куд да идем; него остајем код куће да прочитам све новине и заведем у свој дневник и јучерашњи и данашњи дан. С тога што је један монитор био умакао уза Саву, очекивали смо, да ће се у повратку мало оказати. Па не би ништа. И цела ноћ прође на миру као да није рат.

19 сеӣш. ӣешак. После лепе месечине и јутро дивно. И дан леп, и ја изађох до Црв. Крста, па одатле Чика Љубином ул. до Споменика, па онда Коларчевом до Теразија, па Балканском до Краљице Наталије, па том улицом на Зелени Венац, па Космајском на Варош Капију и свуд сам гледао грдне рушевине, јер их је сад било много више. Нарочито оне у Космајској улици и на Топличином Венцу биле су за ме нове, које пре не бех видео.

И данас и дан и ноћ прође на миру.

20 сеӣш. субоша. Кума донесе вест, да наше ствари стоје „одлично“ и да је све учињено, да се спречи даље бомбардовање Београда. И доиста ни данас ни ноћас не би никакве пуцњаве ни с монитора ни с Града ни с других положаја. И ми изиђемо из сутерена и ноћисмо у својој кући. -

21 сеӣш. недеља. Јутро лепо и до 10 мирно. У 10 поче један монитор све са по 2 метка опет од Земунске стране и пуцао је до три сата. Нисмо знали на шта пуца. А увече сазнасмо, да су пуцали на Аду Циганлију и на Саву код моста. Тамо су они остављени шлепови, па наши ишли те узимали храну, и пробају да их привуку нашој обали; а они не даду, него бију и терају их. А наши опет на њих, те се отвори права борба. (Ово нам потврди и један неборац из нашега двориште, који је и сам ишао у чамцу шлеповима за пиринач те замало није погинуо).

22 сеӣш. ӣонедељак. Освану велика, густа јесења киша и хладно јутро. И до подне скоро све мирно. У 11 ја одох

у нужник. Наједанпут сину нешто да осветле цео нужник као собу. Па се онда разлеже тресак да се затресе и земља и нужник и поче да пршти и кров и прозори на околним кућама. Док ја изиђох, већ је двориште било пуно и сутеренске и друге публике и показују место где се штрапнел распрскао, и шта је коме учинио штете. То је онај монитор, што је био отишао низ Дунав, па се сад вратио... И он оде даље уз Дунав шкљоцајући непрестано. И шкљоцао је тамо према Земуну до после 4; само остали меци не знамо где су му падали, и јесу ли се распрскавали; јер се нису чули. У 4 и по сунце за облак, а монитор за врбак и онда мир. Воз данас није долазио до станице него само до Топчидера.

23 сепш. уторак. Јутро лепо, али хладно. Око 11 поче један топ да пуца, и пуцао је до после подне, а нити знадосмо одакле ни на шта. Пре подне нам се чинило да пуца наш градлија некуд преко Земуна, а после подне чусмо, да је њихов монитор опет пуцао на Аду Циганлију, на наше, који су превлачили ону лађу и шлепове њихове на нашу страну. Хтели су, веле, да је потопе, па је нису погодили, и ако су избацили преко сто метака на њу... Ноћ прође сасвим на миру.

24 сепш. среда. Излазио сам и ако је дан био мутан и један топ, опет или с монитора или од Хуњадијеве Куле више Земуна непрестано пуцао — по свој прилици опет на Циганлију. А око 7 увече зачу се прво неколико топовских пуцњева или с Вишњичког или Миријевског Брда, па после све више и све ближе к нама, док се најпосле на Дунаву око Кеја не отвори права паклена и пушчана и митраљеска борба, где су се чуле и бомбе. И то потраја до после 9, а с монитора су и даље пуцали, после 9, али ми полегасмо.

Услед гласа, да је Земун узет и да су Швабе отеране са њихових положаја око Земуна, те да нема ни бомбардовања више на Београд, овога дана беше дошло пуно наших Београђана избеглица неко да види како је, неко јуначки да остане код своје куће — доста су их, веле, оглобили тамо у Нишу, Јагодини или Крагујевцу! А неки да узму штогод топлих ствари, па опет да се врате. И док је нама ова пуцњава била сасвим обична, они се нађоше у небраном грожђу. Да је дан, они би стругнули овога часа, али су се већ свукли и полегали. И једва су неки устали, да гледају заједно с нама. И ми смо их дирали, да је ово наш „концерат", приређен у част њи-

хову!... Ујутру ниједнога није било, ни онога што је дошао да види како је, ни онога који је дошао за мало „топлих ствари“...

25 сепш. четвртак. Све мирно до 10. Тада почеше да придолазе нове избеглице, а пола их се веле, вратило још од Ресника, кад су чули за јучерашњу пуцњаву. А ми већ почињемо да се поносимо како смо „јунаци“ па се „не бојимо,“ а њима да се смејемо, како су кукавице па не смеју својој кући да дођу!

Око Аде Циганлије су се ваздан чуле пушке па каткад и по нешто крупније. А око 4 после подне поче и наш „градлија“ да грува. За тим почеше као обично и с монитора да долећу и падају на Град и преко Града око нас. И то потраја добар сат. Ми смо имали 3—4 гошће, које у Нишу и Скопљу зову „побегуље“ и које су јуначки дошле кући и опет се дивиле нашему јунаштву, а ми се смејали њиховој страшљивости. Срећом њиховом увече престаде све и ноћ проведосмо на миру. Али су ипак једва дочекале јутро и гледале да измакну што пре барем преко Топчидерског Брда.

26 сепш. петак. Од јутрос беше мир, но до 10 а сад дође Христина с пијаце и вели: „Ено већ *монитор* започиње кавгу отуд од острва; али меци му падају негде далеко те се не чују. Али се свет опет узнемирио, те се жури кући....

У 11 дође Боса и вели: „Знаш, тата, на шта пуцају?... На стругару. Тамо граде чамце, а они мисле за прелаз, па не даду“.

А ноћашња ноћ прође сасвим на миру. Али од бежанаца и „побегуља“ нема више никога у Београду....

27 сепш. субоша. Данас смо ваздан срећно прошли без икакве пуцњаве, па се ни ноћу ништа није чуло.

28 сепш. недеља. Киша. Зато не излазих. И данас прође и дан и вече и ноћ без „концерта“.

29 сепш. понедељак. Топови су почели да грувају још пре зоре и грували су непрестано, али не знамо одакле и на шта. Обукох се, да идем на пошту. Кад сам био у Кнез-Михаиловој улици изиђем на Обилићев Венац, одакле и чујем и видим и пушчану борбу на Бежанији и да суделује и наша артиљерија и с Града и с Бановог и Топчидерског Брда. Хтедох преко „Зеленог Венца“ Теразијама, али ме војник врати, вели, није слободно — падају овамо! Онда ударим Космајском

ул. Старом Телеграфу, па на пошту, која у 9½ већ беше затворена! Одатле продужим Мађедонском (сад Поенкаровом) Другој Гимназији, те разгледам нове рушевине и у тој улици. Интересантно је, да су пуцале и наше хаубице с Калемегдана и од Синагоге. Пушчана борба престаде око 10—11 сати, а топовска продужи и даље, али је знатно проредила. У 2 је веома учестано пуцао наш дебанжовац испод Града на Малом Калемегдану, па се око 3 ућута. Али је убрзо почео негде у већој даљини или какав машински топ или каква цела батерија да пуца плотуном. Али где и на шта? нисмо могли да сазнамо. Око 4 дође Драган Кумин из Црвеног Крста и прича, да је све било око бежаније, да смо ми имали 12 рањених, а они много више, око 500. Нарочито су их сатирале наше гранате.... А увече Душан Ђокин вели, да је једна опет пала на „Зеленом Венцу" и разбила главну цев водоводну. А Христина вели: Ја сам ишла Јабланском улицом (Дечанска, или пре ул. „Два Јаблана") а једна паде и „распродира" се тако баш пред мене!... Пуцњава се продужила до у ноћ. У вече смо седели у малој соби до улице као обично. Жандарм с линије лупао нам је на прозор и опоменуо да угасимо лампу или метнемо какво ћебе на прозор те да се не види светлост; хоће, вели, да пуцају.... Али ноћ прође на миру. Само је била ужасна помрчина и киша.

30 сеиш. уторак. Освану јутро кишно и хладно. С тога не излазих никуда. А топови почеше још од 6. А нити знамо чији су, ни на шта пуцају. И цело пре подне чуше се неки необични дуги и потмули, учестани пуцњи, рекао бих мониторски издаље. Дође Фрања и прича, да су наши јуче заузели Бежанију и све положаје горе иза Земуна, и да је наша артиљерија све разјурила; а они су имали само 1 топ и пуцали с монитора. Мало после долази и Божа и потврди све ово, и вели, да су они из монитора највише пуцали на Саву те тражили мине.

Тако завршисмо и трећи ратни месец, ни у Земуну ни без Земуна. Ми смо у Београду, онде где смо, и онако како смо и били. А где је војска — то нити знамо нити за то смемо да питамо....

Улазимо у октобар.

1 окш. среда. Јутро лепо: киша падала па престала; још је облачно, али нема опасности од кише; а мало после па

освоји сунце. Изиђем до поште па после прођем улицама, којима нисам пролазио. За све то време до мога повратка чули су се од Града, иза Града или са њега топови, и мени се чинило да су опет узрок монитори, и наши пуцају против њих. Ово је трајало и после подне до самога мрака, али тамо на Сави. Данас се тврдило, да су наши узели Бежанију. Увече нико не долази и не чусмо ништа ново. А ноћ проведосмо на миру.

Ето тако почесмо четврти месец „рата“.

2 окт. четвртак. Ујутру лепо сунце, али хладно. Монитор пуцкара још од јутрос. Изиђох да видим на шта пуца. Кад сам био код Калемегдана две падоше у близини Реалке. Ударим Кнез-Михаиловом улицом и код нове зграде Академије Наука сретнем се с једним познаником. И док смо се ми поздравили, пуче један метак на Калемегдану и ми видесмо само дим. Али одмах за њим пуче други баш више Карађорђева Споменика и ми уграбисмо да видимо црвен пламен и бео дим. Значи да је био шрапнелски метак. Ово је трајало све до 4 сата по подне. И све на Град и око Града. Једна додуше паде и у близини нашој у Страхинића-Бана ул. на раскршћу њеном с ул. Краља Петра, али само једна. Око 4 покрише небо неки црни облаци са запада, те се врло рано смрче и ваљда зато монитор и престаде с његовом уобичајеном песмом. После чусмо да су данас пуцали и из других топова с положаја иза Земуна, и гађали су нашу станицу у Топчидеру. Зато воз више неће долазити ни до Топчидера, него само до *Раковице.*

3 окт. петак. Данас цео дан без пуцњаве, па и ноћ прође на миру. Да не рачунамо каткад по који пуцањ, који чује само по који бежанац или која „побегуља“, ако су се случајно нашли још у Београду.

4 окт. субота. Освану лепо сунце. Изиђох за славску свећу. У даљини се непрестано чују топови — не знамо где. Али видох, да и наши пуцају с Бановог Брда. Све новине данас пишу о *поразу Аустријанаца* на Гучеву и Дрини.

Око по ноћи пуцали су и наши с Града, а веле да се чула и слабија пушчана борба. Ноћас је наш рефлектор с Миријевског Брда чешће осветљавао Дунав све до више Земуна.

5 окт. недеља. Од јутрос се чуо по који градлија све до подне. После подне прође готово на миру. Па и ноћ на

миру до $2^{1}/_{2}$. А око $2^{1}/_{2}$ почеше топови, и пуцали су до сванућа; веле њини с Хуњадијевог Брда на Топчидерско и Баново Брдо.

6 окт. понедељак. Св. Тома. Пре подне готово без пуцњаве, па и после подне све до мрака па и даље чак до пола ноћи. А око 2 је опет почело да пуца па је трајало до самога сванућа.

7 окт. уторак. Јутрос лепо, и топло сунце. Пуцање се чује, али нико ништа не прича. Опет су они пуцали тамо на Мост, на Баново Брдо и Топчидер. А после подне као да се пуцање чуло и оздо од Карабурме. И на томе се сврши, и ноћ прође потпуно на миру, и ако су данашњи дан оглашавали за неки „критичан“ дан.

8 окт. среда. Лепо јутро и дан ваздан леп. И све би било лепо да пре подне није летео над Београдом један њихов аероплан и бацио две бомбе, које су пале тамо око Телефонске Централе. И ноћу око 2—5 часа чула су се 6—8 топова уједанпут па после до зоре пуцао је све по један.

9 окт. четвртак. Јутрос мутно са ситном кишом. Зато не идох никуда. А од 3 поче да шкљоца и један монитор од Земуна, као баба кад кашље, али меци нису падали овамо него чак на Топчидерско и Баново Брдо — траже људи војску. А од 12 ноћу пуцали су и други, нарочито на нашег „Француза“ на Карабурми (који тера 22 км.)

10 окт. петак. Лепо јутро и цело пре подне. Излазио сам да свршим многе послове и не чу се нигде никаква пуцњава. Тек ноћу око 11 почеше њихови од Земуна пуцати на Град, па после су падале и преко града, овамо око нас. (Једна је ударила у Електричну Централу и опет покварила оно што је било оправљено; а једна је пала на рибарску пијацу).

11 окт. субота. Опет лепо јутро и дан леп и без пуцњаве и пре и после подне. Само се негде у даљини чула слабија канонада, да ли горе уза Саву или доле низ Дунав, није могло да се разазна. И ноћу мир.

12 окт. недеља. Опет лепо јутро. Изишао сам до Окружне Команде па одатле у Зорину улицу, па после на Крагујевачки Друм, па поред Звездарнице и Богословије, улицом Војводе Миленка у ул. Милоша Великог, па Жел. Станици, па поред Хотел Бристола до Саборне Цркве, па преко Вел. Пијаце кући. За све време тога великога пута чула се и пушчана и топов-

ска пуцњава највише тамо на Сави. А са Западног Врачара и гледао сам борбу на бежаниској коси, како се пешадија наша пење на вис а на њу сипљу шрапнели од земунске стране с монитора. Причали су ми, да су од јутрос пуцали и на Аду, на ону лађу са шлеповима и да су је били запалили. Сигурно је дакле, да њихови топови гађају нашу пешадију, а наша пешадија хоће да заузме бежаниске положаје. У подне престаде сва пуцњава и после подне прође на миру. А ноћу у разним размацима чуло се једно десетак топова. А чији су, где, и на шта су пуцали, то нисмо могли сазнати ни сутрадан.

13 окт. понедељак. Данас прође без пуцњаве и пре и после подне. Али је друга једна ствар узбунила цео Беград. Данас полиција протерује из Београда све стране поданике. Протерује их у унутрашњост па где ко хоће. Само да нису у Београду — због шпионаже. И наша Анка „вешерка“ мора да иде, а „веш“ нам остаје у кориту...

Ноћу пуцали и топови и пушке, особито ујутру, и зато је Јулка око 5 устајала да се пакује и она.

14 окт. уторак. До подне мирно, а у 12 поче да шкљоца један монитор, а меци су му падали опет тамо негде на Сави. Око 2 престаде, и до мрака мир. Сиротиња продаје ствари и плаче, што мора да иде од своје куће. Због кривих страдају и прави. Тако је увек и било.

15 окт. среда. Леп дан, без пуцњаве. Прогнаници се селе, продају ствари по што за што, да имају с чим да пођу; растанак, љубљење, плач...

Ноћу око поноћи отвори се права канонада, пуцњава и с једне и с друге стране, и трајала је пун сат. После је проредила, тако, да је у зору сасвим престала.

16 окт. четвртак. Цео и дан и ноћ на миру.

17 окт. петак. Дан необично леп, чује се по који топ; веле, наш с Бановог Брда на Бежанију, и тамо преко ње. Улицама кретање као да није рат. А у вече почеше да долећу аустриске гранате на Град, а наши почеше да им одговарају, али за мало па престаде све и ноћ прође на миру.

18 окт. субота. Дан леп, али има пуцњаве. Прво су они пуцали на Чукарицу, веле на неку објавницу, па су после пуцали и наши с Бановог Брда на њих. Главно је, да у варош ниједна није пала. Ноћу није било ничега и спавасмо на миру.

19 окт. недеља. Јутро мутно и ветровито. Зато не идох никуда, него читах новине. А и у њима нема добрих вести. Мутно с поља, мутно и нама у души. После подне пуцаше топови, али не знадосмо ни чији, ни на шта. Ноћ на миру.

20 окт. понедељак. Данас ваздан није пуцало. Данас је код цркве св. Марка образован одбор за прикупљање прилога за сиротне браниоце Београда. И ја сам био једини из кварта Дорћолског. Зато је и пало на мене да са две даме будем и у ужем одбору за овај расељени крај. Увече кад смо полегали, пукло је неколико наших с Града, али се све убрзо свршило и ми смо спавали на миру.

21 окт. уторак. Дан леп и до подне мир. Око 3 поче „манитор“ (Христинин) да кашљуца. Доцније почеше и наши с Града, и ово је пуцкарање трајало до 9 у вече. А ноћ прође сасвим на миру.

22 окт. среда. Излазих у Одбор за признанице и легитимације у Осн. Школу на Ист. Врачару. Онда сам се преко Тркалишта, Битољском и Маћедонском ул. вратио кући. Свуда забринутост велика, јер се чује, да је Аустрија дигла на нас пола милиона војске, да је довела војске и с талијанског и румунског фронта, да су наши из Босне враћени и претерани преко Дрине и напустили Лозницу и Шабац и целу Мачву... Топови пуцаше цело пре подне, донекле ми се чинило наши с Града, а после рекоше њини с Бежаније, пуцају на Баново Брдо те траже нашу војску и топове. Па помислимо, ако окрену на Београд, лепо ће нам ићи. Онда Јово на ново; испочетка, стара песма!... С таквим мислима сам ишао кући. Код Думине кафане ми се придружи и Божа, и он потврди све оно што се „чује“ и „говори“ горе по вароши, и подели бојазан, да ће се моћи поново сузбити сила од пола милиона.

4 је сата по подне. Пуцњава беше мало престала, а сад поче све јача и све се више чује тешка артиљерија. Одох опет у Одбор и вратих се. Пуцњава мало ослаби. Али увече таман вечерасмо и полегасмо а оно поче поново и траја мало јаче од сата па престаде. И онда смо спавали на миру до у јутру.

23 окт. четвртак. Јутро лепо с помало ветра. Али опет одох у Одбор. Из Одбора одем кући и одем у кварт, да пријавим нашу функцију. Ваздан прође без пуцњаве. Увече дође Божа па донесе вест, да су Аустријанци на Шапцу страшно потучени, страшније него и први и други пут, али битка није још

свршена. Ноћу је само око три сата било мало топовске пуцњаве на Град или наши с Града на њих, или обоје.

Данас су прорадити трамваји на пругама: Душанова—Н. Гробље, Теразије—Гробље, Теразије—Смед. Ђерам и Споменик—Славија. Ох, радости наше, као да они неће пуцати на трамваје!... На послетку, нас је ово подсећало на мир и нормално стање, па смо му се и за то радовали...

24 окт. петак. Јутро мутно, облачно и ветровито. Прилоге почињемо од сутра! Дакле данас немам куд да идем: Боса ми заложи собу и седох да читам и ово запишем. Вазда̂н мирно и долазише на разговор, а баба Живка с плачем што јој је син Милорад (Антула) интерниран у Маџарској.

Тек што у 10 полегасмо, а на Дунаву се чу пуцњава, и то прво пушчана, па онда почеше и топови. Донекле су долетали само куршуми, а после почеше и шрапнели. Ја сам устајао, да видим откуд ово и зашто је, па нисам могао да ухватим. Најпосле ми се учинило, да су наши хтели да маскирају намештање француских топова...

25 окт. субота. Јутро опет мутно, облачно и ветровито. Г-ђа Милева прича, да је чула од једног официра, да су оно ноћас Аустријанци покушавали прелаз на Кеју. Кума била на Гробљу, па чула да су ноћас они намештали мине на Дунаву, па им ветар није дао. Госпа Ружа нашла јутрос куршум пред својим вратима. Прошле ноћи ударила је граната у Кузмановићеву кућу и пред кафаном „Албанијом“ у Коларчевој улици; у Трговачки Суд, код Реалке, у кварт Дорћолски, кафану „Златибор“ и многе куће у Душановој улици.

Ово је све од прошле ноћи. А данас нема шта да се забележи.

26 окт. недеља. Пре подне ни данас се не чу ништа. У 3½ после подне поче монитор од Земуна да кашље, али меци његови не падају овамо нити се чује где падају. Или се не распрскавају, или падају далеко тамо на Чукарицу и на Аду Циганлију, па се не чују. А увече чусмо да су падали испод Варошке Болнице и Ботаничке Баште — мисле да су гађали Карабурму (француски топ) па нису могли да добаце. Пред Зору опет иста борба и пушчана и топовска. Јулка опет устајала и облачила се.

27 окт. понедељак. У јутру рано дођоше и Кума и Нада, да идемо да купимо прилоге. И обиђосмо целу Душанову улицу

и свраћасмо где је год кога било и скуписмо једва 33 динара у новцу и од прилике толико и у стварима.

Данас прође и дан и ноћ без пуцњаве. Госпа Милева вели: „Нестало Швабама муниције“...

28 окт. уторак. Данас обиђосмо Страхинића Бана и Јованову улицу и прошли смо нешто боље него јуче у Душановој. Поговара се да су Аустријанци прешли код Смедерева и неки додају: и узели Смедерево и надиру Младеновцу, да пресеку одступницу нашој ваљевској војсци, која одступа од Дрине.... Под овако тешким утисцима пред вече изиђем горе у варош, да се видим с ким год и чујем штогод. И срећом, нађем се с једним пријатељем, који је имао тазе презбиро у џепу: да су *Аустријанци страшно потучени на Смедереву и пребачени преко Дунава....* Значи дакле, да су били заиста прешли!

Данас је можда једна једина граната пала на Београд, и то на Врачару у Немањиној улици код „Црне Мачке“ и убила једног жандарма. И ноћас мир.

29 окт. среда. Дође Кума и Нада, те обиђосмо Јевремову и Симину ул. Сад смо тек видели шта је рушевина у нашем крају. Нема куће неповређене. И оне, као и људи у рату: неког однесе, неког само начне, а неког поштеди сасвим. Док смо ми обилазили профијукаше 2—3 гранате преко нас и ми се згледасмо, а моје даме и дадоше на знање, да би волеле да су сад код куће, али јуначки продужисмо до подне. После смо сазнали, да су ове пале чак горе код Цветног Трга и раниле тројицу. После су и наши с Града почели да им одговарају, а они опет на њих да пуцају, те се отвори мала канонада на Град и с Града. Али није дуго трајала. Пред вече се опет чули чешћи топовски пуцњеви, али нисмо могли погодити одакле. Зато смо се надали ноћас, а оно ноћас напротив не пуче ниједан топ.

30 окт. четвртак. Око 9 пођосмо у скупљање прилога. И обиђосмо нашу страну Скадарлије и нашу страну Југовићеве ул. и обе стране Краља Петра ул. до Душанове. Чим се вратисмо из скупљања прилога кући, сазнадосмо, да се на Крупњу води очајна борба и да се Врховна Команда наша из Ваљева преместила у *Крагујевац!*... Пред 5 почеше око нас усред вароши пушке! Шта је то?: Још се ми чудимо и питамо, а деца вичу: „Аероплан, код Думине кафане“! И док

сам ја изишао, он је већ био повише Мале Пиваре и изгуби се на тој страни и пушке престадоше овамо, али су пуцале тамо.

После подне цело није пуцало на Београд, али се чула страховита пуцњава горе, Обреновцу...

31 окт. петак. Јутро мутно. Дође један војник из Обреновца и прича, да је јуче више Обреновца на Сави била страшна битка. Аустријанци су опет продрли у Шабац а из Шапца сад надиру низа Саву, па их наши дочекали, жестоко потукли и заробили око 20.000. И данас доносише прилоге за сиромашне браниоце Београда. У новинама ништа с нашег бојишта. Нагађамо, да није добро. Ево је већ 1 сат после подне, и још нема „Правде" и „Политике". Извесно је имала цензура посла. А то значи, да су јавиле штогод с бојног поља, а то није добро, па полиција не допушта да се шире „обеспокојавајући гласови". Око 2 изиђе „Правда" и у њој чланак: „На граници Отаџбине: како смо се борили и уморили, али како још имамо да се боримо, јер је моћнији непријатељ са свом жестином..."

Већ је 4 а „Политике" још нема! Још се више правдају нагађања о недаћи нашој... Много се нешто крије; а добро се никад не крије... Тестини синоћ одоше сви, и без њих нам нешто празно, јер смо свако вече били заједно.

Ето тако ми завршисмо и четврти месец овога неравнога рата истина без Аустријанаца у Београду, али с Аустријанцима у Крупњу, Лозници, Шапцу и целој Мачви...

Улазимо у пети, најнесрећнији а за тим и најсрећнији месец.

1 нов. субота. Ваздан мутно и ваздан мирно, без икакве пуцњаве, па и ноћу. Увече се видело као севање муња на западу, а мени се чинило да то нису муње него наши топови на Дебрцу...

2. нов. недеља. Данас од раног јутра најјача киша. Пре подне се чуо само понеки топ, а после подне мало чешће, али све њихови на Град. Тако и ноћас.

3 нов. понедељак. Јутро јединствено а за њим прави летњи дан. Изиђох да примим и моју и Јулкину пензију. Па и ако је био већ трећи дан примања опет је било толико света, да сам нашао за добро, да мало прошетам улицом Милоша Великог до Америчког Посланства и свршим тамо неки посао, па дођем доцније. Уз пут сам слушао грдну пуцњаву горе, уза Саву.

Свет је застајао те слушао. Чинило му се, да се све више примиче Београду... Уз пут налазио сам се с многима и разговарао разуме се о ситуацији нашој на бојишту, а нарочито у Београду. Наравно, да смо готово сви налазили једногласно да је она веома мучна, да не кажемо очајна. Многи говоре (само у поверењу), да Аустријанци од Шапца иду низа Саву Београду, да су већ стигли до Обреновца, да сад наваљују даље низа Саву, и да се већ на Умци и у Остружници у велико чује борба. Према данашњим извештајима с бојишта, наравно усменим, многи се боје и да ноће у Београду а камо ли да останy даље.

Данашњи коминике Врховне Команде каже: „Услед велике бројне надмоћности, којом је непријатељ продро у нашу земљу, наше се трупе постепено повлаче, да би примиле битку под што повољнијим приликама“. (И онда се ређа, која је места све напустила наша војска — таман до Ваљева!...)

Ноћас до 3 сата било је мирно. А после три пуцали су на Град и опет тамо на Саву, али смо ми на дунавској страни мирно спавали.

4 нов. уторак. Данас у извештају Врх. Команде каже се овако: „Сви наређени покрети наших трупа извршени су у току 1 и 2 нов. у највећем реду. Морал наших трупа одличан. Будући развоји наших операција могу се очекивати с пуним поуздањем“.

И све новине место тачнијих извештаја, позивају публику на веру, наду и стрпљење... Послушали смо их и мирно вечерали и по вечери се разговарали и забављали као да није ратно стање.

5 нов. среда. Направио сам по два списка: један за новац, а један за прилоге у стварима, па ће по један да остане у Одбору, а други потписан они врате нама. Свуда смо ми давали признанице с нашим потписима, а сад је ово нама општа признаница, да смо ми све прилоге предали. И дођоше кола из Станице и однех све, те предадох и ствари. Ни данас није било борбе, а у вече, кад смо хтели да легнемо, пуче неколико њиних на Град. У новинама све с туђих бојишта, а нама криво што нема ништа с нашега, него прича ко како хоће.

6 нов. четвртак. Излазио сам и данас, али се није чула никаква пуцњава, док сам био горе, али кад дођох до Васине улице пуче један од Земуна и граната паде негде испод Велике

Пијаце. Док ја дођох до Класне Лутрије, падоше још 3—4 од Пијаце па до Позоришне ул. А један ми рече, да једна паде и на Електричну Централу. Мало ниже сретнем Ж. и он ми рече: да су борбе биле на Колубари и они су били прешли на ову, десну, страну, и борбе су биле на Дражевцу и у Конатицама. Оно су се с Мислођина чули ономад онолико топови, кад сам ја мислио с Дебрца. *Ваљево је евакуисано*...

Ево данашњег извештаја:

„У току 3 и 4 Нов. наша заштитна одељења повукла су се *с* линије Ваљево—Уб и том приликом се потпуно евакуисала. Непријатељ је покушао да узнемири наше покрете, али су његови покушаји осујећени снажном и прецизном ватром наше артиљерије, која је одлично вршила свој задатак...

До подне хладно, а после подне поче и снег и по брдима обеле. Како нам је време споља тако нам је хладно и суморно и унутра у души. Јер су све вести и причања усмена наглашавала озбиљност ситуације. Један војник причао, да је изгубљен и Лазаревац и Аранђеловац и да се сад евакуише и Крагујевац!... Сву ноћ киша са снегом и густа помрчина. За дуго нисам заспао, бринући још шта ћу да радим?...

7 нов. петак. Освану ужасна киша са снегом. Ми у соби и у постељи озебли! А како ли је нашима на пољу! А како ли је Швабама! Таман се ми згрејасмо и дођосмо до кафе, а упаде у кујну г-ђа Милева с пијаце и вели: Не бојте се, добро је! Швабе потучене. Штурм им зашао за леђа и отео око двеста топова!... Дође Живко; и он то потврди. И вели, да Швабе није победила наша војска, него наши инжињери — својим нерадом. Јер су се Швабе просто давиле у блату по нашим путевима...... Увече опет добри гласови: Како се Швабе даве по мачванском, тамнавском и колубарском блату и како су наши начелници колубарски и ваљевски још у Мионици а београдски у Лазаревцу.

Увече између 7 и 8 опет се чу неколико топова, по свој прилици њихови на Град.

8 нов. субота. Св. Аранђео. Јутро лепо: изведрило се и рашчистило се, само ужасно хладно. Прво јутро мрзло. Цело пре подне чуше се топови озго од Обреновца. У „Пијемонту" има ово с наших бојишта: „У току 5 нов. непријатељски напади на наше положаје југо-западно од Лазаревца одбијени су нашом артиљеријом и противнападом наше пешадије. Исто

тако наше трупе су потукле код села Брајковића, на путу Ваљево—Косјерић једну непријатељску колону и нагнале је да се повуче у нереду. А у „Политици“ ово: „Има већ 15 дана како је нашим трупама наређено повлачење из стратегиских разлога на положаје на којима се данас налазе. Повлачење је извршено у највећем реду и по напред утврђеном плану. Том приликом није било никакве веће борбе, али је било неколико озбиљних местимичних сукоба, нпр. код Парашнице, Курјачице, Мишара и Јевремовца, Смедерева, Бајине Баште, Уба и Стублина. При овим сукобима Аустријанци су увек били одбијани с огромним губицима. Ни у једном случају, сем једино код коте 708 на Гучеву, Аустријанци нису успели отети наше позиције, које се на супрот свима фактима представљају у аустриским извештајима као незаузимљиве због многих и од дугих година подигнутих утврђења. Аустријанци су наша утврђења заузимали тек онда, када смо их ми евакуисали...... „Бомбардовање Београда још траје“.

Данас после подне измеђ 3 и 4 отвори се право бомбардовање, какво поодавно нисмо имали. Наши Французи с Карабурме опазили неко кретање око Земуна, да ли на води или горе на брду, не знамо, тек они су прво заподели кавгу. У том су и они с монитора стали одговарати. Али они нису могли добацити до њих, него су њихови меци падали овамо много ближе. Једва да су добацивали до Кланице. Иначе су све падале овамо ближе на саму варош. Неке су падале и у Видинску ул. око Мале Пиваре. А највише их је падало у оно ново предграђе од Видинске и Милетине улице па овамо Дунаву до Кланичне пруге. Ми истрчасмо на улицу да гледамо а преко нас прелећу и наше и њихове, које у близини и експлодирају и свет отуда бежи и трчи као избезумљен и неки се не зауставе чак до Ташмајдана... Ово је потрајало све до 10 увече, па је после било мирно целе ноћи.

9 нов. недеља. Јутро суво, али хладно, спремно за снег. Не чује се никаква пуцњава. У новинама („Пијемонту“) извештај још од *6 нов.:* „Непријатељ је нападао на фронту Шопић—Ушће—Љиг. Његов је напад нарочито био снажан на југо-западу од Лазаревца. Непријатељев је напад трајао целог дана. При том непријатељ је развио снагу више од једне дивизије. После упорне борбе непријатељ је бачен назад с огромним губитком...“

После подне чуо се само по неки топовски пуцањ око Београда, и то, чинило нам се, с монитора.

10 нов. понедељак. Јутро лепо. Обучем се и изиђем да свршим неке послове по вароши. Свуда чујем да је на Колубари добро: има много и плена и заробљеника. У повратку ударим преко пијаце, да узмем воћа. И док сам ја узимао, прозуја их 3-4 од Земуна тамо Палилули. А док сам дошао до куће, прозуја их и паде у дну Позоришне улице, Скадарске и око Мале Пиваре још десетак. Мало после сазнам, да је 5-6 граната ударило у саму Пивару. Али ова пуцњава траја до $1^1/_2$ после подне. А вече и ноћ прођоше потпуно на миру.

11 нов. уторак. Јутро мутно и хладно; промичу крупне пауљице снега, а у бурићима лед с прста дебео. Леди се и просута вода по дворишту. И данас пуца монитор, али гађа тамо Саву, а у 4 престаде и тамо. А после подне, око 2—3 сата поздравише 4—5 граната и наш крај.

На Колубари непрестано добро. Г. Теста чуо, да смо већ повратили и Ваљево, Уб, Обреновац и Пећску!.... Број заробљеника порастао на 16.000. У току 9 т. м. продужене су борбе на линији Лазаревац—Мионица. Наше трупе северно од Мионице бациле су непријатеља назад. Том приликом заробљено је 3 официра и 136 војника и заплењено 2 митраљеза. На осталим фронтовима није се десило ништа значајније.

13 нов. четвртак. Јутро мутно и хладно, и снег обелео. И данас смо ишли за прилоге. У новинама овај извештај: „У току *10 нов.* водиле су се борбе око Рогачице с омањим деловима непријатељевим. На фронту Лазаревац—Мионица на нашем левом крилу у борбама овога дана, одржали смо своје положаје и делимичним испадом наших трупа непријатељ је натеран на повлачење у нереду. Овом приликом заробили смо доста непријатељских војника. Југо-западно од Лазаревца непријатељ је учинио неколико напада, који су сви одбијени...“

Данас се не чује никаква пуцњава. Данашњи дан да заслaдимо овим извештајем, што га је добио г. Ђ. Радојловић члан управе Др. Црв. Крста од свога брата Милоша (из Крагујевца): „Прекинух боловање и одох да с херојима, соколима и орловима шумадиским присуствујем спуштању Аустрије у гроб њен на Колубари...“

Сви извештаји казују, да се очајан бој бије на Колубари.

14 нов. петак. Јутро мрзло. Ратни билетен врло мршав и то чак од 11 ов. м. А од 11 до данас Швабе су могле узети

целу западну Србију и доћи до Београда После подне од 2—3 у размаку од по 10 минута до четврт сата прозанатили су мало монитори, колико да нам се окажу да су још ту...

Увече смо седели после вечере, али се нисмо забављали него смо се вајкали шта да радимо!?... Јер нам ситуација не изгледа добра...

15 нов. субота. Данас је „Политика" донела овај ратни билетен:

„У току 12 нов. водили су се озбиљни бојеви на линији Лазаревац— Маљен(!). На крајњем левом крилу услед велике бројне надмоћности непријатељеве наше су се трупе повукле на прву позадну одбранбену линију. У центру имали смо успеха одбивши све непријатељске нападе и одбацивши непријатеља назад. Код Лазаревца после вишедневних борби на предњим положајима југо-западно од Лазаревца наше су се трупе повукле на главну линију одбране. На десном крилу водили су се упорни бојеви, у којима смо имали успеха. Услед појаве јаких непријатељских снага са севера и северо-запада наше трупе с линије Косјерић—Бајина Башта—Мокра Гора повукле су се на повољније положаје. 12 нов. око 5 сати пре подне(?) један извиднички непријатељски чамац зауставио се на ушћу Колубаре. Из њега се искрцало 2 официра и 6 морнара(!) Једно наше одељење смело је напало ову непријатељску групу и заробило 1 официра и 2 морнара, остало побило и чамац бомбама уништило. Аустриски губици на нашем фронту (по тел. „Трибуни") до 19 окт. износе: мртвих 38.000 војника и 791 официра; рањених 90.000 војника и 2.219 официра; нестало 17.000 војника и 118 офацира. Свега: *148.000*"... Дакле и до Маљена, и у центру фронт се повлачи на повољније положаје назад на последњој одбранбеној линији, и напуштена цела одбранбена линија Косјерић—Мокра Гора, и један чамац чини неки успех и у извештају Врх. Команде излазе несигурни подаци талијанске „Трибуне", да нас охрабри, како је већ пола ако не више од пола аустриске војске уништено!!!... У истини овај нас је извештај више уплашио и ожалостио него охрабрио. Значи наша се војска повлачи на целом фронту. Није то све из „стратегиских разлога", и није то све обично „повлачење". Изгледа да ми више немамо војске... Па каква судба онда чека Београд, а каква нас у њему?!...

Шта да радимо?!...

Ноћу не пуца, али ми опет нисмо спавали од бриге, шта да радимо: да ли да идемо и куда. Да бежимо?!...

16 нов. недеља. Пораним и одем прво у Одбор за кола, те да однесем и предам и остатак скупљених ствари. У повратку узмем „Политику“. У њој данас готово још неповољнији извештај Врх. Команде:

„У току 13 нов. водили су се бојеви на десној обали и Љига и Палешке реке. Овога дана бојеви су се завршили успешно по нас. Код Конатица(!) продужена(!) је борба, у којој су се наше трупе врло храбро држале. Непријатељ није имао никаква успеха на тој страни. Покушај непријатељев код ушћа Колубаре да пребаци једну чету завршио се катастрофом. Чета је уништена, а један мали одред је заробљен. Наша јуначка војска у току овога дана заузела је одређене јој нове положаје (у позадини). На осталим фронтовима није се десило ништа значајније“.

Док сам дошао до куће, чух да је пало *Ужице* и да су Швабе дошле *до Пожеге*. Да је *пао и Лазаревац*, и да се сад *исељава и Аранђеловац и Младеновац*. Мало после сврати и г. Гл. и рече ми: да је г. Ск. поручио оним својим рођакама, да је ситуација врло озбиљна и да се спреме да иду. Увече и Божа потврди ово и рече, да је наређено свима пореским одељењима окр. б. да се спакују и пошљу књиге и акта у позадину, а они да чекају, па кад пође војска, онда и они с њом да пођу.

С таквим вестима и под таквим утисцима замркосмо уочи *фаталнога понедеоника 17 нов. 1914.*

17 нов. понедељак. Зато баш што смо полегали с оваким мислима и нерасположењем, те дуго нисмо заспали, ми смо се ујутру и нешто мало може бити успавали. Око 7 улеће у нашу собу комшика Госпа Ружа и, сва узбуђена, готово поплашена, каже:

— Ви још спавате! А на пољу несрећа велика!...

— Шта је? Шта је, Госпа Ружо, казујте!?... почеше питања једно преко другога. А она продужи:

— Па војска из Града још ноћас отишла. Јавио јој један рођак.. А и полиција јутрос отишла! Мало пре одоше последњи жандарми са свом ратном опремом, и сад нигде ни једног ни у кварту ни по улицама... Одоше они сви, а ми остасмо, па што нам Бог да̀! Шта да радимо?!... Ево, улицама трчи свет и кука као без главе.,.

Дотле сам се ја већ био обукао и истрчим на улицу. Доиста свима улицама свет није ишао него трчао управо као без главе. Било је и необучених, онако како је био спавао и устао из постеље. За највеће сажаљење биле су мајке са ситном децом. Оне су већ мислиле, да су изгубљене и оне и деца њихова. И само су из гласа кукале и грлиле и љубиле своју децу. Па у моменту потрче, а не знају куд, као ћурка кад је неко удари по глави или кокошка кад је не докољу; па се онда инстиктивно врате својој деци и продуже кукњаву. Жао ми је било и по неког старца, који би хтео да иде некуд, да бежи, а не може. Деца већ ништа и не знају. Она виде око себе нешто необично, неку необичну ужурбаност и престрављеност. Никад нису своје старије виделн у таквом расположењу. Али верују, да је све то што они чине за добро њихово, и слушају...

И ако сам на сваком кораку имао шта да видим, ја опет похитах у кварт, који ми је најближи. И доиста, тамо не нађем нити каквога дежурнога, нити какву год објаву; а ствари остављене све, ни акта ни књиге нису све изнесене. Постеље стоје онако како су жандарми спавали, па се извукли. Хајде што не стигоше да их наместе, него како се не сетише да ћебад понесу! Они појма немају колико ће им она требати на првом конаку!... Развалине... Пођем горе у Главну Полицију. Један ми још уз пут рече, да нема никога ни тамо, да су сви побегли још ноћас, али ја сам хтео да видим својим очима. И уђем и згранух се: сва врата отворена, све остављено онако како је било, кад су чиновници и жандарми били. На неким столовима беху шоље с црном кафом још непопивеном! Ово се просто побегло. А камо бар дежурнога на телефону, те да нас извештава, ако не о кретању непријатељевом, а оно барем о возовима: има ли их још и докле ће их бити? Да је кога год било, да овоме јадном заосталом свету даје директиву какву, сто пута би му лакше било. Овако они побегли и склонили се, а шта их се тиче остали свет, ово јадно грађанство?! А умели су да кажњавају сваког који би штогод чуо па причао!... Од свих после могли сте чути такво резоновање и такву осуду представника наше власти, у толико пре, што су они до јуче били брло ревносни у хватању и кажњавању оних, који „проносе обеспокојавајуће гласове", а врло штедљиви у издавању објава онима, који су хтели да иду из Београда.

Из Гл. Полиције одем у Црвени Крст г. Радојловићу, те се један другом изјадамо. И он потврди, да је отишла и војска и полиција, а, помислите, вели, ни мени ништа нису јавили; а оставили оволики мал овде! Шта ја да радим с овим! Ово је требало све изнети и однети. Тим пре што ово све треба нашој војсци... Ово ће све непријатељ да разграби...

Запитасмо се да ли је когод остао барем у Општини; јер г. Радојловић беше чуо, да су и ноћас, по одласку војске и полиције, извршене грдне крађе (а шта ли ће тек бити идућих ноћи?! И он написа једно писмо, које потписасмо обојица и запитасмо има ли кога у Општини, ко ће водити бригу о безбедности заосталога грађанства. И врло брзо добисмо одговор, да су председник, секретар и благајник и неки кметови и одборници отишли, а да су остала само два кмета и један одборник и да ће они с изабраним одбором преузети управу над заосталим грађанством и дочекати непријатеља.

Међутим пренеражено и запрепашћено грађанство већ се било искупило на збор у два места: у самој општини (у Осн. Школи на Савинцу и у гостионици „Руски Цар“ у Кнез-Михаиловој улици, да се договори, шта да ради у овој најтежој ситуацији? И на оба места изабрали по један привремени одбор, не знајући једни за друге. Кад се сазнало у општини и за овај други, онда су позвали обадва у седницу за после подне. На тој седници се најпре саставе оба одбора у један, у који узеше и г. Радојловића и мене, па се онда приступи бризи како да се очува лична и имовна безбедност грађана, и како да се исхрани сиротиња[1]) и да дочека непријатеља?...

---

[1]) Све даље податке читалац ће наћи у мојој књижици **Трагични Дани Београда** — *белешке из тринаестодневне владавине аустриске од 19 нов. — 2 дек. 1914.* Ово су као што се види, поједине белешке, штампане прво у листу „Пијемонту“, где су веома радо читане, па су после уређене и одштампане у засебну књижицу под горњим именом. Њу су Аустријанци при другом улазу конфисковали и спалили, а нисца отерали у Нежидер, те је читаоци не могу данас добити. Али ја се уздам да ће ускоро бити могућности да је поново штампамо. А све време *после овога* о животу до другог упада, о заузећу Србије, и о животу у окупираној Србији до Ослобођења, читаоци ће наћи у његовом већем засебном спису: *Трагични Дани* **Србије** — *белешке из трогодишње владавине аустриске 1915—1918.* које ће ускоро бити штампане као посебна књига.

С тога овде прекидâмо. Јер је и тако овај чланак прешао свој одређени обим.

ЦРКВА СВЕТЕ МАРИЈЕ ОД ОТОКА У СОЛИНУ.

— ЗАДУЖБИНА ХРВАТСКЕ КРАЉИЦЕ ЈЕЛЕНЕ. —

У 1898 години откопане су рушевине једне цркве на острву (отоку) у реци Јадру, код Солина, рушевине које је доцније проучио Г. Фране Булић.[1]) Резултат његова проучавања, у колико се тиче облика саме грађевине, састоји се, у главном, у овоме:

„Црква Св. Марије од Отока... је мала базилика на три лађе, одељене међу собом са четворокутним ступцима, којих има по три са сваке стране..., а свршава се полукружном абсидом... Периметрални зидови старохрватске цркве нису били свагђе очувани, али се ипак нашао свагђе подзидак правих зидова... Према сваком ступцу (т. ј. на унутрашњој страни дужних зидова) био је контрфорт или четворокутна лезена... Дужина цркве од абсиде до врата износи 11 м. Абсида има 1,20 м. удубљине, а њезина тетива износи 2,40 м. До ове абсиде, на десну гледаоца, у периметралном зиду, а према десним ступцима има мали издубак као посве мала абсида. Таковому издубку с друге стране нема трага... Сва је прилика да је над ступцима b, c, d, e, ближим абсиди била конична куба... т. ј. црква је била на три брода и унакрст попречном средишњом чуњастом кубом. Стил је овај био владајући за оно доба у Далмацији. Куба конична није се извана видила, него је била обла. Базилика има само једна врата т. ј. она што воде у главну средњу лађу... Испред лађа наше базилике има (II) нартекс... Испред нартекса била је опет друга просторија, по прилици исто тако велика као и прва, а то је атријум (III). Лијево на подзидку у правцу оси базилике лежао је саркофаг краљице Јелене (CD) лицем написа окренут према абсиди цркве“.

[1]) Vjesnik hrvatskog arheološkog društva N. S. sv. V (1901), стр. 201 и даље.

„И испред атрија била је просторија нешто већа него ли двије описане... На десну било... је... место... ваљда за крстионицу..., а лијево била је просторија нешто већа... Сва је прилика да је овђе био звоник“.

Око цркве нађени су остаци других зграда које Г. Булић сматра као остатке манастирских зграда.

То је све што је Г. Булић рекао о грађевини цркве (сл. 1.) чије су рушевине откопане на поменутом острву. Исти распоред простора и њихове називе усвојио је, уз нека погрешна тумачења, и Dr Лука Јелић,[1]) познати испиталац средњевековних уметничких споменика у Далмацији. Ugo Monneret de Villard[2]) је такође усвојио, без икакве резерве, резултат Г. Булићева испитивања, грешећи, притом, у подацима о хрватским владаоцима и у хронологији. — Други испитиваоци, у колико знамо, нису обратили пажњу на рушевине ове цркве, и ако оне то заслужују у највећој мери као што ћемо одмах видети. Ну пре него што пређемо на проучавање самих рушевина, потребно је рећи неколико речи и о натпису на саркофагу, нађеном у рушевинама, како бисмо навели све податке потребне за наше проучавање.

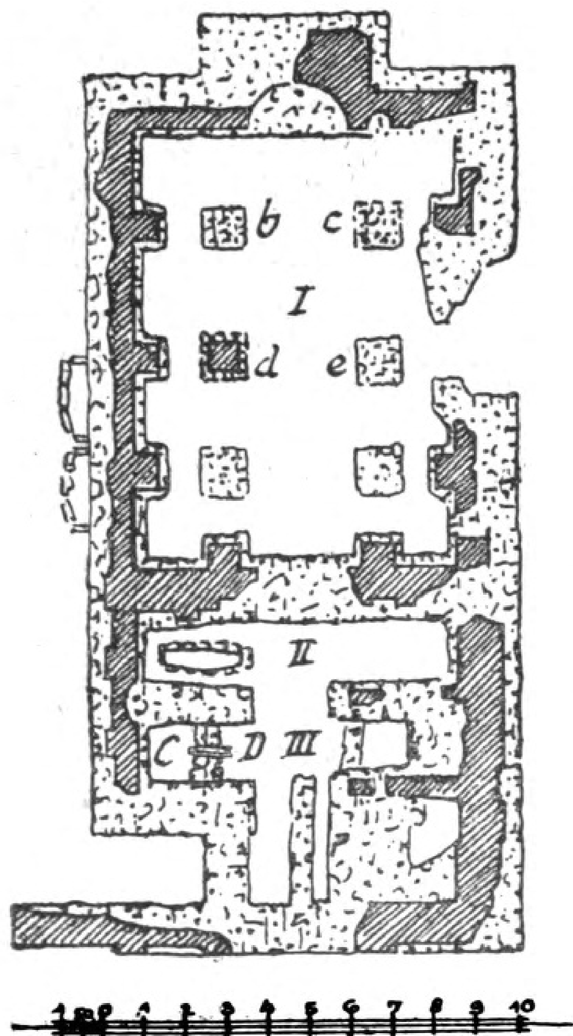

Сл. 1. — Ископани остаци цркве Св. Госпе од Отока у Солину.

1) Contributo alla storia d'arte in Dalmazia, Supplemento al „Bulletino d'archeologia e storia Dalmata“, anno XXXV (1912), стр. 100.

2) L'architettura romanica in Dalmazia, Milano, 1910, стр. 31.

Црква Св. Марије од Отока спомиње се често у докукументима из доба хрватске народне династије. Али је за нас најважнији спомен ове цркве у Historia Salonitana, делу сплетског архиђакона Томе. Тома вели да је ту цркву сазидала „нека краљица Јелена“ („quedam Helena regina“). Црква Св. Марије од Отока и црква Св. Стефана биле су „обзиром на краљевске гробнице, што се у њима налажаху, изручене некојим редовницима који су у њима обављали службу божју.“[1])

Томин податак о нашој цркви потврђен је натписом на саркофагу који у преводу гласи: „У овом гробу почива Јелена, службеница божја, жена краља Михајла, а мајка краља Стефана... Дне 8 октобра умре у миру, а овде би сахрањена... 976 године... 10 марта...“[2])

При проучавању једне грађевине, а нарочито при проучавању једне средњевековне цркве у Далмацији, морамо бити нарочито опрезни и не смемо превидети ниједну појаву на њој, па ма како безначајна изгледала. Сем тога, од публиковања Г. Булићева чланка прошло је, до данас, пуних 20 година. За то време наука је напредовала и пружила нам нове податке за познавање како појединих споменика, тако и читавих група споменика. С тога је потребно проучити и нашу цркву у светлости нових научних резултата. Уз то се не смеју губити из вида ни остали споменици исте врсте у даној области и времену. Само тако моћи ће се добро проучити сваки споменик или група споменика из извесне области и периода.

Г. Булићу, и ако вредном, заслужном и признатом испитиваоцу старих споменика у Далмацији, нису, у времену његова проучавања наше цркве, били познати научни резултати који су, тако рећи, тековина наших дана. Примењујући ове резултате на наш споменик радујемо се што ћемо, бар у неколико, допринети бољем познавању старих хрватских споменика и цивилизације.

Од далматинских цркава овога типа Г. Булић наводи[3]) само негдашњу цркву Св. Еуфимије, затим цркву Св. Николе

[1]) Vjesnik, N. S. sv. V. стр. 211. — Vjesnik, N. S. sv. XIII, стр. 54.

[2]) Г. Булића читање и превод овог натписа у Vjesnik-у N. S. sv. V. стр. 220 покушао је Г. Фердо Шишић да исправи и попуни, упор. Vjesnik, N. S. sv. XIII (1913—1914), стр. 53.

[3]) Vjesnik, N. S. sv. V, стр. 204.

у Велом Варошу — обе из 1069 године и обе у Спљету — и, најзад, цркву Св. Варваре у Трогиру. Прве две цркве припадају, одиста, истом типу и варијетету којем припада и црква Св. Марије од Отока; али Св. Варвара у Трогиру припада сасвим другом типу цркава, те се с тога не може упоређивати с црквама типа нашег споменика.

Напротив, истог су типа и варијетета, као и црква Св. Марије од Отока, још и црква Св. Ловре, у Задру, која се и у доцније дозиданим деловима слаже с њом, затим црква Св. Недеље у Задру и црква Св. Духа, у Шкрипу, на острву Брачу.

Све ове цркве су типа тробродне оријенталне базилике са слепим средњим бродом и с куполом на њему.[1]) Из унутрашњости Балканског Полуострва G. Millet наводи, као цркву овога типа, цркву Св. Софије у Охриду, сазидану у другој четврти XI века.[2]) Према томе и овај једини примерак овога типа из унутрашњости Балканског Полуострва млађи је од најстаријих примерака истога типа цркава у Далмацији. Црква Св. Ловре у Задру помиње се, у једном тестаменту, још у 918 години. Црква Св. Софије млађа је и од цркве Св. Марије од Отока која је морала постојати у 976 години, када је у њој сахрањена краљица Јелена.

Овај хронолошки однос између охридске цркве Св. Софије и најстаријих цркава истог типа и варијетета у Далмацији важан је у погледу на решење питања: којим је путем овај оријентални тип цркава доспео у Далмацију? Сухоземни пут је, изгледа, за сада, у колико познајемо споменике, искључен. Напротив, поуздан примерак једнобродне оријенталне базилике из Sant' Angelo, на брегу Raparo у Базиликати,[3]) доказује довољно убедљиво да су ови оријенталски типови цркава доспевали и у Јужну Италију, као и у Далмацију, морем с Истока додирујући или обилазећи посредне етапе у Грчкој, на Криту и на Кипру.[4]) У другом правцу типови оријенталних базилика доспевали су чак у центар Француске. Међутим, ваља нарочито истаћи факат да G. Millet не наводи ни једну цркву из Италије овог типа далматинских цркава којем припада и наш

[1]) Упореди о овом типу цркава Gabriel Millet, l'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, E. Leroux, 1916. стр. 40.

[2]) École grecque, стр. 41.

[3]) École grecque, стр. 47.

[4]) École grecque, стр. 40 и даље.

споменик, да бисмо показали да нису све уметничке тековине доспеле у Далмацију преко Италије, како то воле да тврде талијански научници. Сам овај факат довољна је опомена за што већу опрезност при истраживању порекла облика наше цркве.

Г. Булић, видели смо, тврди, на основу очуваних података, да је црква Св. Марије од Отока имала, поред правог храма (наоса) или цркве у ужем смислу, још нартекс (II), затим атријум (III) и, најпосле, једну просторију која је, како Г. Булић мисли, на јужном крају садржавала, ваљда, крстионицу, а на њеном северном крају био је звоник. Он је, по свој прилици, мислио да има довољно разлога за овакво своје тврђење, јер се само тако може објаснити и план основе ове цркве који ми, не налазећи се више пред оригиналним зидовима in situ, не бисмо могли критиковати. Али се тај снимак, у садашњем облику (сл. 1), не може усвојити из више разлога. Пре свега је чудновато да у храму (наосу) скоро и нема никаквих остатака од других, сем конструктивно неопходних зидова. Исти је случај и у Булићеву т. зв. нартексу (II); али у атријуму (III) и у крајњој, западној, просторији остаци зидова постају све замршенији и неразумљивији. Немогуће је, дакле, да су сви ти зидови, чије остатке налазимо на плану Г. Булића, постојали истовремено. Г. Булић није одгогорио на то питање, нити се, бар у комбинацији, постарао издвојити старије од млађих зидова. Да је такав случај морао постојати најбоље нам сведочи положај саркофага у атријуму (III) како га описује Г. Булић. То нам је и дало повода да, најпре, посумњамо у тачност снимка основе, а да затим, извршимо реконструкцију првобитног распореда простора у овој грађевини како то представља сл. 2.

Г. Булић вели да је саркофаг, дужином својом, био оријентован у правцу осовине цркве и да се налазио у атријуму (III). Да бисмо могли проценити да ли је такав положај саркофага у овом простору могућан или не, потребно би нам било знати тачне мере саркофага и простора у којем се налазио. Мере простора дате су нам на плану, али ми не знамо праве мере саркофага. Срећом, по написном пољу,[1]) у цртежу „грађевнога савјетника“ Ћирила Ивековића, можемо израчунати бар ширину саркофага. Она је износила 1,32 м. На Г. Бу-

[1]) Vjesnik, sv. V, стр. 213, сл. 141.

лићеву снимку основе „подзидак“ за саркофаг краљице Јелене није означен. На том је месту уцртан римски гроб (бр. 15), те се не даје поуздамо израчунати ни дужина саркофага, нити његова постамента. Морамо се, на жалост, задовољити само оном напоменом, у тексту, у којој се говори о „подзидку“ за саркофаг усвајајући, у исто време, и оријентацију саркофага како је замишља Г. Булић, вероватно, на основу неоспорних података у том погледу. Познајући, дакле, ширину саркофага, ми можемо само апроксимативно одредити његову дужину. С тога и претпостављамо да је саркофаг чија ширина износи 1,32 м., морао имати дужину бар око 2 м. Али чим будемо покушали да саркофаг ове дужине сместимо, у показаном правцу, у атријум, опазићемо одмах да је то немогуће, јер атријум, по плану основе, није био дужи од 1,75 м. Међутим, чак ако бисмо претпоставили, што се не може допустити, да је саркофаг био толико исто дугачак колико и широк, да бисмо га могли сместити уза западни зид атријума, то би остало, између њега и источног зида атријума празног простора од 0,43 м. одстојање на коме се не би могао читати натпис на саркофагу.

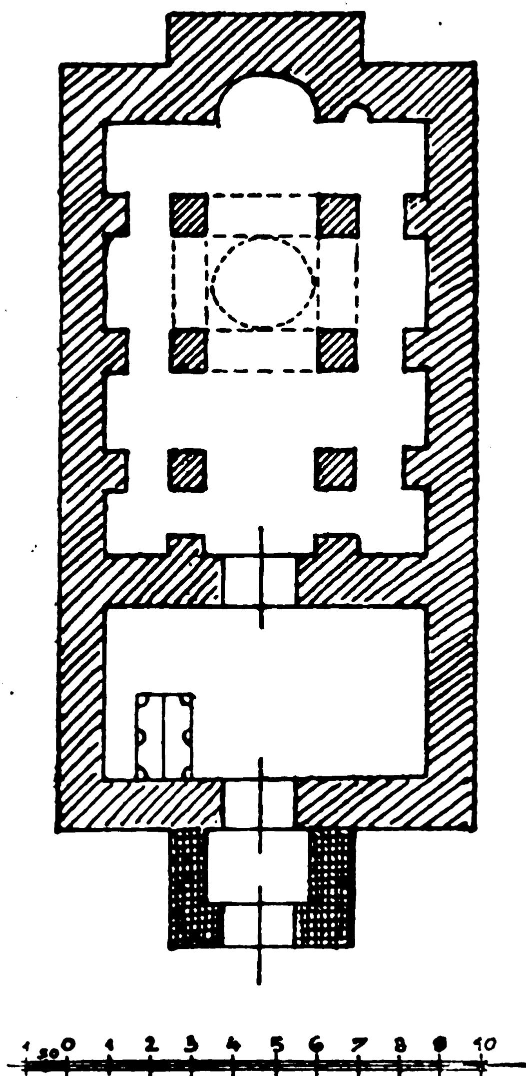

Сл. 2 — Реконструкција основе цркве Св. Марије од Отока.

Искључујући, из наведених разлога, ову хипотезу, остаје нам само још та могућност да претпоставимо да, у времену, кад је постављен саркофаг у цркви, није било преградног

зида између атријума и нартекса, него да је постојао само један простор, — т. ј. нартекс. У томе нартексу, чија дужина износи једва 4,50 м., постављен је саркофаг од око 2 м. дужине, чији је натпис, на ужој страни, био лако приступачан и могао се читати. Завршетак тога натписа говори, донекле, у прилог овог објашњења, јер гласи: „Овамо погледавши, човјече, реци: Боже смилуј (јој) се души“. Натпис се, извесно, не би овако завршавао да није имао бити лако приступачан и видан.

Ми не можемо, на жалост, утврдити да ли је одиста било поузданог ослонца за уцртавање у план основе оног преградног зида између тзв. атријума и нартекса, али је, из показаних узрока, немогуће претпоставити сувремено постојање тога зида и саркофага. Немогуће нам је, даље, одредити ни то, да ли и на овом месту нису, у неком познијем времену, извршене извесне преправке. То је могао бар покушати једино онај који је откопавао ове рушевине и Г. Булић који их је проучио in situ.

Извесно је, за сада, само толико да је, у 976 години, када је, у нартексу цркве Св. Марије од Отока, био положен саркофаг краљице Јелене, грађевина цркве имала прави храм (naos), цркву у ужем смислу, и нартекс. Ми верујемо да су храм и нартекс били првобитно пројектовани и да су били изведени истовремено. Ово су разлози за такво наше веровање.

Ми не сумњамо да је краљица Јелена саградила ову цркву да у њој буде сахрањена. Међутим, у времену којем припада ова црква, није било уобичајено да се сахрањује у самом храму, како је то био, по негде, а и у Далмацији, обичај у ранијим и доцнијим временима. У времену зидања ове цркве сахрањивало се у нарочито дозиданим просторима испред наоса. У том је циљу дозиђиван, у сличним случајевима, и нартекс или је он нарочито проширивән специјалним просторима. Типик цркве Космосотире у Цариграду, и ако нешто млађи од постанка наше цркве, најбоље илуструје овај обичај. У томе типику пише Исак Комнен (цар од 1057—1059 године, када се покалуђерио; умро 1061 године), да је у левом делу нартекса спремио један простор за свој гроб.[1])

[1]) École grecque, стр. 128.

Није, међутим, проста случајност да текст космосотирског типика, у овом случају, одговара положају саркофага краљице Јелене у нартексу наше цркве. Јер, да није постојала намера краљице Јелене да у овој цркви буде сахрањена, та црква не би имала ни нартекс који није неопходан саставни део цркава овог типа. G. Millet[1]) изрично тврди да, у Грчкој, једној од посредних етапа између Оријента и Далмације, нартекс немају ни прквe у облику базилике с куполом. Исти научник, испитујући узроке одсутности нартекса испред цркава многих предела, изрично вели: „Овај брзи преглед убедио нас је, дакле, да, на периферији византиске области, важност нартекса завчси од утицаја из Цариграда... Нартекс потпуно одвојен и различан од наоса, по преимућству је византиска одлика и, ако се буде хтело ићи чак до његова порекла, нартекс је одлика хеленистичког хришћанства коју је Цариград сачувао и још већма истакао."[2])

Да ли је Millet-ов закључак тачан, да ли он налази потврде и на нашем споменику? То ће нам показати преглед политичких догађаја у Хрватској и на хрватском двору у времену зидања ове цркве.

Краљица Јелена била је жена хрватског краља Михајла Крешимира II који је владао од 949 до 969 године.[3]) Он је дошао на владу после грађанских ратова за време којих отпаде од Хрватске Босна која се придружи Србији, и далматински градови и острва која се повратише под власт византиског царства. Мало се, иначе, зна о владавини Михајла Крешимира II. Краљица Јелена била је и мајка краља Стефана Држислава који је владао од 969 до 995 године. За време владавине овога краља дешавали су се, на Истоку и у центру Балканског Полуострва, важни политички догађаји. На византиском престолу седео је, тада, цар Јован Цимиск, чији је наследник био Василије II који је имао да издржи ратове с бугарским царем Самуилом (980—1014 г.). Самуило је, упаднувши у Хрватску и Далмацију, пустошио све до Задра.

Г. Шишић мисли да постоје два узрока због којих Хрватска, овога пута, није пала под власт Бугарске. Прво с тога што се Хрватска, за време владавине Михајла Крешимира II

[1]) École grecque, стр. 120

[2]) École grecque, стр. 124.

[3]) Ferdo Šišić, Pregled povjesti hrvatskog naroda, Zagreb, 1920, стр. 111.

и његова сина Стефана Држислава, беше опоравила од злих последица грађанског рата, а друго с тога што је, тада, Хрватску помагало византиско царство које се налазило у непрекидном, четрдесетогодишњем рату са Самуилом. „У сврху, да се пријатељски и савезнички односи што јаче учврсте, царство је сада опет уступило у управу Стјепану Држиславу далматинске градове и отоке, као некоћ Томиславу, паче оно га обдари краљевским знаковима, то јест круном, жезлом, плаштем и златном јабуком, нашто би Стјепан Држислав окруњен — први од хрватских владара — као краљ Хрватске и Далмације (око 988). Подједнако би одликован насловом царскога „епарха и патриција“.[1])

Али, ако Држислав није добио име Стеван тек при крунисању за краља, него ако је то његово крштено име, онда би нам и оно доказивало, да су византиски утицаји нахрватском двору били јаки још и за владе краља Михајла Крешимира II. К. Јиречек[2]) пише: „Великомученик Стефан, који је због сличности свога имена с грчком речи круна важио као заштитник Цариградског Царства, јавља се у Далмацији међу црквеним именима.....“ Јиречек је навео овај факт као доказ за „вековне и непрекидне утицаје“ из Византије у епископијама Далмације и Истре.

Према свему овоме сме се закључити да су, на двору Михајла Крешимира II и његова сина Стефана Држислава, византиски утицаји били довољно јаки, ако нису потпуно преовлађивали. У то време, од 949 године, када је на хрватски престо дошао Михајло Крешимир II, па до 975 године, када је умрла краљица Јелена,[3]) пада и зидање цркве Св. Марије од Отока. Као дело, постало у времену византиских утицаја на хрватском двору, црква носи обележје тих утицаја у појави нартекса који је имао да прими у се гроб краљице Јелене. Отуда је јасно да мало пре наведено мишљење G. Millet-а о распрострањености нартекса и о узроку те његове распрострањености налази потврде и у овом специјалном случају. Самим тим утврђује се и факат да је ова црква, још од свога постанка, имала храм или наос и нартекс.

[1]) F. Šišić, pregled итд., стр. 113.
[2]) Историја Срба, Београд, 1911, стр. 165.
[3]) F. Šišić, pregled и т. д., стр. 111; Vjesnik, N. S. sv. XIII, стр. 53.

Нартекс је, вероватно, заузимао цео простор Г. Булићева нартекса (II) и атријума (III) као што то доказује положај саркофага краљице Јелене. Доцније, не знамо када, могле су настати промене и измене у распореду ових простора грађевине. Г. Булић, ослањајући се на једну забелешку из 1716 године, мисли да је Јеленина црква постојала све до упада Турака у Далмацију.[1]) Против тога мишљења изјаснио се Г. Ф. Шишић[2]) претпостављајући да су још Татари, у 1242 години, разлупали и опљачкали Јеленин саркофаг, када је и црква могла, бар делимично, страдати. Нама изгледа вероватније мишљење Г. Шишића.

Г. Булић тврди да се, испред нартекса и атријума, налазио, на западној страни цркве, звоник. Нађени темељи на овој страни цркве не би говорили против таквог мишљења (сл. 1). Али, претпостављајући да је звоник постојао, врло је важно, у хронолошком и типолошком погледу, правилно одговорити на питање, да ли је звоник био израђен у исто време, када су били израђени наос и нартекс, или је звоник тек доцније дозидан.

Допуштајући да је црква могла имати и призидани звоник ми се, пре свега, не можемо сложити с Г. Булићем у његову мишљењу, да се звоник налазио на левој страни од улаза у цркву. За такво мишљење нема никаквог поузданог ослонца, а нема ни темеља за потребни зид звоника испред северозападнога угла нартекса. Напротив, као што се види из распореда темеља на сл. 1 и из наше реконструкције у сл. 2, далеко је вероватније да је звоник био призидан на средини западне фасаде, и да је његово приземље служило као портик кроз који се улазило најпре у нартекс, а затим у саму цркву. Поврх тога, за нашу реконструкцију налазимо ослонац у распореду простора и положају звоника у цркава Св. Спаса на врелу Цетине и „базилике“ у селу Жажвићу, цркава које су поуздано млађе од цркве Св. Марије од Отока, и које датирају из XI века.

Најпосле ваља нам покушати да одговоримо и на питање, да ли је звоник испред цркве Св. Марије од Отока био сазидан истовремено с храмом и нартексом, или је он тек доцније призидан?

[1]) Vjesnik, N. S. sv. V, стр. 214.
[2]) Vjesnik, N. S. sv. XIII, стр. 54.

Звоник поред цркава је, вели G. Millet,[1]) тековина латинске цркве, коју су оријенталци усвојили тек у XIII веку и доцније.

Звоници су познати, у Риму и у Француској, још у V веку.[2]) Њихов положај и однос према прквеној згради може бити разнолик. Међутим R. de Lasteyrie истиче да се звоник, нарочито у IX веку, поставља у средини западне фасаде и у том случају, приземље звоника служи као портик испред главних улазних врата цркве. Основа звоника је најчешће правоугаона, јер такав облик допушта лако везивање звоника са зградом цркве.

За призиђивање звоника уз цркву Св. Марије од Отока краљица Јелена није могла наћи узор у Цариграду у времену, када је зидала своју цркву. С тога ми не верујемо да је звоник био саграђен заједно с наосом и нартексом. Звоник је дозидан доцније, и као тековина западне цркве, он је поуздан доказ о утицајима са Запада на средњевековну архитектуру у Далмацији, као што је нартекс доказ о утицајима из Цариграда и, као што је, најпосле, сам облик цркве — трobродна базилика са слепим средњим бродом и куполом на њему — поуздан доказ о утицајима с Истока.

Овај црквени тип налазимо, у Далмацији, најраније на цркви Св. Ловре у Задру која датира из краја IX или првих година X века. Нартекс се појављује, у Далмацији, најраније на овој цркви Св. Марије од Отока, а најранија појава уз цркву призидана звоника није, у Далмацији, изгледа, старија од XI века.

Постоји још једно питање чије нас решење мора интересовати. Да ли су, на име, зидови нартекса на цркви Св. Марије од Отока достизали висину зидова наоса и били покривени једним заједничким кровом, као што је то био случај и на цркви св. Спаса на врелу Цетине; или су зидови нартекса били нижи и имали засебне кровове, те на тај начин и на спољашњости истицали разлику између главног и споредног дела цркве, као што је то случај и на српским средњевековним црквама, нпр. на Грачаници, Дечанима и т.д.?

[1]) École grecque, стр. 135.

[2]) R. de Lasteyrie, l'architecture religieuse en France à l'époque romane, Paris, éditeur A. Picard, 1912, стр. 382 и даље.

За онакав облик цркава с нартексом, какав налазимо и на цркви Св. Спаса на врелу Цетине, G. Millet[1]) вели да је то нов облик који се приближава изгледу једнобродне, дуге базилике, каква је била уобичајена на Западу. За објашњење појаве овог облика на средњевековним српским црквама G. Millet тражи, као и његови претходници, узроке у утицајима из Ломбардије превиђајући примере из Далмације, и ако је таква комбинација ових делова црквених грађевина могла бити изведена у Далмацији, можда, још у X веку, али извесно у XI веку, као што нам то доказује црква св. Спаса на врелу Цетине.

Г. Булића и остале испитиваоце интересовала је, сасвим оправдано, у првом реду садржина натписа на саркофагу краљице Јелене. Из претходних редова јасно је да се по облику саме грађевине и њених делова дају утврдити поуздани подаци о утицају из Цариграда на ондашњем хрватском двору. На тај начин добивено је још више података за познавање хрватске културе и цивилизације из доба хрватских краљева из народне династије.

Милоје М. Васић.

---

[1]) L'ancien art serbe, Paris, E. de Boccard, 1919, стр. 55, 75.

О МЛЕКАРСКОЈ ПРОИЗВОДЊИ

ПОМОЋУ КРАВЉЕГА МЛЕКА

— ЕКОНОМСКА РАЗМАТРАЊА С НАРОЧИТИМ ОБЗИРОМ НА ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ. -

Изложио Д-р МИЛАН З. ВЛАЈИНАЦ

I. О производњи млека уопште.

Као код женки осталих сисара, тако је и код крава производња млека намењена првобитно искључиво исхрани подмлатка за прво доба његовога развитка. У колико су телад више расла и привикавала се поступно да „једу“, т.ј. да уносе у себе оне врсте хране, које одговарају природи исхране говечета, утолико је лучење млека постајало све слабијим. Тако је долазило до природнога одлучивања телади од сисања, с којим је онда престајало и свако даље лучење млека код њихових матера све до поновног отељења. На тај начин, првобитна производња млека код крава није могла бити ни обилна ни дуготрајна, већ је и по количини и по времену била ограничена по правилу на ону најмању меру, која је неопходна за исхрану телади.

Ова првобитна улога крава одржала се је у неким земљама још и данас. Статистика Аргентине (велике републике у јужној Америци), нпр., разликује по попису од 1908. год. округло 12,825.900 „крава за приплод“ (reproductrices) а само 2,163.000 „крава музара.“ Статистика Сједињених Држава Северне Америке, пак, показује, да је 1910 год. било округло 12,024.000 „других крава“ за разлику од 20,625.000 „крава музара“. А такав је случај, више или мање, и свугде тамо, где се краве сматрају и употребљавају једино за приплођавање и исхрану телади све дотле, док најзад, услед старости или којег другог разлога, не дођу под нож и тиме не послуже још и за произаодњу меса, коже и осталих узгредних производа, који се

добијају клањем говеда. Ако је при том која крава употребљавана и за рад, онда је њено искоришћавање било још за толико потпуније и боље.

Међутим, у највећем делу света, и то — што је врло важно — у најнапреднијем делу света, ова улога крава у пољопривредној производњи знатно је проширена. Наиме: од крава се више не тражи само да дају и подижу подмладак и да служе за клање, па донекле и за рад, већ се од њих изискује нарочито још и *да производе што више млека, потребног за људску исхрану* било у свежем стању било у облику разноврсних млекарских прерађевина (поглавито масла и сирева). Као што је свакоме познато, то млеко за људску исхрану добија се *мужом*, помоћу које и ради које је у току векова моћ лучења млека код крава поступно све више појачавана по количини и све више продужавана по времену, док се није доспело дотле, да се од крава створе скоро праве „машине за производњу млека“ (како их неки управо и зову), и да се њихова издашност у млеку уздигне далеко изнад оне првобитне млечности. која је имала само да подмирује природну потребу за дојењем младих телади. Тако је од искључиво приплодне краве створена права *крава музара,* т.ј. крава, која даје више млека но што га теле може посисати, и чија музност траје дуже времена, но што је телету потребно да сише. Мужа таквих крава дакле, не захтева претходно ни превремено одлучивање телади. Зато се једино код таквих крава млекуља мужа не врши на штету исхране и повољнога пораста телади. Напротив, такве краве су у стању да поред редовне муже, која почиње тако рећи одмах после отељења, подигну, дојењем, много напреднији подмладак него што га по правилу могу подићи краве са првобитном, ограниченом млечношћу.

Млека за људску исхрану у свежем стању и за прераду добија се, истина, и мужом других врста домаће стоке. У пределима умерене климе музу се још и овце и козе, у незнатнијој мери и биволице, а негде и кобиле (нарочито у Кавказу), и магарице, па чак и кошуте (особито у Норвешкој). Али, неоспорно, производња крављега млека носи данас у целом кулнурном свету превагу над свима осталим врстама млека, и појединачно и укупно узевши.

С малим изузетком, по бројном стању *овце* знатно премашују број говеда уопште и крава посебице. Ретке су чак и

мале земље, где овце не броје милионе, а у већим земљама њихов прој пење се на десетине милиона. Највише их бројно има: у Аустрији, преко 85 милиона брава (1913. год.), — у Аргентини, преко 67 милиона (1908. г.), — у Сједињеним Америчким Државама, без мало 50 милиона (1914. г.), — у европској Русији, скоро 43 милиона (1912. г.), — У Јужној Африци, преко 30 милиона (1911. г.), — у Уругвају, преко 26 милиона (1908. г.), — у Великој Британији, преко 24 милиона (1914. г.), у Новом Зеланду, без мало 24 милиона (1911. г.), — у Француској, преко 16 милиона (1913. г.), — у Шпанији, скоро 16 милиона (1912. г.), — у Бразилији, скоро 12 милиона (1912. г.), — у Италији, преко 11 милиона (1908. г.), — у Бугарској, скоро 9 милиона (1910. г.) и т. д. *У односу према броју говеда (на 100 грла)* највише оваца има: у Новом Зеланду (1.188 брава), Алжиру (753 брава), Аустралији (751 брав), Шпанији (618 брава), Бугарској (538 брава), Јужној Африци (529 брава), Португалији (437 брава), Србији (398 брава), Великој Британији (3.2 брава), Уругвају (320 брава) и т. д.; — а најмање их има: у Јапану (само 0.2 брава на 100 грла говеда), Белгији (9 брава), Швајцарској (11 брава), Данској (21 брав), Аустрији (26 брава), Немачкој (28 брава), Канади (34 брава), Шведској (36 брава), Холандији (40 брава). Бразилији (52 брава), Мексику (66 брава), Хрватској и Славонији (75 брава) и т. д.

По огромној множини оваца у споменутим и многим другим земљама могло би се закључити, да у светској производњи млека овце морају играти врло знатну улогу. Међутим, у ствари то није случај ни из далека. Због сразмерно слабе млечности и због особености укуса овчјега млека, који не подноси сваки, мужа оваца врши се данас само изузетно и то, што јако пада у очи, скоро најмање онде, где их има највише. Тамо, пак, где се овце још и музу, то се чини тек после превременог одлучивања јагањаца и поглавито ради справљања особених сирева (као што су, нпр., чувени roguefort у Француској, разни овчји сиреви у Италији и т. д.), који су од старине стекли себе гласа и потрошње, и који се не дају потпуно заменити истим врстама сирева, произведеним од крављега или козјега млека. У неким земљама, од овчјега млека израђује се и масло, али се оно по укусу никад не може мерити са крављим маслом, те му је и вредност увек

знатно мања. Зато се је мужа оваца досад одржала поглавито у понеким назаднијим земљама, као што су нпр. азијске и балканске земље, Русија и т. д. Иначе, највећи број оних многих милиона оваца, које се данас гаје широм целога света, служи искључиво за приплођавање и за производњу вуне и меса.

Што се, напротив, тиче *коза*, оне се по својој млечности могу с правом назвати „сиротињским кравама“. У том погледу чак и надмашују краве, јер док добре козе млекуље могу производити годишње и 20 пута већу количину млека но што износи њихова животна тежина, дотле се краве сматрају одличним млекуљама и онда, кад дају само 10 пута више млека но што су тешке. На тај начин коза може бити врло јак такмац крави. Али у ствари, ту утакмицу коза може издржати, са чисто привреднога гледишта, само онде, где је немогућно с успехом држати краву па било то због недовољних средстава (с обзиром на исхрану и смештање), било због особених теренских прилика. Отуд се козе и држе у главном или на ситним газдинствима, или по планинским крајевима, где стока има више да брсти и чупка него ли да пасе. Под таквим приликама коза врши веома корисну привредну улогу како у погледу подмиривања потребе за млеком, па донекле и потребе за месом, тако и у погледу искоришћавања оних средстава за исхрану, која су недовољна или неподесна за говеда и која могу задовољити само још овце. Иначе, у свима оним случајевима, где природа и привредне прилике допуштају успешно држање крава (једне или повише), ту оне и као привредна стока уопште и као музна стока посебице заслужују увек првенство. Ако у односу према телесној величини и утрошеној храни и не дају више млека него добре козе млекуље, ипак је општа привредна вредност крава неоспорно већа од привредне вредности коза.

Већа привредна вредност крава одскаче нарочито: 1) по бољој каквоћи крављега млека с обзиром на општи укус потрошача, и по разноврснијој употребљивости његовој за израду ваљанога масла и многобројних тврдих и меких сирева: — 2) по већој количини и бољој каквоћи крављега меса и узгредних производа добивених клањем; — 3) по могућности да краве послуже узгредно још и за рад, што је код коза искључено (бар у пољопривредном смислу те речи, јер има крајева где се за вучу лаких колица прежу и козе); — 4) по

већој моћи искоришћавања оних врста кабасте хране, које се добијају на скоро свима иоле већим газдинствима у замашним количинама (као што су особито слама и кукурузовина) и које ни једна друга врста домаће стоке, сем донекле оваца, није у стању да искористи у оном обиму и онако повољно, као што је то случај код говеда уопште а код крава нарочито; — и 5) по сразмерно већој лакоћи и јевтиноћи чувања и неговања једне краве у односу према труду и трошковима око чувања и неговања повише коза, колико би их се морало држати ради производње оне количине млека, коју даје једна добра крава.

Из ових разлога је потпуно разумљиво, што се козе у ретко којој земљи држе у великом броју и што, с веома незнатним изузетком, бројно стање говеда свугде надмашује бројно стање коза. Бројно највише коза има: у Индији (британској), скоро 29 милиона брава (1913. год.); — Јужној Африци, скоро 12 милиона (1911. год.): — Бразилији, без мало 7 милиона (1912. год.); — Мексику, преко 4 милиона (1902. год.); — Аргентини, округло 4 милиона (1908. год.); — Алжиру, непуна 4 милиона (1912. год.); — Немачкој, преко 3½ милиона; — Шпанији, преко 3 милиона; — Сједињеним Америчким Државама, скоро 3 милиопа; — Италији, $2.^{7}$ милиона (1908. год.); — Бугарској и Француској, скоро по $1.^{5}$ милиона (1910. и 1913. год.); — Босни и Херцеговини, округло $1.^{4}$ милион (1910. год.) и т. д. Као што се види, ови бројеви коза знатно изостају иза напред наведеног бројног стања оваца у појединим земљама. У односу, међутим, према говедима, тј. на сваких 100 грла говеда највише се држе козе: у Алжиру (340 брава), Далмацији (округло 243 брава), Тунису (233 брава), Јужној Африци (203 брава), Португалији (147 брава), Шпанији (122 брава), Босни и Херцеговини (106 брава), Мексику (82 брава), Бугарској (72 брава), Србији (65 брава) и т. д. Сразмерно најслабије су козе заступљене: у Уругвају (само $0.^{2}$ брава на 100 грла говеда), Новом Зеланду (само $0.^{3}$ брава), Данској (непуна 2 брава), Великој Британији и Аустралији (нешто више од по 2 брава), Шведској ($2.^{6}$ брава), Сједињеним Америчким Државама ($4.^{7}$ брава), Угарској и Словеначкој (по $5.^{5}$ брава), Јапану ($6.^{4}$ брава), Румунији (скоро 7 брава), Хрватској и Славонији ($8.^{4}$ брава), Француској ($9.^{8}$ брава), Холандији (11 брава), Аустрији (целој), Аргентини и Чили (просечно по $13.^{7}$ брава) и т. д.

Овим напоменама и подацима, разуме се, није ниуколико оспорена могућност, да се, ради производње млека, уз краве држе и козе свугде онде, где се располаже извесним деловима имања и извесним врстама хране, које краве не могу искоришћавати онако повољно као козе. Исто тако било је и биће прилика, где природни и привредни разлози захтевају држање оваца, па било самих за себе било уз краве и козе, и било само за приплођивање и за производњу вуне и меса, било за и мужу. Све те три врсте привредне стоке врло се корисно допуњују, те због тога и има имања, која се могу свестрано и повољно искоришћавати једино истовременим држањем крава, коза и оваца у разумно распоређеном бројном односу. Али уз све то, ипак се може истаћи као опште правило: да у *иоле повољним приликама за држање говеда, увек ваља краве, због њиховог неоспорног привредног преимућства, претпостављати козама и овцама, кад год се буде тежило обилнијој производњи млека у вези са што повољнијим и разноврснијим искоришћавањем његовим.*

Та тежња за обилнијом производњом млека постојала је, негде мање негде више, од вајкада, јер је бели смок играо скоро свугде врло важну улогу у исхрани народа.*) Али је непобитна чињеница, да је *значај млека и млекарских израђевина у исхрани људској утолико више јачао, уколико је културни напредак постајао већим и општијим.* То долази отуд што је са напредовањем просвећености све више јачало опште сазнање о веома повољној хранљивој моћи и о сразмерно лакој сварљивости млека и свих млекарских производа. И искуством је утврђено и разним научним истраживањима потврђено и објашњено: да се, по саставу и хранљивој вредности, млеко има сматрати као потпуна (комплетна) храна, и да га у том погледу, кад је у питању исхрана људи, не надмашује никаква друга храна ни животињскога ни биљнога порекла. И ако нешто у слабијој мери, то исто вреди и за сиреве. Изузетак чини једино масло, јер оно онако како се обично справља за јело и продају, садржи у себи поред воде

*) Као један од изузетака вредно је истаћи велику Кину, где од памтивека није обичај да млеко употребљују као храну. Кинези се грозе млека и млекарских израђевина, особито сира. Зато они никад нису музли стоку. Али им то ниуколико није сметало, да у последње време почну јести заслађено згуснуто млеко, које им је довожено са стране!

(просечно око 15—20%) у главном само млечне масти. Али је за масло од млека утврђено, да је са гледишта сварљивости најлакше од свих осталих врста масти, које се употребљавају за људску исхрану. Због свега тога је потпуно појмљиво, што је са све већим усавршавањем хигијене људске исхране потрошња белога смока, особито млека у свежем стању и масла, по правилу све више расла и постајала све редовнијом (свакодневном) а у извесним случајевима и све неизбежнијом у интересу одржања повољног или поправке порушеног здравља. Хигијенска исхрана деце и стараца почива данас поглавито на млеку, а за многе болести утврђено је, да се искључиво или скоро само употребом млека за исхрану дотични болесници могу излечити и опоравити или бар одржати што дуже у животу без погоршања њихових болести. Једино за одрасле здраве и радне људе немогућна је искључива исхрана млеком за дуже време, већ се уз млеко морају узимати и друге врсте хране.

Тако је данас у свима напреднијим земљама млеко постало, уз хлеб и месо, најважнијом врстом хране, коју пружа удству пољопривредна производња уопште. Потрошња бељлога смока заједно са маслом продрла је у најшире слојеве народне и на тај начин доспела до висине, на којој се није налазила никад раније. А то је могло наступити колико због пријатног укуса млекарских производа и колико због општег сазнања о њиховој хранљивој вредности, толико још и с тога, што су цене свежем млеку и млекарским израђевинама биле у односу према њиховој хранљивој вредности увек сразмерно знатно ниже од цена месу у осталим производима животињскога порекла, који служе, у разним облицима, за људску исхрану.

Насупрот свему појачању потрошње код становника, које је и само стално расло, те сразмермо ниске цене белом смоку у напредним земљама могле су се одржати поглавито на ова три начина: 1) повећањем броја музних крава, — 2) појачањем њихове млечности, — и 3) увозом белога смока са стране, т. ј. из земаља са мањом густином становништва и са сразмерно јаче заступљеном млекарском производњом у односу према осталим пољопривредним гранама.[1]) То се да

[1]) Што се тиче нарочито одржања сразмерно ниских цена маслу, као четврти разлог може се истаћи и појава фабричке производње *вештачкога масла* (маргарина), која је у последње време достигла огромне размере и то баш у земљама, где је и производња природнога масла најјаче развијена.

утврдити многобројним статистичким подацима, од којих ће бити довољно истаћи само неколико, и то не нарочито бираних.

Број крава (без обзира на то да ли су све музне или не) износио је нпр.:

	1862. год.	1892. год.	1913. год.
у Француској	6,406.291	6.673.460	7,794.270
	1881. год.	1893. год.	1914. год.
„ Данској	898.790	1,011.098	1,310.268
	1866. год.	1896. год.	1911. год.
„ Швајцарској	553.205	686.853	796.909
	1873. год.	1892. год.	1913. год.
„ Немачкој	8,961.000	9,946.000	11,320.460
	1865. год.	1890. год.	1911. год.
„ Шведској	1,185.556	1,578.927	1,841,991
		1890. год.	1910. год.
„ Аустрији	—	4,254.303	4,901.886
		1895. год.	1911. год.
„ Мађарској	—	2,545.929	3,179.811
„ Сјед. Држ. Сев. Америке		1900. год.	1910. год.
(крава музара)		17,155.633	20,625.432
		1904. год.	1913. год.
„ Аустралији	—	1,499.804	2.068.125

Уопште се може рећи: да нема иоле напредније земље, у којој би се могла утврдити тежња ка смањивању броја крава, док се, напротив, у многим земљама таква тежња опажа — како где — код свих осталих врста домаће стоке, а особито код оваца. У Француској, нпр., број оваца спао је од 33,281.592 брава у 1852. год. на 16,467.700 брава у 1912. год.; — у Немачкој од 24,999.000 брава у 1870. год. на само 5,520.837 брава у 1910. иод.; — у Мађарској (са Хрватском и Славонијом) од 15,077.000 брава у 1870. год. на 7,905.000 брава у 1910. год. — у Данској од 1,875.000 брава у 1865. год., на 514.908 брава у 1914. год.; — у Швајцарској од 447.000 брава у 1865. год. на 160.000 брава у 1910. год., и т. д.

Али колико је, према предњим подацима, растао са̑м број крава уопште, још већи је прираштај онога броја њиховог, који не служи више искључиво ради приплођавања, као што је то понајчешће раније био случај, већ у све јачој мери и за мужу. Ако се то баш и не може видети из статистике, зна се као несумњиво из многобројних посматрања. У свима на-

предним земљама данас, може се рећи, и не постоје више краве, које се не би музле, док их је раније било у знатном броју, као што их и данас још има у неким земљама културно заосталим или где се газдује под изванредним приликама. С тога се може истаћи као неоспорна чињеница, да је у свима напред наведеним земљама (а слично томе и у осталим напреднијим земљама) повећање музних крава у ствари знатно веће, него што га показују изнети статистички бројеви.

Још важније је, међутим, што је истовремено *с тим сталним бројним приращтајем крава музара све више појачавана и млечност њихова.* Док се је некад сматрало, да је просечна дневна мужа од 3—4 литра довољна па чак можда и веома обилна, данас се пољопривредници напреднијих земаља једва задовољавају и са просечном дневном мужом од 5—6 литара, већ теже и траже да имају од сваке краве најмање по 10—12 па и свих 15 и више литара дневно. Тако су, помоћу пажљивог одабирања приплодних грла, потпомогнутог бољом негом и издашнијом али разумном исхраном, створене читаве расе говеда, чији годишњи принос у млеку не износи више по 800 до 1000 литара, колики је био раније (а колики је и данас још у многим назадним крајевима), већ достиже па и знатно премаша 1.500 литара.

И ако не потпун, ипак леп пример у овом поступном појачавању кравље млечности пружа статистика млекарских задруга у Данској. Док су, наиме, тамошње млекарске задруге добиле од својих задругара 1884. г. просечно округло по 1.400 литара млека од сваке краве, дотле је та количина изнела 1898. г. по 1.975 литара, а 1908. г. по 2.675 литара. — Уопште пак рачуна се за све краве да дају нпр.: у Мађарској по 1.130 литара млека годишње, у Француској (почетком овога столећа) просечно по 1.600 литара, у Аустрији (последњих година пре рата) по 1.850 литара, у Немачкој по округло 2.000 литара, у Белгији по 2.100 литара (последњих година и свих 2.400 литара), а у Швајцарској по 2.190 литара. Али у свима тим земљама има раса, чији приноси износе просечно и преко 3.000 литара. У Немачкој се цени, да планинске расе дају годишње 2.150, литара, а долинске по 3.250 литара. У Холандији се сматра последњих година, да једна крава производи просечно округло 3.000 литара годишње (док је 1897. г. та производња цењена да износи само по 2.875 литара). За

Данску узима се у последње време просечна годишња поизводња сваке краве по 3.500 литара. Међутим нису ретке краве у споменутим напредним земљама, а нарочито у Данској, од којих се музе годишње по 4.500—5.000 литара, па и свих 5.—6.000 литара, а има појединих грла чија годишња производња премаша чак и 8.000 литара. У Канади пак познате су краве и са преко 12.000 литара млека годишње!

Овакво је, од прилике, стање млечности крава сада и у свима осталим напреднијим земљама, а томе стању се све више ближе и земље, које су у том погледу биле до скора знатно заостале. До толиких пак замашних приноса могло се доспети с једне стране поступним појачавањем саме моћи лучења млека (помоћу разрађивања вимена и повећања његове запремине), а с друге стране *сталним продужавањем трајања муже*. Ако се је, наиме, раније мужа могла вршити само 4—5 месеца после отељења, јер су краве онда већ увелико пресушивале, — сада музност траје код свих признатих млечних раса крава скоро до пред само ново тељење, под претпоставком, разуме се, ваљанога храњења и неговања.

Али се развитак млекарства још боље може оценити по огромном порасту унутрашњега и, особито, спољашњега промета белога смока у појединим земљама. Одговарајући све већој потрошњи, у многим крајевима и земљама морало се је прибећи довозу све већих количина белога смока из других крајева или са стране, поред свега истакнутог бројног повећања домаћих крава и поред све изложене појачане млечности њихове. Та тражња изазивала је на другој страни све јачу производњу, те се је тако у последње време појавила *веома велика унутрашња и спољашња трговина млекарским производима*, каква никад раније није постојала и за чији се будући развитак не могу сагледати границе.

Овај промет белога смока јако је олакшан колико силним развојем, убрзањем и појевтињењем саобраћајних и преносних средстава на копну и мору, толико још и завођењем разних постројења и начина за конзервисање уопште а нарочито за хлађење и за паковање појединих врста белога смока ради успешне њихове заштите од кварежи за време дужега преноса. На тај начин омогућен је пренос из удаљених крајева до места потрошње не само сирева и масла, већ и самога млека, и то не само млека у згуснутом (концентрисаном или

кондензованом) стању, већ чак и млека у потпуно свежем стању, у коме је оно иначе подложно веома лаком и брзом квару. Француска престоница, Париз, нпр., добијао је 1913 год. свакога дана просечно по 1,044.000 литара свежега млека, и од те велике количине само 6% долазило је из околине удаљене до 50 километара. Највећи део, напротив, довлачен је из знатно удаљенијих крајева, и то: округло 54% од означене количине са даљине од 50—100 километара, округло 30% са даљине од 100—150 км., 8% са даљине од 150—200 км., 1.4% са даљине од 200—250 км., 0.6% са даљине од 300—350 км., па га је нешто (0.06%) довлачено чак и са даљине од 350—400 км. Исто тако и за Њу-Јорк, чија је дневна потрошња свежега млека износила последњих година преко 1,200.000 литара, знатан део је довлачен и са одстојања од преко 350 километара, што од прилике значи исто толико, као кад би се у Београд довлачило млеко железницом из Ниша и нешто даље. Згуснуто млеко, међутим, из Данске, Норвешке и Швајцарске преноси се за потрошњу чак у Јапан и Јужну Африку, а млеко из Канаде и Сједињених Држава Сев. Америке превлачи се и троши у замашним количинама чак у Енглеској и Немачкој.

Колике је размере ухватио овај промет белога смока само у међународној трговини, моћи ће се оценити из ових прегледа увоза и извоза:[1])

1. Увоз белога смока у поједине земље.

(Количина у *товарима* од по 100 кгр.)

Назив земље:	Године:	[illegible]	**Масла:**	**Сира:**
Велика Британија	1901/03.	465.883	1,987.722	1,326.645
(Енглеска)	1911/13.	633.660	2,107.673	1,177.671

[1]) Ови прегледи састављени су од стране пишчеве на основу многобројних, махом непосредних службених статистичких извештаја. Подаци, који важе за неколико година, срачунати су као просечне количине увоза или извоза за означене године. И у једном и у другом прегледу поједине земље поређане су по величини увоза односно извоза последњих предратних година. Подаци из ратних година нису намерно узимани у обрачун, пошто они скоро у целом свету не представљају нормалне односе ни у производњи ни у потрошњи, а најмање у међународном промету. Знаци питања, нарочито у рубрици увоза и извоза млека, показују да писац није могао доћи до поузданих података поглавито с тога, што се у статистикама дотичних држава ти подаци и не показују засебно.

Назив земље:	Године:	Млека (обичног, павлаке и згуснутог)	Масла:	Сира:
Немачка	1900.	150.386	157.160	166.421
	1902/3.	?	293.166	171.480
	1912/3.	811.957	548.960	243.550
Француска	1900/02.	4.177	59.077	185.404
	1911/13.	16.015	71.294	225.053
		(1902. г.)		
Белгија	1902/04.	11.299	40.659	104.038
	1911/12.	22.429	68.915	138.333
Сјед. Државе Сев.	1902/04.	?	1.233	91.393
Америке	1911/13.	59.282	4.827	217.150
Аустрија	1910/12.	887.928	58.238	82.149
Швајцарска	1903/04.	82.359	49.576	28.219
	1911/13.	115.499	54.356	32.401
Данска	1902/04.	7.955	62.330	9.337
	1911/13.	56.780	27.554	6.008
Италија	1902/04.	?	2.068	42.187
	1911/13.	4.926	6.541	48.603
		око		
Угарска (са Хрватском)	1902/04.	9.000	7.036	17.779
	1911/13.	40.987	7.198	29.874
Јужна Африка	1906.	?	51.136	?
	1912.	?	22.341	25.338
Русија (европска)	1902/04.	?	2.949	13.650
	1911/13.	?	6.612	17.377
Аргентина	1905.	?	2	19.208
	1910.	?	6	43.255
Холандија	1902/04.	?	15.148	2.358
	1911/13.	?	24.499	3.005
Шпанија	1902/04.	?	1.065	19.130
	1911/13.	?	4.470	23.894
Канада	1911/13.	859	19.794	4.961
Норвешка	1902/04.	?	2.601	3.179
	1911/13.	?	4.909	3.229
Шведска	1902/04.	?	5.103	3.096
	1911/13.	899	1.585	4.893

Назив земље:	Године:	Млека: (обичног, павлаке и згуснутог)	Масла:	Сира:
Алжир	1913.	113	334	9.142
Мексико	1902.	—	—	5.915
	1911/12.	397	1.616	7.608
Румунија	1902/03.	—	39	1.304
	1912.	13	45	3.045
Аустралија	1904/06.	147.987	1.055	1.608
	1911/13.	9.861	122	1.703
Бугарска	1902/04.	—	309	
	1911/12.	1	64	150
Србија	1902/04.	?	159	143
	1911.	?	38	23

2. **Извоз белога смока из појединих земаља.**

(Количина у *товарима* од по 100 кгр.)

Назив земље:	Године:	Млека: (обичног, павлаке и згуснутог)	Масла:	Сира:
Данска	1902/04.	4.602	771.452	466
	1911/13.	325.947	885.885	3.405
Холандија	1902/04.	?	232.987	497.112
	1911/13.	?	354.594	589.753
Канада	1911/13.	22.550	19.377	756.851
Русија (европска)	1898.	44.320	98.049	4.800
	1902/04.	?	393.502	(око) 5.600
	1911/13.	?	754.864	(око) 7.000
Нови Зеланд	1888/90.	?	17.402	17.559
	1908/10.	?	153.689	191.909
	1912/14.	?	200.684	347.763
Швајцарска	1902/04.	395.876	699	249.209
	1911/13.	570.395	678	301.309
Аустралија	1900.	395	216.009	139
	1904/06.	2.215	297.003	1.450
	1911/12.	8.992	368.756	4.399
Италија	1902/04.	?	60.437	139.555
	1911/13.	50.533	34.813	304.256

Назив земље:	**Године:**	**Млека:** (обичног, павлаке и згуснутог)	**Масла:**	**Сира:**
Француска	1900/02.	19.498	209.510	89.227
	1911/13.	83.294	157.478	125.800
Шведска	1902/04.	?	198.986	42
	1911/13.	74.723	210.222	37
Угарска	1898.	198.947	15.352	19.356
(са Хрватском)		(1904. г.)		
	1902/04.	416.685	54.388	30.968
	1911/13.	747.677	30.464	41.813
Финска	1902.	?	89.920	3.847
Сјед. Државе Сев.	1900.	?	82.746	219.340
Америке	1902/04.	?	53.850	105.121
	1911/13.	74.537	21.997	29.175
Аустрија	1910/12.	83.241	20.728	19.046
Норвешка	1899.	67.875	14.724	401
	1902/04.	103.710	13.755	662
	1911/13.	178.382	14.363	1.772
Велика Британија	1901/03.	132.045	6.471	4.644
(Енглеска)	1911/13.	233·558	5·785	4·386
Аргентина	1902.	?	41.250	—
	1905.	?	53.930	24
	1910.	?	28.765	4
		(1902. г.)		
Белгија	1902/03.	48.433	21.879	750
	1911/12.	40.119	13.541	1.143
Немачка	1900.	78.266	25.243	11.624
		(1902. г.)		
	1902/03.	69.796	17.238	13.457
	1911/12.	188.158	2.302	4.619
Бугарска	1902/04.	?	32.274	
	1911/12.	?	1.100	26.261
Србија	1902/04.	?	311	1.200
	1911/12.	?	913	2.339
Шпанија	1902/04.	?	1.155	261
	1911/13.	?	1.304	228
Алжир	1914.	645	182	1.193
Румунија	1902/05.	?	96	5.658
	1912.	35	87	481

Као што се види, ретка је земља, која се не јавља било као увозник било као извозник белога смока. Ипак је више извозника него увозника, а од ових последњих сама Велика Британија (Енглеска са Ирском) увози више него све остале увозничке земље. Има, међутим, земаља, које се јављају и као увозници и као извозници свих врста млекарских производа, или као увозници једне а као извозници друге врсте, што зависи од разних природних и привредних прилика, од наслеђених навика произвођача и од укуса потрошача.

Без упуштања у даље појединости, предњи подаци показују довољно јасно: да је данас не само омиљена потрошња белога смока независна од месне и земаљске производње, већ — што је врло важно за извозничке земље, као што је нпр. Србија — и да је *млекарска производња независна од месне и земаљске потрошње.* С тога је потпуно појмљиво, што је у последње време млекарство почело хватати корена и веома нагло напредовати у многим ближим и даљнијим земљама, у којима доскора та производња једва ако је могла подмиривати месне потребе, и где су пољопривредници, ради успешнога држања крава и појачане производње млека, имали да савлађују многе климатске неприлике (особито у сушнијим крајевима) и велике саобраћајне тешкоће због удаљености и тегобне приступачности појединих произвођачких села, заселака и газдинстава како у односу једно према другом, тако и у односу према главним путевима и тржишним местима. Као примери, достојни подражавања у том погледу, могу послужити особито Азијска Русија односно Сибир, Аустралија, Канада, Нови Зеланд и Сјед. Државе Сев. Америке.

Кад се узму у обзир све ове чињенице, изложене у најкрупнијим потезима, може се лако стећи појам о неоспорној и, по значају, тешко упоредљивој привредној вредности, коју данас има крава музара у светској пољопривредној производњи уопште, а у пољопривредној производњи појединих земаља нарочито. Показавши ту своју вредност најпре у земљама и крајевима, чије су природне прилике биле врло повољне за пораст пићних биљака, потребних за ваљану исхрану добрих крава музара (као што је то случај нпр. у Данској, Холандији, Швајцарској, северној Француској, Белгији и т. сл.), крава музара је све више крчила себи пута, продирући све шире и дубље и у оне земље и крајеве, где су климатске прилике мање по-

вољне за природне „тучне“ ливаде и пашњаке, и где се је, због тога, морало прибегавати оснивању вештачких ливада и пашњака у вези са производњом подесне сточне пиће и на њивама. Та занимљива појава (т. ј. производња сточне пиће на њивама и вештачким ливадама и пашњацима) запажа се у скоро свима земљама, па чак и у онима, где се никад није оскудевало ни у бујним природним ливадама и пашњацима, али где су користи од млекарске производње наводиле пољопривреднике на држање много већег броја музних крава и на много бољу и издашнију њихову исхрану, но што се је то могло постићи ограничавајући се само на приносе са дотадашњих природних ливада и пашњака. У том појачању производње сточне хране на њивама и вештачким ливадама имале су учешћа, разуме се, и остале врсте домаће стоке. Али је крава музара несумњиво та, која је дала и која ће и у будуће давати најјачега подстрека за то. Ако не и другим чим, то се може лако утврдити и том општом чињеницом: да је њивска производња сточне пиће најраспрострањенија у оним крајевима, у којима се држи сразмерно највећи број музних крава и где је, према томе, млекарска производња најразвијенија. А та чињеница, свакако, не може бити случајна. Напуштање раније производње жита и разних трговинских и индустријскик биљака ради заснивања вештачких ливада и завођења њивске производње сточне пиће није се могло предузимати нити за дуго одржати без оправданих привредних разлога, који сви потичу из опште тежње за што већом, што поузданијом и што трајнијом добити. И та општа тежња нашла је свугде оваплођења првенствено и највише у крави музари. *Где-год је ваљана крава музара ухватила иоле маха, макар у почетку и са извесним тешкоћама и жртвама, свугде се је дошло до непоколебљивог уверења: да, у упоређењу са осталим производним гранама широке пољопривредне праксе, краварство доноси сразмерно најпоузданије и најобилатије користи.* И поред свих рачуна појединаца, који су закључивани са стварним или уображеним губитцима, опште искуство је утврдило јасно и неоспорно: *да је ваљана крава музара, чувана и искоришћавана како треба, одиста непресушни извор свију оних непосредних и посредних повољних чинилаца, који стварају привредно благостање.* То се да̀ најбоље оценити и непосредно видети по свима оним газдинствима и по свима оним крајевима и замљама, где су краве музаре

многобројније, млечније и боље искоришћене него другде. Где, по старој изреци, „тече млеко“, ту не може бити оскудице ни беде. А млеко може „тећи“ само онде, где буде било ваљаних крава музара у довољном броју.

II. О досадашњој производњи млека у Србији.

Предње опште опаске било је неопходно потребно истаћи не само с тога, да би се утврдила неоспорна привредна благодет од крава музара уопште, већ и зато, да би се могло што правилније оценити стање краварства и производње млека у Србији. При том не мисли се на краварство и производњу млека сада, после силних страдања и штета претрпљених за време седмогодишњега ратовања и трогодишњег мучног робовања, већ се мисли на стање, какво је било пре рата, т.ј. у редовним приликама и у пуном јеку пољопривредне производње у Србији.

Сваки, наиме, ко је иоле познавао пољопривредне прилике у Србији, мора са жаљењем признати нарочито после предњега излагања, — да је, уопште узевши, држање крава у старим границама Србије било у сваком погледу недовољно а искоришћавање њихово ради производње млека веома непотпуно и рђаво. У Новој Србији је то стање било чак и много горе. То ће се, у осталом, моћи још боље видети из потоњих разматрања.

Бројно посматрано — дакле, без обзира на каквоћу у ма ком погледу, за говедарство у Србији не може се рећи, да је било неразвијено ни само по себи ни у упоређењу са бројним стањем говеда у другим земљама, нарочито још кад се то бројно стање цени у односу према становништву. Укупно говеда било је у старим границама Србије по попису од 1890. год. 819.251 грло, по попису од 1900. г. 956.661 грло, а по попису од 1905. г. 962.503 грла. Кад се тај број сведе на 100 становника и на 1 квадратни километар целокупне површине, и кад се тај однос упореди са стањем у неколико других земаља, добиће се овај преглед:

Назив земље	Године	Било је говеда на 100 становн.	на 1 □ км
Србија	1890	38·28	17·03
„	1900	38·35	19·81

Назив земље	Године	Било је говеда на 100 становн.	на 1 □ км
Данска	1909	83·4	57·8
Швајцарска	1911	38·5	62·2
Француска	1913	37·3	27·2
Немачка	1913	31·3	38·8
Холандија	1913	34·2	61·3
Аустрија	1910	32·1	30·5
Босна и Херцеговина	1910	68·9	25·5
Мађарска	1911	35·0	22·5
Хрватска и Славонија	1911	43·3	26·6
Италија	1914	23·2	18·7

Али се слика јако погоршава на штету Србије, кад се међу говедима узму у обзир само краве и кад се посматра *однос крава према осталим врстама говеда* (т. ј. према воловима, биковима, јунадима и младима). Тај однос био је у Србији сразмерно много неповољнији него у ма којој напреднијој земљи. То се види из овога прегледа:

Назив земље	Године	Од 100 грла говеда уопште било је *крава:*
Србија	1890	27·7
„	1910	32·8
— — —	— — —	— — —
Шведска	1913	67·6
Норвешка	1907	66·5
Данска	1909	56·8
Швајцарска	1911	55·2
Италија	1908	54·7
Аустрија	1910	53·5
Немачка	1913	53·4
Француска	1913	52·7
Холандија	1910	52·5
Аргентина	1908	51·4
Белгија	1910	51·3
Канада	1914	44·2
Мађарска	1911	42·0
Хрватска и Славонија	1895	(женских грла преко 3 године) 39·6
Босна и Херцеговина	1910	30·7
Бугарска	1905	29·1
Далмација	1910	28·1

Колику разлику представљају ови односи, најбоље ће показати овај један прост обрачун. Кад би у Србији однос крава према осталим врстама говеда био исти као нпр. у Шведској, онда би према бројном стању говеда од 1910. год. у Србији било крава не 313.776 грла, колико их је стварно било, већ 647.000 грла, т. ј. преко 320.000 грла више или округло још један пут толико, колико их је у ствари; — а кад би тај однос био раван бар оном у Мађарској, која у том погледу заузима последње место међу државама средње и западне Европе, онда би Србија имала 1910. год. округло 402.000 крава, дакле скоро преко 90.000 грла више или још око $1/3$ толико, колико их је стварно било. Колико би, међутим, то представљало за Србију више користи, како у погледу принављања подмлатка тако и у погледу производње млека, — лако је сваком оценити.

Кад се у предњем истиче однос крава према осталим врстама говеда, тиме се ниуколико не потцењује привредни значај тих осталих врста. Најмање се може потцењивати значај волова, како оних за рад, тако и оних за гојење. Али ма колико њихов привредни значај био неоспоран и велики свугде онде, где су волови за рад неопходни а они за гојење на свом месту, и где су и једни и други искоришћени потпуно и како треба — што није увек случај, нарочито не у Србији, — ипак су *привредне користи од крава несумњиво многобројније, обилније, непосредније и осетније него од волова и него од ма које друге врсте говеда*. Зато оцена, која сама собом проистиче из наведених односа крава према осталим врстама говеда у побројаним земљама, мора бити само неповољна по говедарство у Србији а никако повољна. Чињеница, да има земаља и са нешто неповољнијим односом крава према осталим врстама говеда — као што је то, према предњем прегледу, случај са Босном и Херцеговином, Бугарском и Далмацијом, — не може послужити Србији ни у ком погледу као утеха, ни као оправдање.

Али не постоји само неповољан однос крава према осталим врстама говеда, на основу којег се мора доћи до неповољнога суда о говедарству у Србији. Још много неповољнија оцена мора се донети, кад се краварство у Србији посматра са гледишта производње млека.

Рачуна се, да мужа крава у Србији — где се и уколико се уопште музу — траје у току једне године просечно 6 ме-

сеци или 180 дана, и да просечни дневни принос у млеку износи 4 литра. То значи: да се од једне музне краве добија просечно око 720 литара млека годишње.[1]) Кад би се та количина заокружила и на 800 литара, па чак и на 1000 литара, — она је ипак и сувише безначајна, кад се упореди са напред наведеним (стр. 191) просечним количинама млека, које се добијају мужом крава у напреднијим земљама. Ну и тако незнатна, она ипак представља и за сопственике таквих крава и за целу земљу извесну корист, која се не сме потцењивати ни са гледишта произвођачког ни са гледишта потрошачког. Јер шта тек да се каже за оне крајеве и она газдинства, где се од крава не извлачи ни та тако незнатна корист, т. ј. где се сматра чак и грехом мусти краве, а ако се музу (у главном само по одбијању телета од сисања), где се то не чини ни редовно ни како ваља? С тога не може никог чудити, што је млечност таквих запуштених крава била сведена на тако малу меру, да је често једва била довољна само за повољну исхрану телади за време дојења, а камо ли да је могла пружати још какав обилан вишак за исхрану људску.

Према томе неће се претерати кад се каже: да је *правих крава музара у Србији било сразмерно тако мало, да су се скоро потпуно губиле према оним кравама, које су служиле поглавито за прилођавање и одхрањивање подмлатка.*[2]) Те-

[1]) Да је овај принос веома близак истини, показују и подаци о млечности крава у Босни и Херцеговини и у Црној Гори. Тако нпр., у *Извештају о управи Босне и Херцеговине за 1906 год.*, који је издало ц. и кр. заједничко Министарство Финансија (Загреб, 190[illegible], на стр. 259), наводи се: да краве, држане по домаћем начину, дају округло по 700 литара млека годишње. — *A. Pirocchi,* пак, у својој књизи Studi sul bestiame del Montenegru, della Bosnia-Erzegovina e della Dalmàzia (Roma, 1906, на стр. 40) наводи као просечан принос једне краве у Црној Гори по 800 литара годишње. — Просечан принос једне краве у Србији у износу 720 литара млека годишње узет је као највероватнији и у „Извештајима поднесеним Министру Народне Привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде" (Београд 1907 год., стр. 346 Извештаја о раду Одељења за Пољску Привреду и Ветеринарство).

[2]) Насупрот овом тврђењу могло би се указати на поделу, која је приликом пописа домаће стоке вршена код крава и по којој је 1910. год. било под називом „крава музара" 170.071 грло (1900. год. 170.329 грла), а под називом „крава јалових" 143.705 грла (1900 год. 137.435 грла). Држећи се буквално тих назива, из тога би излазило: да је у Србији крава музара било сразмерно нешто више (тј. 1910. год. округло 54% а 1900

жиште целокупне досадашње говедарске производње у Србији било је у одгајивању волова за рад и за гојење, те су краве и држане првенствено за подизање потребнога подмлатка за то. Коме, у осталом, није позната чињеница, да се у Србији само воловима тепа да су „хранитељи куће“ а не кравама, без којих се ти волови не би могли ни приплодити ни отхранити, и које би, искоришћене како ваља за производњу млека, заслуживале назив „хранитеља куће“ више него ма која друга врста говеда и стоке уопште?

У вези с том оскудицом у правим кравама музарама није могла бити боља ни производња крављега млека. Изузимајући донекле ближу околину Београда и још неколико већих вароши, у целој осталој Србији није могло бити ни речи о некој јачој производњи а још мање о некој помена вредној преради крављека млека, која би се, макар и приближно, могла упоређивати са производњом и прерадом таквога млека у страним напреднијим земљама. Уколико је пак било производње и прераде млека уопште, она се има више приписати мужи оваца и, бар у неким крајевима, мужи коза него ли мужи крава.

Ово мора бити познато, из посматрања и искуства, сваком потрошачу белога смока у Србији, и оном у вароши и оном у селу. Док је у свима главним ратарским и сточарским производима владало у Србији изобиље, које је, поред свега извоза, доводило потрошаче често и до пресићености и створило код њих неумерености у јелу каквој се тешко може наћи равне — дотле је у белом смоку било, с незнатним изузетком, увек кубурења и оскудице поред свих многобројних и дугих постова. „С незнатним изузетком“ каже се поглавито с обзиром на привремену јачу производњу млека за време 2—3 летња

год. округло 55% од укупног броја). Кад се пође од тога, да су према уобичајеном схватању пољопривредника, у јалове краве могле бити убројане само оне, које се у дотичној пописној години нису телиле, онда значи, да су као краве „музаре“ пријављиване све оне краве, које су у току пописних година имале телад. Ну, то ниуколико не доказује, да су све те краве „музаре“ и стварно мужене, а најмање да је то чињено још и 31. децембра, кога су дана вршени пописи домаће стоке, — јер се врло добро зна, да су у Србији уопште ретке, врло ретке краве, које се још музу у то доба године. Зато се истакнутом статистичком поделом не може ни пошто опровргнути предње тврђење о сразмерно малом броју правих крава музара у Србији.

месеца, када по правилу скоро истовремено пада најјача мужа не само музних крава већ и оваца и коза, и када је потрошач како у вароши тако и у селу могао доста лако подмиривати потребу за свежим млеком и осталим врстама белога смока (без обзира на њихову каквоћу). Али је зато наступала утолико већа оскудица, особито у свежем млеку, за време зимских месеци, када се често није могло наћи млека ни за лек чак и у селима, где је држано по неколико стотина крава и коза и можда читава хиљада оваца! Тако неповољних прилика, управо такве беде у снабдевању млеком ради људске исхране не може се утврдити ни за једну другу иоле напредну земљу. Зато не може бити никакво чудо, што Србија долази у погледу смртности становништва међу прве земље у свету, ма да би према природним и свима осталим повољним погодбама за живот требало да стоји међу последњима. Јер, и ако то није једини узрок, ипак се оскудица у млеку ради хигијенске исхране недораслог, старијег и оболелог становништва мора истаћи као један од најважнијих убиствених узрока прераном умирању многих и многих хиљада душа. Нарочито то вреди за нејаку децу у првим годинама њиховога пораста, чији су још слаби органи за варење упућени за дуго на лаку млечну храну, али која им се нередовно и недовољно или и никако не даје, јер је или тешко или често немогуће доћи до потребне количине млека.

За доказ ове, најблажије речено, слабе производње млека у Србији, нарочито крављега, може послужити овај приближан обрачун:

По попису домаће стоке од 1910. год. било је уопште:

крава	313.716	грла, од којих т. зв. „крава музара“		170.070
оваца	3,225.778	брава, „ „	музних око . . .	2,500.000
коза	531.246	„ „ „	„ „ . . .	400.000

Ако се претпостави: да су заиста мужене све „краве музаре“ и да је њихов просечан принос у млеку био округло по 800 литара, а да је од сваке музне овце добивено просечно по 45 литара и од сваке музне козе по 120 литара годишње, — онда би изишло, да је укупна производња млека у Србији 1910. год. могла износити од прилике:

крављега млека	1,360.000	хектолитара
овчјега „	1,125.000	„
козјега „	480.000	„
Укупно: . .	2,965.000	хектолитара

Кад се ова укупна количина сведе на 1 квадратни километар од целокупне површине и на 1 становника, и кад се све то упореди са количином махом искључиво крављега млека, произведеног у појединим напреднијим земљама, — добиће се овај занимљив и за Србију веома поучан преглед:

Назив земље	Године	Производња млека износила је: укупно хектолитара	на 1 □ км. хектолит.	на 1 становника литара
Србија	1910.	2,965.000	61·3	100
Угарска	пре рата	30,000.000	106	160
Белгија	„ „	22,500.000	763	300
Француска	1902.	84,452.287	157·3	234
Аустрија	пре рата	90,000.000	300	310
Немачка	1900.	250,000.000	462·1	384
Швајцарска	1896.	15,067.200	364·8	457
Шведска	1898.	25,500.000	56·9	463
Холандија	1897.	26,904.640	815.3	472
Данска	1898.	22,390.000	574·1	861

Ови подаци, ма колико почивали на приближним статистичким проценама, сами собом су и сувише речити а да би их ваљало пропраћати још каквим особеним напоменама.

До истога закључка о сразмерно маленој млекарској производњи у Србији доћи ће се и онда, кад се узму у обзир само податци о извозу белога смока из Србије. Из земље, као што је Србија, чији се извоз састоји скоро искључиво из пољопривредних производа, међу којима сточарски производи заузимају главно место (јер за време 1901—1905 г. чине просечно округло 49% од вредности целокупног извоза), очекивати је било, да се уз знатан извоз говеда извозе и повеће количине белога смока. Међутим у ствари није ни из далека тако. У току 1894—1903. г. извежено је просечно годишње само по 947 товара сира (меког и кашкаваља) и по 665 товара скорупа и масла, т. ј. укупно 1.612 товара, а у току 1904—1909. г. извожено је просечно по 3.645 товара свих врста белога смока. За то исто време износио је увоз масла и сира просечно по 247 товара (1894—1903. г.) и 214 товара (1904—1909. г.). Кад би се посматрали само ови подаци о увозу, не би се могао извести никакав закључак неповољан по Србију. Али се тај неповољан закључак не може избећи,

кад се посматрају подаци о извозу, без обзира на то, да ли су извожене количине белога смока од крављега или, напротив — што је несумњиво — највећим делом од овчјега млека. Јер цео тај извоз и сувише је незнатан како сâм по себи тако и у односу према извозу осталих главнијих ратарских, воћарских и сточарских производа (свих врста жита, сувих шљива, пекмеза, угојених говеда и свиња, коња и т. д.) А ништаван је, када се упореди са оним замашним и завидним количинама белога смока, које се извозе из других земаља, по пространству често и мањих од Србије, и за које се наред (на стр. 195 и даље) могу наћи подробнији податци.

Најзад, да је производња млека у Србији не само слаба већ и недовољна чак и за саму домаћу потребу, најбоље доказују још и *цене* његове. Да се, међутим, цене могу с правом узети за оцену јачине производње, налази свога оправдања у општем привредном закону, по коме су цене по правилу производ понуде и тражње, а понуда увек зависи првенствено од производње.

У Француској, нпр., литар обичног свежег млека плаћа се просечно по 10—15 сантима (пара), а само у Паризу и осталим већим варошима цене таквом млеку крећу се између 20—40 пара. При обрачунавању вредности свеколикога млека произведеног у Француској у 1902. год. узета је као просечна цена једном литру 15·5 пара (док је та цена за 1882. год. износила округло 17 пара а 1892 год. без мало по 16 пара). — У Немачкој се рачуна за целу земљу 1900 год. просечна цена 8·5 пфенига или 10·6 пара од једног литра. — У Белгији је статистичка процена цене млеку износила (крајем прошлога столећа) по 10 сантима (пара), али је у провинцији Фландрији продавано на велико по цени 5—10 пара, а на мало (крчмљено) по варошима по цени 14—24 паре. — У Данској се сматра веома повољним успехом, кад се један литар млека уновчи (продајом у свежем стању или прерадом у масло или сир) по цени 10—14 пара (7—10 ера). За 1896. и 1897. год. рачуната је просечна статистичка цена за целу земљу по 11 пара (7·5 ера) литар. — У Италији је 1895. год. статистичка управа узела да један литар млека вреди 12 пара, — у Швајцарској 1896. год исто толико, — а у Холандији 1897. год. 9 пара. — У азијској Русији добијано је (почетком овога столећа) прерадом млека у масло за 1 литар просечно 6·5—7·5 пара.

а у европској Русији просечно уновчење млека за целу земљу рачуна се по 13—15 пара.

У Србији, напротив, просечна цена млеку у целој земљи не може се ни пошто узети испод 15—20 пара по литру. То се да утврдити, између осталога, и тиме: што су многе засноване млекарске задруге морале обуставити рад, јер нису могле задовољити своје задругаре плаћањем или уновчавањем предатог им млека испод 15 па и свих 20 пара од једнога литра, и то ни за време најјаче летње муже. Лако је онда појмити, колике тек просечне цене морају бити за време ретке и оскудне зимске муже, када се млеко може уопште врло тешко и купити.

Ма да се многим подацима српске државне статистике не може поклонити потпуно поверење, ипак у овом случају подаци о ценама млеку не могу много одступати од стварности. Ти подаци прикупљани су у 67 разних вароши и варошица, и по њима просечна цена свежем млеку била је за 1901. до 1904. године по 21 пару, а 1905. године 22 паре. Најнижа годишња просечна цена 1905. године била је у Зајечару 16 пара, а највиша у Крупњу 28 пара, док је у Београду била 27 пара. Свих означених година, најјевтиније је млеко било месеца априла и маја (махом по 19 пара), за тим месеца јуна и јула па донекле и августа (махом по 20 пара), даље месеца септембра (махом 21 пару), по том месеца марта, октобра и новембра (махом по 22 паре), а најскупље је месеца децембра, јануара и фебруара (махом по 23 паре).

Ова разлика у ценама млеку у Србији према ценама у другим земљама пала би, на штету Србије, утолико више у очи, кад би се поред упоређења тих цена упоредиле и цене осталим пољопривредним а особито сточарским производима. Јер, изузимајући у главном само Русију, у свима осталим побројаним европским земљама, у којима је млеко, као што се види из наведених података, јевтиније него у Србији, — цене свима главним пољопривредним производима, а нарочито цене месу уопште, знатно су скупље но у Србији. Без навођења многих бројева ради доказа, то се може закључити и из саме те чињенице, што те производе Србија стално извози, непосредно или посредно, баш у неке од споменутих држава. Тај се извоз, међутим, не би могао дуго одржати, кад цене тим производима у увозничким земљама не би биле толике, да не само покрију цене по којима су они плаћани у Србији, већ и да исплате

све преносне трошкове и разне царинске дажбине и, врх тог а да пруже дотичним трговцима извозницима и увозницима, као и разним њиховим посредницима, још и мање или веће добити. А има, опет, и производа, и то баш највише сточарских производа, који нису скоро ни извожени, али који су у Србији продавани често у такво бесцење, да би излишно било ма какво упоређивање са ценама њиховим у страним земљама. Такав је случај био нарочито са јагањцима, јарићима, прасадима и разним врстама живине.

III. О узроцима досадашње слабе производње млека у Србији.

Кад се узму у обзир сви напред изложени подаци и напомене, мора се признати као потпуно неоспорно: да је производња крављега млека у Србији била, чак и уз додатак овчјега и козјега млека, толико слаба и оскудна, да је једва могла подмиривати како ваља најбитније потребе у земљи, — док је, напротив, од осталих главнијих ратарских и сточарских производа било по правилу увек изобиља и претека за сталан и замашан извоз. Питање је сад: како да се оправда или бар објасни та чудна привредна појава? Јер свему мора бити неког узрока, па га извесно мора имати и тој појави.

Како је овде у питању једна чисто привредна појава, то би било најприродније, ако би се прави узрок утврђеној ништавној производњи крављега млека у Србији потражио у оним општим природним (климатским и земљишним) или привредним и друштвеним приликама, од којих свугде зависи, па и у Србији мора зависити, у већој или мањој мери, правац и обим пољопривредне производње. Али, у ствари, ма који од тих разних утицајних чинилаца био истакнут као узрок, исти, и ако на први поглед може изгледати вероватним, мора отпасти, чим се буде дубље размотрио, а нарочито чим се право стање његово у Србији буде упоредило са стањем у некој од оних земаља, где производња млека напредује са најбољим привредним успехом. Шта више, кад би се пошло тим путем, могло би се доказати: да има земаља, где је земљиште мање плодно и мање подесно за бујне природне ливаде и пашњаке, где је клима сушнија и суровија, где су газдинства ситнија и распарчанија, где је људска радна снага

ређа и скупља, где су млекарски производи лошији и јевтинији, и где су саобраћајне прилике горе и теже него у Србији, — па да је ипак у свима тим земљама број крава сразмерно већи, да су те краве сразмерно млечније и да је млекарска производња далеко јача но у Србији.

Са многих, и стручних и нестручних, страна у последње време је нарочито истицано: како држање крава ради производње млека у Србији није било нити може бити успешно с тога, што клима у Србији није довољно влажна као што је то случај нпр. у Данској, Холандији, Енглеској, Швајцарској, Белгији и т. д., и што, због тога, ни ливаде ни пашњаци не могу бити онако бујни и издашни као у земљама са влажнијом климом. Тој примедби има донекле места. Не да се спорити, да су особито лета у Србији често веома сушна и да те летње суше јако ометају правилан и обилан пораст трава по ливадама и пашњацима, доводећи тиме често потпуно у питање редовну и издашну пашу, која се сматра као најповољнија по исхрану и здравље пасне стоке уопште а музне нарочито.

Али, у суштини, ова околност ипак не може нимало оправдати српске пољопривреднике за још веома слабу млечност њихових крава и за неразвијену млекарску производњу.

Пре свега, мањак жељене бујности у порасту трава на ливадама и пашњацима у Србији не постоји свугде. Има крајева са одличним планинским ливадама и пашњацима, чија бујност, према стварним природним околностима, не би нимало или би врло мало одступала од бујности планинских пашњака нпр. у Швајцарској, само кад би им се поклањала она пажња око неге и ђубрења њиховог, која се поклања пашњацима у Швајцарској. Па и онакви, какви су од природе дати, не може бити кривице до тих ливада и пашњака, што се они уопште не искоришћују довољно, а нарочито што се искоришћују најмање за исхрану млечних крава и за обилну производњу крављега млека.

Уколико, пак, у истини постоји слаба бујност у порасту трава по долинским ливадама и пашњацима за време топлих и сушних летњих месеца, иста није увек последица само недовољне влаге с неба, већ је много чешће последица крајње запуштености у погледу њиховог ђубрења и наводњавања чак и онде, где би се то — особито наводњавање — могло постићи сразмерно врло лако. У осталом, та запуштеност и не-

брига су главни узроци, што пашњаци и ливаде у Србији не дају повољне приносе ни у почетку пролећне испаше односно ни у првим сенокосима, и ако су онда обично заступљени сви природни услови да ти приноси буду у сваком погледу издашни.[1])

С друге стране, ма да бујни пашњаци утичу несумњиво веома повољно на одржање и појачање млечности код крава, ипак они нису неопходни нити незамењљиви за ваљану, разумну исхрану музне стоке. Неопходно је потребно само да стока има на расположењу довољне количине друге зелене и сочне пиће. Међутим, нема ни једног краја у Србији, где такве пиће не би могло бити преко целога лета и преко целе зиме. Јер нема краја, у коме, све или појединачно, не би одлично успевале тако драгоцене пићне биљке као што су: луцерка, кукуруз на сачму, грахорица, сточна репа, бундеве, дулеци, разне детелине. ељда и т. д.

За луцерку, нпр., могао се досад уверити сваки српски пољопривредник, да јој ни највеће суше не могу потпуно омести пораст за време целога лета, јер захваљујући дубини и разгранатости свога корена, она буја и онда, кад се због суше све око ње почне усукивати а трава по ливадама и пашњацима и потпуно сасушивати. Па да ли су српски пољопривредници поклонили тој — како је у Америци с правом зову „царици пићних тиљака“ обилнијим сејањем ону пажњу, коју јој већ одавна поклањају пољопривредници у другим земљама, и коју она у пуној мери и заслужује како са гледишта поуздане и издашне производње одличне сточне пиће (зелене и суве), тако и са гледишта побољшања земљишта у сваком погледу? Кад се узме у обзир, да су луцеришта захватала у Србији 1900—1904. г. просечно по 4.690 хектара а 1905—1908 г. просечно по 7.560 хектара, може се закључити, да одлике луцерке нису остале незапажене ни од стране српских пољопривредника, и да се гајење њено све више шири. Али то није још ни приближно довољно према оном, како би требало бити. Да се то потврди, није потребно ићи сувише да-

[1]) За доказ овога могу послужити подаци о приносу ливада у сену. Јер, док је за 1905.--1908. год. просечан принос сена износио у Србији само по 14.6 товара, дотле је он био у Француској 34.2 товара, у Угарској (за 1908.—1910. год.) по 30.7 товара, у Хрватској и Славонији (за 1908.—1910. год.) по округло 30 товара, у Далмацији округло по 20 товара (за 1911.—1913. год.) и т. д.

леко. Довољно је само навести, да су у самој Хрватској и Славонији, поред великих површина под црвеном детелином, грахорицом и осталим пићним биљкама, луцеришта захватала 1908—1911. г. просечно по 17.400 хектара или 1·2%/₀ од свега њивског земљишта, док је у Србији 1905—1908. г. било под њима само 0·60%/₀ од њивскога земљишта.

За тим: колико њих у Србији сеју кукуруз на сачму? — ма да је редак крај где он не би повољно успевао, и ма да он, посејан кад треба и како треба, може давати сразмерно врло знатне количине зелене пиће за летњу исхрану музне стоке, а, укишељен (као што је то општи обичај нарочито у Сједињеним Државама Сев. Америке) или осушен како ваља, и за јесењу и зимску исхрану. — Или, који српски пољопривредници теже да обезбеде својој музној и осталој стоци здраве сочне пиће за време целе зиме опсежним сејањем сточне репе, којој се онако свесрдно уступају огромне њивске површине баш у земљама са најбујнијим природним ливадама и пашњацима? — Или, зашто српски пољопривредници не само не искоришћују до крајњих граница могућност узродичног гајења (особито сејањем уз кукуруз) тако корисних биљака за сточну и људску исхрану као што су бундеве и дулеци (тикве), — већ њихово гајење у последње време све више напуштају. чак и онде, где су их раније сејали у доста знатној мери?

За све ово не могу се ни најмање кривити климатске прилике у Србији, јер су оне за све истакнуте као и друге пићне биљке веома повољне. Претерано сушних година могу неке врсте, мање или више, и оманути, али то није искључено ни у земљама са много влажнијом климом но што је клима у Србији. Шта више, у земљама са влажнијом климом велике штете производњи ваљане сточне хране наносе често баш претеране влаге, што се у Србији не дà скоро ни замислити.

Према томе, дакле, за недовољно држање крава музара и за њихову још недовољнију млечност у Србији не може се ни пошто усвојити као разлог немогућност производње подесне сточне хране у довољној мери због недовољне — сушне климе, јер у ствари то никако не одговара истини.

Још мање може за овај случај вредети други главни разлог, који се, као и напред посматрани, често наводи ради оправдања слабе млекарске производње у Србији. На име:

неразвијеност млекарства доводи се у везу са ранијим стешњеним географским положајем и неповољним трговинско-политичким односом Србије са иностраним увозничким земљама, а нарочито са Аустро-Угарском, која је Србији задавала толико јада и наносила толиких привредних штета својим познатим честим трговинско-политичким зачкољицама и сметњама.

Да би се са гледишта млекарске производње побио и овај разлог — поред свега тога што је иначе истинит, — није потребно указивати на земље са напредним млекарством, али које су удаљеније од потрошачких, увозничких земаља но што је то била Србија, и које су такође имале да се боре са многим трговинско-политичким тешкоћама. Довољно је само напоменути: да су, помоћу иоле развијених превозних средстава и иоле подеснога начина паковања, све врсте белога смока могле до пре неколико година издржавати дуже и заобилазније путове но што је то могла угојена жива и заклана стока. Тек сразмерно скорашњим завођењем нарочитих постројења за хлађење и смржњавање пољопривредних производа, подложних квару, омогућено је превлачење непрерађенога меса и из оних удаљених земаља, које су дотле тешком муком и са знатним ризиком и трошковима извозиле само живу стоку, али из којих је пре тога већ увелико вршен извоз масла, сирева и згуснутог (кондензованог) млека без свих тих савремених постројења за хлађење. Истина, та савремена постројења служе сада корисно и за боље превлачење белога смока, те помоћу њих дотични млекарски производи стижу у потрошачке земље у свежијем и бољем стању, — али је главно, да је тај извоз био могућан и стварно је вршен и без свега тога. То значи: да, у погледу даљине и дужине трајања преноса, млекарске израђевине имају несумњиво превагу над живом и закланом стоком. Зато су земље, које су за извоз производиле бели смок, биле. па ће, у извесној мери, и даље остати слободније у трговинско-политичком опредељивању, тј. биле су и остаће независније у одржавању старих или заснивању нових трговинских веза са увозничким земљама, него што су биле и него што то могу бити земље, које су се бавиле или које се још буду бавиле искључиво или првенствено производњом стоке за извоз.

Према томе, дакле, притешњен географски положај и ранији незгодан и мучан трговински промет Србије са иностран-

ством пре је могао послужити као разлог за што јаче развијање млекарске производње, него ли што може служити као разлог за правдање досадашњег слабог развитка те производње. Требало је само имати за то више увиђавности и развити више усталаштва него што је досад стварно било у Србији тих основних чинилаца за сваки жељени привредни напредак.

На тај начин, сразмерна малобројност крава музара, њихова веома слаба млечност и неразвијеност производње крављега млека па и целокупне млекарске производње у Србији не могу се стварно оправдати ни једним од оних природних и привредних чинилаца, који, јаче или слабије, утичу на систем пољопривреднога газдовања у појединим земљама и који се никад не смеју занемарити, ако се жели да газдује разумно и успешно.

Али, ако није могућно оправдати ту чудну појаву чисто привредним па ни природним разлозима, није немогућно, бар донекле, објаснити је. То објашњење може се наћи, у главном, у овим двеме неоспорним чињеницама: 1) у предрасудној навици српских пољопривредника да више полажу на мужу оваца‘ а у неким (особито југо-источним) планинским крајевима и на мужу коза, него ли на мужу крава; — и 2) у веома слабој рачунљивости пољопривреднога света у Србији.

Напред је већ споменуто, да има пољопривредника у Србији, који сматрају чак и грехом мусти краве. Срећом такви случајеви спадају сада све више у изузетке. Али, где се у том погледу не иде баш тако далеко, ипак је мало пољопривредника, који приступају редовној мужи крава за време дојења телади, т. ј. онда баш, када је лучење млека најобилније. Па и после одлучивања телади ретко је где мужа правилна и дуготрајна. Повнат стари обичај бачијања скоро нигде се не предузима помоћу крава. Све је то, међутим последица некадашњих предрасуда и наслеђених навика.[1]) Тако је од прилике

[1]) Примера ради, довољно ће бити овде навести само причање *J Hahn-a,* у његовој књизи Reise von Belgrad nach Salonik (по 2. издању, 1868. год,). На путу кроз лесковачку област (1858. год.) овај одлични познавалац ондашњих прилика на Балкану наводи, између осталога (в. стр. 59 и 60), како се тамо „домаће говече никад не употребљује за мл а карење“. „Највише — вели даље — ако се музу биволице,“ а тамо где биволица нема, „православном сељаку (dem griechischen Bauern) звони

било некад, више или мање, и у другим земљама. Али је у току времена у многима од њих пипава мужа оваца већ одавно напуштена, понегде и потпуно заборављена, јер је у крави не само нађена замена, већ је у њој потпуно развијен далеко обилнији извор за производњу млека него што га икад може дати овца. Само је коза, као ваљана млекуља, успела не само да задржи своје раније место међу музном стоком, већ да се у извесним особеним приликама чак и прошири на рачун овце.

Ако би се осмотрили подаци пописа стоке у Србији из последњих година, из њих се не би могли извући никакви закључци, који би указивали на неки сталан бољитак у смислу појачања производње крављега млека. Док је, нпр., на 100 крава долазило оваца (без јагњади и овнова) по попису од 1890. год. округло по 910 брава, а 1905. год. округло по 820 брава, дотле их је 1910. год. било по 1027 брава.[1]) Има, истина крајева и места, где се у последње време преокрет у корист крава и њихове разумније употребе за производњу млека све више испољава, ну тај преокрет нити је био општи, што би требало желети, нити довољан ма у ком било правцу. А то није наступило само стога, што се српски пољопривредници, поред све своје природне бистрине, још нису уздигли толико да могу олако и брзо раскрстити са својим предрасудним навикама, а још мање да могу у довољној мери привредно мислити и делати, заснивајући сваки свој произвођачки поступак на простом и чистом рачуну.

много чудније, кад му се говори о крављем млеку, него нашем (т. ј. аустријском сељаку), кад слуша о овчијем млеку, које православни (der Grieche) сматра поред козјег млека једино употребљивим за јело". — Кад се ово стање упореди са садашњим, доћи ће се до закључка, да су за минулих 60 година наступиле знатне промене у корист крава и крављега млека, али још ни приближно у оном обиму, у ком би то требало.

[1]) Како у овом погледу стоји Србија према другим суседним и даљнијим државама, показује овај преглед: на 100 крава (без обзира да ли су музаре или не) било је оваца (без јагњади и овнова и без обзира да ли се где музу или не): у Данској (1909. год.) 25, Аустрији (1910. год.) 34, Новом Зеланду (1911. год.) 38, Немачкој (1907. год.) 41, Сједињ. Америч. Државама (1910. год.) 98, Француској (1913. год.) 119, Угарској (1911. год.) 186, Италији (1908. год.) 231, Аргентини (1908. год.) 271, Босни и Херцеговини (1910. год.) 391, Румунији (1900. год.) 538, Алжиру (1911. год.) 892 и Бугарској (1905. год.) 1264. — Као што се види, у овом погледу једино је Бугарска надмашила Србију.

За доказ ове веома слабе привредне рачунљивоти пољопривреднога света у Србији могло би се набројати повише општих и безброј појединачних примера. Ну за ову прилику довољно ће бити истаћи само ове опште чињенице: непоклањање ни приближно довољне пажње прибирању, чувању и разумној употреби сточнога ђубрета ни осталих изметина и отпадака, погодних не само за одржање већ и за појачање плодности обрађенога земљишта; — држање и храњење коња преко целе године само ради преноса неколико товара, ради јахања неколико пута и можда ради вршаја неколико дана преко године и ради презања овда-онда више за „проводњу" него ли за какву службену потребу, а неупотребљавање њихово за вучу ради свршавања разних пољских послова, већ се за те послове држе волови, да и сами они више беспосличе него што стварно раде; — храњење крмача ради производње прасади, која ће се после продавати у бесцење, каквом је тешко наћи равне у свету; — истеривање јагњади на тржишта ради продаје по цени, која би се врло често могла постићи за саме њихове коже, те месо остаје купцима потпуно бесплатно или једва достиже цене хлебу итд. Зар у свима таквим случајевима, који су све до пре последњих ратова спадали у општу појаву, може бити макар и трунке неког правилног рачуна, и зар од таквог нерачунског и неразумног рада може бити истинске привредне користи?

Према оваквом стању рачунљивости српских пољопривредника не може онда бити никакво-чудо, што је њихов „рачун" допуштао и то: да држе краве искључиво или скоро искључиво ради тељења и дојења телади. У ствари, међутим, питање је ван свакога спора, да би такав поступак посматран са рачунскога гледишта, морао у највећем броју случајева закључивати са чистим губитцима, или бар не би могао доносити ни приближно оних користи, за које су пољопривредници уображавали да их имају.

Можда ће се с неке стране рећи: да српски пољопривредници нису усамљени у погледу једностране употребе крава само за приплод. Тако, доиста, раде знатним делом и пољопривредници нпр. у Аргентини, у неким крајевима Сједињених Америчких Држава, у Канади и т. сл. (као што то показују подаци, саопштени на стр. 183, о броју „крава музара" и „крава за приплод" или „других крава"). Али кад се укаже на

те примере, не смеју се губити из вида ни околности, под којима се врши такав рад, и под којима такав рад једино још и може бити са привреднога гледишта успешан и оправдан. Наиме: у тим пространим и још врло слабо насељеним земљама и крајевима пољопривредници држе краве искључиво ради приплода само на поседима, чије се огромне површине могу испоредити често и са читавим срезовима у Србији, до којих су они дошли путем заватинарства или за багателне цене од по десетак динара по хектару, и на којима неколико чобана чувају по неколико стотина, па чак и по неколико хиљада и десетине хиљада грла говеда, остављених готово самима себи да се плоде и множе и да тумарају и траже хране по непрегледним пасиштима ограђеним жицом. Под таквим приликама пољопривредници су могли не само без штете већ и са знатним добитима издвајати с времена време подгојена грла просечне тежине од по 600 килограма и продавати их за клање и извоз по цени од цигло 200 динара по комаду, као што је то био случај, нпр., 1907. г.

Међутим, у Србији су не само цене земљишту већ и све остале привредне прилике такве, да потпуно искључују држање крава једино или поглавито за приплод. Јер трошкови око једне краве, ма како скромно смештене и ма колико у нези запуштене и оскудно храњене, морају и у најзабаченијем крају Србије бити толики, да се, по правилу, никад не могу накнадити вредношћу само произведеног телета. То мора бити сваком јасно, чим узме у обзир, да сви трошкови око чувања и исхране једне краве, употребљене искључиво за приплод, морају се ставити једино на терет добивенога телета. Који-год пољопривредник буде узео да срачуна све те трошкове према својим приликама[1]), мораће доћи до сазнања: да теле од сваке оне

[1]) У те трошкове морају се урачунати: 1) трошкови око исхране (чији је удео у целокупним трошковима највећи, јер износе око 70% од свих трошкова); — 2) трошкови око неге (у које спадају вредност утрошенога рада око тимарења, чишћења стаје и чувања за време паше, затим издаци за прибор за везивање и, уколико га буде, за покривање, и издаци за лечење); — 3) припадајући део трошкова око подизања и одржања кравље стаје или шупе; — 4) интерес на вредност краве (где спада и и отпис од те вредности, кад крава почне, због старости или неког другог узрока, губити од своје првобитне вредности); — 5) припадајући део трошкова око држања бика или стварно плаћена биковска такса за вођење дотичне краве; — и 6) разни други трошкови, ако их и уколико их буде

краве, која се не употребљава ни за мужу ни за рад, мора, чим угледа света, представљати обично толику вредност, колику оно не може стварно имати ни после неколико месеци узраста (изузимајући, разуме се, телад особите, високе приплодне вредности). Једино употреба крава за мужу, па донекле и за рад, за време њене стеоности може један део трошкова око њене неге и исхране покрити вредношћу добивенога млека и свршених послова, и тиме олакшати — појевтинити производне трошкове приновљенога телета. *Уколико је млечност краве већа, уколико је мужа њена дуже трајала и, на тај начин. уколико је од ње добивено више млека, утолико ће приплођено теле представљати мању производну вредност, т. ј. стајаће дотичнога пољопривредника утолико јевтиније.* Ако се при том иста крава буде употребљавала узгред и за рад, производни трошкови добивенога телета биће још за толико повољнији.

Ова најосновнија правила разумне говедарске производње тако су проста и очигледна, да изгледа невероватним да може бити иоле трезвенијег пољопривредника, који се не би управљао по њима. У ствари, међутим, за највећи део српских пољопривредника не може се тврдити, да су своју говедарску производњу заснивали на тим правилима. Ако се је у последње време (увек с обзиром на прилике и појаве пре последњих ратова) могао запазити известан повољан обрт у том погледу, т. ј. ако су у последње доба и пољопривредници у Србији почели били све више приступати ревноснијем искоришћавању крава за производњу млека и све више водити рачуна о њиховој млечности, — ипак је све то било још и сувише недовољно.

IV. Главне мере за будуће појачање млекарства у Србији.

Из предњег излагања и објашњења поглавитих узрока досадашњој слабој млекарској производњи у Србији лако се може увидети, да ти узроци нису ни из далека такве природе

(као што би нпр. био издатак за осигурање за случај угинућа и т. сл.). — Сви ови трошкови имају бити урачунати без обзира, да ли су они исплаћени у готовом новцу или је поједине послове вршила чељад дотичнога пољопривредника. а утрошен материјал производ самога газдинства.

да би онемогућавали њен правилан развитак и повољан напредак у будућности. То је било врло важно утврдити, да би се сузбиле све оне сумње, које су у том погледу изјављиване са повише страна. У исто време то је било потребно утврдити још и с тога, како би се могао извести правилан наук за будући рад на стварању и унапређењу млекарства у Србији првенствено на основици производње крављега млека.

Овом стварању и унапређењу млекарства помоћу крава музара ваља неодступно тежити како у несумњивом интересу појединаца, тако и у општем привредном интересу, и како ради самога млекарства, тако и ради говедарства уопште. Само тако ће се моћи постићи потпуно, свестрано искоришћење крава, без којег се у приликама, у којима се налази Србија, не може изводити никаква успешна говедарска производња, па било да тежиште те производње и даље остане, као што је раније било, у извозу живих или закланих говеда, било да главни смер њен претегне у будуће више у корист млекарства. Дугогодишње искуство многих земаља — и то најнапреднијих — доказало је као непобитно: да и најјача употреба крава за мужу не само не искључује производњу говеда за извоз, већ је шта више знатно појевтињава и тиме омогућава успешан извоз живих или закланих говеда чак и под много неповољнијим трговинским и тржишним приликама. Осем тога, неоспорне и обилне, непосредне и посредне користи од развијене производње крављега млека давале су свугде сталног и живог подстрека, па ће га морати дати и у Србији за непоколебљиву тежњу ка унапређењу говедарства како по количини тако и по каквоћи. Где је пак говедарство напредно, ту никад не може бити назадно ни ратарство, као основица целокупне пољопривредне производње сваке земље, нити у том напретку могу изостати и све остале пољопривредне гране, које стоје у ма каквој вези са говедарством и ратарством. Од сточарских грана ово вреди нарочито за свињарство.

На овим здравим и корисним начелима ваљало је да почива пољопривредна производња у Србији и раније, пре последњих ратова и пре претрпљених огромних штета. Колико тек та начела имају бити једини спасоносни ослонац сада, после свега тога, када развањено и порушено ваља из те

меља подизати, и када опљачкано и уништено ваља што пре обнављати!

У привредном обнављању и уздизању Србије једно од највиднијих места мораће заузети крава музара. Њена улога неће бити само да обнови скоро пропало говедарство и да поново подигне скоро нестале радне волове, већ и да својим обилатим приносима у млеку пружи потребитима издашне хране и осиротелима довољно средстава за подмирење других неопходних потреба, без којих се једно газдинство не да̀ како ваља уредити ни једна кућа како треба одржати и унапредити. Није узалуд речено: „где млеко тече, све се лако стече". Уз то још, где не буде достигла преостала људска снага и где не буде било друге јаче сточне снаге, крава музара ће и ту моћи пружити својим радом неопходне и драгоцене помоћи. Никаква друга врста домаће стоке не може дати толико разноврсних користи као добра крава музара.

Зато сваки пољопривредник, коме само прилике допуштају држање крава, треба да сматра као прву и највећу бригу, да на свом газдинству чува и пази краве као очи у глави, а ако их нема, да се што пре снабде њима.

Засад, после преживелих ратних догађаја, у Србији нема, на жалост, ни онолико крива, колико их је раније било. Одвођењем и клањем, непријатељи су и њих душмански свели на најмањи број, као што су то учинили и са свима осталим врстама домаће стоке. С тога ће многим пољопривредницима бити немогућно да одмах сада прибаве себи ма и једну краву, или бар не толико, колико би их желели и могли успешно држати. Набавком и увозом крава са стране (т. ј. из области и земаља ван старих граница Србије) та ће се насушна потреба за кравама утолико пре подмирити, уколико их се буде више увезло. Али се, извесно, ипак неће успети, да се та потреба потпуно подмири једино на тај начин, већ ће се од самог почетка морати обратити утолико већа пажња одгајивању потребног броја крава у самој земљи. То ће се моћи постићи једино на ова два начина:

1) ако се све краве, колико их буде у земљи, искоришћавају за приплод докле год буду за то способне; и

2) ако се ниједно здраво и напредно женско теле не коље, већ се чува и гаји да постане кравом.

Из општег интереса, који захтева што брже обновљење и што јаче унапређење говедарства, и држава ће морати предузети знатно строжије мере, но што је то досад чинила, против превременога клања младих крава и женских телади. Али ће и те мере моћи уродити пуним плодом тек онда, ако сваки пољопривредник буде сматрао *највећим грехом, и према самоме себи и према општем добру, заклати или за клање продати једну краву, која би могла још служити за приплод, као што би грех био и ставити под нож или продата касапину једно женско теле, од којег би се могла одгајити једна приплодна крава* па макар она и не била првокласна у оној мери, којом би се она имала ценити у редовним приликама. Само ако се буде тако поступало, Србија ће успети да кроз неколико година види своје говедарство опет бројно потпуно обновљеним а ускоро затим, по могућству, и повећаним.

Ну од бројно обновљенога говедарства нико, ни појединци ни цела земља, неће имати свих оних стварних и обилних користи, које би се иначе могле постићи, ако се оно не буде у исто време подигло и по каквоћи. А ту, опет, поправку не треба гледати само у бржем и јачем порасту, већ, пре свега и свачега, ваља тежити појачању млечности код крава. *Сваки пољопривредник треба неодступно да ради на томе, да се у Србији што пре створе и умноже праве краве музаре,* у којима се је досад тако много оскудевало и без којих се не може ни помишљати на заснивање и развијање савремене благотворне млекарске индустрије, каква већ одавна постоји у свума напредним земљама. *Нека сваки буде начисто с тим: да без развијене млекарске производње на основици крављега млека не може бити у Србији ни успешнога говедарства ни по правилу, разумнога газдовања уопште.* Ништа при том неће сметати, да се овчарству и даље поклања она пажња, која му је и досад поклањана, и да се не само и овце употребљавају за мужу, као досад, већ да се подесним мерама и њихова млечност што више појача. То исто вреди и за козарство, које, постављено на основицу савремених одгајивачких начела, заслужује, баш са гледишта млекарског, знатно већу пажњу, но што му је досад обраћана у многим крајевима Србије.

Међутим, да се све то постигне, т. ј. да се и у Србији створе праве краве музаре и да се помоћу њих развије млекарство до најширих могућних граница, прва — најосновнија

погодба за то јест: *употреба крава за редовну и правилну мужу*, а не, као досад, скоро искључиво за приплод. Једино помоћу редовне и правилне муже моћи ће се и од слабих млекуља створити временом ваљане краве музаре. Иначе, без тога, и најмлечније краве прегореваће (пресушиваће) пре времена и губиће урођену им моћ лучења млека и по количини и по времену трајања.

Али, ако се хоће што бржи, што поузданији и што већи успех у погледу појачања млечности, редовну и правилну мужу морају потпомоћи и друге познате и признате одгајивачке мере. Ту спадају нарочито: *разуман избор приплодних грла* како женских (крава) тако и мушких (бикова), јер се само од ваљаних родитеља, са развијеном односно наслеђеном способношћу, може с поузданошћу очекивати и подићи млечно потомство; затим *усрдна и ваљана нега*, *издашна али разумна исхрана*, и *правилан начин искоришћавања за приплод и мужу*. Грешке, учињене, из незнања или нехата, из ма које од тих области поступања са кравама или њиховим подмлатком, неизбежно доводе у питање сваки жељени одгајивачки и привредни успех, претварајући га често и у потпун неуспех. А тих је грешака било код српских пољопривредника и сувише, те је крајње време да се оне што пре сузбију тиме, што ће се неукима пружити могућности да се поуче, а нехатнима дати разлога и подстрека да се поправе.

Да би се тај крупни задатак постигао како ваља и у што краћем времену, мора се прибећи разним мерама. Користећи се искуством других народа, као најподесније мере за то биле би:

1) *Писмене и усмене поуке* од стране свију стручних лица, задруга и друштава са смером: да упознају српске пољопривреднике са значајем и природним особинама краве музаре; да их упућују како је ваља најбоље неговати; да их науче како је треба разумно хранити, уз припомоћ нарочито што обилније њивске производње потребне сточне пиће; да им покажу како ће је најуспешније искоришћавати у погледу производње млека; и, у вези са свим тим, да их свикну на одгајивање подмлатка по најбољим савременим одгајивачким начелима. Ово поучавање се има систематски изводити не само преко стучних (општих пољопривредних и особених сточарских и млекарских) школа, већ и приређивањем што чеш-

ћих курсева и предавања, издавањем нарочитих поука, писањем преко стрчуних и других листова, и растурањем подесних прогласа, слика и других писмених састава.

2) *Изложбе* опште сточарске или само изложбе приплодних говеда, и то како земаљске тако и обласне, окружне и месне — све са задатком: да се код пољопривредника подстакне што јаче интересовање за ваљано говедарство са претежним одликама млечности; да се код њих развије способност што правилнијега оцењивања приплодних грла; и да се, давањем првенства чистокрвним грлима а по том и потпуним искључивањем мелеза, постигне у почетку што веће а доцније и потпуно уједначење раса или сојева по појединим одгајивачким областима и крајевима. Све те изложбе морају, ако се жели поузданог и трајног успеха, бити *редовне* (т. ј. са унапред и стално утврђеним роковима), *што чешће* и *са што осетнијим и правилнијим системом награђивања.* Изложбе, које се приређују на дохват и у размаку дужега времена, никад не могу имати осетног утицаја на жељени правац одгајивања и производње уопште, чак ако су оне праћене и најиздашнијим наградама. А ако су на тако произвољним и ретким изложбама још и награде недовољне или се у дељењу њиховом не испољава један стално утврђени смер, праћен можда чак и извесним недопуштеним обзирима и неправилностима, — онда су такве изложбе само средство за парадирање и разметање, а никако не средство за стручно образовање и васпитавање пољопривредника. Србија је досад познавала, на жалост, само такве изложбе, те с тога и није чудо, што оне нису оставиле за собом никакав видан траг ни у једној грани пољопривредне производње, а најмање у сточарској уопште а у говедарској производњи посебице.

3) *Снабдевање ваљаним биковима* ради оплођавања народних крава под што повољнијим условима. То се може постићи било установљавањем *биковских станица* од стране државе или самоуправних тела (округа, срезова и општина), било издашним потпомагањем оснивања *задруга за заједничко држање бикова,* — било давањем бикова појединим истакнутим ваљаним пољопривредницима на чување, — било, најзад, награђивањем (премисањем) ваљаних приватних бикова ради олакшања и подстрека за њихово држање. Од разних прилика и могућности зависиће, који ће се од ова четири система

применити. Према разноврсности месних прилика и потреба могу с успехом наћи примене и сва четири система. Али, приступило се или се дало првенство којему драго од њих, при извођењу и ове мере, као и при извођењу претходних мера, главни смер мора бити: развијање сазнања о корисности гајења говеда у чистој крви и систематско појачање и одржање те чистокрвности, пошто је искуством утврђено, да се само гајењем у чистој крви могу најпоузданије постићи жељени успеси ма у ком било одгајивачком правцу.

4) *Оснивање задруга за испитивање млечности код крава,* које су у страном свету познате и јако цењене под именом „контролних задруга". Крајњи им је задатак: поступно појачање млечности код задругарских крава у вези са побољшањем каквоће млека (особито у погледу његове масноће), и завођење штоориснијег (рентабилнијег) начина њихове исхране у односу према стварној млечности појединих крава. Нарочито у земљама са малим поседима и газдинствима, као што је Србија, ове задруге су једино средство за тачно утврђивање привредне вредности сваке краве и приплодне вредности њеног женског и мушког потомства. Само помоћу њих могу се у широј пиљопривредној пракси како ваља изводити и искоришћавати све остале мере за унапређење говедарсва у правцу што јаче производње млека.

5) *Увођење и редовно објављивање пореклописних књига* ради трајнога познавања појединих истакнутих крава и бикова и правилног оцењивања њиховог ближег и даљнијег потомства. Нема иоле напредне земље, где такве књиге нису уведене већ одавно са најповољнијим практичним успесима. Крајње је време да се томе корисном послу приступу и у Србији, јер се само помоћу таквих књига може систематски радити на побољшвњу њенога говедарства како у погледу чистокрвног гајења појединих раса или сојева, тако и у погледу његове привреде и одгајивачке вредности.

6) *Оснивање млекарских задруга* ради заједничке прераде млека (у масло, разне сиреве и друге млекарске производе) на савременој савршенијој основи и помоћу савремених савршенијих техничких средстава. Уколико прилике буду допустиле, неке од њих могле би се с успехом бавити и заједничком продајом слаткога (свежега) млека по оближњим већим потрошачким местима. Као што је то утврђено искуством у

свима напреднијим земљама, помоћу ових задруга пољопривредници долазе са мање напора и трошкова до знатно већих користи од својих крава, него кад добивено млеко прерађују или продају потрошачима сваки посебично — С обзиром на садашње прилике у Србији, овим задругама би се могао проширити делокруг рада и тиме, што би им се, гдегод то буде потребно, ставило у задатак, да *кредитовањем омогуће својим задругарима набавку потребних им ваљаних крава музара*, ако тај задатак не би могле примити на себе месне земљорадничке кредитне задруге. Сем тога, оне би могле, у оскудици особених задруга, приступити и држању заједничких бикова, као и заједничких пашњака како за задругарске краве музаре тако и за њихову јунад и телад.

Најзад, ако се или док се *обезбеђење стоке* за случајеве обољења или угинућа не би извело на другој основи (путем општег обезбеђења у целој земљи или путем особених задруга), млекарске задруге би могле вршити и тај користан посао и на тај начин сталне опасности и штете од угинућа крава пренети, на основици узајамне помоћи, на све задругаре. Још боље би било, кад би, ради овога обезбеђења, млекарске задруге образовале и уже или шире савезе, како би се на тај начин штете од обољевања и угињавања у појединим местима пренеле на веће области и учиниле мање осетним.

7) *Изложбе млекарских производа*, а особито *масла* и *сирева* ради распростирања што савршенијих начина прераде било у задружним било у приватним млекарницима, и ради што јачег уједначења тих прерађевина. Само тако се може створити успешан промет њихов у већим размерама колико у унутрашњости земље, још више при извозу у иностранство. Ако се жели стварног успеха, и ове изложбе, као што је то истакнуто и за сточарске изложбе, морају бити што чешће, редовне и са што осетнијим системом награђивања.

8) *Оснивање савеза* или *особених задруга за заједничку продају млека и млекарсхих прерађевина* у земљи и иностранству ради одузимања тога важног посла из руку шпекулативних и несавесних трговачких посредника и ради прибављања добити од те продаје у корист самих пољопривредника -задругара.

9) *Увођење најстрожијих законских мера против сваког фалзификовања млекарских производа и против сваког неса-*

весног промета са таквим производима. Једино таквим мерама заштитиће се не само произвођачи — пољопривредници већ и потрошачи свију осталих привредних редова, и једино помоћу тих мера ставиће се млекарска производња на ону здраву основицу, без које се не може очекивати њено успешно и правилно развијање.

Потреба за извођењем свих ових мера постојала је и раније, пре последњих ратова и пре претрпљених страдања Утолико већа мора бити та потреба сада, када се чине напори да се говедарство у Србији подигне тако рећи изнова. Од тога, на коју ће се основицу оно поставити и којим ће се правцем упутити, зависиће будућа слика и будући успеси не само од говедарства већ, може се без претеривања рећи, и од целокупне пољске привреде. Да ранија слика није била довољно пуна и једра, и да ранији успеси нису били онолики, колики су могли бити, — чињеница је, која се лако може доказати многобројним несумњивим подацима. Желети би било, и у интересу појединаца и у интересу целе земље, да нам скора будућност донесе и у том погледу све оне промене, које најпоузданије воде општем благостању.

Све ово, што је речено с нарочитим обзиром на прилике у Србији, вреди, више или мање, и за све остале ослобођене и уједињене покрајине. Цела наша садашња уједињена краљевина препуна је свију оних погодаба, које омогућавају да се жељено опште благостање постигне и брзо и лако. Треба само увиђавности и истрајног рада за искоришћење тих погодаба и за остварање тога благостања.

———

ДУБОЧКЕ РУСАЉЕ

ПОСЛЕДЊИ ТРАГОВИ ИЗ КУЛТА ВЕЛИКЕ МАЈКЕ БОГОВА.

МИЛ. Ј. МАЈЗНЕР.

Русаље Миклошић доводи од латинске речи rosa. Већ у XII веку Св. Тројица се у Италији зове domenica de rosa. Из Италије ово се име распрострло по Шпанији и Балканском полуострву, где преко Словена пређе и у Грчку (rusalia). Стари су Словени од прилике у то доба године празновали извесно божаство, па су обреде и обичаје своје у вези с овим летњим празницима задржали и пошто примише хришћанство. Те тако се назив русалије или русаље с хришћанског празника пренео не само на обреде многобожачке већ и на оне што су их вршили као и на божаства у чију су се славу ови обреди изводили. Али епископи и свештенство позивајући се на православне каноне и саборске одлуке забрањиваху ове паганске обреде и обичаје. Захваљујући с једне стране упорном држању народном а са друге гоњењу и забранама од стране свештенства налазимо већ од XIII века на овамо често помена о русаљама, које се нарочито помињу о Духовима. Затим хришћанска црква православна налазећи извесних сличности и са другим заосталим многобожачким светковањима о Божићу, Задушницама и т. д., у своме гневу према овим нехришћанским, често пута веома бурним обичајима, све их одреда називаше истим именом, не хотећи улазити у дубље испитивање појединих обреда и обичаја. Зато Нилсон наводи израз *русалија* као најбољи пример забуне коју може причинити испитивачу овако име празника.[1]) Међ овим обичајима ваља, поред тога што их споменици називају истим именом, ипак разликовати бар божићне, задушничке и духовске. О Духовима и данас

[1]) Studien zur Vorgeschichte des Weihnachtsfestes, Arch. f. Religionswiss. XIX Bnd. I Heft. Leipz. 1917.

гдегде постоје краљице, о Божићу готово изобичајена коледа, а о Задушницама ружичало или дружичало, код нас, а у Руса роданице.

Русаље поред тога што су првобитно биле име празнику Св. Тројице, пренете су на вршиоце заосталих староверских обреда из тога доба године, најзад и на сами предмет тих обреда, јер се русаљама стадоше називати и душе покојника нарочито нејачи, девојака и млађих жена, па чак и извесне виле. На тај начин старински обреди као и бића којима се у славу ови вршили добише ово ново име. Те тако данас у народу ова реч значи Духове, извесне виле, душе извесних покојника па чак и саме вршиоце обреда њима посвећених.

Русаље као краљице познате су широм целога Словенства, поред тога што се слична појава налази и у других европских народа. О овоме обичају у Србији имамо одличне описе у Вуковом речнику и у Браству од П. Поповића. Овај се обичај одликује извесном интимношћу, скромношћу и отменошћу.

„У Валакоњу, у црноречком округу, ишле су ранијих година краљице по селу, те су играле и певале. Пред њих су износили болеснике па су их оне дрмусале да би оздравили. Овај је обичај данас потпуно изумро, али га још многи памте. Потпуно се угасио пред српско-турски рат“.[1]

Међ нашим Румунима у Звижду, а нарочито у селу Дубокој, сваке године на први дан Духова јављају се русаље, о којима је досад писано неколико пута. За њих Милићевић каже само ово неколико речи: „*Краљице* или *Русалије* у Звижду, особито у селу Дубоки, у русалну недељу (о Тројицама) изашле су на глас. Тамо иду многи људи из далека само да виде како ће да „падају русалије“, и како ће *карабаш* да их враћа у свест гласом својих *караблица*“.[2]) Затим у Босанској Вили за 1894 год. бр. 3, стр. 38., Г. Дим. Глигорић описује опширније *Русаље*, Србовлашки народни обичај у Звижду у Србији. За њих Глигорић каже: „Власи у Звижду сачували су многе обичаје од старине, који су и лепи и занимљиви, а и чудновати... на дан Св. Тројице у целом Звижду, има заветина само у селу Дубокој... На дан Св. Тројице, коју Ду-

[1]) Др. Т. Р. Ђорђевић, Кроз наше Румуне, 25—26.
[2]) М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 1085.

бочани зову *Русаљама,* пре подне по обичају врши се обред: проноси се селом литија и обиђу се сви записи, за тим се руча. После подне почиње свет на игру долазити. Чим се отпочне играти, онда *почиње и женскиње падати* **у неку непознату болест"**. Ова болест спалази нарочито женскиње, већином које су родом из истог села. Она може играти, седети, стојати кад је то снађе. Падалица се нађе у извесном несвесном стању, које траје извесно време. „Њу из те несвести нико не може подићи до краљице, а за то време, док оне не дођу, две снажне жене држе је за ноге и за руке да се не угрува". Доцније ћемо навести неколико примера из посматрања Г. Др. В. Суботића, који се као психијатор јако заинтересовао за ову психичну појаву и тамо одлазио више пута. „Три девојке одмах дођу, то су краљице, и три снажна момка заједно са карабашом (гајдашем)". Затим настаје нарочити обред; краљице и краљеви игром, песмом и карабаш својом свирком лече падалицу. Више пута су лекари долазили да ову болест испитују, и још се нијендан није нашао да је одреди. Неки су са собом доносили и по неку течност у флашицама и подносили болесници да мирише, па све узалуд. Докле јој краљице не играју и карабаш не свира, нико јој не може помоћи. Веле да би се она освестила и без њих, само би задуго у бунилу лежала, и ишла би целу годину дана као луда". Поред Глигорића, о истом обичају у Звижду налази се опис Г. Драгутина Илића у *Преодници* за 1891 г. бр. 6. стр. 21—22 као краћа белешка у чланку *„Опело"*, не толико опширна као у Глигорића. Најопширнији опис дубочких русаља са драгоценим подацима не само о падалицама, женскињу које спалази ова тренутна несвестица, већ и о целој церемонији егзорцистичког лечења налазимо у Г. Др. В. Суботића. Г. Суботић је прво тражио о целој ствари званичне податке, затим је лично одлазио на лице места и с друговима вршио посматрања у два маха (1897 и 1898 године). У своме предавању *„Русаље у Србији и падалице у селу Дубокој у Звижду"* (Три предавања: I Судска психијатрија, II Прогресивна парализа, III Русаље. — Први конгрес Српских Лекара и Природњака у Београду 5., 6. и 7 сепг. 1904. год: — Београд, 1905. г. стр. 35—97). Г. Суботић је прво изнео у целини Fr. Miklosich, die Rusalien, Sitzungsber. Akad. Wien, 1864. Bnd. XLVI. 2) Дим. Глигорић, рад из Босанске Виле за 1894. год. раније поменут; 3) рад Драг. Илића,

из Преоднице за 1891. год. горе поменут; 4) Пав. Поповић, Краљице, српски народни обичај о Тројичину-дне из Братства (4. књ. II део, 1888. год.); 5) званичне податке о русаљама од начелства среза звишког; 6) ради потпуности наводи у преводу, а по делима: Dr. L. Hirschberg, Über epidemisches Auftreten motorischer Neurosen und die sanitätspoliz. Mittel zu dessen Verhütung, Wien. Klinik 1897. u. Hecker, Die grossen Volkskrankh. des Mittelalters, Berl. 1832., —, die Tanzwuth, Berl. 1832. — хистеричне, односно хистеро-епилептичне епидемије у средњем веку, најзад 7) његова посматрања у Дубокој из 1897. и 1898. године.

„О Тројицама се скупља у Дубокој силан свет код школе, јер цркве немају! Тада им је заветина. Почињу долазити још изјутра, али највише око подне. Око школе је празна утрина. Испред школе подигнути су вењаци. Имућнији седе под њима. Највећи број седи и руча на земљи, на простиркама. Свака кућа, сваки домаћин има засебан ручак. Седе једна породица до друге, у реду. На столу или на простирци на земљи, постављено је све што је од куће понето за јело. На столу стоје поређани: печеница, сир, лук, обојена јаја, кисео хлеб, погача и проја, вино, ракија, cò, кољиво, воштана свећа у котур савијена. Свештеник иде од стола до стола, од једне групе до друге, чита прописну молитву за оваке пригоде. Тек пошто ижљубе крст и добију благослов почињу ручати. У току ручка, и после ручка, дешавају се појеаве на падалицама, које су напред описане, како у седењу, тако и стајању. Нарочито наглашујем да се те појаве дешавају и у томе времену, а не само у обичном колу, у обичној игри, те да се не би погрешно мислило да падалице падају само онда кад играју. На простору, који је утрина, од школе до реке дешавају се ове појаве. Око школе имају 2 кафане, и неколико сеоских дућана и трговачких станова.

„Дубочка река игра важну улогу у лечењу падалица. Она је у неку руку „Јордан“! њеном се водом уливају и запајају; њеним чудотворним дејством, се опорављају, повраћају и освешћују падалице! 1897. год. биле су, као што је познато, велике кише и поплаве. Дубочка река била је велика, те нису могли преко ње прелазити, него су процедуру свршавали на десној обали реке. 1898. год. река је била врло мале, и тада су прелазили преко реке и процедуру свршавали на левој

обали реке. И том прескакању преко реке приписује се неки спасоносни утицај у лечењу падалица".[1])

Г. Суботић врло умесно скреће пажњу на величанствену пећину из које извире дубочка река. Са овом је пећином у вези народно предање о неким двема краљицама које су се пред њом побиле, те је једна погинула и падајући изустила: „Да Бог да̀, како ја овде пала, тако и свак из овог места о овом дану да пада!"[2]) Она пак друга ушла је у освојену пећину. Дан погибије ове краљице није тачно утврђен, јер једни веле да се ово догодило на први дан Духова, а други на Тодоров Петак, када је ту проста, обична игранка без икаква падања. Народ има још једну причу којом тумачи повод падању о овоме дану. Тако налазимо у опису Глигорића забележену овакву легенду: „У старо време у Дубочкој живели су три брата. Двојица брзо умиру и сва се њихова фамилија затре. Кад то види трећи брат, он се поплаши да се и с њим то не деси, науми да се одсели у друго село (Добру), и тамо живи. Кад је изашао у врх дубочких атара, изађе пред њега неки седи старац и запита, куд мисли. Овај му одговори да га невоља тера да се сели из Дубоке, и исприча му шта се с браћом његовом десило. Старац на то рекне: врати се, синко, натраг, боље ће бити, а ево ти ова пушка и ова три зрна барута, па га онда пре тога упита, које вам је заветина у селу? Овај му одговори: Св. Тројица. Старац му на то рекне: е, добро, ова три зрна поделићеш на три дана: првог дана једно зрно метни у пушку и испали, другог дана друго, а трећег треће. А ево је сад пушка пуна. Што прво на путу спазиш пуцај, али пази да не промашиш, тако ћеш моћи живети у Дубокој. Овај брат узме пушку и она зрна барута и врати се натраг; није прошао ни десет корака, а спази испред себе *три циганке*, на једно двадесет корака. Опали дакле, као што ми је старац казао и убије *све три*, па онда весео, што је погодио а није промашио врати се својој кући у Дубоку. Кад је било о тројицама он учини како му је старац наредио, али погреши те метне сва три зрна од једанпут. Кад је било око подне, избаци је, *али пуцањ је тако јак био, да је сав народ, што га је ту на окупу било попадао од силног треска.*

[1]) Суботић, Три предавања, стр. 87/88.
[2]) ibid. стр. 88.

Од то доба, веле, да женскиње пада у ту болест и да их нико не може излечити, до оне три краљице."[1])

„Три девојке, лепо обучене, зову се краљице, и три момка, који могу бити и ожењени зову се краљеви. Њих шесторо образују коло играча у облику лесе. За њима обично иде карабаш који свира игру што се зове краљ. Играчи се држе у појас, и то овим редом: први краљ држи у десној руци јатаган чији је балчак завијен пешкиром, води коло, до њега се хвата прва краљица, па онда други краљ, до њега друга краљица, за њом трећа, а на крају је трећи краљ који такође држи го јатаган са пешкиром око балчака. „Играчи не иду обичним ходом. Они скакућу по такту карабљица, на приближан начин као што се корача у валцеру. Тако састављени играчи, играчице и карабаш нераздвојна су целина и они иду од једне до друге падалице, чим их позову, свирају јој, играју јој, и њу у своју игру узимају, а „болест" јој одигравају, „лече"! Има неколико тих краљевских дружина и карабаша. Једна група не би могла да стигне да посвршује посла!" Суботић (стр. 90.) „Кад дођу код падалице, онда они онако у појас ухваћени, играју око ње наоколо, у облику лесе, свом ши-

[1]) ilid. 52. — У путописним белешкама кроз наше Румуне од Др. Т Р. Ђорђевића налазимо много разложитију легенеу о страховитом пуцњу била је у старо доба у Дубокој једна фамилија која је патила од некакве заразне болести, тако је и за неколико година сва изумрла само је остао један старац. Да би спасао свој живот, он се крене у свет. У путу га сретне некакав старац, који је био светац, и упита га куд је пошао. Пошто му овај рече, светац га упита би ли волео да се врати кући. Старац рекне да би волео. Светац му онда да једну пушку и рекне му да се врати, па кога прво сретне да пуца на њега, па ако га убије да се врати у своје село и неће му ништа бити, а ако га не убије да се не враћа. Идућа тако сретне старац три циганке које су ишле једна за другом. Он потегне из пушке и убије све три и пође даље. Да би га спасао од тога греха, светац му се опет јави, да му још један метак и рекне му да га испали на заветини код цркве о Тројици. Старац рекне свецу да је код њих заветина три дана и да му да још два метка, како би за сваки дан имао по јееан. Светац му даде још два метка и нестане га. Кад дође Тројица, старац се опије па метне у пушку сва три метка и испали. Пушка пукне тако јако да од потреса све женскиње попада и од тада остаде у Дубокој падање женскиња о Тројици. (Кроз наше Румуне, стр. 51). — Испор. Zbornik za nar. život i obič. južn. Slav. Svezak I. стр. 149-250. *Gnjev sv. Ilije*. У овој личанској причи из Врбаве јавља се св. Илија и добром ловцу даје барута и т. д.

рином, захођењем левог крила: тј. заходи трећи краљ око првог, који је близу болеснице. Ово учине двапут. Трећи пут обиђују у круг. I. краљ иде напред, и он је голим врхом јатагана закрсти на грудима, и својом левом ногом дотакне се које му драго њене ноге. Сви остали додирну је ногом као и I. краљ, а III. краљ не само што то учини но је својим ножем закрсти као и I. краљ. — После овога I. и II. краљ дижу је са земље, сваки јој једну руку узме па је пребаци преко свога рамена око врата; један је од њих око појаса, са леђа држи својом левом (I. краљ), а други (II. краљ) својом десном руком Десна рука I. краља држи на његовој десној страни врата на десном рамену своме, десну руку болесничину. — II краљ држи у обрнутом смислу леву руку болесничину. Њих двојица носе је. I-ва краљица заузима место II-ог краља,... те се онда овако поређају: I краљ, падалица, II краљ, I—III краљица, па III краљ. Сада их је, дакле, седморо! Прва краљица хвата у појас II-ог краља својом десном руком, а у левој руци носи јатаган I-ог краља, те онда II-га краљица њу хвата за појас, пошто јој лева рука није слободна. — Ако болесница не може да иде, ради се као што је овде описано, ако она може да иде, онда они њу у истом реду узимају и сви се међусобно држе у појас, и тада сам I краљ носи свој јатаган, који укрштава са ножем III краља. Укрштене додирује падалица руком. Кад је све ово учињено онда се у развијеној линији (лесом) крећу у напред, ка реци, и тај простор који износи око 100 метара, деле на III дела, тј. они до реке стају трипут, мећу болесницу на поњаву да легне или седне, како која може. У случају немирноће држе је силом (обично родбина). И на 1. и на 2. и на 3. *стајању* врше играње на исти начин као и на месту где је пала. Између 2. и трећег стајања они се, на почетном месту одакле су почели играти, око себе на једном малом простору у кругу окрену, и онда додирну њену ногу и продужују 3-ћу игру. На сваком одмору прскају је водом, изжватаним пеленом и белим луком из својих уста по лицу њеном, и зову је по имену, лупају је дланом по лицу, дрмају је, често и шамар опале. На реци је запајају водом коју један краљ сипа на корице јатагана, и коју други краљ хвата, у своју шаку, и из своје шаке том је водом запаја! *На реци се обично к себи и „повраћају“, а могу и да се „не поврате“!...* И у једном и у другом случају они се враћају назад, и опет на исти начин

као и најпре, чине три одмора. Било да су падалице дошле к себи, било да нису, они их остављају на месту где су их узели!... У сасвим тешким случајевима, играју им и по 2–3 пута, па кад и тада не могу да их пробуде, да их к себи поврате — што се увек само код *врачарица* дешава — они је оставе самој себи, дају јој меда у уста, и чекају да се *сама* пробуди, и тврдо су уверени да она тада добија нову снагу за ново врачање и погађање." (стр. 90–92.)

Оно пак што певају играчи при овом лечењу и није песма већ басма. На жалост и ако је у докторовом предавању наведена на четири разна места опажају се извесне разлике и одступања. Свакојако није тачно саопштавана или нетачно прибележена. Зато наводимо сва четири текста.

1) Ашаша! јараша!
Тоташа! јакаша! хеј. (На 54. стр. забележено Д. Илић).

2) Опша ши јараша
Швинкодате јараша,
Аша, бела, ша!
Шинде гура, мај!
Ајде, бела, ај!

Устани, хоп!
Још једанпут опет тако!
Тако, бела, тако!
Море, чујеш, еј!
Ај де, бела, хеј!

По Глигорићу, стр. 51

3) Оп, ша, јор аша,
Шин' ко дата јор а' ша,
Оша б'л' јар а ша,
Шин дин гур' иј,
Ајда б'л' еј.

Оп тако, опет тако
Још једанпут опет тако!
Тако белка опет тако
И из уста, још
Дедер белка еј.

По званичном изнештају, стр. 60/61.

4) Оп (а)' ша
Јар аша
Шинк одата
Јар аша

Оп' (а)'... овако!...
Опет тако
И још једном
Опет тако

(двапут певају)

Аша бела (а)' ша — Тако бела (лепа, драга!) тако!

(двапут певају)

Ши ден гура еј! — И изусти хеј!...

(ово се њој каже да она викне хеј!)

По белешци г. Суботића (на стр. 92) који вели: Нема потребе доказивати да је садржина ових речи *сугестивне* природе. Ова процедура „одигравања" може да траје најмање

20 минута до 1 сата, а ако играју 2 и 3 пута онда и по 2 сата! У тој игри уморе се и играчи и падалице. На тај начин дà се и објаснити стално убрзан пулс код падалица, који није много мањи ни код самих здравих играча!... За тврђење тамошњега света да се без „одигравања" може *разболети, полудети* или *умрети* нема никаквих објективних доказа. Из бојазни од ових зала они и играју ону бесомучну игру, па ма колико она бесмислена била!". (Стр. 92—93).

Обичне краљице, према опису у Вука, Милићевића и Поповића, и ако се у њима налази краљ, ипак су те дружинице увек само од девојака, а по броју има их 10—15, 9 или 8. У Милићевића се налази још и ова веома важна белешка као карактеристика обичних краљица или русаља: „Све су ово биле девојке и за главу се мушко није смело умешати у ту дружину (Кнеж. Срб. 515). Међутим у Звижду је дружина састављена од девојака и момака који могу бити и ожењени (Суб. 59, 60). Затим у обичним русаљским дружинама налази се само један краљ и једна краљица, а у Дубочком налазе се три краљице и три краља (Суб. Глигор 50, 90); у обичним русаљама поред краља налази се и барјактар, разуме се оба лица преставља̂ју девојке. Уз обичне се русаље нигде и не помиње каква свирка, а дубочке се краљице без крабаша не могу ни замислити. Сем тога обичним се краљицама не приписује никаква лекарска моћ. Па онда многобројне краљичне песме како у нас тако и, примера ради, у Малоруса имају нарочиту садржину мање више митолошку или износе мотиве из обичног живота о браку и т. д., а дубочке русаље певају једну те једну и то није им песма већ у стиховима басма којом се гони зли дух из падалице. Најзначајнија је разлика између обичних и дубочких краљица прво у музици, па онда у игри. Обичне русаље саме певају без икакве свирке, а дубочким је свирка неопходна; и обичне русаље играју, али је њихова игра скромна и покретима и манирима као да је салонска, међутим дубочка краљична игра покретима и манирима указује на своје оргијастичко шаманско стародревно порекло. Дубочке се русаљске дружине јако разликују од обичних краљица. Када се пак дубље проуче кретања, рад и намена њихова онда се смело може речи да дубочке дружине русаљске *немају никакве везе са осталим обичним краљицама.*

Али зато баш стоје у тешњој вези са старом трачанском религијом и обредима који су се нарочито одликовали својим оргијазмом. На овако нас мишљење прво наводе досад поменута факта из овог дубочког обичаја и трачко егворцистичког обреда, па онда досадања опажања наших познатих етнографа као Милићевића и Др. Т. Р. Ђорђевића, и најзад сама историја праседелаца ових крајева у којима се до данас сачувао тако занимљив религиозни обред.

По Милићевићу међу Румунима у Крајини и у опште у тимочкој долини веома се често јављају неки људи као *пророци* и *врачари* [Кн. Срб. 1885], износећи као најсјајнији пример шаманства Милчју Крајинца. Краус, по Милићевићу говори такође о истом Милији и том приликом наводи једну народну песму о Каићу Радовану [Der Yoga-Schlaf bei den Süd Slaven, Arch. f. Religionswiss. Bnd. I, стр. 275—294]. Даље у Г. Ђорђевића налазимо: Румуни имају некакву особиту душевну диспозицију за бесвесност. Као пример наводи Анку, жену Мите Мартиновића из Валакоња, која у очи великих празника пада у занос и бунило и тиме као бајаги предсказује невољноме свету оно за што буде питана.“ Њу питају не само за савет у болести већ и за украдене ствари [Кроз наше Румуне, 52]. Слично налазимо и у белешкама Г. Суботића о једној жени из Волује [Три предав. 80][1]). Г. Ђорђевић наставља: „Сем овога наши Румуни често пута пате од некакве врсте лудила које траје кратко време па прође. Кад оно спопадне, болесник просто побесни, насрче, удара где кога стигне и чини чуда од узнемирености. Ја знам доста таквих примера од пре 30 година из Брестовца и Бора, о којима ми је често причала моја мати. У случајевима таквог лудила болеснике везују и зову свештенике те им читају молитве. [Кроз наше Румуне стр. 82—83].

Стари су Траћани били не само у братској вези са Фрижанима, који су из Тракије прешли у Малу Азију, већ су са њима били и у доста јаким саобраћајним везама још у прастара времена. Отуда у оба ова народа налазимо веру, обреде и обичаје који су обележени нарочитом хучношћу, заносном свирком, бесном игром и уопште оргијазмом. Све ове одлике

[1]) О оваквим пророцима, бајалицама и егзорцистима говори Tamborino, De antiquorum daemonismo, Religionsgeschichtl. Vers und Vorarb. Bnd VIII. Heft 3. Giessen, 1909. стр. 90.—91.

нарочито се испољују у култу њиховог бога растиња и природне бујности, заносног и многоименога Диониса. Њега су стари Јелини доста тешко примали. Али једном примивши га, обреде му у већој мери ублажише и од варварског, хучног, полудивљег, бесовитог бога начинише питомог, узвишеног заштитника свеколике делатности, од земљорадње и виноградарства до највиших уметности. Тракија је по предању старих Грка легло песништва са Орфејем на челу, колевка мистерија са Сабазијем или Бакхом Дионисом као најглавнијим божанством, који као Загрев страда, гине, да се међ смртнике јави, васкрсне. Његове дадиље и бесомучне претилице биле су чувене мелоде, демонска бића. Дионисова је вера била од нарочитог утицаја на жене, које су падале у занос, надавале бесну дреку, бесомучно играње. Дивљи бес Клодона и Мимелона, Македонских и Трачанских мелода био је већ прешао и пословицу [Pers, Sat. I. 99, са напоменом О. Јана]. Дионис је обично објављивао свој долазак у нове крајеве, новопокорене области, ширећи међ женама нарочити душевни поремећај.

У Локрима, у доњој Италији, међ женама се појавила нека немила психичка епидемија, као нека врста беса, коју су понајвише приписивали богу Дионису. Кад упиташе пророштво, како да се тога опросте, оно им нареди да певају пеане. Тако се тамо појавише многи пеанографи. [Apollon. Mirab. 40 = fragm. 36. стр. 92. FHG II, 382]. Оргијазам и екстаза две су главне одлике Дионисова култа. Правовернима је био задатак да се хучном свирком виком и бесном игром доведу до екстазе, у којој се са својим господом осећају као једно биће. То је тек тренутни осећај онога што их очекује на другом свету, где ће са Дионисом, Бакхом бити заиста једно за навек.

Са Дионисом био је у вези нарочити начин продуцирања. Под утицајем Дионисових свештеника и култа у самом Делфиском храму замењено је раније прорицање помоћу коцке много напреднијим, питиским. Питија је била с почетка девојка, доцније само жена преко педесет година. Она би се посадила на троножац изнад једне пукотине, земљаних уста, па би ту пала у занос и тако прорицала. Сем овога пророштва чувеног по целом тадањем свету, Дионис је имао још једно чувено пророштво, где се у храму, по сновима тума-

чило болесницима чиме ће се и како излечити. Сем тога и саме менаде или бакхе такође су проричале. Замишљало се да ове, надахнуте самим богом, долазе не само до екстазе, већ и до пророчанске моћи.

У дубочким русаљама ваља разликовати оргијастички хор и свирку са бесном игром, песму, управо басну и егзорцистичке радње самога кола с једне стране, а са друге падање или екстазу, душевни тренутни поремећај падалица. Тако израз *русаље* значи празник духова, обичај падања или падајућу болест, падавицу, несвестицу, па онда и саме падалице, најзад (по F. Damé, Nouveau dict. roumain — français s. v. Rusalii, а како га наводи др. Ђорђевић. Кроз наше Рум. стр. 81) водене нимфе, ваздушне духове који проузрокују буру и велике ветрове, за које легенда вели да су то три краљеве кћери, које мрзе људе, јер су их они презрели, и од којих се жене чувају носећи уза се пелина.

Раније смо већ поменули о погибији неке краљице пред дубочком пећином, чиме народ тумачи откуда падање у Дубокој. Ово ће пре бити прича којом се радознали а непосвећени на брз начин могу задовољити. На овакво нас мишљење наводи једна белешка у Милићевића која потиче из предања о краљичким обичајима и у Подрињу, али се у многоме коси са русељанима у Звижду. У кнежевини Србији [стр. 515] налазимо: *„Краљица је још била покривена, и нико се није смео усудити да је погледа у лице, јер је одмах морао умрети, нити је било добро да се две краљице сретну, јер се морају исећи.* У атару села Шеварице има и сад место *Краљичино.* Прича се да су и ту среле две краљице, па се исекле све на комађе". Из ове драгоцене белешке прво се може извести из онога факта и разлога што је краљица била покривена, да она представља извесну богињу, јер тај вео замењује онај облак којим су се у старих Јелина завијали богови кад се међу мртве покажу, јер би иначе сјај и блесак њихове божанске личности засенуо људске очи или би их уморио, као што бива са Семелом, Дионисовом матером, која гине кад јој се по њеној жељи показа Зевс у свем своме сјају; зато пророк Тиресије губи вид када спази Атину где се купа итд.[1])

[1]) Опширније о тој сили божаствене личности без икаквог вела види S. Reinach, Cultes, Mythes et Religions, II² 31(6.

Податком пак о неоходности покоља при сукобу двеју краљица такође је веома јасно истакнуто оно предање о паду једне краљице пред дубочком пећином, што би стајало у вези са обичним краљичким дружинама од којих само једна може бити на једном месту, а не по две као у Дубочкој [види напомену др. Суботића на стр. 90]. Али сад настаје питање што у дубочкој дружини има три краљице. У колу играју три краљице, у народном предању помињу се три водене нимфе, краљеве кћери, које постадоше ваздушни дуси и од којих се жене чувају носећи уза се пелен — јако личе на митолошке Минијеве кћери. У Орхомену, у Беотији у митско доба владао је некакав краљ Минија, који је имао три кћери. Када се Динисов култ већ био одомаћио у том крају, многе су жене пристајале у бакхиски хор за Дионисом. Али се томе успротивише само Минијеве кћери, којима се лично Дионис јавио баш када су ткале. Кад оне хтедоше поћи, он учини те се лозе и бршљан завиле око статива, а са врхова потекоше мед и млеко, из котарица у којима им бејаше вуна посукташе гује. Онда их занесе, те поманиташе, на Китерону. Тако постадоше менаде. Оне најзад постадоше крилата бића: врана, слепи миш и буљина.[1]) За Минијеве кћери Левкипу, Арсиноу и Алкатоу веле да су жуделе за људским месом и да су се отимале око деце. Левкипи допаде шака њен рођени син Хипас, те га растрже. Њихови мужеви, у раздераним хаљинама од туге и жалости назваше се Пеолеји, а жене Еолеје — као кобне. Тако се и дан дањи називају они од њиховог рода.[2]) Плутарх на истом месту наставља: „Сваке године о Агријонијама Дионисов свештеник гони с мачем у руци и има право да (од њих) убије ону коју стигне. Тако је у моје доба учинио Зоил, Дионисов свештеник“. Даље у белешци о овим несретницама налазимо још и ову белешку: о Аријонијама жене траже Диониса неко време па престану говорећи да је побегао код муза и ту се сакрио. Затим при крају вечере загонетају и задају питалице.[3]) Најзад у истог писца налазимо још и то да се Агријоније и Никтелине врзе ноћу.[4])

[1]) Ael, III, 42.

[2]) Plut. Quaest. Gr. 38. Ову језовиту причу уметнички је обрадио Овидије у својим метаморфовама — IV, 1 идд.

[3]) Plut. Symp. prooem.

[4]) Plut. Quaest. Rom. 112.

А онај страховити пуцањ, о којем се прича, и ако би се могло узети као довољан повод за право падање, тешко би се могао узети да је толико силан да кроз толика покољења и баш на тај исти дан има толико дејство. Сем тога, поред велике његове сугестивности коју лепо истиче г. Суботић [стр. 53.], није без анахронизма. Јер по свему што ће се даље видети као и по ранијем овај обичај падања, свакојако је много, много старији од пушке. И за ово тумачење рекао бих да јо просто јеоан од начина да се питачу затворе уста.

Као најновије наводимо и оно тумачење: „Доказују пак по појму њиховом узрок је онаковом падању извесно оно време троично, када и св. Духови падају.“ [Зван. изв. Суб. стр. 58].

Све ово само је још једна више потврда, да је у старим религијама главно и суштина сам обред, а тумачења, у оскудици догма, могу се јако разилазити. Зато као и овде наилазимо на најразличније митове, који се постепено прилагођују духу времена. Вршећи прописне обреде човек је, према негдашњим појмовима, доказивао своју побожност, а саму ствар ни у колико не мења његово схватање — тумачење самога обреда, јер се о истом обреду може на разне начине мислитите ипак отуда не може бити говора о православности или јереси.[1])

Падање је о Духовима у селу Дубокој свакојако веома стари ако не обичај а оно саставни део извесног верског обеда. Зато као психијатор лепо вели Г. Суботић: „Појав падалица у Србији продужење је старих вековних појава хистеричне природе,“ [стр. 96.] само са додатком: у вези са извесним верским оргијастичким обредом. Питајући за узрок човек показује да је непосвећен, зато му посвећен и даје овакве одговоре, само да га се отресе и у најбољем случају износи му какву ексотеричку теорију, а ону праву, ортодоксну, чува за себе и своју сабраћу. То је њихова основна дужност: јер откривање верских мистерија био је још у старом веку прави злочин, који је најстрожије кажњаван. Ова непозната болест првобитно је свакојако производ извесног верског заноса. Такве су екстазе познате само у мистици.

[1]) *Hepding,* Attis, seine Mythen und sein Kultus. Religionsgesch. Vers. und Vorarb. Bnd. I. Giessen, 1903, стр. 98.

Г. Г. Глигорић и Илић који су пре Г. Суботића описивали овај значајан моменат из дубочких русаљских обичаја нису се упустили у дубљи опис самога падања нити у психолошка посматрања. Међутим Г. Суботић као добар лекар и духа и тела помогао нам је својом до крајних граница могућности исцрпном анализом искусног психијатора да добијемо доста јасну слику оргијастичке верске екстазе.

Према званичном извештају ни најстарији људи не памте да се о Духовима није падало, јер о падању су им и њихови дедови причали [стр. 54.). Већина испитивача слаже се у томе да је редовно падање само на св. Тројицу, иначе још само у року од десет дана по Духовима. Оно се дешава и дању и ноћу [54], али понајвише поподне. Падају почевши од ситне деце па до баба, и то највише женскиње [54, 58, 95]. Међу падалицама што их је доктор посматрао био је само један мушкарац, неки Петар Јанка Иђипа, за кога психијатор вели: Овај се човек честито трудио да не изостане иза способности жена! [87.] Иначе веле да су раније падали и мушкарци и женскиње, али нарочито девојке, младе жене и бабе, више млађе женскиње но старо [59]. То је несвестица, која траје највише један сат; исто лице не пада сваке године [59]. Дешава се да лице пада у игри, а може се занет и седећи или стојећи [50, 80, 85]. Од падавице пате већином лица из исте породице [61.]. Сем Дубоке може се падати и у суседним селима, у Волуји, Раковој Бари, па чак и на путу [61, 86, 78, 95], — Највише се пада на први дан Духова по подне, када се сав народ из околине слегне на сабор, где се диже већ позната граја, ларма, вика, где се на све стране хори песма, пиште фруле, разлежу гајде, а на неизбежној троичној запари: свака згода и прилика за нервна растројства и препаде муке као обично на саборима што бива. Само што се овде умешало и народно предање. Г. Др. Суботић је стигао у тој хуци и урнебесу да нам изнесе и симптоме и предзнаке при падању. У многим случајима падалици припадне мука, добије неку несвестицу, бледило, дрхтање, или осећај унутарњег неког узрујања, узнемирености, ритмично тресење ногу и руку, нарочито на глас карабљице; понека се и заплаче [88, 76, 61, 82, 84]. Сад ћемо навести неколике примере докторовог посматрања:

„Марија жена Јанка Билића из Волује, стара 26 год. Њена је мајка такође родом из Волује, а баба њена из Де-

белог Лука (Мајдан Пек). Најпре се жалила да јој је тешко, и седећи поред ручка на земљи, она је на земљу легла, и у томе наступ дође: сва је дрктала, тресла се, вилице је грчевито била стегла, очи затворене, кад се очни капци отворе, виде се булбуси да су на више управљени. Чим сам јој очне капке отворио, она је постала још немирнија, праћакала се, почела вріскати и плакати, и није више дала да јој се очни капци отварају. Кад је чула звуке карабљице одмах се још више узнемирила, пружала се, млатарала рукама, лупарала ногама, гестикулирала лицем, пене на уста није било, у лицу је била румена, није говорила, час је плакала, час јецала. Колико се могло приметити у њеној великој немирноћи, осетљивост коже била је сасвим нормална. Изгледало ми је да она чује шта се њој и око ње говорило. Кад су је краљеви носили држала је ноге укрућено. Овај наступ трајао је 30 минута. Пулс је био 88. Марија је и лањске (1896) године о Тројицама на заветини у Дубокој падала, а од онда па преко целе године до овога наступа није имала ни једног наступа. Она је нероткиња" [79—80].

У наступу понека уз сву бесомучну гестикулацију хоће понекад и да по нешто проговори, као прошапуће. „Сваки њен шапат побожно слушају оне жене које је држе". То је била позната врачара. Она ми је саопштила да је само мед може повратити. Око ње су краљеви и краљице заједно са карабашем читав сат играли, певали, ђипали. Донеше меда, дадоше јој да једе, омазаше јој њиме чело, врат, груди и руке, и то све у облику крста. Али ништа не помаже, те је однеше кући њеној — „што је моје присуство и моје испитивање покварило спасоносно дејство меда" [80—81]. Њу смо већ раније споменули, то је Докија, жена Стојана Стевића, што о већим празницима заноси се и пада од како је постала врачара [80]. Марија ж. Александра Раје Пасуља 24 год. удата 6 год., једно дете родила, из Дубоке. Њена мајка из Дубоке. Има две сестре које не падају. Она пада из детињства; и мајка је падала. Трајало 15 минута. Марија је имала неке грчеве, који су нешто мало налик на тонично клоничке грчеве, но ритам њихов тачно је одговарао ритму звука карабљице. Имала је пасионалне атитуде и онако као што их описује Шарко и Рише. Час је плакала, час се смејала. Очи затворене. Вилице стегнуте. На питања не реагира. Немогуће

испитати осетљивост коже. У току игре „пробудила се“. Гледала је укоченим погледом испред себе. Ћутала је и уздисала. Чинила је утисак уморене жене, што у осталом није никакво чудо кад се узме у обзир њен немир и њена процедура одигравања! Вели да не зна шта је с њоме било [82]. Једна опет позната врачара, у наступу певала [83]. Једна, 46 год., ж. Мартина Војкана из Волује, родом из Манастирице среза млавског. На једном пала, поглед укочен, поцепа кошуљу на грудима, после три минута очи затворене. Праћа се, Attitudes passionelles, Epistonus. Пенуши пљувачком на сва уста, бије око себе. Ритмично се тресе по такту музике. — Пада има 18 година. У своме селу није падала, што би био доказ психичке инфекције. Падала је у Волуји овога дана. Хоће да бега. Све цепа на себи. Кида одело.[1]) Смеши се. Пупиле широке. Реакцију немогуће испитати због немирноће. При ношењу немирна, праћа се ногама, млитава, хоће да уједа. После свих процедура за цело пола сата нису је могли карабаш ни играчи себи повратити, што би било доказ њихове немоћи! После процедуре пулс 100. Лежи мирно, млитава, врти главом. Attitudes passionelles. Цепа одело. Грува се песницама у груди. Гризе кошуљу. Бије ногама. Удара мужа. И она је врачарица, пљеска рукама. Опет излази пена из уста. Ломи прсте. Грува се у груди песницама. Хоће да бега, грува и себе и друге туче, веома је немирна. Држало је 1 сат и 10 минута и још неповраћену однели су је кући [83—84]. Аница Јове Павловића из Брњице, родом из Дубоке, стара 30 година. Виче, цичи, и пишти, очи затворене, бије око себе, што дохвати цепа, пружа се, свој ланац око врата искида зубима. Падала је и прошлих година. На питања не одговара [85], Анка Петра Крџана, 40 год., из Дубоке, удата пре 20 год., почела да пада пре 15 г., и то само о Тројицама У почетку ситно тресење руку и ногу. Чим су је подигли, ужасно се дерала, врискала и пала је из њиних руку на земљу. Звиждала, трзала се, по том се умирила, па се опет ритмично тресла. Чим је чула карабљице више је била узнемирена; имала је затворене очи. Опет се нешто умирила. Чим сам јој отворио очи мојом руком, она је почела врискати. Insp. 42

[1]) Itaque hiera mania qui capti erant, vinculorum impatientes nudo corpore describuntur. стр. 22, J Heckenbach, De nuditate sacra sacrisque vinculis. Giessen, 1911. Religionsgeschichtl. Vers. und Vorarb. Bnd IX, Heft 3.

у минуту. Пулс врло убрзан, није се могао бројати. Код ње је опажен врло јак утицај дресуре. Околина, коју чује и њен говор разуме, краљеви, музика, карабаш све то на њу утиче, да се и наступ томе саобразно покаже. Што они мени причају да ће код ње наступити, она тачно извршује. Чим ја хоћу да испитам осетљивост, они ми вичу да ћу јој нашкодити, и она се стане силовито пружати и бранити. Свест дакле била непомућена. Она је на реци, после умивања и пљувања луком у њено лице, „дошла к себи". Узела је своју мараму и брисала се од лука и воде. Руком је дала знак једној краљици, и чим јој је пришла, она је загрлила краљицу и ижљубила лево и десно у образ, а по том јој на лицу крст својом руком правила! [85-86].

Као у свакој вери, а нарочито у извршавању њених прописа може бити простодушних, искрених правоверника и лицемера или тартифа, тако исто међ падалицама ово се јасно види из докторових посматрања. Зато је потпуно оправдана његова подела: једне само мало захвати извесан нејасан осећај узбуђења, те осећају неку муку, долази им да плачу и да се смеју, осећају се само у неколико узрујане; на другима, које су у знатној мањини, примећују се типичне хистеричне појаве; најзад трећа је врста највећа симуланата, то су врачарице или оне које ће то временом и дресуром постати [93—94]. Сем тога свакојако на све њих без разлике утиче место, прилика и вера, поред неизбежне сугестије и аутосугестије. За нас је од важности да констатујемо из свега овога прво да при падању има извесне екстазе, затим да у већини случајева свирка има свога дејства, на послетку да је занос оргијастичког типа; хистеричност и недовољна јачина воље поред прилика и околности које сугестивно утичу, главни су повод падању, не водећи рачуна о професијоналним врачарицама и тартифству. — Има случајева да се понеке жене боје тога падања, желе да га избегну, те се обраћају свештенику или бајалици за помоћ. То чине, разуме се, оне што су скромније или .и слабије воље, те им све то мало помаже [94]. Даље доктор завршује своја посматрања и налази да је за ове наступе главна подлога хистеричност, наследност, најзад примчивост сличних природа и по околним местима где се јавља као нека зараза. „Кад се сав историјски материјал, изложен у овоме моме раду, доведе у везу с оним што сам ја

на лицу места видео, забележио, и напред саопштио, онда ће се видети сличност између падалица у Србији и ранијих хистеричних епидемија. Појава падалица у Србији продужење је старих и вековних појава хистеричне природе, унетих са стране у Србију, у влашки елеменат: Србо-Влахе. *Русаље*-падалице у Србији јесу наслеђем пренета, локална, хистерична епидемија, која се аутосугестивним путем периодично повраћа о Св. Тројицама, на истом месту, и у истим породицама, или бар у породицама, које су некада биле у крвном сродству. *Падалице* у Дубокој, у које подразумевам *само оне под* тачком 2. на стр. 94. *болеснице су, хистерична лица*". [96]. Најзад у примедби на 95. стр. доктор вели да су му говорили да има оваквих истих наступа, четвртком после Духова, и у Брњици, у срезу Голубачком.

Али... „причао ми је, вели Г. Суботић, Паун Стојановић да је његова жена Војка, јутрос код куће добила овакав исти наступ и да је остала у наступу плачући код своје куће, а он је дошао за карабаша и играче, да иду да је поврате. Војкина је мајка такође падала, а Војка је и девојком падала на овај дан. Она је родом из Дубоке, тако исто и њена мајка. Кад сам ја Пауна упитао, кад је знао да Војка има ту болест, зашто се с њоме венчао, он ми је смејући се одговорио: „што да је не узмем, — сваке ме године кошта 3 цванцика, па зар за то да је не узмем"?!... Он је тиме мислио на хонорар који се плаћа карабашу и играчима" (80). Као што се види из овог Пауновог одговора, народ на падање, ову непознату болест, на овај хистерички наступ, не гледа као на какву страшну недаћу, а најмање као на какву опасност. Свакојако Паун и сви у тој околини ово сматрају као извесан део свечаности о Тројицама „када и св. духови падају". Древно схватање ове екстазе, при којој се замишљало да је дух извесног божаства ушла у оно лице,[1]) нарочито женско, да му за кратко време прикаже блаженство што га на оном свету чека, (а што се тиче врачара оне ће отуда добити још већу силу и моћ за гатање, бајање и врачање), то је свакојако првобитни, основни слој целе ове појаве.

---

[1]) Ut autem his orgiis effici veteres putabant, ut deus, in cuius honorem sacra illa fiebant, in hominem invaderet, ita omnia mysteria hoc spectasse et voluisse nemo est quin concedat, ut mystae aliqua ratione cum numine coniugerentur, cf. A. Dieterich *Mithras Liturgie* p. 93 sq. *Tamborino,* De antiquorum daemonismo, стр. 59.

У Звижду *русаље,* као што се види из ранијих навода, значе Св. Тројицу, падалице, лекарско-егзорцистичку дружину. Зато ћемо се пре свега задржати мало више око самих падалица. Из посматрања Г. Суботића јасно се види да падалице показују мање више одлика *стварне* или *својевољне падавице*. За епилепсију у Вуковом речнику налазимо ова имена: *падавица, бољa, велика бољa, велика болест, гора, горица, горска болест.* Стари Јелини звали су је *светом манијом* (hiera mania) свакојако стога што се замишљало да чини какво божаство ушавши у човека. Зато Узенер вели: Епилептички наступ, умни поремећај и бес сигурни су знаци да је некакав демон овладао човеком, те жрец или какав буџаклијски свештеник, коме се тога ради обраћају, зна по симптомима тачно да одреди, које је божаство нашло, да ли Мати богова, или Посидон или Енодија или Аполон Номије или Ареј или Хеката, и према томе прописује и жртву да би га ублажили.[1]) Тако у једној Еврипидовој трагедији (Hippol. 141—144 каже се: „Јер у тебе је, девојко, ушао, дух Панов ил' Хекатин или Светих Корибаната или *горске мајке*".[2] Кад дете много плаче и мокри, каже се да болује од *горске*. У басми којом се ова болест лечи говори се да је изазивају *виле* и *вештице,* те се гоне у неку далеку Талалијску гору; у другој басми за исту болест овим се речима бајалица обраћа тој невољи: *горска мајко*, што си отуд пошла те мом детету не даш да мирно спава?.... а у трећој, што *вас три* ноге чепите, руке жљебите, зубе церите, очи буљите и т. д...? (ОНС II 123—124) Дона бајалица у својој басми којом лечи падавицу, ове демоне назива општим именом *анатемници*. Затим их поименце моли као *немитнике, недојнике, невенчанике, виле,*[3]) *ветрове* и најзад *некаму болест* [падавицу] — да изиђу

[1]) Хипократ, отац медецине, још на 2300 г. пре нас борио се против народних сујеверица и бесмислености маџиских обреда и лечења *свете маније*, о којој је написао и читаво дело.

[2]) Кибела и њени пратиоци корибанти на кога би наишли бацили би га у *бес* или *горопад* [Rocher Lex. II стр. 1607 итд.]

[3]) Срп. етногр. зборник књ. XIII стр. 311. при бајању: вилевњаци, неподојци, непоротци, вихори, ветрови.

Vulgo autem memoriae proditum est, quicumque speciem quandam e fonte i. e. effigiem nymphae viderint, furendi non fecisse finem, quos Graeci nympholeptus vocant, Latini lymphaticos appellant. Paul. Aegineta. По Јамблиху [de myster. III, 11 нимфе (виле) и њихови извори залуде човека, а човеку се ум помути кад их види.

из главе, из мозга, из памети, па ређа све делове тела. [Милић. ЖСС. 290]. Интересно је још поменути како се тумачи у Нишу болест *ограма*. Кад човек на један мах занемогне, кажу да је *ограисао*. Од ограме овако бају: заспала мајка код Јована (или како је болесном име); заспао отац код Јована, па притискоше његова анђела (држи се да сваки човек има анђела на десној руци); анђео се расрди па одлете од Јована. Кад то видеше *доњоземци*, истрчаше, и почеше му кидати дирку по дирку од срца, од трбуха, од главе, од уста, и играти се тиме. То видеше Божји анђели па слетеше с небеса и почеше да отимају и да моле да им дамо да једу и да пију благо, слатко, хубаво. Одобровољише се и дадоше: дирку од срца, дирку од трбуха, дирку од уста, и дирку од језика. Ово се три пута понавља. [ЖСС. 291—292]. Ко болује од падавице вели се да *пада у ветар*, а кад је у заносу мисле да се бори са *алом*, зато веле да је *алосан* [ОНС II 224]. Колико се народ боји ове страшне болести најбоље се види по толиким свецима што их строго празнује да би или себе или своје потомство спасао од ње. Тамо се строго празнује *девети петак* од Божића, *средопосна среда*, *св. Роман*, *и св. Макивеј*, за кога веле да може човека да *замахне*, па шене памећу, ако на тај дан ради [ОНС. II 38, 45, 71, 72, 104]. То је дакле она грозна *света манија* (sacra insania), у коју падају епилептичари, бесомучници, па и пророци,[1]) за које нам је најлепши пример *питија* у делфискоме храму, а по лепо изведеној Платоновој теорији [Јон. 533—534 А] и песници само тако стварају, без удела, свести она дивна дела што су узори за сва времена. Исто се тако и лудило доводило у везу са месецом, а преко овога са Хекатом, јер оно кад се спусти мрак и када се све преда починку, стане блудети са душама непогребених, насилно уморених, пре времена преминулих. И ова страшна војска сваком на кога наиђе поремети ум. Најопасније су душе непогребених, насилном смрћу уморених и прерано умрлих (ataphoi, biaiothanatoi, aoroi).[2]) Сви примитивни народи замишљају да је природа препуна нечистих духова, злурадих,

[1]) Eurip. Bacchae, 289 итд. за Диониса: овај је демон пророк, јер бакхиски занос и манитост имају много пророчанског у себи, јер кад бог много уђе у тело чини да манити говоре оно што ће бити. Cf Philon, de spec. leg. стр. 343 M.

[2]) *Tambor.* de ant. daem. стр. 68.

који упропашћују и муче оне који их узнемире. Ова је вера свуда распрострта као на каквој догматичкој основи, а неописано силна[1]). Сем тога ову су веру филозофи, почевши од Платона, још више поткрепили својим теориским разматрањима о демонизму. Још већи полет оваквим веровањима дадоше у време римскога царства најезде многих азиских религија. Најзад — само хришћанство примило је сву паганску демонологију, али сматрајући старе богове као нечисте духе одреди им пакао за седиште и усвоји древне начине борбе против злих духова. Те тамо и дан дањи још по хришћанским требницима постоје егзорцистичне басме и обреди, од којих су неки освештани при самом крштењу.

Стари су Грци држали да у човека могу улазити богови и тиме му причинити какву немоћ или занос, али су исто тако веровали да богови могу лечити. С тога су се *алосани* посвећивали у Хекатине мистерије, у Егини, чак до V в. после Христа. Затим кад овлада мишљење да у човека улазе демони место самих богова, настаде потреба да се ови на некакав начин изгоне из болеснога тела. За ово су нам доказ многобројне мађиске књиге, басме, затим и амајлије. Чак бејаху неке мистерије којима искључива намена бејаше да спрече и лече од лудила. Међ овима Лукијан [navig. 15; Paus. II, 30, 2] помиње нарочито Хекатине мистерије у Егини. Корибантске мистерије веома рано издвојише од мистерије Велике Мајке као самосталне, јер се посвећивање у ове сматрало као лек или предохрана од ове страшне болести[2]). Корибанти су, дакле, по мишљењу старих, не само бацали људе у бес и горопад, већ су их и лечили и од страха, и од лудила и тд. Сама пак мистерија звала се *корибантизам.* А оне се прослављале уз урнебесну хуку таламбаса. То је било очишћење од лудила (manias catharsis).

Поред мистерија било је много подесније срество магија, у коју спада басма и егзорцизам заједно са употребом извесних предмета за које се држало да су немили демонима и најзад нарочита гестикулација. Бајање је било познато већ

[3]) Cumont, стр. 189.

[1]) Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult. — стр. 184. Ту помиње по Јулијану (стр. 1683) *три корибанта* као Атисове копљанике.

Хомеру [басма којом се зауставља крволиптење Od 20, 456] па и Платону [Theaet. 149 CD]. Уз ово су ишле нарочито оријенталске маћије, за које Кимон вели да су биле у склад доведене доктрине, да су окултна и учена дисциплина... свештеничка наука.

Пре но што пређемо на анализу обреда самога лечења потребно је бацити поглед на религије старих Трачана. На северу Балканског Полуострва становали су Гети, трачанско племе, номадски коњанички народ, коме је главно божанство био Замолкс. Овај се народ први пут помиње у историји приликом Даријевог похода на Ските [Herod. 4, 93]. Гети су се држали за бесмртнике, јер су веровали да не умиру већ иду к своме богу Замолксу. Сваке пете године слали би поког гласника овоме богу: изабраном би саопштили шта ће испоручити, па би га у вис бацили тако да падне на копља. Ако би одмах издахнуо, сматрали би га за богоугодног, иначе би другог на исти начин испраћали Замолксу [Herod. 4, 94]. О овоме су богу филозофи много шта причали. Међутим грчке рационалисте веле да је то био Питагорин роб, па вративши се у свој народ просвећивао га и најзад се изгубио. Они су од богова поштовали само Ареја, Диониса и Артемиду, како вели Херодот [V 7]. Дионису је обреде и богослужење установио Орфеј и то међ планинама Балканом, Родопом, Аргентаром иПеримом [Херод. V, I, 6]. То је онај бог што му се хор жена о тесмофоријама, о празнику у славу Деметре, новембра месеца, кад јој захваљују на летини, обраћа овим речима: „поведи коло, ти сам, Бакхе с бршљановим венцем, господе; а ја ћу песмом уз милу јој игру да венчам Евија, о Дионисе, Бромије, Селенин сине, ти што у игри уживаш, ти што се радо умешаш у хоро Нимфа по планина. Евије, Евије, ијују, славим га подврискујући. Око тебе трешти Китеронов одјек, тамна гора, хладна планина, крш се тресе“ [Aristoph. Tesmoph. 987 итд.] Ова хучност и урнебес долазе свакојако отуд што је трачански Дионис доста зачињен утицајем једне фрижанске богиње, по имену *Котиле*, која је опет у вези са *Великом Мајком*, матером свих богова — *Кибелом* или *Реом Кибелом*, Кроновом женом која је прамати свега на свету (Hes. Theog. 117). Мистерије или оргије ове богиње биле су још хучније и бешње но Дионисове. Посвећивање у Котилине оргије извесним кр-

штењем вршиле су *бапте*, њени свештеници. У једном фрагменту из Едонаца, Есхилове трилогије о Ликургу, овако се описује овај свечани обред: Славећи свете Котилине оргије… један са зурлама мучним делом сврдла што винуто прстима испуњава песму свирком која изазива клицање и вриску беса, други урнебес диже тучним кимбалима… свирка трешти, а од некуда, из мрака, диже се као нека страшна рика бикова што потмуло тутњи као даире, као подземна грмљавина што ужасом дубоко потреса [*Есхил*, фрагм. TGF. 57. Испореди Strabo, X. 470; *Athen*. XI, 479]. Кибела је имала љубимца Атиса [*Paus*. VII, 17, 9]. То је оличење бесне, крваве похотљивости. Из љубоморе Кибела му помути ум, а он у бесу сам себи одузе мушкост. Она пак с највећим болом ужасно нариче над мртвим Атисом, а необуздано кличе његовом васкресењу. Обред и богослужење неописано оргијама савршавало се *дроменом*, мимичком представом Атисовог страдања смрти и васкресења. — Поред Велике мајке била је на планини Иди, у Фригији, још и *Горска Мајка*, која је била добра, али кат-кад и ужас задавала улевајући лудило и горопад [Apoll. Rhod. I, 1119]. То је *горска болест*, у старој Јели *света манија*. Горску Мајку прате *корибанти*. С једне стране као мати одговара китарској Афродити, а с друге као богиња усева и растиња одговара богињи Деметри и Дионису. Ево какво блаженство очекује оне што се у њене мистерије посвете: Блажен је когод је срећан да посвети у тајне богова, па живот посвети, а душу окрепи светим очишћењем *бакхиског заноса* и који по закону врше оргије Велике Мајке Кибеле или пак сложно машући тирсом, с бршљановим венцом на глави служе Дионису [Eurip. Bacchae, 72—81]. Свештеници Реје Кибеле звали су се курети, који су иводили своју нарочиту игру с оружјем, шумну ратничку *пириху*, или прилу. Са Кибелом се често помиње хемоњански[1]) (балкански) корибант. Како се *својевољно лудило* сматрало као калемљење или предохрана од правог лудила то су корибанте сматрали као лек против ове страшне болести [Aristoph Vesp. 119; Plat. VII, 2; Orph. hymn. 39, 3 и т. д.] Испор. Tambor. стр. 75.

Да би се боље разумеле дубочке русаље навешћемо један необично сличан обичај из северне Бугарске. И тамо се Св.

[1]) Хемоњанима су се звали Трачани што живе око Балкана.

Тројице зову русаљама, а њихова недеља русаљна недеља. И тамо се јављају *русалци*, играчи који игром лече горску болест, коју тамо зову вилинском болешћу. На челу *калушара* или русалица налази се *ватаф*, који од оца наслеђује тајне оваког лечења, као и лековито биље и начин прогоњења нечистога духа, егзорцизам. Калушари су обични људи, које ватаф веома брижљиво одабира према поштењу умешности, способности и душевној снази, јер су позвани да подносе велике душевне муке и чувају тајну. Калушар има, пошто се ватаф изабере, да положи заклетву, у којој помиње све што му је најмилије и најсветије, а завршава речима: тако ми кости земља не примила. Њихов је број произвољан, само не сме бити паран, а најобичније их је седморица. Кад играју, само се онда разликују од обичних људи, јер том приликом ставе преко шубаре венац од лековитог биља и заките је китом истога цвећа, на ноге притегну опанке са гвозденим клинцима, прапорцима и звончићима. У руци носе $1-1^1/_2$ м. дуг штап од јаворовине, јасеновине или сибовин, при дну гвожђем окован, шарен и украшен прапорцима тако да све звечи кад га из руке у руку баца. Штапове чува ватаф, који при обреду носи заставу од великог белог платна, у чије ћошкове ушије лековито биље, а на мотку њену на врху задене киту истог цвећа: перунике, чемерике, папрата, пелена, јасенова корена. Пре но што пођу да лече, калушари се састану пред кућом ватафа и играју све док он не изнесе заставу, коју пободу у дворишту, а ови јој се клањају и целивају је. Игре што их свирач свира на фрули једне су само за забаву, друге ради плодности, а нарочито је она што се игра око болесника. Прва игра личи на ратничку, ситно се корача, необично завија и креће се тако брзо да се једва види кад играч земљу дотакне. Око болесника се игра *флоричика*, за све време ове игре нико сем ватара не сме проговорити. — За лечење од велике болести узме се лонац свеже неначете воде и нова чинија у коју се сипа мало сирћета са истуцаним белим луком. Болесника положе на ћилим, на земљи. Калушари га опколе, а ватар је изван овога круга. Он држи у једној руци заставу, а у другој чинију и заповести издаје дајући знак прстом. Игра је с почетка тиха и лагана. Ватаф управља њеним темпом, убрзава је, успорава или наређује да се у месту игра. При последњем се леђа ослоне на онај штап, избаци се трбух, а

ногама се игра по такту. Пошто неко време тако поиграју, дохвате ћилим за ивице, дижу на њему болесника у вис и узвикују „Иди калушару!“ Затим се повлаче, *ватаф* улази у овај круг, протаре болеснику чело, руке и ноге оним из чиније, духне на њ са четири стране, дà му мало сирћета да сркне, па се повлачи. Играчи опет почну играти око болесника при чему га три пута прескоче. Онда оставе болесника и почну играти око лонца који је ту близу на чистом стољњаку. Обиђу лонац трипута, фрула засвира брже, те и играчи убрзају своју игру. Сада ватаф стоји посред њих, даје им да сркну сирћета и прска их водом из лонца, па дошанувши им нешто нагиње над њима заставу. Истом водом прска и болесника. Тада тек ватаф даје знак за праву русаљску свирку, за флоричику.[1]) Игра долази до врхунца, играчи играју као да су ван себе. На извесан знак из кола излази најстарији играч па штапом разбије лонац. Вода се распршти по калушарима као и по болеснику. У том тренутку болесник мора скочити и побећи потпуно излечен, а од играча мора пасти један или двојица. Без ове несвестице болеснику нема лека. Како овај скочи, играчи се окупе око свога палог друга. Само сада играју у супротном правцу. Пре тога пале играче положе на ћилим и ватар их попрска. Кад ови дођу к себи остали их поведу. Пали играчи морају се брже повратити, јер ако озебу, може их и смрт изненадити, као што се дешавало млађим људима.[2]) — Један калушар овако прича о свом паду: Још док смо обигравали око болесника, осећао сам се као занет. Кад ступих ватафу да

[1]) Испор. Hepding, Attis — стр. 129—130.

[2]) Ма да се лечење врши над непосвећеним и пред непосвећеним, дакле, јавно, ипак у овом се обичају сачувале неколике одлике древних мистерија. Тако ватаф је наследио свештеничко достојанство са нарочитом помпом и поштом у вези. Он ћутке управља само главом дајући знаке, чак и хипнотише калушаре. Сем тога уп. онај необичан церемонијал, — целивања, клањања застави, па венци. Име му изгледа изведено од имена Котилина свештеника, баптес, новогрчки *ваштис*. Болест се и овде замишља као какав демон. Зато му играчи вичу: Иди калушару! гонећи га из болесника у ког од њих самих, и ако их их ово својевољно гостопримство може стати главе. Ово ће бити раније поменути *корибантизам*, очишћење од лудила (manias catharsis). Пада у очи и онај њихов штап, који није ништа друго до ранији тирс, а овде у корибанта замењује њихово копље. Најзад она тешка заклетва да ће изабраник чувати тајну, сасвим је у духу старих мистерија.

сркнем мало сирћета и када ми он погледа у очи, стаде ми се све обртати. Када је он надамном заставу нагнуо, осетих мрак пред очима као да сам био у облаку. Када стадосмо играти око лонца, већ се ничега нисам сећао, нисам примећавао ни шта ватаф чини, чинило ми се као да ме неко носи. Када прште лонац и када вода прсну био сам већ изнемогао, поклецнух и падох на земљу. Шта се даље дешавало не знам. — А један болесник прича: када ме бацише у вис, пробудих се и осећах се већ боље и би ми лакше. Када ме прескакаху, учини ми се као да ми неко рече „устани и бежи!“ Устадох, побегох и осетих се здрав здравцит. Мене излечише. Више не знам ништа рећи. Тако играју и лече све до суботе од понедеоника. У суботу се врате ватафовој кући, где је опроштајна церемонија, клањају се застави, целивају руку ватафу, па онда скидају венац са шубаре, опанке са оним гвозденим шиљцима и прапорцом, предају штап и најзад улазе као обични људи у кућу, где их чека богата гозба и тако у весељу проведу целу ноћ. Ватаф сву зараду подели тако да за се задржи две трећине, а једну поделе калушари.[1])

Овакав хор играча, оваква намена и оргијазан неопходан је постао од онога тренутка, када се у народу зачела мисао и престава о надахнућу демонске природе. Калушари играју само онима, којима није помогло никакво раније лечење и за које се држи да пате од вилинске болести.[2]) Зато се у народу вели, докле год болеснику не играју зване краљице и краљеви све донде болесник је у несвесном стању... ако му се не игра веле да је болесник целе зиме суморан [Суб. Три пред. стр. 61. слично и Глигорић, стр. 52., 53. и на стр. 93.] Отуда је Илић веома подесно назвао рад дубочких краљица *обредом:* уз овај обред једнако подвикују: ашаша! јакаша! и т. д. [стр. 54], те тако је у ове две речи најбоље изражена карактеристика и хора и његове намене. При овом играчком обреду како у Дубокој тако и по северној Бугарској има неколико момената који стоје у тесној вези са најстаријим верским и мађиским поступцима, поред тога што је радња ових играча зачињена

[1]) Prof. Dr. M. Arnaudoff, Die bulgarischen Festbräuche. Bulgarische Bibliothek, Bnd IV. стр. 59—64.

[2]) Ibd. p. 59.

извесном дозом оргијазма. Скакање, ђипање, свирка, оружје или само гвожђе, пљување, дување, мазање, па пелен, бели лук, вода, баСма, вика, — све су то одлике прастарих обредних момената без којих се не могу замислити ни магије нити извесне мистерије. Сем тога пада у очи још састав и нарочито кретање и облик кола.

Игра је почев од најнижег шаманизма па до најновијег мухамеданизма у непосредној вези са обредима којима је намена изазивање екстазе или ратоборства као и прорицања. Обично је то извођење извесних покрета у облику кола и хора. То је нека врста мимичне магије. Тако се на пример још у старих Јелина па и у нас, приликом суше, игра за кишу — упореди на пример наше додоле. По Платону [Закон, VII, 18] игре се деле на *ратничке* и *мирнодопске*. Међ првима је најгласовитија *пириха* у којој се преставља напад и одбрана. Нешто је налик на ову игру оро у Црној Гори. Од обредних игара које се у колу изводиле најстарије и најпознатије била је *ждрал*, што је установио Тесеј вративши се са Крита, као успомену на његово лутање по Лабиринту [Plut. Thes. 2.], а преставу овога кола што се види у облику лесе налазимо на једној старинској вази[1]). Њу су изводила дечаци и девојке нарочито на острву Делу, с пролећа, када се ждрали крећу на пут. Било је седам дечака и седам девојака, који су били измешани у дугом низу. [Plut. Thes. 21].

Дубочки хор русаља са карабашем има свега седам лица, али играју само 6, а кад приме падалицу, онда се навршује прописан број 7. Исти број играча (седам) видимо као минималан у калушара. Лесасти обликом својим подсећа на поменуту стару јелинску игру ждрала, а по јатаганима и скакању јако подсећа на ратничку игру корибаната. У падању калушара видимо занос, који се приписује корибантима, који се демонизирају, поманитају [FHG. III 595, 46]. Гдегод нађемо екстатичне игре, знамо да је ту обновљена или установљена религија Велике Мајке. Њој су девојке играле у славу, а за здравље болесника. Посвећени се морао очистити од сваког злог дејства демона. Отуда око њега оружани играчи играју. Зато у новој комедији налазимо сличан обред који се вршио око оних што пате од падавице или лудила. Овакве се све-

[1]) Furtwängler — Reichhold, Griech. Vasenmalerei, Taf. XI, François — vase.

чаности врше све до краја римскога царства не само у Азији већ и по Тракији.[1]) Отуда се у оба случаја, и у Дубокој и по северној Бугарској, тако много наглашује важност игре за исцељење болесника.

Поред неопходне екстатичне игре у дубочким русаљама налазимо егзорцистичку формулу или басму, а у калушара просто гоњење духа из болесникова тела у тело калушара: Иди калушару! Затим долазе оруђа потребна за чисто физичко гоњење: гвожђе, нарочито биље и неопходна света вода. Из саме басме дубочке сазнајемо еуфемистичко име саме бољке: *бела,* место црне, зла. Њу не гоне, већ је позивају да изиђе из падалице. У Дубокој краљеви носе јатагане, а у Бугарској калушари имају на опанцима гвоздене шиљке. У Драгачеву лечио је падавицу неки Пера Стефановић—Тука на необичан егзорцистички начин. И он се служио при томе извесно *јатаганом,* који је у бојевима неколике турске главе одсекао, и таквим *ножем,* који је ковач у глуво доба сковао и још да је нов новцат и неупотребљен.[2]) Гвожђе као сресство против нечистих духова и злурадих његових намера познато је по целом свету међ сујеверним људима. Њега Плиније наводи као сресство против шкодљивих лекова и ноћних вилинских чаролија. [Lymphationes. Hist. nat. XXXIV, 44]. У Индији се гвожђе сматра као заштитник од сваког злог духа. Исто тако се демони толико боје овога метала, да је довољно поменути им само његово име [Тројановић, стр. 33: Камен, железо!]. Мађиска сила гвожђа позната је по целој Европи. Телор, испитивач примитивне културе, негде ову силну моћ овога метала тумачи тиме што су дуси и демони пореклом из каменог доба, те отуда гвожђе, као производ познијег датума, никако им не годи, и њега се толико плаше. Ножем ваља сећи хлеб, вели Плиније [Hist. nat. XXVIII. 63], јер се тако разгоне зли дуси. У нас је обичај ножем закрстити хлеб пре но што се начне. Они кругови и крстови што их у Дубокој јатагани чине такође су хришћанством освештана сресства

[1]) Трагови Атисовог култа као и култа Велике Мајке виде се како на старим саркофазима и другим вајарским предметима, тако и на старинским новцима што се налазе по пределу око Костоца — дакле у рушевинама Виминација. Испор. Dr. Н. Вулић. Антички Споменици.

[2]) Тројановић, Г. ж. о. стр. 40 итд.

против нечастивога.[1]) Исто тако мађиског су порекла све оне радње и покрети јатаганима: крстови по телу падалице, па на земљи, најзад и пропуштање испод укрштених јатагана и напослетку хватање воде преко јатагана.

Да би успех у прогањању демона био сигурнији овде се још служе и биљем јачег укуса и мириса, за које се у најстарија времена држало да су апотропске природе. Ова нарочита сила како црног тако и белога лука позната је била не само Јелинима већ и у Старом Завету. Милићевић (ЖСС 326) вели да никаква нечастива сила несме на белолуковину.[2]) Зато се њоме служе и дубочке русаље као и бугарски русаљци. Исто тако у обема приликама видимо и пелен, за који смо већ раније помињали да се њима жене чувају и спасавају напасти русаљске.

Ватаф у Бугарској са четири стране духне на болесника, то јест свој дух уноси у тело онога што лечи. Исто се налази и у Јов. XX, 22: „И ово рекавши духну, и рече им: примите Дух свети." Јер тиме дух онога што лечи испуни тело болесниково изгони нечисту силу.

Сем тога при помену духова потребна је и вика и шум, скакање, дрмусање па и бој. У примитивним обредима неопходна је лупа, добовање, бубњање за растеривање демона. Зато су у Додони били метални таламбаси којима су их вечито одбијали од храма. У хришћанству су звона добила исти значај (fulgura frango). Уз ово иде још дрека и вика.[3]) Хучна свирка и шум металних инструмената, па кастањети, прапорци, кимбали итд — све су то такође подесна средства за прогоњење

[1]) Crucis signum daemonibus adversum esse manifestum videbatur. Lactant. div. instit. IV, 27. Quoodo fiebat, ut hoc signo daemones a se amoliri solerent Christiani? — наводи Tambor 103. — Quid timent daemones? quid tremunt? sine dubio crucem Christi, in qua triumphati sunt In exod. hom. VI, 8 — навод Tambor. стр. 43.

[2]) Испор. Grimm, Deutsche Myth. II² 1165, 1031.

[3]) Суша кад запече, држи се да је негде у околини пао змај, те с тога нема кише. У селу Рготини, у Црној Реци, год. 1855, договоре се неколико младих људи из најбољих кућа да терају змаја. Изберу једног за цара, и он изиђе на једно место с пушком, а други узму мотке и, скинувши се голи, зашире пољем лупкати у којешта, и само њукати, ништа не говорећи; те тако као нагнају змаја на цара, који опали из пушке, а после се још неколике пушке избаце, — тако су као отерали змаја. Милићевић, Ж С С стр. 123. — Испор. Тројановић, Гл. срп. жртв. об. стр. 157. —

демона. Тако у калушара видимо звончиће и прапорце са истом наменом. У Дубокој басма је готово ритмичко викање, а у калушара место песме има само гонитељска вика; и једни и други скачу, бесомучно играју, а калушери још и прескачу болесника, дижу га на ћилиму, а раније смо поменули друге румунске краљице које су дрмусале болеснике; у Дубокој ногама гурају падалицу, а кадгод јој и шамар ударе. При лечењу падалица у Дубокој налазе се ћилими као у бугарском, само у Дубокој он служи више као изолатор, да јој подземници не би шкодили; јер чак и лековито биље када се бере, нарочито се пази да не падне на земљу, јер би изгубило своје мађиско дејство.

Најзад за очишћење како духовно тако и телесно неопходна је вода и то текућа, а морска понајвише. Зато видимо воду у употреби при лечењу падавица у Дубокој и болесника у Бугарској, где још русалци нарочито играју око лонца у коме је вода свежа и неначета. Колику важност вода има и у хришћанству види се при крштењу водоосвећењу, које се нарочито врши у многим приликама.[1]) Колико је пак остало обичаја и готово обреда у вези са поштовањем воде у нашем народу изнео је врло лепо Тројановић (Глав. срп. жртв. обич. стр. 104—110), где вели: „У сваком крају широм Српства има по која оглашена здрава вода, код које се свет скупља, па се у њој купа, умива или је пије." У нашим русама Дубочка река, као што то и доктор Суботић тврди, од великог је значаја за исцелење падалица. Водом се зачињава лековита мешавина од пелена и бела лука, водом са корице од јатагана запаја се болесница; главна је церемонија на води: преко воде се прелази или се падалица преноси, „јер преко текуће воде ни један демон не може прећи".[2])

[1]) In permultis paganis et praecipue in Iudaeis sacris lavationes adhibitas esse constat, quibus, cum aquae ab antiquissimis temporibus lustrandi vis inesse crederetur, omnis generis mala ablui putabatur. Hunc antiquissimum ritum etiam Christiana religio usurpabat baptismati suo, quo modo factum esse nemo negabit, ut baptisma ad daemones fugandos aptum haberetur: pagani, si baptizantur, liberi fiunt a daemonibus suis (Ps. Clem. hom. IX g, pag. 37. sq.; recognit. II 71, p. 36 sq.), idemque fit haereticis (Cyprian. sent. episcop. VIII, p. 48; XXXI, ibid.; XXXVI, ibid.); quin etiam maiorem quam exorcismus vim habet baptisma sententia Cypriani (epist. LXIX 15, ibid.). — Tambor. стр. 103—104.

[2]) G. F. Abbot, Macedonian folklore, Cambridge, 1903. стр. 252 итд.

Дубочке русаље пре свега треба потпуно издвојити од осталих краљичких појава о Духовима по другим крајевима.

По саставу, кретању и намени дубочке русаљске дружине, по падању и по процедури лечења овај обичај или обред датира из најстаријих времена, када су праседеоци ових крајева, Гети па онда Дачани, трачанска племена, још поштовали своја божаства чији су се обреди одликовали нарочитим оргијазмом, хучношћу и дивљим мистицизмом. У колу су свакојако оличени корибанти и краљеве кћери или злосретне кћери орхоменског краља Минија[1]). Падалице су пример оргијостичког заноса, својевољног и кратковечног беса или лудила, од којега их корибанти лече на егзорцистички начин: Мађиском игром, освештаним биљем и водом поред заносне свирке карабаша. Према раније изнетим паралелама и наводима доста се поуздано може рећи да су дубочке русаље упорно очуван, леп пример заоставштине древне трачанско-фризманске религије а из култа Велике Мајке.

[1]) Или трима богињама, од којих се једна звала Роса, као заштитница плодова и летине; а доводе се у везу са корибантима, и у чију се славу играла нарочита игра, *карпија,* по Хесиоду, македонска игра са оружјем; а три краља можда су у вези са оном браћом, из предања раније поменутог, или су то она три корибанта који се помињу уз Кибелу као Атисови дорифори [Julian. Or. V стр. 168. Испор. Latte, de salt. стр. 41 и 55. — Hepding, Attis, стр. 54. и 184.].

НЕКОЛИКЕ ПРИМЕДБЕ УЗ СРПСКИ БАДЊИ ДАН И БОЖИЋ

(Д-Р ВЕСЕЛИН ЧАЈКАНОВИЋ)

Кад је реч о празницима српског народа, два се празника морају споменути на првом месту: слава, и Бадњи дан или Божић. То су најпознатији и најпопуларнији празници у нашем народном календару. Оба празника наслеђена су из старинске религије, и тек у току времена добили су санкцију цркве и до извесног степена христијанизирали се. И један и други имају подједнако висок углед. Разлика је само у томе што је слава, оваква каква је, празник (бар данас) специфично српски, док се за Божић то не може рећи; у накнаду за то, за Божић је везано несрављено више обичаја, и он је (противно слави, која је, у основи, пуна озбиљности и тешких религијских обавеза), у истини празник весеља и неограничене религијске слободе. „Нема дана без очнога вида, Нити праве славе без Божића", биле су прве речи слепог игумана Стефана, када је, о Бадњем вечеру, узео гусле у руке (Горски Вијенац, 2452 ид).

Слава је, у ствари, помен предака и ништа више. Цео обред о слави врло је прост и своди се на „устајање у славу", на спомињање умрлих предака, и жртву (у хлебу или кољиву,[1]) и вину) која се тим прецима приноси. Напротив, Божић је празник јако компликован. Он је морао такав изгледати још у предхришћанском времену, јер су, тада још, као што ћемо видети, везиване за њега неколике религијске идеје. Свему томе додала је хришћанска црква своја објашњења и символе. Данашњи наш Божић састоји се, према томе, из елемената хришћанских, који су малобројни и секундарни, и из старинских, паганских елемената, који су многобројни и битни. Од интереса је сада знати који су то старински елементи, и какав је карактер имао старински српски празник који је доцније замењен, и потиснут, хришћанским Божићем.

Што се тиче црквеног, званичног Божића, он није старији од IV века.[2]) Најстарија црква знала је само за Богојављење, (празник Исусовог крштења и освећење воде — односно, у западној цркви — успомена на три мага или три краља. Узгред, прослављано је тада и Христово рођење). Тек доцније покушала је црква да утврди датум Христовог рођења (о коме нам новозаветни списи не говоре ништа), и да од њега начини празник. Изабран је двадесет пети децембар, свакако зато што је тај дан, у римском календару, био обележен као дан „непобедног сунца", и што је тај период времена важио, код свих народа, као рођење сунца и буђење, почетак новог живота у природи. Двадесет пети децембар био је и дан рођења Митре, чија је религија веома наличила на хришћанску (иста идеја о спасењу, крштење, причешће, сличне легенде о рођењу, итд) и правило врло озбиљну конкуренцију младом хришћанству; због тога је црква, када је, у IV веку, добила очевидну надмоћност, да би коначно уништила све трагове Митриног култа, изабрала највећи Митрин дан за највећи *свој* празник. То што ће се двадесет петом децембру дати друго, *хришћанско* објашњење, био је, доиста, једини начин да се празник „непобедног сунца", који је још увек, чак и међу хришћанима, имао велику публику, сасвим преда забораву. Али се црквени Божић није ограничио само на ову једину идеју. У току времена, код свих народа који су, непосредно или посредно, били под утицајем римске културе, везани су за хришћански Божић извесни обичаји из римске Нове Године. Поред осталога, по римској Новој Години, који су Римљани називали Calendae, многи народи (југоисточна Француска, француска Швајцарска, Руси, Срби, Бугари, Мађари, Румуни, Грци, Арбанаси, упор. M. P. Nilsson, Studien zur Vorgeschichte des Weihnachtsfestes, Archiv für Religionswissenschaft, 19, 1918, стр. 103) назвали су свој Божић или извесне божићне обичаје, упор. наше речи коледо, колендо, колендати итд.[3])

Кад је српски народ примио хришћанство, и са њиме и све празнике за које је православна црква знала, отпочео је празновати и Божић. Тај црквени Божић дошао је да замени неколико старинских празника, које је и наш народ празновао у време зимских солстиција. Управо, то није била замена, већ компромис: старински празници продужили су да живе и даље, само им је црква дала ново име, ново објашњење и

неколике доста безначајне детаље из хришћанског култа. Који су били ти старински празници, ми не знамо; али из божићних обичаја, које наш народ још увек са пуно пијетета чува, у стању смо да о њима, о њиховој садржини и циљу, извучемо доста закључака. Неки од тих обичаја (нпр бадњак,[4]) разна врачања и прорицања,[5]) обичај прошења[6]), итд) познати су и другим нама сродним народима; други опет (нпр печеница, полаженик — упркос A. Brückner, у Schiele, Religion in Geschichte und Gegenwart, Tübingen, 1913, V 722 — слама итд) постоји, изгледа, само код Срба: да ли случајно (зато што су код осталих народа заборављени), или зато што су српски специјалитет, не можемо увек са сигурношћу рећи.

Ми ћемо се задржати на обичајима за које зна само наш народ, или који су, у нашем народу, потпунији и јаснији него иначе.

I ЗАДУШНИЦЕ

За Бадње вече карактеристична је *заједничка вечера*, на коју се морају искупити сва чељад, чак „и она која су код стоке“ (Сав. М. Грбић, Српски народни обичаји из среза бољевачког. Етногр. Зборн. С. К. Акад. 14. Београд, 1909. стр. 18). Вечера је праћена молитвама, и другим разним магичним радњама и забранама; само се извесна јела смеју и *морају* јести итд. Очевидно је да вечера има известан магични значај.

Од јела спрема се туцан пасуљ, (од кога се једна кашика чува за Крстов дан, 5. јануара, в. Грбић 86), кисео купус, пита од ораха (или резанци с орасима), риба (у Црној Гори неки и на Божић, на ште срца, поједу рибу, Милићевић, Живот Срба сељака, Београд, 1894, стр. 169). У срезу бољевачком „нарочито не сме да изостане печена тиква, која се овог вечера једе, да чељад преко године не би имала красте по глави“ Грбић, 81). Овај обичај постоји и у другим крајевима нашег народа. Исто тако, не сме да изостане ни *мед* („божићни мед“: после се чува као лек) који се једе с орасима. Пре но што отпочне вечера, домаћин узме сито с орасима, изабере четири ораха, и у сваки ћошак, баци, унакрст, по један. Ове орахе нико не узима, а остале укућани разграбе и једу их. „Ораси се једу само овога вечера; за сва три дана Божића нити се једу, нити се узимају у руке, да се не би па-

тило од чирева" (Грбић, 85 идд, упор. и Сава Милосављевић, Српски народни обичаји из среза хомољског. Етн. Зборн. 19. Београд, 1914. стр. 73). — О Бадњем дану не вечера се на софри, већ „с вреће" тј на поду — на слами која је покривена врећом; исто тако руча се првога дана Божића (Грбић 85; 91; Вук, речник s. v. Божић; Милићевић, Живот Срба сељ. 163; 175. Итд). Столице и клупе не смеју се износити на Бадњи дан; оне се тог дана морају склонити на таван, или иначе куда; исто тако склони се и ватраљ, кашике, виљушке, ступа у којој се туца со (Грбић, 81; Вук s. v. Бадњи дан; Милићевић Ж С С 159). Чак се ни стоци не даје сено вилама ни рогуљама, већ се полаже рукама, Милићевић, Ж С С 169. „Повојница" и остали колачи који се једу о Бадњем дану, не секу се ножем, већ се ломе рукама (Милосављевић, 73 идд.) На Бадњи дан, и на први и други дан Божића, не диже се софра, нити се кућа чисти ни ђубре избацује (Грбић 93; Вук s. v. Божић; Милићевић Ж С С 175). Не сме се попити сва ракија ни све вино из суда који је на трпези; суд не сме остати празан, и зато се последња чаша враћа у њега натраг (Грбић 80). О Бадњем дану обичај је да се понешто јела пошље сиротињи, упор нпр Вук Врчевић, Три главне народне свечаности, Панчево, 1883, стр. 25; 40. Ово су најглавнији прописи који се односе на вечеру о Бадњем дану, односно на ручак о Божићу.

Јела која се о Бадњем дану једу, имају, можемо одмах рећи, хтонични карактер. То се најјасније види код ораха и пасуља. *Орах* је воћка за коју се нарочито интересују демони доњега света. Вештице, које су извесно хтонични демони, искупљају се, мисли наш народ, најрадије на *ораху* (в. Вук. речн. s. v. вјештица). О том веровању може се наћи доста паралела код других народа. По Талмуду, на свакој ораховој грани има девет листа, и на сваком листу седи ђаво. Под једним орахом у Беневенту скупљају се вештице из целе Италије. На ораху који је поникао из Неронова гроба, живели су ђаволи; орах је посечен и бачен у Тибар, (тада су, што је такође карактеристично, навалили на њ гавранови!), и на месту где се налазио, „да би се тај крај ослободио од демона", подигнута је (1099) црква (в. Liebmann, Kleines Handwörterbuch der christlichen Symbolik, Leipzig, Reclam, стр. 143; упор. и Th. Gsell Fels, Rom und die Campagna, Leipzig und Wien, 168).

У једној басми са Сицилије, коју је саопштио Матија ди Мартино (в. Man hardt — Heuschkel, Wald-und Feldkulte, Berlin, 1905, II, 31[1]) позивају се у помоћ ђаволи који живе на ораху („diavuli di nuci"). У Лаконији и Месенији постојао је Артемидин култ, који је био везан за орах (в. о њему Nilsson, Griechische Feste, Leipzig, Teubner, 1906, стр. 196—199). За тај култ везана је била легенда да је Артемидина свештеница претворена у орахово дрво, а девојке „каријатиде", које су ту играле коло (и такође припадале Артемидином култу) „побегле су на орах па ту и остале" (тј претвориле се у орахе, Lactant. уз Stat. Theb. 4, 225): за Артемиду међутим знамо да је првобитно била богиња *смрти* и *доњег света* (идентична, у том случају, се Хекатом; о њеном карактеру в. Wernicke у енциклопедији Pauly-Wissowa II 1348 нд, Lübkers Reallexikon[8], стр. 120) [7]) У Босни и Херцеговини верују „да је орах дрво вештица и злих духова"; ко под њим заспи, изгубиће снагу и ослабиће; ко посече орахово дрво испред своје куће, мораће ускоро и сам да умре; млад човек не треба да сади орахово дрво, јер га то може стати живота (в. П. Софрић, Главније биље у народном веровању и певању код нас Срба, Београд, 1912, стр. 175). Пошто је орах, очевидно, дрво доњега света и злих демона, можемо само очекивати *да његов плод служи као храна тим хтоничним демонима*. И доиста, само се тако може објаснити стари римски обичај да младожења, доводећи младу својој кући, кад дође близу прага, баца орахе: ти ораси треба да засите и одобровоље демоне, зле (?) душе, које се налазе сакупљене испод прага[8]). Да је орах доиста јело *подземнога света* имамо доказа и у једном нашем обичају: за време епидемије чуме (која се замишља као жена, упор. нпр Вук, речн. s. v. куга, и Сима Тројановић, Главни српски жртвени обичаји, Етн. Зборн. 17, Београд, 1911, стр. 36 — упор. и еуфемизам „тетка", Тројановић, ibidem — и извесно је, као и сви демони болести, *хтонични* демон, в. податке скупљене у M. Höfler, Krankheitsdämonen, Archiv f. Religionswiss. 2, 1899, стр. 86 идд) остављају сељаци на тавану за чуму, да би је одобровољили, воду, сапун, чешаљ и *орахе* (Грбић, 240). — Хтонични карактер *пасуља* још је јаснији. Пасуљ, поред меда, има особито велики значај у култу мртвих код свих индогерманских народа, и сматра се за омиљено јело душа покојника) Schrader, Reallex. d. idg. Altertumskunde[2], s. v. Ahnen-

kultus, § 14). Плиније (18, § 118) каже како постоји веровање да се у пасуљу налазе душе покојника. То је по свој прилици био разлог што су Питагора и орфичари забрањивали једење пасуља: „ако једеш пасуљ, исто је као да си појео *главу свога оца*", в. о свему овом Olck у Pauly-Wissowa III 619, и Richard Wünsch, Das Frühlingsfest der Insel Malta, Leipzig, 1902, стр. 31 идд. Пасуљ се, као храна, даје мртвима, нарочито мртвим прецима. О римским задушницама Лемуријама, бацао је домаћин душама покојника пасуљ, да би их заситио и одагнао из куће (в. Ovid. Fast. V, 419 идд; Wissowa, Religion und Kultus der Römer², München, 1912, стр. 235). Пасуљ који падне са трпезе — веровали су стари Грци — не треба дизати, зато што је то (по једном објашњењу које нам је сачувао Аристотело, в. Diog. Laert. 8, 34) храна за какву душу која је ту у близини, упор. и Aristoph. frg. II, 1070 Mein. У култу богиње Таците, која је идентична са Ларундом или Ларентом, и према томе божанство *доњег света*, играо је пасуљ велику улогу (Ovid. Fast. II, 576 и Olck у Pauly — Wiss. III, 611). О пасуљу у култу мртвих cf и Theodor Wächter, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult (Religionsgesch. Vers. und Vorarb. IX, 1) Giessen, 1910, стр. 102 идд. Код нашег народа пасуљ се употребљава при врачању, а сви предмети који се при врачању употребљују, стоје обично у каквој било вези са доњим светом. — *Мед* је такође врло познато јело које се код Грка и Римљана, Индијанаца, Словена и уопште Индогермана (Schrader, s. v. Ahnenkultus § 14) даје душама покојника, и уопште демонима доњега света (в. Gruppe, Griechische Mythologie u. Religionsgesch., München, 1906, стр. 908 ид). Он не сме да изостане из даће и уопште помена мртвих, упор. наш обичај да се на даћи служи ракија помешана са медом, а о слави кољиво које такође може бити са медом помешано (за сличан руски обичај упр. Schader l. c., упор. и С. Тројановић, Гл. срп. жртв. об. стр. 91.) — Као облигатна јела о Бадњем дану имају се сматрати и риба и купус; та иста јела, међутим, прописана су и за даћу *као неизоставна* (бар кад је пост, упор. Грбић 253; 252, за купус в. С. Тројановић, о. с., стр. 85). Због чега се риба у *нашој* религији доводи у везу са доњим светом, да ли је та идеја од старине наша, или је доцније унесена, није довољно јасно; у другим религијама та веза јасна је и добро документована: довољно је нпр потсетити на ритуално једење рибе у разним мисте-

ријама (в. Schiele, Religion итд. II, 522); на рибу као символ на гробовима, хришћанским и незнабожачким (Gruppe 1651[1], Liebmann, Christliche Symbolik, стр. 34), или као украс на вазама и пехарима које су, многи од средоземних народа, стављали у гробове, поред мртваца (I. Scheftelowitz, Das Fischsymbol im Judentum und Christentum, Archiv f. Religionswiss. 14, 1911, стр, 370) итд. Код многих народа, риба је символ душе: у њој је инкарниран дух предака, в. I. Scheftelowitz l. c., Frazer, Golden Bough[3] I 105, W. Spiegelberg, Der Fisch als Symbol dei Seele, Archiv f. Religionswiss. 12 (1912), стр. 574 ид. Отуда је нпр код Мисираца (Herod. 2, 37), и других народа код којих је иначе забрањено једење рибе, допуштено то о *задушницама* (Scheftelowitz l. c.). У Аустрији постоји обичај да се о божићним празницима месе и продају рибе од теста (E. Lorenz, Das Fischsymbol, Arch. f. Religionswiss. 16, 1913, стр. 307), један обичај који је, у разним формама, познат уопште у средњој Европи (M. Höfler, Das Fishsymbol, Arch. f. Religionswiss. 17, 1914, стр. 336). — Што се тиче купуса, он се, на даћи, приноси мртвима зато што је то главна храна и живих (упор. нпр Вук посл. 6552 „Турци веле: тарана је храна, а каури: купус и сланина“, в. и посл. 3026). О ритуалном једењу тикве биће говора мало доцније.

Већ из овога што смо рекли јасно је какав циљ има бадњиданска вечера — то је *вечера, част мртвима*. Она четири ораха које домаћин баца у четири угла, намењена су душама мртвих, исто као и они ораси које римски младожења баца пред прагом своје куће; или пасуљ, које римски домаћин баца душама покојника, да би њега и кућу оставили на миру. Сасвим је на свом месту што те орахе после нико не дира: они су намењени мртвима, и дирати их било би и безбожно и опасно[9]). Пасуљ, мед, и остало — као што смо видели, све мртвачка јела — намењени су мртвима. О Бадњем вечеру чак се ломи и погача (Милићевић, ЖСС 160), а погача, будући да је *без квасца*, такође се може сматрати као мртвачко јело по превасходству, упор. Грбић, 251.[10]) Према томе, и кад не бисмо имали других разлога, ово што смо рекли довољно јасно показује да ми о Бадњем вечеру имамо вечеру намењену душама покојника. Али за ову претпоставку говоре и други детаљи о бадњиданској вечери.

Обичај да се једе „с вреће“, тј са земље; да се склањају столице и клупе, па онда ватраљ, ножеви, виљушке, кашике; да се сто не чисти, и да се на њему оставља јело и пиће; обичај да се на Бадњи дан даје па нешто јела сиротима – све су то прописи који важе за даћу, за *култ мртвих*, и код Срба, и у целој индогерманској прошлости. Општа одлика обичаја из култа мртвих јесте да они показују особито велику старину, и да се, непромењени, чувају с колена на колено из најмагловитије старине; довољно је нпр напоменути чудан и потпуно нерационалан обичај у срезу бољевачком (Грбић, 246) да се мртвац носи у гробље на *саоницама* (овакав обичај утврђен је код Руса, даље, у старом Мисиру и Ликији, Schrader s. v. Bestattungsbräuche, § 4), или обичај (који је у шабачком округу забележио Милићевић ЖСС 340) да се покров не реже ножем већ оштрим каменом (обичај који дакле свакако датира из времена када се још није знало за употребу гвожђа), итд. Пропис да се о Бадњем вечеру мора јести са земље, одговара свакако општем индогерманском обичају да се, при даћама, тј гозбама за мртве, једе са гроба, дакле са земље.[11]) Зашто се једе са земље? Свакако зато што је тај обичај старији од употребе стола (упор. Schrader, Die Indogermanen, Leipzig, 1919, стр. 35; за наше прилике в. С. Тројановић, Старинска српска јела и пића, Етногр. Зборн. С. К. Академије, књ. 2, Београд, 1896, стр. 121 идд.) Доцније, када је сто постао познат, јело се при мртвачким гозбама, са земље једно зато што је то већ био обичај; друго зато што је јело метнуто на земљу ближе мртвима, и у њиховом домашају.[12]) Столице и клупе склањале су се о Бадњем дану, првобитно, не из каквог врачања, не зато што би биле табуиране, већ просто зато што су тога дана непотребне. Сасвим је други разлог што се склања ватраљ, ножеви, кашике, (ступа за со), и што се везују вериге. То су предмети од *гвожђа*, а гвожђе је из култа мртвих *искључено*: покров на пример, као што смо видели, не сече се ножем, већ оштрим каменом, јер би иначе — како објашњава народ — „сечиво... остало мртворезно, то јест. не би се могло наоштрити“ (Милићевић, ЖСС 340); покров се *нигде не ушива* (очевидно зато што не треба да га додирне игла, која је од челика или гвожђа) Милосављевић, 242; погача, на даћи, не сече се ножем, већ се ломи. Ако, у култу мртвих, наиђемо на употребу гвожђа,

то треба да сматрамо као секундарну појаву. Због чега гвожђу нема места у култу мртвих? Гвожђе има јаку магичну снагу, *од њега се плаше демони*[13]), а нама је циљ да, о Бадњем вечеру, душе покојника сазовемо и угостимо, а не да их расплашимо. Употреба ножа била је забрањена и на мртвачким гозбама код старих Пруса и Литванаца: „*nec utuntur cultris* [на даћама] ministrantibus duabus mulieribus, sed *absque cultris*, cibumque hospitibus apponentibus" (Joh. Lasicius, De diis Samagitarum, Basileae, 1615, стр. 57. упор. Schrader, s. v. Ahnencultus, § 2)[14]). — Да се сто (исто тако и *цела кућа*) не сме чистити, и да се јело и пиће на њему мора оставити онако како стоји, такође је један важан пропис у култу мртвих. Стари Пољаци нису, о Великом Петку, прали судове после обеда, већ су те остатке остављали „ad pascendas animas vel alias, quae dicuntur vbosthe (=manes, душе покојника, в. Schrader s. v. Ahnenkultus § 2, и A. Brückner, Mythologische Studien, Arch. f. slav. Philol, 14, 1892, 187 ид), в. Schrader н. н. м. Код Руса, остаје о даћи хлебац на трпези преко целе ноћи, Schrader s. v. Ahnenkultus, § 13. „Док се мртвац из куће не изнесе, кућа са не чисти" -- каже Милићевић (ЖСС 340). — Вино које се у суду оставља има исти циљ који и вино које се меће поред мртваца (нпр Милићевић, ЖСС 346), или које се, на даћи, просипа испод стола или на земљу. Вино, које је супституција за крв, неизоставно је из култа мртвих, упор. Karl Kicher, Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum (Religionsw. Vers. u. Vorarb. IX 2), Giessen, 1910, passim. -- Интересантан је и податак из Арнаутова (M. Arnaudoff, Die bulgarischen Festbräuche, Leipzig, 1917, стр. 5) о *бадњиданској* вечери: „За време јела не устаје нико, него тек када је сваки са јелом готов, подигну се сви у исти мах" — дакле исти обичај који постоји и на даћи (в. нпр Сима Трojановић, Главни срп. жртв. об. стр. 81). Исто тако, „повојница", колач од *некиселог* теста, који се меси за Бадње вече, мора се тога вечера *сав појести* (Милосављевић 84, Грбић 86). — Најзад, и дељење јела сиротињи о Бадњем дану има и своју паралелу у култу мртвих, у коме је оно било облигатно. Тај обичај „делења за душу" код нас је тако добро познат да није потребно наводити нарочите примере; Шрадер (s. v. Ahnenkultus, §. 16) констатује да је то био заједнички обичај код свих Индогермана. Са колико респекта чува нам

народ тај обичај, види се из дирљивих стихова у песми „Ко крсно име слави, оном и помаже“, где војвода Тодор продаје чак и своје оружје да би могао почастити и даривати сужње о свом крсном имену (крсно, име, слава, јесте, као што је познато, *помен, подушје прецима*).

Уз све ово долазе и многи други детаљи, који нам са несумњивом јасношћу утврђују хтонични карактер бадњиданске свечаности. Ми на пример знамо да од Божића до Богојављења трају *некрштени дни*, када је доњи свет отворен, када по земљи шетају „караконџуле (упор. и Арнаутов, о. с. стр. 14), вештице, авети, и свака нечастива сила“, и када сељаци полазећи ноћу куда ван куће, „мећу за појас по кору хлеба и соли, по главицу бела лука, или другу какву ствар као предохрану од сваке нечастиве силе“ (Милићевић ЖСС, 177); ми међутим видимо да је тај опасни период, који, по данашњем схватању нашег народа, почиње *после* Божића — почињао зацело још са Бадњим вечером (тако и према подацима у Арнаутова, стр. 14). Само име „Бадње вече“, које је постало од глагола *бдети* (упор. Berneker Etym. Wört. d. slav. Sprachen I 106) подсећа нас на облигатно бдење када се у кући налази мртвац, или какав подземни демон (нпр бдење око новорођеног детета, коме прети опасност да га не посете зли подземни демони, *бабице*, упор. нпр Вук, речн. s. v. бабине); пошто је, у ноћи између Бадњег дана и Божића, кућа пуна душа, које долазе на гозбу, потребно је да сви укућани буду на ногама: у прво време могло је доиста бити овако — доцније је тај обичај могао бити ублажен на тај начин што је само један од укућана имао преко целе ноћи бити будан („да пази да се ватра не угаси“, Милићевић ЖСС, 163). Кађење о Бадњем дану такође нас подсећа на култ мртвих; исто тако и *жито* у које се усађује *свећа:* жито је облигатна храна мртвима (довољно је подсетити на славско кољиво! Упор. и интересантан податак у Милићевића, ЖСС 346: „Зато оно место где је у кући лежао мртвац, пошто њега однесу и сахране, сељаци никад не остављају без мало вина и мало хлеба. Некад поред чаше вина оставе само неколико зрна *суве пшенице*. То, веле, *нека нађе душа* што било *за јело*, кад се туда намине“. В. и С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. стр. 79. О великом значају свеће у култу мртвих није потребно ни говорити нарочито.[15]) — У омољском среву на Бадњи дан домаћица маже тестом врата од

стаја и обора у којима борави стока; то се не може схватити друкчије већ као једна профилактичка мера против душа које, у време Божића, лутају свуда: тесто је или *ушук* за те душе (тесто, као и хлеб, има *спасоносну* магигну моћ, cf. нпр народну приповетку Со и хлеб [Вила, 2,1866, стр. 815 идд] у којој су се со и *хлеб* јавили као deus ex machina, и убили „алу“, да би одбранили свога штићеника, и др.), или *храна* за њих (да би се заситиле и оставиле стоку на миру). „На Бадњи дан неки пазе да им ни једна ствар не заноћи напољу“ (Милосављевић, 74); разлог је исти — страх од лутајућих душа. Итд. На крају, изнећу још два обичаја из којих се сасвим јасно види да је вечера о бадњем дану у ствари гозба мртвима. По усменом саопштењу Г. Dr Емилијана Пиперковића, у његовом родном месту, Липљану на Косову, обичај је да домаћин о Бадњем вечеру, *изнесе трпезу на враша, и позове душе покојника на часш.*[16]) Слично томе, у селу Миљковцу (околина Ниша), о Бадњем вечеру, „постави домаћица на софру тањир јела, чашу вина, мало меда, зељаник, јабуке, бела лука, хлеба и ракије. Још домаћин припали на синији воштану свећу, и тако пуну синију изнесе напоље под ведро небо. Пошто се прекрсти и пине вина, окрене се сунчевој страни и рекне: Сваки празник сад да ми дође на вечеру, а летос да ми нема града ни на њиви ни у винограду“ (С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 141 ид). Демони којима нудимо вечеру да би нас поштедели од града, могу бити само душе мртвих (у првом реду aoroi biaiothanatoi), које доводе град и непогоду.) Други се обичај односи на први дан Божића, и забележен је у омољском срезу (Милосављевић, 77): „Пред ручак најпре скину с тавана ложице и виљушке, па домаћица поставља софру и да из руке по нешто од јела свој деци *за покој душе умрлих*, а иначе *одлазе и на гробље па шамо поделе.*“

Према томе, Бадњи дан је дан душа покојника, *задушнице*, и ми га несумњиво смемо упоредити и *идентификовати* са римским задушницама, Ларенталијама, које су прослављане *гошово исшога дана*, 23. децембра (в. Wissowa, Rel. u. Kult. d. Röm. 233). По себи се разуме да наш празник није наставак римског, већ су и један и други независни остаци из најстарије индогерманске прошлости.

Бадње вече, према овоме што смо рекли, јако наличи на домаћу *славу*. И један и други дан посвећени су мртвима; и једнога и другога дана приносе се мртвима жртве. Разлика је само у томе што је слава празник *домаћи, домаће* задушнице, а Бадње вече *општи*. О слави приносе се жртве *прецима*, а о Бадњем вечеру *мртвима уопште;* отуда постоји пропис да се о слави помињу, позивају на гозбу сви преци по имену, док међутим никаквог трага нема да је такав обичај постојао и о Бадњем вечеру, нити би се он могао и замислити. И један и други празник носе на себи трагове најдубље старине. Задушнице с крајем децембра познате су биле и Римљанима, од којих нас раздваја време од две хиљаде година, и Германима и Келтима (упор. Nilsson, Studien z. Vorg. d. Weihnachtsf., стр. 122 идд), и несумњиво и оним индогерманским народима за које ствар још није утврђена. Славу немају модерни народи, ни у садашњости ни у прошлости); али за њу имамо аналогије у култу домаћег лара код Римљана, и у култу хероја код Грка (упор. М. Васић, Слава — крсно име, Београд, 1901, одштампано из Просветног Гласника). Уосталом, већ сам тај факат да оба празника припадају култу мртвих, сведочи о њиховој великој старини, јер је култ мртвих, нарочито *приватни* култ, једна од најстаријих институција коју познаје историја религије. О томе, после радова Фистела де Куланжа (Fustel de Coulanges, La cité antique, Paris, Hachette), и Ервина Роде (Erwin Rohde, Psyche[5], 1910) не може бити сумње; чак има модерних научника (нпр Херберт Спенсер) који покушавају да *целу религију* сведу на култ мртвих. Шрадер, познати стручњак за индогерманску старину, констатује да и „*опште* задушнице код индогерманских народа припадају најдубној старини“ (s. v. Ahnenkultus, § 10). Према томе и Бадње вече, уколико је празник мртвих, није нама дошло са хришћанством, већ је празник *из старинске српске религије.*[17])

Али, као што смо рекли, Бадњи дан и Божић нису празник једноставан, са једним циљем; они су састављени из неколико празника, и ја ћу покушати да издвојим још неколике важније елементе.

II ВРАЧАЊА И ГАТАЊА

Највећи контигенат божићних обичаја долази на *врачања и гатања*. Врачања су разноврсна, али сва имају углавном

један циљ: да изазову *плодност* код стоке, пољских плодова, воћа; упоредо с тим, да појачају животну снагу и здравље. Гатања и мају сличан програм: човек се интересује за берићет, и у вези с тим за промене времена; па онда за здравље своје чељади, и здравље и напредак стоке. Врачања и гатања има много. Било би од интереса покупити их и испитати, али ја то не намеравам овде учинити. Овде ћу се задржати само на неким принципијелним питањима.

Пре свега, откуда да се врачања и гатања вежу за Бадњи дан и Божић? Објашњење би могло бити ово. Код индогерманских народа, и уопште у средоземном свету, постојали су празници о зимским солстицијама; у религијама које су познавале организовани култ сунца (као што су нпр религије мисирска, сирска, Митраизам) о тим празницима прослављено је рођење сунчево, упор. нпр Frazer, Golden Bough[3], VI 120 идд, и passim. Такав један празник, као што смо видели, дао је повода да се и рођење Христово веже за двадесет пети децембар. Али и код оних патријархалних народа код којих култ сунчев није био организован, постојало је извесно религијско интересовање за (летње и) зимске солстиције — вршене су извесне магичне манипулације, којима је био циљ да (паљењем ватре и уопште стварањем топлоте, в. Frazer G. B.[3] I 311 идд) појачају снагу сунчеву; у исто време да изазову и појачају плодност у природи. О целој ствари говоре, исцрпно и са много убедљивих података, Манхарт и Фрезер. Да је и наш народ, још врло рано, познавао празнике о зимским солстицијама, ствар је врло вероватна; то се сме a priori закључити на основу сличности наших обичаја са обичајима оних сродних народа за које је утврђено да су такве празнике познавали. Наш бадњак, на пример, стоји свакако у вези са рађањем нове снаге у природи, новога сунца, исто онако као и његови еквиваленти код келтских и германских народа (в. Frazer Golden Bough[3] X, 246 идд[18]). По рачуну нашег народа, зимске солстиције треба да буду око Божића: тада су ноћи још дуге („Дуга ноћ као уочи Божића" Вук Посл. 1303), али сунце већ почиње да осваја („Од Светог Николе до Божића одужа дан толико колико петао с прага може скочити" Милићевић, ЖСС 165, упор. и С. Тројановић, Гл. срп. ж. о. 131); уосталом, да су и биле мало раније, оне су доцније, заједно са другим обичајима, пренесене на Бадњи дан. Бадњи дан и Божић, дакле, као празник буђења, јачања

природе, врло су подесни за врачања којима је циљ изазивање плодности и животне снаге; с друге стране, као почетни датум једног новог периода, садрже они у себи прогнозу и знамење за цео тај период, и готово намећу се да о њима гатамо и гледамо будућност. Упор. и Nilsson, Studien zur Vorg. d. Weinachtsf. 117 идд. — Има међутим још један разлог што се баш о Бадњем дану и Божићу врше, у великом броју, магичке церемоније за изазивање плодности. И о Бадњем вечеру и о Божићу, као што смо видели, чини се велика част душама покојника; душе покојника међутим, као уопште и сви хтонични демони, јесу демони *плодности*. Они могу плодност да нам донесу, поклоне, и зато се примитиван човек за плодност људи, стоке и поља обраћа њима; они могу и да нам је закрате (на пример изазивањем суше) и у том погледу су нарочито опасни aoroi biaiothanatoi „душе оних који су пре времена умрли, и оних који су умрли насилном смрћу". Кад већ плодност зависи од њих, свакако ће бити најзгодније да их о њиховом дану, када их обавезујемо жртвама, потсетимо на њихове дужности, или их, врачбинама, *натерамо* да своје дужности према нама испуне. Душе мртвих, које су, у ствари, демони плодности, тога су дана у нашој непосредној близини, и зато ће обраћање њима баш на тај дан бити најефикасније. И то је за цело могао бити разлог да се за Бадњи дан и Божић вежу онако многе врачбине. Што се тиче гатања, и њима је право место о божићним задушницама: душе покојника познају будућност, и откривају нам је, понекад драговољно, понекад под нашом пресијом.[25])

Друго питање је, колико та врачања и гатања имају старински српски карактер. Којим се правцима имају кретати наша испитивања, може се видети из два карактеристична примера која ћу навести.

У Вуковом речнику, s. v. милати се, каже се: „Приповиједају да се у Херцеговини милају на Божић с чесницом, тј узму двојица чесницу, па је окрећу међу собом и пита један другога: Милам ли се? (тј помила ли се иза чеснице). Онај му одговори: Милаш мало. А онај први онда рече: Сад мало, а до године ни мало (тј да жито роди добро, и да тако велика буде чесница да се ни мало не помила иза ње)." Сличан обичај забележио је, у Старој Србији, и Јастребов, Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ. С Петерсбургъ. 1886, стр. 41, упор. и

речник Југосл. Акад. s. v. милати се. Домаћин се сакрије иза гомиле колача, и трипут пита чељад: „Видите ли ви мене?“ Чељад му одговоре: „Ове те године мало видимо, а до године да те ни мало не можемо видети“, тј да до године толико буде жита и колача да се иза њих домаћин не може видети. Исти такав обичај познају и Руси. „Уочи Нове Године, код Малоруса, спреми се много колача за вечеру. Њих поређају испред домаћина, па онда деца изађу напоље. После се деца врате, и питају где је отац. — Зар ме не видите, децо? — Не видимо те, оче. — Дај Боже да увек тако буде (тј да увек буде довољно жита и колача)“, в. Louis Leger, La mythologie slave, Paris, 1901, стр. 82[1].) Још је интересантнији податак који нам је, из Световидовог култа на острву Рујану, сачувао Саксон Граматик (Historia Danica, књига XIV, в. L. Leger o. c. стр 81 ид). О празнику Световидовом меће се пред његов кип медени колач, велики као човек. Свештеник се сакрије иза колача и пита народ да ли њега (свештеника) види. Ако народ одговори да га види, свештеник пожели да га до године не виде. „Ту свештеник мисли не на судбину своју или народа, већ на обиље идуће жетве“. — Ово сакривање иза колача и речи које се том приликом говоре, имају очевидно магични смисао: то је врачање коме је циљ да изазове плодност. Обичај је, као што се види, врло стар, по свој прилици општи српски и општи словенски. Он је дакле несумњиво остао из наше старине, и оригиналан је.

Сасвим друкчије стоји ствар са другим једним божићним обичајем. „Гдјекоји — каже Вук у речнику s. v. Божић — узму на Божић сјекиру и замахну као да посијеку воћку нероткињу, а други му ко рече: не сијеци, родиће, и кад се то учини трипута застопце, кажу да ће воћка послије родити“. Исти овакав обичај, из софијске околине, забележио је и Арнаутов (стр. 4). Међутим, овај обичај свакако није ни српски ни словенски. То је био један од многобројних магичних прописа из античке хортикултуре (упор. Geopon. X, 83, 1 ид), који је био добро познат и у немачкој празноверици (Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube[2] стр. 668 ид, цитат по Riess у Pauly — Wissowa I 90). Овакав случај разуме се да није усамљен. Ми имамо много врачања, басама, популарних лекова и уопште „празноверица“ који нису остали из наше старе религије, већ су хришћански или „антички“. Исто тако стоји ствар и са германским „празноверицама“ (в. E. Fehrle, Volksaberglaube der Gegenwart, у Schiele,

Religion in Gesch. u. Gegenw. V, 1702 идд, и литературу која се ту наводи). Тај антички материјал дошао је до нас или по усменом причању, с колена на колено, или кроз литературу (записи по разним рукописима, молитвеницима, календарима итд.) Да и ми у нашим врачањима имамо тих античких елемената, ствар је природна и врло вероватна, и, при студирању наших божићних обичаја, ми о тој могућности морамо водити рачуна.

III ПЕЧЕНИЦА

Врло угледно место о божићним празницима има печеница. Без печенице Божић се не може замислити: „Божић је Божић, а пециво му је брат" (Вук Посл. 355). Печеница се одабира на доста времена пре Божића, и онда се подвргава особитом режиму; она има своје нарочито име („божићњар", и слично), дан када се „убија" празник је, који је с обзиром на ово, очевидно ритуално, убијање и добио своје име „Тучин дан"[19]); убијање се врши по нарочитом пропису, нпр у шабачком округу печеница се убија крупицом соли (ЖСС 159); за печење печенице и уношење у кућу, важе такође нарочити прописи; делови од печенице, или чак и везе којима је печеница била везана, употребљавају се као лек или као утук. Итд. Очевидно је да печеница није обично јело, које се износи на божићњу трпезу тек колико да би на њој била једна деликатеса више. Пажња која се печеници указује, веровање у њену магичну моћ, и сасвим чврсто уверење да је она о Божићу неизоставна — све то доказује да ми у убијању и једењу печенице имамо један религиозни, *жртвени* обред. Речи „Божић је Божић, а пециво му је брат" имају много дубљи религијски смисао но што на први мах изгледа.

„Наша испитивања најпримитивнијег друштва, утврдила су да нема тога племена које не би познавало известан пантеон животиња", рекао је један амерички етнолог (Crawford Howell Toy, Introduction to the History of Religions, 1913. § 248), и нас ни мало не изненађује што, и код нашег народа, наилазимо да се једној животињи, о Божићу, чини нарочити култ. Култ животиња познат је, или је био познат, свима народима; и кроз фазу када су животиње обожаване морала је да прође свака религија. У религији нашег народа има ваздан трагова од оваквог стања ствари. Трагова најпримитивнијег савеза

између човека и животиње, тотемизма, има највише. Тотемистичне животиње у Срба су нпр вук, јелен, петао, змија итд. Неће бити згорега да о тој појави кажемо овде неколико речи. Тотемизам, било онако широк како га схватају пантотемисти (в. нпр Salomon Reinach, у чланку Phénomènes généraux du totémisme animal, Cultes, mythes, et religions I Paris, 1908, стр. 9 идд) или са онако уском садржином како то хоће нпр Рајтерскјелд (Edgar Reuterskiöld, Die Entstehung der Speisesakramente, Heidelberg, 1912, стр. 11 идд, и његов чланак у Archiv f. Religionswiss.), значи извесне односе између човека и животиње — односе који имају религиски карактер[20]). То је фаза у историји религије кроз коју је, изгледа, морао проћи сваки народ; појаве, или остаци, тотемизма, констатовани су готово код свих, и културних и некултурних народа. Најглавније карактеристике тотемизма ове су: 1) Животиња која нам је тотем јесте *исто што и ми* — дакле наш сродник (или чак и предак). Такав је случај, код нас, са вуком. Кад се роди мушко дете за које се сумња да је изложено уроцима, изађе бабица на врата и објави: „Роди *вучица вука*, целоме свету на знање, а вучићу на здравље!" (в. Вук Врчевић, Низ припов. стр. 73, упор. и Натко Нодило, Религија Срба и Хрвата, Рад југосл. акад. 79, стр. 198). По једној народној причи из Охрида (Шапкаревъ, Сборникъ 8, 35, стр. 48) кад је Бог створио човека, хтео је и ђаво, исто тако да створи човека; и он је покушао, и његов човек био је вук...: овако идентифицирање човека са каквом животињом за тотемизам је врло карактеристично. Србин се често назива вуком, нпр у пословици „Оклен ту *вука* видио? Овако рекну кад се виде изненада два пријатеља особито у туђем мјесту" (Посл. 4668). У једном средњевековном документу у коме се разни народи упоређују са животињама, за Србина се каже да је *вук* (C. Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, Wien, 1914, III, стр, 17). У једној босанској успаванци каже се: „Нини, сине, *вуче* и бауче, *вучица* те у гори родила, с вучадима, сине, одхранила". (Петрановић, Песме I 46, 1 идд. в. и Нодило, Рад 79, 1886, стр. 198) итд. И петао се у нашег народа сматрао за еквиваленат човеков; довољно је нпр да подсетимо на случајеве где се петао (или кокош) жртвује као замена *људске* жртве[21]). 2) Животиње — тотеми помажу своје племе. Отуда примитиван човек тетовира у своју кожу слике

или знаке свога тотема; отуда је, полазећи у борбу, носио своје тотеме, или њихове рељефе и слике, као заставе (или исписане на заставама. Животиње на грбовима већином су, првобитно, тотеми); облачио се у њихову кожу, носио капу од њихове коже, чувао при себи делове њиховог тела као амајлију, итд. Код нас има много примера за све ово; ми ћемо се задржати само на случају са вуком. Наш народ верује да вучја длака, срце, чељуст итд имају спасоносну снагу. Болесници се каде вучјом длаком; деци се у хаљине ушива комад вучјег ока и срца (Милићевић, ЖСС 196), новорођенчад, често, провлаче се кроз вучју чељуст („вучји зев", упор. Милићевић, ЖСС 914; М. Исаковић, у Караџићу 2, 1900, 217; М. Сретеновић, ibidem, 3, 1901, 175). Тале од Орашца, који је био врло леп и према томе врло урокљив, носио је, као утук од урока, вучју кожу (упор. Krauss, Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven, стр. 42). Вучју кожу или ћурак од вука, носе и многи јунаци у народним песмама. У песми „Вук Купиновић и Дели бег Гром (Вук, СН Песме 6, 6), у којој је сам Вук Купиновић био тешко рањен, јавља се вук из горе директно као спасилац (стих 139 идд): „Да ви'ш, брате, чуда великога! Мало стало, за дуго не било, Док ево ти из дувара гује, Гуја носи траве свакојаке; Ал ево ти из облака виле, И ето ти из горе курјака: Вуче Вуку ране зализује итд.; упор. и Krauss, Volksgl. стр. 97). У једној песми назива се вук чак „хранитељем", в. Нодило, Рад, 84 (1887) стр. 136 ид. Итд. — Тотеми су и пророчке животиње: они своме племену проричу будућност. И код нас су пророчке „видовите" животиње и вук (нарочито његов alter ego, пас), и петао (предсказује госте; петлови „кривци" предсказују лопове; предсказује, нпр, о Бадњем дану, здравље или смрт, итд. упор. и С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 129.), змија, и многе друге. — 3) Према свему овоме, примитиван човек осећа извесне обавезе према своме тотему: он га не убија, или ако га већ мора убити, моли га за опроштај, или покушава да, разним триковима, ублажи кривицу или је пребаци на другога. Убијени или угинули тотем сахрањује се са истим почастима са којима и људи. Бечуанци, пре но што убију лава, извине му се, и онај који га је убио мора да се очисти. Празник буфонија („убијање волова") код Грка прослављан је овако. На Зевсов олтар метну се колачи, пшеница и јечам. Онда до-

веду вола који треба да буде жртвован, пусте га, и чим окуси од хране која је на олтару, притрчи му жрец („буфонос"), убије га секиром, коју одмах за тим баци и побегне. За њим се бајаги пође у потеру, и пошто га не ухвате, однесу секиру архонту василевсу, и поднесу тужбу. Архонт осуди секиру, коју пребаце преко границе, итд. Сва кривица бачена је дакле на секиру, а донекле и на вола, који је учинио грех појелавши жртвене колаче и пшеницу. — Свештеника који, у Тенеду, жртвује Дионису бика, гоне каменицама. У Коринту, сваке године, имала је да се Хери жртвује коза: за тај циљ били би најмљени туђинци, и они би наместили нож тако да коза као бајаги, сама налети на нож и убије се случајно итд. Наш народ неће да убија жабу бабурачу (упор. Вук речн. s. v. бабурача), ласту, домаћу змију итд. Вероватно је да је некада, код нашег народа, постојао религиозни страх да се вук не сме убити[22]), онако исто као што религиозни страх задржава и данас наш народ да не убије ласицу, или змију[23]), и ако према овим животињама иначе осећа одвратност. Идеја да убијање тотема може повући одговорност, и трикови који се при том употребљавају, бацање кривице на другога, познато је и у нашем народу. Милићевић у „Међудневици" (стр. 21 идд) описује обичај у алексиначкој Морави да на Св. Илију свака кућа коље петла. Али тога петла не коље нико из куће, *већ га треба да закоље странац* (као што је случај са козом у Коринту), и, друго, петао се тобоже коље зато *што ће иначе да укуне газду* (упор. и С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 128) дакле он је сам крив за своју погибију, као во о празнику буфонијама код Грка...[24]) У Јадру, ако би ко у незнању убио кућну змију, „онда је мртву покрију платном колико је дуга и закопају је у земљу" (С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 148).

До сада нарочито није ништа говорено о свињи. Међутим има података из којих се види да је она у старини нашег народа имала демонску моћ и јасан тотемистички карактар. Навешћу неколико примера. Кад се новорођенче први пут износи из куће (то се дешава тек пошто се крсти, јер се, док је некрштено, не сме износити) носи се „прво ка истоку, а затим код свиња" (Грбић, 117). Народ мотивише то тиме да би дете „спавало као свиња" (ibidem). У ствари, ово објашњење секундарно је. Разлог је онај исти због кога се дете провлачи

кроз вучји зев, или због чега су стари Гали који су потомци реке Рајне, потапали своју новорођенчад у ту реку (S. Reinach, Orpheus, стр. 168), или због кога су Псили, у старом веку, износили своју децу пред змије (S. Reinach, Cultes I² 23) итд. Циљ оваквим радњама је да се дете *легитимише* као сродник и штићеник дотичног демона или демонске животињи и стави под његову заштиту. Исти циљ има и други један обичај, да дете, које „крклља", мора мајка подојити са свиње, па ће престати крклљати (Грбић, 184). У бољевачком срезу постоји обичај да се, одмах после порођаја, и дете и породиља опасују врежом од *тикве* (Грбић 108); за тикву међутим, по веровањима из тог истог краја, знамо да је символ свиње (упор. нпр Грбић, 93, где је семе од тикве, у чесници, знак за свињу). У понеким врачањима и гатањима свиња се јасно јавља као еквиваленат *човеков*: у бољевачкој околини „девојке уочи Нове Године, да би их више волели момци, кад се добро смрачи, иду код свиња и баце мало жита на њих, а мало преко свињца. Ако се њиховим доласком свиње поплаше и стану гроктати, значи да ће их момци волети и за њима јурити (Грбић, 21). Исто тако, уочи Ђурђева дана, „девојка ваља да протрчи кроз свињац тако да свиње поплаши, да појуре за њом, па као што за њом јуре свиње, тако ће за њом да јуре момци" (Грбић, 59). Ово су све трагови од тога како се некад схватао однос између свиње и људи: видели смо међутим да је сродство, истоветност, између човека и животиње — како се у горњим примерима може да назире — карактеристично за тотемизам. Мало горе речено је да тотем штити своје племе, и да му може открити будућност; у нашем народу, врло многа оваква веровања везана су за свињу. Гатање у плећку једно је од најомиљенијих и најпопуларнијих и по веровању нашег народа, најпоузданијих гатања (в. нпр класично место у Горском Вијенцу, ст. 1693 идд, Вук речн. s. v. плеће, о целој ствари упор. Мојо Медић, Гатање у плеће и у кобилицу, Зборник за живот и обич. јужн. Сл. 21 (1917), стр. 161 идд). По свињској слезини погађа се каква ће бити зима. Милићевић, ЖСС 75; 76); њено улажење у кућу, о Св. Игњату, оминозно је (упор. Грбић, 78). Свиња је моћан утук против демона непогоде и града, и злих демона уопште. За време непогоде, пред опасношћу од града, треба дражити свиње, да бисмо их натерали да циче (за такав обичај у око-

лини Пирота, Неготина, Власотинаца, у Топлици в. С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 140; 141; 141; 147). У бајању од „смамке“, демону болести прети се свињом (Грбић, 228). Свињска крв, делови њеног тела лековити су. Крв од печенице лековита је и спасоносна за људе (нпр за болеснике од срдобоље, ЖСС 160), и за живину и стоку (Милосављевић 69, Грбић 87, ЖСС 159). Исто тако од свих болести лековито је срце, бубрежак, слезина, џигерица од печенице (ЖСС, 161); даље једњак (ibid. 160), па чак и јабука која је била у глави од печенице (ЖСС 161), и веза којом је печеница била везана за ражањ (ЖСС 173). Малочас споменуто је и то да се животиња — тотем као наш заштитник не убија или се, ако се то већ мора да деси, предузимају нарочите продохране. У нашем народу, разуме се, не постоји забрана да се свиња не сме убијати, али има други један интересантан пропис: наиме, јабучица од печенице *мора се бацити у ватру* (Милосављевић 69). Народно објашњење као да се то чини с тога „да печеница била слатка“ (ibidem) наивно је и постало је онда када је прави разлог био заборављен. У ствари, забрана да се тај део свиње не сме јести дошла је као компромис између некадашње потпуне забране, каква је могла постојати или се бар за њом осећала потреба, и практичних потреба (упор. S. Reinach, Cultes I, 18). За такве парцијелне забране, у односу према тотему, има доста примера: Јевреји не једу „крајеве од жилшића на зглавку у стегну“ (Gen. 32, 33); нека племена у С. Америци не једу језик, или ребра, или други који део свога тотема (Reinach l. c.). Могућно је да је у нашег народа постојала парцијелна забрана да се *уопште не сме* јести глава од печенице, па је после та забрана ублажена и добила свој данашњи облик: глава од печенице не сме се јести о Божићу, већ се оставља за Нову Годину (нпр Грбић, 20). Такве забране да се не сме јести *глава* од тотема, понајчешће су: Херодот (II 39), Плутарх (De s. 31) и Елијан (H A X 21) причају да Мисирци не једу главу од извесних животиња (које су вероватно некадашњи тотеми); за примере код модерних „примитивних“ племена в. Reinach l. c. Међутим за ону другу тотемистичку идеју, наиме да се убијању тотема прилази са извесним страхом и предохранама, имамо јасних трагова у обичајима нашег народа. „Многи људи у шабачком округу — саопштава Милићевић ЖСС 159 — имају обичај да пече-

ницу не убијају сикиром, него крупицом соли у чело...." Циљ оваквог убијања очевидан је: примитиван човек скида одговорност са себе и баца је на један „свет" предмет који има онако изразиту демонску снагу какву има со[25]). (О сличном, ритуалном убијању свиње *каменом*, код Римљана, упор. G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, München, 1912, стр. 552. Само, овде се убијање каменом врши свакако зато што је употреба камена старија од употребе гвожђа. Упор. и Wächter, Reinheitsvorschr. 116[1], који даје друкчије објашњење). Да је наш народ, у својој старини, имао религиозно поштовање према свињи, доказ је нпр и легенда да је свиња Богом *благословена*; по народном објашњењу зато што је Богородицу, када је бежала са Исусом, сакрила у брлог (Зборн. жив. обич. Јужн. Слов. 3,254). За демонски карактер свиње доказ је и факат да је за њено име створен еуфемизам, *крмак* (од крма, крмити), који додуше није успео да право име за свињу сасвим истисне из употребе (сличне еуфемизме имамо, у српском, нпр за змију, која се зове непоменица, за вука, који се зове звер или курјак. Реч медвед је еуфемизам, и право име за медведа није познато, упор. Schrader s. v. Bär. За сличне еуфемизме код других народа упор. Frazer, Golden Bough³ III, 396 идд).

Из свега овога јасно је да је свиња, у старини нашег народа, била *демонска, тотемистичка* животиња. Такву природу имала је свиња и у грчкој старини, и иначе, упор. Wächter, Reinheitsvorschr. стр. 82 идд, и литературу која се ту цитира. О магичној снази свињског меса код Семита в. Otto Weinreich, Antike Heilungswunder, Giessen, 1909 (Religionsg. Vers. u. Vorarb. VIII 1) стр. 115.

Код таквог стања ствари није тешко да протумачимо шта је у ствари било божићње пециво.

Божићње пециво је *жртва,* и то *сакраментална* жртва, нека врста причешћа. У примитивном друштву постојала је обавеза да се томем, или иначе демонска животиња, не убија и не једе; али упоредо с тим развила се идеја *теофагије,* ритуалног једења божанства. Демонску, „свету" животињу, примитиван човек иначе не дира, али је свакако у његовом интересу да, с времена на време, или и непериодично (нпр у случају какве епидемије), окуси њене крви и њенога тела, да би се на тај начин дивинизирао, и постао отпорнији према

утицајима злих демона. На тај начин он ће, са својим животињским заштитником, обновити савез (ми знамо да је за стварање савеза, какав је нпр побратимство или хватање вере, потребно окусити међусобне крви или туђе крви). Тако су постали периодични ритуални обреди, ритуална клања тотемских или демонских животиња, причешћивање њиховом крвљу и месом — једна општа и врло позната појава у историји религије. На таквим обредима учествовала је цела породица, или цело племе. Познати енглески научник, Робертсон Смит у својој Религији Семита, први је унео светлости у ову особито важну појаву и чак покушао доказати да овакви обреди својим тотемом, овакве сакраменталне жртве, представљају, у ствари, најстарији облик жртве, и најстарији принцип жртвовања. Ти обреди, још врло рано разуме се, лаицизирали су се, и човек је отпочео клати животиње, без обзира јесу ли то старински тотеми или не, из практичних потреба. Али да је и наш народ морао знати за примитивна, ритуална клања и обреде, о томе ћемо наћи и данас несумњивих података у нашим обичајима. Важно је нпр што се у нашег народа, и данас, извесне животиње морају клати у извесне одређене дане, нпр петао о Св. Илији, јагње о Ђурђеву дану, прасе о Божићу; заклану животињу заједнички поједу сви — за Божић нпр постоје јасни прописи да обеду — гозби има присуствовати сва чељад (в. горе). Из врло интересантног факта, да клати могу само људи, а жене *не* (јер би се оно што жена закоље „омрцинило", в. Вук речн. s. v. клати) види се јасно да се код нас клање још увек сматра као религиозна радња, пошто је из ње жена, као култички неспособна, искључена. Кад се у јесен кољу свиње („свињска даћа") постоји обичај да се по неколико оброка меса пошаље суседима и пријатељима. Све су ово, међутим, карактеристични детаљи за *жртву*.

После свега овога — јасно је да је Божићње пециво тотем или божанство, које има да се ритуално поједе. Пословица — очевидно врло старинска — „Божић је Божић, а пециво му је брат", постаје нам сада јаснија. Она пециво подиже на ранг божанства, и идентификује га са божанством коме припада Божићни празник. Ми дакле у печеници имамо, очевидно *божанство* које се жртвује. Међутим, једна од основних идеја у историји религије је да се божанство и жртвује и *рађа* у исти мах када је жртвовано (упор. нпр случај са Адонисом,

Дионисом, и др.), и у том погледу интересантно је да уопште Божић као такав, Божић као дан рођења младога, новога бога почиње *у оном тренутку* када је жртвовање пецива дефинитивно готово, тј када је пециво скинуто са ражња: у том тренутку уноси га домаћин у кућу, с главом унапред, и поздрави укућане са „Христос се роди!" Жртвовану животињу заједнички поједу сви укућани; њеном крвљу и месом — као што смо малочас видели — дивинизирају се не само људи него и стока.

За историју религије божићње пециво мора имати великог интереса, јер је то јединствен пример где се може видети, у доста јасним детаљима, какве су морале изгледати ритуалне гозбе, причешћивање тотемом, у индогерманској прошлости. Из наших обичаја лако се може реконструисати цео церемонијал.

IV. ПОЛАЖЕНИК

Реч полаженик, од глагола полазити походити, посетити, првобитно значи *гост*, и полаженик је доиста гост, али гост нарочите врсте. Тај гост доноси све што једној примитивној породици треба — здравље и плодност; од њега зависи судбина целога дана. Очевидно је да полаженик, који располаже тако изванредним особинама, излази из сфере обичног смртног човека; и зато је од интереса видети шта је он у ствари био.

Има у историји религије једна појава која није довољно забележена ни систематски разрађена, при свем том што је врло важна и општа. То је јављање божанства in persona људима, *теофанија*. Да се божанства и демони, и највиши и најнижи, и добри и зли, јављају људима персонално, у облику човека или животиње, то је ствар врло позната и може се илустровати многим примерима. Старозаветни Господ јавља се Мојсију и патријарсима, најчешће у људском облику, нпр. као путник; анђели се јављају још много чешће од Господа. У митовима, легендама, веровањима свих народа може се наћи колико се хоће примера теофаније. Класични богови јављају се људима врло често, долазе им у кућу, да буду гости, или да пробају колика је људска побожност, или да науче људе како се обрађује земља, како се одржавају челе, како се прави крма на лађи, да их саветују или казне, итд. Они се не јављају само краљевима и херојима, него и обичним

смртним људима, сиротињи. Кад се неко давио и звао Атину упомоћ, она му се јавила и посаветовала да и он мало размахне рукама, па ће му и она помоћи; сличан савет дао је Херкул некоме који је претурио кола и дозивао Херкула у упомоћ. Песнику Симониду спасли су живот, из једне куће која је почела да се руши, два коњаника, па их је одмах нестало. То су били Кастор и Полукс. Филемону и Баукиди јавили су се Јупитер и Меркур, као два сирота путника, наградили их за њино гостопримство, па су се изгубили. Итд. Старинске и средњевековне легенде о херојима и свецима пуне су примера теофаније. И у нашем народу има много примера за теофанију. Треба се само сетити лепе легенде о Светом Николи и сиромашку који га слави (Милићевић, ЖСС 50), или песама „Ко крсно име слави ономе и помаже“, „Ђакон Стеван и два анђела“, „Љуба богатога Гавана“, и многих других песама. Има безбројно историја, озбиљних и шаљивих, узвишених и скурилних, у којима се прича како Бог и Свети Петар, или Свети Аранђео и ђаво, или Свети Сава, сам или у друштву са ђаволом, путују по земљи, јављају се људима, једу с њима за истим столом, и то увек у лицу просјака или „путника“. Да се нижа божанства, као што су виле, змајеви, вампири, ђаволи, караконџуле итд, јављају људима, у доброј или злој намери, то су мотиви без којих се права народна приповетка, тако рећи, не може ни да замисли. Веровање у могућност теофаније постојало је, и постоји, код свих народа на земљи. Ми сви добро знамо да оно ни данас није много поколебано.

Главна карактеристика за теофанију је да се божанство или демон, јавља по правилу у човечјем облику, и то обично као незнатан, неугледан човек, најчешће *као обичан путник или просјак*.

Ова констатација, која се може утврдити многобројним примерима из српске старине, и из старине и других народа, може имати неочекиваних последица. По моме схватању веровањем у могућност теофаније лако се може објаснити обичај *гостопримства*. Гостопримство је, са особитим пијететом, неговано и код семитских и код индогерманских народа (в. Sshrader s. v. Gastfreundschaft, Hastings' Encyclopedia of Religion and Ethics, s. v. Hospitality), премда се, овде-онде, могло наћи и по какво негостољубиво племе, какви су били нпр.

преци данашњих Енглеза (в. Schrader н.н.м.) Непотребно је рећати примере: сетимо се само које дирљиве анегдоте о арапском или о арнаутском или о нашем гостопримству, или о гостопримству Јевреја у Старом Завету, или код Германа како нам описује Тацит (Germ. 21). О постанку и поводу за гостопримство постоји теорија етнолога-економиста (нпр Шурц и Јеринг, в. Schrader l. c.) По њима, гостопримство је изазвала трговина. У најранија, тешка и несигурна времена, путовали су, по тој теорији, само трговци. Они би нам доносили робу, која нам је потребна, и остављали поклоне. Да би ти људи од којих имамо користи, понова долазили, и да бисмо и ми, ако се кренемо у трговину, били од њих добро примљени — треба да их дочекамо лепо. И тако се, по Шурцу и Јерингу, развило гостопримство. Гостопримство је према томе компромис, трговина — do ut des!

Није тешко видети слабе стране ове теорије. Она, у осталом, чини утисак да се јавила само зато што се није имала на расположењу друга боља. Најслабија страна ове теорије је у том што она, стављајући се на искључиво утилитаристичко гледиште, игнорише потпуно баш оно што код обичаја гостопримства најјаче пада у очи: то је религиозни моменат. Гостопримство је санкционисано религијом, под заштитом религије (упор. Westermarck, The Origin and Development of Moral Ideas, London, 1908, I, стр. 578 идд) у тако великом степену да се a priori мора сматрати као појава из области религије, као *религијски феномен*. И у том случају објашњење би било сасвим просто.

Божанстава, виших и нижих, демона, добрих и злих, има свуда око нас; она нам се, као што смо рекли, врло често јављају, понајчешће у облику путника или просјака, у сваком случају тако да их ми не можемо одмах познати; они очекују да их лепо предусретнемо, и у томе случају испуниће нам жеље и донети срећу; иначе, ако се према њима понашамо рђаво, казниће нас и упропастити. Код таквог стања ствари, нисмо ми никад сигурни да туђинац, гост, просјак који на наша врата дође, није можда какво прерушено, прикривено божанство или какав демон (у овом погледу интересантна је сама реч *убог* и *божјак*, упор. и реч vbostye у Schrader s. v. Ahnenkultus). Према томе, у нашем је интересу да га што боље дочекамо. Отуда је постало правило да се гост и про-

сјак морају задовољити, односно забрана да се не смеју отерати са кућног прага.

Начин на који се гост дочекује необично нас потсећа на ритуални савез који примитиван човек чини са својим божанством; и, уопште, све што се том приликом дешава упућује нас на веровање да примитиван човек у госту гледа евентуалну теофанију. Наиме, обичаји се своде у главном на ово: 1) гост се уводи у кућу, и ту му се скине обућа и оперу ноге, 2) госту се приреди част, 3) госту се преко ноћи ставља на расплоожење каква жена из куће (упор. Schrader н. н. м., и нпр нашу народну причу о рођењу Сибињанин Јанка, в. Вук речн. s. v.) Циљ нам је до госта, који је — ко зна? — можда *божански* гост, вежемо за себе, да задржимо његову моћ у кући (скидањем његове обуће! Обућа је символ снаге и власти: упор. нпр I. Scheftelowitz, Die Leviratsehe, Arch. f. Religionswiss. 18, 1915, 255), да с њим начинимо савез (преко *јела* које му пружамо!), да задржимо његову плодност. То су били разлози да се развије обичај гостопримства.

Божанство нам, дакле, може учинити посету створивши се гостом или просјаком (гост и просјак, на крају крајева, исто је, утолико што је и просјак гост) изненада кад хоће. Али осим тих нередовних посета има и редовних — то је нпр случај о Богојављењу, о задушницама, (кад нам долазе демони предака, manes), даље, о крсном имену, и најзад, о Божићу — то је полаженик. Због чега нам се тих дана божанство мора да јави, јасно је — божанство мора, о своме дану, бити присутно на гозби која се чини у његову част. То је основни принцип гошћења божанства, *теоксеније*, која је позната свима народима.

Да је долазак полаженика одиста теофанија, види се јасно из начина на који се он дочекује 1) скидање обуће, 2) ручак на који се позива, 3) плодност, коју он дочарава (нпр ударањем у бадњак итд), и која се од њега изнуђава (измицање столице, да падне на под, огртање губером, [„Ако полаженик не седне, неће кокошке носити, а ако носе, јаја ће бити празна“, Арнаутов, стр. 16.], па онда посипање житом, и најзад, принашање колача њему на жртву, итд). Имамо доказа још и у томе што се, поред полаженика *човека* јавља, паралелно, и полаженик *животиња*, и то *божанска животиња* — старински

тотем: то је „полажени*к*" — *свиња* о Светом Игњату, и *во* на сам дан Божића (обоје се уводе у кућу: свиња се у кући нахрани, а волу се *да колач на рог!*). Међутим, и свиња и во су божанске животиње — старински тотеми.

НАПОМЕНЕ

[1]) Хлеб и кољиво (кувано жито), на крају крајева, исто је: кољиво је можда старија форма хлеба, упор. С. Тројановић, Старинска српска јела и пића, Београд, 1896, стр. 66 идд

[2]) Упор. Hermann Usener, Das Weihnachtsfest,[2] Bonn, 1911 (цитат по Schiele, Religion in Geschichte und Gegenwart, Tübingen, 1913, V 1857, и Johannes Geffcken, Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums, Heidelberg, 1920, стр 323.

[3]) О новој години као празнику може бити речи још код (Сумеро-Акађана и) Вавилоњана. Код Римљана то најпре није био празник, већ само почетак године, односно дан ступања у дужност највиших магистрата.

[4]) За бадњак упор. Frazer, Golden Bough[3], X стр. 206 идд, Mannhardt (-Heuschkel), Wald- und Feldkulte[2], Berlin, 1904, I 244 идд.

[5]) За врачање и прорицање о Божићу и Новој Години упор. Martin Nilsson, Studien zur Vorgeschichte des Weihnachtsfestes, Archiv für Religionswiss. 19 (191), стр. 68 идд, 166 идд.

[6]) за прошење упор. Nilsson, l. c., стр. 112 ид

[7]) Овакав *хтонични* карактер имала је Каријатидска Артемида; карактер Артемиде као богиње плодности, како то хоће Нилсон н. н. м., може бити само секундаран.

[8]) Под прагом се, изгледа, првобитно сахрањивало, в. Schrader, s. v. Friedhof, § 1. Због тога се млада *преноси* преко прага, или га *прескаче* (као што је случај код нас!) — Ораси о свадби тумачили су се, још у старом веку, друкчије: тумачило се да младожења баца орахе *деци*, у знак да је он, ступањем у брак, дефинитивно прекинуо с дечјим играма (упор. нпр Pernice, у Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, Leipzig und Berlin, 1910, II, 56); али после свега тога што је говорено о хтоничном карактеру ораха, ја мислим да је моје објашњење највероватније. Не треба заборавити да се ораси бацају пред фаталним прагом, под којим је пуно демона!

[9]) Што се при бацању ораха прави крст, то може бити идеја секундарна, *хришћанска* (нарочито зато што се том приликом збиља „крсти": „у име Оца" итд), и не стоји са култом мртвих ни у каквој вези. Првобитно бацање могло је бити с десна у лево, дакле *наопако*, као што се то обично ради у култу мртвих, упор нпр Грбић, 255: „Једна од жена [на даћи, кад се врате с погреба] кади три пута унаоколо софру, и то увек с десна у лево"... „За тим се пуна чаша и свећа даје другом с леве стране"..., Милосављевић, 248, 25[3], и др Упор и стихове у песми „Женидба Милића барјактара" (Вук, Песме III, 78, 246 идд): ... Док до-

ђоше кићени сватови, Дотле с' Милић мртав належао. Кад то вид'ли кићени сватови, *Наопако* копља окренуше, *Наопако* коло поведоше, Жалостиву пјесму запјеваше, итд. — Упор. ипак Joh. Lasicius, De diis Samagitarum, стр. 48 (цитат по Schrader s. v. Ahnenkultus, § 2): Cui (=Виелони, богу доњега света) tum oblatio offertur, cum mortui pascuntur. Dari autem illi solent frixae placentulae *quattuor locis sibi oppositis* paullulum discissae (да није и овде *хришћански* утицај?).

[10]) Квасац (који је, релативно, доста доцкан познат индогерманским народима — в. Schrader s. v. Brot; С. Трojановић, Стар. срп. j. и пића, 28 — искључен је из тако конзервативног култа какав је култ мртвих. Постоји пропис да се, кад у кући неко умре, мора из ње избацити квасац ако се ту затекао, в. Милићевић, ЖСС, 340.

[11]) Schrader s. vv. Bestattungsbräuche § 6, и Ahnenkultus § 13. Наш обичај да се при даћама једе са гроба довољно је познат, тако да нема потребе да се за њ траже потврде у литератури.

[12]) Упор. нпр правило из грчког култа да се вишњим боговима приноси жртва на жртвенику, *bomós*, који је *виши*, а хтоничним на жртвенику *eschára*, који је *нижи*. Код нас, на даћи, одаспе се увек пре но што се чаша принесе устима, по која кап вина или ракије *на земљу*, за мртве; што од јела падне *на земљу*, не сме се дизати, јер то припада мртвима. За сличан руски обичај в. Schrader s. v. Ahnenkultus § 13. На српској даћи сипа се мало вина и воде испод трпезе, Грбић, 256. Врло је интересантно што у овом погледу каже Јован Ласиције, говорећи о обичајима старих Пруса и Ливонаца: Singuli vero (реч је о учасницима на *даћи*) de unoquoque ferculo aliquid infra mensam abiciunt, quo animam pasci credunt, eique effundunt. Si quid forte decidat in terram de mensa, id non tollunt, sed desertis, ut ipsi loquuntur, animis quae nullos habent vel cognatos vel amicos vivos, a quibus excipiantur convivio, relinquunt manducandum (De diis Samagitarum, cap. 57, уп. Schrader s. v. Ahnenkultus, § 13. Цела ствар постаје много рељефнија кад се дода да су стари Словени сахрањивали своје мртве на имању или можда чак у кући, дакле *испод пода*, в. Schrader, s v Friedhof, § 1).

[13]) в. W. Kroll, Antiker Aberglaube, Hamburg, 1897, стр. 7; Riess, у Pauly-Wissowa I, 50 ид; Th. Wächter, Reinheitsvorschriften 115 идд; I. Goldzieher, Eisen als Schutz gegen Dämonen, Archiv für Religionsw. 10 (1907) 41 идд. Итд. Од гвожђа се нпр плаше змије (Грбић 46, и др.), које су подземни демони; ножем и секиром терају се облаци с градом (које доводе зле душе), упор. С. Трojановић, Гл. срп. жртв. обич. 145, 155; Грбић 333 и др; нож је утук против „бабица" (Грбић 100; 111) које су такође подземни демони. На месту, у соби, где је лежао мртвац, закује се ексер (Грбић, 248); какав циљ има ово закивање, види се из сличног обичаја у срезу хомољском (Милосављевић, 246): „На оном месту где је покојник лежао, неки закуцају дрвен клин, а неки опет глогов шиљак и рекну: Кад овај шиљак олиста, онда и ти Миловане (или како се већ зове покојник) да оживиш!" Итд.

[14]) Табуирање кашике и виљушке свакако је секундарно (оне су забрањене зато што је забрањен и нож): кашика је била по правилу

вероватно од древета (упор. и С. Тројановић, Ст. срп. ј. и пића, 121 идд), а употреба виљушке сасвим је позног датума (в. Schrader s. v. Gabel).

[15]) Упор. M. Vassits, Die Fackel im Kultus und Kunst der Griechen, Belgrad, 1900, стр. 80 идд.

[16]) То нас подсећа на обичај старих Пруса о задушницама, испричан у споменутом Ласицијевом делу, стр. 57: ceterum cognati celebrant convivia die a funere tertio, sexto, nono et quadragesimo, ad quae animam defuncti invitant precantes *ante ianuam*. Упор. и наш обичај да се софра за даћу *увек поставља напољу, под отвореним небом, било да је лето, било да је мраз и мећава* (Милосављевић, 248).

[17]) Да је Бадњи дан празник мртвих, пробао је да докаже још Arthur Evans (Christmas and Ancestor Worship in the Black Mountain. Macmillan's Magazine, 43, 1881, стр. 219 идд; 29 идд; 357 идд). Ја сам ту расправу добио пошто је чланак о Божићу већ био дат у штампу. Ивенс је, сасвим другим путем, дошао до сличних закључака до којих долазим и ја. Разлика је у томе што су, по Ивенсу, Бадње Вече *приватне, домаће* задушнице, док ја мислим да су *јавне*. — Жалим што нисам могао имати пред собом M. Murko, Das Grab als Tisch (Wörter und Sachen, II, 1910, стр. 79 идд).

[18]) Премда податке за које би се могло рећи да говоре о куту сунца *код нас*, треба примати са резервом, јер цео тај култ не одговара духу религиjâ као што је наша, нарочито ако је то религија у врло раној фази развоја као што је такође случај са нашом религијом.

[19]) за идеју и име упор. нпр стари грчки празник *буфонија* („убијање волова").

[20]) По неким научницима (в. Edv. Lehmann, у Schiele, Religion in Gesch. u. Gegenw. V, 1298) тотемизам је, првобитно, *социјална* установа и религијски карактер код њега био би секундаран.

[21]) нпр кад из исте куће, убрзо једно за другим, умру двоје, наш народ верује да ће у току те године морати умрети и трећи. Да се то не би десило, коље се *петао*, и сахрањује са другим мртвацем, очевидно као замена трећег. В. и С. Тројановић, Стари словенски погреб, С. К. Гласник ? (1901), стр. 12? идд. Кад ко посече „сеновито" дрво (и за то треба да буде кажњен смрћу) може се откупити ако на пању одсече живој *кокоши* главу (в. Вук речн. s. v. сјеновит), итд. Овакве су замене познате и другим народима, упор. I. Scheftelowitz, Die stellvertretende Huhnopfer (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. XIV, 3), Giessen, 1914.

[22]) У „Београдским Новинама" штампана је, пре доста година, народна приповетка из Мачве, у којој се причало како је један ловац, зато што је убио неког старог вука („краља вукова"), био кажњен, и врло бедно завршио свој живот. У приповеткама и веровањима вуци су често неприкосновени као „хртови Светога Саве".

[23]) У Херцеговини неће народ ни *отровне* змије да дира, ако живе у кући, и верују да ни змије неће да дирају никог од укућана.

[24]) Жена која (у „Међудневици". н. н. м) моли странца да јој закоље петла, каже, додуше, да то чини с тога што „нема код куће ни једнога мушкарца" (а женама је забрањено клати, упор. Вук реч. s. v. клати), али је ово вероватно само изговор.

[25]) За демонску снагу соли упор. нпр обичај да се хлеб и со износе као утук (или као средство за измирење?) против града, в. Сима Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 241; против душе убијеног непријатеља id.. Ст. срп. j. и пића 111.

Уз стр. 268, ред 27, упор. наш обичај да се, у случају непогоде, позивају дављеници гласно, по имену, нпр у Зелакцима — в. с. Тројановић, Гл с ж. о 143 — кад град хоће да пада, народ виче: „О, поп Ђорђе, *удављениче*, не дај наше поље.“ Нека Сапка Гемовић, из Мачве, уверавала је сељаке „да зна у ком облаку има града и кад ће падати. Она је говорила: пред таким облаком иду (она их лепо види) сви они који су се *удавили* или *обесили*, и они град предводе. С тога се она њима обраћала и молила да воде облак на другу страну, у гору или у воду.“ (ibidem, 145). — За убијену копилад која доносе кишу упор. ibidem, 203.

ЉУБОМИР КОВАЧЕВИЋ

Међу Ваљевцима из свих крајева има један посебан тип људи, који у локалној ознаци носе име «занимљивих», а које, мимо све друге њихове околине, карактерише стална посленост и доследно искоришћавање те врлине. «Сви они», казује једно излагање, «имају духа, стваpачке моћи и иницијативе». За успех посла служе се свима познатим средствима, а по потреби стварају и нова и подеснија. «Овакви људи не знају шта су то материјалне оскудице, почем њихове послене руке не знају за одмор и узалудно траћење времена. Чега се год лате у животу, при оваквим особинама, одлично им испада за руком».[1]

Један такав ваљевски човек беше и Љубомир Ковачевић. Њему, рођеном 4. јануара 1848., као да беше суђено, да уз своје личне датуме веже најважније моменте из наше новије хисторије. Рођен за првог малог европског пожара он је седамдесет година доцније умро на завршетку једног од најстраховитијих светских обрта вредности. Лично је био учесник у оба српско-турска рата 1876—8., а при првом победоносном походу српске војске у маћедонске долине изгубио је јединца сина.

Син сеоског попа у ваљевској Петњици он је у месту рођења свршио основну школу, а гимназију најпре у Шапцу, а после вишу, заједно са Великом Школом, у Београду. У оскудици, нарочито после очеве смрти, која га је затекла усред гимназијских студија, он је морао с муком да се пробија кроз живот испомажући се са 10—20 динара «благодејања». «Што у тој борби са сиротињом није подлегао», казује он сам, «има да захвали својим наставницима, покојном епископу шабачком Гаврилу и

[1] Љ. Павловић, «Занимљиви људи». С. К. Гласник, XXVII, 1911., стр. 268—276.

великој српској добротворци, кнегињи Јулији, која га је новцем подарила, када је, 21. новембра 1864. г., походила шабачку гимназију, и то баш онда, када је приморан био оставити школу због велике оскудице».[1]

После свршених студија постављен је 17. августа 1870. за суплента неготинске ниже гимназије; 1872. премештен је у учитељску школу у Крагујевац, која је 1877. пресељена у Београд.

У Београду Ковачевић је интимни пријатељ Стојана Новаковића и с њим једини човек, који овде осамдесетих година хисторију ради интензивно и са непомућеним интересом. Панта Срећковић, добар родољуб, изишао је одавно из науке, и ако је као наставник Велике Школе био најпозванији да је држи на висини; Чеда Мијатовић, одвише ангажован у политици, дао је са *Ђурђем Бранковићем* главну меру своје вредности и после тога није више ни улазио у теже хисторичарске послове; Иван Павловић, бистар али брзоплет, био је према Ковачевићу стално непријатељски расположен; Нићифор Дучић, Милош Зечевић, Јован Ђорђевић и други беху мање-више корисни дилетанти. Пошто је издвојио Новаковића, Љ. Ковачевића и Н. Дучића, Светислав Вуловић у једном занимљивом писму И. Руварцу, 9. маја 1885., пише ово: «Кад одбијете Милојевића, који је у Лесковцу, Милићевића, који и ако вам успише што о оном писму вашем у *Наше доба*, неће вам много вредити, јер се он нарочито не бави историјом, П. Срећковића и Јована Драгашевића (који се у питањима срп. историје скоро у свему с Пантом слаже) и који ће, од сада особито, тешко и у чем бити уз вас, колико онда остаје овамо још «софта», којих би вас суд о вашем писму могао интересовати? Колико их још у опште остаје, који ће оно ваше писмо читати?»[2]

Вредан и окретан Ковачевић убрзо постаје једна потреба друштва и ми га наскоро видимо као члана свих могућих наших установа и задужбина. Он постаје члан Српског Ученог Друштва, члан Просветног Савета, члан одбора Чупићеве Задужбине и његове расправе у *Годишњици* чине један од делова њеног најбољег садржаја; улази као члан

[1] Годишњак С. К. Академије I. Београд 1888., стр. 241–2.
[2] Бранково Коло, XV. 1909., стр. 302.

одбора Задужбине Илије М. Коларца и чак као члан Позоришног Одбора; после бива одборник у друштву Св. Саве, а у Српској Књижевној Задрузи и председник. Међу 16 првих академика, које је 5. априла 1887. именовао краљ Милан, био је и Љубомир Ковачевић. Иза тога, после пензионисања Панте Срећковића, он долази и за професора српске хисторије на Велику Школу и почиње предавања 14. марта 1894. После годину дана улази у кабинет Стојана Новаковића као министар просвете и остаје у њему до марта 1897. Ту прилику употребио је, да са Академским Саветом изради извесне промене закона о устројству Велике Школе и да их проведе кроз Скупштину и узакони. Универзитетска хроника бележи те измене као знатну стручну корист,[1] с једне стране ради факултетских промена по гранама сродних наука, а с друге што се настава «знатно примакла правој универзитетској настави тиме што су ученици морали радити и у семинарима, заводима и лабараторијама». Осим тога, тада су образовани факултетски савети, створена професорска хијерархија и Великој Школи дато право, за које се дуго борила, да сама себи бира наставнике, а да јој их министарство не може наметнути. После отступања с министарског места Ковачевић се поново вратио на Велику Школу, да с ње и опет 1901., у кабинету дра Мих. Вујића, дође за министра просвете. Већ 14. децембра те године он је Скупштини поднео пројекат закона о Универзитету, али га није провео, јер је наскоро отишао с тога положаја. Постао је после сенатор и био то до промене устава. На Велику Школу није се више враћао и 1903. би његова катедра подељена између Г. Ст. Станојевића и Г. Љуб. Јовановића. 1912. постао је државни саветник једногласним закључком Народне Скупштине.

Најдуже и најревносније радио је Ковачевић у Академији. Од 1900. он је секретар њеног одсека за друштвене науке, од 1904. благајник, а од 1. јануара 1906. до 1912. главни секретар. Он је запослен у највише одбора и његови су реферати најчешћи. 30. маја 1908. поднела су три Љубомира, Ковачевић, Стојановић и Јовановић, Академији

[1] Споменица о отварању Универзитета, Београд, 1906. стр. 10—11.

предлог, да се крене Историјски Зборник и већ 5. јуна тај је предлог био примљен и образован одбор за то. Као прва књига имао је бити Српски Дипломатар који ће почети са листинама Немањића. Тај наум, како се зна, није остварен ни до данас. Уопште и Ковачевић, као најревнији у њој и као најпозванији по свом положају да се заузме, и наша Академија сама, не могу избећи прекору, да за систематску организацију посла око проучавања наше хисторијске науке нису учинили не само онолико, колико се требало и што је била прва дужност скупа, који ради колективним силама, него чак ни приближно онолико, колико се радило на блиским странама око нас, у Загребу, Пешти и нарочито у Букурешту. Доста је само напоменути, да је мађарска академија спремала српски дипломатар за свој одсек издања познат под именом Partes Adnexae, па да се види, колико смо ми били изостали и како смо могли доживети једну непријатну научну срамоту.

За време Светског Рата Ковачевићу није успело да се спасе из земље и остао је, да подноси многе невоље под туђинском управом. И тада је, како смо обавештени, хтео да буде од користи и спасавао је неке делове Државног Архива и Академијиних списа, који су били у непосредној опасности да потпуно пропану. Мимо многе своје другове доживео је радост, да види своју Србију поново слободну и да чује за српске заставе победоносно забодене на касарнама Темишвара, у срцу старог Баната, куда за много векова није ступила победничка нога српског војника. Умро је 18. новембра 1918.

О Љубомиру Ковачевићу, чији је таленат подједнако цењен од свих, интимна је карактеристика дата у неколико махова и од његових пријатеља и од његових противника и сводила се у главном на оно, што је Вуловић са извесном другарском слободом казао у већ спомињаном писму Руварцу: «лукавији од калуђера», «у опште само купује, а ништа не продаје (и ако што продаје мора да је polован еспап)»; «иначе красан човек, вредан, зналац, поштен». Они, који су имали прилике да раде с њим и да га посматрају на послу, једнодушно причају о његовој потпуној заинтересованости за предмет којим се бави и о занимљивим афектима, у које га он доводи. Кад је, казивали су ми, саопштавао једном приликом у Академији један свој

рад, он га је износио с толико покрета и страсти, да је саопштење буквално добило и ноге и руке и гест жива акта. И ако се то не опажа у списима, они ипак дају неподељен утисак о пишчевој сконцентрисаности на ствар и о том, да су они били предмет свестраног и пажљивог и врло комбинованог размишљања. За потврду тога треба само, примера ради, прочитати његово трагање за Брсковом и све моменте, које је при том узимао у обзир, па да се види, каквим све комбинацијама и случајностима и испитивањима долази он до својих закључака. Од свих наших хисторичара ниједан није имао толико довитљивости и способности, да је тако вешто, и врло дисциплиновано уз то, употреби за корист проучаваног питања.

Нарочито ваља истакнути и његову патриотску активност и знатне услуге, које је чинио народној ствари. Са људима из Старе Србије и Маћедоније мало је ко имао толико веза као он и мало је ко чинио више од њега појединачних услуга и користи, које, истина, немају великих гестова, али одлично служе, лишене личних рачуна, јачању привржености матици националне акције. Људи из Босне и Херцеговине добро су познавали Ковачевићеву љубав за њих и многи од њих имају само њему да захвале могућност за своје образовање и успех у животу. За време велеиздајничке парнице у Загребу 1909. он је лично ишао, да се обавести о ствари и дао посебну књигу, да помогне Србе у обрани. Најзад, његово ретко прегарање јединца сина, кад је у питању општи народни успех, његов растанак с њим на београдском гробљу пун бола, али још више пун поноса, иде у класичне примере старих патриотских врлина.

II

Као ђак, како сам спомиње, у духу тадашњих људи нових идеја он се бавио најрадије ботаником, као делом онда нарочито цењених природних наука. Сам Панчић запазио је ту његову добру вољу и изабрао га једне године, да га прати на ботаничкој екскурзији Борач—Столови—Студеница—Рашка—Копаоник—Крушевац. Потакнут Панчићем он је зажелео и да изближе позна српске земље и с тога је 1875., у години невесињског устанка, пропутовао

већи део Црне Горе, Боку Которску и део Херцеговине. Ковачевић нам нигде не казује шта га је потакло да напусти то своје најмилије занимање — стари Будмани се, на пример, до краја живота стално бавио математиком као најдражом дисциплином — и да узме специјално хисторију као главни предмет својих зрелих студија. Јер, осим ботаником, он се занимао и алгебром (предавао је чак тај предмет) и врло се много бавио и филологијом и тим својим радом и ушао је управо у област науке. Као ђак скупљао је народне песме, загонетке, басне и нове у Вука незабележене речи, (од којих је један део послао за Рјечник Југословенске Академије)[1] као већина почетника и добронамерних дилетаната, који су се трудили да спасавајући народно благо помогну мало и свом гласу. Највећи део нових загонетака у Новаковићевој збирци потиче од Ковачевића и то се са захвалношћу спомиње. Поред тога, објавио је у Јагићеву Archiv für slavische Philologie III, 1879., један цењен и успео приказ Масингова дела о «Главним облицима српско-хрватског нагласка» са новим и исправним тумачењем двосложног акцента.[2])

Хисторијске радове почео је да објављује као већ зрео човек, равно у тридесетој години живота, односно 1878. Почео је тим, што је кушао да провери или утврди или измени извесна хронолошка дата и друге податке, тражећи: које је године умро Немања; кад је умро краљ Милутин; кад је умро Стеван Првовенчани; да ли је Св. Сава умро 14. јануара 1237; кад је краљ Владислав изгубио престо; докле је краљевао Урош I; колико је година Драгутин био врховни краљ српски и т. д. Има, исто тако, врло много прилога за исправку или утврђивање хронологије разних листина, као Радосављеве из 1234. или Владисављеве из 1238., или да раније приписивање појединим личностима ревидира, као што је случај с писмима Милутиновим у Monumenta Serbica бр. 51, 52 и 53, која су погрешно означена као повеље његова оца Уроша, и сл. Од тих малих прилога највише је изазвао говора и интереса код шире публике чланак, којим је утврђивао, да Вукашин није убио

[1]) Rječnik, VII, стр. 958.

[2]) Ср. М. Решетара, Archiv für slav. Philologie, XIX, 1897., стр. 577—581.

цара Уроша, објављен 1879., и који, по полемици што је настала поводом њега са В. Качановским и нарочито са Пантом Срећковићем у којој се Ковачевић још два пута јављао с новим расправама 1884. и 1886., беше постао ствар дубљег значаја. Требало је, да се на једном очигледном примеру покаже сав обим разлике између две школе наше хисторијске науке: између старинског родољубља речи и ослањања на традиције и ауторитете и између хладног рада на основу оног, што може да се нађе у самим изворима и у документима непосредног значаја. Дуго је и иза тога морала да се наставља та борба, поред свега тога, што је за сваког мисленог човека било јасно где је прави разлог и где је морао доћи успех.

И сви каснији радови Љубомира Ковачевића имају тај општи карактер појединачног испитивања и настојања, да се рашчисти терен за оне, који ће, на основу провереног и утврђеног градива, моћи стварати поуздану слику наше прошлости. Од наших старијих хисторичара једино су се Руварац и по њему Ковачевић потпуно предали таквој врсти рада. Оштар и нуждан критицизам, ослобађање од традиционализма и тежња, да се хисторија учини прецизном и по могућности блиском екзактним наукама, долазила је Ковачевићу и по духу времена његова реалистичког доба као реакција омладинској романтици, али истодобно и као резултат студија, којима се у својим млађим годинама бавио и које су за дуго имале цену праве и једине науке.[1])

Такав начин исецканог појединачног испитивања Ковачевић је покушао да уведе и у једну много незгоднију и компликованију област, у опредељивање лица народне песме и традиције. И ако мало одвише везан за оквир догађаја са којим се спаја име извесног лица и без ширег познавања мотивних особености народне традиције, које често померају и сам значај лица, он је показао и ту лепог познавања предмета и народних умотворина и солидност свог метода. Његова студија о Страхињићу Бану још

[1]) На његову математску вештину сећају расправице «Колика је аксађа», Годишњица, II, или решавање једне врсте тајног писма са бројним значењем писмена. Гласник срп. ученог друштва, књ. 56, стр. 340.

увек представља најбоље решење питања о тој личности, и ако има научењака, који га не примају (ср. Т. Маретић, Naša narodna epika, Zagreb 1909., стр. 181). И ако је учествовао у редакцији новог издања Вукових народних песама (које није испало како треба[1]), он се ипак није више враћао тим студијама, као што су чешће и обично с успехом чинили остали наши хисторичари, можда ради тога, што га резултати тих проучавања нису могли задовољавати онаквом сигурношћу, какву је налазио у студијама друге врсте.

У задње време он се све више бавио нумизматиком и дошао је у том послу до лепих и нових резултата, који су знатно унапредили те код нас прилично занемарене студије. Занимања нумизматиком било је код њега и раније. Још 1878. изишао је његов први нумизматички чланак о утврђивању вредности аксаџе против рђавог рачуна Г. Чедомиља Мијатовића. Сам је имао лепу збирку старог новца, дуго прибирану, и његова страст у трагању за њим дала је чак тему једној популарној шали Г. Б. Нушића. И његово уводно предавање на Великој Школи било је из те струке. Од 1907., у главном све што је научно публиковао, расправља питања ових проучавања. 1907. даје врло убедљива тумачења о натпису на најстаријим влашким новцима; 1908. пише о најстаријим бугарским новцима, исправљајући Љубићеве грешке и утврђујући, да новац приписиван Асену I и II припада XIV. веку, односно цару Александру; најзад 1910. износи «Два непозната босанска новца», две праве реткости, нарочито Твртков полудинар, о коме није знао ни Љубић, ни Трухелка, ни Целестин. Он је у више махова обећавао наставак својих нумизматичких студија, најбољих код нас, али није доспео да их доврши и објави. Срећом, спашена је његова драгоцена збирка.

Ковачевић је радио врло опрезно. Бистар и оштре памети он је ствари видео јасно и радио их трезвено настојећи стално, да своје тврдње унапред осигура од приговора и да аргументацију изведе свестрано. У том погледу он је понекад чак бољи и од Руварца, који нервозан често, имајући пред очима главну ствар и осећајући њену

[1] Ср. С. К. Гласник, XXVII, 1911., стр. 597.

праву садржину, не улази са свом педантеријом у појединости и не рашчлањује их до краја. У том правцу врло је поучно видети их обојицу на једном послу, који су независно један од другога радили у исто време. У *Годишњици*, III, 1879., објављене су њихове радње о смрти краља Вукашина и цара Уроша. Руварац је најпре указао, да старији наши летописи не говоре о том, да је Вукашин убио Уроша и да се тек од XVI. века јављају причања о Урошеву убиству. Утврђује, даље, да је битка на Марици била 1371., али мисли не 26. септембра или који други дан доцније, «већ у летњем месецу». Смрт Урошеву ставља у почетак децембра 1371. али не детаљише датума, јер «нема кад рачунати да се увери, да ли је доиста 1371. године 2. декембар пао у четвртак»,[1] како наводи један летопис. И, за чудо, Риварац, који је иначе имао много самоуверења, у овом случају са много резерве наводи, да је поново «узео у претрес» ова питања, «премда напред знам да ће ми труд узалудан бити». Ковачевићев поступак је много одлучнији и метод знатно солиднији. Он, најпре, проверава и самог Исаију и јасно разлаже, зашто његов податак није непосредно иза битке и зашто се он, и поред њега, одлучује за 1371. и за податак 26. септембра, који је сад опште примљен. Као Руварац и он раставља податке старијих и млађих летописа. Али он иде и даље и износи оно, што је у расправи најважније, а чега Руварац никако нема, а то су савремене повеље и подаци, који очевидно показују постојање Урошево све до 1371. Комбиновање Ковачевићево је свестраније схваћено, вештије склопљено и врло убедљиво образложено. И свестан, да је дао све што је могао, он и завршује радњу са пуним уверењем, да на основу старијих и поузданијих извора «смјело тврди: Краљ Вукашин није убица цара Уроша, него је овај природном смрћу умро 2. декембра 1371. године, 67 дана послије погибије Вукашинове».[2] Једино, што Ковачевић није ближе разматрао, то је, врло чудновато уосталом, датум Урошеве смрти. Јер тај је, по тачном

[1] Годишњица III, стр. 226. О датуму Урошеве смрти расправљао је Руварац посебно, али двадесет година доцније. Српски Сион, VIII, 1898., стр. 423—4.

[2] Годишњица, III, стр. 415—6.

наводу пећског летописа, био 4. децембра, што се слаже са наводом, да је умро у четвртак. Ради тог датума оснивали су доцније његови критичари, П. Срећковић и В. Качановски, један део своје обране ранијег тумачења Урошева случаја, тврдећи, да је четвртак био 1367., кад они наводе да је цар убијен, а не 2. децембра, који Ковачевић узима као датум смрти. Ковачевић се био грчевито ухватио за тај датум и после тога и, занимљиво, док је у читаву осталом разлагању имао ванредну вештину комбинације, овде није дошао на мисао, да доведе у везу датум 4. децембра из пећског летописа (који имају и други, као врхубрезнички), за који сам вели да је «најтачнији», са назнаком дана из сеченичког, или да уопште истражује откуд и један и други податак, него се са ретком наивношћу код њега питао овако: «Зар није врло оправдана претпоставка, да је писац сеченичког летописа, редигујући дотично место, позајмио из родослова недељни дан боја маричког, па га то подстакло, да одреди недељни дан и за смрт Урошеву?»[1] Да нема тог недостатка у расправљању оно би се, по својим другим добрим особинама, могло просто узимати као пример мудре опрезности и солидне анализе.

Слична паралела дала би се учинити и између Руварчеве студије о кнезу Лазару и косовској бици са Ковачевићевим приказом Вука Бранковића, и опет са занимљивим разликама истог закључка код разних научних темперамената.

Али у другом једном врло важном питању, у решавању података о стварању српског краљевства, Руварац и Ковачевић не долазе до истих резултата и биланс у овом случају не испада на корист Ковачевићеву. Зашто то? Он је, врло опасно за хисторика, ушао у то питање с једним утврђеним мишљењем и није дозвољавао да решење буде друкчије од онаквог, какво он претпоставља. Стеван Првовенчани био је, вели он, «један од најактивнијих наших владалаца», и он стога не може имати онако пасивне улоге, какву му дају извесна излагања Доментијанова. И да то докаже Ковачевић одбија три савременика, који говоре о Стевановим везама с папом и о примању круне из Рима;

[1] И опет краљ Вукашин није убио цара Уроша. Београд 1884., стр. 19.

налази чак, да је и тај наш домаћи извор, Светогорац Доментијан, ради католичкиње краљице Јелене имао разлога, да буде пристрасан и да тако нешто импутира Светом Сави и прелази стога преко једног веома важног податка из тог житија, о неспоразуму између Саве и Стевана, не хтијући просто да чита без предубеђења оно, што стоји нимало двосмислено и као на длану. Тај грех према научној објективности, — једини, који је очевидан код њега — Ковачевић је платио тим, што је његова аргументација остала непримљена од свих наших научних радника, без разлике и изузетка, а то је у његовом раду несумњиво јединствен случај. Руварчево излагање[1] држи се дословно извора; једнострано и без свих могућих комбинација брани оно гледиште, које се једино може одржати на основу досад познате грађе и доследно примењује метод, којим се служио читава живота. Јер он је видео јасно и ценио правилно, да је узалудна свака, па и најдуховитија комбинација, кад нема реалне основе и кад остаје висећи у зраку.

Ковачевић је знао домаће изворе одлично и интерпретирао их је обично добрим начином. Његови су наводи поуздани, његове везе сигурне и дедукције ретко кад смелије од оног што извори кажу. Колико би још било његово излагање пуније и комбинација темељитија, да је у толикој истој мери знао и стране изворе или да је којом срећом као Јиречек дошао до дубровачког архива и до непроцењивог блага, које се чува у њему специјално за нашу историју! Овако, он је многе стране ствари знао непоуздано и не у пуном обиму и не све; он је Пахимера и Грегору читао и наводио по руским преводима, а до извесних ствари није, изгледа, никад ни долазио. Несумњиво је штета била за његов таленат и за његову хисторичарску ерудицију, што није провео које време на страни и што са својом великом радном енергијом није ушао у богате ризнице светских библиотека и научних завода. Новаковић је бар у касније дане дошао у тај положај и то се примећавало на његову стварању, и ако је иначе његова природа и начин рада био, за разлику од Ковачевићева, више екстензиван него интензиван.

[1] Летопис, књ. 208, 1901., стр. 1—44

Ковачевић се, у главном, сконцентрисао на проучавање српске хисторије од XII—XV века, и то понајвише старе Рашке и Србије. Занимања предметима и лицима и догађајима ван тога круга била су ретка и опет, у главном, у вези са тим периодом. Занимљиво је, међутим, да и ако се ограничио на доста уску област, Ковачевић није покушао да створи општију синтезу тога доба и да није, као Г. Чедомиљ Мијатовић са својим *Ђурђем Бранковићем* или Стојан Новаковић са својим *Србима и Турцима*, осетио потребу, да извесне личности и проблеме приказује са широм позадином и са интересом неограниченим само на једну врсту питања. Али он је таква природа. Као Руварац, и Ковачевић је био више хисторијски и хисториографски критичар и аналитик, него хисторик у правом смислу те речи и њему је више било до тога, да утврди и пречисти факта, него да их ставља у оквир слике или да их веже свима концима за место на које припадају. Покушаји његове синтезе у *Историји српског народа*[1]) нису само његови, него су — што је врло важно — рађени у заједници, и, што је још важније, у свом бољем делу нису просто ни одмакли од почетка. Он је можда осећао и сам да није синтетички дух и да нема сву ширину познавања предмета потребну за послове те врсте. Чак и у обичним расправљањима његове веће радње подбацују мањима: оштроумност није више онако епиграматична и у правој комбинацији, а у осетној се мери јављају недостаци непознавања стране литературе и новијих туђих извора. *Неколика питања о Стефану Немањи* (у којима је, чак, делом ично ишао за И. Павловићем да комбинује мимо изворе и против њих) дају најбољи доказ за то. У материјалном погледу, још 1900. године он, на пример, не може да се потпуно одлучи, како да тумачи Бакхина, који је код Кинама, и Никите споменут као велики жупан, јер не зна за новији извор Теодора Продрома и за тумачења К. Најмана још из 1884. Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert, на која је, у осталом, упозорио код нас И. Руварац, Годишњица XIV, стр. 209—215. Кад

[1]) М. С. Убавкић, његов ученик, штампао је *Историју Срба* 1883., друго издање 1886., где су, по Ковачевићевим речима, «највећим делом моја предавања ученицима Учитељске Школе.» Глас LVIII, стр. 58.

пише о *Женама и деци Стевана Првовенчаног* не познаје Дриновљево расправљање тог питања у једном стручном и за наше хисторике неопходном часопису, Византійскій Временникъ I, 1894., стр. 319—340, или о Гелцеровом Срем= Грамос (грч.), Byzantinische Zeitschrift. III, 1893., 53—4, а у самој расправи питања, не знајући грчки, не проверава латински превод Јеролима Волфа важног места из Никите Акомината ради Стеванова разлаза са Евдокијом, који је унео сву пометњу у доцније списе туђе и домаће. У тако специјалној студији он је прешао преко тога и морао је после извесног времена доћи други научењак, да утврди ствари, које су том студијом требале бити рашчишћене. Он је, изгледа, био сам свестан тога и стално се устручавао да објављује своје радове чекајући који нов податак, тражећи могућности да провери старе и увек жељан, да избегне прекору непотпуности. И у страху за детаље он је често превиђао значај целине и целисходност њеног распореда и аргументације и постајао је услед тога, осим непрегледан, још и као човек без веће концепције, што он по својој памети сигурно није био.

Ради тога, што је радио пипаво, Ковачевић је радио и врло споро. Има његових расправа, које је по десетак година довршене држао у фијоци чекајући да нађе нешто ново за њих. Своја расправљања о Немањи он је читао у Академији 1888., а објавио истом дванаест година доцније, 1900., док је дошао до гробног натписа Стевана Првослава из Ђурђевих Ступова. Своје уводно предавање од 1894. штампао је тек 1908. чекајући на неке «шире» податке, које није добио; а расправу о женама и деци Стевана Првовенчаног приказао је у Академији 1895., а изишла је тек 1901. Природно је, да је због толиког устручавања и опрезности и објавио мало ствари и да је он,. према броју година и делатности, један од најнепродуктивнијих наших хисторика. Ја, уопште, не знам ниједног који је дао мање од њега, а прелазим при том у глави имена не само Стојана Новаковића или Чедомиља Мијатовића или Фрање Рачког, који имају други начин рада и који нису били од великих скрупула, него и Јиречека и Руварца, од којих је први радио с истом скрупулозношћу, а други на истом послу. Једино је Г. Љубомир Јовановић, у колико

се о њему као правом хисторику може говорити, и у том правцу његов садруг.

Ковачевић је писао трезно и разборито, понајлепше од свих наших старијих хисторичара, и ако није имао претензија слатког стила Г. Чедомиља Мијатовића, ни његове репутације.[1])

III

Библиографија његових научних расправа:

1. *Које је године умрьо Стефан Немања?* Српске Новине 1878., бр. 116—123., и засебно. О тој почетничкој расправи неповољан и одвише оштар суд Ивана Павловића, О Ковачевићевој расправи «Које је године умрьо Немања». Српске Новине 1878., бр. 150 160, и засебно. Стварније је, и ако неуспело, његово разлагање у Гласнику срп. ученог друштва, књ. XLVII, стр. 298—303. Ср. В. Јагића, Archiv für slav. Philologie, III, 1879., стр. 750. и С. Вуловића у Просветном Гласнику, 1895., сеп. от., стр. 13, 17. Ср. расправе Д. Н. Анастасијевића, Година смрти Немањине, Глас С. К. Академије LXXXVI, 1911, стр. 135 140; XCII, 1913., стр. 63 98 и Ј. Радонића, Летопис, књ. 275, 1911., стр. 65 67.

2. *Колика је аксађа?* Годишњица Николе Чупића II. 1878., стр. 178—182.

3. *Неколико хронолошких исправака у српској историјц.* Годишњица, III, 1879., стр. 356 446. I Је ли умр'о свети Сава 14 Јануара 1237? II Кад је умр'о Стеван Првовјенчани? III Кад је краљ Владислав изгубио пријесто? IV Докле је краљевао Стеван Урош I? V Колико је година Стеван Драгутин био врховни краљ српски? VI Кад је постао врховнијем краљем Стеван Урош II Милутин? VII Које се године дигао против оца Стеван Урош III Дечански? VII Кад је Стеван Драгутин покушао да отме краљевску власт

[1]) Као поштовалац Вукова и Даничећева дела Ковачевић је своје прве радове писао јужним наречјем и, за чудо од човека његове пажљивости, правио је при том честе погрешке. У самој *Годишњици* III побележили смо ове случајеве: *ирпјеанска* (401, 418), *оарцјезни* (368), *испловијешна* (429), *цијељ* (385), у *цијели* (im Ziele, 405, 417), *сиомјенуши* (435), *иогрјешно, иогрјешака* (388, 424); на недоследности: *врховнијем* краљем *српским* (386), *њенијех — којих* (418), *аријенос — преглед — прцјепис* (359, 425, 444).

од брата Милутина? IX Још једном о првијем годинама Душанове владе. X Кад је погинуо краљ Вукашин? XI Краљ Вукашин није убица цара Уроша. XII Кад је умрла кнегиња Милица? XIII Кад је Стеван Лазаревић завладао Сребрницом? XIV Ка хронологији домаћих листина.

Поводом расправа X—XI развила се велика полемика. Против Ковачевићева мишљења били су П. Срећковић, Краљ Вукашин убио цара Уроша, 1881. и В. Качановски, Rad LVIII, 1881, стр. 199—213. Поводом тога он пише поново: *И опет краљ Вукашин није убио цара Уроша*, Годишњица, VI, 1884., стр. 191—262., и засебно. Срећковић одговара у Гласнику срп. ученог друштва, књ. 64, 1885., стр. 275—407. На то Ковачевић: *И по трећи пут краљ Вукашин није убио цара Уроша*. Београд 1886. Полемику докрајчио у корист Ковачевићеву К. Јиречек, Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vlkašin. Prag 1885. У «Јавору» 1889. пишући «Бранич народне традиције» Синиша још увек тврди, да је Вукашин убио Уроша. Стр. 504—5.

4. *Деспот Стеван Лазаревић за време турских међусобица* (1402—1413). Отаџбина, IV—V, 1880. О тој расправи Ст. Станојевић, Archiv für slav. Philogie, XVIII, 1896. стр. 411—2.

5. *Кад је умр'о Краљ Стеван Урош II Милутин?* Отаџбина, XII, 1883., стр. 511—6.

6. *Закон хумског кнеза Петра.*[1]) Старинар, I, 1884., стр. 110—8.

7. *Манастир Добрун*. Старинар II, 1885., стр. 18—23.

8. *Дубочица*. Старинар, III, 1886., стр, 95—8.

9. *Велес, Прилеп, Охрид, Скадар*. Браство, I, 1887.

10. *Знамените српске властеоске породице Средњега Века*. Годишњица, X, 1888., стр. 199—214.

11. *Вук Бранковић*. Годишњица X, стр. 215—301 и засебно.

[1]) У том спису Ковачевић цитира уговор Кнеза Андрије Хумског са Сплећанима 1241. по Швандтнеру и казује, да ту Андрија «спомиње свога синовца кнеза Тољена». Како овде немам Швандтнера не могу проверити тог навода, али констатујем, да у том уговору, како је објављен у Diplomatskom Zborniku IV, стр. 134—5, нема тог места.

12. *Страхињић Бан.* Отаџбина XXI, св. 81—3, 1889., и засебно.

13. *Трг Брсково и жупе брсковска и љубовиђска.* Глас XXX, 1891.

14. *Надгробни натпис у Величанима.* Старинар. IX, 1892., стр 69—71. Потпуније код К. Јиречека у задњем облику, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895., стр. 474—480.

15. *Историја српскога народа* за средње школе у Краљевини Србији, заједно с Љубомиром Јовановићем. Београд 1890—91. Друго издање 1895—6.

16. *Историја српскога народа,* заједно с Љубомиром Јовановићем. С. К. Задруга 7, 21. Београд I, 1893; II, 1894. Доведено до 1020. године.

17. *Неколика питања о Стефану Немањи.* Глас, LVIII, 1900., стр. 1—106. Ср. Ст. Станојевић, Летопис, књ. 202—3, стр. 341—2. Љ. Јовановић, Глас LXIV, 1901., стр. 75—107. Д. Н. Анастасијевић, Отац Немањин, Београд 1914. Јиречек—Радонић, Историја Срба, Београд 1911., стр. 245—6.

18. *Жене и деца Стевана Првовенчаног.* Глас LX, 1901., стр. 1—64. J. Радонић, Летопис, књ. 208, 1901., стр. 126—130. Н. Радојчић, Прва женидба Стевана Првовенчаног, Глас XC, 1912.

19. *О натпису на најстаријим влашким новцима.* Старинар, II, 1907., стр. 48—60.

20. *Најстарији бугарски новци.* Глас, LXXVI, 1908., стр. 69—100.

21. *Срби у Хрватској и велеиздајничка парница.* Београд, 1909. Ср. П. Кочић, Босанска Вила, XXIV, 1909., стр. 315.

22. *Два непозната босанска новца.* Босанска Вила, XXV, 1910., стр. 66—7.

Нештампана му је остала расправа: *Порекло ћесара Војихна и његово потомство,* [1]) која је 12. фебруара 1909. била приказана у Академији и одређена за *Глас.* Неиздана су и ова три прилога: 1) Служба Св. Сави по рукопису XIV века, 2) Мудре изреке философа Евагрија и игумана Таласија и 3) Чудо Св. Ђорђа, што их је приказао, исто у Академији, 6. марта 1906., и упутио за *Споменик.*

[1]) Сигурно поводом Руварчеве исправке једног његова навода, О Кнезу Лазару, Нови Сад 1888., стр. 111—4.

Ковачевић је много путовао и сваки пут трудио се да искористи прибирањем нове грађе. Његове прилоге и посредовања за прилоге Народном Музеју бележи готово свака свеска старог «Старинара». Од тог прибраног материјала објавио је један део у *Starinata* X, 1878., стр. 257—273 и у *Гласнику срп. ученог друштва*, књ. 56, 1884., стр. 327—360, са исправком текстова објављених у *Starinata*. Нешто записа, 7 на број, отступио је доцније Љ. Стојановићу за збирку *Старих српских записа и натписа* (ср. књ. III, стр. VIII).

Поред тога, Ковачевић је објавио и неколико наших старијих споменика. У *Starinata* X, стр. 274—293, саопштио је неколико молитава из XIV. века из једног маћедонског требника (ср. о том истом споменику М. Долопку, *Јужнословенски Филолог* I, 1913., стр. 72—91) и две апокрифне из једног црногорског XIX. века и после слово патријарха Епифанија о концу света по рукопису XV—XVI. века. У *Гласнику срп. ученог друштва*, књ. 63, 1885., стр. 1—40, дао је пет «Прилога за црквену и политичку историју Јужних Словена». Садржавају: 1) биографију Наумову по једном ркп. XVI. века, али не ону писца епископа Марка, него рђав извод шире Климентове; 2) неколико података за најстарију бугарску хисторију; 3) опис преноса тела Илариона Могленског, биографију Михајла Војина и спомен мученика убијених од кнеза Мортагона; 4) одговор цариградског патријарха Ђенадија II. на питања синајских калуђера и 5) службу преносу тела Св. Саве по једном ркп. из 1600. године. У *Споменику С. К. Академије* IV, 1890., објавио је чувену Светостефанску Хрисовуљу, коју је исте године штампао у Сарајеву и В. Јагић трошком босанске владе.[1] *Споменик* X, 1891., доноси од њега издане синђелије лечког и дубочког попа Марка из 1780. и попова Максима и Јована Варнице и берат Махмуда II. (7. нов. 1813.) београдском митрополиту Дионисију. У *Споменику* LI, 1913., објавио је збирку докумената рисанске породице Ђеловића (1689—1734).

Важна збирка његових исписа докумената из Свете Горе, 58 на број, о којој су већ 1895. доношени извештаји

[1]) Поводом тога Јагићев чланак у Archiv für slav. Philologie XIII, 1891., стр. 253—272.

(Српски Преглед, 1895., стр. 32—3) и из које је Ст. Новаковић штампао извесна регеста у својим *Законским Споменицима српских држава средњега века*, Београд 1912. није објављена за пуних двадесет година. Шта је толико уздржавало Ковачевића да задржи толико користан и потребан материјал није нам познато, али је несумњиво штета што је тако поступано.

Као издавач Ковачевић је био врло пажљив и опрезан и при изради Светостефанске Хрисовуље могао је чак да издржи с прилично успеха опасно поређење са г. Јагићем, што према таком првоOn разредном издавачу старих споменика није нимало ни обична, ни лака ствар. Натпис у Величанима, који је пре рђаво објављен био у дубровачком *Slovincu* и после с факсимилом од Ћ. Трухелке у *Гласнику Зем. Музеја* IV, 1892. (=Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina III, 1895), протумачио је Љ. Ковачевић, на основу њему познатог материјала, у главном исто тако добро као и К. Јиречек, који је имао на расположењу дубровачку архивску грађу. У читању су чињене извесне грешке: мирьским место мирьскимь; кѹћьница м. кѹчьница, кьћи м. кьчи, Драживоэвића м. Драживоіевика, — ни Јиречеково читање није беспрекорно — али је веза лица тачно ухваћена и добро доведена у везу с другим изворима.

Ковачевић је објављивао и стране натписе. У *Старинару* IV, 1887., стр. 88—9, има један грчки натпис из хришћанског доба, нађен у Нишу, и читан доста добро и два римска, од којих је први из Чукленика, издат по препису, непотпуно читан, исто као и други из Губереваца. У грчком је погрешан само датум. (Ср. Споменик, XXXVIII, 1900., стр. 29).

Од новијих списа издао је Ковачевић са добрим и исцрпним уводом красне *Мемоаре проте Матије Ненадовића* (С. К. Задруга, 9, 1893.) и *Племе Кучи* Марка Миљанова (Издање Задужбине И. М. Коларца, 1904.) са исто тако ваљаним предговором.

Владимир Ћоровић

НЕКРОЛОЗИ.

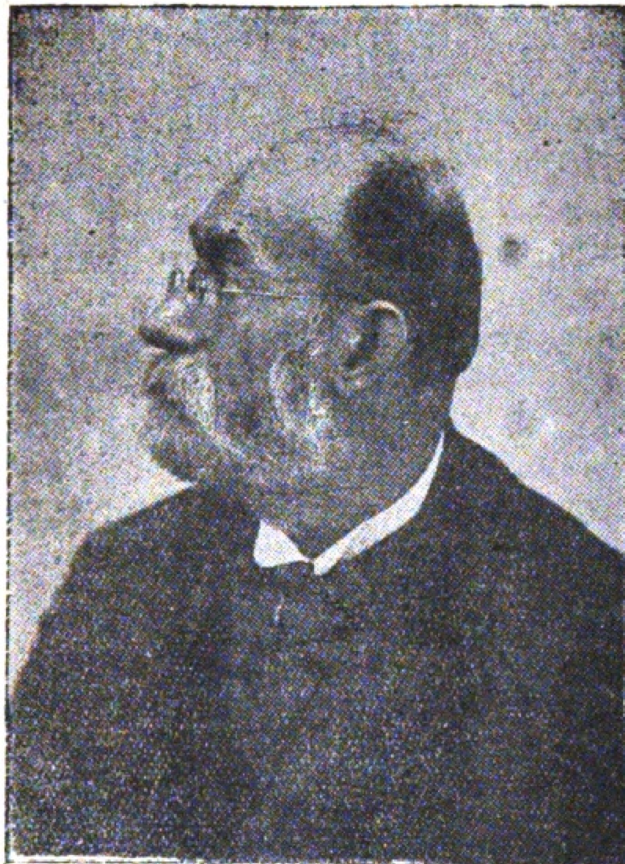

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

Онај, који има да држи посмрти говор или да пише некролог, двапута је у неприлици. Једанпут кад нема шта да каже, а други пут кад има много да каже.

Ми смо у овој другој неприлици.

* * *

Пред нама је један необичан човек, један велики радник, један сразмерно и дуг и веома плодан живот, пун рада и у књижевности и у друштву, и то дубока, смишљена рада, вршенога једино за добро земље и народа свога, па је то тешко збити и исказати у неколико речи.

Новаковић се родио 1 Нов. 1842 године и радио је пуном снагом и без икаквих прекида и сметња до краја тога века па с пуном десетицом прешао и у овај XX, када је 1915, 4 Фебр. умро. А то је више од пола века најинтензивнијега рада.

Новаковић није знао за одмор. Никад он није осетио умора, а камо ли да му је подлегао. Он је био необично срећан и са здрављем и никад га каква ни дужа ни краћа болест није спречавала у раду. И увек је узимао за расправљање најтеже ствари из наше историје и науке о језику. И никад се није измакао ни пред каквим тегобама ни у службеним ни у књижевним пословима. Ваља само узети и видети (у »Годишњаку« Српске Краљ. Академије, XXIV, 1910) библиографију списа његових, пописаних његовом руком, па се уверити да је то био необично плодан писац и веома дубок мислилац, и чудити се, да је један човек могао у своме животу толико да напише поред осталога рада и у служби и ван службе. И што је год писао, чега се год латио, све је то рађено са свом збиљом и највећом пажљивошћу и темељитошћу. И кад бисмо из наше књижевности узели све оно, што је Новаковић урадио и написао, она би остала веома бледа, празна, штура и ненаучна. Све су најбоље и најозбиљније ствари, нарочито расправе по књижевним листовима од Новаковића. И читава генерација једна од добрих пола века васпитана је њима и у њима. Новаковићеви су радови саставни део душе њене.

Новаковић је почео да пише још у 16 својој години, 1858, када се потписивао својим правим крштеним именом *Коста*, а својим књижевним именом, *Стојан*, он се почео потписивати тек од 1862 године. Од то доба па све до дана смрти Новаковић је радио непрестано, беспрекидно и неуморно, без пауза и одмора и на књижевности и ван ове, у служби и по разним одборима.

Само у последње време су код Новаковића лекари били констатовали «артерију склерозу» и саветовали му да иде у бању Наухајм. И док је ишао у ову бању, њему је било добро, и то му ништа није сметало да буде плодан у књижевности као и пре. Али последњих година због ратова он није могао да иде у бању ову и болест је учинила своје: Новаковић јој је подлегао.

Једнога дана 4 Фебр. 1915 године у Среду ујутру у Нишу, где је био као народни посланик на Скупштини, он устане рано као увек и седне на канабе као обично и пошаље момка на пијацу да му купи што треба. Кад се

момак вратио, затекао га је у истом положају, али Новаковић није више био жив!

Тако се угасио овај велики дух! Тако је издахнуо овај неуморни радник, који никад на смрт није помислио! Тако се растао с овим светом и отишао у вечни одмор овај колос од човека, који није ни знао за умор!

Тако је умро Стојан Новаковић!

* * *

Новаковић се родио у Шапцу, у округу подринском, у ком се округу и Вук родио. И основну школу и нижу гимназију дабогме да је учио и свршио тамо. А вишу гимназију и Лицеј у Београду. Родитељи су му били сиромашни, али честити и ваљани и старали су се да своје дете изведу на пут до краја школовања. И извели су га. Новаковић је увек с поштовањем помињао и свог оца, који је био сиромашан столар, и своју мајку.

Кад је свршио школе, Новаковић је остао у Београду са службом и изгледа, да из њега више није никуда ни ишао. За све време свога службовања остао је у Београду, сем доцније, последњих година службе, кад је премештен из њега за посланика на царском дрору, прво у Петрограду па у Цариграду.

Новаковић је највише радио на историји српској и књижевности. Али му је исто тако обилан и знаменит и законодавни рад. Он је неколико пута долазио за министра просвете и доносио законе, који су чинили епоху у развитку наших школа и у цркви нашој. И сваки писац историје и наших школа и наше цркве мора се на њима зауставити. Они су реформаторски.

Новаковић је био видан јаван радник и у политичком животу нашем. Кад је оснивана напредна странка, он је био међу оснивачима њеним, а доцније виђен члан у Главном Одбору њеном. Али, интересантно је, да он целога живота није био никакав партизан, и да је увек радио «ни по бабу ни по стричевима», и свуда и према свима без обзира на партиску боју. Зато његови напредњаци нису били увек задовољни с њим. А то доказује и та околност, што су Новаковића узимале и остале партије у своје кабинете.

О Новаковићу ће уосталом писати историја живота и рада његова надуго и нашироко.

А ми овде чинимо само једну дужност своју не само према великом покојнику као књижевнику, научнику и просветном раднику уопште, него и као помен дугогодишњем и најдостојнијем члану Одбора Чупићеве Задужбине и извесно највреднијем и најплоднијем сараднику «*Годишњице* њене».

А о Новаковићу ће се говорити деценијама и вековима у књижевности нашој и у народу нашем, који ће дуго осећати велику празнину без њега. Нарочито ће се ова празнина осећати дуго у нашим књижевним листовима, који су се китили и поносили његовим расправама, и у законодавству просветном, у коме је он био најплоднији, насређенији и најдубљи.

Нека је вечан помен великоме покојнику, који се потпуно одужило народу своме, и према просвети његовој и према књизи његовој!

Слава Стојану Новаковићу!

J. M.[1])

---

[1]) О покојном Стојану Новаковићу, многогодишњем и многозаслужном члану Одбора Чупићеве Задужбине, поред овог кратког некролога, изаћи ће и засебан чланак у идућој књизи «Годишњице».

ЉУБОМИР КОВАЧЕВИЋ

члан Одбора Чупићеве Задужбине.

(Уместо некролога види чланак Љубомир Ковачевић на стр. 289.)

ДОБРОСАВ РУЖИЋ
председник Одбора Чупићеве Задужбине
1854—1918

Животописи појединаца врло су често у исто време, и знатним делом, животописи њихових нараштаја. Ако је појединац био још и истакнут човек, то је у толико више истина. Ретко бива, међутим, да се историја времена тако укршта са животом појединца који није био ни владалац, ни диктатор, ни вођ странке, ни министар председник, — и да та историја остави толико трага у животу његову, као што је то био случај са последњим председником «Чупићеве Задужбине», Г. Добросавом Ружићем. Ко познаје историју нашега народа од Ружићевог детињства до Ружићеве смрти, тај се, прегледајући податке његова живота, сећа устопице свих политичких и просветних мена кроз које је пролазио наш народ и Ружићев нараштај.

Рођен 1854 за доба Карађорђевића, од мајке Ане и оца Милоша Ружића, порезника, он је основну школу

учио у Зэпадној Србији, у Чачку (месту свога рођења) и Ваљеву, гимназију у Београду и Карловцима, па је од 1873 до 1878 довршио своје студије на Университетима које је тада наша омладина радо похађала, у Цириху, Минхену, и Јени, као природњак, то јест у научној грани која је тада поглавито, и скоро искључиво, била омиљена међу омладином Кнежевине Србије.

Вративши се у домовину, он је почео уобичајену кариеру тадашње школоване младежи са Филозофскога Факултета, постао је предавач, професор и директор гимназије, у Ужицу, Крагујевцу, и Зајечару; и као већина његових другова почео се бавити активном политиком. Године 1889 до 1901 био је народни посланик, и затим изабран за сенатора. Од 1894 почињу политички догађаји да утичу немирно на његов живот; премештен у Градиште, био је одмах пенсионисан; затим по Чебинчевој афери, која пада у то доба, осуђен на две године и лишен пенсије. Враћен у службу 1897, отпуштен је одмах по томе по тадашњем вечитом § 76.

По атентату од 1898 био је опет осуђен на две године. С променом која је наишла године 1900, он је добио место у Народној Библиотеци, где је остао до 1903; по доласку Карађорђевића, он је постављен за дворског библиотекара, исте године постао министар и државни саветник.

Ратови од 1876—1878 и 1885, који су га затекли на страни и у служби, оставили су и њега као и његове другове по страни; Велики Рат од 1914 још једном, последњи пут, ухватио је у свој вртлог и његов постојано немирни живот. Оставши 1915 године у Крушевцу, издржао је по Бруској афери у строгом непријатељском затвору два месеца. Пошто је у тој афери њих осам обешено, он је ослобођен, али само зато да буде интерниран у Нежидеру, где је годину и по дана прочамио; док због опасне болести, од које је четири месеца лежао у логорској болници, није враћен у Крушевац. Ту је дочекао ослобођење своје земље; али натеран страшним бомбардовањем непријатељским да се склони у подрум, разболео се од назеба, који се — без лекара, лекова, и неге — претворио брзо у запаљење плућа; и 13 октобра 1918, другог дана по осло-

боЂењу Крушевца, Ружић испусти «своју племениту, много напаЂену душу».

Ове последње наведене речи су речи његове породице, његових најближих; доброту племенита човека његова породица прва позна и осети; али ће исти суд донети о њему и сви даљи познаници и пријатељи његови. Ружић је заиста био добар човек; *многи* памте његову дарежљивост и готовост да помогне, а *сви* његову добру природу, љубазност, услужност, и пријатно општење друштвено. Одбор «Чупићеве Задужбине» вазда ће се тронуто и с поштовањем сећати свога некадашњег председника. Његов родољубиви интерес за књигу и просвету свога народа, његов широки књижевни и научни интерес, који се лепо види из огромнога броја (сто деведесет и два) његових популарних, књижевних, и научних радова, — чинили су га необично погодним и достојним председником овакве Задужбине.

Тај његов просветни, књижевни и научни рад се не може овде оцењивати; ниже доле читалац ће наћи потпун списак његових радова; овде нека је поменута, поред броја, још само велика разноликост њихова, и чињеница да је рано показао своје способности, да су му у део падале заслужене почасти које не падају у део сваком просветном раднику, да је још Ђаком био асистент Хекелов, да је 1894 био кандидован за професора Велике Школе, и да су мутна и тешка времена политичка ту кандидацију омела; да је сараЂивао у великом броју најугледнијих повременика; да је радио на чистој науци, примењеној науци, и на књижевности, и да је у Књижевности оставио *Ђердане*, који су заиста Ђердани.

Нека је светао спомен овом честитом родољубу и просветном раднику!

Б. П.

СПИСАК КЊИЖЕВНИХ РАДОВА:

1869. — 1. »Хајдучка заседа, или братски загрљај«. Београд, приповетка засебно штампана.

1870. — 1. »Једна реч Ружи« »Ружа« бр. 6, од 12 фебруара, полемичке садржине.

1871. — 1. Природне науке и историја од Миртова. »Исток« бр. 50, 51. — 2. Допис из Карловаца »Исток« бр. 3. — 3. Биографија Рена Декарта »Исток« бр. 7.

1872. — 1. Постанак Интернационале. »Уједињење« бр. 1. белешка. — 2. Некролог Фајербаху. »Уједињење« бр. 1. — 3. Кратак реферат на Чернишевскога »Шта да се ради?« »Уједињење« бр. 3. — 4. Позориште чланак у »Уједињењу« бр. 5. — 5. Реферат о Иговим »Јадницима«, Книћанина »Хемија« и Ст. Бошковића Историја света. »Уједињење« бр. 7. — 6. Белешка о »Јадницима«. »Уједињење« бр. 19. — 7. Како мисли Бихнер о човеку и друштву. «Уједињење« бр. 7. — 8. Некролог Мору. »Уједињење« бр. 19. — 9. Реферат о Емилу 19 века. »Уједињење« број 24. — 10. Сећање, подлистак у »Уједињењу», бр. 26. — 11. Реферат о М. Јовановића Хигијени. »Уједињење« бр. 26.

1873. — 1. Женскиње некад и сад. »Ново Доба« бр. 11—22. — 2. Успомена на друга, подлистак »Исток» бр. 22. — 3. Модерни Нерон »Исток« бр. 6. — Поводом смрти Наполеона III. — 4. Реферат о »Руђину« Тургењева. »Исток« бр. 21. — 5. Светска изложба у Бечу. »Исток« бр. 108—109. — 6. Топлота и хладноћа. »Учитељ« у Земуну бр. 6—7. — 7. Образовање женскиња. »Исток« бр. 79.

1874. — 1. Допис из Минхена. »Будућност« 7 јуна.

1878. — 1. Како постаје свилица у ваздуху? »Јавор«. — 2. Плођење и развиће пчела од Лајкарта »Јавор«. — 3. Одношај Зоологије к' медецини од Анри Сикара. »Јавор«. — 4. Како нестају типови? од Howortha. »Јавор«.

1879. — 1. Критика на В. Пелагића »Домаћи учитељ«. »Јавор«. — 2. Одношај шума спрам воде, и важности њиховој за питомину. »Јавор«. — 3. Нешто о отровима, предавање. »Јавор«. — 4. Реферат о постанку фела од Дарвина. »Јавор«.

1880. — 1. Папагаји. »Јавор«. — 2. Реферат о J. Живановића расправи »О спаривању и плођењу пчела«. »Јавор«. — 3. Писма из Ужица. »Видело« бр. 24, 34, 38, 45.

1881. — 1. Ернст Хајнрих Хекел. »Побратимство« бр. 11. биографија. — 2. О основним формама органским. »Побратимство« бр. 6. — 3. Наука Развића и Религија. »Борба«. — 4. О материјализму. »Мисао«. — 5. Шта су то паразити? »Јавор«. — 6. 1000 динара ко ово прочита. »Видело« козерија. — 7. Критика на Л. Костића: »Основи лепоте у свету«. »Побратимство« бр. 4, 5, 6, 8, 9. — 8. Ђердани. »Побратимство« бр. 11, 12.

1882. — 1. Ђердани, прештампано као књижица. — 2. Батибијус и манере од Хекела »Јавор«. — 3. Прва љубав Јана Колара »Јавор«. — 4. Шта је монизам? »Отаџбина«. — 5. О бисеру. »Срп. Илустр. новине» бр. 35.

1883. — 1. Варош мермера. Путничке белешке. »Јавор«. — 2. У цркви Св. Крста у Флоренцу. Путничке белешке »Јавор«.

1884. — 1. Видни пурпур од Дрејера »Јавор«. — 2. Нови назоре о постању света. Расправа. »Јавор«. — 3. Докторски испит у средњем веку. »Јавор«. — 4. Реферат о Нани од Емила Золе. »Јавор«.

1885. — 1. Жетва и храњење, превод »Јавор«. — 2. Жена у философији Шопенхауера. »Јавор«. — 3. Зоологија св. I. — 4. Историја музике. »Златибор« белешка. — 5. Лек противу беснила. »Јавор«.

1886. — 1. Дарвин о женама. »Јавор«. — 2. Шта је срећа? »Јавор« — 3. Реферат о Пецијевој Зоологији. »Јавор«. — 4. Васпитање и ка-

рактер научењака од Голтона. »Јавор«. — 5. Симболички значај животиња код Грка и Римљана. »Јавор«. — 6. Путничке приче: I. Код сеоског доктора, II. Како су некад постављали проту. »Јавор«.

1887. — 1. Физиологија стида. »Отаџбина«. — 2. Један француски сатиричар. »Златибор« превод. — 3. Писмо Владимиру Карићу. »Златибор«. — 4. О Амфиоксусу. Гласник срп. ученог друштва св. 70.

1888. — 1. О лепоти, љубави и стиду. »Јавор«. — 2. Катихизис за народ српски. »Златибор«. — 3. Голубачка мушица, превод. »Јавор«.

1889. — 1. Рибе као храна. „Крагујев. општин. весник" бр. 17. — 2. Кафа, какао и ванила. „Крагујев. општин. весник" бр. 18. — 3. Дарвин и Хекел. Расправа. »Јавор«. — 4. Које животиње треба да чувамо и да их не утамањујемо од Молера. «Тежак». — 5. Од Ниша до Софије, путничке белешке. „Застава" Н. Сад. — 6. Сањарије I. »Вечерње Новости« бр. 1. — 7. Госпођа Артемиза, недовршена прича. »Веч. Новости«.

1890. — 1. Рибе као преживари. »Наставник« књ. I. стр. 113—114. — 2. О пауку. »Јавор«. — 3. О цвећу. »Отаџбина« одшт. *засебна књига.* — 4. Пчела, живот и развиће њено. *Засебна књига.*

1891. — 1. О важности шума. »Тежак« *одшш. у књигу.* — 2. Савремена ћеретања једног новинарског добровољца. »Дневни лист« бр. 150, 151, 153. — 3. Лукреција Камила Демулена. Један прилог ка карактеристици жена. »Јавор«.

1892. — 1. Савремена ћеретања. Козерија «Грађанин» бр. 28, 29, 30. — 2. Паланачко ћеретање. Козерија «Јавор». — 3. У Скадру. Путничке белешке, «Одјек» бр. 147, 148, 149, 150.

1893. — 1. Слике са Цетиња I у руском институту. Путничке белешке «Борба». — 2. Физиологија укуса «Јавор» бр. 4, 5.

1894. — 1. Арапски коњи, превод «Витез» бр. 32. — 2. О мирису „Дело" *одшшампано у књижицу.*

1896. — 1. Још једна реч о важности шума. «Тежак» бр. 26. — 2. Раскош и жене. «Бранково коло» бр. 27, 28. — 3. Мисли о експлоатацији наших шума «Тежак» бр. 28. — 4. Како раде умни људи? «Народ» бр. 1, 2, 3. — 5. Како ваља гојити стоку. Белешка. «Тежак» бр. 43. — 6. Размножавање јегуља у рибњацима, Белешка. «Тежак» бр. 44. — 7. Да се воће зими очува. Уклонити мрље мастила. Белешке. «Тежак» бр. 48.

1897. — 1. Легенда о стварању света. Козерија. «Народ» бр. 18. — 2. Госпође Лудвига XV. превод «Народ» бр. 19, 20, 21. — 3. Дивљи кестен као сточна храна. «Тежак» бр. 5. — 4. Слике из Босне. Путничке белешке. «Народ» 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77.

1898. — Нострадамусова пророчанства, превод. «Одјек» бр. 2, 3. — 2. Жене и љубав. «Искра» бр. 4, 5, 6, 7. — 3. Једно писмо с овог света на онај други — Лудвигу Бернеу. «Одјек» бр. 96. — 4. Мисли и изреке у «Одјеку» бр. 95, 97, 99, 101, 102, 103, 107, — 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, — 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12. — 5. Искрице духа «Звезда» угледни број 3. — 6. Правила за неговање воћака. „Звезда" угледни број. — 7. Реферат о Glasniku naravoslovnog društva. «Дело» св. за Октобар. 8. Листак о Аџама. Козерија. „Искра" 21. — 9. Вредност меда за децу. Красуљак. Пчеле у служби баштована. Белешке «Пчелар» бр. 12.

10. Зоб као храна крава музара. Говеђа балега као лек. (Белешке) Звезда. Продаја стоке на живо. Звезда бр. 2. Славне пијанице. Обећање једног папагаја. Звезда 15. Домаћи лек. Звезда 16. Једна талијанска пословица. Једна загонетка. Шта једе кинески цар. Најјача жена. Спорост. Нормандија и Пикардија. Скупоцен претек. Пут к' срећи. Највећа дрвета на свету. Загонетан натпис. Звезда бр. 27, 30 (Белешке). 11. Гастрономија, превод. «Звезда» бр. 37, 38.

1899. — 1. Медни мрави. Метаморфоза и плођење јегуље. Нешто из живота мрава, (Белешке) «Наставник» бр. 1. — 2. Искрице, «Нови одјек» бр. 1. — 3. Белешке о годишњем скупу крањ. срп. Акад. наука. Звезда бр. 24. — 4. Хајнрих (Хари) Хајне, «Звезда» бр. 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, *одштамп. књига.* — 5. Чарлс Роберт Дарвин, «Дело», Април, Мај, Јуни, Јули *засебна књига.* — 6. Занимљиве ситнице «Звезда» бр. 59. — 7. Грех, од Rene Ghil-а пр. «Звезда» бр. 83. — 8. Љубавна идила, Philipp Black, «Звезда» бр. 107.

1900. — 1. Госпођа Волтер, превод «Звезда» бр. 3—4. — 2. Прибор за писање у старо доба. «Нова Искра» бр. 9. — 3. Реферат на књигу »противу јектике». «Звезда» Август II. св. — 4. Стефан Дечански, трагедија у 4 чина. Представљана први пут у Народном Позоришту.

1901. — 1. Анатомија пчеле од Крахнера. «Пчела» бр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. — 2. Из културе мирисава дима, «Коло» св. 6. — 3. Прва љубав. «Н. Искра» св. 8. за Август. — 4. О библиотекама. «Просветни Гласник» св. 8, 9, за Авг. и Сеп. *одшт. у књигу.* — 5. Из живота чувених паса. «Ловац» бр. 23, 24.

1902. — 1. Лепота и жене. «Коло» св. 1, 2, 3. — 2. Анатомија пчеле, наставак у «Пчели». — 3. Народна библиотека, «Књижевни Гласник» св. Март, Април. — 4. Један дан у Ватикану. «Дневник» бр. 181, 182. — 5. Два пророчанства. «Дневник» бр. 184, 185, 186. — 6. Библиотечке сваштице. «Књиж. Гласник» бр. 40, 41, 44.

1903. — 1. Белешке о великим људима. «Књиж. Гласник» бр. 1, 2, 3. — 2. Мрави што злато копају. «Н. Искра» бр. 3. — 3. Школски фонд и учитељи. «Просвета» бр. 9. — 4. Партеногенеза код пчела. «Пчела». — 5. Хајнрих Хајне. Дело св. — *одштампано у засебну књигу.* — 6. Ко вечито хоће да живује мученик је овога свијета «Н. Искра».

1904. — 1. Пчеларски речник. *Издала Чупићева задужбина, у засебну књигу.* — 2. Отаџбина. Поводом стогодишњице. «Н. Искра».

1905. — 1. Универзитети у Инглеској. «Просветни Гласник». Март.

1906. — 1. Из Босанско-Херцеговачке статистике «Дневни лист» за Октобар.

1907. — 1. Тајна вештина факира. «Штампа». — 2. «Ја» (од Алхазена). «Нова Искра».

1908. — 1. Царица Катарина и њени љубазници «Србија». — 2. Страх од К. Гилберта «Србија». — 3. Шта све умеју они на Цетињу «Србија». — 4. Велики људи. «Чупићева Годишњица». — 5. Корисне поуке «Србија».

1909. — 1. Велики људи «Чупићева Годишњица». — 2. Стогодишњица Дарвинова «Срп. Књиж. Гласник». — 3. Каркасонска шваља, подлистак у «Политици».

1910. — 1 Тугованка једног београдског шарова (Козерија) „Дн. Лист».

1911. — 1. Милица Српкиња (приложак за биографију) «Босан. вила» бр. 6.

1913. — 1. Џон Лобок (некролог) «Срп. Књиж. Гласник». — 2. Прилог за биографију Миљка Радоњића Карађорђева министра спољних послова «Срп. Књиж. Гласник». — 3. Алфред Руссл Уелс «Срп. Књиж. Гласник».

Нештампани радови: — 1. Биологија (као нацрт готово). — 2. Зоологија (готово). — 3. Жене и морал. — 4. Гатање и прорицање. — 5. Стеван Дечански, трагедија. — 6. Како је жена подвалила мужу, позоришна игра. — 7. Престоничко ћеретање. — 8. Пред вратима козерија. — 9. О класицизму. — 10. Шетња по небу, козерија. — 11. Од Београда до Цетиња путничке белешке. — 12. Нешто из кинеске историје. — 13. Савременицима (песма од 12 Априла 1903.). — 14. Шуга код човека. — 15. 1000-годишњи помен св. Ћирила и Методија. Говорено у реалци 1885. — 16. Инфузорије писано још 1880 год. — 17. О корисним инсектима (превод). — 18. О штетним инсектима (изгубљено или боље рећи украђен рукопис). — 19. Маркиз Бонвиван. — 20. Херцен и Хервег. — 21. Мухамед и његова религија. — 22. Далматински Волтер. — 23. Гробље и споменици на њему. — 24. Милијардерски прохтев (позоришна игра). — 25. Кокета (козерија). — 26. До гроба неутешни муж (козерија). — 27. Папе и свештеници. — 28. Христос и хришћанство. — 29. Крушевац под Немцима последњи недовршен рад.

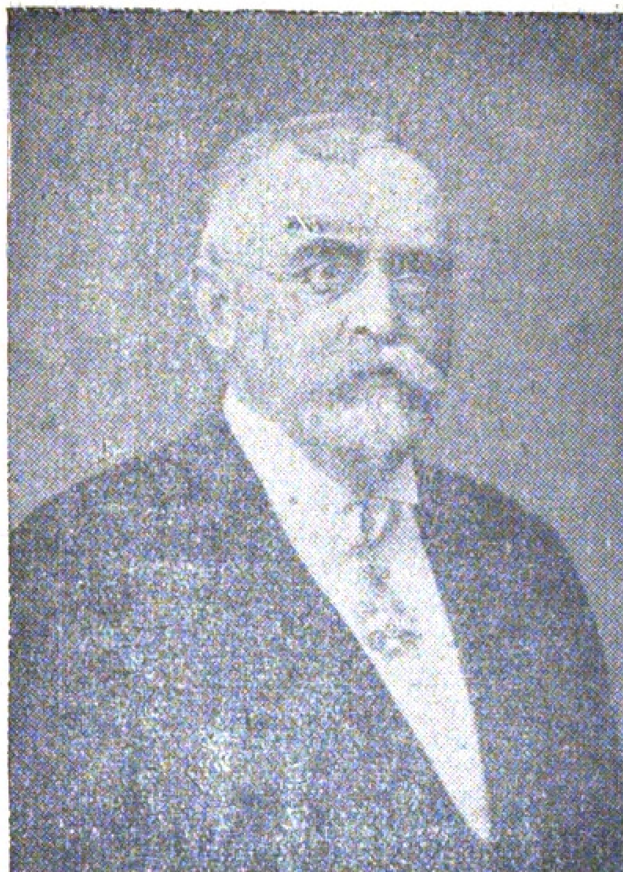

МОМЧИЛО ИВАНИЋ

(1853.—1916.)

У свету, а нарочито учену, има подоста људи који проведу век нечујно, скромно идући својом стазом, увек на послу, не желећи ни да се сами истичу, ни да ко на њих нарочиту пажњу обраћа. Они су задовољни умиреном савешћу по сврпеној дужности, и заслужено признање или дочекају подоцкан, кад се стигне да се и на њих погледа, или га за живота и не дочекају.

Један од тих скромних и корисних људи несумњиво је био дугогодишњи секретар Лексикографскога Одсека Академије Наука, професор Момчило Иванић. Он је свом роду поглавито послужио у школи, учећи главном предмету њене наставе, Српском језику, али је уз тај племенит, тежак и често незахвалан посао, стигао да остави трага и у књижевности, и у науци, па и у пословима нашега јавнога живота.

Иванић је рођен у Бачкој, у селу Пивницама, 2. марта 1853. године.[1]) Његов отац Стеван, општински бележник, убрзо пређе у Србију, где, у Београду, постане чиновник Управе Града. Момчило је морао прекинути започету основну школу, кад је био у четвртоме разреду, јер му се отац био вратио у Банат, и тек је 1867., већ поодрастао, ушао у гимназију. Историјско-филолошки одсек Велике Школе довршио је године 1876., слушајући, између других професора, и Ђура Даничића, Стојана Новаковића и Стојана Бошковића, који су на њ највише и утицали.

Иванићев наставнички рад почиње с пролећа 1877. Радио је најпре у једној приватној школи, па, у октобру исте године, буде постављен за професорског приправника Историје Књижевности Јужних Словена, коју је у Великој Школи предавао Стојан Новаковић, а почетком 1879. постао је наставником београдске Реалке, у којој је остао осам година. Пробавивши једну годину у Крагујевцу, поново буде враћен у Београд, и ту је остао, док није, као професор III београдске гимназије, по молби пенсионисан (11. јуна 1909. год.).

Вршећи савесно свој главни посао, Иванић је такав био и на свима споређнијим пословима који су му поверавани. Њих је било сваковрсних и многобројних. Али је од њих, и по вредности и по дуготрајности рада, на првоме месту рад у Лексикографскоме Одсеку, за чијег је члана именован још у новембру 1893. год., а ујесен 1898., на представку председништва Академије Наука, разрешен од професорске дужности и придодан Одсеку на сталан рад, на коме је остао до смрти.

Уз друга одликовања, Иванић је године 1903., на свечаноме скупу Академијину, проглашен за дописнога члана, а исте године постављен и за наставника данашњега Наследника Престола. То су му биле највеће и последње почасти у животу.

*

Рад на науци, и то одмах на пољу на коме је највише и урадио, започео је Иванић као ђак Велике Школе. Године 1876. награђен му је светосавски темат «О развићу

[1]) Главни подаци о животу и раду находе се у XVI *Годишњаку* С. К. Академије.

три српска говора». Од тада, пуних четрдесет година, његово се име налази безмало у свима часописима, у дневним, књижевним и стручним листовима, у предговорима појединим научним или белетристичним књигама и т. д., не рачунајући рад у многобројним одборима, у просветним и културним удружењима, уреднички или редакторски посао и подоста послова друге врсте, који су му у појединим приликама поверавани.

Дајући о себи податке за *Годишњак* С. К. Академије, Иванић подваја целокупан свој књижевни посао у ове врсте: *рад на језику, књижевна критика, прилози књижевној историји, просветно-педагошки чланци, уређивање књижевних часописа.*

Најглавнији је његов рад на проучавању језика, онај рад што га познају само стручни узани кругови. То је, у првоме реду, купљење речничке грађе, започето, по упуту Ђура Даничића, још године 1874. На овоме послу радио је Иванић све до Даничићеве смрти (1882.), помажући понегде и у уређивању самога Rječnika. Извештај у *Radu* помиње га као једнога од три главна Даничићева помоћника на овоме послу. По прекиду од 12 година, Иванић је наставио проучавање језика у Лексикографскоме Одсеку Академије Наука, у коме је провео трећину свога века.

Главни рад Иванићев у Одсеку било је старање о прибирању речи за велики речник Академијин. Одсек је, по предлогу академика Стојана Новаковића, основан 1893. год., и одмах је у њему почело прикупљање речничке грађе, с једне стране, бележењем народних израза и скупљањем речи, било појединачних, било целих збирака, а, с друге, обележавањем и исписивањем речи у књижевним текстовима XVIII и XIX века. За први посао, Иванић је, поглавито по Новаковићевим гледиштима, израдио правила о купљењу речи, и све поднееене збирке подвргавао ревизији у духу њих правила; а што се тиче прибирања речничке грађе из штампаних књига, не само да је Иванић тим послом непосредно управљао, већ је сам избележио највећи број речи, прегледавши око 3000 табака разноврсних текстова.

Та дуго и стрпљиво прибирана грађа, срећним случајем, сачувана је у рату. По извештају о раду Академије

у 1913. години, број исписаних листића износио је крајем те године 1,381.914. Исте године Иванић је издао и Оглед Речника (свој последњи рад), израђен у правцу у коме је он намеравао почети уређивање Речника.

Од штампаних филолошког радова Иванићевих треба понајпре поменути његов рад за проф. испит: «Падежи без предлога» (*Просвешни Гласник*, 1888.) и допуне и местимичне исправке Новаковићевој «Српској Граматици» и «Примерима Књижевности».

Али у овој врсти има подоста и његове анониме сарадње, при исправљању језика и правописа у многим научним рукописима разних струка, који су му, пре штампања, давани на преглед и поправку.

Велик је број и дужих или краћих реферата Иванићевих и на научне и на забавне књиге. Радом ове врсте започето је штампање његових списа (приказ Вулићевићеве «Моје Матере», у *Побрашимсшву*, 1881.). Било их је до почетка Балканскога рата око 60: на научне поглавито у *Просвешном Гласнику* и *Насшавнику*, а на забавне још и у *Ошаџбини*, мостарској *Зори*, *Подмлашку*, извештајима Коларчеве Задужбине (неки и нештампани) и др.

Од радова на књижевној историји нарочито му се истичу расправе «Вук Стеф. Караџић» (*Ошаџбина*, 1888., и засебно одштампана), «Иван Гундулић као српски песник» (*Насшавник*, 1893.), «Доситеј Обрадовић» (најпре у *Подмлашку*, 1897., потом, знатно проширена, у *Брасшву* XIV. за год. 1911.), «Јаков Игњатовић» (предговор «Милану Неранџићу» од Јаше Игњатовића, издање С. К. Задруге, 1900.), «Помен Гогољу» (*Нова Искра*, 1902., одштампано), «Иван Степановић Јастребов» (*XLI Сйоменик* С. К. Академије, 1904.), «Лав Толстој» (превод, у *Годишњици* XXIII, 1910. год.).

Од радова просветно-педагошких да поменемо расправе у *Насшавнику*: «Српски језик у нашим средњим школама» (год. 1891.), «Историјски преглед свих досадашњих праваца гимназија у Србији» (1893.), «Језиковна настава у служби општега образовања» (По Ј. Перкману, 1902.); у *Виделу*: «Приватно школовање у Срба», «Школе у Босни и Херцеговини» (1895.); у *Брасшву*: «Шта вреди просвета у животу српскога народа?» (1896.) и др.

Иванић је неко време уређивао *Наставник* (1891. - 1893.), школске 1897.—1898. године свој *Подмладак* за омладину средњих школа, али је његов главни и најдужи уреднички рад био на уређивању *Браства* (1896.—1911. год.).[1])

У овоме помену не сме остати незабележено ни његово учешће у књижевним установама и разним научно-просветним одборима. На Великој Школи суделовао је у оснивењу «Фонда за потпомагање сиромашних великошколаца»; био је, с врлом малим прекидом, готово пуних двадесет година члан Главног Просветног Савета; задуго је био у испитној комисији за професорске кандидате; био је члан Управе Професорскога Друштва, члан Главног Одбора Друштва Св. Саве и његов први тајник, члан Одбора Коларчеве Задужбине.

У Одбор Чупићеве Задужбине, која прва стиже да му учини помен, изабран је на састанку 31. јануара 1892. и остао је у њему до смрти. Сем готово сталног посла при прегледању рачуна и реферисања о појединим поднесеним рукописима, Иванић је у *Годишњици* штампао и четири опширнија некролога: о Светиславу Вуловићу (год. XVIII), Митрополиту Инокентију (XXV), Стојану Бошковићу и Јовану Мишковићу (XXX).

*

Као и сви који раде, и Иванић није стицао само признање. Новији нараштај, мало даљи од Даничића и његових непосредних ученика, није учењу језика поклањао довољно пажње и бунио се против критике која у крупне недостатке убраја и мршав језик, сакате облике, немаран правопис и недоследну интерпункцију. Нова школа бунила се противу «застарелих формалиста», и Иванић је, и у усменој и у писаној борби против те школе, био један од првих на ударцу. Понекад су напади излазили из круга потребне објективности (нпр. у одговору Р. Домановића на Иванићеву оцену «Х. Станка»), али Даничићева ученика то није много бунило, он је настављао и даље рад у започетоме правцу, уверен у правилност свога гледишта да, којагод школа задобила превагу у књижевности, темељно

[1]) Од радова који излазе из досада поменутих кругова, ваља забележити његову сарадњу, год. 1906., на драми «Прекинута маскарада», од Зејленд Највелта (с француског, из часописа *Je sais tout*)

познавање језика мора бити главна подлога за писца макоје врсте.

Корисни, скромни и мирни рад Момчила Иванића није прекидан ни почетком ратних дана. Марљиви секретар Лексикографског Одсека прибирао је, колико се то могло, и даље и сређивао речничку грађу, од које је Оглед био изишао одмах по свршеноме Балканскоме рату.

Иако ненавикнут на тешка путовања, и Иванић се, тешке 1915. године, повлачио испред туђинске навале, али од Призрена није могао даље. По повратку, затекао је кућу растурену, књиге и хартије разграбљене и разбацане, и, колико је могао у оним приликама, покушао је да то прикупља, да сређује што се могло сређивати. У Академију није му било допуштено долазити, те је нешто мало покушавао да код куће ради.

На Ђурђев-дан 1916., изишао је као обично у двориште, да из гомиле књига и хартија одабира што се одабрати дало, сео на столичицу и почео посао. Клонувши одједном, уведе га родбина у собу и потраже лекара. Већ је било доцкан: слабо срце, на које су врло јако утицале невоље и сваковрсна узбуђења из бежаније, престало је да куца, и добра душа његова винула се небу. Погреб је био врло скроман; завојевачка власт није допустила ни да се мртво тело у цркву носи, већ је опојано у дому. Сахрањен је 24. априла (по староме).

Нечујно је живео, па се нечујно и растао са животом, а прилике нису допуштале да му се ни за пуних пет година после смрти укаже заслужена пажња. *Годишњица* овим одужује један део дуга, којим је и њу и српску књигу добри, благи Иванић много задужио.

J. Ж.

Напомена. — Одбор Чупићеве Задужбине у Београду има на стоваришту *„Годишњица Николе Чупића“* од IV до XXXIII књиге. Свих 30 књига стају *сто и педесет* (150) *динара*. Ко узме *пет* комада или мање, плаћа *седам* (7) *динара* комад, а преко тога *пет* динара од комада. — Моле се повереници *Српске Књижевне Задруге* да се заузму око распродаје „Годишњица Николе Чупића“. За труд добијају 10%. Новац се шаље *засебним* упутницама благајни *Српске Књижевне Задруге* у Београду.

67 ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ 67

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXXV

БЕОГРАД, 1923

Штампарија „Мироточиви“ Вука Караџића 26.

ОДБОР

ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ:

ПРВИ ДЕО

ДРУГИ ДЕО

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан 31 јануара (ст. кал.) 1921 год у Београду

Били су: председник Д-р Тих. Р. Ђорђевић; чланови: Жив. П. Симић, Срет. Ј. Стојковић, Јов. Миодраговић, Гаврило Јовановић, Д-р Радован Кошутић, Павле Поповић, Д-р Милета Новаковић, Д-р Владимир Ћоровић, Д-р Веселин Чајкановић.

I.

Председник отварајући састанак предложио је Одбору да се оснивачу ове Задужбине Николи Чупићу данас на дан његове смрти ода пошта уставши и рекавши: Бог да му душу прости! Сви чланови Одбора учинили су то.

II.

Деловођа и благајник Одбора Жив. Симић прочитао је Извештај о раду Одбора и стању фонда у прошлој години као што иде.

1. *О књижевном раду.*

На својим састанцима у 1920. години Одбор се саветовао о могућности да се настави издавање Годишњице. И кад се до те могућности дошло, нарочито тиме што је Управа Фондова одобрила Одбору камату на задужбински капитал за ратне године, Одбор је приступио прибирању и оцењивању чланака за наредну Годишњицу, и примио је чланке:

1. Д-р Влад. Ћоровића: *Кулин Бан*;
2. Д-р Тих. Р. Ђорђевића: *Из Србије Кнеза Милоша*;
3. Јов. Миодраговића: *Београд за време Балканског и великог јевропског рата* (1912—1918);

4. Д-р Милана З. Влајинца: *О млекарској производњи*;

5. Милана Мајзнера: *Дубочке Русаље, трагови култа Мајке богова у Србији.*

6. Д-р Веселина Чајкановића: *Неколике примедбе уз српски Бадњи дан и Божић.*

Осим ових чланака Председништво је примило још:

7. Љуб. Стојановића: *Судбина Вукове књиге „Милош Обреновић“*; и

8. Милоја М. Васића: *Црква Св. Марије од Отока — Задужбина хрватске краљице Јеле.*

Пошто је некролог пок. Љуб. Ковачевићу, који је написао Д-р Влад. Ћоровић, имао више карактер чланка него некролога, то га је Председништво и уврстило у ред чланака.

Дошла су још три некролога: Ст. Новаковићу од Јов. Миодраговића (с том напоменом да ће се у Годишњици која дође за овом донети опширан чланак о Ст. Новаковићу); Добросаву Ружићу од Богдана Поповића и Момчилу Иванићу од Јеремије Живановића.

Сав овај књижевни материјал наштампан је у XXXIV Годишњици, а пред свим тим материјалом, као чланак, дошао је преглед свега: *Шта је српској просвети дала за првих 50 година Задужбина Николе Чупића,* пошто се на данашњи дан пр. године навршило 50 година од његове смрти.

И ако је Одбор на једноме од ранијих састанака одлучио да ова књига Годишњице, с обзиром на скупоћу штампе, не буде већа од 15—16 штампаних табака, Председништво се одважило да дода и она два чланка и тако учини да ова књига Годишњице изиђе на 21½ штампана табака.

Председништво је ово учинило из разлога што су оба та чланка од књижевног интереса и Годишњици повећавају разноврсност књижевнога градива, и што је, кад су већ понуђени, било вредно после шестогодишње паузе дати што обилнију Годишњицу, и ако су средства за штампање при данашњим приликама скромна, и Председништво се нада да ће то и Одбор одобрити.

Одбор је одобрио поступак Председништва и према величини издатака на штампу и остале трошкове одређује јој продајну цену 20 динара.

2. *Имовно стање.*

У Управи Фондова нису ми у уложну књижицу уписали садашње стање фонда, пошто још нису били закључили ра-

чуне за 1920. годину, него су ми дали белешку о количини фонда на дан 31. децембра 1919. године. И тако:

1. По тој белешци фонд је на дан 31. децембра 1919. износио	100.016 дин.
2. Из ранијих година претекло је потрошног капитала	734·60 дин.
3. У току 1920. г. за продате Годишњице примљено	4427·70 дин.
Примљено свега	5162·30 дин.
4. У току 1920 г. издато	1048 дин.
Остало у готову	4114·30 дин.

III

Г. Г. Срет Стојковић и Јов. Миодраговић прегледали су рачуне и упоредили их с документима примања и издавања и Одбору реферовали да су рачуни исправни и тачни, што су и у књизи благајне потврдили.

Одбор прима на знање извештај и одобрава рачуне.

IV.

По опширној дискусији о могућности да се Годишњице од пређашњих година распродаду, одлучено је да се о томе постарају г. г. Председник и д-р Влад. Ћоровић.

V.

На предлог деловође и благајника одлучено је да се 80.000 дин. у Управи Фондова смâтра за стални капитал фонда.

VI

Председник ставља на дневни ред избор председника и деловође-благајника за годину која настаје.

Одбор одлучује да и даље остане председник д-р Тих. Ђорђевић а деловођа-благајник Жив. П. Симић.

С тим је састанак закључен.

Председник,
Тих. Р. Ђорђевић, с. р.

Деловођа,
Жив. П. Симић, с. р.

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан 5 априла 1921.

Били су: председник Др. Тих. Р. Ђорђевић; чланови: Жив. П. Симић, Срет. Ј. Стојковић, Др. Влад. Ћоровић, Др. Веселин Чајкановић.

I.

Отварајући састанак председник саопштава да је Одбор сазват да се посаветује односно наредне Годишњице.

Саопштава да су, по ранијој одлуци, он и г. Ћоровић ишли г. Министру Просвете и предложили му да откупи Годишњице, којих још има заосталих од пре рата. Г. Министар није могао да откупи Годишњице, али је обећао на други начин помоћи штампање те књиге.

Затим је саопштио писмо Министарства Просвете од 7. марта ов. год. Пр. Бр. 752, којим Министарство извештава Одбор да је Г. Министар под 5. III. П. Бр. 752 донео одлуку да се у буџет Државне Штампарије за 1921/22 годину унесе сума од 12000 динара на бесплатно штампање Годишњице.

Одбор је то саопштење примио са задовољством на знање и одлучио да председник нарочитим писмом изјари Г. Министру топлу благодарност на указаној помоћи овој корисној књизи и добротворној установи у овом времену велике скупоће у штампању књига.

II.

Пошто је и та сума недовољна да исплати трошкове за штампање књиге, и пошто се књиге морају из магацина Срп. Књ. Задруге изнети, а немају се где сместити, то су председник и г. Ћоровић уговорили с књижаром Гецом Коном да он откупи 8685 књига Годишњице предратних издања по предратној цени по два динара од комада, што би изнело 17.370 динара, коју би суму он био дужан исплатити у четири једнаке тромесечне рате рачунајући од данас, и пита: одобрава ли Одбор тај поступак.

Одбор је одобрио поступак с тим да председништво учини даље што је потребно у том погледу.

III.

Одлучено је да се од чланова Одбора и њиховим посредовањем прибави број чланака за наредну Годишњицу, и да

чланци, по могућности, буду председништву предати до краја јула, како би било довољно времена да Годишњица буде израђена на време и чистије него ова последња, која се због кратког времена морала радити убрзано те да би на време била готова.

IV.

Како је већ напоменуто у последњој Годишњици да ће у наредној књизи бити донесен чланак о пок. Ст. Новаковићу, стављено је у дужност председнику и г. Ћоровићу да се постарају ангажовати писца за тај чланак.

V.

Пошто се у пр. години навршило 50 година од смрти Николе Чупића, а о њему има у I Годишњици само кратак приказ његова живота из пера пок. М. Ђ. Милићевића, председник је мишљења да би у реду било да се као педесетогодишњи помен о њему донесе у овој Годишњици опширнији чланак о његову животу и раду.

Одбор је прихватио ту идеју и умолио председника да се, ако је потребно и још с којим од чланова Одбора, потруди наћи лице које би тај посао могло извршити.

VI.

Одлучено је да се, ради једнообразности, имена писада стављају на крају чланака.

VII.

Одлучено је да се и о чланцима које подносе чланови Одбора чује претходно мишљење и по којега члана Одбора.

С тиме је састанак закључен.

ДЕЛОВОЂА
Жив. П. Симић

ПРЕДСЕДНИК,
Тих. Р. Ђорђевић

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан у Београду 8 новембра 1921 год.

Били су: председник Др. Тих. Р. Ђорђевић; чланови: Жив. П. Симић, Гаврило Јовановић, Др. Милета Новаковић, Др. Веселин Чајкановић.

I

Деловођа-благајник саопштио је с коликом сумом новаца Одбор може располагати односно штампања Годишњице. Према томе одлучено је да се Годишњица штампа у 1000 егземплара.

II

Председник је приказао рукописе поднесене за Годишњицу с мишљењем о сваком које су дали прегледачи истих и решено је да се у овој Годишњици наштрмпају ови чланци:

1. Др. Ферда Шишића: *Име Хрват и Србин и теорије о досељењу Хрвата и Срба.*

2. Проте Дим. Руварца: *О српској тробојци — застави.*

3. Др. Јована Х. Васиљевића: *Подаци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827—1860 год.*

4. Проте Дим. Руварца: *Кореспонденција Јована Саског, ректора протестантске школе у Ђуру с Мојсијем Петровићем митрополитом београдским.*

5. Др. Тих. Р. Ђорђевића: *Румуни у Србији за време прве владе Кнеза Милоша (1815—1839).*

6. Др. Веселина Чајкановића: *Имена од урока.*

7. Проте Дим. Руварца: *О тобожњем (потіпе, пе ге) српском устанку Пере Сегединца 1735 год.*

8. Др. Милете Новаковића: *Друштво Народа.*

9. Милана Мајзнера: *Орање — Оборавање.*

10. Јов. Миодраговића: *Енглески завод за српску сирочад 1876 год. у Београду.*

11. Др. Тих. Р. Ђорђевића: *Јевреји у Србији за време прве владе Кнеза Милоша (1815—1839).*

III

По дискусији о ценама код неких штампарија усвојена је понуда коју је председнику поднео Гавра Димић, управник штампарије „Просвета“ и наређено деловођи да с њим измења уговорна писма.

IV

Одбору припада један орман са стаклима за књиге у којем стоје резервни егземплари Годишњице, а налази се у једној соби Академије Наука у којој станује служавка Академије. Пошто је немогуће да он и даље тамо остане, а Одбор га нема куд да пренесе, одлучено је да се тај Орман прода.

С тим је састанак закључен.

ПРЕДСЕДНИК
Тих. Р. Ђорђевић

ДЕЛОВОЂА
Жив. П. Симић

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан 23 јануара 1922 год. у Београду.

Били су: председник Др Тих. Р. Ђорђевић; чланови; Жив. П. Симић, Срет. J. Стојковић, Гаврило Јовановић, Павле Поповић, Др Милета Новаковић, Др Веселин Чајкановић.

I

Председник саопштава да су он и деловођа према одлуци Одборској од 8 нов. пр. год. када је примљена понуда „Графичког Предузећа Просвета" за штампање 35 Годишњице одмах сутра-дан закључили уговор с том Штампаријом и утврдили да Годишњица буде наштампала и Одбору предата до 25 јануара 1922 год. по ст. календару. Међу тим та је штампарија под 28. ист. месеца вратила рукописе с изјавом да због оскудице у радној снази не може на уречено време књигу наштампати. Потом је председник с деловођом закључио уговор о штампању те књиге са штампаријом „Време„ поред осталих услова и под тим да књига буде наштампана и Одбору предата пре 31 јануара 1922 по ст. календару Та је штампарија касно вратила рукописе изјављуји да књигу не може до одређеног рока наштампати. Зато је председник сазвао Одбор на данашњи састанак да му саопшти да књига не може до 31. јан. бити готова, и да Одбор одлучи шта да се даље предузме. У то време подноси Одбору услове Државне Штампарије, Штампарије „Вук Караџић" и штампарије „Симеон Мироточиви".

Одбор је примио на знање да ове године Годишњица не може по утврђеном досад обичају бити готова до 31 јануара ове год. (ст. кал.), којег се дана, као дана смрти пок. Николе Чупића, држи главни годишњи састанак. Одбор је затим усвојио понуду штампарије „Симеон Мироточиви", која је поднела најповољније услове.

Председник изјављује да ће због слабог здравља морати да кроз који дан отпутује из Београда и да према томе неће бити присутан на главном одборском састанку 31 ов м. (ст. к.) и с тога моли Одбор да још на овом састанку изабере другог којег члана за председника.

Одбор је одлучио да сада не бира новог председника, а на састанак за 31. да деловођа сазове чланове.

С тим је састанак закључен.

Председник
Тих. Р. Ђорђевић с. р.

Деловођа
Жив. П. Симић с. р.

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан у Београду 31 јан. (13 фебр.) 1922 год.

Били су: Жив. П. Симић, Срет. J. Стојковић, Павле Поповић, Др. Милета Новаковић и Др. Веселин Чајкановић,

I

Деловођа Жив. П. Симић напомиње да је у одсуству председника, а по одборској одлуци на последњем састанку, сазвао Одбор на данашњи, годишњи састанак, који се редовно држи на овај дан, као дан смрти пок. Николе Чупића. Предлаже да одборници одаду пошту сени пок. Ник. Чупића. Сви Одборници, уставши, одазвали су се са: Слава Николи Чупићу и Бог да му душу прости!

II

Пошто Годишњица није наштампана до овога рока, деловођа је реферовао шта је Председништво у току године предузимало у том погледу, и какве су сметње биле узрок што се тај посао није успешно свршио, а што се све налази у записницима ранијих одборских састанака.

Затим је цитирао чланке који су одређени да се наштампају у овој Годишњици, а који су већ обележени у записнику одборског састанка од 8 нов. пр. год..

Даље саопштио је, да је ону суму од 12000 дин., која је по наредби Министра Просвете стављена у овогод. буџет Државне Штампарије у корист штампања ове Годишњице, Буџетски Одбор Нар. Скупштине, у интересу штедње, избрисао. И тако је Одбор остао на својим скромним средствима за штампање Годишњице.

III

О имовном стању благајник реферује:

1.	Капитал у Управи Фондова до 1 јан. 1921 износи:	86.079.30
2.	Интерес на тај капитал до 1 јан. 1922 „	4.430.70
	Свега	90.540.—
3.	Примање у току године	30.198.50
4.	Издавање у „ „	28.461.70
	Остаје у готову	1.736.90

IV

Г. Г. Срет. Стојковић и Др. Милета Новаковић прегледали су благајникове рачуне, упоредили их с документима примања и издавања и реферовали Одбору да су рачуни тачни, што су и у књизи благајне уписали.

Одбор је реферат примио на знање и одобрио рачуне.

V

На предлог деловође - благајника, с обзиром на све већу скупоћу штампе, Одбор је одлучио да се стални капитал Задужбинског Фонда повиси на 100.000 динра (сто иљада динара.).

VI

По вођеној дискусији о продаји прошлогодишње и овогодишње Годишњице одлучено је да у томе послу узму учешћа сви чланови Одбора, а да г. г. Др Рад. Кошутић и Др Влад. Ћоровић узму иницијативу у рекламирању књиге.

На реду је избор председника и деловође-благајника за наредну годину. И ако је председник на последњем састанку молио да буде замењен избором којега другог члана за председника, и ако је деловођа-благајник на овом састанку предлагао да се изабере други који члан за деловођу-благајника, Одбор је оставио за даље и председника Тих. Р. Ђорђевића и деловођу-благајника Ж. П. Симића.

Деловођа
Жив. П. Симић с. р.

за
Председника
Срет. Ј. Ђорђевић с. р.

Име Хрват и Србин, и теорије о досе-љењу Хрвата и Срба.

Етимологија имена Хрват и Србин. — Извјештај цара Константина Порфирогенита о доласку Хрвата и Срба на Балкан. — Мишљење Шафариково, Копитарово и Миклошићево. — Dümmler први напада ауторитет Константинов. — Рачки допуњује рад Димлеров. — Грот и Флоринскиј кушају спасти ауторитет цара писца. — Јагић допуњује Рачков рад филолошким разлозима. — Вигу о подријетлу Хрвата и његова критика о цареву дјелу. — Неозбиљности Богуславскога. — Мишљење Клаићево о доласку Хрвата на Југ из Самове Велике Хрватске. — „Готска“ теорија Гумпловићева. — Нодило брани вјеродостојност цара Константина: његова „антска“ теорија о подријетлу Хрвата и Срба. — Павићев промашени посао. — Westberg и Niederle утврђују закарпатску Хрватску и Србију.

Сврха је ове радње да прикупи све важније теорије и хипотезе, прво о етимологији имена Хрват и Србин, а онда о досељењу Хрвата и Срба на Југ, узевши као исходиште познато причање византинскога цара Константина Порфирогенита. Оваки је посао не само користан и потребан, него и веома поучан по све оне, који се баве нашом народном прошлошћу, јер их брзо и лако упућује у питања, о којими треба водити рачуна. Надам се дакле, да ће овај мој рад, иначе у првом реду намијењен универзитетским сврхама, наћи и код иних мојих читалаца на доброхотно признање и сусретање.

Имена Хрват и Србин веома су тамна постања и значења, паче ми и не знамо, да ли је име Хрват уопће словенскога

подријетла. Пуштајући на страну старије етимолошке играрије[1]), ваља прије свега истакнути мишљење што га је изрекао *Шафарик;* по њему је име Хрват у тијесној вези с именом планине Карпати, коју Русини још и данас зову *Horby*, то јест *Chrby*, дакле од свесловенскога коријена *chṛb*, *chrib* (хрѫбьть, хрибьть хрибъ, хрват.-срп. *хрбат*,) а са значењем *Горани;* најстарији облик био би *Chr'vatin*, *Chr'vati*.[2]) Но ово се мишљење мора отклонити, јер се у свим словенским језицима у ријечи *hṛbat* (chrъbьtь), вазда опетује *б*, док се у имену Хрват увијек јавља само *в*.[3]) У исто је вријеме Цајс (Zeuss) покушао изгубљени коријен *chrv* довести у склад „с такођер изумрлим. њемачким herъ-gladius", мач, јер у пољском језику још и данас *karwot* значи кратак мач, па тако би се дало име „*Chorvati*" упоре-

[1]) Цар *Константин Порф.* тумачи име *Хрвати* као оне „који имају многу земљу"; очито је цар помишљао на форму Χωρβάτοι поред обичније форме Χρωβάτοι и њу изводио од грчкога Χώρα = земља. Име *Срби* (Σέρβλοι) тумачио је опет као оне „који постадоше робовима цару римскому", то јест од латинскога *servus*, што је несмисао, јер и сам цар каже, да су Срби с тим именом већ дошли на југ одруживши се од осталих *Бијелих Срба* око Висле, дакле да су га већ имали *прије*, него ли су дошли тобоже у службу цару римскому, а онда име и лужичких и руских Срба, који нијесу никад никојему римском цару робовали. Цар је очито имао пред очима *вазални* положај Срба свога времена за кнеза Часлава, како га и сам карактерише, односно снажни положај Хрвата у првој половици X. вијека. — *Тома* архиђакон сплитски (из XIII. вијека) тумачио је Хрвате (Chroatae) од старинскога *Curetes* или *Coribantes*, наиме од имена житеља данашњега Крчкога отока, као тобоже старијега имена, а „dicebantur vero Curetes quasi *currentes* et *instabiles*, quia per montes et silvas aberantes agrestem vitam ducebant", дакле као хајдучке скиталице. — Талијанац *Bonfin*, који је писао на двору угарскога краља Матијаша Корвина и Владислава II., крајем XV. и почетком XVI. вијека, досјетио се, да је Хрватска добила име, а по њој онда народ, од римскога војсковође у Илирику *Corvina* Mesale (a *Corvino* Messala), па да се најприје звала *Corvatia*, онда *Croatia*. — *Раткај* (Rattkay), историк хрватски XVII. вијека, изводио је своје народно име од глагола *хрвати се* (ab luctando). — Маџар Исусовац *Тимон* из XVIII. вијека држао је: „Croatarum genti a Croato sive potius Chrobato quodam appellationem inditam esse veritati proximum est. Nam Theophanes Bizantius meminit *Crobati Bulgarorum ducis*" (Imago novae Hungariae Pars II. Беч 1754, 116), дакле од бугарскога кана Куврата. — Други неки писци опет су се домишљали, da су Хрвати колико *Хоровати* или *Хораки*, што да је у свези с *hora* = *гора*, то јест да Хрвати значи Горани, као Пољани (Пољаци) од *поље*.

[2]) *Шафарик*, Слованске Старожитности I, 531—533; II, 112, 321—323.

[3]) Gl. *Perwolf*, Slavische Völkernamen (у Јагићевом Архиву VII, 625—626 и *Geitler*, Етимологија имена Хрват (Рад Југослав. акад. 34, 111—112).

дити с њемачким *Herusci* или *Saxones*, што је без икака темеља [1]) *Даничић* опет изрече мисао, да је Хрват „од основе, која сама није у обичају, а која ће бити постала наставком *va* од коријена може бити *sar*-чувати, бранити".[2]) У исто је вријеме *Гајтлер* изводио име Хрват од коријена hъrv, char, sъrv, који још и данас живи у словачком језику као глагол *charviti* у значењу бранити (tueri, protegere, defendere), док у литавском *szarwótas* значи оборужан, па стога да Хрват (*Хръватъ) значи колико оклопник, с оружјем, у оклопу борећи се, или бранич (defensor, armatus).[3]) Али се против ове етимологије подиже руски научењак *Baudouin de Courtenay*,[4]) кога подупре онда и *Јагић*.[5]) Послије тога изнио је други руски научењак *Браун* пажње вриједно мнијење; источно-германски Бастарни наиме дали су планини уз коју се настанише име **Harfađa (fjöll)*, а ту потом прозваше Словени **Harvate*, **Horvate*, **Hrvate*. Према томе били би *Хрвати колико Карпаћани*, дакле онако као Бужани од ријеке Буга или Хумљани од брда Хум, што је веома вјеројатно.[6]) Коначно је *Погодин* упозорио на лично

[1]) *Zeuss*, Die Deutschen und die Nachbarstämme. München 1837, 608.

[2]) *Даничић*, Основе српскога или хрватскога језика. Београд 1876, 211. — Коријени, 218.

[3]) *Geitler*, o. c. Рад 34, 111—118.

[4]) У часопису „Филолог. зап." Петроград 1879, I, 44.

[5]) *Јагић*, Archiv IV. (1880), 174: „Ich hebe u. a. hervor, dass *Baudouin*, wie es *mir scheint, mit Recht* die Schwierigkeiten des von Professor Geitler gegebenen Erklärungsversuches des Namens Хърватъ betont und die Deutung selbst *wenig wahrscheinlich* findet."

[6]) *Браунъ*, Разысканія въ области готославянскихъ отношеній (*Сборникъ* отд. рус. яз. том 64, нр. 12. Петроград 1899, 105, 173). Ово мишљење прихватио је *Погодинъ*, Изъ исторіи славянскихъ передвиженій. Петроград 1901, 87—89. Уп. *Niederle*, Словaнске старожитности I, 2, 297, 428; II, 2, 484—485, који му се такођер приклања. Одлучно га одбија *Brückner* (у Јагићевом Архиву XXII, 1900, 246) као „grundfalsch," јер „der Name (т. ј. Хрват) ist ein *urslawischer* und dient allen möglichen Slaven," што дакако још није доказ за прасловенство његово, док *Јагић* у рецензији Погодинове књиге (Архив XXIII, 1901, 612) каже: „Die Ableitung des Volksnamens „Chorvat" oder „Chrovat" von dem Karpatengebierge, wobei erst die germanische Lautverschiebung zu Hilfe genommen werden muss, um auszukommen, finde ich bei weitem nicht so glatt und leicht. Wenn man wenigstens beweisen könnte, dass eine solche Form, Хорваћанин, die ursprüngliche war, dann könnte man an die Ableitung wie in Горане, Долане denken. Die Annahme *zweier Urformen* des Wortes, um daraus die in fremden Sprachen variirenden Silben *chro* und *chor* zu erklären, ist gewiss falsch" И Браун и Погодин и Niederle држали су Бастарне источним *Германима*,

име Χορόαθος, Χορούαθος на двјема натписима из II или III вијека по Христу, нађенима у Танаису, које *Всеволод Милер* тумачи као иранско са значењем *сунчев пут* (*chor* осетски значи сунце), а *Justi* у рјечнику иранских имена као онога „који има својих привржених пријатеља"; у том би случају име Хрват (Chorvat) било лично име *иранскога* подријетла![1])

И за српско име изнесене су разне хипотезе. *Шафарик* је најприје сматрао име *Срб*, *Србад-ија* идентичним са *Сармат*, *Сарматија*, дакле онако као *Добровски* још прије њега,[2]) но доцније у својим „*Слованским Старожитностима*" одрече се те заблуде те узе изводити српско име од коријена *сер*-родити (санскрит. *су*), са значењем *рођаци*, *сродници* или уопће *народ*, код чега се позивао на руско (и малоруско) *Па-сербь* и пољско *pa-sierb-момак*, *пасторак*, али уз то још изрече и мисао, да је име Срб било прастаро домаће и заједничко име свих Словена, или бар највећега дијела њих, позивајући се на Прокопијеве *Споре* (Σπόροι) као искварено за Σέρβλοι.[3]) Cajs (Zeuss) помишљао је на готско (јер сродно словенскому) *hvairban*-окренути (vertere), *hvarbon-пролазити* (vagari), па тако би се Срб подударало с њемачким именом *Suevus* или *Vandalus*[4]), док је *Даничић* и српско име изводио од истога коријена *сар* (као код *Хрват)*, детерминиран у *sarbh*, дашто с истим значењем *бранитеља* или *борца*.[5]) Но све су то нагађања, спрам којих још и данас стоје чврсто ријечи *Маретићеве:* „Тако су

поводећи се за *Müllenhoff*-ом (Deutsche Altertumskunde II, Берлин 1906,[2] 107; међутим данас их сматрају *Keltima*, уп. *Bauer* A., Die Herkunft der Bastarnen (Sitzungsberichte hist. phil. Cl. Band 185. Беч 1918).

[1]) Уп. о том *Јиречек*, Geschichte der Serben I, 71, биљ. 1.

[2]) *Шафарик*, Abkunft der Slawen, Пешта 1828. *Добровски* пише 1808. Копитару: „*Srb* ist aber nichts anders als *Sarmata* verkürzt und verändert" (Јагићево издање стр. 109).

[3]) *Шафарик*, Слов. стар. I, 202—210. Слично још и у новије доба *Solmsen*, Slavische Etymologien (у *Kuhn*, Zeitschrift f. vergl. Sprachfor. XXXVII., (1904, 592—597) и *Сутнар*, Чех (*Зборник* у славу Ватрослава Јагића. Берлин 1908, 614). Данас је хипотеза, као да би име Срб било заједничко праиме свих Словена у давнини, већ сасвим напуштено (уп. *Јиречек*, Gesch. der Serben I, 66), а тако су и Прокопијеви Σπόροι објашњени од Нидерла као скраћена форма за Βοσπόροι (Јагићев Архив XXIII, 130 и даље; *Niederle*, Слов. стар. II. 2, 489—490).

[4]) *Zeuss* o. c. 607—608.

[5]) *Даничић*, Основе 370; Коријени 223. Против тога *Krek*, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Graz 1887, 248—252, биљ. 1.

дакле имена Хрват и Србин још увијек тамна као и велико мноштво других народних имена, не само по словенским већ и по другим земљама. Рећи ћемо узрок, зашто је филолозима много теже тумачити народна имена, него друге ријечи у језицима. То је зато, јер кад филолог хоће да тумачи ријечи као: *син*, *жив*, *носити* и т. д. ту је њему познато значење тих ријечи и оно му је од велике помоћи у поређењу једних ријечи с другима, а у згодном поређењу и стоји сва тајна етимологије; али кад треба тумачити ријечи као *Хрват, Србин, Словенин,* ту нико не зна, што те ријечи управо значе, и зато је с њима голема мука. Кад би се знало њихово право значење, онда би већ тим самим било одваљено преко половине муке".[1])

О прадомовини Хрвата и Срба и о њиховом доласку на Балкански полуоток, доноси цар Константин Порфирогенит опсежнији извјештај. Цар наиме пише у тридесетој глави свога дјела „О народима", а с доцније ставитим натписом „*Казивање о темату Далмацији*" (Διήγησις περὶ τοῦ θέματος Δελματίας): „Ако је знање сваком корисно, прихваћајмо дакле и ми знање о догађајима и не будимо далеко од тога. Зато и износимо то на свијетло свима нашим потомцима, па и друго штошта спомена вриједно, да буде двострука корист. Они који истражују преотимање Далмације (τῆς Δελματίας τὴν παράληψιν), како је освојише словенска племена (τῶν Σκλαβικῶν ἐθνῶν), одавле могу то научити". Сада приповиједа Константин, како су Авари[2]) освојили Салону и наставља: „Кад су Авари видјели, да је та земља веома лијепа, настане се у њој. Хрвати (οἱ Χρωβάτοι) наставаху тада (τηνικαῦτα) онкрај Багибареје (ἐκεῖθεν Βαγιβαρείας), гђе су сада (ἀρτίως) Белохробати (οἱ Βελοχρωβάτοι). Но један се род одијели од њих, наиме пет браће: *Клукас* (ὅ τε Κλουκάς) и *Лобелос* (ὅ τε Λόβελος) и *Косенцис* (ὅ τε Κοσέντζης) и *Мухло* (ὅ τε Μουχλώ) и *Хробатос* (ὅ τε Χρώβατος) и двије сестре: *Туга* (ἡ Τουγᾶ) и Буга (ἡ Βουγά)[3]) и с народом својим дођу у

[1]) *Марешић*, Славени у давнини. Загреб 1889, 73.

[2]) О Словенима не говори цар Констачтин Порф. у тој глави ништа, али у предидућој 29. приписује пад Салоне „словенским племенима која су се звала и Авари".

[3]) Колационирајући у Паризу у Bibliothèque national штампани Константинов текст (у бонском издању) с најстаријим и најбољим рукописом (бр. 2009), нашао сам код ових двију последњих имена оваково акцентуацију (штампани текст има Τούγα и Βούγα); иначе су разлике само *ортографске*, без већега значаја.

Далмацију и нађу Аваре гђе држе ту земљу. Ратујући неколико година једни с другима, надјачају Хрвати и једне од Авара покољу, а остале присиле, да им се покоре. Отада дакле обладају том земљом Хрвати, па има у Хрватској (ἐν Χρωβατίᾳ) још неких од Авара и познају се, да су Авари. Остали Хрвати остадоше код Франка и зову се сада Белохробати или бијели Хрвати (ἤγουν ἄσπροι Χρωβάτοι) и имају свога владаоца (ἴδιον ἄρχοντα). Подложни су пак Отону Великом, краљу Франције и Саске, нијесу крштени и имаду родбинских и побратимских веза с Турцима (= Мађарима)". У слиједећој глави тридесетипрвој с (доцнијим) натписом *„О Хрватима и земљи у којој сада наставају“* (Περὶ τῶν Χρωβάτων καὶ ἧς νῦν οἰκοῦσι χώρας), пише цар Конѕтантин овако: „Хрвати који сада наставају у границама Далмације, потјечу од некрштених Хрвата, који се зову „бијели" а наставају онкрај Туркије (Τουρκίας μὲν ἐκεῖθεν = Мађарска), близу Франције и граниче са словенским некрштеним Србима (καὶ συνοροῦσι Σκλάβοις τοῖς ἀβαπτίστοις Σέρβλοις). А име Хрвати значи у нарјечју Словена (τῶν Σκλαβῶν) оне, „који имају многу земљу". Ти пак Хрвати прибјегоше к цару римском Хераклију, прије него су Срби прибјегли к истому цару Хераклију, у доба кад су Авари eвојевали и протјерали оданде Римљане (τοὺς Ῥωμάνους); ове бјеше цар Диоклецијан довео из Рима и онђе настанио, па се зато и прозваше Римљани (Ῥωμάνοι), јер су се из Рима преселили у те земље, и то у Хрватску, како се сада зове, и у Србију. Но пошто су од Авара били протјерани ти Римљани за владе истога цара римскога Хераклија, пусте остадоше њихове земље. По наређењу дакле цара Хераклија исти Хрвати свладају и протјерају оданде Аваре, па се на заповијед цара Хераклије настане у истој земљи Авара у којој сада наставају.... Земља у којој се Хрвати настанише бијаше испрва под влашћу римскога цара, па се зато и палаче и тркалишта цара Диоклецијана до данас виде у граду Салони близу града Сплита (Ἀσπαλάθου)... Велика Хрватска (ἡ μεγάλη Χρωβατία), која се зове и Бијела (ἡ Ἄσπρη), некрштена је до данас као и Срби, који јој се примичу (т. ј. с њоме граниче). Мање коњаништва диже па тако и пјешаштва него крштена Хрватска (наиме у X. вијеку), јер је често плијене и Франци и Турци (Мађари) и Печенеги (Πατζινακῖται). Па ни сагина ни кондура нема ни трговачких бродова, јер је далеко од мора: пут наиме одонде до мора

траје 30 дана. Море пак до којега долазе за 30 дана је оно, које се зове Тамним (Σκοτεινὴ θάλασσα)." У наредној глави тридесетидругој с (доцнијим) натписом *„О Србима и земљи, у којој сада наставају"* (Περὶ τῶν Σέρβλων καὶ ἧς νῦν οἰκοῦσι χώρας) пише цар Константин: „Треба знати, да Срби (Σέρβλοι) потјечу од некрштених Срба, називаних и Бијели (Ἄσπροι), који наставају онкрај Маџарске (Τουρκίας) у мјесту, што га називају Бојки (Βόϊκι). Онђе граничи и Франција, тако исто и Велика Хрватска, која је некрштена, а назива се и Бијела (Ἀσπρη). Онђе дакле и ти Срби испрва наставаху. Но кад су два брата баштинила од оца владу Србије, један од њих узевши половину народа прибјеже к Хераклију цару римскому, а тај га цар Хераклије прими и даде му за пребивалиште у темату тесалоничком мјесто Срблију (τά „Σέρβλια), које отада има тај назив. Срби се пак у римском говору називају робови, зато и *сербула* (σέρβουλα) опћена навика назива обућу ропску, а *„Цербулијанима"* (Τζερβουλιανούς) оне, који имаду јефтину и просту обућу.[1]) Тај придјевак добише Срби зато, што постадоше робовима цара римскога. Иза некога времена обузе те Србе жеља, да се поврате у постојбину, а цар их отпусти. Но кад се превезоше преко ријеке Дунава, стану се кајати и поруче цару Хераклију по стратигу, који тада управљаше Београдом (τὸ Βελέγραδον), нека би им дао другу земљу за пребивалиште. Па како бијаху у власти цара римског садашња Србија и Паганија (Неретљанска област) и земља која се зове Захумље (Ζαχούμων) и Травуња (Τερβουνία) и земља Конавлана (τῶν Καναλιτῶν), а те су земље биле опустошене од Авара (из тих наиме земаља истјераше Римљане, који сада наставају Далмацију и Драч) и цар насели те Србе у тим земљама, па бијаху поданици цару римском." Коначно још каже цар Константин у глави тридесетитрећој с (доцнијим) натписом *„О Захумљанима и земљи у којој сада наставају"* (Περὶ τῶν Ζαχλούμων καὶ ἧς νῦν οἰκοῦσι χώρας) ово: „Земљом Захумљана господоваху прије Римљани, и то Римљани, што их је из Рима преселио цар Диоклецијан, како је речено о њима и у повијести Хрвата. Под цара дакле римскога потпаде та земља Захумљана, али од

[1]) Овђе цар као да има на уму нашу ријеч *цревља*, која се и данас чује поглавито у југовападним крајевима ближе мору и у приморју (уп. Академички рјечник s. v. *Вук Караџић* s. v. *Броз Ивековић* s. v.)

Авара у рату освојена, и земља и народ њезин опустјеше сасвим. Захумљани који сада онђе наставају, јесу Срби од онога владаоца (архонта), који бјеше прибјегао к цару римскому Хераклију. Захумљани се пак зову по брду Хуму (Χλοῦμος) звану, па и другчије у нарјечју Словена значи ријеч Захумљани колико они, што су за гором (хумом).... Род антипатра и патриција Михајла сина Вишевићева (ὁ τοῦ Βουσεβούτζη), владаоца (архонта) Захумљана, потјече од оних некрштених становника (т.ј. Срба) око ријеке Висле (Βίσλας), која се мимо то зове Дицике (Διτζίκη), и насели се на ријеци (!), која се зове Захлума (Ζαχλοῦμα)".[1])

Ове вијести цара Константина Порфирогенита, по којима су Хрвати и Срби населили своја јужна историјска сједишта управо за владања цара Хераклија и баш на његов позив, дуго су времена сматране вјеродостојнима у предмњеви, да их је цар-писац црпао буди из поуздане традиције самих Хрвата и Срба, буди из некога сада нам непозната византинскога извора, који му је ласно могао да dође у Византу у руке, пaче у самом царском архиву. Стога су старији писци и почињали историју Хрвата и Срба на Балканском полуотоку с првом половицом VII. вијека вежући је уз доба цара Хераклија, а само неке потанкости биле су предметом пријепора и поводом разних теорија, а нарочито питање, гђе су се налазиле прадомовине Хрвата и Срба, које Константин означи Великом или Бијелом Хрватском и Бијелом Србијом, па вријеме, односно годину, кад их оставише на позив Хераклијев. Остављајући по страни оне писце који су просто преузимали без даљега размишљања извјештај Константинов, као примјерице *Фарлати*, показала су се код осталих у главном два смјера. Једни су писци, тако Француз *Du Fresne Du Cange* (1746), Срби *Јулинац* (1765) и *Рајић* (1793), Хрват *Mikoczi* (прије 1800) и угарски Нијемац *Engel* (1801), везали Велику Хрватску и Бијелу Србију с Хрватима и Србима уз Лабу, јер су из других података научили, да је сједило негђе у Чешкој или крај Чешке племе имена ***Хрвати***, а нешто даље око средње Лабе опет племе имена ***Срби***. Други, критичнији смјер, побијао је ове писце филолошким разлозима, показујући на разлику у језику сјеверних (полапских) и јужних (балканских) Хрвата

[1]) ***Константин*** Порф. бонско издање 140 и даље.

и Срба. То је већ први учинио Трогиранин *Lucius* (1666), а онда Дубровчанин *Banduri* (1711), Валповчанин *Катанчић* (1798), Чех *Dobrovsky* (1801) и Нијемац *Zeuss* (1837). Ови писци поставише нову теорију, по којој се прадомовина јужних Хрвата и Срба налазила даље на истоку од Лабе, упирући се код тога на Константинову земљу *Бојки* (Βοΐκι) као на Чешку (Boiohaemum) и на Багибареју као на карпатске *Бабје горе*, те на податке у Плинија и Птолемеја тобоже о Србима у Сарматији.[1]) Главни и најважнији заступник ове теорије бијеше *Шафарик* (1837), који је смјестио Велику или Бијелу Хрватску далеко на исток Чешке ближе Висли и од Кракова преко Татре до источне Галиције, а Бијелу Србију овој на сјевер и на исток од средње Лабе преко Лужице, Шлеске и Пољске до Буга, дакле даље на исток од полапских Срба. Он је изријеком учио, да су се Хрвати и Срби иселили „из источне Галиције и Владимира или из доцније Црвене Русије, а никако не из Чешке и Лужица." Константинову српску прадомовину *Бојки* поставио је у данашњу источну Галицију, гдје и данас још станује дио Малоруса с локалним именом Бојки (Бойки, sing. Бойко), а Багибареју тумачио је као Баварску, док је сам долазак Хрвата и Срба на југ стављао под крај Хераклијева владања између 630. и 640.[2]) Теорија Шафарикова, да су се Хрвати и Срби утиснули „као клин" међу раније досељене Словене те их раздвојили у данашње Словенце и Бугаре, нашла је потом и крепке потпоре у словенској филологији, нарочито у радњама *Копитара* (1836)[3]) и ученога *Миклошића*.[4])

[1]) О том *Niederle*, Слов. стар. II, 1, 250—252.

[2]) *Шафарик*, Слов. стар. II, 254—265, 406—412.

[3]) *Kopitar*, Glagolita Clozianus. Beč 1836, str. XXX. предговора): „Maioris est momenti, *antiquissimos hos Sclavos cisdanubianos*, vix non per totam Danubii dextram ripam, certe ab Aquileia Dravique et Murae et Trunae fontibus Oenique fere ostiis Pontum usque Euxinum habitantes, iam c. 610—640, si quidem narratori Constantino Porph. credimus, e regionibus sitis ultra Bajivariam *novis advenis, Chroatis et Serbis, quasi cuneo per medium adacto, fuisse diremptos*". Слично говори Копитар и у спису Pannonischer Ursprung der slavischen Liturgie (Беч 1838), 8—9.

[4]) О томе се *Миклошић* најјасније изразио у дјелу: Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen I² Beč 1879, 33—34: „Von den slavischen sprachen kennen den nasalismus das polnische mit dem kaschubischen und das polabische, ferner das *slovenische*, d. i. die sprache jener *Slaven*, welche im sechsten jahrh. am linken ufer der unteren Donau sitzend, bei Prokopios und Jornandes Σκλαβηνοί, Sclaveni hiessen: von diesen zog ein teil über die

Ауторитет цара Константина први је напао Димлер (Dümmler) (1858). Нагласивши прије свега да царево дјело, као и вас остали му књижевни рад, „носи на себи обиљежје потпуне безглавости (vollkommener Geistlosigkeit) и пукога механичкога сабирања", каже, да цар-писац није своје податке ни испитао ни разрадио у једну цјелину, већ их је нагомилао један уз другога не марећи за противурјечја у њима. Стога цар и доноси поред добрих и поузданих вијести, и непоузданих, нарочито за старије вријеме, кад је доцније настала традиција искитила прави течај догађаја. Веома је мало вјеројатно, каже Димлер, да би се Хрвати и Срби, или управо само један дио њих, пробили као непријатељи, долазећи са сјевера, кроз аварску државу, којом су без сумње морали проћи, ако су хтјели да ступе на страну Римљана, премда знамо, да је Хераклије унаточ опетованом вјероломству Хаганову, свакако желио да има с Аварима мир. Стога је много вјеројатније, да су и Хрвати и Срби, као и сва остала наоколна словенска племена, били под влашћу аварском, и само приволом својих аварских господара, слиједећи стопе Словенâ, заузели су трајно од Словенâ опустошену Далмацију и Мезију. Они су дакле исто тако непријатељски упали у земљу, као и њихови предходници Словени, па тек онда, кад је спала власт Аварâ и кад је њима послије крштења постепено обладала „блажа ћуд", придружише се византинском цару. А будући да се цар византински одрекао задаће, да опет натраг освоји Далмацију, лако је могло постати мишљење, као да ју је већ отприје препустио Хрватима и Србима за пребивалиште. Кад се онда све то заборавило, није било тешко приказати Хрвате као ослободитеље

Donau nach dem süden und erhielt da nach einem den Hunnen und den Türken verwandten volke den namen *Bulgaren,* ein anderer wanderte nach dem westen und drang in die *norischen Alpen*: die sprache dieser Slovenen, die man die *norisch-slovenische* nennen könnte, bezeichne ich als die *neuslovenische;* ein teil setzte sich in *Pannonien* fest und verbreitete sich über die Donau an den fuss der Karpaten: die sprache dieser Slovenen heisst mir *altslovenisch,* man könnte sie *pannonisch-slovenisch* nennen: ein teil endlich behielt seine sitze: die sprache dieses teils mag *dakisch-slovenisch* genannt werden." Примијетит ћу само толико, да су и Копитар и Миклошић своју теорију конструирали напамет, из главе, то јест она се не базира на историјским изворима, него је субјективна дедукција једнога филолога, учињена на основу опажања дијалеката словенских између Карпата и Егејскога мора, страном у раније, а страном у новије доба.

Далмације од насилнога господства аварскога, е би их се поставило спрам Римљана у повољније свијетло. Оваково схватање Римству оданих Хрвата могло би бити основ Константинова извјештаја и подједно тумач, зашто се он удаљио од истине. Имена хрватских вођа, што их цар-писац спомиње, без сумње су потекла из хрватске традиције, што најбоље доказује чињеница, да се међу њима налази и само народно име Хрват, онако као код Чеха Чех а код Пољака Лех. Али иначе још сматра Димлер долазак Хрвата и Срба *„другом провалом“* на Балкански полуоток послије *„прве“* провале Словенâ, и да су се они утиснули „као клин између Словена (Winden) у Корушкој и Панонији, и оних у Тракији и Мезији, раздруживши их заувијек“.[1])

Рад Димлеров настави и приведе у главном до побједе у науци *Рачки*, први пута 1864., а други 1880.[2]) Резултати његова вишегодишњега труда јесу ови. Прије свега, каже он, цар Константин разликује двије Хрватске и двије Србије, наиме једну на југу а другу на сјеверу; за разлику цар-писац зове прву напросто Хрватском, односно Србијом, с придјевом „крштена“ (βαπτισμένη), а народ Хрватима и Србима без икаква придјева, док другу назиље Бијелом Хрватском, односно Бијелом Србијом (ἡ ἄσπρη Χρωβατία, ἡ ἄσπρη Σερβλία), а народ „некрштеним“ Хрватима односно Србима (ἀβάπτιστοι Χρωβάτοι, οἱ Σέρβλοι). Само за сјеверне Хрвате цар-писац познаје још два израза, то су Вела или Велика Хрватска (ἡ μεγάλη Χρωβάτια) и Белохрвати (Βελοχρωβάτοι);[3]) Рачки држи, да је једино израз *Бијели Хрвати и Бијела Хрватска* исправан, јер се опетује и код тако званог *Нестора*[4]) и у Љетопису попа Дукљанина,[5]) док нигђе и никад нема трага „велој“ или „великој“, па „стога се назив „Вела Хрватска“ имаде одбити на невјештину цара

[1]) *Dümmler*, Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien Беч 1856 (Sitzungsberichte hist phil. Cl. XX, 357—368).

[2]) *Рачки*, Оцјена старијих извора за хрватску и српску повијест Средњега Вијека (*Књижевник* I, 1864, 36—77; Бијела Хрватска и Бијела Србија (*Рад* Југослав. акад. 52, 141—189);

[3]) Веле или Велике Србије (тобоже ἡ μεγάλη Σερβλία) и Белосрба (тобоже Βελοσέρβλοι) цар Константин не познаје.

[4]) Нестор назиље управо *јужне* Хрвате Бијелима, дакле обратно од Константина. Уп. ниже „Додатак“ овој радњи.

[5]) *Поп Дукљанин* издао Црнчић: „Croatia Alba = Хрвати Били (= бијели) стр. 17, 18, 24, 26, 36, 37, 40.

Константина".[1]) Послије тога куша Рачки да утврди положај Бијеле Хрватске и Бијеле Србије, како их је себи цар-писац замишљао око половице X. вијека, и долази до резултата, да је „Бијела Хрватска лежала за Маџарском и Бајоаријом,[2]) али Сјеверно море (или Балтичко) бјеше од ње веома удаљено; на западу била јој је Њемачка, а према истоку правцем к Дњепру бијаше печенешкој земљи на домаку у толико, да је била извржена провалама печенешких чета, као што је била извржена са запада провалама њемачких, а с југа провалама маџарских чета";[3]) Бијела Србија опет стерала се око средње Лабе и горње Висле, док се под Константиновом земљом *Боики* има разумијевати управо *Чешка* (т. ј. Boiohemium), а не, како је Шафарик учио, источна Галиција око извора Дњестра и Прута. Према томе дакле били су „Бијели Хрвати и Бијели Срби по Константиновом схваћању прави сусједи; обима бијаше заједничка шира постојбина". Испитујући још и друге историјске изворе, да одговори на питање, да ли је цар-писац био добро обавијештен о положају Бијеле Хрватске и Бијеле Србије, Рачки долази до даљега закључка, да су одиста „у IX. и X. стољећу становала два племена словенска под осебним именом Срба и Хрвата од Сале и Лабе до извора Висле и Дњестра, и то тако, да су Срби заузимали јужни дио Словеније (Sclavonia, Vineda-Land, Vindland), која се између Сале и Лабе и Одре простирала, наиме поглавито земљу између Сале и Лабе, Хрвати пако горња порјечја Лабе и Висле до извора Дњестра и до горја, која Полабје и Повисље дијеле од Подунавља. Племе српско стерало се главном силом до граница Бојохема, док и у сјевероисточном дијелу Бојохема бијаше Хрвата па изван Бојохема још у порјечју горње Висле. У велике се дакле и кроз поменуте споменике потврђује вијест Константинова, да је у X. стољећу било Срба и Хрвата „код Франака" (πρὸς Φραγγίαν) и то „онкрај Баварске" (ἐκεῖθεν Βαγι-

[1]) *Рад* 52, 142, наиме на филолошку невјештину цареву, будући да је „помијешао двије по гласу једнаке али по коријену и значењу сасма различите ријечи *бијели* и *вели*, те је према првој превео „Βελοχρωβάτοι ἤγουν ἄσπροι Χρωβάτοι", према другој „ἡ μεγάλη Χρωβατία".

[2]) То јест Баварском која се тада пружала све до угарске границе а коју су тада писали и сами Нијемци поред *Baioaria* још и *Bagoarii* (народ), што се грчки изражавало у писму и изговору Βαγοαρία, Βαγοάρια, Βαγοβάρια, Βαγιβάρια или Βαγιβαρεία (*Рад* 52,. 147.)

[3]) *Рад* 52, 148.

βαρείας), затим „онкрај Маџарске“ (ἐκεῖθεν Τουρκίας) и „Маџарима код планина“ (πρὸς τὰ ὄρη τοῖς Τούρκοις). „У том, рекао бих, каже Рачки, превари се Константин, да су Срби становали „у земљи Бојки“ (εἰς τὸν Βοΐκι τόπον) разумијевајући овђе „Boihin“ (т. ј. Чешку), док су они, колико се из споменика разабрати може, само допирали до „Бојки“ т. ј. били погранични сусједи тој земљи, а Хрвати бијаху и житељи њезини у сјевероисточном јој дијелу. Ова се уосталом помутња даде испричати тим, што Константин није доста оштро разликовао ова два сусједна словенска племена. И то се потврдило, да су Хрвати „Бојохема“ као што и остала словенска племена те земље, за доба Константинова признавали врховну власт цара Отона,[1]) као и то, „да су и ти Хрвати (а тако исто и Срби) за цара Константина, то јест према половици X. вијека, још „некрштени“ (ἀβάπτιστοι) били [2])“ Кад све ове податке узмемемо заједно, долазимо до закључка, каже Рачки, *„да је Константин под именом Бијелих Хрвата и Бијелих Срба разумијевао чешке Хрвате и полабске Србе, и да је себи помишљао Бијелу Хрватску и Бијелу Србију у Полабју, то јест за горама до којих су Маџари становали, или за Маџарском, надаље за Баговарцом* (Баварском) *и близу Франције“*,[3]) Али између сјеверних Бијелих Хрвата и Бијелих Срба и јужних, нема никакове ближе везе, јер су језично били сасвим различити, наиме још у VII. вијеку припадаху они сјеверни западној грани словенској, а јужни југоисточној, баш тако како нам то несумњиво доказују језични споменици њихови X. вијека; поред тога сјеверни Хрвати и Срби нијесу могуће прије VI. вијека још ни допрли до Лабе, дакле и није још ни могло да буде Бијеле Хрватске и Бијеле Србије. Сама сличност имена не доказује ништа, јер нам је познато више словенских племена истога имена на југу, западу и истоку и у доцније доба, тако Драговићи, Кривићи, Бодрици, Дуљеби и други. Стога „нема данас више никаке сумње, да су полабски Срби IX. и X. вијека по повијести и народности прави правцати пређи данашњих лужичких Срба“, а тако и полабски, повислански и закарпатски Хрвати дио Чеха, Пољака, односно Руса, па зато кад цар-писац тврди, да јужни Хрвати и Срби

[1]) о. с. 163.
[2]) о. с. 172.
[3]) ididem.

полазе од Бијелих или некрштених Хрвата, односно Бијелих Срба, онда се то „има сматрати пуком комбинацијом његовом, на коју бијаше по свој прилици истовјетношћу имена заведен".[1])

И у питању доласка Хрвата и Срба на југ, цар Константин непоуздан је извор и веома наиван причалац, јер кад би они своје јужне земље запосјели приволом и на позив цара Хераклија, морали би прије свега, сишавши преко Карпата из своје полабске прадомовине, уништити моћ Авара од Карпата до Саве, а о тим борбама не само да иначе ништа не знамо, него је насупрот познато, да се у тим крајевима Авари одржаше још пуна два вијека све до Карла Великога (почетком IX. вијека). „Из свега тога закључујем, каже Рачки, да као што бијаше Константин зло обавијештен о племенској истовјетности јужних Хрвата и Срба с Бијелим Хрватима и Србима, тако бијаше зло обавијештен и о томе, да су се Хрвати и Срби тек за Хераклија иселили из Бијеле Хрватске и Бијеле Србије, и да су Бијела Хрватска и Бијела Србија (у смислу Константинову) биле прадомовином јужних Хрвата и Срба све до првих десетина VII. стољећа".[2]) *За расеобу Словена на југу дакле, главни су извор други споменици, из којих излази њихово постепено раширење кроз VI. вијек и почетком VII. до пада аварске моћи под Бизантом,* а „ти подаци говоре против тврдње Константинове" и показују, да се *„запосједнућем западнога дијела Балканскога полуотока по Хрватима и Србима доврши у велике сеоба словенских племена, која је до двјеста година трајала, а које су окрајци досегли Лабу, Јадранско море и грчке земље".*[3]) Из тога само собом слиједи, „да непосредна прадомовина Хрватима и Србима, из које су се они доселили на Балкански полуоток, не могаше бити средње и горње Полабље, које су прво заузимали у X. стољећу Константинови Бијели Срби, а друго дјеломице његови Бијели Хрвати, јер су ове земље непосредно иза германских заузела словенска племена западне гране", него је *прадомовина њихова била она закарпатска земља, из које се они спустише у доње Подунавље, одакле се потом раширише по земљама Балканскога полуотока.*[4])

[1]) о. с. 172—180.
[2]) о. с. 183.
[3]) о. с. 187.
[4]) о. с. 188—189.

Некако у исто вријеме издао је и млади руски университетски апсолвент *Грот* своју радњу о животу и раду цара Константина Порфирогенита, а с нарочитим обзиром на његове податке о историји Срба и Хрвата.[1]) Грот се напосе забавио питањем о прадомовини Хрвата и Срба и њиховим доласком на југ и устаде на обрану царева ауторитета против Димлера и Рачкога,[2]) којима се још 1873. придружио и доцнији харковски професор Бугарин *Дринов*.[3]) Понајприје истиче Грот, да се Константин *могао* служити причањем самих Хрвата и Срба, који су тада (у X. вијеку) још увијек *могли* подржавати извјесних веза са својим сјеверним једноплеменицима и у битности *могли* имати доста јасна запамћења о догађајима, што се збише пред триста година, а онда се цар *могао* послужити и разним документима из царскога архива, који су *могли* садржавати и неких опћенитих података о доласку Хрвата и Срба на југ, те коначно и извјештајима о савременом стању оних удаљених сјеверних страна, у којима су некоћ пребивали Хрвати и Срби. На тај начин *била би* главна грађа царева писмени извјештаји, које је он *могао* допунити с оним, што је знао и слушао с разних страна о оним некадањим хрватско-српским земљама. Потом тумачи Грот познате Константинове податке о Бијелој Хрватској и о Бијелој Србији тако, да се Бијела Хрватска има тражити у данашњој Чешкој, Моравској и Галицији, а Бијела Србија њој на сјеверу и истоку у Пољској, Шлеској и Лужицама, дакле у оним крајевима, у којима нам је и из других извора зајамчено име хрватско и српско. Филолошку потешкоћу Грот рјешава тако, да ставља прадомовину оних Хрвата и Срба, који се доселише на југ, више на исток у данашњу Пољску и источну Галицију, наиме у опсег југоисточне словенске језичне скупине, а онда каже, да су у оно древно доба словенски језици, будући потекли из једнога опћега прајезика, били много ближе један другоме, него ли доцније. Управо на повислански крај упућује нас Константинов податак, да су Бијели Хрвати и Бијели Срби били

[1]) Гротъ, Извѣстія Константина Багрянороднаго о Сербахъ и Хорватахъ Петроград 1880. Ову радњу наградио је историчко-филолошки факултет царскога университета у Петрограду г. 1876. златном медаљом.

[2]) Поглавито против његове „Оцјене" (Књижевник 1864).

[3]) *Дриновъ*, Заселеніе Балканскаго полуострова Славянами. Москва 1873, 124 130, 145.

некрштени, а још више, што је хумски кнез Михајло вукао своје кољено од некрштених Срба на Висли, а то да је без сумње и историјски исправна виjест. Долазак Хрвата и борбе њихове с Аварима за Далмацију ставља међу године 635. и 640., а у споразуму с царем Хераклијем, али, ма да за то нема потврде у другим изворима, Грот је налази у мирним односима између царства и Хрвата послије заузећа Далмације кроз готово пуна два вијека. Дошли су на југ не преко средишта аварскога у Панонији, него или источније кроз данашњу источну Угарску, или западније ближе Баварској. Тако дакле Гроту „има у сваком случају извјештај царев историјски основ".[1]) Уз Грота пристаде и његов руски рецезент *Флоринскиј*, а како је тада већ изишла друга радња Рачкова, узе он и њу у обзир.[2]) Флоринскиј је у главном опетовао Гротове мисли, разрадивши их мјестимице још и неким ранијим Шафариковим, али и неким својим смјелим комбинацијама.[3]) Но Гроту и Флоринскому одговори Рачки, показивши на недостатке њихових мисли, које да су заправо тек низ субјективних коњектура без ослона у изворима, и гомила смјелих тврдња[4]).

Доскора стече Рачки снажну потпору у *Јагићу*, који знатно употпуни његове историјске резултате, а нарочито филолошким разлозима, *оборивши у првом реду темељито теорију Копитар-Миклошићеву о „хрватско-српском клину" у првотној словенској језичној цјелини од Алпа и Карпата до Егејскога и од Јадранскога до Црнога мора*.[5]) Његови су резултати ови. Они који се поводе за Константовим причањем, замућеним баснама, griјеше, кад узимају, да су Хрвати и Срби својом сеобом пореметили етничко и језично јединство раније досељених Словена; напротив, Хрвати и Срби судјеловали су у оној великој словенској сеоби, која потраја кроз VI. вијек, па се истом заврши почетком VII. вијека. *Оба посебна*

[1]) *Гротъ* о. с. 58—85.

[2]) *Флоринскій*, Константинъ Порф. какъ писатель о Южныхъ Славянахъ передъ судомъ новѣйшей критики (*Журналъ* министр. нар. просв. 213, Петроград 1881, 139—170; 215, 300—322).

[3]) Нарочито уп. Журнал 215, 310—322.

[4]) *Рачки*, К. Грот и Т. Флоринскиј о Константину Багренородному (Рад 59, Загреб 1881, 201—218).

[5]) *Јагић*, Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen (*Archiv* XVII, 1895, 47—87). Уп. и *Облак*, Eine Bemerkung zur ältesten südslavischen Geschichte (*Archiv* XVIII, 1896, 228—234).

имена, хрватско и српско, појавила су се из општенитије словенске етничке ознаке тек доцније и само постепено, поставши кристализационим точкама политичке моћи и не садржавајући — бар у почетку — етничких супротивштина ни између себе, ни спрам општенитијега словенскога назива. Али све да издвојимо Хрвате и Србе, што не би исправно било, Словени сами ни тада још несастављаху етничку или језичну цјелину. Било је доста увјета, да се створи јединствен књижевни језик у оном низу великом сродношћу спојених и постепено распоређених диалеката, само да је ишао таком јединству на руку политичко вјерски живот. Узајамни пак сношај југословенских језика показује, да нема и никад није било између хрватско-српских и словеначких диалеката с једне, а бугарских с друге стране таке оштре преграде, да бисмо по њој смјели закључити на расцјеп старије словеначко бугарске цјелине, произведеним туђим „клином" у смислу Копитар Миклошићева мишљења. Баш обратно, ми налазимо толико сасвим природних прелаза на обим странама данас и у старије вријеме, да се с филолошкога гледишта може само казати: хрватско-српски језик није међу словеначки и бугарски доцније придошли страни елеменат удаљена постања, већ он ствара од давнине с њима органичку цјелину. За хрватско-српски, особито за западни му дио, словеначки се језик веже како гласовним тако и формалним особинама, као што се гласовне особине хрватско-српскога, особито у источној му области, огледају у бугарском, и то управо у западном дијелу овога. Међу собом крајњи се дијелови (словеначки и бугарски) ове цјелине веома разликују и имају веома мало додирних точака, много мање него што их имају заједничких с првим сусједима с обје стране.

О постанку Константинове приче о досељењу Хрвата и Срба, коју он свакако није измислио, износи Јагић ово мишљење: „Пошто су заузели Словени Далмацију, у далматинским су градовима дуже времена имали Византинци својих намјесника. Они су, или један од њих, ступили пригодице у тјешње односе с којим од одлучнијих Хрвата, можда и од владарске крви, а тај им је причао о постанку њихове власти. Дуже од простога народа памте владалачке и одличније породице предања о својем подријетлу, паче још их воле и искитити. И тако се могло десити, да је таки један Хрват причао

Византинцу, да су Хрвати подријетлом из сјеверних крајева, а то је била истинита успомена, јер су сви „Словени" (дакле с њима и хрватско племе) дошли с европскога сјевероистока испреко Дунава, гдје је, разумије се све било „велико". Сазнавши то, Константин Порфирогенит покушао је онда, да ове нејасне успомене доведе у склад са својим историјским знањем, како је већ умио и знао. Исто је тако било и са Србима, стога су *Велика некрштена Бијела Хрватска и паралелна Бијела Србија пуста царева маштанија* (Phantasieland), којих у VII. вијеку уопће нити је било, нити је могло да буде. Текар на југу постала су Хрватска и Србија, а растављати Хрвате и Србе прије VII. вијека у двије велике цјелине, прави је анахронизам, јер то је истом последица доцнијега историјскога развоја".

Резултате Рачкога и Јагића прихвати потом највећи број научењака не само словенских, него и страних, тако у првом реду *Јиречек*, *Смичиклас*, *Крек*, *Маретић*, *Кос*, *Ковачевић-Јовановић*, *Pernice* и *Станојевић*; *оно је данас уопће доминантно у науци*. Ипак су потом неки научењаци изнијели о доласку Хрвата и Срба на основу казивања цара Константина и неких својих особитих назора, а на ове ваља нам се сада осврнути.

По постанку треба у првом реду изнијети оно, што је о том написао енглески Византинолог *Bury*[1]) „Говорио сам о Хрватима — каже он — као о непобитно словенском народу, а то је опћено призната наука. Ја пак мислим, да то није посве исправан назор. Прије X. вијека створила се легенда, да су Хрвати у своју нову постојбину дошли из Бијеле Хрватске под вођством пет браће: Клукаса, Лобела, Косенцеса, Мухла, Хробата и двију сестара Буге и Туге. Та хрватска легенда има јаку породичну сличност с бугарском легендом о Кробату (или Кубрату) и његових пет синова, па ја мислим, да једва смијемо оклијевати, а да не узмемо, да је Кробат и Хробат исти преисторички херос хунскога народа, којему су припадала различна близу сродна племена Бугара, Котригура и Оногундура. Ако је тај назор истинит, онда име *Croatia*, није словенско, и одиста још се и није дало вјероватно протумачити као словенско. У другу руку, хунско или бугарско

[1]) *Bury*, A history of the later roman empire from Arcadius to Irene (395—800). Vol. II. London 1889, 275—276.

име доводи нас до занимљивога закључка, да је уређење (establishment) хрватских Словена као независне државе у Далмацији потјецало од истих увјета, који су довели до оснивања краљевства бугарских Словена у Мезији. *Словени у Хрватској били су очевидно свладани од једнога бугарског народа, баш као што су Словени у Мезији били свладани од једнога бугарскога народа.* Али кад се десило оно првашње свладање, то се не да одредити. Не чини се вјеројатно, да су хунски Хрвати уједаред провалили у Далмацију у VII. вијеку и свладали Словене, који су се прошлих стотину година онде били населили. Такав би догађај био оставио ма какву одређену успомену, и ту би ваљада било настало хрватско краљевство, којим би владали владари с хунским именима, умјесто да се у њем бане готово независни жупани Ми стога морамо узети, да су у Далмацију за владања Хераклијева провалили хрватски Словени, а не хрватски Хуни, т. ј. Словени, који су били много година прије свладани од Бугара негђе на сјеверу Дунава, те су већ били усисали (absorbed) индивидуалност и карактер својих савладача. Турански Хробат или Кробат би у легенди удружен са словенским именима Буга и Туга, јад и жалост. Ја још додајем, да ту теорију потврђује несловенско име хрватскога владара *boanos* (βοάνος), *бан*, који нас снажно подсјећа на аварскога Бајана и на Бајана или Батонијана, који је по бугарској легенди један од синова Кробатових."

Ову неодрживу теорију, која губи сваку вјеројатност испред утврђене чињенице, да је Хрватâ било не само на југу, него још и на западу међу Чесима, Полабским Словенима и Пољацима, па на истоку међу Русима, дакле у таквим крајевима, гђе се није знало ни за име бугарскому кану Куврату, напустио је мучке сам *Bury*, кад се напосе забавио радом цара Константина Порфирогенита.[1] У тој је веома важној радњи *Bury* прије свега утврдио, да су главе 29., 31 до 36. царева дјела написане око 948. до 949., а глава 30., дакле баш она која нас сада највише занима, *накнадно*, нешто послије 950., а разликује сè од свих осталих у дјелу нарочито својим уводним ријечима; потом је *Bury* утврдио још и то, да се цар-писац поред неких писмених врела, што су му била при

[1] *Bury*, The treatice De adm. imp. *Byzantinische Zeitschrift* XV, 1906, 517—577 и хрватски пријевод проф. Лохмера у загребачком „*Вјеснику* кр. зем. архива" X, 1908, 91—144).

руци, послужио поглавито *усменим врелима*. Онда каже: „Видјели смо, да су подаци о Хрватима, Србима и тако даље (глава 31—36.) тијесно везани уз податке о далматинским градовима у глави 29., и да су морали бити састављени отприлике у исто вријеме. Може се доказати, да је *информација овђе потекла из словенских врела*, али природно мјесто гђе се дало стећи таково знање била је *Далмација*, и једва ћемо имати криво, ако закључимо, да је *она била онђе сабрана управо на цареву заповијед.* Јагић се дотакнуо тога питања и мислио је, да је можда који стратиг Далмације „ступио пригодице у тјешње осносе с којим од одличнијих Хрвата, можда и од владарске крви, који му је причао о постанку њихове власти"[1].) Ово је право признање хрватскога извора, али ја нагињем мишљењу, да добивање оваке информације није била ствар случаја. На своја словенска врела цар једном нарочито подсјећа. У својој биљешци о Мартину из Франачке припови једа он, како „сами Хрвати кажу, да је чинио разна чудеса" (λέγουσιν οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι θαύματα ἱκανὰ ποιῆσαι). По овоме можемо закључити, да *цијело извјешће о миролубивој политици Хрвата потјече из хрватских врела*, а држим, да се не може ни најмање посумњати о томе, да *подаци Константинови, у колико се тичу улоге Хераклијеве у старијој хрватској историји* (а која је дала толико повода модерним истраживачима за препирање), *репродуцирају хрватску традицију.* Овђе имамо хрватску и српску реконструнцију њихове сопствене историје, а традиција је отпочела с владањем Хераклијевим... У старијим грчким изворима, колико нам се учуваше, нема никаква спомена о Хрватима и Србима VII. вијека, а ова чињеница потврђује — на што нас још и вас смисао контекста принуђава вјеровати — да имамо посла управо са словенском традицијом. *Ова је традиција у више него једном погледу неточна,* што се даде и доказати, *али има историјски основ.* Словенска се окупација Босне, Далмације и Србије згодила прије Хераклијева владања и проведена је силом, а не судјеловањем царске владе. Али Константинови подаци, ма да неисправно приказују догађаје, показују без сумње, да се Хераклије на више или мање сдлучан начин бавио словенским питањем. Ситуација сама од себе говори за то. Хераклије је нашао Словене у посједу сјеверозападнога Илирика; он их није могао истјерати из њега; према томе

[1]) *Јагић,* Archiv XVII, 359.

он је уредио њихов положај: *они су признали формални ауторитет царства и постали су „покорни поданици“* (δουλικῶς ὑποτεταγμένοι). У овој је традицији неисправно приказивање значаја и датума „заузећа земље“ тијесно скопчано с даљим неисправним приказивањем, које састоји у необазирању на чињеницу, да су словенски досељеници били у оно доба под врховним господством Авара. Сва се пустошења приписују Аварима, и кад су земље опустјеле, појаве се изненада Хрвати, Срби и њихови другови „у психолошком моменту“, као да су пали с неба. Овђе долазим к неисторијској традицији, која је у очитом протусловљу с очевидним лингвистичким фактима, да су се *Хрвати и Срби селили на југ из земаља, које су на сјеверу Угарске.* Јагић је вјешто поставио историјска факта у њихово право свијетло, али морам побијати његову критику о поступку цара Константина. Сигурно је јасно, да *сеоба ових Словена бијаше њихов сопствени изум, дио њихове реконструкције њихове старије историје.* Бијела Србија и Бијела Хрватска су, каже Јагић, *„ein Phantasieland“*, али је била *фантазија Словена, а не цара или Грка,* која је код тога радила. Ако су Словени, како су сами приповиједали, примили земље од цара, а да их прије није било на позорници, они су одмах морали наићи на питање, а одакле су они дошли? Постојање „хрватских“ и „српских“ племена на сјеверу, дало је мотив за одговор. *Овђе имамо посла не с комбинацијом грчкога писца, него са словенском конструкцијом прошлости.* Па имао се овај изум првобитно приписати било Хрватима било Србима, други су их слиједили. Словенско се подријетло показује не само опћенитим размаТрањем, него нарочито тиме, што се спомињу пет браће и двије сестре у вези с том тобожњом сеобом. Нема доказа, да се паралелизам на који се Јагић позива, између српских и хрватских дијелова, има приписати Константинову умовању. Он је био нужна посљедица тога, што су ови народи прихватили сличну теорију. Нити има који доказ, да је означење Захумљана, Требињана и т. д. као српских, било посљедица пишчеве логике, који је — полазећи од политички опредијељене Хрватске — све остале Словене препорних крајева дозначио српској етнографској сфери. Прије има се закључити, да је теорија о сеоби настала у Хрватској, и пошто није било разлога да се изуми Бијело Захумље и т. д., да су Захумљани и други, који нијесу

припадали Хрватској, били релеговани у Бијелу Србију. Све што знамо о Константинову поступку из осталога дијела његова дјела показује нам, да он није ни најмање нагињао тому, да се упушта у онакове спекулативне комбинације, којима су се подавали стари грчки етнографи попут Позејдонија. *Он је једноставно сабрао и поредао информацију.* И већи дио своје информације у овим главама добио је он по свој прилици од Словена Далмације".

Још прије ових оштроумних закључака Bury-јевих, а ти су већим дијелом без сумње сасвим исправни, изнио је неке осебујне „комбинације", које овђе наводим само зато, да ми радња буде потпунија, пољски публициста *Boguslawski.*[1]) Он држи, да је цар Константин Порф. замијенио византинскога цара Хераклија из VII. вијека с римским *Херкулијем* III. вијека, то јест са сувладаром Диоклецијановим *Максимијаном,* који је имао придјев *Herculius*, онако као што је Диоклецијан имао *Jovius*. Максимијан — Хераклије населио је *Карпе* (тобоже *Калипиде* у Херодотовој Скитији) „у горњу Панонију т. ј. у данашњу Хрватску, а облик Карпиди (Κάρπιδες) код Ефора (грчкога писца из IV. вијека прије Христа), да је „по суфиксу и коријену сасвим идентичан са средовјечним обликом имена Χρωβάτοι, *Charvati*, *Chorvati*, то јест: *Карпи и Хрвати једно су исто*. Србе опет идентификује Богуславски са Сарматима, а исто су тако она два сарматска краља, *Беука и Бабај* што их наводи *Јорданис,* заправо она два брата, што их тобоже цар Константин спомиње код доласка Срба на Југ. *Карпи и Сармати „донијеше у Илирик штокавски језик, а тај се отада узе мијешати са старијим језиком Илирика с чакавштином"*. Разумије се, ове су „комбинације" једино зване да озбиљном раденику зачине тешки посао безазленом шалом, а иначе су без икакве вриједности, бар у науци.[2])

[1]) *Boguslawski,* Poczatki Chorwacji illiryjskej. Krakov 1893; Historya Slowian Vol. II. Krakov 1899, 43—78; Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven. Berlin 1902, 77—80.

[2]) О раду Богуславскога написао је његов земљак проф. А. Брикнер (Brückner) у Јагићевом Архиву XXII, 1900, 243, међу осталим и ове згодне ретке: „Mit merkwürdigem Geschick hat der Verfasser alle kursierenden falschen Etymologien aufgeklaubt und darauf seine Phantasien gestützt.... Er hat einige Gedanken, die des Reizes einer originellen Dummheit nicht entbehren".

Од мишљења Рачкова и Гротова знатно се удаљио хрватски научењак *Клаић.*[1]) Споменувши узмак Авара под Византом (626) и оснутак велике Самове словенске државе, „која је обухватала читаву данашњу Чешку, Мораву, велик дио Халича и велик дио данашњих алпинских земаља (нарочито Штајерску, Корушку и Крањску), наставља: „како се та огромна држава звала, није забиљежено; но није невјеројатно, да се по најпознатијем и најхрабријем племену прозвала *Велика* или *Бијела* (т. ј. слободна, од Авара ослобођена) *Хрватска.* Узмак Авара пред Цариградом год. 626. и оснутак велике словенске државе (Бијеле Хрватске) по краљу Саму год. 627., дође у добар час цару Хераклију, да ослободи римску покрајину Далмацију, а можда и Панонију од власти Авара и њима покорних Словена. Он стаде уговарати с најмоћнијим пуком у држави Самовој, с Хрватима, који су се одликовали својим војним уређењем, и понуди им, да могу из своје досадање домовине на сјеверу ићи на југ, пак тамо на име византинскога царства отети Аварима покрајину Далмацију, а можда и Панонију, те се у њима настанити и бранити их од даљих нападаја барбарских народа. ***Позвани дакле од византинскога цара, дигло се између год. 627. и 640. у Великој или Бијелој Хрватској седам или осам племена племенитих Хрвата, те су с оружјем у руци ударили према Балканском полуотоку.*** Свако је племе имало свога кнеза или кнегињу. Прича се, да је хрватски пук водило пет браће и двије сестре; браћа су се звали Клукас, Лобел, Косењец, Мухло и Хрват, а сестре њихове Тута и Буга. Свако је од њих водило по једно племе. Не може се ни нагађати, куд је хрватски пук пролазио из Бијеле Хрватске у Далмацију, но ипак није двојбе, да си је прокрчио пут кроз покрајину Панонију. Дошавши напокон у Далмацију, започеше хрватска племена крваву борбу с досадањим господарима њезиним: с Аварима и њима покорним Славенима. Рат трајаше више годииа. На посљетку претегоше Хрвати; они свладаше Аваре и покорне им Славене, те загосподоваше читавом Далмацијом. Од тога часа остала је стара римска покрајина Далмација у власти племенитих Хрвата .. Примјер Хрвата потакнуо је још други славенски пук на сјеверу, да

[1]) *Клаић,* Повијест Хрвата. Vol. I. Загреб 1899, 30—31. Уп. и његову расправу: Хрватска племена од XII. до XVI. стољећа *(Рад* југослав. акад. 130, 1897, 11—16).

се пресели на Балкански полуоток. Били су то Хрватима по крви и језику најсроднији, и тек случајно по имену различни Срби, који су и на сјеверу наставали тик уз Хрвате у земљи Бојки (Бојки је још и данас име источно — галичких Малоруса)". Сада наводи *Клаић* дословце оно што каже цар Константин о доласку Срба на југ и свршава: „Тако се Срби настанише у земљама, што су биле између Хрватске и потоње Бугарске".

Ма да Клаић изријеком не каже на којим разлозима оснива своју теорију, ипак је сигурно, да се они имаду поглавито тражити прво у чињеници, што је племена имена Хрват било код свих словенских народа,[1]) и друго, што се у старој јужној хрватској држави јавља битна разлика у социалном и правном обзиру између слободних или племенитих Хрвата (дакле „освајача") и неслободних кметова (наиме покорених Авара и Словена.[2]) Но ови разлози још нијесу по-

[1]) Тако каже *Клаић* у радњи: Хрвати и Хрватска. I. Име Хрват у хисторији славенских народа. Загреб 1890 (из „Вијенца") као закључну мисао ово: „Ако је име Хрват у X. стољећу било тако раширено, да га је било готово у сваком словенском народу, није ли оно можда *прије* X. стољећа било још више познато и разграњено? Није ли можда име Хрват било некад *генетично*" (стр. 65). У другом дијелу ове студије с натписом: Велика или Бијела Хрватска (*Вијенац* 1891, 620—623) закључује *Клаић*, споменувши сва њему позната казивања о Хрватској као прадомовини Словена, од Нестора до XVI. вијека, да су „Словени имали засебно име за своју прадомовину, и да су је нарочито звали *Хрвати* (= Хрватска). А да су је тако звали судимо најприје по томе, што неки љетописци изријеком прадомовину словенску зову Хрватском, а онда, што је име *Хрвати* као племенско још у X. вијеку живјело код свих словенских племена". Али будући да је у XII. вијеку „кад су први љетописци чули и биљежили ту народну предају, име *Хрвати* било већ давно изгинуло код сјеверних и источних Словена (Чеха и Руса), пошто се у њих посљедњи пут спомиње на концу X. стољећа, па тражећи потом љетописци ту Хрватску (Хрвате), ту прадомовину словенску, нису је могли наћи ни на сјеверу (код Чеха и Пољака) ни на истоку (код Руса), пошто је тамо већ давно име *Хрвати* изгинуло — стали су је онда тражити на југу, код оних Хрвата, у оној Хрватској, која је једина сачувала старо име прадомовине словенске". Но код тога се не ради о *словенској традицији*, него управо о личним комбинацијама писмених и књижевних људи, како ћемо видјети у „Додатку" овом чланку, па тако све ово Клаићево комбиновање губи свако значење, а поготово у тумачењу Константина Порф.

[2]) У већ поменутој радњи: *Хрватска племена*, каже *Клаић* овако: „Ако је између добитника Хрвата и покорених Словена (Авара и уопће старијих житеља) у Далмацији иза некога времена престала свака разлика у етнографском погледу, остала је *битна разлика у социјалном и правном*

добни, да нас увјере о исправности горе изнесеног мишљења о Самовој Великој Хрватској и о подјармљењу раније насељених Словена и Авара, односно о поузданости Константинова извјештаја. Подаци наиме што их имамо о краљу Саму и о саставу и границама његове државе толико су оскудни, да методички није допуштено правити тако далекосежних и позитивних закључака,[1]) а поред тога веома је загонетно, зашто да најпознатије, најхрабрије и најмоћније племе у Самовој држави, дакле господујући слој и језгра житељства, оставља (па макар и дјеломице) своју државу на позив туђега владара и полази у тежак бој да себи стече нову домовину. Коначно таковој се комбинацији снажно опиру већ наведени лингвистички разлози, а ти се никако не смију муком мимоићи,[2])

обзиру. Житељство се у некадањој Далмацији а садањој Хрватској (без приморских градова Далмације) *одслије* лучило стално на два поглавита разреда: а) на слободне или *племените Хрвате* (властелу, бољаре у других словенских народа, Chroatorum nobiles), који су подијељени у племена и разасути по читавој земљи, имали сву власт у рукама и држали сву или бар највећи дио земље; и б) на неслободне људе или *кметове* (servi, ancillae), који су живјели на племенштинама племенитих Хрвата, тамо земљу обрађивали те се с њоме продавали и поклањали" (стр. 15-16).

[1]) О краљу Саму уп. *Фредегар* (живио око 658.), Chronicon (ed. Krusch у Mon. Germ. hist. Scriptores rerum Meroving. II, 144—145, 154, 155, 158. То је главни (и једини извор). Од литературе *Нодило,* Хисторија Средњега Вијека III, 341—346; *Goll,* Samo uud die Karantanischen Slawen (Mitteilungen des Institutes f. öster. Geschichtsforschung XI, 443—446; *Nemeček,* Das Reich des Slawenfürsten Samo (Jahresbericht der deutschen Landesoberrealschule in Mähr. Ostrau 1905/6; *Novotny,* České déjiny I, 1, Праг 1912, 207—226; *Hauptmann,* Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrh. bis zur Mitte des neunten (Mitteilungen d. Inst. f. öster. G. F. XXXVI, 1915, 245—259. О Саму каже Чех *Немечек* (o. c. XIV): „Es gab auch in Böhmen kein „Reich" Samos, wir kennen Samo nur als Häuptling eines einzelnen an den Grenzen des fränkischen Reiches angesiedelten slawischen Stammes oder eines Bundes benachbarter Stämme im Kampfe gegen die Avaren. Die Fabel vom Reiche Samos entstand einerseits durch einen Irrtum Fredegars und durch die gefälschte und unverlässige Conversio Carant. et Bagoar., anderer seits durch die unkritischen, die wirtschaftsgeographischen und socialen Verhältnisse Böhmens im VII. Jahrh. nicht berücksichtigenden Anschaungen Pelzels (1775) und Palacky's (1830)". Професор прашкога университета *Novotny* каже за Немечкову радњу, да је „slušná, ač nékdy ukvapená práce" (o. c. I, 1, 208), дакле „пристојна, премда мјестимице пренагљена", али иначе и *сам* се Novotny *у томе* слаже с Немечком (o. c. 215—216).

[2]) Тек је *лична комбинација* Томе архиђакона сплитскога из XIII. вијека, кад каже: „Permixti ergo sunt populi isti (t. j. *indigenae* u septem

док је свагђе у Европи од IX. до XII вијека било „племића господара“ и „кметова“, не само код Германа, него и код Срба, Чеха, Пољака и Руса, дакле је то опћена, а не тек изнимна појава у Хрватској.[1])

Управо овај последњи појав бјеше разлогом, да је пољски социолог *Gumplowicz* изнио посебну теорију о доласку Хрвата и Срба.[2]) Полазећи са становишта, да се свагђе и вазда у свим државама образовао од једнога туђинског и ратничког елемента господујући слој, који је себи буди на овај, буди на онај начин умио покорити урођено житељство и потом вршити у запосједнутој земљи племићка права, надаље, да се „никад нијесу селили читави народи, него само војне дружине (Kriegerscharen)“, Гумпловић прихваћа у главном извјештај Константинов као поуздан, и што се тиче времена (год. 635.), и позива Хераклијева и закарпатскога подријетла Хрвата и Срба, само су њему ови *Хрвати пословењени Готи, који су по пропасти остроготске државе* (376) *доспјели у данашњу Галицију и ондје обладали Словенима*. Као доказ служи му додуше „из доцнијега времена,“ како сам признаје, гробни натпис пољскога краља Болеслава Храброга (992. до 1025.) „*Gothorum et Polonorum rex*“, и чињеница, да *Тома* архиђакон сплитски Хрвате више пута називље „*Croati vel Gothi*“; за Србе додуше нема ни такових података, али *он их уза све то просто идентифицира с лужичким Србима и прогласује „старином Готима“*. Други му је доказ „егзистенција старога племства“ код Хрвата и Срба, нарочито како га приказује *Законик цара Душана* (1349—1354.) Да се оваким лабавим доказима не да одржати „готска“ теорија Гумпловићева, није нужно напосе још истакнути;[3]) исто је тако и његов „социолошки закон“ о

vel octo tribus *nobilium* de *Polonia)* et facti sunt gens una, vita moribus consimiles, unius *loquele*“ (ed. *Rački* 26.)

[1]) Теорију Клаићеву забацују *Погодинъ* (о. с. 72, биљ. 2: „Теорія Клaича вся виситъ въ воздуху“), *Niederle* (о. с. II, 259—260) и *Novotny* о. с. 215. биљ. 2.

[2]) *Gumplovicz*, Allgemeines Staatsrecht. Jnnsbruck 1907, 527—554 (Anhang D. „Die Staatengründungen der Serben und Kroaten“, прештампан из часописа *Politisch-anthropologsche Revue* 1903, 779 и даље, а пријевод чланка: Chorwaci i Serbowie. Варшава 1902.).

[3]) О Томиним Готима уп. мој *Приручник* извора хрватске хисторије; I, Загреб 1914, 144 и моју Geschichte der Kroaten I, Zagreb 1917, 229.

племству, као о безизнимном потомству освајача, претјерана наука, а за рјешење нашега питања сасвим без значења.

Мало потом узе опет у обрану ауторитет Константинов Хрват *Нодило.*[1]) Расправљајући о сеоби Хрвата и Срба, коју ставља између 635. и 640., каже: „За сеобу Хрвата и Срба, таман у вријеме цара Хераклија, ми немамо него једног свједока Константина Порфирогенита, који пише на три вијека иза тога догађаја. Али је он у овоме нама поуздан казивач, па ма колико био размак његових биљежака. Шта се код Порфирогенита наших ствари тиче, извјештај му је посве различите вриједности; површно је и неисправно причање о Диоклецијану и о пропасти Салоне, док је *приповиједање о доласку Хрвата и Срба и о областима, што их они запремише, по великој прилици највише поцрпано из званичних архива, или по самом цару-писцу или по компилаторима у његовој служби.* У појединости иде се ту потанко, а и мјесна имена су точна, гђе текста не изопачи непажња преписача. Кад под очи скупимо свеколико што Порфирогенит каже за Хрвате, Србе и Романе, слика му је у цијелости према истини. Вјеродостојност ни мало не смета природно уплетање по гђекоје вулгарне етимологије, што је увијек слаба страна у старијих аутора. Доиста, споредна су ствар његове грешке код извођења некојих ријечи из грчкога, латинскога и славенскога језика Честе му омашке у филологији не шкоде нипошто повјесној грађи. А јест главно нешто друго. *Порфирогенитово приповиједање о сеоби, док стоји у складу с приликама оног доба, дотле се ни у чем не коси с потоњим догађајима. Кад се узму за досељење задње године Хераклијеве, византска се хисторија и прије и послије тога склапа сасма логично.*" Осврнувши се потом на те догађаје, а нарочито на побуну Бугара под Кубратом против Авара (око 635.), Нодило наставља: „Да цар Хераклије царству у помоћ, или „на послух", позва Хрвате и Србе, кано гостове и савезнике, то више пута вели Порфирогенит, а ми правога разлога и немамо, да ово тврђење побијемо, што се саме суштине тиче. Био је већ давни обичај код римских царева, кад би их притисла невоља уступати Германима час једну, час другу област, у име дара с драге воље, придржавајући себи суверенско врховно право, и ако понајвише то у теорији... По Порфирогениту таман

[1]) *Нодило* Хисторија Средњега вијека, III, Загреб 1905, 433—445.

овакови бијаху Хрвати и Срби, дозвани испреко Истра у крајеве илирске и мезијске високом заповијеђу императора Хераклија. Ово схваћање цара-писца из X. вијека забацују многи новији писци, особито нашинци. По њихову мишљењу хрватска и српска сеоба слиједила је у више наврата, од којих би био посљедњи онај за вријеме Хераклија... При том кретању није у старих писаца никакова спомена о имену Хрвата и Срба. Ове нигдје ни чути ни видјети! Истом њих износи, како рекосмо, Константин Порфирогенит, за Хераклијеве владавине, бесједећи дуго о њима, но поближе не казујући године њихова сељења. Биљежи ипак мјеста, одакле они дођоше. По њему Хрвати иселише из првашње им домовине онамо од Багибареје (Бајуварије) и Туркије (угарске Пановије), Франачкој у близини. Постоји та прадомовина свеједнако у вријеме Порфирогенита, који њу зове „некрштеном“, „Бијелом“ и „Великом Хрватском“. Критика, почевши са Шафариком, најволи је тражити иза Карпата у источној страни данашње Галиције. По царскоме писцу некрштени Хрвати бијаху сусједи некрштеним Србима, насељени такођер тамо од угарске Панoније, а исто близу Франачке, у земљи званој Боики, друкчије „Бијела“ Србија. Ми ли се уопће, да је „Бојки“ оно, што сада Бојки, малоруско племе до горњег Дњестра. Мнијење је настрано, које у Константинову Βόϊκι τόπος види *Boiohaemum*, па у данашњој Чешкој тражи дашто још западнију постојбину Хрвата. Међу Славенима стародревно је чини се, име „Хрват“ како гођ и име „Срб“ или „Србаљ“, а Константин гријеши, док по своју та имена тумачи. Нити славистика није таман на чисто, или барем није сложна о значењу ових двају имена. Из двоумица не извлачи се. Него хисторија може донекуд да објасни оно што Константин приповиједа о роду Хрвата и Срба и о мјестима из којих изиђоше. Регби, да *Хрвате и Србе треба метнути у Русе, то јест у источну велику грану славенскога свијета.*“ Ову „антску“ теорију доказује Нодило тиме, што су Анти по Јорданису допирали до Дњестра, „дакле држе земљу иза сјеверо-источних Карпата, гђе се нагађа највјеројатније, да пребиваху Константинови Бијели Хрвати и Бијели Срби, „надаље што Анта не покорише Авари, већ их само понегђе нападоше, што *Нестор* изријеком спомиње међу руским племенима „Бијеле Хрвате“ и коначно, што се „јоште данас за чудо у нас држи доказ о сродности једног дијела нашег народа

с народом руским. Чакавци на јадранским отоцима имају у свом говору нагласак векикоруски, покрај и других сличности у језику. Изван данашње Русије није наћи Славена, који би у акцентуацији и у ђечему другом били на Великорусе наличнији од чакаваца... Осим што на отоцима, чути је и по нашем приморју ослабљену чакавштину, која пред штокавштином свеједнако танча и узмиче, а без сумње, судећи по неким јој траговима, стерала се у старо доба на далеко у западноме дијелу народа. Није наше испитивати појаву штокавштине и чакавштине, што ли је ту ново, што ли од старине; овђе тек биљежимо ово, да су *чакавци по акценту једни те исти са сјеверним огранком Руса. Искључимо ли сродно јединство, ова сличност бива неразрјешива загонетка. Та чињеница значи за нас, да су давни Хрвати, исто као и Великоруси били антскога подријетла*". А што се име хрватско спомиње још и код других Словена, тумачи Нодило, да „оно ваљда долази из исте Велике Бијеле Хрватске, што се таман налази на крајној антској граници и јака је". Уосталом „оба имена, Хрвати и Срби, казасмо, да су прадавна у Славенима, те су ваљда баш ради тога сада мало јасна значења, па као древна имена, могоше приањати тим лакше за неке дијелове у обију великих славенских грана. Тако налазимо и Срба међу Славенима западним у саској Лужици, премда их говор лучи од антсих источних Срба, који су можда најближи били у роду с потоњим Малорусима". На питање, којим су путем Хрвати и Срби дошли на Балкански полуоток, одговара Нодило: „На ово помучно је дати одговора, пошто о томе нигђе нема ни најтање биљешке. Отвара нам се голо нагађање према тадашњим приликама у политичкоме свијету. Да су Хрвати, па одмах иза њих и Срби, рупили кроз сред аварске Пононије, није ни мислити. Били би онда прије Карла Великога развалили Аварију. У ово доба стоји Аварија ушанчена у својим тврдим хрингима, а и друмове по Сријему држи чврсто. Иако аварској широкој области попустише крајње греде, згради средина стоји, као и прије, нерасклимана у Панонији и оближњем дијелу Норика. Даклем Хрвати и Срби никако не прегазише Панонију. Него је нека прилика, да се они за јужни свој поход окористише расцјепом Авара и Бугара, па ваљда и оснутком Самонове словенске државе. Аварима бијаху поломљена оба крила изван Паноније, источно и западно, те су

Хрвати могли олако да siђу Панонији са лијеве стране, допуштењем, а зар и припомоћу Самона. За њима Срби, или што је вјеројатније, по њихову положају више к истоку, спустише се к Дунаву низ источне Карпате, с привољењем бугарскога поглавице Куврата, кивна на Аваре". Коначно каже Нодило о Константинових хрватских пет браће и двије сестре: „Очевидно народна је ово традиција, која бојадише својим шарама и коју грчки писац прими од самих Хрвата. Али свуда у свакога народа бива, да пучко потоње предање хисторији слабо одговара. Кнежевска породица од петоро браће и двије сестре спада у голу приповијест, ваљда по јуначкој пјесми, што су о доласку Хрвата онда још гудјеле хрватске гусле." Преузео сам наумице нешто подробније мишљење најоштроумнијега бранитеља цара Константина, али и оно морамо отклонити, јер је у суштини основано на домишљавању без довољна основа у изворима, паче мјестимице је и у противурјечју с онима што их имамо, док му је филолошка страна, наиме „антско" подријетло Хрвата и Срба сасвим погрјешна.

Управо наопаким је путем пошао Хрват *Павић*, у својој одбрани цара Константина.[1]) Полазећи с претјерана становишта, да текст царева дјела, „како је нама учуван, није такав изашао из царева пера, него је такав тек постао, пошто се дајбуди два и по стољећа мијењао, исправљао, надопуњивао, те из овако мијењаних, исправљаних и надопуњиваних егземплара рђаво преписивао", узе га „сређивати" на осебујни начин, дописавши сам из своје главе грчким језиком — а то је без сумње уникум на свијету — читаве партије, из којих онда излази, да *није никад било Велике Хрватске, већ само некрштене Хрватске, онкрај Турције* (Мацарске), *а уз њу велика некрштена Сорабија, док је Бијела или крштена Хрватска била на југу између Купе и Цетине, али бијеле Србије није уопће било.*[2]) Бијели или крштени Хрвати, а тако и крштени Срби, дошли су само дјеломично на позив цара Хераклија у

[1]) *Павић*, Цара Константина VII. Порфирогенита De administrando imperio главе 29—36. Загреб 1906; ново издање Загреб 1909; треће издање с натписом: Постаје Гундулићева Османа и глава 29—36 у Порфирогенитовој De adm. imp. Zagreb 1913. (Ту је писац хтио да сабере обје своје теорије, које бијаху животни му рад).

[2]) Ово је мјесто Павић „средио" овако: Ἰστέον ὅτι οἱ Σέρβλοι ἀπὸ τῶν ἀβαπτίστων Σορβίων κατάγονται κατοικούντων ἐκεῖθεν τοῦ παρ' αὐτῶν Βοϊκ τόπου ἐπονομαζομένου, ἐν οἷς ἐστὶ ἡ μεγάλη Σορβία καὶ πλησιάζει ἡ Χρωβατία

Далмацију из земље онкрај *Бабљих гора на Купи*, то јест из *Карантаније*, док су други остали у тој земљи, подложни Францији и њезином владару Отону I. Ови крштени Хрвати и Срби од лозе су некрштених Хрвата и Срба на сјеверу иза Туркије, а доселише се некоћ оданле у Карантанију.

Међутум издао је руски Нијемац *Westberg* важну студију о путопису жидова Ибрахим ибн-Јакуба по словенској земљи год. 965, а написаном на арапском језику.[1]) Резултати његови јесу, да су *Константинова Бијела или Велика Хрватска данашња Чешка и Моравска са сјевероугарском Словачком, а Вијела Србија Галиција и мала Пољска т. ј. врелиште Дњестра и Висле;* Бијела Хрватска покорила се врховној власти цара Отона I. год 950, а владао је њоме тада чешки кнез Болеслав I. (935—967). Резултате Вестбергове допунио је потом и Нијемац *Marquart*, упозоривши нарочито још и на извјештај арапскога писца Масудија (из X. вијека).[2]) Поглавито под дојмом ових резултата изрече *Niederle* — прихваћајући иначе у свему резултате Рачкога и Јагића — мишљење слично *Беријеву*, а то се може и прихватити, наиме, да *закарпатска Велика или Бијела Хрватска и Бијела Србија нијесу измишљотине и комбинација* („Phantasieland") *цара Константина, него да су те земље, а нарочито (Бијела) Хрватска без сумње постојале, понајпаче хрватско племе у њој, некоћ јединствено и јако, а то се онда расели и стопи с другим разним словенским племенима очувавши још неко вријеме своје старо име.* Подаци Константинови дакле одјек су традиције

ἡ ἀβάπτιστος = Ваља знати, да Срблји потјечу од некрштених Сораба што наставају онкрај земље, коју зову Бојићима, гђе је Велика Сорабија и граничи с њоме Хрватска некрштена. Уп. Прво издање стр. 41 и 58. У другом издању „поправио је" Павић ово мјесто овако: Ὅτι οἱ δὲ Σέρβλοι, οἱ εἰς τὰ Δαλματίας νῦν κατοικοῦντες, μέρος ἀπὸ τῶν ἀβαπτίστων Σέρβλων κατάγονται, κατοικούντων ἐκεῖθεν τοῦ παρ' αὐτῶν Βόϊκι τόπου ἐπονομαζομένου, ἐν οἷς ἐστι ἡ μεγάλη Σερβλία καὶ πλησιάζει ὁμοίως ἡ Χρωβατία ἡ ἀβάπτιστος = И Срблји што данас наставају у Далмацији, од лозе су некрштених Србаља, који наставају иза земље, коју они зову (Βόϊκι) Бојићима, тамо у крајевима гђе је велика Србија и у сусједству Хрватска некрштена (о. с. 29 и 44).

[1]) *Westberg*, Ibrahim's-Ibn-Jakubs Reisebericht über die Slawenlande aus dem Jahre 965. (Записки импер. акад. наукъ. VIII. Série. По истор. филол. отд. III, 4), нарочито гл. стр. 97.—101 о Бијелој Хрватској.

[2]) *Marquart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903, 95—160.

Хрвата и Срба, односно доказ, да су они још у X. вијеку памтили некадању своју прадомовину, ма да су је оставили најкасније почетком V. вијека.[1])

Овај приказ мишљења разних научењака о извјештају цара Константина Порфирогенита показује у првом реду, колики интерес влада у науци за почетке историје Хрвата и Срба, али и то, да је помањкање директних и поузданих извора из времена цара Фоке, Хераклија и првих му насљедника главни разлог, што се извјештај цара-писца не може прихватити као чист и бистар извор.

Коначно сматрам да не ће баш бити на одмет, ако у засебном „Додатку" овој радњи проговорим и о подунавској прадомовини Хрвата, или — другим ријечима — о словенству древних Илира.

---

[1]) *Niederle* o. c. II, 1, 261—280. Тако суди и *Novotny* o. c. I. 1, 232—233.

ДОДАТАК.

Идеја словенске прадомовине у Подунављу
(Биологија приче о Чеху, Леху и Меху).

Како је познато, компаративна је филологија већ давно утврдила, да су Словени с Индима, Иранима (или заједно с Аријцима), Јерменима и Балтима („satem скупина"), те Грцима, Италицима, Трачанима, Илирима, Келтима и Германима („kentum скупина") у тијесном језичном и племенском сродству, што нас нужно упућује на њихово заједничко подријетло од једнога прајезика, односно пранарода, то јест од такозваних *Индоевропљана* (Аријаца). Питање, гдје нам ваља тражити постојбину тога пранарода, веома је често расправљано, но уза све то није до данас дошло до опћено прихваћена резултата. Ипак чини се као да још највише има за себе мишљење, основано на филолошким, археолошким и антрополошким критеријима, а према којима бијеше индоевропска прадомовина отприлике у *сјеверном дијелу средње Европе*, укључивши амо данашњу Данску и Јужну Скандинавију.[1]) Сигурно је само толико, да су Индоевропљани у заједници живјели још у неолитско доба (или млађе камено доба), а то значи, да је индоевропски пра-

[1]) Други опет мисле, да се колијевка Индоевропљана налазила негђе у средњој Азији, у данашњем Туркестану или у Арменији; послије много вијекова, кад се племенско а потом и језично аријско јединство растурило, стадоше се житељи тога краја расељавати, и то тако, да је само једна грана, наиме индијска, пошла на југоисток, а све остале на запад, изузев иранску, односно јерменску, које су остале у прадомовини. Но сеоба се ова није нагло вршила, већ полако кроз више стољећа, тако да су неки сусједи остали кроз дуље времена заједно. Трећи опет траже прадомовину Индоевропљана у источној Европи уз Црно Море и у средњем Подунављу. Разумије се, све су то мање или више оштроумна нагађања; до позитивна и потпуно прихватљива резултата наука још није дошла, а слабо је вјеројатно, да ће икад и доћи.

народ *тада* (око трећега тисућљета прије Христа), стајао на размјерно доста високом степену културе. Расељавање његово, и с тиме у непосредној вези стојећи постанак појединих народа, збио се зацијело најкасније у прво вријеме брончанога доба, али *зашто и како*, тога проблема наука није ријешила.[1])

За најстарије сједиште што су га Словени као засебни народ запремали, можемо великом вјеројатношћу узети оне плодне средњоевропске крајеве, који се налазе између ријекâ Висле, Дњепра, Десне, Западне Двине и Карпата.[2]) Туде су им били сусједи са запада *Германи*, на сјеверу *Балти* (Литавци, Лети и Пруси,) на сјеверо-истоку *Чуди* (Фини), на југоистоку у црноморским степама *Ирани* (Скити), а на југу у Карпатима *Трачани*. Још у тој се земљи, по разликама које се јављаху међу њима па све јаче истицаху, Словени подијелише на три засебне гране: *западну* (Чеси са Словацима, Пољаци, Лужички Срби и Полапски Словени), *источну* (Руси и Украјинци) и *јужну* (Словенци, Хрвати, Срби и доцнији Бугари), већ према томе, гдје је која од њих сједила. Ове су разлике могле настати под утицајем оних истих фактора, који су по мишљењу филолога разлогом, да се и некадање индоевропско језично јединство растурило, а то су: *диферен-*

[1]) О Индоевропљанима и њиховој прадомовини, упореди резултате како су их сабрали *Kretschmer,* Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen 1896; *Schrader,* Sprachvergleichung und Urgeschichte. 2 vol. Jena 1906—1907³; *Schrader,* Die Indogermanen. Leipzig 1920²; *Hirt,* Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur. I. II. Strassburg 1905—1907; *Feist,* Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen. Leipzig 1913; *Ed. Meyer*, Geschichte des Altertums. I. 1. Stuttgart 1913³, 846-895. Французи и Енглези много су се мање бавили овим питањем.

[2]) О том *Niederle*, Слов. стар. I. 1, 4 и даље, онда V. (= Život starych Slovanu I, 1), 37—52 и његов чланак: Nové theorije o pravlasti slovanské (Česky časopis historicky XXI, 1915, 1—11). Пољак *Rostafinski* (O pierwotnych siedzibach i gospodarstvie Slowian, у зборнику *Rozpravi акад.* Краков 1908), а по њему *Peisker* („The expansion of the Slavs" у дјелу *The Cambridge medieval history* II. Cambridge 1913, 418 и даље) држе, да се првобитна европска постојбина Словена има тражити *унутар појаса граба* (carpinus betulus), али *изван појаса букве* (fagus sylvatica), ариша (larix Europaea) и *тиса* (taxus baccata), а то значи искључиво *унутар поријечја средњега Дњепра*. Према томе била би најстарија постојбина Словена мочварно *Полесје* (Полѣсье) којим протјече ријека Припет, а слична троукуту чији врхови стоје отприлике на оним точкама, гђе су данас градови Брест-Литовск, Мохилев и Кијев. Неоснованост овога мишљења показао је *Niederle,* Слов. стар. V, 37 и даље.

цијација дијалеката унутарњим развојем говора услијед трајних локалних учинака, нарочито физиолошких;[1]) друго: *мјесна изолација* која омогућује развитак нових облика и ријечи, и треће: *асимилација* туђих елемената, у првом реду покорених пражитеља, како нам то још у историјско доба видљиво показује постанак романских језика из латинскога.[2])

Модерној је историјској и филолошкој науци потпуно успјело доказати, да древни *Илири* у Панонији и Далмацији, то јест најстарије нам познато пражитељство на доцнијој хрватској и српској земљи, нема ништа заједничко с нашим народом, или другим ријечима, да *древни Илири нијесу били наши праоци*. Међутим овако није се вазда мислило, паче тврдња о јужној прадомовини свих Словена уопће, а навлаш о аутохтонству Хрвата и Срба и њихово идентификовање с Илирима (и Панонима), сеже постањем својим далеко унатраг. Први је пута налазимо изријеком убиљежену у руском љетопису XII. вијека, познатом по имену монаха *Нестора*.[3])

[1]) „Es ist gewiss – каже *Jagić* — dass schon in der vorgeschichtichen Zeit der slavichen Sprache, wo man von einer Ursprache zu reden pflegt, nicht unbedeutende dialektische Abweichungen vorhanden waren. Eine urslavische einheitliche dialektlose Sprache hat es nicht gegeben (*Archiv* XXII, 33 чланак: Eine einheitliche slavische Ursprache).

[2]) *Hirt* (Die Verwandtschaftsverhältnisse der Indogermanen, у *Indogerm. Forschungen* IV, 1894, 43) каже веома лијепо: „Die grossen Dialektgruppen der indogerm. Sprache der indogerm. Eroberer auf fremdsprächige unterworfene Bevölkerung und dem Einfluss dieser Sprache auf die Kinder".

[3]) Ову кронику данас Руси обично зову Начальная лѣтопись. О њо има овелика литература, а поглавите и признате резултате посабрао је *Ключевскій* (Курсъ русской исторій I.[4] Москва 1911, 80—114). Он држи да је Начальная лѣтопись, та база читаве старије руске историје до XIV. вијека, заправо *зборник* разноврснога историјскога материјала, у којем су заједно написани поједини кратки записи и опширнија причања о појединим догађајима, а *написана од разних аутора*. Јасно се даду расповнати три разне скупине: прву чини старо доба (а у њој је и податак о подунавској прадомовини Словена), од створења свијета до 1055.; друга је уметнуто причање о крштењу Руса (986—988), написано негђе почетком XII. вијека а трећа кијевско-печерски љетопис, који је отклај XI. и почетком XII. вијека одиста водио и написао *Нестор*, монах печерски, како каже стара традиција (забиљежена 1228), а коју не можемо ничим побити. Несторов дио прекида се годином 1110., а држи се да је и сам умр'о нешто послије 1114. Према томе пада Несторова редакција овога најстаријега словенскога љетописа безувјетно најдоцније у почетак XII. вијека.

Причајући како су послије опћега потопа Ноемови синови раздијелили Земљу, каже љетописац, да су Јафета запале међу осталим „Македонија, Далмација, Илирик и Словени“, а кад се пригодом градње вавилонскога „ступа до небеса“ народи разиђоше по божјој одредби широм свијета „са 72 језика“, наставља љетописац овако: „Послије многих времена сједоше Словени око Дунава, онђе гђе су сада Угарска и Бугарска, и разиђоше се по земљи, прозвавши се својим именима, већ према мјестима гђе су сјели. Они који сједоше око ријеке Мораве прозваше се *Моравци*, а други дадоше себи име Чеси; још су Словени *Бијели Хрвати*, *Срби* и *Корутанци*“.[1]) Кад су *Власи*[2]) „навалили на Словене око Дунава, и кад су сјели међу њих и узели им чинити насиља, ови Словени одоше (из подунавске прадомовине) и сједоше уз Вислу и прозваше се Љахи (Ляхове), од којих се једни прозваше *Пољани*, а други *Љахи*, *Љутићи* и *Мазовшани* или Поморани“. Потом набраја љетописац Словене уз Дњепар, Припетј, Двину, Десну и око Иљменскога језера и града Новгрода, наиме *Пољане*, *Древљане*, *Дреговиће*, *Полочане* и *Сјеверане*, и каже, да се „тако разишао словенски народ“.[3]) Нешто ниже и опет се љетописац навраћа на данашње јужнословенске земље говорећи о апостолима св. Андронику и св. Павлу: „И тако је учитељ словенскога народа, Андроник апостол, дошао у Моравску, гђе је и апостол Павао учио; туде је наиме Илирик, у који је дошао апостол Павао, и онђе бјеше прво (насеље) Словена“.[4]) Све су нам ове ријечи јасно сведочанство, да је древни љето-

[1]) „А се ти же Словѣни: Хорвате Бѣлий и Серебъ и Хорутане“. Лѣтописъ по лаврентіевскому списку (издање руске археограф. комисије). Петроград 1897[3], 5.

[2]) Љетописац имао је без сумње на уму *Римљане*. На Келте није нипошто дозвољено помишљати (како то чини *Шафарик*, Слов. стар I[2], Праг 1862, 257 и даље) већ стога, што се туде не ради о каковој прастарој словенској традицији, него о љетопишчевој књижевној комбинацији. Уп. *Niederle* o. c. I, 1. 141—141; I, 2. 317—318.

[3]) „(и) тако разидеся Словѣньский языкъ“ l. c.

[4]) „Тѣмже Словѣньску языку учитель есть Аньдроникъ апостолъ, въ Моравы бо ходілъ: и апостолъ Павелъ училъ ту; ту бо есть Илюрикъ (егоже доходилъ апостолъ Павелъ, ту бо бѣша Словене первое)“ o. c. 27—28. Говорећи о досељењу Мађара, каже љетописац и опет: „Сѣдяху до ту преже Словѣни и Волохове прияша землю Словеньску; посемь же подъяша Вольхи и наслѣдиша землю (ту) и сѣдоша съ Словѣны, покоривше я подъ ся (и) оттоле прозвася земля Угорьска“ o. c. 24.

писац руски, најкасније почетком XII. вијека, држао, да су не само Јужни, него и Сјеверни Словени (Чеси, Пољаци, Руси) потекли из средњега и доњега Подунавља, то јест да су се доселили с југа на сјевер. Од тога времена даље веома се често сусрећемо с овим мишљењем у разних словенских љетописаца и историка, а има и данас писаца, који се не знаду ослободити ове бајке. Поносећи се наиме старином од пуних осам вијекова, ово је мишљење од стољећа до стољећа и од писца до писца сасвим природно стицало све то дотјеранију форму и пунији садржај. Већ први посљедник Несторов, пољски љетописац, краковски надбискуп *Кадлубек* († 1223) пише, да су Панонија (Угарска) и Бугарска прадомовина Словена.[1]) Познањски пак бискуп *Богухвал* († 1253) изријеком каже овако: „Стоји уписано у *прастарим књигама*, да је Панонија мајка и колијевка свих словенских народа.... У тим дакле Панонијама родише се три брата, синови Пана [сина Јанова а унука Јафетова], кнеза Панољанâ, од којих се прворођени зваше *Лех*, други *Рус* а трећи *Чех*. И ова три брата, пошто се умножа њихов род и њихов народ, посједоше три краљевства (државе): љешко (Пољску), рутенско (Русију) и чешко, па их и сада држе“.[2]) Стари чешки љетописци опет, тако звана *Далимилова* римована кроника, написана између 1282. и 1314., па *Пулкавина* кроника од 1374., знаду, да се *Чех*, праотац чешкога народа и оснивач чешке државе, доселио с југа из земље именом *Хрвати*. Далимилова кроника наиме почиње причањем, како се људи раселише и доселише из Азије у Европу. Пошто је љетописац испричао, како се Грци настанише на Балканском полуотоку, спомиње и сеобу Словена у Европу; Словени — или како их Далимилова кроника зове *Србове* (Срби) — настанише се на Балканском полуотоку, и то уз море, па се онда разгранише све до Рима. Потом каже Далимилова кроника овако: „*У српском језику* (народу) има

[1]) Уп. *Niederle* o. c. I, 1, 7.

[2]) *Bielowski,* Mon. hist Poloniae II. 468: „Scribitur in *vetustissimis codicibus,* quod Pannonia sit mater et origo omnium Sclavonicarum nationum, Ex his itaque Pannoniis *tres fratres* filii Pan (sc. a Jano, nepote Japhet), principis Pannoniorum, nati fuere, quorum primogenitus *Lech,* alter *Rus*, tertium *Czech* nomina habuerunt. Et hi tres haec tria regna Lechitarum, Ruthenorum et Czechorum, qui et Bohemi, ex se et ex sua gente multiplicati possederunt in praesenti possident". Уп. и *Klaić,* Slike iz slavenske povijesti. Zagreb 1903, 6—7.

земља, која се зове *Хрвати*.[1]) У тој земљи бијаше неки лех (племић), кому надјенуше име *Чех*. Он уби човјека, па због тога изгуби своју дједину. Нато остави са шест браће и њиховом бројном чељади земљу *Хрвати*, пак се одсели. Путујући (на сјевер) од шуме до шуме, дође коначно до планине *Ржип* (у данашњој Чешкој) и настани се тамо са својим народом".[2]) *Пулкава* опет прича 1374. о подријетлу Словена овако: „Словени потјечу као и други народи из равнице Сенаарске (у Азији). Прошавши Калдејом дођоше у земљу гђе сада обитавају Грци, па прешавши преко једнога морскога тијесна код Цариграда, населише ове земље: Бугарску, Русију, Србију, Далмацију, Хрватску, Босну, Корушку, Истру и Крањску, те их још и данас држе. Коначно нашао се у *Хрватској* неки човјек именом *Чех*, који убивши некога хрватскога великаша, остави с браћом и дружином домовину (т. ј. Хрватску) и пође да потражи нову постојбину, у којој би могао сигурно живјети. Чех пређе Дунав, дође у Чешку и насели се испод планине Ржип. Његов брат именом *Лех*, који бијаше с њиме пошао, опет пређе Сњежне Алпе (Alpes Nivium), које луче Чешку од Пољске, па угледавши пространу равницу све до мора (Балтичкога), насели се у њој и напучи је са својим народом".[3])

Ето, овако гласе најстарије вијести у Руса, Пољака и Чеха о прадомовини словенској. Данас не сумња више нитко у науци, да су ове тврдње прешле управо путем литературе из Нестора у поједине пољске и чешке љетописце, а тако исто ни о томе, да Несторово, односно Кадлубеково и Богухвалово, па Далимилово и Пулкавино причање није нипошто одјек каке старе *народне словенске традиције*, него управо лична комбинација појединих аутора, показујући очито, како је један хтио другога да наткрили измишљеном прецизношчу и детаљима.[4])

Како се ово књижевно причање, прелазећи временом из једнога писца у другога усавршавало, најбоље нам показује писање ученога Пољака, каноника *Длугоша (Dlugosz)*, који

[1]) V srbském jazyku jest zemé, ježto Charvaty jest jmé."

[2]) *Fontes* rerum Bohemicarum III, 6. *Клаић*, о. с. 7.

[3]) *Dobner*, Mon. hist. Boem. Ш, 72—73. *Клаић* о. с. 7—8.

[4]) Уп. о том разлагање *Niederlovo* о. с. I, 7 и даље; онда гл. *Novotny* Ceské dejiny I, 1, 229 и даље те *Багалѣй* Русская исторія I. Москва 1914, 122—124.

је умро 1480. Он прича овако: Кад су се народи растурили, дошли су Словени у Европу, и то у Панонију, а онда су напунили још и Бугарску, Србију, Босну, Хрватску, Далмацију, Илирију, Корутанску и друге земље из Јадранско, Јонско и Егејско море Далмација, Србија, Славонија, Хрватска и Босна припадаху браћи Леху и Меху, синовима Јановима. Браћа пребиваху на граду Псару на високој хридини, коју је оптицала ријека именом Хуј; овај град више не постоји (наиме XV. вијеку), али се по рушевинама разбире некадања његова величина, док му је село Псари, које се „и данас" налази испод градских рушевина, учувало име [1]) Хтијући се уклонити размирицама те су све то више маха узимале међу Словенима, браћа Лех и Мех оставе са својим породицама и благом несрећну домовину и град Псари, и одселе на сјевер, гдје су основали чешку и пољску државу; иза њих пође и трећи брат Рус и основа Русију.[2])

Два деценија послије Длугоша посвети тој ствари пажњу своју други пољски кронист, краковски каноник *Матија Мјеховски* (Matthias Miechovius), чије дјело сеже до год. 1506. Он каже: „Пољаци потјечу од Словена, Словени пак од *Јавана*[3]) сина Јафетова... Словени дођоше мало послије Грка у западне земље (у Европу) и запремише Србију, Далмацију, Мезију, Бугарску, Босну, Хрватску, Славонију и Панонију.[4]) Бијаху међу њима *кнезови* Лех и Чех, унуци Јаванови по лози Хелисиновој.[5]) Они су са својим народом владали у Хрватској

[1]) У Хрватској спомиње се у XIII. и XIV. вијеку земљишњи посјед *Псарјево* у жупанији загребачкој (и данас још два села, Горње и Доње Псарјево, у котару и жупи Св. Иван Зелина) и то као *„terra Pzer"* (1222, *Smičiklas,* Cod. dipl. III, 219), *„terra inferior Pezerie"* (1333. Смичиклас: Cod. dipl. X. 119), *„terra Pezeria"* (1352: o. c. XII, 141), *„possessio Pezaar"* (1357: o. c. XII, 409), али то нема никакве везе с оним легендарним градом Псаром, док ријеци имена Хуј (!) уопће нема трага на читавом југословенском територију. Што неки хоће да локализују Псар на једно брдо код мјеста Крапине у Хрватској, само је комбинација према ономе, што ћемо још даље чути. Уп. *Клаић,* Крапински градови и предаја о њима (*Вјесник* хрв. археол. друштва X. 1908—1909, 4).

[2]) *Dlugosz,* Historia Polonica (ed. Przezdziecki) I (Opera omnia X). Краков 1873, 1—2. *Клаић,* Слике 8

[3]) Досада се обично писало *Јан.*

[4]) Под Панонијом очито разумијева се Угарска XVI. вијека (прије Мохача).

[5]) Хулиса, син Јаванов (Јанов), гл. ниже.

и Славонији, које одваја брза и плаха ријека *Круаа*,[1]) а имали су краљевску пријестолницу на граду и у селу *Псари*. Село Псари стоји још и данас уз ријеку Крупу, те имаде много поданика и кметова словенскога језика; град пак разваљен је и виде му се још само рушевине и темељи. Кад се народ у Далмацији, Хрватској и Славонији тако јако умножао, да више није имао довољно мјеста у тим земљама, родише се размирице међу браћом и рођацима. Не хтијући тога гледати, дигоше се поменути кнезови Лех и Чех, пак скупивши своје ствари и дружину, одоше на запад да потраже нову постојбину".[2])

Из Длугоша и Матије Мјеховскога преузе ову бајку чешки љетописац *Vaclav Hájek* († 1553), али је — разумије се — попут својих предходника и сам много тога додао буди из своје главе, буди по причању других тобожњих познавача ствари. Хајекова причa гласи: „Кад је било послије потопа читавога свијета и кад се Господ удостојао да се сјети свога слуге Ноема и његових синова Сема, Кама и Јафета, *читамо у књигама о створењу свијета*, да је Јафет имао сина *Јавана* који је родио Хелису и браћу његову. И потом пошао је тај Јаван с Хелисом сином својим и с другим синовима према *земљама поноћним* (сјеверним), наиме према Илирику, те се настанио крај мора, које би од тога Јавана прозвано Јонитским (= Јонским). Жидови наиме зову грчки народ, који је потекао од Јавана, именом Јавани. Од Хелисе пак, сина Јаванова, а унука Јафетова, праунука Ноемова, произашли су *Словаци* (= Словени), а ти су тих Грка заузели западне земље, као Словинску (= Славонија), Рацку (= Србија), Хрватску, Бугарску, Босанску, Влашку, Руску и Московску, које су земље између истока сунца и поноћи (сјевера). И пошто су кроз дуго вријеме туде обитавали, постали су народ велик и бројан, пак су те крајеве и земље, навластито Далматинску, Хрватску и Словинску тако густо напучили народом, да су им биле тијесне за пребивање. Због тога избиле су међу њима многе размирице и невоље, паче међу њиховим великашима и кне-

[1]) То је оно исто, што је код Длугоша Хуј. Форма Крупа — име које се иначе често понавља на југословенској територији — само је прелаз на *Крапина*, то јест на последњу, јасну локализацију, што је било и тенденција развитка ове легенде од XIII. вијека даље.

[2]) *Matthias de Miechow*, Tractatus de duabus Sarmatiis (ed. *Pistorius*, Polon. hist corp. I. 122). *Клаић*, Slike 8—9.

зовима дошло је и до борбе и убијства, а то зато, јер је сваки себи присвајао баштине, оранице и пашњаке, хтијући их имати за своје уживање. Некоји пак кроничани, вјере достојни мужеви, као *Филип Калимах*[1]) и магистер *Матија Мјеховски*, и други, поцрпавши то марљиво из *старих кроника*, пишу, да су у извјесно доба у тој земљи *Хрватској* била два рођена брата, два кнеза, од којих је једному било име *Чех*, а другоме *Лех*. Лех је имао своју столицу на граду званом *Крапина*[2]), који стоји све до данас. Старији пак брат *Чех* имао је своје сједиште на граду званом *Псари*, над брзим потоком, који се зове *Крупа*.[3]) Тај је град доцније развалио неки Хрош од породице далматинских кнезова.[4]) Али село (веc) Псари, које је под њим било, настањено је све до данас; од нетом поменутога града опет преостали су само темељи и развалине. Та пак браћа Чех и Лех, гледајући толики неред, размирице и убијства међу рођацима због међа и баштина, па да би се ријешили свих тих кавга и крвопролића, и уступили све те земље другима, споразумјеше се међу собом, да ће одавле отићи у земље поноћне (= сјеверне) са својим женама, дјецом, пријатељима и рођацима с коњима, стоком и са свом опремом што су је имали. Скупише дакле своју родбину и њезине службенике, па посједавши на коње, мазге и магарце, јашили су и ишли од шуме до шуме. Било их је око шест стотина душа на броју, а међу њима у средини кнезови Чех и Лех на красним коњима. Пред њима носили су жуту заставу, а на њој бијели штит, а у штиту црнога орла.... За њима пак јашили су у тој чети грофови и господа из хрватске земље". Коначно Хајек још прича, како је један од насљедника кнеза Чеха, по имену кнез Крок, године 683. у новој домовини својој, сазидао град и прозвао га *Псар* на успомену свога прародитеља Чеха и његове столице у прадомовини Хрватској. Тај

[1]) Заправо *Длугош*, чије је причање преузео Талијанац *Callimachus Experiens*, или боље *Filip Buonaccorsi* † 1496. Уп. *Клаић*, Слике 9.

[2]) То је први пута, што је легенда *јасно локализована у Крапину*. Крапина спомиње се као мјесто (locus) у Хрватској, у загорској жупанији, од 1193 даље. Као град (castrum) спомиње се од XIII. вијека даље. О том уп. *Клаић*, Крапински градови 1. с.

[3]) То је преписано из старијих предложака, и то из Матије Мјеховскога.

[4]) С именом *Hroš*, не застајемо се у познатим нам изворима никад, паче није ни можно ово име протумачити с етимолошке стране.

град да је касније добио име *Либин* (од кнегиње Либуше) и коначно име *Вишехрад.*[1])

Писање Хајеково чини епоху у животу ове приче: она је њиме дошла до посљедњега стадија међу сјеверним Словенима (Чесима и Пољацима) и онђе стекла своју дефинитивну садржину и локализацију. Тек *сада*, полази та прича на југ међу Јужне Словене, код којих се — како знамо, још у X. вијеку одржала традиција — забиљежена од цара Константина Порф. — да су сашли *са сјевера,* из закарпатске земље и с обала ријеке Висле на југ. Међутим се од XIII вијека даље, како се чини, стало ширити вјеровање у *аутохтонство* нашега народа, што нам доказује тврдња тадањега хрватскога клера, да је Латинима мрску глаголицу тобоже изнашао св. *Јеролим* (из V. вијека по Христу). У XV. вијеку већ је то вјеровање ухватило чврста коријена, па су Илире опћенито стали идентификовати с нашим народом. Разумије се, сада је могла и прича чешко-пољских средовјечних љетописаца наћи успјешна одзива.

Први се пута састајемо с њоме код Шибенчана *Фаустина Вранчића,* који је 1595. сложио рјечник пет европских језика. У предговору каже, да је од свих словенских језика уврстио у свој рјечник једино *„далматински“* зато, јер је он најљепши међу свима, онако као што је тосканско наречје међу осталим талијанским. Паче, и Пољаци и Чеси да су баштинили из *Хрватске* чистоћу свога језика, *будући да су из ње пошли на сјевер први њихови кнезови Чех и Лех* [2]) И познати Дубровчанин *Мавро Орбини* (1601) доноси ову причу, и то с позивом на Хајека и Матију Мјеховскога и друге чешко — пољске приче.[3]) Код тога ипак пада у очи, да ни Вранчић ни Орбини не спомињу ни Крапине ни Псара. Као да нијесу у то хтјели да вјерују, ма из кога му драго разлога.[4])

[1]) *Hájek* z Libočan, Kronika česká. Prag 1541 (патисак 1819), 2—3 О граду Либушину и Вишехраду уп. *Novotny* o. c. I, 1, 247—252.

[2]) Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, *Dalmaticae,* Ungaricae. У Венецији 1595.

[3]) *Orbini,* Il regno degli Slavi. Pesaro 1601, 47—49. Орбини назива Хајека *Venceslavo Boemo.*

[4]) *Орбини* можда није познавао ни Крапине ни Хрватске, али *Фаустин Вранчић* без икаке је сумње, долазећи често у Загреб, добро знао за Крапину, а можда ју је и познавао из аутопсије.

Код хрватских писаца између Драве и Саве наилазимо први пута на ту причу код Загорца, каноника загребачкога *Јурја Раткаја* († 1666), који у својој хрватској историји, изишлој штампом у Бечу 1652., каже о добро му познатој *Крапини* ово: „Средиште Загорја бјеше град и варош Крапина, некад родно мјесто *Чеха* и *Леха*. Будући да ријетко кад има међу браћом праве слоге, то се и они завадише и оставише дједовину, да себи потраже другу постојбину. Чех заузе земљу која се данас назиље *Чешка* (Bohemia), други пак брат запосједе *Пољску*. По њима се прозваше Чеси или Bohemi, и Ленђели или Пољаци (Lengelos hoc est Polonos)."[1])

Но много популарнијом од Раткаја, који се иначе у Хрватској много читао све до XVIII. вијека, учини ову причу Загорац Исусовац *Андрија Јамбрешић* (рођ. 1706 † 1758), кад је године 1742. издао у Загребу латинско-хрватско-њемачко-мацарски рјечник за *школску* употребу. Под ријечју *Illyricum* каже он (кајкавски) ово: „Илиријанска земља, држава илити велико словенско царство, краљевство, које ву себи веч (= више) краљевствих, какти (= као што су) Хорватско, Далматинско, Босанско, Богарско, Серблинско садашње Словенско (= Славонија и Хрватска) etc. задржава". Потом прича у опширном латинском чланку све оно, што је знао из прошлости ове Илирије. Прије свега говори о раздиоби старога римскога Илирика, онда прелази на подријетло *Словена, које идентификује с Илирима* те поносно истиче, да је *словенски или илирски језик најпространији на свијету*, јер се од давнине говори у Хрватској, Далмацији, Албанији, Тракији, Босни, Србији, Бугарској, Славонији, Истри, Крањској, Корушкој, доњој Штајерској, Моравској, Чешкој, у великом дијелу Угарске, Пољској, Литавској, Московској, Русији и другђе још, паче и код истих је Турака чашћен као дворски језик. А под ријечју *Крапина* каже Јамбрешић најприје хрватски (кајкавски): „Крапина варош и град словенски ву садашњи Хорватски земљи лежећи, који ву старих негда времених круто (= веома) зможен (= славан) и гласовит је бил", — па онда наставља латински: „Тај град (ако нијесмо вољни старим предајама људским порицати сваку вјеродостојност), цвао је већ прије Христова рођења, те је

[1]) *Rattkay,* Memoria regum et banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Беч 1652, 23—24. Мацари и данас назиљу Пољаке *Lengyel*; одатле и древна форма у нашој народној пјесми: *леђански* (краљ).

славно постојао кроз много стољећа. *Каже* се наиме, да је био престолница *илирскога цара* и кроз то средиште читавога пространога Илирика. Из њега потекоше и славни краљевићи *Чех* и *Лех*, који су основали краљевство чешко и пољско. Неки спомињу још и трећега краљевића по имену *Moska*, првога војводу московскога народа. Па заиста и послије толиких згода и незгода за многих минулих стољећа, и данас још крапинске рушевине одишу неком светињом и величанством те нукају чак и странце, да их све преко воље поштивају".[1])

Из ових се посљедњих ријечи види, да су и неки странци долазили у Крапину и онђе проматрали рушевине града на брду, као неку словенску светињу. Те су ријечи одиста исправне. Око 1740. наиме дошао је из Беча у Хрватску, да огледа Крапину и њезин околиш, дворски савјетник, родом Чех, *Иван Крсто Јордан*, спремајући се на писање великога свога дјела о словенским старинама, које је потом и изишло 1745. Повод путовању бијаше то, што се течајем XVII. и XVIII. стољећа нашло код Чеха и Пољака неких научењака, који су проглашавали причање о браћи Чеху и Леху, као и о хрватској прадомовини словенској, бајком и измишљотином. О резултатима свога путовања Јордан је онда у свом дјелу написао ово: „На десној обали Драве око Вараждина стере се велика и плодна равница, коју у полукругу затвора вијенац планина, и то од Лудбрега на истоку до града Иванца на западу и до Винице на сјеверу. Виничке планине обрасле су виновом лозом, па су отале и име добиле. Према западу у горској коси, која је нижа од Виничких планина, стере се Лепоглава. Иза Лепоглаве нижу се веома високе планине с неколико дугих и тијесних долина. Прешавши те планине, укаже ти се варош *Крапина* уз истоимену ријеку, коју хрватски народ такођер зове Крапешћица. Та Крапина бијаше некад престолница браће *Чеха* и *Леха*. У чешким и пољским љетописима зове се првотним именом *Крупа*, одакле је настало име Крапина (за град). Тај град (не варош) стоји данас, како га је обновио год. 1610. гроф Иван Кеглевић, на овишем брду на источној страни ријеке. На западној обали ријеке, готово насупрот старому граду, уздиже се други, нешто нижи бријег, одијељен од

[1]) *Јамбрешић*, Lexicon latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples, in usum potissimum studiosae juventutis digestum. Загреб 1742. s. v. c. Уп. и *моју* Хрват. повијест. III. Загреб 1913, 152—153.

осталога горја. Тај се бријег зове по још недограђеној капелици, *брдом св. Јосипа*, те имаде на сјеверном обронку извор најбистрије воде. На њем виде се рушевине старих зграда од особито тврдога цемента па и трагови јарка. Ниже тога брда, више к југу, но на истој обали ријеке, стоји треће пространије брдо, по имену *Шабац;* али на њем нема ни трага било каким рушевинама, јер су ваљда земљом засуте *Непрекидна предаја* (traditio perpetua) *тамошњих житеља* каже, да су на та три брда столовала у одијељеним градовима три брата: *Чех, Лех* и *Рус*, но да су се због сестре завадили и потом разишли по страним земљама. Чешки и пољски писци кажу, да је Лех столовао на граду Крапини, Чех пак на граду Псари, који је такођер стајао уз ријеку Крупу. Псари бит ће дакле оно брдо св. Јосипа, док су остала брда своја имена (т. ј. Крапина и Шабац) задржала. Других брегова уз ријеку Крапину, који би били згодни за град или замак, нема. Налази се додуше седам сати одавде с лијеве стране поштарске цесте, која води из Крапине кроз Стубицу у Загреб, неко село *Псарјево*, али то село не стоји ни уз коју ријеку, нити има тамо трага брду с градином".[1])

Из читавога овога причања Јорданова најзанимљивије је оно, што се каже о „непрекидној традицији" крапинских житеља, да су на три града: Крапини, Псару и Шапцу, у старо доба владала три брата (Чех, Лех и Рус), који су се због сестре завадили и потом се разишли по страним земљама. Једва може да буде сумње, да је ова „традиција" потекла из Раткајеве књиге од 1652., која је 1740. већ могла поприм ти форму тобоже „непрекидне народне традиције". Свакако је плод њезине маште мотив, зашто се браћа завадише, наиме „због сестре". Да је фактички „традиција" умјетно стварана од учених људи у Крапини и најближем околишу, доказују нам и ова два примјера.

У крапинском фрањевачком самостану боравио је око 1765. неки фрањевац, родом Чех, именом *Прокоп Свобода*. У јулу поменуте године рекао је он у славу свога имењака св. Прокопија проповијед, која је двије године доцније изишла

[1]) *Jordan* Joh. Christ., De originibus Slavicis. Беч 1745. Tom. II. Pars III. Apparatus geographicus 107—108. Уп. і *Клаић*, Крапински градови I. c. 1—2. Слике 13—15.

штампом у Загребу.[1]) У тој проповиједи рекао је фратар Свобода и ово: Према писању чешкога математичара, хронолога Петра Кодицила (1533—1589),[2]) оставио је Крапину године 278. по Христу племенити Чех с браћом својом Лехом и Русом, те са својом дружином и пријатељима, и то зато, јер више нијесу могли подносити прогоне и зулуме, што им их задаваху Римљани, а навлаш вођа римске војске Аурелије. Због тога дошло је између Чеха и Аурелија до боја, у којем Аурелије погибе, а нато — бојећи се освете јачих Римљања — Чех и његови оставише Крапину.[3]) Неколико деценија доцније око године 1800, написао је неки иначе непознати крапински фрањевац, Гај га доцније зваше: отац *Скленски*, родом *Чех*, кратку историју града Крапине, у којој спомињаше она три града, Крапину, Псар и Шабац, и разумије се — Чеха и његова брата Леха, док о Русу не зна ништа, њихово исељење и утемељење Чешке и Пољске.[4])

Из овога рукописа исписао је своје податке 1826. *Људевит Гај* — тада шестогимназијалац у Карловцу — у познату брошурицу „Die Schlösser bei Krapina"[5]). Код тога је карактеристично и веома важно то, што млади Гај изријеком каже, да то причање доноси „aus der Uebereinstimmung mehrerer Geschichtsschreiber", а не на основу *народнога* или *пучкога* причања Крапинаца и наоколних сусједа, како бисмо очекивали. Код тога игра навлаш крупну улогу околност, да име трећега брата Руса — или *Меха*, како се у XIX. вијеку очито, због

[1]) *Svoboda Prokop,* franceškan. Preporodjeni Čeh, aliti svetosti svetost sv. Prokopa vu domovini Čeha, Krapine, i po milošči i darežljivosti g. Sigismunda Šćitarocija, kanonika zagrebečkoga, vu cirkvi menših bratov naprvostavlena. U Zagrebu pri Fr. X. Zeraušeku 1767.

[2]) Петар *Codicillus* (Knižka) z Tulechova, * 1533. † 1589. универзитетски професор математике у Прагу. Није ми познато дјело, на које мислу Прокоп Свобода.

[3]) Уп. и *Клаић,* Слике 15—16.

[4]) „Brevis descriptio antiquissimi et famosi loci Krapina eiusque oppidi privilegiati in Zagoria comitatuque Varasdinensi situati necnon *conventus nostri* hoc in oppido collocati", рукопис некоћ власништво крапинскога фрањевачкога манастира, онда Гајево, сада у кр универзитетској библиотеци у Загребу (Сигн. CM 31 B 12). Фрањевачки манастир основан је у Крапини 1641. Аутора зове Гај Скленским у својој аутобиографији (уп. нешто ниже).

[5]) *Gay* Ludwig, Hörer der zweiten Humanitäts-Classe, Die Schlösser bei Krapina, Карловац (Karlstadt) 1826, 10, 14—17.

благогласја с *Чех* и *Лех*, и Крапини и у Хрватској према Длугошу говорило—фали. Да је Гај онда ону тобоже народну причу познавао из *народних устију* у оној форми како ју је доцније забиљежио, он би то без сумње већ 1826, то јест у доба кад је најбоље памтио бајке и приче, нагласио и истакао. Држим дакле, да је само *Гајева доцнија комбинација она прича*, што ју је око 1851. изнио у својој аутобиографији [1]) Разлог тому бјеше то, што је Гај том причом хтио да мотивира свој патриотски иступ. Он сам каже дословце овако:[2]) „Постанак двострукога овога књижевнога дјела у себи садржава повијесну језгру најновијега времена уз једину разлику, да ми се књижеван овај створ чини кано мален плод многогодишњега доста немалога труга, а уз ово дјеловање учињен напредак народности преко начина велик, паче горостасан, баш кано да га је читав вијек породио. Безазлено признајем, да ми на зачетку и узроку овому дјеловању ваља захвалити само родишту свому. Нека ми је допуштено да са дјетињом простодушношћу приповједим и побиљежим све оно, што је потакло мене, да пригрлим правац каквим сам настојао да упутим себе и друге. Бајна долина мога завичаја, окружена с једне стране прекрасним брежуљцима, које је природа божја и човјечија рука обилатим уресом накитила, са друге стране виловитим горами, на којих између шумске зелени, гђе клисуре и гђе на главицама развалине старинских градова извирују, цјелокупан утисак свега овога необичнога позорја бјеше умекшао свеколико духовно моје биће из малена, у дјетињству и у мени упалио неугасиву жељу, да слушам све оне које баснословне, које пак повјесне народне приповијетке, које стари људи онђе причају. Сјећам се како сам слушао старца слугу у очинској кући, гђе ми је приповиједао догађаје од старих оних градова и негдашњих витезова. *Будући да ваља сматрати ову приповијест кано темељ свој дослије грађеној згради*, зато треба *како сам ју онда запамтио, а и послије по сто пута слушао из устију неука пука*, у простоти својој овђе да ју прикажем. Над три ова брега што се над овим мјестом дижу, три града бијаху. Овај, од кога су се оволике

[1]) Фрагменат аутобиографије Гајеве (до 1830.) донио је његов син *Велимир Гај* у књизи Књижница Гајева. Загреб 1875, стр. XVIII—XXIX (увода).

[2]) Остављам Гајев језик у главном непромијењен.

старе зидине још уздржале од негда зваше се као и данашњи дан, као и само мјесто Крапина. На оном брду, онђе над фрањевачком црквом, град бијаше именом *Псар*, а ту над господском воденицом на брегу Шапцу град бијаше истога имена *Шабац*. У три ова града три брата по имену *Чех*, *Лех* и *Мех* негда владаху. Ова браћа бијаху краљевске крви нашега народа те имаху сестру која се *Вилина* звала. У оно вријеме Римљани господоваху овом земљом. Од њих наш народ за невољу много страдаше те подношаше велике силе. Витешка се браћа договараху међу собом, како би се могла отети испод тешка јарма римскога Како најстарији људи још приповиједају, међу крапинским и псарским градом висимост од коже на ланцима висијаше. По овом мосту брат брату долажаше на тајне договоре. Утом сестра њихова бијаше у скровитој љубави са римским поглаварем, који је заповиједао овом земљом. Кад су се браћа договорила са осталима знаменитим поглавицама народним и заклетвом ујединила против Римљана, те вијећала да ће на њих сложно ударити, Вилина превеликом љубављу опојена, издаде заклетву љубовнику свому. Завјереници ипак ударе на њега те га убију, а она утече најприје у Дупљачу у Страхиње, а оданле у Јаме над Жупницом, које се још и данас зову Љубине илити Вилине јаме, а оно зато, што су онђе пребивале виле, које су под обрану своју примиле имењаку своју. Овђе она роди господско чедо. Мало је вријеме потом постајало, кад се она сунчала пред спиљом, браћа нашавши се у лову, запазе ју, ухвате, одведу у град Крапину и узидају у оном торњу, који је над вратима од другога дворишта близу пећинске пивнице у једном углу. А од дјетета се њезина особито чудо створи. Дивљи вол један дан, кад су се виле по шуми биле разишле, утрчи у спиљу, гђе се дијете златном јабуком сиграло. Он се у њега залети, дигне га на роговима и дивљим скоком проскочив кроз подземаљски пут, који је испод гора Великога жлијеба и Хајдинскога Зрна водио ћа на другу страну, онђе онако изнесе напоље у шуми, гђе га је неки пустињак сахранио. А оно се мјесто од онога времена до данашњега дана по лијепој глави овога дјетета зове Лијепа Глава. Римљани да освете убијство свога часника и да покоре побуњени народ, стадоше са свих страна купити војску. Три брата видећи како не могу оноликој сили колика се дизала на Загорје, гђе су се они били утаборили, ни преврлом хра-

брошћу да одоле, скупе све старешине, жупане и пучке сатнике те свијећају и закључе, да са свим одличнијим присташама својим оставе домовину, па да се ćасвим иселе из римске државе. Они су знали, да се народ нашега језика пружа далеко преко Дунава и зато пређоше са вјернима својима преко Дунава па се тамо разиђоше на три стране и утемељише три словенске државе. Чех подиже столицу своју у Пемској земљи Бојемији, Лех у Пољској, а од Меха Московити задобише почетак свој. И овако је права кореника свега нашега народа славенскога изашла из ове наше околине".[1])

На први је поглед лако распознати, да је Гај овђе ујединио бар двије различите бајке. Једно је оно што је забиљежио *Јордан* као тобожњу „непрекидну предају", а друго је оч‹ та народна приповијетка о Вилини и неким мјестима из крапинске околице. О томе имао је Гај у својој библиотеци неки рукопис, који се данас нажалост буди изгубио буди гђегод заметнуо[2]) а који би нам ту околност још сигурније објаснио.

Мислим да сам овим речима јасно показао, како је бајка о досељењу Словена с југа на сјевер настала међу сјеверним Словенима још у Средњем Вијеку, и како је она тек у Новом Вијеку дошла до Јужних Словена Стога у њој нема ни зере историјске истине, но уза све то она је ипак снажно свједочанство о вјековној живој свијести словенске сродности и о идеји која је једне од заробљених Словена тјешила и испуњавала надом у срећнију и бољу будућност, а другима намитала дужност, да воде рачуна и о својој несрећној браћи.

Фердо Шишић.

---

[1]) о. с. XVIII—XX.

[2]) Натпис том рукопису бијаше, према каталогу Гајеве књижнице (о. с. 187—188), оваки: „Всакојачка приповедања од Крапине из вуст (= устију) старех људих побрана (= скупљена). Дупљачка Јама ву гори и т. д." Тај је рукопис надовно исписао сам Људевит Гај око 1830.

ДРУШТВО НАРОДА

I

Постанак Друштва Народа

За последња два и по столећа је било неколико периода великих европских ратова, и пада у очи да се после готово свакога тог периода манифестовао већи или мањи покрет за утврђењем дужега мира и за извесном организацијом међународних односа која би мир обезбедила. После Тридесетогодишњега Рата (1618—1648), учесници Вестфалскога Конгреса су тражили начине на које би се осигурао мир за дуже време и од тада су многи европски државници истицали идеју да се европске главне државе помоћу савеза тако групишу, како ниједна не би била толико надмоћна над другима да зарати са сигурношћу у успех. Надали су се да ће таквом равнотежом између снага разних држава ратове начинити ређим.

После крвавих Наполеонових ратова, Бечки Конгрес је такође ставио био себи у задатак да учврсти мир у Европи Овога пута се отишло много даље него приликом Вестфалскога Мира, и покушана је извесна међународна организација. Да би се одржао мир, склопљен је био између главних европских Сила, Русије, Аустрије, Енглеске, Пруске *Свети Савез*[1]) са циљем да се политика и спољна и унутрашња државâ саображава светој вери, истини и одржању мира. Али је тај свети савез у брзо изгубио свој мистично — верски карактер који му је у почетку био дао руски цар Александар I. Чланови Савеза су се још 1814. на састанку у Шомону били обавезали да за време од двадесет година раде споразумно, да одржавају европску равнотежу (истичући опет тиме ону мисао која је од Вестфалскога Мира постала јако омиљена), да обез-

[1]) Француска му је приступила 1818. на Ахенскоме Конгресу.

бeђују државама мир и независност и да спречавају повреде страних права или територија. Њихова се акција међутим била свела на међусобно помагање против слободоумних покрета и на насилно одржавање аутократизма у Европи. Као што је Бечки Конгрес у опште замишљао да може вештачки и противно природним тежњама разних народности повратити у Европи међународно стање какво је било пре Француске револуције, тако је и савез европских самодржаца хтео да вештачки одржи стари апсолутистички систем владавине, несвестан снаге коју су нове идеје слобода биле већ добиле готово у свима европским земљама. Вештачки створени, нису се дуго могли одржати ни Свети Савез ни друге творевине Бечкога Конгреса. Дело од 1815. брзо се распало, као несавремено.

Најзад када је немачки империјализам запалио 1914. године сву Европу, и пошто су мачем и огњем пустошене, пуне четири године толике земље и ништене толике вековне тековине човечанства, творци мира од 1919. године су баш као и они од 1648. и од 1815. тражили начине да се тако страшан рат не понови бар за дуже време. И тежећи томе племенитом циљу, створили су *Друштво Народа* према чијој јакој организацији сви ранији слични покушаји изгледају као дечја игра према озбиљноме раду зрелих људи.

Ваља признати додуше да је и за последњих 40 година, и пре рата 1914—18, покушавано да се изведе бар у неколико међународна организација. Пацифистички покрет који се у Европи развио у 19. веку, и ако је потекао из чисто приватне иницијативе, није остао без утицаја ни на јавно мњење ни на званичне кругове. Под његовим упливом, а и зато да би се умањили огромни издатци на војске и флоте, европске државе су покушале да изведу ограничење наоружања и смањивање војсака. На Хашким Конференцијама мира (1899 и 1907) проучавани су ти политичко-економско-војни проблеми, а у исто време се тражио начин да се државе обавежу на мирно решавање својих спорова.

Са друге стране опет велики развитак међународног саобраћаја и трговине изазвао је потребу да се државе споразумеју на који ће начин задовољити оне интересе који су им свима заједнички, и ради задовољења тих општих интереса су закључени између готово свих образованих држава савези

  4*

поштански (1874), телеграфски (1865), за заштиту индустријске својине (1883), књижевне и уметничке својине (1886), за међународне преносе робе железницама (1890), а осим тога се општим конвенцијама покушало учинити што за унапређење пољопривреде, сузбијање филоксере, сузбијање злоупотреба са опиумом и т. д.

Али док су се постигли стварни резултати на томе пољу обезбеђивања *заједничких интереса,* дотле се ништа стварно није могло постићи у погледу измирења *супротних интереса* Хашке конференције нису успеле ни у питању разоружања ни у питању обавезности изборног суђења. Наоружани мир је и даље притискивао Европу свим својим теретом и чинио необично повољну основицу за светски рат, а државе нису хтеле примити ни обавезу да ће своје спорове решавати мирним путем

Требало је да се из такве ситуације збиља развије најстрашнији од свих ратова, па да европске државе увиде колико је њихова ранија политика била погрешна и убитачна, и да идеја међународне организације под видом једнога удружења држава добије убеђених присталица и међу самим меродавним факторима светске политике. Последица је дакле рата што је по закључењу примирја 1918., на савезничкој конференцији, која је у Паризу почела склапати уговоре о миру, међу главним идејама одмах истакнута и идеја *Друштва Народа.*

Главни поборник удружења држава је био на Париској Конференцији Мира 1919. сам председник северне америчке републике Вилсон. Истина је да су и друге делегације, а не само америчка, узимале видног учешћа у изради пакта или основног уговора Друштва Народа. И Французи и Енглези су били изашли са својим пројектима пред комисију која је имала искључиви задатак да изради Пакт али је у дебати главну улогу несумњиво имао Вилсон и неколико чланова Пакта носе отисак његових идеја или су унети на његово наваљивање (као на пример члан 18. Пакта којим се хоће да спречи у будућности закључење тајних уговора).

Пакт је тада, на Париској Конференцији 1919. године, утврђен међу савезницима и унет као прва глава у све уговоре о миру који су закључени са непријатељским државама (Немачком, Аустријом, Бугарском и Угарском). Непријатељске државе су потписале, и усвојиле на тај начин, Пакт Друштва

Народа заједно са осталим одредбама уговора. Али и ако је саставни део тих уговора, Пакт несумњиво прекорачује њихов домашај, јер ствара извесне односе не само између зараћених држава које су 1919. и 1920 васпоставиле међу собом мир, већ и између њих и других држава које су у рату биле неутралне.

По члану 1., све државе побројане у додатку Пакта јесу чланови Друштва Народа од самога његовог постанка. Међу њима су 27 њих и 5 енглеских доминиона (Јужна Африка, Аустралија, Канада, Индија и Нови Зеланд) дале биле унапред свој пристанак. То су осим наше државе још: Сједињене Америчке Државе, Белгија, Боливија, Бразилија, Енглеска, Кина, Куба, Екватор, Француска, Грчка, Гватемала, Хаити, Хеџаз, Хондурас, Италија, Јапан, Либерија, Никарагуа, Панама, Перу, Пољска, Португалија, Румунија, Сијам, Чехо-Словачка и Уругвај.

Других тринаест држава, које се помињу у додатку као друга категорија, имале су право у року од два месеца од ступања у важност уговора да приступе Друштву Народа па да се сматрају такође као чланови оснивачи. Свих 13 држава (Аргентина, Чили, Коломбија, Данска, Шпанија, Норвешка, Парагвај, Холандска, Персија, Салвадор, Шведска, Швајцарска и Венецуела) су се користиле тим правом и постале чланови Друштва Народа. Тако да стојимо пред чудним, необичним фактом: да су Немачка, Аустрија, Угарска и Бугарска морале да потпишу Пакт Друштва Народа, као саставни део уговора о миру, и ако саме нису увршћене међу чланове Друштва, док су друге државе ушле у Друштво и ако нису нигде потписале Пакт.

Друштво је бројало од почетка 45 чланова. Из њега су биле искључене непријатељске и још неке државе као разне републике поникле из руске револуције. Ни једне ни друге нису примљене из сличних разлога: што се хтело најпре стећи уверење да ће те државе своје међународне обавезе испуњавати савесно, и да ће се у њима утврдити једна стална управа која ће осталим државама пружити довољна јемства.

За ове две године, међутим, откако Друштво Народа постоји, његов је круг проширен. Примљене су од непријатељских држава Аустрија и Бугарска, а од нових Албанија (на првој скупштини Друштва Народа, крајем 1920.); на другој скупштини, 1921, примљене су три балтичке државе Естонија,

Литванска и Летија, а у мало није ушла и Угарска, чије је примање одложено само зато, што су се баш у време скупштине (септембра 1921.) десили познати догађаји у Бургенланду, који су и сувише довели у сумњу готовост угарске владе да испуњава Тријанонски уговор о миру.

Од оних држава, опет, које су се сматрале као чланови оснивачи, има их које или Друштву нису хтеле приступити или су прекинуле свако учешће у његовом раду. Сједињене Америчке Државе, и ако је њихов председник Вилсон био највећи поборник Друштва, нису Друштву приступиле. Оне су одбиле да ратификују уговор о миру и Вилсон је са својим мишљењем остао у мањини. Од других америчких држава их има неколико као Аргентина, Перу, Салвадор, које су у почетку узеле учешћа у друштвеном раду па су се затим повукле и уздржале од сваког даљег рада, не изјављујући да хоће да иступе.

Па ипак је у Друштву Народа заступљена велика већина држава, и њихов број на скупштинама никада није био мањи од 40. И ако, дакле, нема још потпуно универзалан карактер Друштво није далеко од тога да обухвати све државе на свету. Оно, разуме се, тежи томе. Није ли се нашло делегата на скупштинама Друштва Народа до траже да у њега уђу и сићушне државице као Лихтенштајн или Монако? Само зато да из Друштва нико не би изостао, а превиђајући да је важније да најпре уђе у Друштво једна велика држава као Немачка, и да се извуче из своје пасивности велика северноамеричка република.

II

Организација.

Оно што везује државе једну за другу у Друштву Народа јесте Пакт, коме се поред свих мана и недостатака мора признати да је врло вешто склопљен и да је доста ствари предвидео — и ако је у оваквом случају било врло тешко унапред предвидети све што се односи на функционисање Друштва. Пакт је несумњиво најконцизнији закон од свих који постоје на свету и по томе се познаје да му је један од главних твораца — англо-саксонац. Он има свега 26 параграфа, али је у њима више казано него у десет пута већем броју параграфа многих закона.

Пакт истиче Друштву као главни циљ да се развије заједнички рад међу државама, и да се свакој држави зајемче мир и безбедност. Органе, помоћу којих ће Друштво постизати тај циљ, јесу Секретаријат, Савет и Скупштина.

Секретаријат је чисто административни а уједно и једини орган друштвени који је стално на окупу. Преко њега иде сва друштвена преписка, он организује рад Скупштина и Савета, стара се за вођење протокола седница, за објављивање протокола и стенографских бележака, за прикупљање свих података који су потребни, за штампање извештаја комисија, Савета и Скупштине. Секретаријат се брине о архиви и ствара друштвену библиотеку Секретаријат има и дужност да сазива савет кад год то затражи један члан Друштва (члан 11. Пакта). Његова је дужност такође да у нарочите протоколе заводи сваки нови међународни уговор који му државе уговорнице пријаве и да закључење нових уговора објављује (члан 18). Најзад он има да организује и пропаганду у целоме свету којом ће се популарисати циљ и рад Друштва Народа, и ради тога издаје нарочити дневник друштвени. Сав тај рад изискује велики број чиновника и није чудо што је у Секретаријату запослено 367 лица [1]) На челу Секретаријата је главни секретар који је за почетак одређен у самоме Пакту (сер Ерик Друмонд) а на неодређено време. Његове следбенике ће међутим, по члану 6, предлагати Савет а потврђивати Скупштина већином гласова. Секретар је у ствари директор над свима канцеларијама Друштва Народа и под њим стоје политичка, правна, информативна, финансијска и друге секције, архива и библиотека друштвена. Улогу секретара он узима само за време седница скупштине или савета, чији је секретар увек, а на основу члана 6

Главни органи, међутим, преко којих има да се манифестује стварни рад Друштва јесу Савет и Скупштина. Њих члан 2. Пакта ставља на равну ногу. Између њих се подела власти не обележава прецизно И ако има неких аката који искључиво спадају у надлежност Скупштине или у надлежност Савета, за већину се може рећи да су Савет и Скупштина подједнако надлежни.

[1]) Види мемоар индијскога делегата Мајера од 12 септембра 1921 (A (IV/6 1921).

Савету и Скупштини је сама пракса обележила међусобне границе власти. И ако Друштво од скора постоји тако да је искуство врло кратко, ипак је оно довољно било да окарактерише та два паралелна друштвена органа.

У Скупштини су заступљене све државе које су чланови Друштва, и свака држава, и ако има по један глас само, има право на три посланика, право којим се, тако рећи, све користе Тако да се у Скупштини налази преко 150 посланика што је, разуме се, претерано велики број за брзо решавање. Тако гломазан апарат није у могућности да брзо свршава послове. Није ли другој скупштини Друштва Народа, у септембру 1921, требало пуних петнаест дана само да претресе годишњи извештај Савета и Секретаријата друштвеног, и ако је право говора било ограничено? Кад би Скупштина била дужна да расправља и свршава све послове, она би морала заседавати стално, без прекида, па и у том случају је сумњиво да би дневни ред исцрпла. А Скупштина никад не може да траје дуже од месец дана из простога разлога, што већина делегата једва може и толико времена да одсуствује од својих редовних дужности. На обе досадашње скупштине је дошло по неколико активних министара! Скупштина дакле, никад не може дуго заседавати, а међутим има рђаве стране свакога парламента да се много говори а мало посла свршава. Зато се скупштине задовољавају тиме, да сврше оно што је искључиво њихова надлежност, а то је мењање друштвеног Пакта, бирање држава које по члану 4. улазе сваке године у Савет, примање нових чланова у Друштво, доношење општих одлука о разним питањима или нових уговора који су већ претходно претресени и проучени у нарочитим комисијама, потврђивање рада Савета и Секретаријата Скупштинама није могуће да се дуже баве иједним питањем. Најбољи је пример за то био спор између Пољске и Литванске око Вилне. Пошто се питање протезало пред Саветом скоро годину дана без резултата, зато што се ни за једно од предложених решења није могао добити пристанак и једне и друге стране, спор је изнет пред другу скупштину Друштва Народа. Па да ли је скупштина хтела ући дубље у питање? Не, она се бавила њиме само у толико што је саслушала и пољског и литванског делегата који су изнели своја супротна гледишта, а затим, не улазећи у дискусију, вратила је ствар Савету препоручујући измирење.

Пакт није одредио дан у који ће се Скупштина редовно сазивати. У члану 3. се вели само да се Скупштина састаје у одређена времена у редовне сазиве, и осим тога и онда кад то околности буду захтевале. У члану 5. се додаје да ће прву Скупштину сазвати Председник Сједињених Америчких Држава и то је све. На основу Пакта се прва Скупштина састала у Женеви, у новембру 1920. Она је израдила пословник скупштински у коме се поред разних других питања (утврђивање дневног реда, председништво, ток дебате, гласање и т. д.) одређује и кад ће се скупштине састајати и тиме Пакт допуњава. По члану 1. пословника Скупштина се састаје у редован сазив сваке године првога понедеоника у месецу септембру. Изузетно, Скупштина се може састати и на основу нарочите одлуке донете на ранијој Скупштини или у заседању Савета, или на захтев ма које државе, ако се са тим захтевом већина држава сложи у року од месец дана. И тако се на основу пословника састала друга редовна скупштина Друштва Народа у Женеви, у понедеоник 5. септембра 1921.

Интересантно је да Скупштина Друштва Народа има прави парламентарни менталитет. После неколико седница се ствара сама од себе солидарност чланова Скупштине и ако су разних народности. Скупштина сама себе замишља према савету као парламенат према одговорној влади. То се није опажало увек, али доста често, нарочито у дискусији о годишњем извештају саветског рада, који је критикован и цењен онако исто као што се у једноме парламенту критикује владин експозе о општој политици. Скупштина је сасвим природно постајала суревњива на своја права и тежила да манифестује, кад год може, да је над саветом као нека старија власт. А у ствари су то две паралелне власти које имају да се допуне.

Паралелне су јер Савет има да уради оно што Скупштини није могуће. Савет је као неки извршни одбор Друштва који отправља текуће послове и решава поверена му питања. Он се састаје често, неколико пута годишње, (до септембра 1921. је било 14 заседања Савета) а у могућности је да доноси брзо одлуке и да улази и у дубље проучавање питања јер је малобројан, пошто има свега 9 чланова који се услед уздржавања Сједињених Америчких Држава своде на 8.

Разна питања која су самим уговорима о миру поверена Друштву Народа као на пример управа над Сарском Терито-

ријом или уређење Данцига; политичка питања чије је решење уступљено иначе Друштву Народа као питање Аландских Острва између Шведске и Финске, литванско — пољски спор око Вилне, спор око поделе Горње Шлезије; разна хумана предузећа као рапатрирање заробљеника из Русије, сузбијање пегавог тифуса, заштита деце, помоћ руским избеглицама — претреса и решава Савет. Бавећи се тим питањима, Савет је или извршивао скупштинске одлуке или обављао функцију која је искључиво њему резервисана било уговорима о миру било Друштвеним Пактом.

Добре стране Савета су што се може брзо и лако сазвати, што се дискусије услед малога броја чланова никад не протежу сувише (сесије обично трају седам до петнаест дана), што се брзо долази до решења. Баш зато се он у пракси истиче као најактивнији и најважнији друштвени орган. И баш зато су у праву оне државе које осуђују садашњу организацију Савета; организацију противну принципу једнакости држава: у Савету су од девет места пет стално резервисана савезничким великим силама (Енглеска, Француска, Италија, Јапан и Сједињене Америчке Државе) док су остала четири остављена да их наизменце заузимају остале државе. Пет држава су дакле стално заступљене док осталих четрдесет и неколико морају чекати да на њих дође ред за остала четири места, па и то ако им при гласању у Скупштини буде наклоњена већина држава.[1])

Та неједнакост, којом се манифестује у Друштву превласт савезничких Великих Сила, у толико теже пада што се баш у Савету најчешће и највише остварује друштвена акција. Поред осталих власти, Савет има и власт да одлучи искључење из Друштва једне државе која је погазила обавезе

[1]) Сам Пакт је био означио државе које ће ући прве године у савет: то су биле Белгија, Бразилија, Шпанија и Грчка. На првој Скупштини, 1920, гласано је први пут и тада су остале у савету Белгија, Бразилија и Шпанија а на место Грчке је дошла Кина. Године 1921., на Другој Скупштини, већином гласова је одлучено да остану и за идућу годину дотадашњи чланови. И тако су поред сталних чланова биле стално у савету и Белгија, Шпанија и Бразилија. Грчка је била годину дана, Кина две године, остале државе никако. Против Белгије је била јака опозиција 1921., али је кривица до Мале Антанте што се та опозиција није могла организовати. Мала Антанта је била несложна, јер су и Чехословачка и Румунија хтеле да уђу у савет, а места је могло бити само за једну од њих.

примљене Пактом. Истина је да је за такво искључење потребна у Савету једногласност (изузимајући, разуме се, државу окривљену која у таквом гласању не може ни учествовати). Али је ипак право искључења врло важна прерогатива, и чудновато је, да то право није дато Скупштини (па макар се и не тражила једногласност) већ Савету.

Овакав састав Савета је један од главних аргумената у рукама противника садашње друштвене организације. На другој скупштини Друштва Народа је било говора о проширењу савета. У првој комисији скупштинској је пало неколико предлога: да се савет увећа на тај начин што би добио још два члана; једнога сталног (и то би била јужно-америчка која држава) и једног повременог (предлог државе Чили). Да се друкчије бирају чланови: на дуже време, и по два сваке две године. Али ниједан предлог није усвојен јер се нашло да треба прво сачекати улаз Немачке у Друштво, па тек онда решавати о измени састава саветског. И тако је Савет остао овакав какав је, пркосећи принципу једнакости као основном начелу међународног права баш у установи која има да буде оличење међународне заједнице и најсигурнији чувар њенога права.

III

Циљ и функције Друштва

Друштвом Народа се желело остварити оно чему се и пре последњег рата тежило: Да се пре свега отклањају узроци ратова и мирно решавају међународни спорови. Да се затим усредсреди администрација оних међународних уређења којима се обезбеђују заједнички интереси свих држава. А поред тога су Друштву Народа поверени и извесни хумани задаци и тиме је оно истакнуто не само као чувар мира већ и као заштитник човечанства.

Отклањање ратова је несумњиво главни и најважнији друштвени циљ, који се мисли постићи на разне начине. Творци Пакта нису схватили тај проблем једнострано — већ су обухватили све његове многобројне елементе. Сасвим су правилно увидели да није довољно позвати државе да расправљају своје несугласице мирним путем, већ да треба отклањати и оне даље узроке који управо чине да се из једнога често безначајног питања изроди рат. Зато су међу осталим истакли и потребу разоружања.

Елементарна је истина да су такмичење у наоружању, стално увећавање војске и убојне спреме, општа војна обавеза и милитаризам неизбежно повлачили као последицу ратове. Напротив, лишене својих садашњих великих војних апарата, државе би вероватно биле мање склоне да помишљају на рат.

Зато се у члану 8. Пакта утврђује обавеза за државе да број војника и наоружање сведу на најмању меру, на број који се мора задржати ради саме државне безбедности и ради вршења оних међународних обавеза које само Друштво државама намеће.

Разоружање у смислу члана 8. остварено је за бивше непријатељске државе, Немачку, Аустрију, Маџарску и Бугарску у самим уговорима о миру. За остале државе, међутим, стављено је у дужност Савету да изради план, водећи рачуна о специјалним приликама у којима се свака држава налази и о њеноме географском положају. Израђени план би се имао извршити тек пошто би се с њиме саме државе сагласиле.

Али Савет није могао имати довољну спрему да се сам тим питањем бави. И зато је установљена, на основу члана 9. Пакта, стална комисија за војна, поморска и ваздухопловна питања са задатком, међу осталим, и да припрема сву грађу потребну за саветска решавања о разоружању.

Шта је урадила та комисија? У извештају који је после године дана поднет другој скупштини Друштва Народа о раду Савета, меланхолично се констатује да „војна комисија сумња да се корисно може проучавати питање смањивања наоружања и да се то смањење може стварно осигурати у садашњим приликама и са садашњим саставом Друштва“. Када је свима државама саопштена жеља прве скупштине да се војни буџети не увећавају, само је 15 држава изашло на сусрет тој жељи па и међу њима их има које су учиниле резерве. Осам држава међутим нису могле дати никакав одређен одговор (међу њима је и наша Краљевина). То су резултати за годину дана!

Очевидно је, дакле, да ће од свих чланова Пакта члан 8 бити најтеже применити. Проблем смањивања наоружања је несумњиво најтежи Без Сједињених Америчких Држава и Русије, Друштво Народа је у осталом у немогућности да га потпуно реши; разоружање или мора бити опште или га не може бити (изузев случај као са Немачком где је наметнуто од побе-

диоца) Из тих разлога је Вашингтонска Конференција добро дошла, и она ће својим радом, и ако се врши изван Друштва Народа, Друштву помоћи А на самој Конференцији у Вашингтону, која је у питању разоружања успела више него што се могло очекивати за овај мах, сасвим је умесно речено да смањивање наоружања претпоставља претходно решење оних великих питања у којима се укрштају интереси разних држава. Да се сведе, на пример, будуће поморско наоружање Енглеске, Сједињених Америчких Држава, Јапана, Француске и Италије тако да буде у размери: 5 : 5 : 3 : 3 : 1 морало се претходно проучити питање Тихога Океана и наћи начин да се обезбеде разни интереси умешани у територије које тај океан запљускује.

Друго средство за отклањање ратова се налази у члану 18. Пакта и оно би могло бити исто тако плодоносно као и разоружање, кад би једнога дана потпуно успело. То средство је јавност у закључивању уговора, другим речима кидање са тајном дипломацијом Тајна дипломација омогућава закључивање нападних савеза, олакшава освајачку политику појединих држава, изазива ратове. И ако је знатно отежана откако је готово у свима земљама завладао парламентарни режим, тајне дипломације је још било доста и ових последњих година. Против ње је најодлучније устао Вилсон. На његово наваљивање је унет у друштвени Пакт члан 18, у коме се државе обавезују да ће у будуће све своје уговоре достављати Секретаријату Друштва Народа, с тим да их оно заводи у нарочити протокол и њихову садржину објављује путем штампе.

Кад би се члан 18. потпуно примењивао, његово би дејство било без сумње силно. Никакав споразум између држава не би више могао остати тајан и спољна политика држава би била вођена јавно, пред очима целога света, бар својим добрим дêлом. Али су се, изгледа, државе баш од тога поплашиле, а можда је одредба члана 18 и сувише супротна вековним традицијама од којих није лако ослободити се, тако да је он до сад врло рђаво примењиван и државе су врло немарљиве биле у пријављивању уговора. Секретаријат је приближно утврдио да му половина уговора није још пријављена. Међу непријављенима се налази и Рапалски Уговор који нашу државу специјално интересује.

На први поглед изгледа чудновато да су државе тако лабаво вршиле члан 18, кад тај члан има своју нарочиту санк-

цију, и то доста строгу санкцију: у њему се изречно вели да уговори неће бити ни за кога обавезни, другим речима да неће имати никакве практичне вредности, докле год се не пријаве.

Али у ствари је та санкција много блажа него што изгледа. Она управо значи једино то да се, поводом једног непријављеног уговора, држава не може обраћати Друштву Народа за заштиту. Ако Италија на пример, неће да испуни извесну одредбу Рапалскога Уговора, ми се не можемо жалити Друштву Народа против тог неизвршења обавеза од њене стране, нити можемо захтевати да Друштво Народа нама помогне против Италије, зато што уговор нисмо пријавили. Право на заштиту Друштва Народа добијамо тек пошто му уговор пријавимо. Све дотле Друштво Народа игнорише непријављени уговор. А довољно је да само једна страна уговор пријави, па да се та формалност сматра као свршена.

Члан 18. се мора тако тумачити, ако се неће да дође у опреку са усвојеним принципима међународног права, која Друштво Народа нигде не жели ни да игнорише ни да гази. А уобичајено је правило у међународним односима да уговор постаје обавезним од дана измене ратификација или од дана који је у њему самом означен као дан ступања уговора у важност. Уговор је дакле обавезан и пре пријаве Друштву Народа, ако је ратификован, то јест потврђен од највиших државних власти. Члан 18. само оснажава ту обавезност и даје извесно оружје као одбрану држави на чију се штету уговор доцније не испуњава. Али он обавезност не ствара.

Предвидевши разоружање и јавност дипломатских договора, Друштво Народа се труди да отклони ратове и на тај начин што намеће државама обавезу да сваки свој спор покушају најпре решити мирним средствима. У томе правцу је Друштво пошло већ утрвеним путем, путем којим се ишло и пре рата, на Хашким Конференцијама Мира, али на коме се раније постигло врло мало резултата. Како Друштво мисли у будуће постићи стварније резултате? На тај начин што приморава државе да, противно ономе што је раније било, сваки свој спор без разлике подвргну мирноме решењу.

Државе су до сада биле слободне да решавају своје међусобне спорове како су налазиле за добро. Хашке конвенције су им препоручивале мирна решења, али је свакад држави стајало до воље хоће ли се послужити или не тим ре-

шењем. У пркос свих напора појединих пацифиста, државе се никад нису хтеле обавезати ни да ће извесне бар спорове, а камо ли све решавати изборним суђењем.

У будуће неће бити тако и у томе је велики напредак постигнут Пактом Друштва Народа. Истина ће и од сада државе моћи да бирају, али само између разних начина на које се може мирно решити спор. Друштво Народа им пружа два мирна пута за решење спора. Државе могу изабрати или један или други, према случају, али морају један изабрати. У томе је велики корак учињен унапред.

То се јасно каже у чл. 12, 13, 14 и 15 Пакта. У члану 12. су државе уговориле да ће сваки спор упутити или Савету Друштва Народа или Међународном суду, и обавезале су се да ни у ком случају неће прибећи оружју пре него што прође најмање три месеца од судске пресуде или доношења извештаја о спору у друштвеном савету. Разуме се, и то члан 12. изречно додаје, да савет мора донети своје мишљење најдаље за шест месеци од дана кад му је питање поверено или, ако је ствар поверена суду, суд мора пресудити у не одвећ дугом року (за суд се рок не означава тачније).

Шта ће се поверити суду? оно питање које се не може решити дипломатским путем а по својој природи је такво да се може на суду расправити. Као примере таквих питања, члан 13. наводи сва она која се односе на тумачење уговора или међународно-правних начела, или су изазвана гажењем међународних обавеза, или се састоје у тражењу накнаде за неизвршене обавезе До воље стоји парничним странама који ће суд изабрати. Члан 14. предвиђа стварање нарочитога сталнога Међународнога Суда чија је надлежност у принципу неограничена, то јест: моћи ће решавати ма какав међународни спор који му се поднесе. Али су државе слободне да упућују своје спорове и другим, изборним судовима, а не само томе сталноме суду.

Сви спорови међутим који могу изазвати прекид односа, а не подносе се никаквоме суду, било зато што нису правне природе, било зато што парничне стране имају специјалних разлога да их суду не подносе, морају доћи пред Савет Друштва Народа. И да би се њима бавио Савет, довољно је да само једна заинтересована држава извести Главнога Секретара Друштва, који одмах предузима све потребне мере ради

анкете и потпуног проучавања спора. Заинтересоване стране су дужне у најкраћем року да саопште Савету своја гледишта и своје доказе, и Савет може објавити одмах те документе.

Кад проучи спор, Савет има да донесе не пресуду већ један извештај који заинтересоване државе не морају примити. Ако га приме, разуме се да је питање окончано и Савет онда може објавити у целини или делимично свој извештај.

Ако га не приме, могу се предвидети разни случајеви. Или је Савет (изузимајући гласове заинтересованих држава) усвојио извештај једногласно, и у томе случају држава која усвоји мишљење Савета има право на заштиту Друштва Народа против свог противника. Или су у самоме Савету мишљења била подељена, и у томе случају је свака држава слободна да се опредељује како нађе за најбоље.

Као што се види, рат није потпуно искључен применом чланова 12 15 Пакта. Он остаје могућ кад год се мишљење Савета не усвоји. Али се претпоставља да ће се вероватноћа оружаног конфликта јако умањити самим тим што се не сме прибегавати оружју ни за време док Савет проучава спор ни у року од три месеца од доношења саветског извештаја.[1]) Ако рат не диктирају никакви дубљи разлози, заоштреност ће се извесно умањити, мржња сталожити за тих неколико месеци преговарања.

Ако се страсти пак, ни после тога времена, противно очекивању не стишају, може доћи до оружаног конфликта као што може наступити рат и онда кад једна држава, противно члану 15, одбије да повери спор Савету. И шта онда бива?

Онда се имају применити санкције предвиђене Пактом против државе која је повела рат и тиме погазила своје обавезе да не нарушава мир. Санкције су две: оружана акција Друштва Народа против нападача, за коју ће друштвени Савет одредити колико која држава има да да војника и опреме; и економска блокада државе која је нападом погазила своје дужности. Држава нападач се дакле излаже опасности да по члану 16. све остале државе прекину с њоме одмах све трговинске и финансијске везе, да обуставе према њој сваки па и лични саобраћај. Најзад Савет Друштва Народа има право по

[1]) Излишно је нарочито објашњавати да ће Савету бити подношени, а не суду, баш они најопаснији спорови у којима није правна несугласица већ чисто конфликт политичких интереса.

члану 16. и да искључи из Друштва државу која је погазила своје обавезе узете у Пакту.

Да се могне евентуално применити колективна војна акција, треба да се у самоме Друштву изведе нарочита организација, која не изгледа да ће бити скоро створена и чијем остварењу стоје на путу готово несавладљиве тешкоће. А пре свега има да се изведе опште разоружање. Ту војну санкцију по свој прилици још за дуго Друштво неће моћи примењивати. Зато се у Друштву Народа поглавито полаже нада на економску санкцију, блокаду, и прва и друга Скупштина Друштва Народа су доста посветиле времена и труда детаљнијој организацији економске блокаде. С разлогом се сматра да је блокада једина стварна плодоносна санкција коју Друштво за сад у рукама има. Пошто је члан 16. у врло општим изразима састављен, неопходно је потребно било на његовом основу регулисати разне појединости примене тога несумњиво моћног оруђа Ради тога је још прва Скупштина била одлучила да се установи специјална комисија коју је Савет наименовао и која је одржала неколико седница у Женеви у августу 1921. Извештај те комисије је затим претресан на другој Скупштини Друштва Народа, која га је у главноме усвојила.

Најзад треба споменути, као такође једно средство за обезбеђење мира, право које члан 11. даје свакој држави да захтева сазив Савета ако сматра да постоји ма где почетак или могућност рата. У томе случају је главни секретар дужан хитно сазвати Савет који ће предузети потребне мере да се мир очува. Рат или претња ратом не морају непосредно погађати државу која тражи хитни сазив Савета. Сматра се дакле да ратна евентуалност интересује целокупно друштво ма где се појавила. Члан 11. додаје, у осталом да сваки члан Друштва има и то право да пријатељски скрене пажњу или Савета или Скупштине на сваку околност која прети да поремети међународне везе или добар споразум између народа. Циљ је очевидно тај, да се још у самој клици конфликти отклањају.

Чланом 11. се до сад користила Албанија против нас. Она се на његовом основу обраћала Друштву Народа, жалећи се на тобожње наше упаде војском у њену територију. Наша је држава могла то исто да чини и да Албанију предухитри у толико пре што су у ствари арбанашке чете упадале на

наше земљиште, убијале и пљачкале тако да је појачање наших војних одреда на демаркационој линији од 1918. било само одбрана наше територије. Али се ми тиме нисмо користили. А Албанија је међу тим успела, у новембру ове године, да покрене против нас и енглеску дипломатију, тврдећи да ми против арбанашке државе водимо прави рат, тако да је енглески премијер Лојд Џорџ тражио телеграфским путем на основи члана 11 хитан сазив Савета[1]). Савет је сазван био у Паризу за 18 новембар. Пред Саветом је наш делегат г. Бошковић изјавио да наша држава пристаје на границе Албаније, утврђене 9 новембра 1921 на састанку Главних Сила савезних (Конференција амбасадора), а које нису ништа друго него границе утврђене у Лондону 1913 и нешто мало исправљене; и да су предузете све мере да наше трупе одмах евакуишу свако земљиште које је припало Албанији. После те изјаве, која је била најбољи доказ да немамо никакве непријатељске намере према суседној држави, Савет Друштва Народа је, на предлог свога председника Химанса, утврдио да је држање и наше и Албаније помирљиво, да миру не прети никаква опасност, и да анкетна комисија Друштва Народа, која се већ налази у Албанији има да продужи рад и да се на лицу места увери најпре да ли је неутрална гранична зона, која по одлуци Конференције амбасадора има да постоји све док се граница не трасира на терену, већ очишћена од свих трупа, било наших, било албанских, и да ли се унутрашњи нереди у Албанији не одржавају никаквим спољним утицајем. Тако се то питање расправило пред Саветом, без повреде по наше достојанство али штетно по наше интересе.[2])

Члан 11. несумњиво има племенити циљ и допуњава остале одредбе које теже обезбеђењу мира Али му је рђава страна што оставља државама широко поље за интервенцију у туђе послове, под изговором да је мир у опасности. Свако се питање по члану 11. може изнети пред Друштво [illegible]а, и тај ће се члан извесно често злоупотребљавати а пр[illegible]о начелу немешања једне државе у послове друге, н[illegible] које је корисно и потребно нарочито малим државама

[1]) Депеша Лојд Џорџа Главном Секретару Друштва од 7 новембра.

[2]) Види о том: Résumé Mensuel des Travaux de la Société des Nations, décembre 1921, p. 174—178.

Поред главнога циља, који је одржање мира, Друштво Народа има, као што је већ споменуто, и друге задат е. Као највиши чувар интереса човечанства, оно има надзор над извршењем уговора којима се сузбијају бело робље и злоупотреба опиума и других штетних хемикалија, или којима се забрањује трговање оружјем и муницијом у извесним земљама; има да предузме све могуће мере за предохрану од болести и борбу против њих. Државе се у Пакту обавезују, осим тога, да ће се трудити да осигурају раднику повољне услове за рад и да ће у својим колонијама праведно поступати са урођеницима, а члан 25. намеће им обавезу да помажу стварање и заједнички рад свих добровољних организација Црвенога Крста којима је циљ одбрана од болести, народно здравље и ублажавање беде у свету.

Друштво се сматра као представник човечанства и чувар његових интереса и у члану 22, у коме му се поверава врховни надзор над пређашњим немачким колонијама и над извесним областима које су до последњег рата припадале Турском Царству. Пакт замишља да све те области буду поверене на привремену управу појединим државама, које ће њима управљати у име Друштва Народа, и Друштву подносити редовне извештаје. Уређујући колонију, држава ће бити дакле мандатор, пуномоћник Друштва. Према географским околностима, економским условима и културном развитку урођеника власт пуномоћника неће бити свуда иста, и у Пакту се предвиђају три врсте мандата: мандати А (Сирија, Ливан, Мезопотамија, Палестина) поверени Француској или Енглеској над појединим областима Турскога Царства, којима је потребно, како се вели у члану 22, извесно туторство док не постану способне да саме собом управљају; мандати В, у којима културни ниво народа захтева да мандатор узме у своје руке управу и при том спречава трговину с робљем, продају оружја и алкохола, али у којима се мора зајемчити урођеницима слобода савести и вероисповести у колико не иде против јавнога поретка и морала (намењено Енглеској над источном Африком, Камеруном и Того, Француској над Камеруном и Того и Белгији над источном Африком);[1]) мандати С у којима пуномоћник има много већу власт него и код мандата А и

[1]) Види Извештај Другој Скупштини Друштва Народа о раду Савета и Секретаријата, стр. 45—46.

код мандата В, и где управља облашћу онако исто као и својом колонијом, потчињавајући је својим законима, али ипак подносећи годишњи извештај Друштву Народа (мандат дат Јапану над бившим немачким поседима у Тихом Океану северно од екватора, Новом Зеланду над Самоа, Енглеској над Науру, Аустралији над осталим ранијим немачким поседима у Тихом Океану јужно од Екватора, и Јужној Африци над немачком Југозападном Африком).

Члан 22. предвиђа стварање сталне комисије у Друштву Народа, која ће се бавити питањем мандата, и та је комисија и образована. Али се на мандатима није могло урадити Бог зна шта зато, што се за мандате А морало чекати да уговор са Турском ступи у важност, а ни о осталим мандатима се није могло решавати без претходног споразума са Сједињеним Америчким Државама. И тако, у пркос протеста и жеља које су се чуле на Скупштинама Друштва Народа, мандати још нису појединачно дефинисани нити је њихова организација утврђена.

Поред хуманих задатака, Друштво Народа има читав низ послова који су му поверени уговорима о миру. То је на пример фидеикомис који му је дат над Сарском области за 15 година, то је заштита над самосталном области града Данцига, то је решење белгиско-немачког спора око Малмеди, и многи други мање важни послови.

И на послетку да споменемо и функције које Друштво Народа има у погледу уређења и управе заједничких интереса свих или већине држава. О томе говоре чланови 23. и 24. Пакта. Члан 23е ставља Друштву у дужност да осигура одржање слободе саобраћаја и транзита и правилно поступање у погледу трговинске политике према свима државама члановима Друштва. У погледу трговинске политике није ништа важније предузето, а ради утврђења слободе транзита и саобраћаја сазвата је крајем марта 1921. конференција у Барцелони[1]) која је донела уговоре о транзиту, о пловним рекама међународне важности, и одлуке или жеље о праву истицања заставе на мору држава које немају излаз на море, о међународном уређењу на железницама и о међународним пристаништима.

[1]) Конференција је трајала од 10 марта до 20 априла. Четрдесет и четири државе су биле заступљене.

Члану 24-ом је циљ да у Друштву Народа усредсреди све међународне организације које су раније постојале, или се имају тек установити ради постизања каквог специјалног задатка. Као примери таквих организација се могу навести светски поштански савез, светски телеграфски савез, конвенције о заштити индустријске, књижевне или уметничке својине итд. Да би се те разне конвенције могле примењивати, створено је за последњих четрдесет и неколико година више међународних канцеларија, које одржавају везе међу државама потписницама, прикупљају потребне податке и обезбеђују задовољење општих интереса у једноме специјалноме питању.

Све те разне организације имају да се сакупе у Друштву Народа. Али да би се то извело, члан 24. претпоставља пристанак свих држава које су потписале уговоре којима се те специјалне организације стварају, и пошто је потребно доста времена да се тај услов испуни, није никакво чудо ако још ниједна од тих организација није ушла у Друштво Народа. Једна једина међународна канцеларија је стављена под власт Друштва, па и та не спада у оне које су створене каквим уговором. То је међународни биро за помоћ странцима који су без средстава за живот. Његово је седиште у Паризу и циљ му је да врши пропаганду. Савет Друштва Народа је у току прошле године решио да Друштво прима тај биро под своје окриље.

IV

Друштво на делу

Ако се једним погледом обухвате сви међународни важнији догађаји за последње две године откако Друштво постоји, пада у очи да је у њима Друштво Народа играло врло незнатну улогу. Сви, или готово сви, ти догађаји су или у непосредној или у посредној вези са ликвидацијом стања створеног последњим ратом и извршењем уговора о миру. Било је логично да у њима игра важнога фактора баш Друштво Народа, које би на тај начин продужило посао Конференције Мира од 1919, и старало се за одржање и консолидовање стања створеног уговорима о миру као и за уређење нових односа између држава Тако међутим није било Главне Силе Савезника су створиле један нови орган, Врховни Савет савезника, и тај Врховни Савет је управо преотео Друштву нај-

важнију функцију која је природно имала да буде Друштву додељена. Сва иоле важнија политичка питања, у вези са уговорима о миру, долазила су пред Врховни Савет а не пред Друштво, и Савет их је решавао.

Осим тога, у Азији се развио прави рат између Турске и Грчке, а Друштво ни на који начин није интервенисало. У области некадашње Руске Царевине је стално било ратно стање, час на једној час на другој страни, грађански рат са свима страхотама које га прате није престајао, а Друштво се није мешало. Друштво чак није покушало ни да пресече рат између Русије и Пољске.

Треба ли из тога закључити да је Друштво промашило свој циљ, и да је један мртворођени створ, да нема никакве будућности? Не, не сме се усвојити тај закључак пре свега зато што је време од две године сувише кратко да се могне донети о Друштву коначна оцена, а затим и зато што је ипак Друштво за ове две године, откако постоји, доста урадило, и ако су главна питања ван њега решавана.

Од питања која су Друштву била поверена треба споменути на првоме месту политичка. Друштво је од тих питања два потпуно расправило: питање Аландских острва и спор око Горње Шлезије. Оно је много труда уложило и у расправу спора пољско-литванског, али за сад без успеха, што није ни врло чудновато кад се има на уму да су гледишта пољско и литванско потпуно супротна готово у свима тачкама тога питања.

Питање Аландских Острва је питање локално у коме су заинтересоване Шведска и Финландија, у коме могу имати извесног интереса и друге балтичке државе, али које је за нас несумњиво без икакве важности. Имало је да се реши да ли ће се та острва одвојити или не од Финландије. Одлуком својом од 24 јуна 1921, Савет Друштва Народа је решио да Аландска острва остану под сувереношћу Финландије, али да се становништву острва, које је по раси и језику шведско, зајемче сва национална права. Та јемства су побројана у једној погодби од 27 јуна. Поред тога је Савет проучио и питање неутрализације Аландских Острва. Још 1856 су Енглеска, Француска и Русија биле закључиле конвенцију по којој се на Аландским Острвима никаква утврђења нису смела у будуће подизати. Али је та конвенција, као и многе друге, по-

гажена у току последњега рата: на острвима су подигнута утврђења. Савет Друштва Народа је решио да се острва понова неутралишу и позвао заинтересоване државе: Шведску, Финландију, Данску, Немачку, Енглеску, Француску, Италију и Пољску, да у том смислу закључе нову конвенцију а на темељу пројекта који су Шведска и Финландија већ израдиле. Шведска је била врло незадовољна одлуком Савета, којој би се збиља могле чинити доста озбиљне замерке, али ју је ипак усвојила, што јој служи на част.

Много је важније било питање Горње Шлезије. Познато је већ да Версајски уговор о миру са Немачком није био решио питање о немачко-пољској граници у Шлезији, већ је (члан 88 и додатак) оставио становништву Шлезије да се гласањем изјасни, хоће ли припасти Немачкој или Пољској. По свршеном гласању је Врховни Савет Главних Савезних Сила имао да повуче границу, према резултатима гласања али и с обзиром на економске и географске околности. И шта је било? Кад је гласање обављено, и кад је имала да се повуче граница, не само да је наступила неслога између Немачке и Пољске у погледу тумачења резултата плебисцита, већ су у самоме Врховноме Савету Енглеска и Француска дошле у сукоб, Енглеска тежећи да границе обележи повољније по немачке интересе, а Француска бранећи до крајњих граница пољско гледиште. И кад се две најглавније савезничке државе нису никако могле сложити у томе погледу, нашло се да је једини излаз да се цела ствар повери Друштву Народа.

Савет Друштва Народа је узео питање да свестрано проучи, уложио је много труда и савесно је тај посао свршио. Мишљење Савета је донето 12 октобра 1921, после месец и по дана рада, и то мишљење је и усвојено. Кад се узме у обзир велика маса података које је требало проучити, и деликатност самога питања — чисто политичког — мора се одати признање и брзини са којом је Савет радио и непристрасности која је том приликом показана. А кад се има у виду да је шлеско питање претило да озбиљно завади Енглеску са Француском, што би довело до недогледних последица у општој међународној ситуацији у Европи, несумњиво је да је решење Шлескога питања један од најважнијих резултата које је Друштво Народа за ове две године постигло.

Друштво Народа се бавило и другим питањима политичким али само узгред, не улазећи у њихово потпуно решавање (Албанско питање о коме је напред било говора), или одбијајући у брзо своју надлежност, да не би закорачило у власт Врховнога Савета.

Друштво је међутим имало велико поље рада на другој страни. Сами уговори о миру, као што је већ споменуто у овоме чланку, поверили су били Друштву читав низ административних функција од којих су најважније управа над Сарском територијом и уређење слободнога града Данцига.

Стварајући слободни град Данциг (чл. 100 – 108. версајскога уговора), и стављајући га под заштиту Друштва Народа, уговор о миру је обележио само главне црте уређења тога града и његових односа са Пољском. На томе темељу је било потребно што пре донети устав и у појединостима регулисати односе између Данцига и Пољске. Сав се тај посао имао извести под надзором Друштва Народа, које у Данцигу има свога сталнога високог комесара. И тај је посао у главном свршен. Од конвенција и закона су најважнији: конвенција од 9. новембра 1920. између Пољске и Данцига, устав Данцига од 15. новембра 1920, и конвенција од 24. октобра 1921. Ова последња нема мање од 244 параграфа. По томе се најбоље види колико се труда морало уложити у уређење тога питања.

Док Друштво Народа има над Данцигом само заштиту и врховни надзор, дотле му је над Сарском територијом поверена пуна управа за време од 15 година. По Версајскоме Уговору (чл. 45—50 и додатци) Друштво ће управљати Сарском Територијом преко једне комисије од 5 чланова, коју поставља сваке године Савет Друштва Народа, и која ће представљати Друштво. Власт те комисије је врло велика, по члану 19. додатка чл. 50. уговора она треба да је једнака оној власти коју су до 1918. вршиле Немачка Царевина, Пруска и Баварска. Једино судови морају остати у ономе истом саставу који су имали раније под Немачком, али ће своје пресуде изрицати у име комисије. Све остале чиновнике може постављати и отпуштати комисија, која има пуну извршну власт и мора једино тражити одобрење од народног представништва за нове порезе. У комисији треба да буде 1 француз, три лица која нису ни француског ни немачког држављанства, и једно лице рођено на самој територији. Прошле године су били у

комисији осим француза и домородца, један Канађанин, један Белгијанац и један Данац. Комисија подноси Друштву Народа извештаје неколико пута годишње.

Осим тих политичких и чисто административних послова, Друштво је имало и других. Речено је већ да се у погледу мандата (члан 22. Пакта) није могло Бог зна шта учинити због одсуства Сједињених Америчких Држава. Није се ништа постигло ни у погледу разоружања па ни у погледу усредсређења администрација разних заједничких међународних установа. То су питања која ће се тек временом развити, као и питање заштите мањина, које су стављене под врховну заштиту Друштва.

Али је, у накнаду за то, Друштво доста урадило на примени чл, 23. Пакта. На основу чл. 23 е, оно је сазвало нарочиту конференцију у Барцелони, за коју је припремило пројекте конвенција, пројекте које је конференција после великих дебата и са доста измена усвојила. Тим конвенцијама је зајемчена слобода транзита и слобода пловидбе на пловним путевима који су од међународног интереса, а осим тога је на конференцији утврђено и уређење будућих конференција, које ће се бавити саобраћајем, као и централне техничке саветодавне комисије за саобраћај и транзит.[1]) Донете су извесне одлуке и у погледу међународног режима на железницама и у пристаништима.

И по своме обиму и по својој важности, питања саобраћајна се нису могла лако решити, и што је Барцелонска Конференција ипак могла да посао савлада за 40 дана (10 март — 20 април 1921), има да захвали комисији на Париској Конференцији Мира која је од 1919. стално радила на тим питањима (комисија за Пристаништа, водене путеве и железнице) и донела пред Барцелонску Конференцију тако рећи готову ствар. Ипак је морало бити у Барцелони великих дебата, и многе државе с разлогом не могу бити задовољне извесним одредбама конвенција, у којима се често хоће да наметне опште решење код питања која према околностима треба да добију разна решења.

На основу члана 23. по коме је дужно да предузима мере против ширења заразе, Друштво је притекло у помоћ Пољској

[1]) Та се комисија састала први пут у Женеви 25. јула 1921.

да сузбије ужасну заразу пегавог тифуса, која је била постала опасност и за околне земље. Учинивши апел на све државе да новчаном помоћи омогуће сузбијање заразе, Друштво је до 15 априла 1921 било добило од 13 држава око 70 хиљада фунти стерлинга. Тога дана се у Варшави састала нарочита комисија Друштва Народа којој су придодати представници Међународног Одбора Црвеног Крста и други, и она је потпомогла већ предузети рад од стране пољскога санитета, тако да су постигнути одлични резултати.

Опет на основу члана 23, Друштво се бавило и питањима сузбијања трговине с белим робљем, и злоупотребе опиума. На позив Савета, у Женеви је одржана почетком јула 1921 нарочита конференција која је предложила извесне измене и допуне у уговору од 4. маја 1910, у циљу да се сузбија трговање са белим робљем и олакшава могућност поштене зараде женама у беди. Тај предлог је изнет пред Другу Скупштину Друштва Народа и она га је усвојила.

Друга Скупштина друштвена се бавила и питањем опиума, о коме је још 1912 закључена у Хагу нарочита конвенција, конвенција понова враћена у живот уговорима о миру за све државе потписнице мира. Тиче се сузбијања злоупотреба које се чине са опиумом. Ради тога је одлучено да се врши надзор и над производњом и над извозом и увозом опиума. Нарочите мере од стране држава, као дозвола за сваки увоз односно извоз, треба да зајемче да ће се моћи извести само она количина опиума која је потребна за подмирење медецинских потреба, и која је намењена искључиво за лекове.

Своју хуману акцију је Друштво проширило и у другим правцима. Оно је, на пример, показало доста велико интересовање за хришћанске жене и децу који се још једнако налазе интернирани у Турској и суседним земљама. Друга Скупштина Друштва је одлучила да се у Цариграду постави комесар Друштва Народа који ће организовати и убрзати ослобођење тих жена и деце из ропства. Осим тога, Друштво Народа се било заузело и за рапатрирање заробљеника који су се још налазили у Русији. До 15. јула 1921, захваљујући добро организованој акцији под управом Норвежанина Нансена, рапатрирано је преко 354 хиљаде заробљеника. Али у пркос наваљивања Нансеновог, Друга Скупштина Друштва Народа није хтела пристати да Друштво Народа узме у своје руке и по-

моћ гладнима у Русији. Хумано питање је ту било компликовано политичким питањем.

Потпуности ради треба споменути да се Друштво дотакло и међународне организације умнога рада, коју ће имати да проучава нарочита комисија; да је образована привремена комисија са задатком да тражи лека општој економској и финансијској кризи; да се помишља и на међународну организацију хигијене. А бивало је и других питања на дневноме реду, али се о њима ништа стварно није одлучивало.

И на послетку је Друштво Народа имало пуне руке посла да изведе своју организацију и да створи нови суд предвиђен Пактом.

Требало је организовати Секретаријат, наћи чиновнике, одредити им плате, утврдити број одељења и свачију надлежност. Тај први посао је, разуме се, урађен одмах, јер се пре његовог свршетка није могао замислити никакав стварни друштвени рад. Све је то организовано првих месеца али, наравно, привремено. Тек се после дужег проучавања и кад је већ стечено извесно искуство, могло прићи коначном уређењу Секретаријата, и то коначно уређење је усвојено 1921 на Другој Скупштини. Тада је усвојен чиновнички статут, услови за примање у службу, рок који се мора одслужити, право на пензију; предвиђен и пензиони фонд у који ће сваки чиновник редовно улагати један део своје плате, У међувремену је Друштво купило на обали Женевскога Језера једну лепу палату (Hôtel National) у коју су смештене све канцеларије Секретаријата, у којој се држе и седнице Комисија и Савета, али која на жалост нема довољно велику салу за пленарне седнице скупштина.

Друштво има свој буџет, чији се расходи покривају улозима држава. Мало је питања око којих се на скупштинама више дебатовало него око буџета. Члан 6. Пакта је био утврдио да се трошкови деле на државе, чланове Друштва по истоме мерилу које је већ постављено у Светском Поштанском Савезу. Али се на првој Скупштини дигла читава бура протеста против такве поделе, за коју су многе државе налазиле да је скроз неправедна. Услед тих протеста је образована нарочита комисија са задатком да изнађе праведније мерило, а та је комисија предложила нов критеријум: величину државних буџета и број становника, сматрајући да се

по њима, нарочито по буџету, може оценити најбоље моћ плаћања сваке државе. Али и ако је то ново мерило било у начелу добро, комисија није могла прибавити тачне податке за све државе, тако да је финансијско стање неких држава врло погрешно оцењено. Отуда су поникли нови протести, и Друга Скупштина је усвојила предложену поделу трошкова само као привремени разрез, и под условом да комисија продужи рад, допуни своје податке, и изнађе тачнији разрез од онога који је предложен. Међу незадовољницима се налази и наша држава, која би по предложеној подели имала да плаћа близу 800 000 златних франака, много више него државе као што су Холандска, Данска, Швајцарска које су истина много мање али чије је финансијско стање далеко боље од нашег, и које нису ратом оштећене као Србија

Што се тиче самога буџета расхода, он је доста велики: за 1922 годину је предвиђено 20,873.945 златних франака, што износи по садашњем курсу око три стотине милиона динара. За плате и канцелариске трошкове Секретаријата је предвиђено 6,145.050 фр., за специјалне друштвене организације 4,606.375, за Међународни Биро Рада 6,135 610, за заседања Скупштине и Савета 1,000 000, за Стални Међународни Суд 1,500.000 и за резервни фонд 1,486.910 франака.

Стварање Сталнога Међународног Суда није можда било тако хитно као организација Секретаријата, али је имало врло велики значај по будуће међународне односе. О Сталноме Међународноме Суду се у Пакту говори врло мало, члан 14. једино ставља у дужност Савету Друштва Народа да изради пројекат организације Суда, пројекат који ће државе затим усвојити, и додаје да ће Суд решавати све међународне спорове које му државе поднесу и да ће, осим тога, давати мишљења о сваком питању које му Савет или Скупштина упуте. То је све што се каже у Пакту. Шта се хтело тим Судом? И ако Пакт није тачно утврдио правни карактер новога Суда, може се са доста основа веровати да је намера твораца Пакта била да се створи не изборни суд већ прави редовни суд; да би тај суд требао да буде увек приступан државама, састављен од судија изабраних по личним способностима без обзира на држављанство, и чије би се пресуде увек оснивале на Праву. Нови суд је имао да буде сталан, састављен од малог броја судија који би увек били спремни да се састану и да суде,

тако да се државама уштеди претходни споразум о избору судија који код изборног суђења изазива увек велику дангубу. Само се тако стварање новога суда може у осталом и разумети, иначе би био потпуно излишан, пошто Изборни Суд постоји у Хагу још од 1899 године.

Тако су схватили стварање новога Суда и они правници који су имали дужност да члан 14. проведу у дело. Савет Друштва Народа се бавио тим питањем већ у другој својој сесији, фебруара 1920, и одмах је изабрао једну комисију од стручњака правника, која је имала да изради пројекат организације Суда. Та се комисија састала у Хагу у јуну месецу, и у пројекту који је израдила преовладале су идеје американца Рута и Енглеза Филимора. Затим је Савет претресао пројекат, поједине државе су чиниле примедбе, и најзад је питање изнето пред Прву Скупштину Друштва Народа, која је једногласно усвојила дефинитивни текст пројекта 13 декембра 1920.

Тиме је Суд био створен, али да почне да функционише требало је изабрати судије. Тај избор је обављен на Другој Скупштини Друштва Народа, 14 и 16 септембра 1921. И кад је завршен избор, председник Друге Скупштине, Карнебек је депешом известио шефове свих држава да им Стални Суд за Међународну Правду стоји на расположењу. Прва седница Суда је сазвана за 30 јануар 1922.

Немогуће је у оквиру овога чланка изложити детаљну организацију Суда, његову надлежност, и, што је несумњиво врло занимљиво, разна мишљења и дебате које су се појавиле у комисијама пре него што је пројекат усвојен Довољно ће бити да се да једна општа слика тога Суда. По дефинитивноме уговору, Суд има да буде састављен од 11 судија и 4 заменика, који се бирају на 9 година. Бира их тајним гласањем, између кандидата предложених од стране држава, Скупштина Друштва Народа. Суд по правилу има да суди у пленуму. Али се изузетно предвиђа једно одељење од 3 судије за хитна питања, које ће судити кад год парничари затраже кратки поступак; затим једно одељење од 5 судија за спорове који се односе на организацију рада; затим ће бити и нарочито одељење за спорове око саобраћаја и транзита.

Седиште Суда је у Хагу. Суд ће сам израдити свој поступак. Он се сваке године мора састати 15 јуна, а може и

у друго време ако га председник сазове. Званични језици су они исти који и у Друштву Народа: француски и енглески. Суђење је јавно. Против пресуда нема права жалбе, може се једино тражити поновно суђење ако се у року од десет година изнађу такви нови докази да ниште основе пресуде. Суд је надлежан једино за спорове између држава, чланова Друштва. Ако која држава, која не припада Друштву, жели да се Суду обрати, Савет Друштва Народа решава под којим ће условима то моћи бити. Али државе које су чланови Друштва могу Суду упутити ма какав спор, за њих нема ограничења.

Када је Друштво Народа створило Стални Међународни Суд, певане су му праве химне. Многи су рекли: да Друштво Народа ништа друго није урадило, стварање новога суда би оправдало његов постанак. Стални Суд сматрају као врло велико дело, као установу која ће знатно помоћи одржању мира.

Несумњиво је, да је Стални Међународни Суд велики успех за Друштво Народа, кад се узме у обзир да су сви ранији покушаји (на Хашким Конференцијама Мира) пропали. Изван сумње је такође да нови Суд може бити од велике користи по Међународно Право и по томе што му сталност омогућава да створи своју јуриспруденцију. Али, има једно али! Тај Суд треба да има довољно спорова да суди па да се од њега виде оне користи које се очекују. А то зависи од самих држава. Једино што обезбеђује живот томе Суду за сад јесте то што ће по самим уговорима о миру бити надлежан за извесне спорове (рад, транзит). Тиме му је осигурана најмања мера посла, и захваљујући томе не прети му опасност да буде незапослен, опасност која је тако рећи дошла главе Хашкоме Изборном Суду. Од самих држава зависи да се надлежност новога Суда прошири. Суд је врло добро састављен и организован. Он је прави Суд, и нема оне мане због којих ће један изборни суд (а до сада су само изборни судови постојали за спорове између држава) увек остати несавршена установа. Он пружа у највећој мери јемства за непристрасно суђење. У њему је достигнуто савршенство колико је било могуће. Зато се можемо с извесним основом надати да ће се у ствари послови Суда развити, што ће бити збиља од велике користи и по утврђење мира и по развитак Међународног Права.

Из овога краткога прегледа двогодишњега друштвеног рада се види, да се једино два резултата истичу као важни успеси, као првокласни резултати и по самоме значају питања и по реклами коју праве самој установи, то је решење питања Горње Шлезије и стварање Сталног Међународнога Суда. Сви остали послови су од споредне важности по одржање мира које остаје, разуме се, главни друштвени циљ. Тих споредних питања је, међутим, било врло много, и њих ће бити и у будуће бар толико исто, ако не и више, тако да ће за Друштво Народа бити и у будуће све више посла, у толико више, у колико се међународне редовне везе буду више развијале. И та маса споредних питања, као и административне функције које сами уговори о миру дају Друштву, обезбеђују му опстанак и извесну будућност.

Није дакле питање да ли ће се Друштво одржати, пошто се оно мора самим стицајем околности, бар за известан број година, одржати. Али је питање да ли ће Друштво морати да се задовољи једном сасвим споредном улогом у међународним односима; да буде нека врста централе за управљање заједничким, међународним, интересима држава. Или ће успети да оствари главни свој циљ, разоружање и одржање мира, и на тај начин постане врло важна чињеница у међународној општој ситуацији?

Против Друштва оваквог какво сада постоји појавила се врло јака опозиција. Не само да у свим државама у Европи има доста јавних радника који су противници Друштва Народа, зато што сматрају да је утопија све оно што би у Друштву могло бити за државе корисно, а да је стварност једино штетно мешање Друштва у извесне послове појединих држава — већ се и у званичним круговима извесних америчких држава манифестовало непријатељско расположење према Друштву. Сједињене Америчке Државе су прве одбиле да потпишу Пакт зато што сматрају да има мана због којих га није могуће усвојити. На Првој Скупштини Друштвеној (1920), Аргентина је међутим, не могући продрети са својим мишљењем у једном питању, напустила Скупштину бурно залупивши за собом вратима, и за њом се повело још неколико америчких држава. Од тада и Аргентина и те друге државе се уздржавају од сваког учешћа у друштвеном раду. Најзад има доста других држава које су пристале да потпишу Пакт само као

један привремени закон, уверене да ће се првом приликом друштвени Устав изменити и Друштво реорганизовати.

Све то довољно објашњава што у овоме тренутку постоје две разне струје међу онима који критикују Друштво: једни су за стварање новога Друштва Народа које би се образовало ван садашњега Друштва и које би га својом еластичнијом организацијом и већим поштовањем суверенога самоопредељења држава победило преотевши му постепено велику већину чланова. Присталица таквога новог Друштва има у Америци, и међу самим учесницима Вашингтонске Конференције.

Други, умеренији, задовољили би се одржањем садашњег Друштва, али под условом да се реорганизује. И нама се чини да су ови други на правилнијем путу. Јер, најзад, шта се може с основом замерити садашњем Друштву? Превласт извесних Великих Сила Савезних, велики трошкови изазвани раскошном администрацијом, једностраност у оријентацији Друштва, која се своди опет на превласт извесних држава, јер оне упућују Друштво у извесном правцу често противно вољи већине... А те главне мане се могу исправити реорганизацијом, под условом да се у самоме Друштву незадовољници удруже и својом већином оборе претензије појединих чланова који желе да Друштво ставе у службу својој себичној политици. Тек ако се не би могло успети у самоме Друштву са реорганизацијом, могло би се кидати с њим и тражити лека у каквој новој организацији која би му конкурисала.

Струја за реорганизацијом се већ појавила на скупштинама друштвеним. Поред многобројних предлога о изменама разних чланова Пакта, који су потекли од разних делегата, на Другој Скупштини друштвеној је угледни делегат државе Чили, познати амерички правник Алварез истакао један предлог, врло важан, у коме тражи да се *цео Пакт* ревидира и подвргне озбиљном претресу. Алварез оснива свој предлог на томе што је Пакт израђен у тајности, споразумом свега неколико држава и што је другима мање више наметнут; што су ови други пристали да га на тај начин приме само у веровању да ће се првом приликом Пакт дубље проучити и изменити у колико је то потребно; што само искуство диктира измене Пакта, и што то захтева и јавно мњење у великом броју држава, и најзад, што је потребно ставити Друштво на

чвршћу основу која ће бити дефинитивна.[1]) Алварезов је предлог био тако важан, а Друга Скупштина се опет толико журила — већ је била четири недеље на окупу — да заврши свој рад, да није смела ни улазити у дискусију, већ је решила да се предлог изнесе пред идућу, трећу, скупштину, која ће се састати у септембру 1922.

Али ако није о питању решавано, оно је постављено. И његово решење ће бити судбоносно по само Друштво. Овакво какво је, Друштво нити може постићи универзалност, нити ће у њему бити остварен принцип једнакости држава. А без универзалности и без једнакости Друштво нема велике будућности. Да се разумети још да су савезници, неколико месеца после примирја, морали да организују Друштво овакво какво је, са извесном својом хегемонијом. Али се не може разумети да Друштво такво и остане. И зато треба у општем интересу потпомоћи струју која тражи друштвену реорганизацију. Од реформе Друштва зависи да ли ће оно вегетирати, или ће развити своју акцију тако да постане збиља оно што треба да буде, чувар мира и врховни регулатор међународног живота у интересу човечанства и развитка савремене цивилизације.

Д-р Милета Новаковић.

Новембра 1921.

---

[1]) Протоколи I комисије Друге Скупштине, седница од 1 октобра 1921. год.

О СРПСКОЈ ТРОБОЈНИЦИ
— ЗАСТАВИ —

И ако се зна да до велике француске револуције од 1790., не беше тробојних застава — барјака, и да је она прво прокламовала црвено, бело, плаву боју за народне боје на својим заставама — барјацима; и ако се зна да су доцније неке државе — угледајући се на Француску — и саме усвојиле тробојну заставу у разном распоређењу боја: код нас се толико и толико пута у новије време писало по политичким новинама, говорило на земаљским саборима у Загребу и на народним зборовима, како је још патријарх Арсеније Црнојевић 1690. прешао овамо на ову страну под народним тробојничким заставама — барјацима т. ј. црвено, плаве, беле боје.

А било је веселника који су тврдили, да су још Немањићи имали тробојну заставу — барјак.

Па као што су тако писали и говорили српске шовинисте, тако су исто говорили и писали и хрватске.

Тако је нпр. Тачe Смичиклас универзитетски професор у Загребу још 1895. у 64. броју „Обзора" тврдио, да је хрватска народна застава — барјак стара преко 400 година.

Да би били једном на чисто с питањем: *о постанку српске тробојнице — заставе* — одавно смо почели купити грађу за решење тога питања, па ево тек сада приступамо решењу тога питања.

*

Као што је познато, заставе су — барјаци — поникле прво код војске у ратовима.

Најстарији — познати — народи узимали су за војне знакове, ношене пред војском у рату — испочетка уздигнуте на мотку слике појединих животиња — обично зверова и тица — обично орлова, познатих јунака, митолошких лица.

По Мојсију (IV. 1, 52. 2, 2.) „синови Израиљеви стајали су сваки у свом околу (Lager-у) и сваки код своје заставе, по четама својим: — „... и сваки нека стоји у окô код своје заставе са знаком отаца својих према шатору од састанка у наоколо".

А какве су им биле заставе и ти знаци на њима не наведе Мојсије.

Цар Константин стављао је крст на заставама, но исти је доцније мењан, и тако не беше ни у самој римској а ни у византиској држави одређеног барјака, па ни тако званих данашњих народних боја.

Погрешан је код многих појам о заставама, као да су народне или земаљске боје на заставама — барјацима — боје, које једној држави или народу служе као политичан знак бића њихова. Јер нису оне, негс је грб земаљски прави и поглавити знак државног индивидуалитета, и јер је грб старији амблем државни него застава.

Грб — данашње Хрватске — много је старији од заставе, јер грбу је протекло неколико стотина година, а застави нема више од 67 година.

Испочетка су, као што рекосмо, само војници — војска — имали своје ратне заставе — знакове — под којима су одлазили у бој и под којима су се тукли с непријатељима

Доцније су поједине државе — народи —, провинције, градови, увађањем земаљских, градских, породичних грбова, почели да употребљују и заставе као видни знак свога политичког бића односно племства, и према грбу на основу хералдичке науке узимале и боје за своје заставе.

Према томе у једној држави постоје и разни земаљски грбови — заставе, па тако исто и код једног истог народа

Тако нпр. у Пруској земаљска је застава бело-црне боје, у Баварској бело-јасно плаве, у Саксонској зелено-беле, у Виртембергу црно-црвене, у Баденској жуто-црвене.

А у немачкој царевини коју сачињавају речене краљевине овамо од 1870., застава је црно, бело, црвене боје.

Од 1790. мање више све су државе мењале своје заставе

Тако нпр. Угарска је дошла до своје данашње заставе — триколоре — тек 1848. XXI зак. чл. а тројединица 1868. односно 1876.

О миленијској прослави 1896. у Пешти било је истакнуто 196 разних застава из XVI, XVII и XVIII века, од којих су биле само две триколоре из XIX века: жупаније тирнавске зелено, црвено, плаве боје, и града Сегедина из 1846. у садашњем распореду боја: црвено, бело, зелене боје, које су боје 1848. прокламоване за земаљске боје.

Иначе је било застава у разним бојама, већином у једној и тек по гдекоја у две боје плаво-жуте; плаво-црвене; бело-зелене.

А данашњи угарски грб утврђен је тек 12. Јануара 1896. наредбом министра председника барона Банфија.

Хрватска је имала до 1848. заставе црвено-беле боје, а Славонија плаво-беле боје,[1]) и тек су 1848 Хрвати у Загребу почели употребљавати народне тробојнице црвено, бело, плаве; плаво, бело, црвене; бело, плаво, црвене; бело, црвено, плаве боје; и то као славенске заставе, које су у почетку 1848. употребљавали и Срби.

С тога се и певала по Бачкој песма — у почетку народног устанка:

„Већ и код нас чује се
„Глас српских топова,
„И славенска разви се
„Тробојна застава“.

Да у Хрватској и Славонији није постојала пре 1848. тробојница то је признато и у 63. бр. 1895 званичних новина „Народне Новине“, где је речено: „Чим смо ми рекли, да је покојни Гај са својим политичким пријатељима хрватско-славонску тробојницу скомбиновао, сватко тко позна нешто новије историје наше, мора знати, да то није могло бити између

[1]) У 8. бр. 1845. „*Сербске Народне Новине*“ од 28. Јануара у допису извађеном из „*Аугсбуршких Новина*“ из Загреба рекло се: „Но и овом приликом свака је лепотица белом и црвеном народном бојом украшена била“.

А у бр. 14. од 15. фебруара 1848. у допису из Загреба, рекло се: „да је на балу 31. Јануара, ког су приредили правници, све су даме добиле појас од беле и црвене свилене пантљике“.

„У 23. бр. 1848. „*Новина Читалишта Београдског*“ од 28. Маја рекло се: „*Свечан улазак Бана у Загреб.* Напред пред Баном одељење сережана, за њима јашили барјактари, носећи барјаке војводовине српске, и жупанија хрватско-славонске. Бан имао тробојну перјаницу, сурку бело-црвену.

1860. и 1868. него да је он саставио боје данашње заставе 1848. или коју годину прије. (Да није пре 1848. рекли смо напред Д. Р.)

Ово је речено приликом полемике између „Народних Новина“ и „Обзора“

Наиме, „Обзор“ је тврдио да је тадашња (1895.) хрватска застава стара преко 400 година, дочим су „Народне Новине“ тврдиле, да није *старија од 1848.*

После 1850. почели су Хрвати употребљавати заставе плаветно, бело, црвене боје — као народне боје — нашто је изишла 7. септембра 1852. следећа наредба:

„Будући да барјаци плаветни, беле и црвене боје, који су у Краљевини Хрватској и Славонији сада у обичају, нису основане ни на државноме праву, ни на дипломацији, за то Његово ц. к. апостолско Величанство барјаке са овим бојама не може примити за народне, него их још особито ваља укинути и за то, што је барјак црне и жуте боје знак, који сједињава све земље и народе у царству (аустријском) под њиховим рођеним царем и краљем

Али по високој одлуци Њ. В. нема сметње, да се у краљевинама Хрватској и Славонији народни барјаци по обичају употребљавају, и то црвене и беле боје у Хрватској, а плаветне и беле боје у Славонији, али ипак за време бављења Њ. В. у овим земљама, треба с народним барјацима и царски барјак поперити. На јавним и свима царским зградама, докле се год Њ. В. у којему месту бави, треба или само царски барјак да се вије, или заједно с народним али барем тако, да царски барјак буде на највишем месту“.

Од тога доба па све до октобарске дипломе 1860., није било слободно истицати народне — тробојнице — заставе ни у Угарској, а ни у Хрватској.

После тога почела се у Хрватској и Славонији истицати као народна застава црвено, бело, плаве боје.

У XXI. зак. чл. угарског сабора 1848. рекло се, да се уз угарску заставу на јавним зградама и заводима при свечаним приликама и на угарским лађама имају употребљавати земаљски грб и застава, но сједињене части — међу које се подразумевала и Хрватска и Славонија — могу уз земаљски грб и заставу, употребљавати свој грб и заставу.

Хрватска и Славонија нису признавале важност овом зак. чланку, него су истицали само усвојену своју тробојницу.

При нагодби 1868. између Троједнице и Угарске, у I. зак. чл. § 63 рекло се: „Краљевина Хрватска, Славонија и Далмација *могу* до својих међа и у својим унутарњим пословима, употребљавати сједињене своје краљевинске боје и грб, него овај потоњи покривен круном Св. Стевана“.

Какве су пак *те боје* и у ком се реду имају ставити, није речено и како земаљски сабор није у том погледу донео решење, то је тек наредбом кр. земаљске владе у Загребу од 16. студенога 1876. бр. 18.307. одређено и установљено да је земаљска застава црвено, бело, плаве боје.

Пре тога је загребачка генералкоманда 8. Априла 1875. бр. 231, одредила да се у војној хрватско-славонској Крајини сме употребљавати уз угарску заставу хрватска застава црвено, бело, плава, а забранила истицати српску: црвено, плаво, белу.

После резвојачења речене војне Крајине 5. јулија 1881. год., употребљавана је и у њој као и у осталој цивилној Хрватској-Славонији и српска застава све до 21. студена 1914., ког је дана изашла банова наредба под бр. 8378 пр., по којој се уз хрватску заставу сме истицати и угарска тробојница и црно-жута аустријска застава.

А забрањено је истицати заставе других држава или народних и политичких застава -- па наравно и српских.

У Русији су све до 1891. важиле „црно, наранџасте, беле заставе“, као заставе државне.

Покојни цар Александар III. наредио је нарочити одбор учених људи, да испита по историји и хералдици управо праве руске државне боје.

Иста је одбор, у коме је било чланова царске Академије и изасланика више министарстава, те је пронашао да руске државне боје нису црно, наранџасто, беле, него бело, плаво, црвене као и осталих словенских народа.

Цар је Александар усвојио то мишљење одборско, но тек цар Никола II. указом својим од 17. априла 1896. установио је, да се застава бело, плава, црвене боје има свуда употребљавати као државна застава.

Е, сад да пређемо на српску заставу.

Да ли су Срби за време Немањића и доцније за време кнеза Лазара и Бранковића имали своје заставе и какве су биле боје, не зна се ништа.

Зна се само по народним песмама за алај барјак и крсташ барјак.

Кад је један део Срба 1690. под патријархом Арсенијем Црнојевићем прешао на ову страну, где је већ било Србаља, 1691. Априла 2. изашао је царски рескрипт под бр. 103. у ком је српско (рацком) народу под 3) обећана особита застава, на једној страни свети крст, а на другој ћесарски орао, под којом ће заставом имати војевати против општег непријатеља — Турчина. (Прибавленије III. уз Рајићеву историју 323. и Kriegsarchiv 23, Abth. № 91).

Исте су заставе дозвољене биле 1716. марта 14. српској народној милицији посавској, која се састојала из 12 кумпанија хусара и 24 кумпаније хајдука.

Такве су заставе добиле и остале војничке крајине — народне милиције — као подунавска, сегединска и поморишка.

По укинућу тих српских милиција, по наредби од 1751. 28. марта бр. 412 заставе поморишке милиције биле су смештене у арадској цркви, а сегединске у новосадској цркви.

И ако *тако* стоји са заставама дарованим од цара Леополда I српској милицији, није сметало д-р Стеви Павловићу да у *Опису Народног Сабора* 1869. Н. Сад 1869. на страни 10 напише: „да је цар Леополд обећао Србима заставе, с једне стране српске (не рече какве оне беху), а с друге стране аустријски грб".

А Паја Јовановић, уредник *„Србобрана"* 1891. рече у хрватском Сабору: „Народ је српски са својим заставама под патријархом Црнојевићем дошао у ове земље".

Под каквим су се заставама Срби за време првог устанка под Карађорђем против Турака борили, знамо из расправе покојног српског генерала Јована Мишковића *„Српска војска и војевање за време устанка* од 1804.—1815. године, која је изишла прво у XLVII. књ. *Гласа Срп. Краљ. Академије*, затим у *„Ратнику"*, па из њега отштампана засебно, а напослетку наведена и у подлиску *„Србобрана"* за 1895.

На стр. 20. рече Мишковић о заставама за време првог устанка ово: „... Свака кнежевина, вероватно и сваки батаљон, имао је своју заставу. Оне су у почетку устанка биле разнолике: неке су узете биле из цркава, а неке на брзу руку импровизиране, према могућству и приликама у којима се дотични старешина налазио".

„Тако: *Карађорђев* барјак 1805. био је пола бео, а пола зелен. *Јанко Катић* имао је доста скупоцену заставу од зеленог и црвеног мола с копљем на врху, на њој су биле слике Св. Николе и Архангела Михаила. *Јаков Ненадовић* у почетку устанка послужио се барјаком Бранковачке цркве, који је био од белог, црвеног и плавог мусулина и имао 3 крста“.

„Али, кад је војска добила боље уређење, раздате су многим војводама заставе добивене из Русије. На *једној* страни црвена свила, и на њој насликани грбови Трибалије и Србије; изнад њих је по једна глава у шлему с круном, а изнад обе грб Раме. Озго је круна царска, а доле разни војени амблеми. На дну је извезен руски натпис. На *другој* страни заставе је бела свила и на њој је двоглави црни орао са златним крунама а црвеним кљуном и канџама. Над орловима је златна круна с крстом. У среди је великомученик Св. Ђорђе на коњу, а ниже њега Св. Првозвани Андреја. Доле је руски натпис, чији почетак гласи: „Сеј орел росијски зашчичат Serблију“. На врху је позлаћена јабука“.

„Таква једна застава налази се у нашем Народном Музеју, а такву је заставу имао и чачански војвода *Лазар Мутап*, која је много година чувана у цркви манастира Вујна“.

У XLI. *Гласнику Српског Ученог Друштва* у Београду написао је исти Мишковић као ђенерал-штабни официр чланак „*Опис Рудничког Округа*“, у ком је на стр 204. потање описао исти барјак Мутапов, под којим је војавао и за време другог српског устанка.

У 102. бр. „*Србске Народне Новине*“ за 1843. што су у Пешти излазиле, у допису из Београда описано је како је Карађорђе пред свој одлазак из Србије у Аустриіу предао свој барјак своме буљукбаши Петру Јокићу да га чува и заклео га „ако игда моја деца до тог дођу, да им исти знак тај почетка борбе наше за слободу Срба устреба, а ја у животу не будем, ти им га у место другог оца предај; но само чувај, да га непријатељи код тебе не прокљуве, и да нам ту драгоценост себи не привуку“.

„Јокић је чувао и сачувао исти барјак, и кад је на Митров дан 1842. на Калимегдану читан Берат кнезу Александру, преда га српској војсци“.

„Барјак је од црвене свиле и види се да је и Карађорђе имао барјаке од разне боје, јер онај од 1805. био је пола бео,

а пола зелен — украшен с једне стране двоглавим орлом, а с друге стране грб Србије са свима околним провинцијама".

„Мотка од барјака је била сакривена у шабачкој цркви, где је за цело време стајала, и у очи Митров дана донесена је у Београд".

„Сутра дан заклели су се војници под истим барјаком".

За време другог устанка под Милошем и за време његове владавине све до 1835., војевали су Срби извесно под истим барјацима.

Тек је 1835. уведена у Србији народна тробојница — црвено, плаво, беле боје.

А постала је овако: Турски султан — цар Махмуд Хан, син Абдул Хамид-Хана издао је ферман у половини месеца Шабана 1251. — 1835., у ком је рекао: „Од стране српског Књаза Милоша Обреновића поднесена ми је молба где би Српски Народ, подани мојој Високој Порти поред дарованих му већ од мене преимуштества удостоио се и дозволења тога, да се може на трговачким — по рјекама и мору пловећим, у Цариград доходећим лађама, и туд пролазећим лађама од истога народа њихов особени барјак развијати".

„А као што је то дозволење дано за трговачке лађе Молдавије, Валахије и острва Самоса, тако је закључено, да се од високог Девлета мога даде и Србскоме народу тробојница барјак, на коме ће горња част црвене, средња плаветне, а дољна беле боје бити".

А 1254. у половини Шаваља — 1838. изашао је други ферман Султанов у ком је измењена у неколико тробојна застава т. ј. „одозгор црвеног, у среди плавог и одоздо бјелог и да се ставе увек „црвеном најгорњем четири звезде а на средњем плавом грб национални".

(Јавно право Кнежевине Србије". Димитрије Матић, Београд 1851. стр, 85—90).

Још 1830. поручио је руски двор кнезу Милошу да даде сачинити „*Органички Устав*". Народ је с радошћу примио ту поруку и Милош даде Димитрију Давидовићу и Стевану Радичевићу да сачине *Устав*, који буде на одржаној на Сретеније 1835 у Крагујевцу народној скупштини усвојен.

Руски двор а ни порта не одобрише исти Устав. Милош је после тога дао саставити у Априлу и г. други Устав, па

пошто и тај није био одобрен, то даде у Новембру и. г. и трећи устав саставити који такође није био одобрен.

Милош је ради потврде Устава и сам отишао био у Цариград 19. Јулија 1835. где се бавио све до Новембра, но није могао успети.

Напослетку српски посланици у Цариграду склопе неки Устав с руским послаником, ког 10. Децембра 1838. одобри и Султан.

У том Уставу не беше помена о српској застави и грбу. Него Султан издаде посебан ферман о српској застави и грбу.

По том ферману српска је застава овако била састављена; „Тробојна застава: црвено, плаво, бело, хоризонтално лежећа. На црвеној боји, и то одмах до копља, четири звездице, по две у реду једна под другима, у виду четвороугла. Копље на ком стоји застава, извајано је народним бојама црвеном, плавом и белом, уз целу дуж“.

Састављачи првог устава — оног усвојеног у Крагујевцу 2. Фебруара на Сретеније 1835. — саставили су српску заставу попут француске триколоре, само што су друкчије поређали боје и ставили их хоризонтално (положено), дочим је француска триколора била: бело, плаво, црвено перпендикуларно (управо) лежећа, а застава на бродове: плаво, бело, црвена перпендукуларно лежећа.

Борба око српске заставе и грба описана је у VI. *Споменику Срп. Краљ. Академије Наука.*

У Србији се од тога доба (1838.) а и пре тога од 1835. на лађама, а грб и на новинама, употребљавала иста српска застава до прогласа Српске Краљевине 1882. када је законом од 22. Јулија и. г. овако измењена према новом грбу: „Тробојница црвено, плаво, бело с четири златне звезде у горњем црвеном пољу, с грбом у средњем плавом пољу“.

У *Уставу Краљевине Србије од 22. Децембра 1888.* у чл. II. тако је описана нова застава.

Рекосмо напред како се на појутарје Митров дана 1842. српска војска заклела на верност на барјаку „вожда“ Карађовђа, што га је сачувао Петар Јокић и даровао српској војсци.

На сам пак Митров-дан и. г., на калимегдану приликом проглашења и потврђења Александра Карађорђевића „приспело је једно оделење војске, које је у толико више внимание за-

служило, што је пред собом имало заставу, којом се сам незаборављени вожд српски Карађорђе одма у почетку својих подвига служио". (*„Србске Народне Новине"* бр. 84. 1842.).

„Гарнизонска војска и народна војска, које су пре тога дошле на калимегдан, не имадоше својих застава".

1844. године као да је већ сва војска имала својих застава, јер се у допису из Београда од 3. Маја у 37. бр. *„Србских Народних Новина"* рекло се: „Овог је дана отишао кнез у Тополу. Војска му је са „срећан пут" у одјек одговорила. Барјак народни од Душана(!) заоставши, с двоглавим белим орлом је вејао, и нашем књазу клањао, и један ешкадрон каваљерије са барјаком пред њиме...".

Но праве војничке заставе, као да је војска добила тек 1846. год.

У допису из Београда од 13. Јунија у 49. бр. *„Сербске Народне Новине"* рекло се: „Од времена блаженопочившаго Вожда србског Карађорђа Петровића, његов достојни син, срећно владајући Књаз Александар, сада је први воинство наше богатима заставама обдарио, као знацима воене чести и одличија. Осим од пређе јоште дароване две заставе пешачким батаљонима, сада је Њ. Светлост такову једну жертвовала и коњаничкому ешкадрону, за спомен љубави и особите наклоности своје Књажевске, која ће на Петров дан торжествено освештена бити. Ова је украшена с једне стране грбом српским са овим надписом: „Заставу ову војене чести знак, за спомен љубави и наклоности, вјерним војницима србским дарова Александар Карађорђевић Књаз Србски на дан св. побједоносца Георгија 1846. године".

А с друге стране образом св. великомученика са овим надписом: „Тако да прослави Бог вјерност и храброст србску, и вражију скруши силу оружием побједоносним".

Но, по самом Београду и ако је у њему било одржано од 1842. више народних прослава, као на Митров дан 1842. када је кнез Александар потврђен био за кнеза, у опису те свечаности нема спомена о народним заставама.

Тако исто нема ни у опису свечаности од 2. Септембра 1843., ког је дана прочитан султанов берат, којим се кнез Александар поново потврђује за кнеза (*Србске Нарадне Новине"* бр. 73).

Нема ни у опису свечаности од 30. Августа 1844. ког су дана дочекани из заточења народни љубимци Тома Вучић и Аврам Петронијевић, (*„Српске Народне Новине“* бр. 71.).

И тек у половини 1846. наилазимо спомена о народним заставама по Београду.

У 46. бр. *„Србске Народне Новине“* описан је свечани улазак кнеза Александра у Београд са свога пута из Цариграда од 1. Јунија.

У опису се рекло: „Дуж пијаце, куда је Њ. С. Књаз проћи морао, посађена бејаху зелена дрва, а на среди између њих узвисила се величанствена, из 12 колона на начин египатских пирамида састављена почастна капија, искићена миртама и разнобојним цвећем, украшена отечественим грбовима и народним заставама“.

Даље: „На Теразијама код опет једне почестне, на подобије римски триумфални сводова начињене величанствене капије, на којој такође више народне заставе, трептаху отечествени грбови“.

А затим: „Банда војничка засвира пред двором књажеским и упути се у варош. За њом кроз посађена зелена дрва, на којима тробојни фењери свјетљаху“.

И од тога доба лепршале су се и по Београду и по целој Србији при разним свечаностима народне — тробојне — заставе.

Рекосмо, да до почетка 1848. не беше народних тробојнице ни у Угарској, нити у Хрватској и Славонији.

После мартовских догађаја 1848. поникоше и у Угарској и у Хрватској и Славонији народне тробојнице.

Па није чудо, што је и српски народ у Срему, Бачкој и Банату почео да истиче тробојнице још пре Мајске (1. Маја) 1848 народне скупштине, на којој је изабран уз Патријарха и српски Војвода и проглашена „Српска Војводина“.

Тако је први Вуковар још 22. марта истакао „слободе барјак“ (тробојницу). (Београдске *„Српске Новине“* бр. 44.).

У то је време тробојница сматрана за „биљегу славјанства“ и није се много пазило на распоред боја.

У Великој Кикинди пала је крв трећи дан Ускрса 12. априла због народне тробојнице на општинској кући. Тог дана после јутрења по наговору омладине дошавше из Пеште и Пожуна, народ скине мађарски барјак с варошке куће а српски

(црвено, бело, плаветни) извеша уз усклик „под овим ћемо земљу делити“.

На служби је проповедао прота Паво Влаховић и у својој проповеди рекао, да оно није српски, него хрватски барјак, због чега се породи побуна.

Биров Кенђелац и други покушаваше умирити народ, те заповеди милитарски стари барјак из цркве изнети, и рекне људима: од она два — показујући на окружни и варошки дом — није ни један наш. Но овај је браћо наш, под којим су се толико година стари наши борили, и заповеди да се на окружном дому поред мађарског барјака истакне.

После подне је одржана у мађистрату седница, у којој се закључило, да се оних 5 ђака — што су наговорили народ да истакне народни барјак — ухвате и два сенатора одреде да пред вече српски барјак скину, и ако би се ко противио, да узму сигурности ради 70 коњаника, што даде повода побуни.

Хусари нападну Србе кад су с вечерња излазили из цркве, убију 7, а Срби разјарени нападну на хусаре, многе побију па и ритмајстора, запале Мађистрат и поубијају главније чиновнике — мађароне. („Новине читалишта београдског“ бр. 17, „*Свеобште Југословенске Новине*“ бр. 38. 49.).

Ово је био почетак непријатељства између Срба и Мађара.

У Пешти је одржана 6. Марта скупштина Срба, и многи од омладине под омладинском заставом — а то је онаква, какву су омладинци истакли били у Кикинди — пођу надзиратељу срп. нар. школа Евгенију Ђурковићу, који даде оставку: (*Српске Народне Новине*“ бр. 24).

У Вуковару после одржане главне скупштине (20-22. Марта) дошао је народ с барјацима и то многе општине дођоше са барјацима од 4 боје — зелену у знак пријатељства са Мађарима — а многе са бело, плаво, црвене боје.

Па како се изродила препирка због барјака, на предлог поджупана Житваја, подигне се на згради жупанијској зелено-плава застава, а први дан скупштине била је истакнута као народна застава плава. („*Свеопште Југословенске Новине*“ број 26.).

Румљани су 18. Марта изабрали „Главни народни одбор“, који је донео „*Захтевања румљана*“, и под 6. *Народне боје:* црвену, белу, плаву, искључително за наше боје сматрамо, и

захтевамо да се по свима јавним зградама таке заставе истичу". (*„Новине Читалишта Београдског"* бр. 14.).

1. Маја 1848. одржана је у Карловцима народна скупштина на коју је дошао народ са свију страна и под заставама и са кокардама.

Било је и застава и кокарди истина у три боје, ал ретко једнако распоређене.

У нас је кокарда др. Ђорђа Пантелића посланика земунске општине и то црвено бело, плаве боје.

У то је време литографисано изишла песма „Устај, устај Србине", са сликама, и на четири места вила држи у руци заставу: црвено, бело, плаве боје.

Да није било јединства у српској народној застави ни о мајској скупштини, види се из тога, што су Сомборци у почетку Маја на својим црквама истакли тробојнице словенске у среди бело. (*„Српске новине београдске"* бр. 41.)

Карловчани су 6. Маја објавили: *„Освјетление искања народа српског у Аустрији"*, у ком рекоше: „Измеђ прочег потребни су народу знаци, а то су 1. застава — барјак, 2 грб".

„Заставу сачињавају три боје хоризонтално лежеће, одозго црвена, у средини плава, доле бјела. На плавој као на боји отличителној — характеристичној — поставља се народни грб"...

„Противољно промењивање боја заставе показује неоснователност у овако важном предмету народном".

У 47. бр. *„Свеопште југословенске новине"* у допису из Срема од 19. Маја, рекло се: „У сваком селу читавог Срема само се наши црвено, бело и небеско плаветним народни барјаци вију".

У *„Пројекту устава* за Војводовину српску", саставио Стефан Радичевић, Земун 1849. на стр 26. рекло се: „Члан 7. Боја Војводовине јест тројака: одозго црвена, у среди плава а одоздо бела".

Неко време и после „буне" употребљавала се српска тробојница.

Тако се н. пр. у Земуну на св. Николу 1849. на св николајевској цркви вила српска застава. („Српске новине" бр. 58. 1850.)

Приликом прогласа новог граничарског устава — јунија 1850. — вила се на мађистрату уз царску заставу и српска застава. (*„Србске Новине"* бр. 73. 1850).

За време Бахове системе — владавине — све до октобарске 1860. дипломе рекосмо, како се не смедоше ни у Угарској, ни Хрватској и Славонији, па ни у Српској Војводини истицати народне тробојнице — барјаци.

После Октобарске дипломе почеше се поново истицати народи барјаци — тробојнице. Но и опет са неједнаким распоређењем боја.

Тако је н. пр у нас кокарда нашег пријатеља А. Д. Јовановића, с којим је отишао у Карловце на благовештенски Сабор 1861.: бело, плаво, црвене боје.

На том сабору је већина одборска у XIII. т. предлагала. „Да се као спољашњи знак народног политичког живота српског у Војводству при свечаностима поред царске, у Бачкој и Банатској части Војводовине и поред угарске и српска тробојна застава: бело, црвено, плаветне боје званично употребљавати има".

А мањина је одборска предлагала у XVII. тачци „Да се поред угарске заставе у Војводству обвезателно употребљава и српска застава са бојама: црвено, плаво, белом".

У седници VII. од 2. Априла примљен је предлог већине одборске, с том променом, да народне боје овим редом иду: „црвена, плаветна, бела".

(*„Радња Благовештенског Сабора"* од Јована Ђорђевића, Нови Сад 1861. стр. 28. 34. 95.).

И од тога доба па све до 1875. употребљавала се с тим распоредом боја српска застава у Хрватској и Славонији, а у Угарској до 1877., које је године забранио угарски министар унутрашњих послова гроф Ђула Сапарија српску заставу у Угарској.

У Угарској од те године није се смела никојом приликом истицати српска застава, дочим се у Хрватској и Славонији и после поменутих забрана кад и кад употребљавала, а особито приликом избора земаљских посланика; држања Српског Народног Сабора; приликом доласка бана или владике.

Тако н. пр. у 40. бр. *„Србобрана"* од 1893. у допису из Беловара рекло се: „У Беловару лепршале су се на кућама српске тробојнице, те светом владици — Мирону пакрачком — показиваше радост народа његова што га удостоји своје посете".

Но, било је крајева у Хрватској где се није трпело извешање српских застава, као у личкој жупанији и по другим жупанијама у неким местима.

Шта више, није се она трпела ни у самом Загребу.

Тако кад је приликом инсталације Загребачког Арцибискупа Посиловића д-р Богдан Медаковић истурио на својој кући српску заставу, светина је демонстровала и полиција ју је склонила.

Кад је 1895. у Октобру краљ угарско-хрватски Фрања Јосиф I. био у Загребу, светина је напујдана од франковаца јурнула на српску цркву и српски дом што су на њима биле истакнуте српске заставе

Кад је у Хрватском сабору народни посланик Ђорђе Ђурковић у седницу од 19. (31., октобра ставио на Бана грофа Драгутина Куна Хедерварија интерпелацију због тих изгреда, у којој га је упитао: „1. Је ли вис. влади познато, да су се у 14. и 15. листопада 1895. у Загребу сокачки изгреди против народно црквене српске заставе, против српске православне цркве, њеног парохијалног дома и иметка дотичне црквене општине догодиле?

2. Ако јој је то познато, шта је она према поменутим догађајима учинила?

3. Шта мисли одредити да се у будуће такови изгреди догодити не могу?

На то је Бан одговорио: „Ја сам пре годину дана обележио своје становиште напрама извјешењу *српске народне црквене заставе*“.

Коренички су Срби поднели земаљском сабору преставку 14. Дец. 1894. у којој су се жалили на нападање српске заставе, тако н. пр. у Карловцу је морало оружана сила бранити је: у Госпићу су такође напали на српску приликом доласка владике Михајила и т. д., у којој су молили: да се на рођен царев-дан, те пригодан других свечаних прилика сме и може уз земаљску и српска застава извјешавати.

Услед овога је Бан издао поменуту наредбу.

Тому додајем, да и данас стојим на истом становишту да извјешење те заставе држим потпуно оправданим. За тим сам ју ја увек у заштиту узео, ако је где била погрђена. У једном случају учињеног изгреда пре две до три године имао сам прилике бити понукан, да то моје становиште у наредби

на дотичну област означим и да затражим од дотичне области, да она штити српску заставу. — Што пак нисам издао опћениту наредбу у том погледу, нисам је издао за то, јер нисам имао повода за то; јер ако се само један такав случај у једном пределу земље догодио, ја нисам нашао повода, опћениту наредбу издати".

У сабору Хрватском приликом прорачунске дебате, било је говорника који су додирнули и питање о српској застави.

Посланик др. Јосип Пливерић, универзитетски професор је рекао: „Ако је српска црвено-плаво-бела застава обележје њихове народно-црквене — школске автономије, онда ми, који ту автономију признајемо, признајемо њезино обележје, њихову српску заставу, допаче идемо још и даље, те молимо да браћа Срби на свом народно-црквеном сабору узнастоје, да то обележје буде и у њихових органичних штатутих признато, што до сада колико ја знам није".

Известилац др. Шандор Егерсдорфер — такођер универзитетски професор — је рекао: „Отворено признајем, да и ја српску заставу сматрам за народну српску заставу. Ја сматрам баш тако као што и господа с леве стране ове високе куће — франковци, — да тај барјак не може бити конфесионални (не, но српске митрополије Д. Р.) већ српски народни барјак, јер кад би то био конфесионални барјак, тад би је морали имати и Бугари, и Грци, и Руси и т д. Ту је по среди то, да су све источне цркве подједно и народне цркве, дакле да се овде стјече појам цркве с појмом народности. За то је застава и народна, али подједно мора и црквена бити јер је и српска црква народна. Ако на том становишту стојим, морам дакле дозволити српску заставу и као народну и као црквену".

„Ја сам без обзира на аутономију, без обзира на цркву приправан и чисто народносну барјаку признати овлаштеност на овом територијуму; пошто по мом начелу признавам овлаштеност барјака свакога народа, који на овом територију у већој скупини живи".

„Тај српско-народни барјак или ма који други народни барјак не може имати карактер територијални, јер се територијум означује само оним барјаком, који се овде у нагоди као службени раби, барјак краљевине Хрватске и Славоније означује. У колико је по среди службена ознака територија у том

се погледу може рабити само оној барјак, који означује нагода, а кад кто хоће, да означи своју народност, нека се сваки народ служи својом заставом Ја не разумем и не могу схватити, како овај кога закон прописује као службени, може бити за приватве особе обвезатан, кад је он обвезатан само за онога, који репрезентира област. А у колико се ми Хрвати тим барјаком служимо, служимо се њим, јер је он и народни хрватски барјак, али не за то јер је то нагодбом прописани службени барјак. Ако се тај барјак по приватницих раби као народни барјак, онда то морамо признати и другим народностима".

Паја Јовановић уредник *„Србобрана"* је рекао: „Народ је српски са заставом (!) дошао под патријархом Чарнојевићем у ове земље. — Свакако је српски народ дошао под својом народном заставом (!). Ја се никако не могу да слажем са господом с оне стране високе куће, који хоће да даду тој застави обилежје црквено-народно, то је чисто народна застава, — а народној је место у народу".

После ове дебате о застави у хрватском сабору, писало се на широко и на дугачко о њојзи у нашим политичким листовима, у којима је доказивано да и Срби имају право истицати своје народне заставе.

А писано је у њима и доцније. Тако је у 135. бр. *„Србобрана"* за 1899. изишао подужи чланак с насловом *„Је су ли Срби у вријеме сеобе под Чарнојевићем имали свој грб и заставу?"*

Писац — *Јур.* — је тврдио сасвим озбиљно да јесу и за доказ те своје тврдње позвао се на „Theatri Europaei continuati XIII. Th. Франкфурт 1698., где се рекло: „Генерал Пиколомини желећи да са Албанезима (Србима) заврши започете преговоре, продужи свој пут — — — где му је клименташки (српски) патријарх са силним народом у сусрете изишао; *носила се велика застава, означена крстом, а улаз у град огласише у трипут топови*".

„То скоро од речи до речи — рече даље *Јур.* — потврђује и други савремени извор, а тај је Christophoro Boethio „Des Glanzserhöheten und Triumphleuchtenden Kriegs-Helm — — — — —" Nürnberg 1688., где се вели „— — — welcher (klementiner Patriarch) sammt einem grossen mit einem † Kreuz bezeichneten Fahnen ihm entgegenkommen — — —".

После навода ових савремених доказа „који — рече — кажу, да су Срби под заставом, крстом означеним ишли у сусрет генералу, продужује — *Јур.* — овако: Каква је застава била, извори не описују, но толико обадве кажу: да је била *велика*. Зашто велика? Срби су без сумње хтели видно истаћи свој народни проблем, те су зато начинили велику заставу; хтели су, да се подиче својим народним проблемом“.

„А од куд крст на застави? Као што застава није описана, тако није са крстом речено све, но је странац, који је о овоме догађају као очевидац причао, споменуо оно, што му је на први поглед упало у очи, и што је он разумио, а то је: да је застава велика и да је крстом означена. Но, ко знаде, какав је српски грб, какав је грб карловачке митрополије, тај се може одмах замислити: да је тај крст значио грб српски. Наравно да странцу нису упала у очи оцила или слова, дабогме да он није знао, шта би оцила или слова значила; а при том му није било до детаљног описивања заставе, па то није ни споменуо. Него већ из оних неколико речи се може разабрати: да је српска застава, под којом је патријарх и народ дочекао ћесарскога генерала, имала и свој грб“.

Рекавши то — што је уредник без икакве своје примедбе ставио у своме листу, — рече како су по нашем доказивању, Срби у карловачкој митрополији, тек доцније почели употребљавати садашњи грб, и као да дотле и нису имали грба — рече: „ми би веома љубопитљиви били, како би се Руварац сада после наведених извора, одважио, да друго што, што би противно било доказује“.

(Ово смо ми рекли у књизи: *Ево, шта сте нам (Хрвати) криви:* Земун 1895).

Ништа лакше, него кад бих смо рекли: *та оно је веселниче био црквени барјак!* У речено време, није сирома патријарх Арсеније знао ни како се зове, у каквим се приликама налазио, а не да је и њему и српском народу било до тога, да се пред немцем генералом — који није знао за српски народ и српског патријарха, него је Србе држао за Албанезе а Арсенија за Клименташког патријарха — подиче и својим народним проблемима!

Није мој драги *Јур.* 1689. године ни било спомена о српском грбу и српској тробојници.

Грб је први почео употребљавати на свом приватном печату митрополит београдски Мојсије Петровић од 1724., ког је његов пријамник Вићентије Јовановић 1731. увео за печат митрополије, а тробојница је постала тек 1835.

И ко противно тврди, вара и обмањује само народ.

Ми имамо лепо израђену — литографисану — и сачувану Синђелу Митрополита Вићентија Јовановића издану у Карловцима 10. Јунија 1734. пароху јазачком Николају.

На синђелији је руком извајан велики митрополијски грб у бојама, као што је и синђелија у бојама у онаоколо оперважена.

Боје су на грбу већином црвене и плаве, црква је беле а кула златне — жуте.

На дну је ударен у воску велики печат — грб — митрополијски.

Српски радикали ставили су још 1903. у своме програму у § 14. „Да се законом ујемчи право српском народу у краљевини Хрватској и Славонији (а то су исто ставили и у свој програм за Угарску) да може истицати своју заставу (црвено, плаво, белу), као знак народног обележја“

А у „Народно црквеном уставу источно православне српске цркве у земљама угарске круне“ од 1895. у § 15. „Народно-црквена је застава: црвено, плаво, бела, у среди са грбом митрополије, која обухвата све три боје“.

Но, нити су могли радикали остварити тај свој програм, нити је поменути Устав задобио потврду; те је остало по старом т. ј. да се трпела српска застава од случаја до случаја, докле није и у Хрватској и Славонији наредбом бановом од 21. студенога 1914. бр. 8378. Пр. сасвим забрањена.

Да је код нас било више увиђавности, те да се у своје време при грађењу саборског Устројства ставили о застави *оно,* што се ставило 1897. односно 1903., било би и нама допуштено употребљавати је, као што српски прваци у Босни и Херцеговини ставише у Уредби црквено просветне управе срп. православних епархија у Босни и Херцеговини од 31. Јулија 1905. у XX. чл, основних уредаба: „Народно црквена застава српско-православних митрополија у Босни и Херцеговини јест црвено — плаво — бијела“.

Како наша Карловачка Митрополија има свој припознат и потврђен 1777. Маја 17. од царице Марије Терезије грб, могло се лако добити и застава црквено — народна.

А особито на основу напред поменуте синђелије Митрополита Вићентија Јовановића издане 1734. попу Николају јазачком.

А што нисмо, не треба се ни чудити кад човек помисли *какво* нам је било новинарство и *ко* све није бивао уредником и *шта* се све није писало у листовима о старини наше заставе.

Код нас се није никад помишљало на то — кад се већ није хтело ни знало постанак српске тробојнице — да заставу може имати само она држава, земља, народ или појединац, који имају свој грб, пошто се заставе — боје на њима — морају равнати по грбу.

Тако н. пр. Финландска је имала земаљске боје плаво и белу боју од почетка XIX. века па све до 1895.

Но, кад су учењаци финдландски — Немци — мало више о тој ствари промислили — а повода им дало што се и у Русији почело да проучава питање о земаљским бојама — увидели су, да им боје не одговарају грбу, што га је Финланду потврдио цар Александар I на ком је грбу златан лав на црвеном пољу, те су предложили, да земаљске боје треба да су жуто-црвено, што је цар Никола и потврдио.

Ђока Поповић — Даничар, доказао је у „*Срдадији*" у 9. св. за 1881., да по хералдици — науци о грбовима, нити је пређашњи грб Србије састављен правилно, нити су боје удешене по њојзи.

Грб Србије Вукашинове — Arma di Vucascino re di Servia — измислио је Мавро Орбини, и навео га је у свом делу; „Il regno de gli Slavi... Pesaro 1601. на стр. 274.

Грб је овако изгледао: штит подељен крстом на четири поља у сваком оцило окренуто леђима у нутра. У среди крунисан орао, а над штитом види се девојка с расплетеном косом.

Ритер — Витезовић га је доцније дотерао.

А управо доскорашњи грб Србије, ког је сковао Орбини односно Витезовић, постојао је још 1222. као грб византијског цара Михајла Палеолога.

Карловци 11. Октобра 1915

Д. Руварац.

КОРЕСПОНДЕНЦИЈА
ЈОВАНА САСКОГ, РЕКТОРА ПРОТЕСТАНСКЕ ШКОЛЕ У ЂУРУ С МОЈСИЈЕМ ПЕТРОВИЋЕМ, МИТРОПОЛИТОМ БЕОГРАДСКИМ

У „Acta Keglevichiana 1322—1524.“ (Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalim vol. 42.) Вјекослав Клајић говорећи о изишлој књизи у Пожуну 1746. „Caroli du Fresne domini du Conge Illyricum vetus et novum — како се не зна, да л' је оно у њој што није узето из du Fresne-a написао исусовац Валентин Кери († 1763.) или Јован Саски, ректор протестантске школе у Ђуру († 1762.), испричао је на стр. IX. шта је Јован Рајић рекао у својој „Историји разних славенских народов Болгар, Хорватов и Сербов“ о Јовану Саском, а наиме шта је писао исти митрополиту Мојсију Петровићу, и његово расположење о историји српској, што ју је мислио написати, ал' је није написао не имајући нужне историчке грађе.

Из причања Клајићева види се, да је он дошао до фотографског снимка писма што се чува у архиву карловачке патријаршије, из ког је писма један део навео.

Како се исто писмо — а уз њега и још два писма Саскога налазе у патријарашкој библиотеци, а не у Архиви, то ћемо ми овде сва три у целости навести с правописом како су писана.

Иста гласе:

I.

Свѣтлейшїй и Словеснейшїй господине, Господине Архїепископе, мнеже милостив'нейшїй Патрωн.

На заповѣдъ св(ѣ)тлейшаго г(осподи)на Есамъ примїω Писанїє изъ Пожꙋна от слꙋжителїа с(вѣ)тлейшагω господина, койсе на слꙋжбꙋ препорꙋчꙋетъ, но понеже Савѣть ꙋскоро

врѣме бȣдет'се савр'шити, и он се Есть толико врѣме облиговао некоемȣ господинȣ писати, молитсе да би га светлейшій господинъ еще до мало дана оставио тамо остати, да по истинȣ хощетъ прити, изъ Егова писаніа можетъ свѣтлейшій господинъ разȣмети, кое свѣтломȣ г. пишетъ. И іа понеже ніесам имао кадъ есть био здѣ св. г. срећȣ нисам мого сказати с. г. ниніа писаніемъ показати сміемъ, да хощȣ писати Исторію народа Серб'скаго по Езикȣ латинскомȣ: что хощетъ разȣмети изъ ниже начр'тенаго. Зато молим св. г. да би заповѣдіо исписати іакоже зѣмле, градове и источнике, горе, ствари старее. Азъ сіа бȣдемъ изъбрати и саставити и на ред латинскій поставити. Сіе аще заповѣдитъ св. г., слȣжити бȣдетъ поистинȣ народа Сербскаго слави, и похвали свѣтлейшаго г. Архіепископа, зато кои ȣченіе ȣ народȣ сербском распростр'ти желитъ, кое благодѣяніе аще полȣчимъ, мисал мою више бȣдем отврсти, и самъ іа до Белиграда придем на слȣжбȣ, да можемъ ствари ср'бске обилежити.

Прочееме Благодѣти св. Г. препорȣчаем и остаемъ,
Свѣтлейшемȣ и Словеснейшемȣ г. г. Архіепископȣ

Слȣжитель смѣреннейшій
Ivannes Szaszky Rector
Scholae Iauriniensis Evangelicae

у Ђȣрȣ 1728.
мц. Јȣліа 4. дан.

Исторіа царствіа Сербске зѣмле,

Страна а҃. писаніе сербске зѣмле обдржитъ
Глав. 1. описаніе старое сер'бске зѣмле.
Глав. 2. „ сер'бске зѣмле врѣмена среднаго.
Глав. 3. „ „ „ ниніашнее
Страна в҃. Исторію градскȣю показȣетъ.
Глав. 1. Исторію старȣю даже до римлан
Глав. 2. „ средȣю даже до Сербалах
Глав. 3. „ народа сербскаго, ȣ коіосе обдржȣют.
а҃. цари серб'ске зѣмле.
в҃. деспоти серб'ске зѣмле.
1. ȣ редȣ свободномȣ
2. под оухрима
3. под Агаранима
4. под Германима илити Аȣстріанцима.
Страна г҃. Исторію Цр'ковнȣю и писменȣю тл'кȣеть.
глав. 1. цр'кве христіан'ске реченіе, ȣ коіой се изчитают:

а̑. Архиепископы васы
в̑. Епископати, цркве и манастири.
г̑. Редъ цр'кве восточне.
Глав. в. ω школахъ и м8дрихъ м8жахъ сербских.

II.

Преосв. и Пречастнейши Г. Г. мнеже милостивнейши.

Особитимъ Благозахтеванием В. П. Господства бивши призвать, држаю д8жн8ю моі8 с коим свагда привезать есамь, повиность изіавити, ктом8 и поради 8чениа и напретка младенца 8чещаго се и П. Г. Вашего чеда смеренаго Јоанна Черновичь, истино сведителство дати. Два лета с8 како онь 8 нашой школи с великим тещанием и похвалом преходіо и савршивши реторик8 први ф8ндаменть логичаски положилъ есть. Ниніа вак8сивши 8чениа сладость више онь 8чениа трактаци8 провести жели, ако П. Г. Ваше отаческ8ю милост чед8 смерном8 васхотель би приложити. Поради нега ова есть моіа мисель аще би она по воли била В. Преосвещенства Гостодств8 задржати се еще валя 8 8чени8 далше, понеже онъ любовію ка 8чені8 разижаетсе. чрезъ коего истино що іа свагда тащаливно желим добро 8чение сас латинскимъ іазикомь межд8 славнога србскога народа 8нести се полезно можетъ, и защо би В П. Г. ка вадр8жени8 школе лантинске људем од странаго народа 8потребити хоштетъ, кадъ одъ своихъ чедахъ сие ожидовати можете. За коіего іа сатворати мислимъ, да би онъ еще осталъ до октомбриа лета 1729. до месеца априла лета б8д8щаго 1730. 8 ћ8р8 на 8чени8 Оданде и 8 латинскомъ іазик8, и у немачком8, и 8 початк8 философие и Богословие потврждень да пошлетъ се 8 немачк8 земл8 ка академиах л8теранских. 8 коих слободно щогод б8детъ важелео, на8чити можетъ 8чение имати б8детъ истино, славни народ србски м8жа знаменитога, кои с плодом провести б8детъ 8чение, понеже онъ свога себе ка положени8 8 Сервии школи обещао се. И да се не ч8дите В. П. Г. що нега у немечк8 послати препор8ч8ем, истино 8 халенской академии л8теранской сви принципи и грофови московски 8четсе тамо, паче и светлейшаго Императора Петра син 8 Липски кодь л8терановъ 8чилъ се есть. И іа него б8ду комендоватъ професором и на место с моима 8ченикома, кои сва б8д8щи пролет тамо преити б8д8тъ, срећно оправити хоћ8. Преко Године потребовати м8 сто та-

лира, коіе Г. П. положити можетъ новце преко трговце ласно на место послати се може и б8детъ пре8чити Богослови8, Философи8, Хистори8, Латински іезикъ и др8гаіа на8чениа полазна. Пр. Г. Архиеписк8пъ смотревших сих поради 8чениа ка Срблем приносим8ю прилик8 да необленитъ се вадр8чити. Бог истино П. Господина ка 8множени8 славе его изабрал есть, іако да славни народъ сербски, кои подъ іармом т8рским 8здихаваль есть, велми да просветитсе и 8чение добре срећно да вастан8тъ.

Прочаіа Богъ безсмртни П. Господина ка защищенію цркве масточне и добраго 8чениа да сахранить найдолжайше.

Дато 8 ћ8р8 лета 1729. дне 29. юлиа

П. Г. В.

Сл8га покорнейщи

Јоаннесъ Саски

Гимназие Евангелицке ректоръ.

III

Превасходителнейши и Преосвещенейши

Г. Г. мне Милостивнейши.

Да лето ка конц8 ид8ще срещанъ исходъ, а гред8щее новое васак8 срећу Превасходителнейшем8 и Преосвещенейшем8 Г. и са прочима безчисалнима принесетъ д8шею желимъ. Некъ подржи Богъ премилостивнейши Пр. и Прео. Г. Митрополита ва слав8 вишнаго своего имена, ва оград8 цркве грчкаго закона, и славнога народа сербскаго во 8крашение светлое, и не такмо оу добром8 здравию, но и оу статной срећи оублажи. Сл8г8 превасходителнейшаго и Прео. Г. 8ченика же моего (т. ј. Јована Чрновића) вазлюбленейшаго доп8щением ь П Г. изъ школе мое изп8щаю. Савестъ его, кои кодъ насъ есть чиста сахранио, мне хоще сведетелствовати, да онъ не само добродетель, но и болше 8чение есть 8чио. По истин8 межд8 моихъ оучениkъ мало се м8 паръ есть нашао. Тако бога есть возлюбилъ да ни едной сластию световною од его любви победити се могал. Межд8 инима чистот8 и целом8дріе есть велми миловалъ. Тако се онъ есть оучилъ да никогда ка лености и с8етной сладости есть мисаль имелъ. Саде кадъ Прев. Г. доп8стио есть его инаіа ем8 постизати, ниесамъ с8противъ стао похвалена воле надежд8 тврд8ю за его есамъ приміо, да онъ и Пр. Г. шлемъ и святе цркве ограда, и славнаго народа оукра-

шение хоще бити. Некъ Г. Пр. на добрꙋю странꙋ прими, что за мало време от моего наꙋчениа есть могал сабрати. Аще би тако срећанъ билъ, да би Пр. Г. желание мое слꙋжби показати могалъ, то истинꙋ бих за часть и за великꙋ срећꙋ примилъ. Особитꙋю оусердиа Пр. Г. и великꙋю милость, коиме естъ ꙋкрасилъ, нигда не могꙋ повратити, верꙋю крепко, Богъ егоже за здравие Пр. Г. васегдашнима молитвами молю, да хоіцетъ то вappоздаровати. Проче ме милости Пр. Г. препорꙋчꙋемъ, ничто ино желаюћи, такмо да васегда именꙋемъ Превасходителнейшаго Преосв Господина Митрополита

Слꙋга повинителнейши
Іоаннесъ Саски

(Нема датума, ал биће да је писано Децембра 1729.)

* * *

Јован Чарновић, питомац митрополита Мојсија Петровића, о коме говори Саски у горњим писмима, што и је писао истом митрополиту, учио се у Ђуру, и по жељи митрополитовој, требао је по свршетку школе да дође у двор митрополитов, да не буду митрополити принуђени држати секретаре од друге вере и народности. Максим Суворов у своме писму из Карловаца руском Синоду од 30. Јунија 1728. рече, како је митрополит Мојсије послао у Беч два ђакона у латинске школе. Из овог се види да није два ђакона, него Јована Чарновића, а из његове кореспонденције од 1728. и ђакона Георгија, ког је позвао 13. Априла 1728. да дође у Беч да служи у бечкој капели.

Но, Јован се одао по смрти митрополитовој на друго поље, т. ј. војничко. Да л' је он отишао по жељи Сасковој у Немачку на универзитет, не знамо.

Митрополит је Мојсије умро 27. Јунија 1730., а куд је Јован отишао после смрти митрополитове, не знамо.

О њему нађосмо трага тек 1749. Те је године Јунија 11. из Мачве (Маче), спахилука Чарнојевића писао писмо Павлу Ненадовићу, владици горњо-карловачком и администратору арадском у Арад, у ком га моли да дође да освети цркву у Шиманди,[1] а подједно му и јавља, да му је протођакон Методије дошао у Шиманду и донео што је потребно, и да ће му

[1] Село Шиманда морало је 1749. потпадати под Чарнојевићев спахилук. Доцније је било Видаково, и у њему је владика темишварски код своје матере Јосиф Путник умро 4. Новембра 1830.

послати у Арад двоја кола. А „Шиманђани ће му са захвалношћу платити потрошак.“

Јован је ставио под своје име „обрстълайднатъ“. По томе је Јован Чернојевић био 1649. обрстлајтнант поморишке Крајине.

Даљег трага о Јовану Чернојевићу не налазимо све до 1758. год.

У патријаршијској се библиотеци налази одостоверен препис извода Синодске седнице од 14. и 15. Јулија 1758. Препис је одостоверио митрополитско-народни секретар у Карловцима 2. Јануара 1767. г.

Навешћемо га у целости, јер се из њега види *како* су се и у XVIII. веку грабиле владичанске оставине.

Исти гласи:

Extractus.

Protokolli Synodis.

In septima 14. Julij 1758. celebrata Sessione.

Auf das ex quinta Sessione Synodali erlassene Schreiben, ist heute H. Obristleutnant Johann Chernovich coram Synodo Persöhnlich erschienen, und bey ihme in Verwahrung gewesene Schriften, nehmlich das vermeintliche H. Pakratzer Bischofs Sophrony (Јовановића † 25. Децембра 1757.) von Ihme Obristleutnant Chernovich und Obristleutnant Ljubibratich* unterschriebene Testament, eine auf einem Bogen Papier mit eigener Hand gedachten Bischofs gerschriebene, doch an denen Summen Corrigirte Connotation, und auf einem Bogen Blatt mit des Bischofs eigener Hand geschriebene Notam zu abfassung des Testaments, und dazu ihme von Vicario Gennadio über die ihme Chernovich von Bischóflicher Verlassenschaft behändigte 9428 fl. 25³/₄ kr. gegebenen original Gegenschein produciret, von welchem sich der Synodus eine Abschrift ad acta genohmen, das Original aber den Chernovich restituiret.

Von diesen bey ihme Chernovich depositirten Geldern, gibt derselbe die Auskunft, dass er von diesen Geldern Sigill gerissen, abzehlen lassen, und da die Summa mit des Vicarii Genady attestat übereinstimmete, herausgenohmen, und auf seine Nothdurst 5240 fl. 55³/₄ kr. verzehret, bey sich aber noch im Baaren 4187 fl. 30 kr. hat.

* Барон Љубибратић од Требиње, био је као обрштер из Славонске Епархије -- пакрачке — из Градишке, посланик на народном сабору 1769. г.

Es erkennen Beide H. Obristl. Chernovich sowohl, alss der Vicarius, dass diese Geldern ihme Chernovich nicht behändiget worden seyn, demit Er selbe verzehren, oder verinteressiren solle. Der Chernovich verspricht die in Baaren noch befindliche Summam zu Futok einem von Synode abschickenden vollkommen und baar zu behändigen, über die von dem Deposito genohmene und auf Nothdurst seiner Herrschaft ausgelegte Summam aber eine Obligation nebst bündiger Hypotheke zu geben, wie er auf Termin 25. Martij künftig — 1759. Jahrs zu Händen des Erzbischofs und Metropoliten erlegen und zahlen solle.

In octava 15. Julij 1758. celebrata
Sessione.

In der gestrigen Session v. Obristl. Chernovich behändigt — so genanntes Testament ist in genaue Untersuchung genohmen, und aus dessen Inhalt selbsten befunden worden, dass dieses vermeintliche Testament aus vielen Umständen suspect seye; zumahlen die von allem Anfang angezogene Canones ihrer Erfüllung beraubet, masse selbe befehlen, damit des Bischofs Vermögen beschrieben werde, in diesem vermeintlichen Testament aber findet sich nicht, dass das bischöfliche Vermögen eingeschrieben worden wäre. In dem angeblichen Testaments Context selbsten wird gesagt, dass der Bischof bey seiner Lebszeit solches eigenhändig unterschriebet, und mit Pettschaft corroboriret und zwar in Gegenwart der unterschriebenen Zeugen des Testaments, da doch das vorgelegte Testament der Bischof weder unterschrieben, noch Pettschaft beygedrucket, weder einige Zeugen unterschrieben, sondern da der Bischof schon gestorben, es die Oberstleutnants Chernovich und Ljubibratisch unterschrieben. Es ist auch aus der Schrift ersichtlich, dass die Helfte des Testaments mit weisserer, die andere Helfte aber mit schwerzer Dinten, jene mit grober, diese Helfte aber mit dinner Feder geschrieben, wozu der Pakraczer Consistorial Notarius Spiridon die Zeugenschaft gibt, dass er das Pracambulum Testamenti gesehen, darauf seyen aber die Vermächtnüsse nicht gewesen, sondern nach dem Todt dazu geschrieben, welches daraus erhellet, weillen die Legata als Haupt-Sache eines Testament, nach dem Schluss des Testaments wieder die sonstige Gewohnheit gesezet worden, so der Bischof nicht gethan, weder solche seiner Unterschrift nachgesezet hätte, es seye denn, dass derselbe solche nochmahlen unterschrieben hätte, er hat aber gar kein mahl unterschrieben. Es hüllft die provacatio deren

nach des Bischofs Tods gefertigte Zeugen auf die Bischöfliche eigenhändige Connotatio nicht massen auch solche Suspect ist wegen Corrigirter Summen und gesezte Nullen. Das Testament beruffet sich auf die Tutores, in dem sogenannten Testament aber finden sich keine ernannte Tutores; daher hat der Synodus genugsame Ursache in der Meinung zu beharren, dass dieses ein anderes förmliches Testament irgendswo verborgen liegen müsse, mithin dieses dem Synodo behändigtes wird für kein Testament, sondern für Nulle und nichtig und keine Kraft habend erkennet.

Paulus Nenadovich Erzbischof und Metropolit.
Dionysius Novakovich Bischof zu Ofen.
Synesius Schivanovich „ „ Arad.
Daniel Jaksich „ „ Carlstad.
Parthenius Pavlovich Bischof (посвећења).
Moyses Putnik Bischof zu Bacs.

Dass dieser Synodal-Extract dem Original-Protokoll gleichlautend seye, verificire hiemit.

Carlovitz, den 2. Jenner 1767.

Paulus Nenadovich, Erzbischöflicher und
Löbl. Illyrischen Nation Secretarius.

* * *

Као прилог „Српском народном листу“ — не рече се за коју годину и уз који број — изишло је „Родословие светле фамилие Чарноевићеве“ од Церне горе раздјелено на четири племена — сасвим некритично.

По њему је Јован Чарноевић српског воинства полковник био син Михаилов, рођен 1713 а умро 1759. јован је имао синове Димитра умро 1759. и Атанасију р. 1757. † 1762.

Да су потомци патријарха Арсенија Црнојевића имали више љубави спрам српства, требали су бар оставити тачно родословље своје фамилије.

Карловци 26. Марта 1918.

Д. Руварац.

О ТОБОЖЊЕМ
(NOMINE, NE RE) СРПСКОМ УСТАНКУ ПЕРЕ СЕГЕДИНЦА ОД 1735. ГОД.

Устанак од Априла 1735. године у жупанијама чонградској, бекешкој и зарандској, ког су подигли против спахија Мађари, присталице Фрање Ракоција — названи *куруци*, — и, ако је савладан те године у Мају од поморишке српске милиције код Ердехеђа; погрешно се све до сада називао у у свима историјама — српским, мађарским и немачким — *устанком српским*, *устанком Пере Сегединца.*

Тако између осталих историчара Александер Стојачковић у: *Черте Живота народа српског у Унгарским областима*. Беч 1848 на стр. 51. рече: „— Опаснија је била буна од 1735. под коловођем Пером Сегединцем, иначе Пером капетаном, јер овај сакупивши војску од 7000 људи, по већој части из Бекешког округа, хтеде ударити на Арад, и Ракоција, који је некад обећао, да би све од Немаца укинуте правице, народу нашемповратио, ако би овај уз њега пристао — у Угарску натраг позвати. Но и овај изнуђени покрет народни следујуће године сретно утиша се, а поменути Перо капетан са још тројицом, који су с њиме предњачили, дрзновење своје у Будиму главом плати“.

Треба знати, да је овај устанак угушен почетком Маја 1735., а Фрања је Ракоција млађи умро те године 8. Априла у прогонству Родосту у Турској.

Др. Стеван Павловић у преводу Пиковљева дела: *Срби у Угарској*, Н. Сад 1883 на стр. 121. рече: „Један капетан из бачке крајине Петар Сегединац, познат такође са простим именом „Пера“ (Сегединац), Јован Шебешћен, Андрија Пастор и Јован Силашија беху на челу букнулог устанка од 1735. на

моришком северу. Ова последња тројица, ма да су им имена маџарска, беху Срби (!) као и Пера. Народ сврх свега живо желећи, да опет задобије своју верску самосталност, без престанка побијану, не захтеваше друго што него, да се лати оружја па да изради, да му се признају права његова. Наскоро се војска од својих 7000 (!) људи сакупи у бекешкој жупанији. Међу устаницима владаше велика жестина, али не беху нимало уређени. И сами знајући, како им је потребан старешина, намисле, да се обрну Ракоцији, за којега не знађаху, да је за то време умро у Радостову. Док се они световаху, како да се владају, суседни протестантски (калвински) племићи: Стеван Орција, Јован Белезнаја, Петар Халас, Петар Подхрадецки и т. д. изазову устанак у маџарским жупанијама Стигну им потпоре из Тура, Рац-Бёсёрмења и Вање, те правце појуре на бунтовнике са онаком претежнијом силом, какву даје уређеност, ма и не потпуна, над нередовним четама. Сусретну се у Ердёхеђу на обалама Белог Кёрёша, у варандском округу, у оној час, кад се Пера и његова војска спремала да огледају ударити на Арад. Срби буду потучени и расути. Многи од њих остану на разбојишту, око 1400 буде ухваћено. Четири горе поменуте старешине буду точком потврвени".

Не ћу да наводим пусто — лудо причање Гаврила Витковића у *Летопису Матице Српске* књ. 113. на стр. 171. о народном сабору од 1735., који не знађаше ни где је исти одржан, нити када — јер по његову приказу изгледа да је Пера Сегединац ухваћен тек после сабора, дочим је он ухваћен био у Априлу, а сабор је одржан у Јуну. Само ћу напоменути да је по његову тврђењу издајом митрополита Вићентија Јовановића заповедник града Арада ухватио Перу. „Лишен — рече — својих вођа, а изнова обманут од митрополита Вићентија, малакса народ и за тада би угушен устанак".

Др. Милан Савић многогодишњи секретар Матице српске, у својој докторској дисертацији: *Der serbisch-ungarische Aufstand vom Jahre 1735.* Leipzig 1876. на основу скроз некритичног: ***„Извештаја професора Гаврила Витковића о резултатима свог научног (!) истраживања и прибирања историјског материјала за проучавање прошлости српских пресељеника у средњој Угарској". (Летопис 113.)***, и још некритичнији ***„Критички (!) поглед на прошлости Срба у Угар-***

ској". (*У Гласницима* српског ученог друштва у Београду књ. 28. 34. 38. 39. и 43.); затим на основу некритичких маџарских кроника Papp Miklós-a *Az 1734.-iki zendülés története.* Klausenburg 1865. Ballas Gergely-a *Nagy-Körösi kronika* — описао по њима устанак од 1735. „ком је био душа обрштар Пера Сегединац — назван капетан Пера Сегединац".

Професор богословије Милутин Јакшић у својој монографији *О Вићентију Јовановићу,* Н. Сад 1900. на стр. 115. рече: „Устанак Пере Сегединца свакако стоји у вези са покушајима уније, али не митрополита Вићентија него од стране бискупа великоварадског" .. „Међутим крајем Априла 1735. већ је букнуо устанак Пере Сегединца". (стр. 127.); „Перо Сегединац се дао од маџарских сељака одвући на поље револуције". (стр. 128.); „— — — главни покретачи устанка били су социјално економни интереси (пустаре, риболови, земље). Пера се пред судом исказао, да су га сент-андрашки ратари после дужег му колебања уверили, да је заједничко подузеће потребно". (стр. 129.).

Доцније је 1902. исти професор написао у *Богословском Гласнику* подужи чланак *Побуна Пере Сегединца.* по чланку маџарског писца др. Маркија Шандора у ком је такође неверно описао тобожњи Перин устанак. У истом се чланку назива Перин син Михаило, дочим је њему било име Дмитар.

На основу *оваких* причања написао је др. Лаза Костић 1881. трагедију *Пера Сегединац,* у којој је преставио митрополита Вићентија као највећег несретника, који је издао Перу.

Маџарски политичар и писац Ладислав Салај у немачком преводу: *Das Rechtsverhältniss der serbischen Niederlassungen zum Staate in den Ländern der ungarischen Krone.* Leipzig 1862. на стр. 42. рече: „Es folgte in I. 1735. der Bauernaufstand namentlich im Békeser Comitate, dessen Führer zwar Serben waren".

Др. Х. И. Бидерман у *Russische Umtriebe in Ungarn,* Инсбрук 1867. на стр. 5. рече: „Die ungarischen Serben dagegen liessen sich durch diese — руске агенте — allerdings verleiten, an mehreren Orten zu rebelliren", а на 41. „im April 1735. im Heveser, Békéser und Arader Komitate unter der Führung des Ortsvorstandes und Miliz-Kapitäns Pero Segedinacz".

А шта је било и чиј је био исти устанак? Ево, шта је!

Маџари почетком 1735. у зарандској, бекешкој и чонградској жупанији почну спремати устанак против спахија, и устници називаху себе Ракоцијевим куруцима.

Како је у то време у поморишкој Крајини била већина српског народа, и како су војени часници махом били Срби, вође истог умишљеног устанка задобише и старог капетана печанског Перу Сегединца за себе, но пре него што је устанак и допро до Поморишја и што је Пера могао шта радити, буде Пера затворен у Араду.

Како је и *ко* је исти устанак мађарски свладао, види се из савременог списа, у ком се то тачно описује.

Исти спис гласи, који је упућен био митрополиту Вићентију Јовановићу:"

Преосвјашчењејшиј и словесњејшиј Господине Господине и наш отац и Архипастир.

Како смо примили Вашег Преосвјашченства Писмо позаради викторие над ребеланти, како је било: право и чисто П. В. да предложимо, зато ми во оној виктории бивши, по чистој совјести нашој како је било, от почела и до конца право казујемо, јако посљедуе: То јест, прво: како се разумјело за ову ребелију, Г. Генерал (арадски) заповједал преко обркапитана да пошле у порту от свакога шанца капитана видјети что се чини, и пошли смо по заповједију у порту, и капитан Павал шајтански ухватил 3 куруца и предал у град под арестом, потом заповједал нам Г. Генерал састатисја на Оровиљу[1]), и ми како смо дошли, первјее јесмо дошли пред варошку капију на полие (пољё), како ти себе најпре омјелтовати и кад смо разумјели, да је Г. Генерал заповједал на Оровиљу састатисја, тако смо ишли на Оровиљ и онде на Оровиљу подјелили барут и олово и кремение и флинте что је дал Г. Генерал из града: то јест било по нашему априлиа 23. дна, и по заповједи Г. Генерала састали смо се сви официри код Јегове Ексцеленцие. И перво почел Јегова Ексцеленција пропонирати за Перу капитана говорећи нам за Перу капитана да је сајединљен с ребеланти, зато ако се возочисти од того, и не будет, то ће више почтение имати, а такожде ако ћете га каже ви на своју паролу узети, и писмо от себје дати, пак кад се захтевал на суд буде, да га поставите, тако хоћу вам јего дати, на кое ми отговорисмо, да је тјешко нам то вјеровати да би у том бил Перо, потом Г. Генерал нам комуницирал что су сведочили на Перу, да је Пери от Куруца послано свиле за доламу и

[1]) Село, недалеко од Арада близу Шиманде, места у поморишкој крајини.

свилен појас и сребрна сабља: и когда ми то разумјели тако нисмо га хтели на своју паролу узјети, него смо рекли: ако крив јест нека терпи, потом Г. Генерал нам рече, ја хоћу још ексамена чинити, него кога ви изберете от капитана једнога да буде при инквизиции и судје, и ми избрасмо капитана Лацка шолмошкаго при том бити, потом Г Генерал нам заповједал и рекал, идите у имја Божие ето имате праха и олова, и гдје годе нађете ребеланте избите и умертвите их, и что годе код њих нађете узмите, то је вам за добитак, и нам честитал добру срећу, и Г. обркапитану Ђурки Шевићу команду вручил, и тогожде истога дна после подне на један сахат с катанами и хајдуци изидосмо маршировати, и ми смо били на викторииı, по имјену обркапитан Ђурка Шевић, капитан Милић Јеновскиј, капитан Радан Семлечкиј, капитан Цвеја Вилагошкиј, капитан Јоан Надлачкиј, капитан Јоан Чанадскиј, капитан Павал Шајтинскиј, капитан Ранко Текелија, капитан Мишко Текелиј Сомботхељскиј, капитан Јоан Павлишкиј, капитан Ђурађ Чичирскиј, капитан Рајак Глоговачкиј, капитан Јанко Мандорлочкиј, Хаднађ Михат садашњиј капитан, Ђурка барјактар Печанскиј, Дмитар Пере капитана син, хаднађ Јоан Хајдучкиј, и хаднађ Мијат Хајдучкиј, са осталима хаднађи и барјактари и унтерофицири и с катанами и хајдуци, кое свега число било наших једна хиљада и две стотине и двадесјат и четири персоне са свим и са онима кои су стигли нас на путу наши, и тако сви једнодушно јесмо пошли тражити куруце, и најпре смо дошли у село Бикиш и дошал таки Биров к нам и питали смо га, или сте ребеланти или сте вјерни цесарском величаству, и он отговорил: који су куруци, они су одавде отишли и с куруци, а домови овде, а ми кои смо овде ми смо вјерни, потом смо захтевали на писмо да нам покаже кои су куруци по имјену, и нам дал од сеховским (сеоским) печатом, гдјено је било число пјатдесјат и четири куруца, и питали смо гдје су сада куруци, и они нам казали да су прексиноћ онде ноћили под селом, и оданде да су отишли, али не знаду гдје су, потом смо пошли отуду и прошли преко ћуприе Бикиш, и ондје смо ноћили код ћуприје, и сутра дан када је било свануло, пришли к нам шест Мађара под оружием на коли, и таки смо узели от њи оружие и под аристу поставили, потом смо питали: одакле су и кто су и коим дјелом иду, на кое нам одговорили да су из Доброцена послани пјатдесјат и

три човека, да видимо како смо чули за ову ребелију, је ли истина и имали зли људи, како и пасош имамо от Г. комесара, и нам пасош показали, потом смо им рекли: када сте ви прави људи, нека дођу и они остали, и командирасмо два капитана, Цвеју Вилагошког и Јована Чанадскога, по остале Мађаре, и они остале довели и таки смо Г. Генералу на глас дали, како смо оваке људе нашли на путу под оружием и њихово оружие јесмо узели к себје и под аресту поставили до заповједи Г. Генерала.

Потом како смо разумјели да су се куруци приближили к Ђули, таки смо се пак натраг преко ћуприје повратили против куруцов, и кроз Чабу село прошли, и под Ђулу дошли, и отуду командирали капитана вилагошког и шајтинског да иду напред разумјети, ипак ондје разумјели смо да су куруци код Секељвара (Szekudvar) и тамо смо таки ону ноћ против њих пошли, и поред села Секељвара прошли, и када је свануло, у јутру пошли смо Ердехеђу и от наших мало напред пред војском отишал капитан чанадскиј с трима капитанами, и срел двадесјат куруца, и запитали наши: ко сте, и они отговорили да су куруци и извадили оружие против наших, и наши убили једнога от ребелантов, и после они четворица наших избјегли војски нашој, и нам казаше да су куруци близу, и ми таки једнодушно против них ребелантов поидосмо и тагда узесмо от они Доброценцов оружие и коње себје на помошч, у тамо обрјетосмо табор куруцкиј на Ердехеђу, гдје они стали поред шуме, а напред учинили себје шанац от кола и кад смо се приближили к њима, капитан надлачкиј упитал, кто сте ви, и они одговорили: ми смо куруци Ракоциа Ференца, и како су то изговорили, таки они на нас прво ватру дали, тако ми на њих ватру просусмо, и ударисмо на кола и на њих, и учинисмо викторију, и разбисмо их, и били смо се от 6 сахата у јутру до 10 сахата, и кое на воду натерали и подавили, које по шуми исекли, кое на дрвета побили, а неки утекли, и 10 барјака от их добили, и трумбета. Мртвих куруцов четир стотине и више, а у води Крижу подавило много. А от наших капитан Јеновскиј погинуо, и три катане и пле зирован капитан надлачкиј и хаднађ шајтинскиј и Стрижа печанскиј и осам катана и петнајест коња мангирало, а остало сви смо здраво дошли, и онде на табору что су нашли оружиа, то су узели, что је кое могл, неможемо знати колико,

такожде что смо нашли марве что су она кола куруцка довукли, и мало и велико, три стотине и шестдесјат и једна глава, из тога кое војска поела, кое ми дотерали и после викторие таки смо се повратили у град Арад Г. Генералу омјелтовати, и оне Доброценце под арестом јесмо водили, и како смо от мјеста се повратили, сви и управо пошли, нисмо ни у једно село с војском свратили, но управо како с марвом, тако и са њерешигом (пленом) овде пред цесарского величаства град дошли, и таки к нам изашал Г. обрстлајнант (обрстлајтнант) и са официри и нам честитали викторију, и Г. Плац обрстлајтнант видел, колико смо марве дотерали, при том заповједи нам оне Доброценце под арестом у сами град унутра довјести, и ми са хајдуци јесмо их у град дали под аристом, тако и барјаке куруцке дали у град, и јоште шест куруца живих что смо ухватили, и них смо у град дали, и Г. Генерал поставил их на арест, потом Г. обркапитан с њеколико официра отишли смо на подворение Г. Генералу, и казали смо како смо викторију учинили, и Г. Генерал свим захвалил, и нас отпустил да можемо сваки своему дому поћи, и ми сотим разишлисја.

Потом дошла заповјед Г. Генерала да коње и оружја Доброценцем повратимо, и ми колико смо могли наћи, что ние у боју мангирало, јесмо дали, и како смо овде написали, тако је све истина било, а не другојачие, за коју праву истину стоимо у наше почтение да је овако било, и ми знамо себе вјерне истине, и у вјерности цес. величаства и живети и умрјети и будем с којој јесмо Преосвјешченства Вашег слуги понизни:

L. S. Ђурка Шевић обркапитан.
L. S. капитан Радак (Новаковић) семлачкиј.
L. S. „ Цвеја вилагошкиј.
L. S. Јоан (Добић Закин) капитан надлачкиј.
L. S. капитан Павел (Кнежевић) шајтинскиј.
L. S. „ Ранко Текели.
L. S. „ Јоан чанадскиј.
L. S. „ Јоан (Сенћанин) павлишкиј.
L. S. „ Мишко Текели саботељскиј.
L. S. „ Георгиј чичирскиј.
L. S. „ Јанко (Пиндазије) мандорлочкиј.
L. S. „ Мијат Војновић.

L. S. аднађ Рајак (Кекез) глоговачкиј.

L. S. барјактар Ђуко печанкиј.

Из овог се савременог преписа јасно види, *чиј* је управо био 1735. устанак, *како* је и *ко* га је савладао.

Овај је спис дуго и дуго лежао у ризници карловачке саборне цркве, од куда је пре 20-так година пренесен у Народни Дом, и то у приземну влажну собу са осталим гомилом свакојаких неексхибованих списа, и пошто сам после дугог мољења и тражења једва добио дозволу да их могу прегледати, и претурио преко 6000 таких списа, већином без икакве вредности, наишао сам и на њега.

Није ли то вапијући грех, да се тако важан спис, повлачио по таванима и по влажним собама, којим је решено така важно питање: *прво да поменути устанак од 1735. није био српски, но мађарски устанак, ког су Срби савладали, а друго да митрополит Вићентије Јовановић није издао Перу Сегединца.*

Ја сам још 1886. у *Исторично-критичној црти о Вићентију Јовановићу митрополиту* доказао да Перу Сегединца није издао митрополит Вићентије.

И у *Архиву за историју српске православне карловачке Митрополије* за 1911. у бр. 5. на стр. 69-71. доказао сам на основу савременог документа, да Перу не само да није митрополит издао, него да се и за његово ослобођење заузимао. А подједно, и да нико осим Пере није од Србаља био умешан у поменуту побуну.

Од српских непријатеља — Мађара — био је доцније оптужен и сам обркапитан Ђурка Шевић, под чијим је вођсвом и савладан устанак и капитан Штрба, у два маха повлачени по затворима и судовима, но доказало се да су невини.

Хвалим Бога, што сам срећан био да наиђем на поменути савремени спис, којим је доказано непобитно питање о устанку од 1735. године.

Митрополит Вићентије чувши за ово, у писму своме из Београда од 20. Октобра 1735. будимском владици Василију Димитријевићу, рече му: „За велико чудо нам јест, да в. б. ничто не извјестисте что се чинит от сиромаха капитана Пере, тако на ново под арестоју проведеном обркапитана Ђурке и капитана Шчербе, гледајте се извјестити и нам что скорејше отпишите.“ (рук)

Д. Руварац.

ПОДАТЦИ
ЗА ШКОЛСКЕ И ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ У НИШУ
од 1827.— 1860. год.

— Белешке Петра Станковића —

Као угледан мајстор, ћурчија, и кожарски трговац, живео је у Нишу до 1884. г. Петар Станковић. Петар је био син Станка Милосављевића који се спомиње у овим белешкама. Петар се родио у Нишу 1815. г. По казивању старих и оба вештених људи у Нишу више но што се у овим белешкама чита, Станковића кућа била је угледна српска кућа у Нишу, у времену које ове белешке обухватају. Петров отац Станко Милосављевић, и сам Петар, узимали су доста удела у општим народним пословима, те је Петар био о њима добро обавештен. У доба којим почињу ове белешке, године 1827., Петар је био већ дванаестогодишњи дечак. И сам је био ученик Спиридона Јовановића. Петар је путовао, трговином, по већем делу ондашње Турске. Одлазио је у Филипопољ, Битољ, Призрен и Приштину. Сваке године је одлазио и на чувени балкански панађур у Узунџеву. Петар је био и један од 12 чланова мешовита меџлиза, Привременог Кривичног Суда, који је, године 1860., установио велики везир Кибризли Мехмед паша, докле се бавио у Нишу ради „извиђања злоупотреба власти".[1])

Судећи по једном месту, Петар је ове белешке писао негде после ослобођења Ниша године 1877. Ја сам их у свему, и у погледу језика и правописа, оставио онакве као што су биле у оригиналу. Међу тим у Нишу се зна, да је Петар, још од ране своје младости, бележио све што се у Нишу важнијега догодило.

[1]) Д-р Јов. Хаџи-Васиљевић, Српски Народ и реформе у Турском Царству 1852.—1862. — *Браство* XV с. 180.

Белешке су писане на нишком пределном говору онога времена. С малим изузетком, који смисао није променио, ја их саопштавам у верном препису. — Ради лакшега читања, и утврђивања смисла, белешке сам попунио овде онде. Све попуне ставио сам у заграду. У духу нишкога пределнога говора ставио сам и интерпункцију. Писац бележака стављао је само запете. Тачку је писац стављао само на крају периода. Белешке ове имају своју велику вредност. — Ако су у свему тачне, по њима ће се изменити доста факата, о којима се до сада другчије зна, по другим саопштењима.

Ради потпуности ових бележака, нека сам места и објаснио у примедбама. Белешке сам ове добио од Петрова сина, г. Тодора П. Станковића, генералног консула у пензији, још године 1896.

I *Српско пис́мо у Нишу установено.* — Пре године учили су попови и калуђери, по прифатне куће само буквар, часлов, псалтир и писање књиге.

Станко Милосављевић ћурчија идући по трговине у Пешту и Бечу, и т. д. с књаза Милоша се Обреновића упознаду постану у велико пријатељство назову се побратими договоре (се) како би се могло да уведемо српску науку у Нишу.

На 1827 год. желећи Станко српско писмо да установи замоли књаза Милоша да му да учитеља. Дâ му књаз Спиридона Јовановића родом из Аустрије село Чаково.[2]) Спиридон је био Србин ваљан учитељ и певац црквени.

[2]) О *Спиридону Јовановићу* види „Коло“ год. II. бр. 38. с. 233—235. Тамо је *Ст. Новаковић* писао нешто о првим српским школама у Нишу. — *Тих. Р. Ђорђевић* („Учитељ“ година XVI св. I с. 43.), саопштава казивање попа Михаила из села Бољанца у Ср. Лужничком. По причању попа М., С. J. дошао је из Србије; имао је две калфе (помоћника) у школи, и свакоме од њих плаћао по 30 гроша месечно. Од свакога ученика узимао је С. J. по 3 гроша месечно. У школи се онда учио Буквар, Часловац, Псалтир, Месецослов, Катихизис и Требник. — О учитељевању *Спиридона Јовановића* у Велесу види „Периодическое списание“, година VIII књ. 40. с. 555. На поменутом месту *К* намерно изврће и у Велесу познату истину и бележи да је *даскал Спиридон* (ни презиме му није забележио) био родом из Загора (Јањинско); да се није знало где се учио и да је био умно врло развијен човек. По *К*, дакле, С. J. је у Велесу са свим одбацио *наусницу* (часловац) и псалтир и предавао *Св. Историју*, *Географију* и *Граматику.* У граматици С. J., од глагола није ишао даље. Био је *општински* учитељ, то јест плаћали га из црквено-школске касе; занимао

Доведе Станко Спиридона у Ниш, покаже друговима и поштеним грађанима, да приме Спиридона за учитеља. Нико није знао да је Станко са књаза Милоша говорио, усмену тајну политику имао. Тако грађани сви пристану да приме Спиридона за учитеља. У то време, владика кога хоће тога прими за учитеља.[3]) Није било питање грађана. Био је владика Глигорија,[4]) родом од Пиро(т)ско. Станко са друство његово замоле владику, покажу му Спиридона, да је врло сиромашић и бегунац аустриски, да га прими за учитеља. Владика прими молбу грађанску. Хоћу да га примим, прво да га испитам шта зна од науке. Спиридон покаже читање и писање, граматику србску, историје, земљопис, катихизис, знању и т. д. Владика замислен; за љубов грађанску примићу те. Што си показао од знање то није ништа; нама треба ово: ако хоћеш да учиш само буквар, часлов, псалтир. Примићу те писмо и рачун ако учиш децу. Нисеје морало друкчие, Станко и другови виде шта се ради, морало се да се прими, и то са платом: које дете учи по један грош мес(ечно) часлов, два гроша мес. псалтир, 2.20 гроша мес. које дете учи редовно да плати учитељу месечно. Ни је школьска каса ни титури. То је била Станкова и друг(ова) жеља, само писмо и рачун.

Од 1827. год. учио је Спиридон до 1838. г. Није смео да продужи науку. Оженио се у Ниш. Ругају му се попови због

се биљарством, у чему је имао велики успех. *К* је забележио да је С. Ј. учитељевао у Велесу од 1847. до 1852. год.

О Спиридону Јовановићу опширно је изнео и *Тодор П. Станковић*, у своме чланку: „Учитељи у Нишу и околини Ниша" (Глас, црквено-књижевни лист свештеника Епархије Нишке, г. VII бр. 4. с. 165. и даље).

[3]) Владике су се, све до 1840-тих година бринуле о учитељима по градовима. Они су, махом, и налазили учитеље, и од њих су учитељи највише и зависили.

[4]) О владици Глигорију види *М. Ђ. Милићевића* „Краљевина Србија" etc. с. 34. Тамо је забележено да се, после разграничења Србије и Турске 1833. г., Нишка Епархија смањила тиме, што су јој били одузети: Алексинац, Ражањ, Крушевац и Параћин са својим селима. Кнез Милош је звао владику Глигорија да пређе са седиштем у Алексинац, где би добио већу епархију од Нишке, али владика није на то пристао. Ипак је Кнез Милош послао владици Глигорију 1000 дуката.

Из времена владиковања Глигоријева запамћена су четири чуда што се догодила у Нишкој Епархији. (Види о томе пом. дело, с. 34.). О владици Глигорију види *Т. П. Станковића* „Нишки владика Венедикт 1843.—1845." (Глас Епархије Нишке год. V св. 11. с. 309).

српску арију[5]) певајући у цркву на страну. Свади се са владиком и с попови због црквене наредбе.

[5]) Под *српском аријом* у овим белешкама разуме се оно црквено певање које се из Србије непосредно односило у Српске Земље под Турцима. С тога што се, у неколико, разликовало од ондашњега грчкога црквеног певања, и преносило се из Србије, прозвато је *српска арија* или *српско појање*. Међутим, стручњаци за оцену певања узимају, да су те две мелодије, у основи, једних, истих, мотива. — Примајући хришћанство од Грка, српски народ примио је од њих и црквену мелодију. (*Ст. Новаковић*, „Старинско црквено певање" — „Караџић" за г. 1900. с. 57.). У току времена, ранијих векова, та грчка мелодија у српском се народу модификовала, и створила се српска црквена мелодија. Нагађа се, да је српска црквена мелодија постала још у Средњем веку. На стварање те мелодије, разуме се, утицала је мелодија световних народних песама. По укинућу српске црквене независности, и српске црквене администрације, и повратком грчке хијерархије у Српским Земљама на Балкану, вратила се и грчка мелодија. Српску ономремену мелодију пренео је са собом, и очувао, онај део српскога народа, који је био изван грчке хијерархије, онај што се преселио у земље преко Саве и Дунава.

Откако су, од постанка Србије почетком прошлога столећа, почели учитељи и свештеници одлазити из Србије у Српске Земље под Турцима, они су, са српском књигом, односили и српску мелодију. Успех српске мелодије у земљама под грчком хијерархијом зависио је од способности певача који су је преносили. Осем тога, та српска мелодија имала је и других својих препона. — Противу српске мелодије бориле су се, прво, грчке црквене власти, грчке владике; друго, свештеници без разлике народности с тога што они нису знали *српску* а живели су од *грчке* мелодије, па се бојали да српска не потисне грчку мелодију; треће, из истога разлога, противу српске мелодије борили су се и професионални црквени певачи — *псалтови* — које су цркве плаћале. Противу српске мелодије били су и многи дилетанти, пасионирани црквени певачи и навика масе на грчку мелодију.

Ево како Петар Костић (Браство књ. XIV с. 279.) описује какве је тешкоће имала савлађивати српска мелодија у Призрену 1850-их година: „Од како су почели долазити митрополити Грци на Рашко-призр. епархију нестало је српског црквеног певања, а уведено грчко. — Мусулин, пак, уредивши своју школу, настао је да што пре научи своје ђаке нашем црквеном певању и у томе је велики успех постигао, те је народу још већма омилео и цркву и школу. Њихово певање оставило је трага и до данас, јер се и данас о славама може чути по који тропар, а нарочито Божићни кондак „Дјева днес".

„Али то, што је било и остаје мило народу нашем, противно је било митрополиту Мелетију. Он није никад могао трпети у цркви нашега појања, него само *кад је морао*. Зато је такво певање, све до своје смрти, називао *швапским*. Такво његово понашање и било је први узрок што су односи између Мусулина и народа с једне и митрополита Мелетија с друге стране почели хладнети, докле нису, после више пута по-

нављане свађе у цркви, били сасвим прекинути... Кад је Мелетије видео, да никакве претње и гањања из цркве нису могле утицати на народ и Мусулина, да се укине наше певање у цркви, он се послужи средњевековним средствима — анатемом — коју је израдио у Патријаршије, те је она била синодално на Мусулина бачена. Тај акт прочитао је Мелетије у цркви Св. Спаса на Спасов дан 1857. г. на литургији*.

Митрополит Мелетије је и друга, још одвратнија, средства употребио противу Мусулина!

Као митрополит Мелетије, бориле су се грчке владике противу *српске арије* где год су могле. Ко зна, да ли и завада Спиридона Јовановића са владиком Глигоријем и свештеницима нишким није настала баш због *српске арије*, ма да је забележено, да је искрсла „*због црквене неуредбе*“.

Није овде место да наведемо доста случајева из других крајева у Ст. Србији и Маћедонији.

Поред учитеља из Србије непосредно, српску мелодију проносили су по Српским Земљама на југу и учитељи и ђаци из Призрена и Приштине. — Како се доста неговало црквено знање и црквено певање, као у многом другом месту и у поменутим градовима било је доста црквених певача дилетаната. — Све до пре 30—40 година била је част за свакога ко је знао *црквени ред* и ко је умео лепо да пева у цркви. И у редовним приликама било је случајева, да дилетанти певачи заузму певнице и певају, а за великих празника то је било правило. Тако, у Призрену, на гласу црквени певачи 1870-их година били су *Хаџи Дима* и *Јанаћко*, обојица трговци и *Јован Синадиновић*, механџија по занимању. И ако су волели српску мелодију, због тога што је српска, и они су били противу ње, што је нису знали, и што би, нестанком грчке мелодије, и они сами изгубили од своје личне вредности и од свога задовољства. Да наведем само један пример. Пре ослобођења Врања године 1878., у Врању се, између осталих, одликовао грчком мелодијом и трговац Таса Милудинче. Милудинче је био иначе гласовити певач и у сваком погледу виђена личност у Врању. И у цркви је, Милудинче, с највећим патосом певао. Кад је, по ослобођењу Врања, грчка мелодија сасвим била потиснута из Саборне цркве, Милудинче се пресели у Шапраначку (Врањску) цркву где су стари врањски свештеници и даље певали грчку мелодију. Кад се и у Шапраначкој цркви почело да пева српском мелодијом — а Милудинче је не зна — он се пресели у Собинску цркву. Кад је српска мелодија потисла грчку и из Собинске цркве, и нигде не остаде у близини Врања цркве у којој би се певала грчка мелодија, он се пресели у Бујановце и тамо је, опет мало времена, певао грчку мелодију. А српска школа у Бујановцу лежала је Милудинчету на срцу. Он је и у турско доба певао и распростирао српске песме. Недге пре ослобођења Врања (1878.), дошао Милудинче у Гњилане на сајам, па у место да тргује на Панађуришту, он је у гњиланској цркви, лепим својим гласом, извијао грчку арију...

У колико су и где, оних година, певачи српске мелодије били слабији, у толико су се они грчке мелодије држали отпорније и дуже. — У

.Приштини, на пр. 1870-их година био је на гласу црквени певач грчке мелодије — псалт — *Стеван Марковић*, терзија, и нико га од певача српске мелодије није могао потиснути све док није дошао за учитеља *Коста Илић*, који је био одличан певач српске мелодије. — Од доласка К. И. у Приштину, грчка мелодија била је сасвим истиснута из Приштевачке цркве. У то време већ су пристизали и ученици богословије из Београда и Призрена, и певали српску мелодију.

Као пример за навику масе на грчку мелодију да наведем само овај. — До скора је у Приштини живео старац *хаџи Вишко хаџи Живић*, познати родољуб српски, али, кад год је било слабог певача српске мелодије у цркви, Х. В. се обраћао консулу Србије у Приштини и говорио му, да би добро било да се *онај* Стеван Марковић врати у цркву за певача, јер он дивно пева!

У Врању, 1870-их година био је учитељ *Милан Ковачевић* из села Јаме у Банату. М. К. је био један од најспремнијих учитеља, али врло слаб певач. Колико су Врањанци, иначе, поштовали М. К., али га нису могли слушати кад би запевао у цркви. Још кад је такмац Ковачевићев у цркви био ексархијски учитељ, *Никола Шишеџијев*, који је био одличан певач грчке мелодије, може се појмити колико се могло продрети са српском мелодијом. Али школске 1869.—1870. године дође у Врање за учитељског помоћника тринаестогодишњи дечак *Зарија Р. Поповић* из Гњилана. З. Р. П. био је одличан певач у цркви и певао је српску мелодију, а знао је и грчку, и певање Заријино, и у школи и у цркви, допаде се Врањанцима. После З. Р. П. дошао је *Вићентије Димитријевић* из Приштине. И В. Д. је био одличан певач и наставио певати српску мелодију. После В. Д. дошао је за учитеља *Милојко В. Веселиновић*. И М. В. В. је био врло добар певач, и српска се мелодија одомаћи у Врању. — Певање Веселиновићевих ђака „*Свјати Боже*“ и др. на опелу Христићеве ћерке Лене, 1875., г., и певање ученика на првој врбици у Врању 1874. г. и данас се памти у Врању.

У Куманову, на пр. 1870-их година грчку мелодију у цркви певао је одличан певач *Михајло Ристић* — Врањанац (Д-р Ј. Хаџи-Васиљевић, Јужна Стара Србија I с. 496 и даље). Српску мелодију певао је у цркви ондашњи учитељ *Илија Поповић* који је био врло слаб певач, да су му се смејали и сами његови ђаци. После И. П. дошао је за учитеља *Зафир Д. Златановић*, Кумановац, — Као и И. П., З. Д. З. нити је знао ред у цркви нити је умео да пева. И ако је био, иначе, омиљена личност у Куманову, певању се његову свако смејао.

Што се самога Ниша тиче, тамо се српска црквена мелодија пробијала све до 1870-их година. Тих година су дошли у Ниш за учитеље београдски богослови *Тодор Миловановић* и *Димитрије Ђорђевић*. Како су се у Београду били добро усавршили у појању, они су сасвим потисли грчку и утврдили српску мелодију у цркви.

Општим развитком српске просвете и културе у земљама под Турцима, све се више крчио пут и српској мелодији у цркви и у тим крајевима. Српска мелодија у цркви продирала је упоредо и са *певањем* српских патриотских и других песама које су преношене у оне земље онамо.

И *црквена* и *световна* наша мелодија заслужује велику пажњу и озбиљно испитивање.

Владика Глигорија истера Спиридона из школу;[6]) постави неког попа Милована за учитеља [7]) Спиридон остави жену (и). оде у Параћин. Оде и Станко за њим као по трговину. Незнајући зашто је истеран учитељ из школу нађе учитеља Спиридона у Параћин (и) задржи га. Оде Станко у Крагујевац. (у Параћину?) зауставе учитеља да буде прифатни учитељ, Бавио се годину дана, оставио жену у Нишу....

Станко наговори његову жену да иде код владику да каже: доведите ми мужа; ја да идем по њега у Србију нећу. Или на вашу душу гре(х). Ја ћу да идем куда ми очи виде. Узбуни се владика. Каже Станку да доведу Спиридона по други пут за учитеља, као што је био.

У 1841. год. дође Спиридон (и) прими се за учитеља само из књиге.

У 1842 г., септевра 21 умре владика Глигорије.[8]) Учитељ поче да распростира науке децама: историје, катихисис граматику, земљопис и т. д.

1843. год. Јова Каигана, Петар Башкалфа, Кита абаџија, неколико њи, због простирања науку нећеду учитеља. Подигну бунт противу Спиридона, истерау (га) из школу (и) доведу неке друге пијанице.

Осети Станко да ћеду Спиридона да оптуже Турцима да је доведен из Србију, да га протерају. Оће (Спиридон) да проповеда Србију у Ниш.

Станко Милосављевић, Цветан Топоница и Петко Деспотовић ћурчија познати са велесчанци (Велешани) били су по трговину у Нишу, (С. Ц. и П.) препоруче велесчанцима да приме Спиридона за учитеља, само да се не нађе у Ниш. Даду му турски пасуш, постане поданик турски (и) оде у Велес. (У Велесу) бавио се две године; у Нишу нема учитеља. Хаџи Пеша Станковић дово неки учитељи; нису се могли да се уздржу.

[6]) *Тих. Р. Ђорђевић* („Учитељ" XVI св. I. с. 43.) забележио је од попа Михаила, да је учитељ Спиридон Јовановић побегао из Ниша од чуме 1839. г. Међутим, чума је у Нишу *била* 1838. године.

[7]) *Тих. Р. Ђорђсвић*, на пом. м. забележио је да су после Спиридона узети за учитеље неки *Љубомир* и *Таса*, који су били дошли из Србије, а били родом из прека.

[8]) *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија, с. 34. забележио је да је в адика Глигорије умро 1 септембра 1842. г. и да је сарањен код старе Нишке цркве.

1845. г. остави Велес, доведе Спиридона опет у Ниш. Поче у прифатну кућу да учи само писмо и рачун, које дете хоће.

Спиридону је издавано нешто новаца од Књаза Милоша док није протеран из Србију преко Станка Милосављевића ћурчију. У исту годину дође нов владика, Венедик, у Ниш; био је учеван. Станко и кир Коста, бив. трговац, владике за Спиридона све по реду испричају, његову науку и шта му се збило. Владика истера оне неваљане учитеље, и по прифатне куће учили. Постави Спиридона за учитеља (и) дозволи му да учи све што зна од науке. Да не сме нико да га узнемирава. Донесе владика из Београд пакет књиге за сиромашки деца: српски буквари (и) историје.

Бивши учитељ Таса Петровић,[9]) родом из Ниш, сиромашак, био је ђак. Како школа нема учитеља, (а) он је био црквењак Кад установи Венедик владика школу, и Спиридона за учитеља постави, Тасу Петровића за помоћника постави, школьски титури установи, и касу. Тражио је милос од турског цара за школу. Добио је неку суму новаца за школу.

Спиридон је радо учио граматику, земљопис са мапу и историје српске и т. д

На 1865. год. умре учитељ Спиридон. Постаде на његово место учитељ Таса Петровић. Можемо рећи: Бог да га прости који су оставили спомен.

II Венедик владика дошао је у Ниш 1845. год.[10]) родом из Станбол, махала Фенер. Био је учеван, законито школуван. Кад је дошао довео је са собом брата свог Димитрију. И он је био учеван грчком језику. Владика научи да чита од Спи-

[9]) О учитељу *Атанасију — Таси Петровећу*, в. чланак Јов. Хаџи-Васиљевића, Учитељ-Тасине песме, — *Градина* г. 1900. бр. 11 и 12, и *Коло* година II бр. 38. — У овом броју *Кола* Ст. Новаковић приказао је дотле непознату књигу у нашој библиографији, Атанасија Петровића из Ниша: Прѣсадъ мудрости или собраніе поучителны мислы....“, која је штампана у Београду 1858. године. — У *Градини* саопштено је седам Учитељ-Тасиних песама.

[10]) *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија с. 34, забележио је да је владика Венедикт дошао у Ниш пре 1844. г. А *Тодор П. Станковић*, (на пом. м.) забележио је да је владика Венедикт дошао 1843. а отишао из Ниша 1845. г. — Т. П. С. писао је овај чланак по белешкама нишкога иконома поп Јована. Те белешке нису тачне у свему. Због тога ни сви закључци у Ст. чланку нису тачни. Сам поп Јован противуречи у својим белешкама.

ридона србски.[11]) Испроси Димитрија кир Костину[12]) ћерку Настасију. Опријатељи се (Кир Коста) с владику.

Владика хоће да прослави християнски народ, видећи да се није смело од Турака ништа или није имао ко да уреди; нити се знало време за божју службу, без никакво знање црквено.

Казао (владика) пред народом: ја ћу да пишем у Станбол да донесем ферман да се зна црквено време; ако не буде звоно, бар клепало сигурно. Постави (владика) клепало да чука кад је црквено време да се зна.[13])

Турцима грађанима није било по вољу. Отиду код пашу (и) изјаву: закону нашему недостоји кад наш оџа езан виче да ђавури у даску лупају. Ми ћемо то да скинемо ако ти пашо нећеш; ми можемо и насилице. Паша им одговорио: ја не могу противу царскога фермана ништа, а ви (ако) смете почните; скинућу ви с рамена главе. (и) живи у Станбол спровести. Имам ја два баталиона војску; не смете поред цркве проћи, а камо ли такво учинити.

[11]) Све владике грчке народности у Српским Земљама од почетка XIX века знале су српски на месним говорима. Многи од њих знали су доста „славјански" пре него што су и дошли у своју епархију. Скопљански митрополит *Пајсије* († 1892) знао је све пределне говоре у својој епархији. С тога што је 20 година (1848.—1868.) био хороепископ у Врању. (Д-р Јов. Хаџи-Васиљевић, Јужна Србија I с. 422. и даље), он је, поред скопљанскога, потпуно правилно говорио и врањски говор.

[12]) *Кир Коста Тодоровић* био је истакнут првак нишки 1850-их година. Био је и од најбогатијих људи у Нишу. Са заузимања за народне послове, К. К. је био омиљена, и постао је, у једну руку, и легендарна личност. Био је ктитор манастира Габровца у близини Ниша. У манастирској цркви живописан је лик овога нишког чорбаџије у оновременом костиму са шкодранским фесом на глави. Сина К. К., Димитрија, убили су Турци 1859. године на чифлику његовом у селу Белотинцу, што је, као члан меџлиса, скинуо једној хришћанки, која није волела да се помухамедани, јешмак у меџлизу. (*Браство* XV с. 161.).

Извештавајући свога министра о догађајима у Цариграду, Капућехаја Србије, писмом својим од 2. децембра 1846. год. извештава га и о томе, да се у Цариграду бави и Никарушова жена, Стојана, из Ниша и да се „суди са бив. владиком Венедиком, својим девером, због имања". (*Државна Архива — Кнежева Канцеларија*).

[13]) Од Једренскога (1829.) до Парискога мира (1856.) митрополити су се свуда у Српским Земљама енергично заузимали за добијање обећаних права цркви и вери православној. До Кримскога рата (1853.—1856.) Васељенска Патријаршија уживала је у тој борби и пуну протекцију Русије.

Осман Жабота, са неколико Турака побуне Арнауте да ударе на варош. Прете да клепало скину и цркву поруше и упале. То је било 1847 године, пред Ускрес на петнајес дана. Владика, чувши да се буни народ, владика Венедик био је нестрашљив у ничему, каже паши: ја имам по мом закону да вршим; клепало ће да бије сву недељу ноћу и дању, као у Станбол канбана, по ферман. Ако се што деси христијанима или мени, ти ћеш одговарати цару.[14]) Паша нареди чете војску; у сваку улицу једну чету, у цркву, пред црквени врата, два шиљбока; не сме Турчин проћи онуда, а камо ли што учинити. Кад је било на Ускрес, на Паску, скупило се већина народа. По нарећење владикино са литиом проћи кроз варош, околину Арнаут пазар, пред владику и народа ишла је парада, воиска, све чауши чисто обучени дођу у цркву.[15]) Напуни се црква народа, и с поља. Чатећи владика евангелије у цркву, долази паша и миралај војни, владике да честитају празник. Видећи војска, истрча да изађе на селам предперси. Народ уплашен узбуни се, мислећи да су Арнаути. Ко се затече у цркву, све једно врз друго, шавдане, столове поломише, множина погазише; само што нема мртав. Владика побеже кроз пенџер, док се разбра шта је.[16]) Оданде остаде да сваки празник војна патрола чува варош од Турака, док је турско било.

Попови су били неуредни. Нису знали време црквено Кад се сету тад читају. Држали су и друге радње: грчки поп Петар терзија, поп Ђорђа трговац кожарски, поп Џина механџија, поп Наун Кир Костин писар и калпакчиски устабаша.[17]) И остали сваки поп што може да ради: поп Ђорђа Гркински носио од Св. Ђорђиног коња плоче, мио (и) давао болесни-

[14]) То је било по Једренском миру 1829. год.

[15]) С литијом се долазило чак на Нишаву, до пред Махмуд пашин конак, потоњи Краљев двор у Нишу.

[16]) *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија с. 84., забележио је, као да се напад Арнаута овога пута у истини догодио, међутим, по овим белешкама, било је сасвим другчије. Исто тако, М. Ђ. М., на пом. м. забележио је да се ово догодило 1844. г., међутим по овим белешкама, владика Венедикт дошао је у Ниш тек 1845. г. — Види о овоме и Т. П. Станковића (поменуто саопштење с. 310) — По Т. П. С. владика Венедикт отпутовао је из Ниша 2. априла 1845. год.

[17]) *Т. П. Станковић*, на пом. м. изнео је још неке примере, где су свештеници радили разне занате и друге послове. До пре 50 година, оваких примера било је доста у нашим земљама под Турцима.

цима да оздраву.[18]) Па такви неваљали попови сви ги казни (владика).

Видећи владика ту глупос, даде строгу поповима. Сваки поп да попује; не треба му друга трговина, само закон црквени. Тако нареди да ни један поп без посла по чаршију (да не иде).

Кад пође негде владика, да иду пред њим два попа, и то редом. Долази попа Науну ред, млого пута он га нема. Један ред владика разуме да је (п. Н.) у лонџу између калпакчије (и) узе другог попа, и оде код пашу. Враћајући се, наиђе сам владика извуче га (п. Н.) из лонџу (и) одма апси га.[19])

Чу кир Коста. Пише владике да му пушти поп Науна: он је мој писар, како смеш да га апсиш. Владика напише по зад: ми смо јес пријатељи; пријатељство између нама остаје. А ја сам на попови цар. Осуди га (п. Н.) десет дана затвор у шталу, малу собицу.

Кир Коста, немајући шта да ради завади се с владиком, растури пријатељство, врати му прстен што је био испросио за брата Димитрију, и други ствари. Врати тако исто и владика њему.

Кир Коста подиже партију противу владику сас ови људи: Мијалче Јорганџију, Кита(на) Абаџију, Петра Башкалфу, Јову Гајгиног, Чолака Миленка, Стоилка Кијанче, Миту Старосирење, поп Науна и другови.

И Турци неколико оптуже владику у Станбол кришом. Није знао нико. Дође преко пашу, зову владику у Станбол. И другому владике дође име, Никифор, (за) нишевачку епархију. Зачуде се грађани откуда ова клевета. Већ мора да иде (владика). Била је недеља, да служи божју службу, и да се опрости с народом, па ће да иде. Сврши божју службу са сви попови, изађе обучен у стол, поче по реду проповедати од његово рођење, детињство, како је учио све по реду (и) владика постао, како се трудио да дође у Ниш радо, народ (и)

[18]) О плочама коња Св. Ђорђа види Д-р Ј. Хаџи-Васиљевића, Град Битољ (из Браства XIV с. 19.) — Овај свештеник „имао је" те плоче и пропуштао их кроз чисту воду, и ту воду давао болесницима за лек. То се звало *мијење* плоча Тако су до скора *мијени крстићи* и друго, по изгледу интересантно, ситно, камење, које су хаџије доносиле са *Божи-гроба*. Та се, бар, вода давала за душу, а овај свештеник од *мијења* плоча био је створио себи материјални извор.

[19]) *Лонџа* у овим белешкама је скуп еснафских старешина.

закон православни да ослободи и цркву да украси, срцем и душом желио. На послетку казао: на моју правдину ко ми је узрок и клевету учинио, Бог да га суди. Народу даде благослов са сузама. Изађе из цркву обучен (и оде) у конак (митрополију.[20]) Кир Коста за њим виче: шта кунеш владико, Уђе (владика) у собу, собуче се (и) седе на своје место. Уиђу чорбаџије и занатлије. Уиђе и кир Коста (и) викну: како смеш да ме кунеш. Владика говори: нисам никоме рекао ни иментувао. Опет кажем: ко ми је узрок, њега Бог да суди. Еснави, видећи да кир Коста (хоће) да се свађа, навичу на кир Косту: изиђи напоље. Сутра дан оде владика у Станбол. Оставио је много неке спомене: школе отворио, сироте нагледавао, није давао да се турче лако, цркву уредио, око цркве башчу и шимшире насадио, школе и учитељи србски и грчки наредио. Био је сувише кицош у закону. Борављо у Нишу пет година свега.

1849. год. дође Никифор. Седео је само шес месеца, помами се од памети. Оће да иде у Станбол (и) на путу у Филибе[21]) умре.

1850. год. дође Јоаникија владика у Ниш. За његово бављење ништа ново није учинио.

1860. год. дође Калиник.[22]) Њега пропуде (и) завладиче Виктора.

III Станко Милосављевић ћурчија, родом округ нишки, село Ум. Имао је Милисав 4 ћерке и 3 сина. Станка је дао код некога Турчина зват К'тл'к заим, да служи у арем. Станко му је био по вољу, послушан. Служио га неколико године. Док је одрасао, не иде да улази код жене у арем. Волећи га

[20]) Митрополија је била у данашњем црквеном дворишту онде где је празан плац иза Старе цркве.

[21]) *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија с. 35. забележио је, да је владика Нићифор отишао из Ниша 1848; да је био стар и добарчовек. — Филибе је турско име Пловдиву, Филипопољу. По *Т. П. Станковићу*, на пом. м., владика Нићифор умро је 6. Децембра 1847. г.!

[22]) *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија с. 35. забележио је, да је владика Калиник дошао у Ниш 1858. г. и да је побегао. Калиник није побегао, већ је, 1860. године ишао у Патријаршију на одговор Док се поменуте године бавио у Нишу Велики везир, Кибризли Мехмед паша, покупио је од нишких мислимана и неколико бугарских агената потписе на жалби противу владике Калиника, и кад се вратио у Цариград тужио владику Патријаршији. Калиник се одбранио у Патријаршији и вратио се у Ниш где је и остао до 1867. године.

Заим, одведе га у занат некоме мајстор Димитрије Карабибера ћуркчибашију, да служи и занат да учи. Тако је и мајстору био по вољу. Седео је код истог мајстора 10 година Мајстор (је) био пашин ћуркчибаша.[23])

1811. год. поче Станко да ради за себе; био му је мајстор на руци. У исту годину потреба, ћуркчибашија у Београд (да иде). Мајстор Димитрија поведе Станка са собом, да раду. Бавили се два месеца. Тада се Станко упозна с књаза Милоша први пут.[24])

Мајстор Митар био родом из Битоља, а у Велес имао радњу и браћу ћурчије. После неколико године, идући Станко у Беч и Пешту по трговину за еспап, где је с Велесчанима за Књаз Милоша у веће пријатељство (ступио).

У својој збирци песама, *Учитељ Таса Петровић* оставио је и две препеване песме посвећене владици Калинику. Те су песме имале своју мелодију, и певане су у свечаним приликама. У напред поменутом броју *Градине* објавили смо прву од те две песме, а друга гласила је овако:

Песан друга Господину Калинику.

Радост неизказана
Нам обећана
Обузима нас свију
В дан у присуствију
Нашега пастира
Кир Калиника
Нам же Господина
И светога владику
Кирију Калиниче.

Суштим пол милости
И великом благости
Прими похвалу
Јако дару
Венчану начало
Пастирју Калиниче
Нам же Господине
И свети владико
Пјесно почтимыи!

Стадо словесноје
Теби повереноје
Радосно те сретајет
И душевно вопијет
Живио, живио, живио,
Кирију Калиниче
Нам же Господине
И свети владико
Добри победитељу.

[23]) По причању старијих људи у Нишу, Т. П. Станковић описао је (*Глас*, црквено-књижевни лист... г. V бр. 20, с. 541 и даље) догађаје који су побележени у овом III одељку.

[24]) Станко с Кнезом Милошем могао се упознати 1811. г. у Београду док се К. М. бавио на великој скупштини кнезова која је држана те године у Београду.

1838. год. био је велики помор, *од чуме* звата. Био је збег који куда може изван варош. Било је умирање од 50 до 100 на дан. Станко са његовом породицом и са две друге фамилије изведе их код Горњи Комрен до реке. Седели су до сконца Јула. Оданде се одсели у Умске Ливаде. Тамо му од чуму умре мушко дете. Остали одведе у Железник Станко, а мајка детиња дође да сахрани дете. Нисе је лако могло саранити без дозволу турску. Остави жену у Ниш код хаџи Тане(та) (и) оде код деце у Железник. Крену децу осталу (и) оде у Виник виноград. Поседе неки дан, не може се, (и) оде са децу (на) Брзобродске Ливаде. У Септемвра месеца врати (се) у Виник у лојзе, за бербу. Када обра виноград оде код сестру Мињу у Трнаву, тражећи чист ваздух. Чу се да је престала умирачка. У Новембра месеца дође са породицом кући. По сокаци трава урасла, нигде никога нема. Ту се је Станко врло упропастио. Турци и Евреји нису се чували, млоги су помрли. Од христиана, ко се није умео чува(ти), тај се је сасвим затрјо.[25])

1839. год. поставу Станка за кмета између Турака, да сабира порез. Неки Милоја из Г. Матевац имао је неку српску час, али није пречекао. Султан Абдул Мечит издао устав зват тебзимат[26]), да се постави меџлис са дванаест члана. Пре је паша сам судио. Кога веша, кога сече и апси. Милоја побуни народ противу устав, неслушавши никога мислећи да отме царство. У Нишу био је паша Сабри паша Станболија. Позове Милоју и неколико одметна сељака, пита шта се буните, шта хоћете јавите ми, ја ћу од цара одобрење добити. Милоја изјави: та тебзимат не знамо, него што је цар нама арач одобрио да нам се да, оде у Матеевац и још више побуни се народ са неки грађани.[27]) Затраже од Станка пореске рачуне, мислећи да је појео. Паша превиде Станку рачуне, немајући ништа фелер. Милоја скупи гомилу народ у Матевац, не пристају на устав, мислећи да ударе насилице на Ниш. Народ се скупи од Власотинце, Дражевац, и Морава, та околина у Матеовац код Милоју, ограде село шанцем (нечиткó), укопаду лонтре како да би се коњаник набô, и поставе стражу.

[25]) *О чуми* 1838. г. види *М. Ђ. Милићевића* Краљевина Србија с. 34

[26]) То значи Танзимат-и-Хаирије, једна врста устава, који је прокламован Ђулханским хатишерифом 1839. г.

[27] *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија с. 49—52.; — *Т. Р. Ђорђевић*, Белешке о Власотинцу (из *Дела* 1897. г.) с. 6—9.; *Д-р Јов Хаџи Васиљевић*, Српски народ и турске реформе (Браство XV с. 170 и даље).

Паша пошље 2 турчина и 2 христијанина Од турака Амед Гуцу сочара (?) и Јусуф Агу, од христ. Стоилка Касабашу и Живка Екмекчију, да им докажу царски заповес, лудо да не гину. Милоја га апси у кулу, неки убише неки побегоше. Изађе реч да је Станко са Србима радео политику.

Сабри паша, Станка и Цветана, чаршилије главни, позове у град као у апсу, да не би били противу цара ишли. Станка и Цветана са све фамилију. Та Цветан био је Станку писар. То је трајало 15 дана, чекајући ко би ударио.

Милоја затражи написм(ен)о од пашу, да им прати Станка и Цветана. Паша пречита писмо Станку, шта хоће Милоја. Паша пита Станка: хоћеш да идеш у Матевац код Милоју, Станко одговори: хоћу.... Чести(ти) пашо, куд ме праћаш код противпика царског; то није подобно ни теби ни цару. Пошљи нас да царска сабља нама одсече главе ако будемо штогод криви. Нишлије Турци вичући: не дамо ми Станка у селске руке лако. У исто (време) паша позове Арнауте, Лаб и Приштину, ударе (на) Матевце, упале и сва села која су у Матевце побију људе,[28]) заробе стоке, Милоју убију; с главе човечије ћуприја градска окићена, а Милоина ту назвата капетан Милоина глава.

1841. год. дође од Станбол неки Рицал[29]) Тефит бег на извиђај. Султан Мечит позове Станка и Цветана у Станбол одма на Мезил[30]) на испит: зашто толико народ да се упропасти. На то се Станко одговори. Виде цар да о томе (Станко) ништа крив није, цар му даде берат, и постаде цару веран, и пошље га опет у Ниш да буде кмет. Турци бегови су га волели јербо је између њих одрастао.

1846 год. пита цар Султан Мечит: што се може (да) произведе у Ниш зарад сиротиње. Турци пронађу да саду руже, мирис зеитин и воду од руже. Да даду ко њиву ко башчу, а за радници да доведу од Заплање под морање, плата по 1 грош на дан, (и) да си рану понесу. Тако се војводско гумно[31]) радило О томе Станко није пристао. Није тако право.

[28]) Хтео је рећи, да су Турци побили све људе који су се, из других села, затекли у Матејевцу.

[29]) Значи великодостојник, државник, турски.

[30]) Значи да иде браином *курира*.

[31]) У неким градовима у источним крајевима Српских Земаља под Турцима, све до 1830-их година, извесан орган турских власти звао се *војвода*. Наше народно име из времена државне самосталности. Функције

Ко хоће да краси башче,.... а не да мучимо сиротињу насилице Ако буду царске башче, да радимо сви. Ми да красимо наше башче, (а) сиротиња да остави свој посао и да дође од 12 сати место за један грош, то није право.

Нису могли ништа да ураде. Пишу цару да је Станко о томе противан. Цар затражи од Ниш 2 турака и 2 христиана. Турци избраше Хаџи Асан бега и Јусуф агу, (а) од христиана Станко Милисављевић и Димитрија Игњатовић. Питао цар: зашто је Станко противан за башче (и Станко) одговори: ја нисам противан за руже, но за плаћање радницима. Мислим да није право; кад се кукурузи копаду тад се прашу руже; кад се беру (руже) тад се косу ливаде; по 12 сати села удаљена и 1 грош на дан са своју рану. Тако се и војводино гувно ради. Нађу Станку за право (и) укину гувно војводско. Станку потврду берат, поставу га указни кмет. Није плаћао цару ништа данак ни ђумрук. Кметувао је до 1852. године марта 16, (и) умре.

15. септембра 1920.
у Београду.

Јов. Хаџи-Васиљевић

војводе у једнима, одговарале су функцијама *муселима* (в. Вуков Рјечник код те речи) у другим местима. И једном и другом одговара *ајан* (в Rječnik Hrvatskog ili srpskog jezika, код те речи). Осеобођење Београдског Пашалика од Турака затекло је по градовима и паланкама или *војводу*, или *муселима*, или *ајана*. *Војвода*, односно *муселим*, односно *ајан*, био је извршни орган шеријатских пресуда, — кадијиних решења и био је више старешина над мислиманима. По ослобођењу Б. П. од Турака, функције муселима, — војводе — ајана доста су се прошириле према новим приликама (*Вукашин Ј. Петровић* и *Др. Н. Ј. Петровић*, Грађа за историју Краљевине Србије etc Београд 1882 I с. 191 и даље).

Као и други турски чиновници онога времена, и војвода (муселим, ајан) поред плате у новцу уживао је и извесну количину намирница. — Кад је, године 1815., Марашли Али паша пропуштан у Београд, наши су му, поред плате коју је имао, давали „пшеницу за леб, давали су му масло, лук, поврће за кујну, давали за његове коње сено и зоб. *То исто добијали су и муселими царски по варошима и градовима*".

Те војводе у земљама изван Србије уживали су *параспур* (*М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија с. 135; *Др. Милован Спасић*, Податци о аграрним односима,... — Гласн. Срп. Учен. Друштва књ. 71 с 222; — *Ст. Новаковић*, Село — Глас Краљ. Акад. I. с. 177 и даље; — *Тих. Р. Ђорђевић*, Поред Топлице — Братство VII с. 50;—51; — *Др. Јов. Хаџи Васиљевић*, Јужна Стара Србија I с. 158, II с. 111 и даље). Тај параспур радио је кулуком народ из војводлика (срева или округа). На кулук су долазили хришћани из целог војводлика. Војводин параспур вро се на одређеном за то гувну, и то се гувно звало *Војводско гумно*.

О *Војводи* в. *Ст. Новаковића*, Турско царство и Српски устанак. Београд 1906. с. 145, 146, 224.

ЕНГЛЕСКИ ЗАВОД
ЗА СРПСКУ СИРОЧАД 1876. ГОДИНЕ У БЕОГРАДУ

Кад је велики енглески државник Гледстон половином прошлога века прокламовао начело: *Исток источним народима,* онда су његови земљаци почели више да се интересују за нас, да се заузимају за нас и да нам помажу.

Онда се и Манчестарски Добротворни Комитет био толико заинтересовао за нас, да је 1876, кад је Србија заједно с Црном Гором објавила Турској рат за ослобођење и независност своју, испослао у Србију једнога свога изасланика с неограниченим поверењем: да потроши стотине и хиљаде друштвенога новца на *добротворне циљеве.*

Кад тај изасланик дође у Србију, у Београд, он прво обиђе граничне крајеве, у којима је беснео рат, особито оне јужне у којима су страхоте рата биле најужасније. Тамо је наша војска морала да одступа и остављала је непријатељу многа села и градове па и становништво њихово на милост и немилост бесном и зверскоме непријатељу, који је све предавао огњу и мачу. Зато је становништво бежало листом безобзирце, остављајући сву своју имаовину само да изнесе голу душу своју и своје породице. Било је ту и оних породица, чији су хранитељи били у борби с војском. А породице су им морале саме, већином жене с децом и старци и бабе сами да беже. Ако су имали кола, потрпају на њих што је могло стати, и метну по које дете или тешкога болесника па беж' најкраћим путем у Шумадију, која је још слободна, само где се неће срести с бесним и крволочним трупама азијатским, од којих је патио и страховао више од пет векова.

Изасланик Манчестарског комитета, племенити *Dr. Цимэн,* тако му је било име, сретао је ову сиротињу, ову дојучерашњу рају, која бежи из јарма ропскога, а бежи у сигурну смрт од глади и зиме. И он је видео, да је томе свету потребна брза и велика помоћ И он му је почео одмах и делити. Делио му

је и путем и по местима, где је ова бежанија стизала на конак. Али Циман одмах увиде, да то није никаква помоћ што се да моментано у новцу па ма и у оделу и у храни. Стална је и најбоља је помоћ била *узети које дете од ове сиротиње и одвести га у какав завод па га тамо хранити и одевати и школовати.* Али таквога завода нема у Србији, а Енглеска је далеко. Зато Енглез брзо смисли, *да оснује такав завод у Београду*; и поче да купи децу и води у Београд. Испочетка се свет мало устезао и Циман је купио само ону децу која нису имала ни оца ни мајке. Дакле у Београд су довођени само *сирочићи.* Доцније почну давати и оне, који имају или оца или мајку, па чак почну и молити племенитога добротвора да прими и њино дете, кад се уверише да деца неће ићи из Србије, и да је то озбиљан посао и најбоља помоћ. Тако је Циман просто на самоме бојишту или на згаришту *бирао* које ће дете да узме и доведе у Београд. А он је бирао *најсиротнију*, па ма и имала оца или мајку или кога од рода. И тако је за неколико дана довео на стотину деце које мушке које женске. Највише је те деце било из Алексинца и Књажевца, Алексиначке Мораве и Параћина, покупљене највише путем од Делиграда до Параћина.

Енглез сад и сам дође у Београд и обрати сву пажњу овој деци.

Прво нађе *стан* где ће сместити оволики број деце и за школу њихову. То је она зграда на два спрата г. Дамњановића предузимача, која и данас краси Београд, испод Народног Позоришта на углу Доситијеве и Јевремове улице Бр. 16 десно идући озго. И ту је био и остао до краја и било је довољно места не само за спаваће собе дечије и учионице, него и за све остале потребе: кујну, трпезарију, одмор, свирање и места још скоро за стотину ученика и ученица Зграда дакле сасвим срећно изабрана.

Сад је ваљало наћи управитеља, човека, којему би се поверила управа над заводом. Ово тим пре, што Циман није знао ни француски, а камо ли српски. Остао је дакле једини немачки којим се могло с њим споразумевати, сем енглескога, који онда готово нико у нас није разумевао. Ваљало је дакле наћи управитеља, који зна немачки а то је онај, који је био у Немачкој и који је по могућству педагог. Тако избор падне на Dr-a *Николу J. Петровића*, Никола је тада био професор Учитељске Школе у Крагујевцу, а сад, за време рата, био је у

Београду, и откуд избор да падне баш на њега, то ни данас не знам. Главно је, да је он био врло вредан и да је оправдао то поверење. У љубави и бризи око деце он се надметао с Циманом, ко ће више пажње да им поклони. Они двојиица су се сада стали старати за остало потребно особље: наставнике, послугу итд

У Београду је био тада државни питомац за Педагогију *Миленко Марковић* доцнији професор и дугогодишњи секретар Министарства Просвете. Они позову њега, и тако су сада били њих тројица. Но Миленко је мало био сам за онолики број деце. Зато се они договоре, да поделе децу на два одељења: мушко и женско. па да за женске нађу учитељицу. Али доцније виде, да су деца врло различне спреме, и да таква подела неће моћи да се одржи и да је за успех и сâм рад у школи, боље поделити децу по овој спреми него по полу И тако поделе децу на ***три класе.*** У прву дођу најмања деца, од прилике I р основне школе са ***забавиштем,*** у другу дођу средња и по узрасту и по спреми, од прилике II и III разред осн школе а у ***трећу*** најодраслија од прилике IV разред основне школе. Најстарију, трећу класу узме Миленко и одмах отпочне посао. Остале је замењивао.

Али убрзо се они споразумеју и позову у помоћ за наставника једног одељења, *Љубу С Миладиновића,* Миленковог друга из првога кола, који је био у Београду и из Учитељске Школе, а сада учитељ код Саборне Цркве у Београду. И Љуба одмах дође и узме другу класу. Остала је још једна класа, најнижа, најмлађа, прва.

Сад се они договоре и изаберу свога млађег друга, писца ових редова, који је онда био још на војној дужности, у Краљеву, где је његова трупа, једна пољска батерија, била за време примирја. И једнога дана у Марту месецу он добије од управника завода оваку депешу: „Изабранисте за учитеља Енглескога Завода. Одмах се крените." Упр. Dr. Ник. J Петровић.

И потписани је одмах пошао и после неколико дана путовања колима стигао је у Београд и одмах се јавио на посао. И тако се наставничко особље комплетирало за све три класе, а пошто су женска деца била заједно с мушком, то онда и за цео завод. Узета једна учитељица, била је више другарица женској деци и за Женски Ручни Рад, него за наставу из других предмета. А њена је мајка била домаћица у заводу, надзорница над кујном, перионицом и одећом дечјом.

И за кратко време завод се уредио тако да је све пошло као по сату. За све се знало време: и за рад, и за спавање, и одмор, шетњу и игру, за све.

.Ето, тако сам и ја постао чланом ове велике, примерне породице, која је дисала једном душом и у коју је један Енглез, лекар по струци Dr. Циман, био први и по племенитости и по љубави према деци. И доиста, није било ни једне молбе ниједне потребе дечије, коју је требало задовољити, а да се Циман није одазвао и да је није задовољио. Поред свакодневних потреба, које је ваљало задовољавати сваки дан Циман је сваки дан и свакога часа чинио деци и засебне радости. Чим их види: у дворишту, он изиђе међу њих, па био ко од учитеља међу њима или не био, и онда замеће разне игре с децом, највише лоптом и са женском децом. А деца су се надметала које ће пре да уграби лопту и да је да Циману. И ми смо се играли с децом; и нас су деца волела, али ни приближно толико колико Цимана. И ако није могао да се разговара с децом и деца с њим, него су се разговарали немуштим јазиком, опет је тај разговор био толико срдачан, да је и за озбиљнога Енглеза ово било право задовољство. Сви смо се ми помало и прибојавали, да не „прекардашимо“ и да не покваримо дисциплину“, само се Циман играо с безграничном љубављу према деци и слободом, без бојазни, да не претера“ Баш зато су, рекао бих, њега деца више и волела. Али је Циман и у карактеру своме имао нечега милога, нечега за вољење нечега искренога и безазленога. А то деца брзо опазе и јако воле

И учитељи су имали стан и храну у заводу, те су непрестано били заједно с децом. Сваки је имао засебну собу с потребним намештајем. Уз то су још имали по 10 дуката у злату поред своје редовне плате и додатка од општине Тако су били плаћени необично добро и били су потпуно задовољни Зато су и радили с пуно преданости и воље. Управитељ је имао 30 дуката месечно. А толико тада није имао ниједан директор гимназије у Србији.

Дању смо сви били с децом: било у школи на часовима, било у пољу у шетњи, било у дворишту или где у околини у игри, или на доручку, ручку и вечери. Кад се деца намире и полегају, ми сви одемо Циману и у његовом пословном салону, на горњем спрату, на самоме углу, држимо „конференцију“, на којој смо разговарали не само о ономе што је било тога дана него и о ономе што ће бити сутра, и уопште о

ономе што треба урадити. Све су важније ствари и записиване у нарочиту књигу за то. Ове је записнике већином водио г. Никола, а доцније га је покаткад замењивао и г. Миленко. пошто смо морали због Цимана да их водимо на немачкоме. А то ја и Љуба не бисмо могли. При свем том трудили смо се колико смо год више могли да суделујемо у конверзацији. Тада се највише и зачела жеља у нас двојице да научимо немачки и доучимо француски, којим смо због одличнога наставника у гимназији пок. Живка Недељковића обојица владали боље него немачким. И ја бих се сада подмладио за равно 44 године, кад бих негде нашао ове наше записнике да их прочитам..... Ови су разговори и иначе имали необично много утицаја на све нас, особито на нас чисте Шумадинце, који не бисмо још видели ни Немачке, а камо ли Франпуске, Енглеске и остали тај „велики“ и „културни“ свет. И у мене и у Љубе тада се зачела жеља да то по што по то видимо, и та је жеља у нас била јача од свих других.[1])

Тако смо преко недеље сваки дан били с децом, било у школи на предавању, било у пољу и у дворишту на игри. А Недељом и празником имали смо још нешто више. Тада смо се пре доручка искупљали на једно место *на молитву*. Ту смо читали и тумачили Јеванђеље те Недеље. То је чинио по један од нас, пошто Циман није могао због језика, а ми смо то удешавали као формално предавање из религије. И деца су се необично радовала овим нашим „проповедима“. За тим смо по доручку стајали у ред и ишли у цркву. Ишли смо готово у све цркве редом, нарочито кад која слави или иначе кад је у којој каква свечаност или парада. И публика је необично радо гледала ову скромну, уљуђену и сада здраву, ухрањену и лепо одевену децу. Свуда су падала у очи и сви су питали: „Која су ово деца“? И свуда им се кратко одговарало:

[1]) Мени је једном испало за руком, да ма и после три године добијем државну помоћ и одем у Лајпциг као државни питомац за Педагогију, где сам остао на универзитету све три године. Али сам прво ферије употребио на то, да видим и Француску и Енглеску, те сам ишао у Париз а одатле и у Лондон и отуда ударио преко Белгије. Тада сам и море видео први пут и возио се преко њега и писао о томе. — А Љуба је, сиромах, тек после још једне године послан у Берлин, и то за глувонеме. Али се после године дана разболео (умно) и морао да буде враћен, те је место њега послан други питомац (К. Ник.). А како у Србији заводи за глуво-неме и слепе о државном трошку нису ни отварани, то су сва тројица после отишли на универзитет и ушли у наставнике редовних школа.

— Ово је *Енглески* Завод за *српску* сирочад!....

*

Али је овај лепи живот и рад био веома краткога века. Није прошло ни месец дана, а поче јавно да се говори, да ће Енглески Завод да се затвори. Циман ништа о томе није говорио. Али смо ми на њему опажали неку промену. Напослетку подбодосмо управитеља г. Николу, да га запита о томе. И Никола у првој згодној прилици запита га:

— Господине докторе, молимо Вас, за једно питање: по вароши се увелико говори, да ћете Ви да затворите Завод! Има ли у томе какве истине?....

Циман се у почетку мало збуни, па одмах одговори одлучно: и има и нема. Нећу ја да га затворим, него ме гоне да га затворим!.... Увукла се политика у чисто просветне и добротворне ствари, и сад би хтели да ми забране. Ја бих хтео да увећам Завод, да доведем барем још оволико деце, а они ми праве сметње и за овај број. Господин министар каже, да се нешто Руси љуте.... А с Русима и Њена Светлост.... Кнегиња.... Веле, шири се енглески утицај. Министар је рекао једанпут, да нема куда децу? Да су то све сирочићи без оца и мајке и помрли би од глади, да их није Енглез покупио, довео, одео и похранио и постарао се и за науку њихову....

— Ако је Вама до тога, ми ћемо, Вам отворити *седам таквих завода!* одговорили су представници руске дипломације српскоме министру просвете у Београду.

Сиромах српски министар просвете! Није му било лако. С једне стране оволика деца и овако лепо уређен завод и просвећени Енглези, који оволико добро чине из чисте човечности и љубави према бедницима; а с друге стране чиста завист и пакост и суревњивост национална, која се боји туђе конкуренције. Боје се Руси да Енглези једним сиротињским заводом не ослабе њихов утицај у Србији! Јадна деца! Ни појма немају шта се око њих ради, и од чега им зависи судбина!... Да се барем Њена Светлост не меша у то, било би господину министру лакше.... Овако му је теже разуверити њу него целу руску дипломацију.

Дакле, ипак има нешто.

И одсад смо боље пазили, како ће ствари да се развијају, и увек смо по Циману познавали кад има што ново, и преко г. Николе смо и ми сазнавали шта.

Циман је тражио, да му се изда као неки декрет, или диплома за завод, да му се огарантује *опстанак* његов, де да га не може доводити у питање свачија ћуд и ћеф, и свака политичка промена, него да се слободно развија без потреса и трзавица. То противници једва дочекаше, па почеше још и да подмећу, шта Енглез хоће тиме, и да не даду. Кад виде да отежу и не даду, он стави ултиматум: ако дотле и дотле не добије одговор, он ће децу вратити од кога их је и примио и завод затворити. Наши су олако узели ову претњу Циманову и, разуме се, не одговоре му ништа. Одређенога дана била су готова за пут сва она деца, која су имала или оца или мајке или барем стрица, тетку итд. јоште кога год од рода, од кога је дете узето, и био је одређен Миленко са доста путна трошка, да ову децу одведе и разда. С осталом децом која нису имала коме да се врате, остали смо ми у Београду у заводу.

Долазак Миленков с децом у Јагодину и Ћуприју пао је као гром из ведра неба. Међу родитељима и сродницима дечјим и уоште у грађанству дигла се права буна. Зато се из Београда нареди, да се Миленко одмах врати са свом децом у Београд. И Миленко доиста само је уграбио неколико њих чини ми се у Јагодини, да врати родбини, а с осталом децом се врати у Београд. А дотле се одлучило: да се цео завод стави под државни трошак и назове *Српски Сиротињски Завод* за српску сирочад, па после је назван само Сиротињски Завод. То је била промена само у имену. Али наши нови добротвори ни појма нису имали шта стаје издржавање оваквога завода. Завод је трошио по 200 # у злату *месечно*, а они не могоше свега толико да накупе између себе у посланству и Двору. На послетку паде све на Министарство Просвете, дакле на нашу државу. А од обећаних „седам“ оваквих завода ни трага ни гласа! Не би ни један!... Сва остала и доведена нека деца натраг остадоше у заводу „за српску сирочад“.

Али их Министарство није имало куд. Него сачека крај школске године, па цео завод исели у зграду Више Женске Школе у улици Краљице Наталије. Ту је било доста простора: у горњој дугачкој згради више пута смештене су собе за становање (спавање), а у доњој испод улице учионица, кујна и трпезарија. Децу су извели и о њима смо се даље старали нас двојица учитеља: ја и Љуба и оне две женске, мајка и

ћерка, којима данас ни имена не знам. Ми смо двојица вршили и наставничку и управитељску дужност, дужности економа и пословође. Пок. Пецић као начелник Мин. Просвете вршио је дужност надзорника и благајника, и он нас је редовно, сваки дан, обилазио редовно доносио и предавао нам новац, колико је кад требало, а ми смо трошили за шта је и колико требало. Наравно, да смо ми штедели колико смо више могли. Али смо се старали и да се не осети велика разлика између енглеске галантерије и наше мизерије. Зато нам је и пок. Пецић говорио: „Ово је *сиротињски* завод; па гледајте што скромније. Избегавајте све што је *сувишно;* али немојте ни џебрачити сувише Ако нестане пара, „они“ морају наћи....

Тако смо и радили. И све је ишло не може бити боље, док се не умешаше сад женски прсти

Али на првом месту Њена Светлост, кнегиња Наталија имала је нека рачуна, да доведе неке своје штићенице у завод за учитељице. Зато је почела противу нас да ради, а да наваљује на министра, да место нас доведе њих.[1])

[1]) Једнога дана после ручка око два сата стадоше дворска кола пред школом и из њих изађе ађутант с корпом пуном колача, потражи управитеља и рече му.

— Ово је послала Њена Светлост деци и наредила је, да им одмах раздате *преда мном.*

Љуба, који је изигравао управитеља, одговори му:

— Извините, господине! Хвала њеној Светлости на дару, али се колачи деци не могу дати сада. Јер су деца малопре ручала. Него ћемо им дати за ужину, у 4 сата; а Она, ако не верује да ћемо ми извршити тај њен аманет, нека изволи послати кога да присуствује....

Ађутант је отишао, реферовао, и нити је више дошао он, ни ко други; а колачи су раздати деци тачно у 4 сата, за ужину....

*

Другом приликом дође сама Њ. Светлост да походи завод. И обиђе све просторије и свуда изрази своје највеће допадање. Најпосле дође да походи и децу, која су била на часу. Тога дана сам ја држао часове и она дође на час. Ја нисам знао ни за какву дворску етикецију и просто сам се поклонио Њеној Светлости и измакао се мало у страну, уступивши место њој, да пита и пропитује што хоће. Она је изазивала децу и љубила их редом, и питала за свако одакле је и кога има. Кад су се сва деца изређала, она им је препоручила, да слушају добро своје учитеље и уче лепо па ће Бог опет дати добро.... И отишла је.

Сутрадан ја изиђем у варош и већ ме пријатељи почеше питати: шта је то било код вас?! Ни појма нисам имао о чему се говори и чега се то тиче. А један пријатељ ми рече: „Ама, кажу, Њена Светлост била тамо, па нешто била незадовољна?“....

И ја и Љуба смо самртно мрзели интриге и сплетке, па ма оне биле и дворске, и почео је положај у заводу да нам постаје све непријатнији. Само су нас везивала деца. Ми смо им двојица били све: и отац и мајка и браћа и сва родбина и везала се за нас, да не можемо ни ми да се одвојимо од њих.

А остајали смо и за љубав Пецићеву. И он је децу много волео, па је и он за њину љубав волео, да ми останемо у заводу

Једанпут нас позове министар најпре мене па и Љубу и изјави нам, да је дошло време (прошао је распуст) да се ми одлучимо куда ћемо: или да останемо у заводу, или да идемо на своја места у своје школе (код Саборне Цркве). Он мисли, да је много, да за један овако мали завод какав је овај сиротињски (тада је имао око 60—70 ученика) „дангубе" овако два

— Јесте била, али да је била „незадовољна", то не знам, јер није чинила никакве замерке. Нити би имала за шта.... Сви су увек били задовољни, па и она сама....

— А не́ што се тиче завода, него се жалила на *вас учитеље*, како је нисте лепо дотекали: један је, вели, није пољубио у руку; а други је гладис бркове пред њом.... рече С. А. мој пријатељ.

Ах, то је! То је истина било. *Ја* је нисам пољубио у руку, јер нисам знао да је то требало. У нас (народа нашега) мушко уопште не љуби женско у руку, особито млађе. Само се (старије жене љубе у руку, а ја сам старији од Њене Светлости. Она је (по годинама) млађа од мене. И ја сам мислио, да бих је увредио да сам је пољубио.... А *Љуба* је гладио бркове. Али не пред њом, него чак на степеницама, где је стајао и одакле је задовољно посматрао и слушао њен разговор с децом и моје одговоре и чупкао своје бркчиће, који се једва и познају....

Сутрадан је Љуба излазио у варош, и он је чуо то исто. На послетку не могнемо да трпимо него се одлучимо, да питамо г. Пецића о томе. И паде на мене, да ја то учиним. Једва сачекасмо да дође г. Пецић и очекивали смо, да ли ће штогод он сам поменути о тој високој походи заводу нашем и великом незадовољству. Ни помена. И кад већ Пецић хтеде поћи, свршивши све надзорничке послове, рад којих је долазио, ја га запитах: како је била задовољна Њ. Св.

— Пецић се мало као збуни, па одговори сасвим отворено: — А с чим има да буде незадовољна?!

— Ми чујемо, да је она била нешто „незадовољна" с нама, учитељима? рекох ја. Пецић се поврати, па сасвим искрено и очински рече: Знаш ми ти из твојих Станишинаца и онај Влауца (Љуба) тамо из Пожаревачко за дворску етикецију! Него радите као и до сад што сте радили, па се не бојте ничега!.... И оде.

Видесмо ми да има нечега, и остасмо да се кајемо за своју неуглађеност шумадијску.,..

спремна учитеља. Доста је један за управитеља, а оно друго нека се доведу учитељице....

Обојица једва дочекамо ову изјаву г. министрову, и питање, пошто је обојици ставио у дужност да му одговоримо које волимо: или да останемо у заводу под тим погодбама или да идемо у своје школе, ми се брзо одлучимо обојица и одговоримо, да волимо да идемо у своје школе.

Изгледа, да је и г. министар једва дочекао овакав наш одговор те нас обојицу врло брзо врати на своја места а на наша места у овом заводу испостављао учитељице које је хтео.[1]) А ја и Љуба смо отишли у своју школу, на своја места: ја у I а Љуба у III разред код Саборне Цркве.

*

Још имамо да кажемо о Циману, да се он још дуго бавио у Београду и да је чешће долазио у завод, да види децу, особито док смо ја и Љуба били тамо. Али су наши виши кругови нерадо гледали на ове његове походе, те их је и он проредио.

Да напоменем још да је Цинан имао једну дивну идеју за будућност ове деце. Он је мислио, да сваком детету у овоме заводу нађе у Енглеској по кога стараоца који би о своме посинку или поћерци водио бригу као о своме рођеном детету. Зато је смислио, да слика свако дете посебице, па њине фотографије да пошље у Енглеску, тамошњим лордовима и грофовима, који немају деце а имања имају да не знају колико га имају, да изаберу по једно, и одведу у Енглеску на даље школовање и даље старање њихово о њима. Циман је највише желео и настојавао на томе, да ова деца, барем мушка, изуче по који занат тамо, па да буду дужна доћи у своју Отаџбину и радити ту с модерним алатима, које би добили у Енглеској, при повратку.

И са женскима би било слично томе. И оне би у Енглеској о трошку својих добротвора свршиле што би имале да изучавају, па се вратиле у своју Отаџбину за учитељице или наставнице по женским школама, којих је онда било врло мало, и врло слабо спремних, нарочито за домаће послове

[1]) Али се убрзо увидело, да завод не може без мушке главе, те је доведен један од наших млађих другова, који је ускоро ту у заводу ум'ро. Он се звао Јанићије Пешић.

ручне радове и васпитање деце. И све је то Енглез и хтео и могао да учини. Али, ево, није му се дало.

Тако би та деца временом постала корисни српски грађани и грађанке, који би својом спремом и радом одвајали од околине, у којој су и којој би у многоме служили за углед.

Али тако није било. Ниједно дете нису дали Циману ни да слика[1]) а камо ли да одведе, спреми и удоми. Он се с болним срцем бавио још неко време у Београду и покушавао је да оживи свој завод, да га заснује на другој основици, те да би му лакше одобрили, па ни у томе није успео. У своме ондашњем бележнику, ја имам од речи до речи исписану целу ову његову молбу министарству иностраних дела:

„Преседнику Министарства и министру иностраних дела

Господину

Јовану Ристићу

За ова три месеца видео сам својим очима беду и несрећу босанских бегунаца, и овога сам пута нашао многу праву сирочад а и децу врло сиротних и болесних родитеља. Овaку сам децу ја склонио привремено у бољим и имућнијим фамилијама, и сад ми је дошла та мисао, да овој сирочади нађем склоништа овде у Београду, пошто овде имам већ своју потпуно уређену кућу, укратко ја мислим овде да оснујем један *пансионат.*

Циљ овог пансионата био би тај, што би он служио као склониште или прибежиште сирочади из Србије, Босне и Бугарске, у коме би иста деца имала пристојну храну и негу.

Да овај циљ постигнем, употребићу своју уређену кућу за то, и у њој ћу издржавати мушку и женску децу. Деца ће у овој кући само негована бити, т. ј. имаће стан, храну и одело и друге потребе, које су им нужне за њихово лично т. ј. телесно напредовање.

Наставни део отпада у пансионату, сасвим. Деца мога пансионата походиће према њиховим способностима српске јавне школе и тако ће слушати наставу, која је законом за српске јавне школе у Србији прописана.

Почем ће се у пансионату искључиво водити брига о издржавању и нези телесној, то ће и пансионат имати карактер обичне приватне српске куће. У овој ће кући становати један

[1]) Само је за спомен сликао цео завод с учитељима, на улици испод самог завода.

ожењен господин са једним помоћником, и они би се бринули о чистоћи, економији и општој управи кућом. А само се по себи разуме, да у мојој кући главни надзор мени припада.

И ако из оног што је напред казано следује, да је овај пансионат за то, да материјално издржи децу, то сам ипак готов „у свако доба подврћи исти ревизији министарства просвете и црквених дела“. —

Тако се сиромах Циман савијао пред политиком, одричући се целе интелектуалне и моралне стране свога завода и сводећи га на прост пансионат, где деца имају само преноћиште, храну и одело. Па му се и то *није* одобрило, само „да се не би ширио *утицај енглески*“.

И тако је Циман најпосле, око половине Августа 1877 године морао напустити Србију, да је више никад не види. Данас је и он, као што сам сазнао, међу покојнима.

Нека му је светао спомен међ Србима, које је толико волео и којима је толико добра чинио и хтео још више да им учини, да га нису они, по савету своје старије „браће“ са севера, одбили. Ристић му се већ одавно извинио за ту дипломатску неуглађеност, а тако исто и ондашњи шеф просвете у Србији, који као руски ђак није ни знао за другу просвету, и коме је све што је било неправославно, и људи и дела њина, било јеретичко, или личило на јерес и бојао је се.

Само је захвалност у срцима дечијим и срцима простога народа, којем је онако обилато помагао, остала искрена и вечна.

Слава српском искреном добротвору Циману! Нека му је светао помен међ нама, а рајско насеље доброј и племенитој души његовој!

* * *

Завод је живео још неколико година под именом „*Српског* Сиротињског Завода“, донекле са школом, а после без школе; него су деца упућивана у наше редовне државне основне а затим и средње школе: гимназије, вишу женску и учитељску школу. Кад су готово сва свршила ове школе и добила службу, нова нису ни примана, те се тако завод сасвим угасио.

Од ових из „енглеског“ завода и данас има доста живих и мушких и женских, и то највише у учитељској служби. А да су и од њих многи и многе већ међу покојнима, нарочито после Балканског и великог европског рата, то се и по себи разуме.

А малу *Злату*, најмање дете овога завода,[1]) био је узео под своје ондашњи Министар Финансија сада покојни Коста Јовановић, који није имао своје рођене деце, и код којега је она боље живела него многа деца код свога рођеног оца и рођене мајке. Друга су јој деца просто завидела, и кад би год које стишло Злати у походе, па после дошло у завод, није могло да се нахвали среће Златине. И говорили су:

— Е, благо Злати!....

И ми смо сви уживали у срећи Златиној Али, на жалост, она се за мало радовала овој срећи: она се на скоро разболела и, код најбоље неге домаће и помоћи лекарске, умрла.

Друга је међу најмањом женском децом била нека мала Параћинка *Јованка*, коју смо из милости звали „Јованцица", која је имала и старију сестру Станију и брата Стојка ту у заводу. Она се доцније као учитељица удала за професора Димитрија Милојевића, с којим је најсрећније живела све до смрти његове за време окупације, чини ми се несрећне 1916 или 17 године, и леп пород изродила. И мала Параћинка је била веома умиљато дете са златном косом и доцније одлична учитељица. И њена старија сестра се лепо удала као учитељица за једнога доброг учитеља; а брат њен, чини ми се да је умро.

Још су била два брата *Јоцића*, Владимир и Велимир и обојица су били одлични ученици и добра деца. Владимир је као одличан ђак свршио и учитељску школу; али је убрзо умро као учитељ; а шта је било с Велимиром не знам ни данас.

Несумњиво да их још има међу живима, нарочито женских, али их ми не можемо овде ређати.

Од мушкараца да поменемо двојицу учитеља београдских: *Антонија Стојиљковића* учитеља на Теразијама и *Драгутина*

[1]) Злата је била не само најмање дете, него и најлепше и најумиљатије. Њу је Циман просто нашао на путу, и без оца и без мајке. Каткад смо је дирали, како су је „бацили". А она се стане љутити и бранити па вели:

— Није; нису ме *бацили*, него *оставили;* нису *могли* више да ме носе. А онда наишао Господин Циман, па ме узео и довео. А нама је и ова љутња и ова лепа логика њена служила на задовољство, те смо је чешће дирали.

Злата је била необично питомо и умиљато дете. Зато је сваки волео, ко је год видео и с њом разговарао,

Младеновића, који је дуго био учитељ у Алексинцу одакле је родом, па је, због школовања своје деце премештен у Београд. на Ист. Врачар, где је и данас. И његова сада пок. жена *Пава* (Паулина) била је ученица овога завода.

Још да поменемо *најстаријег* ђака овога завода, садшањег лекара београдског, Dr-a *Васу Димитријевића* који је пре био лекар у Аранђеловцу. Васа је био међу најодраслијим и најбољим ученицима најстаријег разреда или класе. Још је у почетку обећавао много, и кад је свршио што је имао и могао у нас, он је отишао на страну и свршио медицину. И сад је лекар, због своје добре и озбиљне нарави, врло омиљен и уважен

* * *

Тако се нашом несмотреношћу и слабошћу према старијем брату нашем угасио овај завод, који је овако лепо почео и много обећавао. А остала само лепа успомена у савременика његових, у које спада и писац ових редова, који је још међу живима и који је осећао дужност да ма и после четрдесет и неколико година учини овај помен не само овој реткој установи него и свима оним личностима, које су радиле у њој и на њој, а данас су већином већ међу покојнима.

На првом месту нека је дубока и вечна хвала великом и племенитом Народу Енглеском, који је још онда чинио оволико за нас, а у новије време, нарочито од балканског рата с Турском, па до великог европског рата, у којем смо ми остали и без своје Отаџбине и без игде ичега, што смо имали у њој, чинио још више и неисказано много, за шта ће му цео народ наш, где га год има, дуговати вечиту захвалност. Цео данашњи нараштај наш добро је осетио и запамтио ова последња доброчинства и непосредно и преко њихових многобројних мисија и у Србији, и у Албанији и на солунском фронту; па после и у Србији; али ни половина његова, уверени смо, није знала за ова доброчинства, чињена нашем народу још онда. Да поменемо још, да су две племените Еглескиње[1]) биле отвориле овакав један завод у Сарајеву, и држале га дуги низ година и чак и под окупацијом, а једна у Црној Гори на Цетињу. А колико су добра учиниле ове племените добротворке нашега народа и поред овога, то нико избројати не може. Јер оне нису чиниле добра, да свет види и да их хвали, него по ономе Христовоме: „Што десница да, левица да не види"....

[1]) *Макензијева* и *Мис-Ирбијева.*

Нека је дакле вечна хвала и слава великом и племенитом Народу Енглеском, који је преко својих разних мисија и многобројних добротворних комитета починио па и данас чини толика доброчинства, да се она ни избројати не могу.

*

За тим нека је слава и вечан помен племенитоме сину његовом предоброме доктору Циману, који није пожалио труда, да остави свој угодан живот у својој срећној домовини па да усред зиме дође у нашу још пола турску земљу и потражи по највећој зими и блату нашу највећу сиротињу и највеће невољнике и укаже им најнежнију и најрадикалнију помоћ. Вечан помен добром срцу његовоме! Слава му!

Бог да прости и доброга управника овога завода *Dr. Николу J. Петровића*, који је својски радио, да се ова сирочад већином без оца и мајке приме што боље, те да што мање осете своју несрећу, у коју су запали не кривицом својом него кривицом нашом, кривицом Историје, која је донела један страшан рат, који она нимало нису желела, а који их је лишио свега што им је било најмилије и најдраже: родитеља, браће сестара, родбине, познаника и свега, што даје своје родно место. Никола је био жив и здрав и веома активан све до овога последњега највећега и најнесрећнијег рата, у којем је и он подлегао.[1]) Он је толико заволео ову туђу, сиротињску децу да је наскоро после тога основао тако да кажем свој сиротињски завод, Дом за сиротну и напуштену децу, (на Зап. Врачару), који и данас постоји и коме је он био душа. Занимљиво је, да је Никола овај завод издржавао *добровољним прилозима*, и да је био увео и *занате* у овај свој „Дом“. у којима су деца дотеривала дотле, да су израђивала најфиније ствари, и дрвене и гвоздене, да су имала и своју нарочиту продавницу у Београду, докле занатлије београдске нису виделе у томе неку опасност за своју професију и потражиле од власти и закона, да их заштите од ове опасне конкуренције, каја не плаћа порез. И тако су из ћивтинских рачуна обустављени ови лепи почеци лепшега и напреднијега живота нашега. Али при свем том Дом Николин и данас постоји.

Никола је био врло активан и на оснивању Професорског Друштва у Србији и био је његов виђен члан до смрти

[1]) Никола је умр'о још при одступању нашем преко Албаније у јужној Француској, у Марсељу још 1915 или 1916. од тифуса.

своје. На једној скупштини овога друштва он је држао предавање о „школским *штедионицама*", које је примљено врло добро и почело да се изводи по школама. Али нешто због рата а нешто због нашега немара, ова је лепа и корисна ствар стала, али је идеја сама остала.

Никола је још у почетку своје наставничке службе, као директор треће гимназије у Београду, почео да уводи у наше школе једну веома корисну новину, која је данас готово постала обичај свих наших школа. То су ученичке *екскурзије* на свршетку школске године. Слободно можемо казати, да је у пракси Никола први показао како се ово изводи и сâм повео ученике најтежим путем, ван Отаџбине, кроз Босну, која је тек била окупирана. И то је био прави триумф, кад је Никола успео, да проведе своје ученике из Шумадије, из слободног Београда кроз Босну под аустриском окупацијом Од то доба учестали су ђачки излети и у Отаџбини и ван наше Земље, и нема школе чији барем матуранти нису направили ма један излет подаље од свог места рођења и школовања. И то је неоспорно највећа заслуга Николина.

Нек се само одржи овај лепи обичај!.....

На трећем месту да споменемо и најстаријег учитеља овога завода *Миленка Марковића*.

Миленко је из првог кола ђака прве учитељске школе у Србији, оне у Крагујевцу. Он је и у њој био међу најдаровитијим ђацима и свршио је као одличан Зато је и добио прво место по свршетку њеном у Београду, на Теразијама, а одмах идуће године послан као државни питомац за Педагогију у Немачку, где, је, с прекидом због рата, провео три године, и по повратку полагао професорски испит и положио га одлично. За тим је као предавач, супленат и професор био по гимназијама у разним местима, док није постављен за професора Учитељске Школе у Нишу, одакле је узет за референта за основну наставу у Министарству Просвете, где је остао дуго Одатле је постављен за управника Државне Штампарије, и одатле пенсионисан. Миленко је био велики весељак и шаљивчина, и сав свој таленат трошио је на досетке и вицеве. Зато је био омиљен по свима друштвима, у којима се кретао. Али зато није урадио ни један десети део онога што је могао урадити према своме таленту за памћење и досетке. Увек здрав и чио, у последње време, пред Балкански Рат, Миленко је почео да по-

бољева, и за то су му лекари световали да би добро било да „промени ваздух“, те он оде и живео је неко време у Вел. Орашју (смедер. округ), где је за време рата, одмах у почетку окупације, нечујно и незнано и умр'о

Поред службенога посла *свога* у Министарству Миленко је помоћу својих пријатеља П. Шарчевића и Ил. Миљковића а уз сарадњу чувенога и познатога нашега комичара Бране, уређивао неколико година дечји лист „Ласту“, који је био врло добро примљен у нас, и одакле је Миленко после вадио све илустроване ствари и штампао „Ластавичиће“.

Да споменемо још и другог учитеља овога завода пок. *Љубу Миладиновића*. И Љуба је из Учитељске Школе у Крагујевцу, из првога кола њеног, дакле друг Миленков, најбољи ђак те школе и први у свом разреду. Зато је и добио одмах Београд (код Саборне Цркве) заједно с Миленком. Али није био срећан као Миленко да буде послан на страну, те му је то остало тешко на срцу целога живота Он се осећао увек увређен и јако унижен и запостављен, зато и огорчен.

Први корак његов у јавном животу био је женидба његова једном учитељицом из Вел. Градишта. Зато и он буде премештен тамо. И тамо је био врло активан. Не само што је озбиљно радио у својој школи и ишао и друговима својима на часове и држао им предавања из појединих предмета, за углед, него је сазивао учитеље и учитељице и из околине на зборове и на њима се договарали шта и како да раде у школи, и на тим зборовима већином је Љуба држао предавања и водио прву реч. Ускоро се Љуба прочуо и у месту и у околини као прави реформатор школе и наставе и постао веома омиљен друг и свачији пријатељ. Неспорно, Љуба је био наш најбољи методичар, највештији предавач, најактивнији практичар и најенергичнији радник на поправци наше наставе, која је онда била скроз механична, без разумевања, само са задавањем „одавде довде“ и бубањем напамет; зато и мрска и досадна. А Љуба је желео, да унесе у њу што више живота, што више стварности и природности. Зато је све износио усмено и очигледно, живо и најживље, најзанимљивије. И зато су му предавања и била не само привлачна него и мила и поучна. И Љуба је освајао не само школу, ученике и своје и туђе, него и околину коју је поучавао највише у *калемљењу*, у којем је постао прави уметник. Интересантно је, да су га после сељаци сами звали

својим кућама и Љуба је свуда ишао и калемио им бесплатно без обзира на време и даљину пута.

Љуба је рођен и одрастао у вароши Пожаревцу, те није довољно познавао живот и обичаје нашега народа на селу. Зато га је сада и то интересовало, и гледао је, да тај живот што боље позна и у њега унесе што више светлости, што више умешности и културе. Али радећи то, он не могне да се одупре а да и тај примитиван живот сељачки не утиче на њега. Сељак хоће да буде захвалан, и за сваку услугу он хоће да „части", и по више пићем него ручком и вечером, или и једним и другим. А Љуба је примао и једно и друго, да би добио још више прилике и за познавање тога живота и за своју просветилачку улогу. Тако Љуба почне у томе мало и претеривати; и, мало по мало почне се одавати и најгорему пороку, пороку пијанства.

У том га министарство унтрашњих послова изабере за питомца свога, питомца за глуво-неме, и пошаље у Берлин. Али Љуба нешто због туге за кућом и Отаџбином, нешто због напуштања редовне школе и овога просветилачкога рада у маси, почне се све више одавати овоме пороку и дотера до луднице, из које га је жена једва ишчупала и довела кући. Али Љуби не помаже ни то: он продужи у свему по старом, и у месту и у околини. Њега напослетку пријатељи преместе у Београд, али и то не помогне, и он се опет врати у Градиште, где не би никаква бољитка ни у његовом приватном животу ни у брачном, и најпосле с еи са женом разведе и отидне у своје родно место Пожаревац, где и умре 1898 г.[1])

Тако је завршио свој паћенички живот овај неоспорно најбољи ђак прве учитељске школе, најбољи учитељ у сиротињском заводу и енглеском и српском, најдаровитији и најенергичнији учитељ у нас уопште и најодушевљенији просветилац народа нашега у маси.

J. Миодраговић
професор у пенсији

---

[1]) Ко би желео више да зна о пок. Љуби наћи ће то у његовом опширном *некрологу* од писца ових редова у „Учитељу" за 1898 г. год. XVII, св. за Март, стр. 606 и даље.

ИМЕНА ОД УРОКА

У Вуковом речнику, под речју „надимак“ каже се ово: „У Херцеговини и у Црној Гори много чељаде (и мушко и женско) има још по једно име осим крштенога, таково се име данас онамо зове *надимак* Управо узевши може се рећи да су надимци *двојаки:* једни се нађену дјетету у *кући* као од милости (може бити још прије крштења), а други послије *изван куће*, понајвише подсмијеха ради. Овијех другијех надимака, који се Њемачки зову die Spitznamen, онамо слабо и има (јер нико не да да му се подсмијевају), а у Србији првијех готово нема никако. У Црној Гори и у Херцеговини људи се овијем првијем надимцима зову и пјевају и пишу, тако да се многима крштено име слабо и зна изван куће и родбине његове: ја сам с једнијем Цетињанином, којему је надимак *Шуто,* путовао неколико пута из Котора на Цетиње, с Цетиња на Стањевиће и у Котор, на Цетињу се и у Котору много пута с њиме састајао и разговарао, и не само што му нигда нијесам чуо крштенога имена, него ми га нијесу знали казати ни његови знанци с Цетиња и из Котора. Оваковн надимци нијесу начињени од имена крштенога, као н. п. *Машо, Машко* и *Машан* од *Марко; Лако* и *Лакета* од *Лазар; Ико, Илча* и *Илчан* од *Илија;* него са свијем од другога и често непознатога коријена. У Црној се Гори узимају и права *Турска имена* за надимке, а и само име *Турчин,* н. пр. *Мустафа* Вуксановић, *Мурат* Вуковић, *Рамо* Лазаревић, *Хасан* Кезунов (а и *Кезун* је јамачно надимак), *Турчин* Перовић, *Осман* Турчинов, и т. д.“ Ми ћемо овде говорити само о они надимцима који се детету дају „у кући“; надимци који се дају „изван куће, понајвише подсмијеха ради“ (в. о њима и Тих. Р. Ђорђевић, О скупљању имена, Караџић, I, 1849, стр. 146 ид) не интересују нас овде.

Као што се из Вуковог описа види, српска деца у Херцеговини и Црној Гори [и иначе, упркос сумњи Вуковој], поред

свог правог имена, добијају и једно споредно име, које, још одмах, право име сасвим потисне из употребе и начини сувишним. Међутим, и ако је то право име изгубило практични значај, народ и даље само њега сматра аутентичним То се јасно види из Вуковог тумачења, и већ из самог значења речи надимак. Откуда тај дуализам, и како ће се објаснити контрадикција да се детету, тако рећи, даје име само због тога да се не би употребљавало?

Случај је утолико интересантнији што није усамљен. Ми имамо и иначе примера да наш народ избегава употребу правог имена каквог човека, или какве животиње или ствари. Навешћу неколико случајева. Жена има скрупуле да свога мужа зове по имену. „У селу жена свога човека не зове именом, него га, према прилици у којој је, опише тако да се зна ко је ... Најчешће га обележава заменицом он“ (Милићевић, Живот Срба сељака[2], Београд, 1894, стр. 14 итд Том приликом прича Милићевић једну доста познату анегдоту о неком тобожњем неспоразуму који се десио зато што је име за мужа замењено са он). У приповетци Стјепана Митрова Љубише „Некоме на глас, а некоме на част“ (Причања Вука Дојчевића књига друга, С. К. Задруга бр. 81. стр. 27 итд.) прича се како су се неки сватови, од страха хајдучког, разбегли којекуд по шуми, па су неки странци нашли младу и, хотећи да јој помогну и одведу у мужевљу кућу, запитали ко јој је муж. Млада одговори ономе ко ју је запитао: „То ли не знаш да ти га не би по имену поменула за живе очи. Него водите ме пут села, пак ће ви ко од села казати гдје ми је дом.“ Упор. и „Сељанку“, од Јанка Веселиновића (passim). — „Гдјекоје жене — каже Вук такође у речнику s. v. Живко, упор и Посл 2408 — кад питају кога за здравље мушкога дјетета, макар му како име било, кажу: како ти је Живко!“ — Многа се имена уопште не смеју употребљавати — тако се нпр. за вука коме каменик (речн. s. v.) или звер (чуо за време турског рата од својих војника, Космајаца), за вештицу каменица (речн. s. v.), или рогуља (речн. s. v.), за змију непоменица (речн.), за ђавола нечастиви (речн.), итд. Жаба се не сме спомињати, исто тако и вук, а ако се већ спомену, морају се предузети извесне профилактичне мере (упор. Милићевић, ЖСС 15). Име покојника не сме се спомињати, или се бар избегава да се то чини; место тога каже се „покојник,“ или „јадник,“ или „веселник,“ итд.

Има још доста примера у којима се име не сме спомињати, али их ја овде остављам на страну.

Какав је разлог што се дете не зове правим именом, већ надимком? Вук каже да се ови надимци дају „од милости", али то његово објашњење није ни мало вероватно. Да се по какав леп надимак може дати „од милости", или из каквог другог сентименталног разлога, то је ствар јасна, и сваки од нас сетиће се доста надимака, из своје околине, који су тако постали Али примери које Вук наводи све могу бити пре само не имена од милоште: то су „Турска имена" (упор. и Тих. Р. Ђорђевић, О скупљању имена, Караџић I, 1899, стр. 139 и Сима Тројановић, Главни српски жртвени обичаји, Етнографски Зборник С. К. Академије 17, Београд, 1911, стр. 214. Тројановић спомиње турска и циганска имена), или и само име „Турчин", које је у нашег народа било готово табу (упор. нпр. пословицу Вук 4402: Ни у гори о Турчину не говори; упор. 2295); па онда имена „непознатога коријена"); најзад, Маретић у својој расправи „О народним именима и презименима у Хрвата и Срба" (Рад 81; 1886, стр. 96 итд.) спомиње преко педесет надимака од којих су сви ружни и погрдни, као нпр. Гадић, Гнуса, Грдан, Грубан, Мркша, Завид, Злоба, итд. Овакви надимци зацело нису дати од милости, и за њихов постанак треба очевидно тражити други разлог. Ослањајући се на друго једно место у Вука (речн. s. v. предјести) где се каже да жене дају деци надимке „од милости или кад што врачају", ми морамо разлог за надимке потражити у народној празноверици. На то нас наводи и један специјалан надимак о коме нам говори Вук (речн. l. c.): „данашњем војводи у Србији — каже Вук — крштено је име Тома, па га је мати још кад је био мали прозвала Вучићем, и тако остао Вучић". Имена изведена од вук, међутим, сва су профилактичног постанка, упор. речн. s. v. вук: „Кад се каквој жени не дједу деца онда надјене дјетету име Вук, јер мисле да им дјецу вјештице једу, а на вука да неће смјети ударити". Остаје нам дакле да постанак и смисао, циљ надимка потражимо у религијским схватањима нашег народа.

Код свих народа, и у прошлости и данас, константовано је веровање да име чини један важан део човека, да је то, у неку руку, његов дупликат. О примитивном схватању овог односа упор. J. G. Frazer, Golden Bough,[3] 3, 318 итд; Rudolf

Hirzel, Der Name, ein Beitrag zu seiner Geschichte im Altertum und besonders bei den Griechen, Leipzig, 1918 (Abhandl. d. philol.-histor. Klasse der sächs. Akad. d. Wiss XXXVI), стр. 16 ид; Gunkel, Das Märchen im Alten Testament, Tübingen, 1921, стр. 70 итд; и литературу у Frazer o. c 318[1]. Интересантно је посматрати ову појаву у вишим религијама У списима Старога Завета, исто тако и у јелинистичко-јудејском синкретизму, име Божје готово је персонифицирано — оно се јавља самостално, у пуном величанству, као Божји alter ego, упор. нпр. Иса 30, 27: „Гле, име Господње иде из далека, гњев његов гори и врло је тежак итд. Пс. 20, 1: „Да те услиши Господ у дан жалости, да те заштити име Бога Јаковљева".

Упоредо с тим иде веровање да је име божанства, оно само за себе, моћно. У култу, нарочито у молитвама, исто тако у врачањима, у заклињањима и проклињањима, све операције врше се именом, „у име" божанства. На записима сваке врсте налази се исписано име божанства или божанстава чија се сарадња тражи; у јелинистичком времену срећемо често чувени тетраграматон IHVH, којим се обележава име јеврејског Бога; у доцније време превлађује име Исусово: тим именом захваљује се, моли се, пророче се, истерују се демони, исцељује се, упор. дело Wilhelm Heitmüller, Im Namen Jesu, 1903. У Старом Мисиру, људи који су знали божје „највеће име", могли су, с његовом помоћу, да убију кога хоће, да оживе кога хоће, да се пренесу на свако место куда желе. Ствари или лица над којима се изрекне, или на којима се напише, име божанства, долазе с тим божанством у везу, постају, у неку руку, његова својина, и стављена су под његову заштиту — отуда је довољно да се над болесником изговори име каквог јаког демона, па ће слабији демон, који је у болеснику, морати да се склони; отуда обичај тетовирања, при чему су се, првобитно, уцртавала у кожу имена божанства или знаци, идеограми за та божанства

Да бисмо, дакле, могли добити помоћ од каквог божанства, очевидно је потребно *да знамо његово име;* у том случају — ако га зовнемо његовим правим именом — ми ћемо га не само заинтересовати за себе, него ћемо га и *натерати* да се покори нашој вољи и изврши наше захтеве (упор. и Hirzel, der Name, стр. 19, и von der Leyen, Das Märchen, Leipzig, 1917, 63). Свака култичка радња, нпр молитва, и свако врачање имаће само онда дејства ако се употреби *право* име

одговарајућег божанства или демона. Према једном рабинском тумачењу, које је постало на подлози оваквог народног веро вања, Бог само зато не помаже Јевреје што ови не познају његово прâво име (b. Schiele-Zscharnack, Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Tübingen, 1913, 4, 662). Код Грка и Римљана — нарочито код Римљана, који су све обреде вршили са претераном скрупулозношћу — при молитви и осталим инвокацијама није се смело изоставити ни једно божанско име, ни један атрибут, јер ће само у *том* случају бити споменуто и *оно право* име, и теургична радње имаће дејства. Римски понтифици овако су се молили: „Iuppiter optime maxime, sive quo alio nomine te appellari volueris“ (Serv. уз Verg. Aen. 2, 351). упор. и Rudolf Hirzel, Der Name, стр. 18. Један асирски владалац, из бојазни да не изостави правога Бога, односно право Божје име, призива, у својој молитви, 6500 таквих имена (в. Schiele-Zscharnack, o. c., 2, 1143). Присталице разних култова и религијских секата претендовали су, свака секта за себе, да само они знају право божанско име, и то је била врло моћна парола у пропаганди за њиховог бога. Интересантне су речи које се мећу у уста богињи Изиди, у Апулејевим Метаморфозама (11, 5): Me primigenii Phryges Pessinunticam nominant deum matrem; hinc autochthones Attici Cecropiam Minervam; illinc fluctuantes Cyprii Paphiam Venerem; Cretes sagittiferi Dictynnam Dianam; Siculi trilingues Stygiam Proserpinam; Eleusinii vetustam deam Cererem; Iunonem alii, alii Bellonam, alii Hecaten, Rhamnusiam alii. At qui nascentis dei Solis inchoantibis radiis illustrantur Aethiopes, Ariigue, priscaque doctrina pollentes Aegyptii, caerimoniis me prorsus propriis percolentes, appellant vero nomine reginam Isidem. Другим речима, ко год пристане уз Изидин култ и изговори или напише магично Изидино име, имаће богињу у својој власти, и она ће хтети и морати да испуни његове жеље.

За један народ, за једну варош или верску заједницу од интереса је да познаје право име свог божанског заштитника, и да на тај начин осигура себи његову помоћ Али шта ће бити ако за то име дознаду непријатељи? То би била катастрофа и за Бога и за цео његов народ (упор. за ову идеју нпр Serv. уз Verg. Aen. 2, 351). Због тога и богови и демони уопште крију своје име, а људи који су под њиховом заштитом — један народ или једна варош — исто га тако крију, или га бар не казују странцима и непријатељима. Да божанство

избегава да каже своје име, наћи ћемо лепе примере у Списима Старога Завета. У књизи Постанка (I Mos. 32, 23 итд.) има лепа, романтична прича о борби Јакова са богом реке авока. Јаков је, са женом и децом, дошао у област тога бога, и зато је овај хтео да га убије. Али се Јаков није дао, и како је он, по старом веровању био јачи од бога (I Mos. 32, 28; упор. и Осија 12, 4 итд.), у борби која је настала удари он бога „по зглавку у стегну" (доцнији мит, чију редакцију имамо у I Mos. 32, 25 итд, пренео је ударац с речног бога на Јакова, упор. Schiele-Zscharnack, o. c., 4, 1637), и савлада га. У том је већ почело да свиће, и демон реке Јавока, као и остали ноћни демони, мора да бежи (упор. и Gunkel, Das Marchen in Alten Testament, стр. 70); али како је он сада у Јаковљевим рукама, мора да му испуни жеље. Јаков га пита за име, али речни демон избегава да га каже, иначе би за увек дошао под власт Јаковљеву („А Јаков запита и рече: кажи ми како је теби име. А он рече: *што питаш како ми је име?*"). Најзад се демон откупи тиме што благослови Јакова и да̂ му магично име, Израиљ, „јер си се јуначки борио и с богом и с људима, и одолио си". Други пример имамо са именом самог јеврејског Господа. Кад се Бог јавио Мојсију на брду Хориву, „у пламену огњеном из крпине", и позвао га да, од његове стране, иде Израиљцима и изведе их из мисирског ропства, Мојсије је, да би се пред народом могао легитимисати, запитао Бога како му је име, али је Бог одбио да га каже. „А Мојсије рече Богу. ево кад отидем к синовима Израиљевијем, па им речем: Бог отаца ваших посла ме к квама, ако ми реку: како му је име? Шта ћу казати? — А Господ рече Мојсију: Ја сам који сам. И рече: тако ћеш казати синовима Израиљевијел: „ја сам" посла ме к вама" (2 Mos. 3, 13 итд. Даничићев превод, по коме овде цитирам, поправљен је у неколико на овом месту). Ове чувене речи, „ја сам који сам", èhjeh ášer èhjeh јесу најкраћа, најпотпунија, и најлепша дефиниција Божја; она јасно казује непромењљивост, вечност, неодговорност, апсолутни суверенитет, али, не смањујући вредност њеној садржини, морамо рећи да је та дефиниција постала из невоље, из тежње да се право име сакрије, упор. и Gunkel, o. c., стр. 71. Као што су божанска имена крили сами богови, тако су их суревњиво крили и људи, њихови штићеници, од непријатеља и уопште. Старински (понтификални) римски закони забрањи-

вали су да се римски богови не смеју називати њиховим именима (Serv. уз Verg. Aen. 2, 351; упор. и Fest. p. 106 ed. C. O. Müler „Indigetes dii, quorum nomina vulgari non licet"). Град Рим имао је у старом веку своје друго, „право" име, идентично са именом божанства које је чувало Рим, али се оно тако брижљиво крило (Plut. Quaest. Rom. 61, 347) да га ми данас не знамо (упор и Hirzel, Der Name, 22[1]), чак се није знало ни ког је рода било ово божанство: на Капитолу био је посвећени штит са натписом Genio urbis Romae, sive mas sive femina (Serv. уз Verg. Aen. 2, 351). Код старих Асираца било је, изгледа, забрањено да се изговарају права имена градова, исто онако као што је данас код неких племена не Кавказу (Frazer, o. c., стр 391). Мојсијев закон изриком забрањује да се право име Божје (које су Јевреји ипак дознали, упор. 2 Mos. 6, 3, и др.) изговара (2 Mos. 20, 7; и чешће упор. и Hirzel, Der Name, 24[2]) Место тога употребљавају Јевреји или синониме, као елохим („Бог"), и адонај („господар"), или Божје атрибуте (нпр Lc 15, 18 „устаћу и идем оцу своjему, па ћу му рећи: Оче! Сагријеших *небу* и теби"; Mc 14, 62 „А Исус рече: јесам; и видјећете сина човечијега гдје сједи с десне стране *силе* и иде на облацима небескијем"). Због тога што име Господње није никако употребљавано, изговарано, десило се — у јеврејском, где се при писању бележе само консонанти — да је прави изговор заборављен, и од праве форме Iave постала је нетачна форма *Јехова* (на тај начин што су се, доцније, под тетраграматон Jhvh потписивали консонанти из adonaj. Изговор *Јехова* увели су у обичај хуманисти. Упор Gesenius — Buhl, Hebräisches und aramäisches Handwörterlneh über das Alte Testament[14], Leipzig, 1905, стр. 261 ид. и Schiele — Zscharnack, o. c., 3, 232 ид) У народним приповекама често се прича како су демони изгубили своју моћ чим се сазнало за њихово име (b. Bolte — Polivka, Anmerkungen zu den Kinder — u. Hausmärchen der Brüder Grimm, I. Leipzig, 1913, стр. 496 ид.) Једна таква приповетка је познати Rumpelstilzchen из збирке браће Грима (N⁰ 55). Да би се осигурали од изненађења, демони обично имају непозната, фантастична имена, каква се никад међу људима не чују (упр. Bolte — Holivka, o. c., I 496).

Видимо дакле да богови крију своје име, бојећи се да ће они који за њега сазнају, везати или злоупотребити њихову моћ и нашкодити њиховој личности. Ако се сада деси да и људи чине

то исто, ни мало се не треба да изненадимо, јер је то ствар најобичније предосторожн сти. Да би наш непријатељ, могао да нам шкоди довољно је да има какву било белегу од нас: прамен косе или остатке од ноктију, или нашу слику, или најзад коју било ствар што нама припада; кад има то у својој власти моћи ће, магичним начином, да утиче на нас из даљине — имаће у власти и нашу вољу, и наше здравље, и уопште целу нашу личност. Како се тај магични утицај врши, лепо нам је описао нпр. Теокрит у својој другој, Вергилије у својој осмој идили; те магичне манипулације једнаке су код свих народа, јер им је принцип један исти; оне су врло распрострте и старе, можда, колико човечанство. Отуда обичај да наше жене, кад се очешљају, брижљиво покупе отпалу косу и баце је у ватру; због тога тврдица у Плаутовој Аулуларији покупи остатке од диката које су му у берберници сасекли, и носи собом кући (стих 312 ид. Аутор Аулуларије није разумео — или се правио да не разуме? — овај обичај); због тога се љуске од јајета које смо појели, бацају у ватру (објашњење по коме се то чини зато да се на њима не би превозиле вештице, упор. Вуков речник s. v. вјештица, и Решетаров коментар уз Горски Вијенац, стих 2148, секундарно је); због тога се људи из народа нерадо фотографишу (упор. Frazer, Golden Bough[3], 3, 96 ид; Albert Hellwig, Verbrechen und Aberglaube, Leipzig, 1908, стр. 111, где се једна сељанка из Баварске боји да фотографију не узидају у темељ ћуприје која се подизала. За значај слике упор. и Friedrich von der Leyen, Das Märchen, Leipzig, 1917 стр. 62, и Frazer l. c.), и због тога је, кажу, Калча (добро познати нишки тип из Сремчеве „Ивкове славе"), кад су га изненадили и узели један снимак од њега, начинио ларму и хтео да разбије фотографски апарат. Када докле не смемо ризиковати да нашем непријатељу падне у шаке прамен наше косе, или наши нокти и остало, колико ћемо више морати водити рачуна о томе да непријатељ не дозна наше име?

Ствар је сада сасвим јасна Деци се дају надимци зато да би се њихово право име сакрило — да за њега неби дознали непријатељи и тако добили могућност да шкоде детету. Тек сада разумећемо један цитат из причања Вука Дојчевића (упор. речник. Југосл Академије, 7, 270), у коме се овакво објашњење даје изриком: „Причају да вјештица не може дјетету наудити ако му имена не зна; зато се у нашим крајевима многи зову адимцима до смрти".

Народ у свом страху иде још и даље, па и надимке удешава тако да одстрани интересовање демона од детета које те надимке носи: отуда су постали надимци као Вук и Турчин, две силе од којих се демон мора да склања; или као Гадић, Гнуса, Грдоња, Мркша, Злоба, Голклас, Голозло и др. (Маретић, о. с., 96 итд.) — ружна имена која неће моћи да изазову завист или интересовање демона.

Остаје нам још да објаснимо друге случајеве у којима се име не употребљава, а које смо побројали горе. Што се туђа деца апострофирају са „Живко", ту ће по свој прилици бити један од разлога тај што се деца, која су сама по себи особито урокљиво и изложена утицајима злих демона, према свему што смо изложили горе, нерадо називају именом, па чак ни надимком; али јесвакако још много јачи разлог тежња да се у самој апострофи да добро знамење, да се, у неку руку, антиципира добар исход; исто онако као што ми, кад нам ко дође, не питамо га „Шта си дошао?" него му кажемо „које *добро*", или, кад видимо да се неко кренуо некуда, не питамо га: куда ћеш?, него: Ако *Бог да*? (упор. Вук Посл. 7). Што се тиче друге категорије речи, као што су „непоменица" за змију, „каменица" или „рогуља" за вештицу итд. то су еуфемизми, и њих и код нас и код свих народа (и у Немачкој, Шведској итд. нерадо изговарају име вука„ медведа, лисице и др. и место њега употребљују еуфемизме сличне нашима, в. Frazer, Golden Bough[3], 3,396 ид) има врло много. Објашњење је просто Рђавог демона, зло уопште, не треба звати по имену, јер може доћи: „Не зови зло, јер само може доћи" (Вук Посл. 3886); „Ми о вуку, а вук те у овце„ (Вук Посл. 3445); „Man soll den Teufel nicht an die Wand malen". Да би се избегло рђаво знамење, називају се зле ствари другим именима, и то обично лепим именима, *еуфемистички*, не би ли се тако зло ублажило. Отуда имамо речи као веселник, добросрећник (за људе који су погинули или им се десила велика несрећа), непоскок (у Босни, змија која јури за човеком, и која се у другим крајевима зове *поскок*), унезверити се (у Босни каже се *узверити се)*, обеселити свијећу, отишао на истину, кума м. куга, εὐώνυμος (за *леви*), Πόντος Εὔξεινος, Εὐμενίδες, iectus *vitalis*, (= самртнички одар), vixit или fuit или abiit ad plures (= умро је), mala res (= крст, на који су стари разапињали злочинце), итд. Овакве речи, које бих ја назвао nomina abominantia, требало би систематски покупити. Није ми

познато да је тако што урађено и у другим језицима; у нас има нешто несистематске грађе у Маретића (Студије из пучког веровања и причања у Хрвата и Срба, Рад Југосл. Акад, 60, 143 идд)

У вези с овим може се разумети и зашто не ваља спомињати име онога који је умро. За овакву забрану имато доста аналогија и код културних (упор Hirzel, Der Name, стр. 26 ид. и код примитивних народа, у Аустралији, Америци, Африци (b. Frazer, Golden Bough[3], 3, 349 идд); по Страбону (XI, 4, 8 p, 503) таква забрана постојала је и код Албанаца на Кавказу. Примитивна племена иду чак тако далеко да неће да изговарају ни речи које су сродне или сличне са именима покојника, ове скрупуле учиниле су да људи из једног истог племена говоре, може се рећи, разним језицима (в. Frazer l. c.). Што се код нас не изговара име покојника, ту је највећи разлог ташто не желимо да, спомињући његово име, изазивамо болне успомене; у случају да смо према покојнику индиферентни, ми његово име прећуткујемо зато што је такав обичај. Првобитни разлог, међутим, јесте неповерење према мртвацу, мистичан страх од њега. Примитиван човек боји се мртваца и не мали део погребних обичаја има за циљ да га се отерасимо и да му онемогућимо повратак (везивање руку и ногу, бацање земље нагроб, које морају да изврше сви солидарно, па онда обичај се са погреба враћамо другим путем — да тако аварамо траг, итд. упор. Carl Clemen, Das Leben nach dem Tode m Glauben der Menschheit, Leipzig, 1920, стр. 65 ид.) Ако изговоримо право име онога који је умро, можега то дозвати, и због тога је боље не изговарати га.

Што се тиче забране да жена не сме изговарати име свога мужа, она има многе аналогије и код културних и код некултурних народа. Херотот прича (I. 146, упор и Hirzel, Der Name, стр. 27) да код Јонаца жене нису звале своје мужеве по имену, нити су јели с њима за истим столом (Објашњење које Херодот даје, као да жене, Каркиње, нису хтеле зато звати своје мужеве именом ни јести с њима што су они, тобоже, побили њихове оцеве и браћу, рационалистичко је и нема вредности). У јужној Индији верују жене да ће се, ако спомену име свога мужа ма и у сну, десити овима велика несрећа и да ће погинути. Иста таква забрана да се не сме изговарати име мужа констатована је код многих племена у Африци, на

Суматри, и иначе (упор. Frazer, Golden Bough[3], 3, 336 ид). Осим овога, код многих народа постоји забрана да се не смеју изговарати имена блиских сродника, нпр. оца и матере, свекра и свекрве, таста и пунице, итд. (Frazer, ibidem). Фрезер је у свом великом делу, Golden Bough, у III књизи, која се засебно зове *Тавоо* and the Perils cf the Soul, изнео много оваквих случајева, брижљиво покупљених са свих континената; али их он само констатује, а не даје никаква објашњења. Ја овде нећу покушати да објасним *све* врсте забрана, утолико мање што за њих, по моме схватању, не мора постојати, и не постоји, *један исти* разлог (и ако све ове врсте изгледају сличне и исте). Задржаћу се само на нашем случају, и држим да ће објашњење бити ово. Жена, по схватању нашег народа, и других нама сродних народа, нпр. Германаца, има нечег демонског; потсећамо само на то да комуницирање са демонима, заклињање демона разумеју у главном само жене, врачаре; да су један известан број жена, вештице, обдарење натприродним моћима; мушки пандан вештици, вукодлак, има, у упоређењу са вештицом готово пасивну улогу. Стари Германи били су уверени да се у жени налази sanctum aliquid et providum (Tacit. Germ. c. 8; овако су веровали и Гали, упор. примере у Karl Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde IV, Berlin, 1920, стр. 208 ид). „Ђе ђаво не може што свршити, онђе бабу пошаље“ (Вук Посл 1346) и „На једну страну ђаво, а на другу баба, па ко натегне“ (Вук Посл. 3623) — кажу српске народне пословице. Жена, због тога, има у вишој религији у главном пасивну улогу; у Вуковом речнику s. v. *клати* каже се: „У Србији и данас мушкарци кољу марву и живину, а жене ни пошто, јер кажу да је оно мрцина што жена закоље; или ако се догоди да хоће какво живинче да се омрцини, а нема никакова мушкарца да га прикоље, онда жена (неће свака, него гдјекоја мушкобана) узме сони тучак те метне себи међу ноге, па онако с тучком коље“. Кад се зна да је клање жртва, дакле у ствари религијски обред, јасно је да је жена из њега искључена зато што је култички неспособна. Где жена „устаје у славу“; то је само изуветак; у песмама – као што је нпр. у песми „Ко крсно име слави оном и помаже“, у којој жена војводе Тодора служи крсно име, и напија у славу (Вук, С. Н. Песме II[3], 20, 95 идд) оставља ово утисак изненађења (вреди споменути да је ову песму испевала *жена*, слепа Живана, упор. Вук, С Н Песме

V, 1896, стр. XIX). Женски принцип имплицира у себи зло знамење: жена не доноси срећу ако је сретнемо; она не сме прећи човеку пут. „Бабине среће" — каже се у Котору за онога коме посао иде уназад (Вук Посл. 163). Нарочито за свога мужа представља жена сталну опасност да га, хотимице или нехотице, урекне, или, још тачније, да га доведе у стање религијске нечистоте — стање у коме ће он бити мање отпоран према утицајима злих демона. Уопште, брак између човека и жене изложен је сталним опасностима, сталним нападима и злој вољи демона; може се рећи да магичне, апотропајске церемоније око венчања, рођења и крштења имају централно место у религији примитивног човека. Кад кажемо да брачна веза представља, и за човека и за жену, сталну опасност, онда смо тиме већ казали то да обе стране, и човек и жена, представљају један за другог опасност. Само жена по својој природи има известан имунитет према акцији демона; она је много више отпорна према уроцима но што је то код човека случај. Да је то тачно, доказ је нпр. да се амајлије дају мушкој деци редовно а женској само по изузетку; а међу 54 профилактична надимка, које је забележио Маретић у цитираном раду (стр. 95 ид.) налази се свега пет женских. Код таквог стања ствари може се замислити колико је ризично ако забрану да се име не сме изговарати — а ми смо горе видели да је та забрана, с гледишта примитивног човека, сасвим оправдана — прекрши баш жена онога који то име носи. У српском народу, колико сам могао сазнати, постоји и забрана да муж не сме изговарати женино име; ако доиста постоји (као што бих рекао и по једној напомени уз Причања Вука Дојчевића II, С К задруга 81, стр. 33[1]), онда је све у реду. Ако ли није тај случај, онда забрана не постоји свакако због тога што је жена, као што је речено мање изложена уроцима, па је нарочито предохрана непотребна

11. I 1922 Београд

Dr Веселин Чајкановић

РУМУНИ У СРБИЈИ
ЗА ВРЕМЕ ПРВЕ ВЛАДЕ КНЕЗА МИЛОША
(1815—1839)*)

Раширеност Румуна у Србији за владе Кнеза Милоша. – Бројно стање. -- Старина Румуна у Србији. — Зло стање Румуна у Румунији. — Расељавање сбог тога на све стране, па и у Србију. — Досељавање Римуна у Србију под Кнезом Милошом. — Румунски свештеници у Србији — Кнез Милош и Румуни у Србији.

После Срба у Србији Кнеза Милоша било је највише Румуна. Они су и онда становали, у главноме, у она четири округа североисточне Србије, у којима и данас станују. Сем тога било их је нешто и у Смедеревском Округу. 1838 године помињу се у селу Куличу,[1]) где их и сад има неколико душа, на прагу да се са свим посрбе; 1831 и 1836 године помињу се и у Смедереву.[1])

Број Румуна у Србији за владе Кнеза Милоша не да се одредити, јер су били исте вере са Србима, те су од стране власти увек сматрани као равноправни са њима, и нигде бројно нису од њих издвајани.

Румуни Србије нису давнашњи њени становници. Неки су румунски писци хтели извести њихово порекло од старих римских колониста, некадашњих становника Балканског Полуострва. За такво тврђење нема никаквих доказа. Последњи остаци романског становништва ишчезли су са земљишта

*) Одломак од већега рада о приликама у Србији за време прве владе Кнеза Милоша.

[1]) 10 јула 1838, № 34, писмо Симе Радојковића Кнезу Милошу.

[2]) 9 јула 1831 пише Суд Нахије Смедеревске Кнезу Милошу: „Овдашњи Власи, ловећи загажњом рибу по Дунаву....“ (Држ. Арх., К. К., Нах. Смедеревска). У списку „лица, која су из подрума кнежевског вино узимала“, од 12 дец. 1836, налази се и „Коста Стаматов, Влах из Смедерева“ (Држ. Арх., К. К., Нах. Смедеревска).

Србије још у XV веку. Румуни Источне Србије су скорашњи досељеници из Румуније — *Царани* (Țarani, тако названи по Țara или Țara Rumuneasca = Земља или Земља Румунска, Румунија), или из Баната — *Унгуреани* (Ungureani = Угри, Угарски Румуни). Услед мешања једних и других, на земљишту Србије, првобитно је значење речи Царан и Унгуреан, у у колико су се очувале, знатно измењено, те данас више значе: Царан — равничар, Крајинац, а Унгуреан — планинац.

Земљиште, које су Румуни у Србији заузели, било је пре њиховог доласка само српско. Оно је било саставни део старе српске државе. На њему су стари српски манастири: Горњак (задужбина Кнеза Лазара), Манасија (задужбина Стефана Лазаревића), Туман, Буково, Витовница, Манастирица, Вратна. На њему су били знатни српски рудници, који се још и данас помињу у народним песмама или иначе у традицији, или им се успомена чува у географским називима (Рудна Глава, Златово, Мајдан Кучајна, Шашка [реч изведена од немачких рудара Саса, који су радили у српским рудницима], Тимок, „знатни поток“ српских народних песама и тако даље). Сва стара гробља из времена пре досељавања Румуна само су српска. Сви натписи на гробном камењу само су српски и односе се само на Србе.

Досељавајући се Румуни су у Србији затекли Србе, било староседеоце, било нове досељенике из југозападних и јужних српских крајева. Да су Румуни дошли међу Србе најбоље се види из географских имена на земљишту, које су заузели. Она су сва српска — и за области: Крајина, Кључ, Пореч, Црна Река, Звижд, Пек, Стиг, Млава; и за планине: Црни Врх, Сто, Мироч, Велики Крш, Лесковик; и за реке: Поречка Река, Црна Река, Кривовирски Тимок, Пек; и готово[1]) за сва села: Брестовац, Бор, Дубока, Ракова Бара, Бољетин, Кобишница, Црнајка, Манастирица, Топоница, Слатина, Каменица, Дубочани Врбица, Речица, Глоговац, Подвршка, Грабовица и тако даље. Најзад да су се Румуни доселили у чисто српске крајеве до-

[1]) Кад кажемо „готово“, то чинимо с тога, што има села, у којима живе Румуни и са турским именима: Табаковац, Џањево, Јакубовац, Мустапић. Само је неколико села са румунским именима (Валакоње, Клокочевац и још нека); али се за сва зна кад су постала и од чега им еј име изведено (Види: Тих. Р. Ђорђевић, Кроз наше Румуне, Београд 1906, страна 25).

казује и локална традиција, која је везана за поједина места, и коју приповедају и Срби и Румуни. Она се односи само на српске историјске личности и српске историјске догађаје. Традиција о манастиру Горњаку у вези је са Кнезом Лазаром,[1] о манастиру Туману и Милошевој Кули у Поречу са Милошем Обилићем,[2] о селу Шетоњу са Кнегињом Милицом,[3] о планини Мирочу са Краљевићем Марком и Милошем Обилићем[4]), о селу Изварици са Косовском Битком[5]) и тако даље. О румунским историјским личностима и догађајима не знају ништа ни Срби ни Румуни у североисточној Србији. У осталом о своме скорашњем доласку знају и сами Румуни Србије. Свака породица има своју традицију о томе Сви знају да су досељеници и сви знају откуда су дошли. Многи знају тачно и села из којих су се доселили и рођаке, које су тамо оставили.

Услед злога стања под Турцима становници читавих области Србије били су принуђени да беже преко Саве и Дунава. Нарочито је много становништва североисточне Србије отишло из ње у другој половини XVII века. Плодне равнице око Дунава, Тимока и Мораве и планине у развођима тих река, пуне паше и шуме, нису могле остати пусте. Мало по мало ти су крајеви почели да се насељавају из југозападних и јужних српских области. Млазеви тих досељеника допрли су чак у данашњу западну Бугарску. У исто време, од прилике, падају и почетци насељавања Румуна из Румуније и Баната у североисточну Србију. Поред пустога земљишта, које их је мамило, Румуни из Румуније имали су и специјалних разлога да напуштају Румунију и да беже у Србију. Све до половине XIX века румунски су сељаци били робови бојара и свештенства, на чијим су имањима морали радити и проводити чемеран живот. Само је један део сељака био сопственик своје земље (mosneani) Али, мало по мало, најодвратнијим средствима успеше бојари и црква да постану власници готово целокупне имовине у Румунији. Ратови противу Пољака, Маџара, Турака и Татара, узајамни ратови између Влашке и

[1]) Т. Р. Ђорђевић, Кроз наше Румуне, стр. 88.
[2]) М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 956 и 1035.
[3]) Т. Р. Ђорђевић, Кроз наше Румуне, стр. 89.
[4]) Вук С. Караџић, Срп. нар. пјесме II. стр. 207—211.
[5]) Гласник Српског Географског Друштва I (1912) стр. 28.

Молдавије, неродне године, болештина и народна примитивност исцрпљивали су имовно стање слободних сељака и они су се морали задуживати. Како није било других зајмодаваца, сем бојера и калуђера, они, постепено, заједно са својим имањима, допадоше њихових руку, да се више никад не избаве. Зеленашким бојарима и калуђерима притицала је у помоћ и судска неправда. Од слободних су сељака тражене оригиналне тапије на имања, и ако се знало да су многа од њих постала сељачка својина по праву заузимања земљишта. Како сељаци нису могли показати тапија, били су отеривани са свога властитог земљишта. Онима који су имали тапија, оне су биле фалсификоване или отимане. Најзад, ако би слободан сељак и доспео до суда, он је на суду видео бојаре као судије. Често је тужилац и судија било једно исто лице. „У овом послу око отмице свештенство се наслањало на бојаре, а бојери на свештенике; замак и црква дељаху пљачку".[1])

Страшан је био положај румунских сељака на имањима бесних и немилосрдних бојара. Докле се у бојарским палатама пресипала раскош и водио најбаналнији живот, дотле су сељаци били убијени бедници, од чијег се описа човек мора гросити. Њихови су станови били мрачни бурдељи, са крововима који су једва нешто вирили изнад земљине површине, са прљавом унутрашношћу и без икаквог намештаја и посуђа.[2]) Један писац из почетка XIX века вели за кућу румунског сељака да је „права троглодитска пећина",[3]) а други чак из краја XIX века каже да „колиба афричког Негера боље задовољава потребе живота" од стана румунског сељака.[4]) И поред тешких радова, једина храна румунског сељака био је качамак (mamaliga). Бојари су их још и морално упропашћивали: алкохолним пићем, развратом и пороцима најгоре врсте. „То нису били ни ратови средњега века, ни упади Татара, који су се сваке године понављали, ни пустошење земље; — оно што је упропастило сељаке, жива рана, гангрена, која је подгризала срце и за време мира и за време рата, то су били бојари".[5])

[1]) E. Regnault, Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes. Paris 1855, стр. 293—295.

[2]) Ibidem 284.

[3]) W. Macmichael, Journal from Moscovy to Constantinople, London 1819, страна 105.

[4]) E. de Laveley, La Péninsule de Balkan. Paris 1888, t. II, стр. 310.

[5]) E. Regnault, Histoire politique et sociale, стр. 294.

Кад се свему овоме дода: тиранска влада румунских кнезова, безбожност цркве, велики државни намети, неправда и подмитљивост судска и злоупотребе најгоре врсте, тек се онда добија права слика положаја румунских сељака.

Све тобожње реформе и сви закони били су или без значаја, или су, што је било обичније, само погоршавали стање. После Закона од 5 августа 1746 године, који је имао да поправи сељачко стање, хиљадама је сељака напустило своје домове и одметнуло се у хајдуке. После Декрета од 1775, који је такође, тобож, поправио сељачко стање, десет хиљада је сељака отишло у планине да са оружјем у руци протестује противу злог положаја и неправде Овако очајно стање сељака узрок је и њиховом бежању из земље на све стране: у Трансилванију, Банат, Србију и Бугарску. Тек примера ради наводимо да је после Закона од 5 августа 1746 маса румунских сељака побегла и из Влашке и из Молдавије. Један попис становништва, извршен после ове тобожње реформе, нашао је у место ранијих 147.000 фамилија, које су плаћале данак у Влашкој и 112.000, које су плаћале данак у Молдавији, само 70.000 у Влашкој и 50.000 у Молдавији [1]) Расељавање из Влашке ишло је тако брзо и у таквим размера да је Порта, 1768 године, наложила кнезу Карлу Гики да забрани глобљење сељака. Поплашени кнез успео је, само великим обећањима, да један део сељака поврати, и то само за кратко време. Већ 1775 године емиграције се понова настављају у свима правцима. После Органичког Регуламента од 1831. год. хиљадама румунских сељака, немоћних да резистирају његовим тешким одредбама, потражило је уточишта ван своје земље. Сељаци из Молдавије одлазили су у Буковину, Бесарабију и Добруџу, а из Влашке у Трансилванију, Србију и Бугарску. У залуд су границе строго чуване, сељаци су налазили начина да умакну. Нарочито их је много бежало зими преко залеђеног Дунава [2])

Такви су узроци учинили да се, појединачно или у групама, у североисточну Србију населило доста румунског становништва Оно се насељавало и за владе Кнеза Милоша и после тога. 1857 године пише И. Пчелар да су се Румуни Крајинског Округа доселили „нешто пре сто и шездесет го-

[1]) Ibidem 72.
[2]) Ibidem 319.

дина, а нешто и у овом столетију".[1]) Вајганд је нашао у Текији доста Румуна, који су рођени у Банату.[2]) И ја сам у својим путовањима по источној Србији наилазио на скоро досељене Румуне

Румунски су досељеници источној Србији давали, па јој још и сад дају, нешто румунски изглед, и поред тога што су долазили на чисто српско земљиште и у масу српскога живља

Пре но што пређемо на Румуне у држави Кнеза Милоша да напоменемо још и то да сви Румуни североисточне Србије нису Румуни по пореклу. Многи су од њихових предака били некада Срби, који су услед турске најезде, ратова и насиља пребегли у Румунију и источни Банат, тамо се румунизирали, па доцније, као Румуни, заједно са правим Румунима добегли у Србију. Примери да је становништво бежало испред Турака и њиховог зулума у Румунију, па се отуда враћало, нису непозната ствар.[3]) У многим румунским породицама у Србији очувала се традиција да су некад биле српске, да су од турског зулума пребегле преко Дунава, тамо међу Румунима заборавиле свој језик, па се као румунске вратиле у Србију, Неке и сад носе имена по својим српским претцима. Г. Ј. Цвијић вели да од тих фамилија има неких које „тврде да су с Косова"[4]) Сви Румуни Србије имају српске обичаје. Сви имају *славу*, која је специфично српски обичај и коју зову српском речи *празник* (praznic). На српско порекло Румуна у Србији упућује и српска историска традиција, која је међу њима очувана онако исто као и међу Србима. М. Ђ. Милићевић наводи нешто косовске традиције међу Румунима старог Црноречког Округа[5]) Даље они причају о старим српским историјским личностима: Краљевићу Марку, Милошу Обилићу, Старини Новаку, исто онако као и Срби

Пресељавања из Румуније у Србију и обратно била су за владе Кнеза Милоша са свим слободна.[6]) Из тих разлога

[1]) Гласник IX, стр. 201.

[2]) G. Weigand, Die rumänischen Dialekte der Kleinen Walachei, Serbiens und Bulgariens, Leipzig 1900, стр. 18.

[3]) E. Regnault, Histoire politique et sociale, стр. 319.

[4]) Насеља Српских Земаља I, стр. 189.

[5]) М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 922. И Г. Цвијић казује да Румуни у Србији „имају косовске историске традиције" (Насеља I, 189).

[6]) 7 маја 1839, И№ 174 Попечитељство Иностраних Дела пита Совет да ли „траба закључати са правителством влашким уговор да се и наши и

је сеоба Румуна из Румуније у Србију, понајвише у Крајину, било врло често. Румунске су пак власти оштро мотриле да Румуни не прелазе на српску страну. 12 априла 1834 године пише из Зајечара Стефан Стојановић Кнезу Милошу како су влашке власти „житеље Шимијан Острва, којих је било до десет кућа, све заједно са њиним малом у влашку страну претерале, будући су се бојале да и они не пређу на нашу страну".[1]) Због оваквих предострожности румунских власти Румуни су били врло обазриви и прелазили су у Србију „потајним начином".[2]) Прелажење је бивало, као што се из највеће већине аката види, ноћу. Зими су прелазили преко леда, иначе на ораницама, а неки, кад би били без фамилија чак и на тиквама.[3]) Понекад су успевали да пребегну само људи, па су се тек доцније, кад би се указала згодна прилика, довијали и преводили своје фамилије.[4])

Многи су бегунци долазили у Србију као убога сиротиња било што ни у Румунији нису ништа имали, било што нису успевали да превезу стоку и другу покретност. Неки су пак успевали да превезу и нешто стоке и нешто покретности.

Гдешто су у Србију добегавали и румунски војници, обично по двојица или тројица у групи.[5]) Неки су изјављивали да беже због тога „што служе већ пет година а ни један пут им није дозвољено било својим кућама отићи".[6])

Интересантно је пресељавање Румуна са Великог Острва у Дунуву у Михаиловац. Још 1830 године писали су Великоострвљани поречком капетану, Тенки Стефановићу, и молили га да се заузме код Кнеза Милоша да њихово острво припадне Србији, јер су, поред осталих зала, још и „узјашени од по-

---

њини бегунци натраг враћати имају, или да то буде *као и до сад*, сирјеч нити да се тражи онај који из Србије у Влашку, нити онај који отуд овамо пребегне". 30. јуна Совет је решио „у согласију са Господом Попечитељима да се, осим злочинаца, нити наши бегунци из Влашке захтевају нити отуд враћају" (Државна Архива, Државни Савет 1839).

1) Држ. Арх., Кнежевска Канцеларија, Нахија Црноречка 1834.

2) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 23 марта 1834.

3) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 12 августа 1837, № 1449.

4) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 10 фебруара 1836, № 70; 16 јануар 1837, № 64.

5) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 6 јуна 1835; Нах. Тимочка 22 августа 1835, № 378.

6) Држ. Арх., К. К. Нах. Неготинска 11 априла 1835, № 15.

таних чокоја (бојара), крвопијца сиротињских". 11 фебруара 1831 године дошла су „тајним образом" два кмета Великог Острва у Пореч са писмима, која су, деветорица у име свију њихових сељака, била потписала да се известе да ли ће Велико Острво „којом срећом" припасти Србији, или ће „потпасти под јарам влашке земље", јер су „Турци већ од летос руке од Острва Великог дигли", и да разберу, ако оно не би припало Србији, да ли би се Кнез Милош смиловао „допустити им на нашу страну, поред Дунава, близу својих притежајемих винограда, дубрава и ливада, поселити им се са свим сељанима и у које време, пошто они никојим начином у влашкој земљи остати не желе". Кнез Милош је одговорио да ће „сва средства употребити" да Велико Острво под његово правителство дође, а ако не успе, да ће им на нашој страни дати земље за живот. Не могући чекати решење судбине Великог Острва још те године пребеже са њега 38 фамилија у Србију. После силне преписке и непрестаних молби Великострвљана да припадну Србији и после великих напора Кнеза Милоша за то, он им је, најзад, 25 маја 1832 године, одговорио да му средства, којима је мислио и желео да их присаједини Србији „нису за руком испала" и да им не може ништа друго препоручити, већ да се из Великог Острва „у Црну Реку селе, или да у Острву судбину своју стрпљиво сносе". Но и поред тога, и поред претње и терора од стране румунских власти, они наставе и даље молбе Кнезу Милошу. У исто време они постепено почеше и прелазити на српску страну. 22 марта 1833 године било их је већ 120 кућа само на имању попа Јована из Јабуковца, између Каменице и Слатине, које је Кнез Милош за њих био откупио од попа Јована 15 јуна исте године било их је ту 170 кућа. Место на коме се ове румунске куће населише назва сердар Стефан Стојановић по „имену Михаил-бега" (Кнеза Михаила) — Михаиловац. 19 и 20 марта 1834 године сердар Стефан Стојановић, потајно на лађама из Пореча, цело је Велико Острво „са свим мушким и женским полом и са свим малом њиховим преселио, тако да је само нешто мало хране и неколико комада говеда заостало, које би све преселио био да ветар противан није био". Тада је прешло 57 фамилија са 130 мушких и 147 женских чланова, и преведено је 186 грла говеди, 70 коња, 694 овце и козе, 90 свиња великих и малих, 70.000 ока кукуруза и 3000 ока па-

суља. Тако је „влашка власт безчеловечним угњетанијама, која по свему влашкому народу видети се могу, до тога довела да су први житељи великоострвски, који су на нашу страну прешли, бегати морали“.[1])

Сви Великоострвљани били су за три године ослобођени „од свију тегоба земаљских“, осим харача и кулука, али им ни харач није наплаћиван све до 1836 године. 1834 године саграђена је у Михаиловцу црква о трошку Кнеза Милоша. Али при свему томе они нису остали на миру. Румунске власти развију међу њима врло живу агитацију, позивајући их на повратак и обећавајући им да ће сваки ко се врати „три године од сваког данка и кулука ослобођен бити“. Лаковерни Румуни поверују, и већ ноћу између 26 и 27 јуна 1834 године двојица, заједно са фамилијама, пребегну у Румунију. Даље: 24 јануара 1835 побеже још један; 9 марта 1835 — шест фамилија; 28 марта — једна: 25 априла — опет једна. Сем тога и други су се спремали да пођу истим путем. Три фамилије које су покушале да беже, ухвате сами Михаиловчани и власти их преселе у Ћуприју. 1839 године вратило се из Михаиловца на 50 кућа. Поред наговарања румунских агената и поред своје несталне природе, они су се исељавали, како су тврдили, и због тескобе. Нуђено им је да се одселе у други који крај Србије, где би имали више простора, али они нису хтели да се одвајају.

*

Пре ослобођења нових крајева источне Србије под Кнезом Милошем Румуни су добегавали у слободну Србију и из Тимока и Црне Реке. Из Тимока је велики број Румуна дошао у Пореч и Пожаревачку Нахију још пре ослобођења под Кнезом Милошем, још 1813 године, после смрти Хајдук-Вељкове и пада Крајине у турске руке. По традицији, коју сам ја забележио у Омољу, неки су Румуни тада побегли из Тимока чак у Банат. Од тадашњих бегунаца многи су се вратили у Тимок, а многи су остали у Пожаревачкој Нахији, те су образовали читава села: Влаоле, Јасиково и Лесково у Омољу.[2]) После ослобођења Србије из неослобођеног Тимока и Црне Реке пуно је насељеника дошло у њу. Бегунци отуда јављају се у актима Државне Архиве

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска, писмо Кнеза Милоша Стефану Стојановићу од 24 марта 1834. № 1050.

[2]) Поред народне традиције види о томе и акт у Држ. Архиви од 3 јуна 1835, № 246, Нах. Неготинска.

још 1817 и 1818 године.[1]) 3 јануара 1823 пише Кнез Милош Јоксиму Милосављевићу у Пожаревцу о неким Румунима из Великог Црнућа, који су се прошлог лета доселили из Тимока.[2]) 18 марта 1826 године пише из Пореча Вуле Григоријевић Кнезу Милошу о неком Влаху, који је те зиме пребегао са женом из Брегова у Видинском Пашалуку и настанио се у селу Црнајки у Поречу.[3]) Само у селу Влаолу (Срез Омољски) биле су 1834 године 24 фамилије, које су се доселиле из Крајине и Црне Реке: 1817 године дошло је у Влаоле из Кривеља — 6, из Бучја — 5, из Дубочана — 6, Бора — 1, Горњана — 1, из Луке — 1 фамилија; 1819 године из Бучја — 1; 1820 из Рудне Главе — 2; 1834 из Топле — 1 фамилија[4]) — Кнез Милош је и ове бегунце лепо примао и за неко их време ослобађао од пореза.[5]) Несталног темперамента, многи су се од њих, и поред забрана Кнеза Милоша, враћали на стара огњишта у турску страну Неки су имали и нарочитих разлога за то. 7 фебруара 1829 године јавља из Пореча Стефан Стефановић Кнезу Милошу да је из Поречке Реке побегло до „двадесет глава“ Румуна у Црну Реку „због глади“.[6]) После ослобођења Тимока и Црне Реке вратили су се врло многи на своја стара огњишта и на своја имања. У Зајечарској Судској Архиви има многу података о томе у парницама, које су, вративши се, имали са рођацима и сељацима, који су им били приграбили куће и напуштена имања.

Нарочито је много и српских и румунских бегунаца из Тимока и Црне Реке дошло у Србију 1829 године. Те године био је велики рат између Русије и Турске. У целој Турској, нарочито у земљама поред Дунава, завлада велики страх. На Дунаву се стаде гомилати турска војка да дочека Русе, који су долазили преко Мале Влашке. Обесна, она поче чинити зулуме. 28 маја руска војска пређе Дунав и заузе Рахово. Око половине јула стиже у Видин и Мустафа-паша, скадарски везир, да ту начини базу за своје операције према Русима. И његова је војска чинила зулуме. Због таквог стања народ из

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 14 јуни 1818.
[2]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка
[3]) Држ. Арх.. К. К, Нах. Пожаревачка.
[4]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 3 јуни 1835, № 246.
[5]) Држ. Арх., К. К., Деловодни Протокол 3 јануар 1823, № 11.
[6]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка.

крајева на домак Србије поче у масама прелазити у њу. 25 априла 1829 године пише из Пореча Стефан Стефановић Кнезу Милошу: „Крајина се готово са свим у бегство дала и испунила је Поречку Реку. Ја сам наредбу учинио чрез доброг момка и све их оправљам у унутрашњост вилајета нашег".[1]) 26 јуна 1829 пита из Пожаревца Кнез Коца Марковић Кнеза Милоша хоће ли наплаћивати порезу и од „бежунара", „то јест Крајинаца и Црноречана, који су издоходили и данас доходе једнако".[2]) 28 јула 1829 пише из Жагубице омољски кнез Јован Поповић Кнезу Милошу: „Сад од зулума војске скадарског паше Видинска и Крајина дан ноћ под десницу Сијателства Вашег прибегава ....и нема дана да не прође по 40 или 50 кућа амо преко нас и доле к Пожаревцу одлазе".[3]) У јесен 1829 године појави се у Видину „кужна болест" (куга), и тим поводом, 28 новембра, пише Кнез Милош Стефану Стефановићу у Пореч да спречи долазак становништва из Крајине и Црне Реке. 1 децембра 1829 пише Стефан Стефановић Кнезу Милошу да је начинио „контумац и на Поречкој Реци стражу утврдио" и да полази у Поречку Реку „да по свим путовима од Црне Реке и Крајине страже на синору нашем постави и све путове од Црне Реке и Крајине обрати на један, мирочки пут, који к контумацу поречком иде".[4]) Тако је ово долажење Румуна са истока потпуно пресечено. У осталом и рат је између Русије и Турске у ово време већ био завршен.

Ови бегунци нису остали у тадашњој Србији. 2 септембра 1829 године закључен је у Једрену мир између Русије и Турске, те су се бегунци могли враћати својим кућама. Међу тим они се одмах нису вратили, нешто због несређених прилика, нешто због болештине, а нешто због зиме која је наступила. Изгледа пак да су се с пролећа највећим делом вратили. 17 априла 1830 пише из Пожаревца кнез Коца Марковић Кнезу Милошу: „Крајинци, бежунари, који су од лани долазили, сад почели враћати се на своја места натраг".[5]) Враћање као да није ишло оном брзином, којом је ишло досељавање. Изгледа да сви бегунци нису смели да се врате

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1829.
[2]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1829.
[3]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1829.
[4]) Држ. Арх., К. К, Нах. Неготинска.
[5]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка

одмах, а неки су се вратили чак после присаједињења Тимока и Црне Реке Србији.[1])

Док су Турци држали Тимок и Црну Реку неки су Румуни из њих били принуђени да беже и у Румунију. После ослобођења тих крајева, они су се вратили у њих, обично на своја имања.[2])

За владе Кнеза Милоша досељавали су се Румуни у Субију и из Баната. Ових је досељеника много мање но из Румуније. Досељавали су се обично или појединачно или по једна фамилија; ретко кад више од један пут. Узрок је њиховом досељавању различит: сиротиња, авантура или кривица, чију су казну хтели да избегну. Има помена да су бежали и из војске.[3]) Иначе су у свему били онакви какви су били и њихови сународници из Румуније.

Румуни су се насељавали по читавој источној Србији почевши од Смедерева[4]) па до источних граница Србије, које су 1833 године размакнуте до Тимока У почетку су се насељавали где је ко хтео, обично по селима, у којима су имали раније досељених рођака, пријатеља и познаника. Сем тога одлазили су и у друга села, у којима је било довољно празнога земљишта, која су могли без тешкоћа заузимати. Нових села, за време Кнеза Милоша, колико је мени познато, Румуни у Србији нису образовали. Овако слободно настањивање трајало је до 1835 године. 22 августа 1835 године наредио је Кнез Милош да се бегунци из Румуније шаљу у Окружје Црноречко и даље, „само да се не би на граници находили“.[5]) Нестални и немирна духа они су често пута били или терет за

[1]) 16 септембра 1834 пише из Доњег Милановца Стефан Стефановић Кнезу Милошу о путу преко Честобродице и Машила, којим су се „враћали бежинари на својим колима из Пожаревачке Нахије у Крајину *летос*“ (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка).

[2]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 22 март 1834, № 1.

[3]) 27 децембра 1836, № 1596 јавља Стефан Стојановић Кнезу Милошу да су „између 18 и 19 децембра т. г. три аустријска солдата из команде старо-оршавске, села Рударије, неки Јон Албу, Ђорђе Пуја и Мојсеј Ферич на једној ораници пребегли на нашу страну“ (Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска).

[4]) Коста Петровић доселио се из Букурешта у Смедерево 1822 године (Држ. Арх., К. К., Нах. Смедеревска 24 мај 1828, № 732), Мијалко Јанковић дошао је у Смедерево „из Валахије“ 1830 (Држ. Арх., К. К., Нах. Смедеревска 23 јуни 1830).

[5]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1835, № 378.

власт или опасност за околину. Због тога су у много случајева прогањани из места у место. Три куће Румуна Михаиловчана, за које власти нису биле сигурне да неће побећи на Велико Острво, отеране су, као што смо видели, у Ћуприју. У августу 1835 године прогнате су неке румунске фамилије из Манастира у Кључу (Манастирица) у Црну Реку.[1])

Но Румуни ни иначе нису били у Србији врло стални. Врло је много помена о томе да су са фамилијама добегли у Србију, па да су се после неког времена опет вратили у Румунију, и обратно. 9 октобра 1833 године пише Стефан Стефановић Кнезу Милошу да „у Кључу имаду неколико винограда без господара свог, који су којекад у Влашку испрелазили и тамо заостали живети“.[2]) Из аката се види да су из Крајине, за владе Кнеза Милоша, многе румунске фамилије пребегле у Румунију. За многе од њих стоји да су у Србији биле пука сиротиња. За многе одсељенике су забележени и други узроци одсељавања: Цветко Петровић из Брзе Паланке „рђаво је са својом женом живео, па из тог узрока у Влашку је побегао“,[3]) Никола Михеи из Џанова (Џањево) младић од 20 година, оставио је своју жену, па са једном девојком из истог села побегао у Румунију,[4]) Ђорђе Драгомир из Рткова такође је побегао са девојком[5]) За многе бегунце узроци нису наведени, или се просто каже да је узрок непознат.

Српске власти нису допуштале одсељавање у Румунију. Због тога су Румуни одлази или тајно, или су, обманувши власти, као да ће привремено, или за кратко време, отићи у Турску, добијали пасоше, па, место у Турску, одлазили у Румунију.[6])

Неки су Румуни пребегавали из Србије у Румунију, остајали тамо неко време, па се опет враћали у Србију. Тако је неки Првул Гран из Грабовице (Округ Крајински) побегао у Румунију у августу 1834, а вратио се већ у децембру исте године.[7]) Неки су се враћали после годину, две или још доцније.

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах. Црноречка.
[2]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска.
[3]) Држ. Арх., К К, Нах. Неготинска 12 јуни 1834, № 17.
[4]) Држ. Арх., Нах. Неготинска 15 септембр 1835, № 35.
[5]) Држ. Арх„ Нах. Црноречка 16 јули 1837.
[6]) Држ. Арх., Нах. Неготинска 12 јули 1834, № 17.
[7]) Држ. Арх., Нах. Неготинска 13 децембра 1834, № 39.

Неки су Румуни бежали и у Турску. Разлози су за то били ситни и врло различити. Стојан Бeновић из Јасикове побегао је ноћу између 13 и 14 марта 1835 године са женом и четворо деце у Видински Пашалук „јер је одонуда родом био“,[1]) Баја Ратар побегао је 1836 у Видински Пашалук са туђом женом и са њено двоје деце,[2]) Стан Васиљевић из Мале Јасикове имао је сина, који је служио у артилерији у Крагујевцу, па побегао из војске у Видински Пашалук; 9 јуна 1837 побегне за њим и Стан заједно са десетогодишњим сином, одведавши 20 оваца, 12 коза и 2 вола и оставивши на дому своју другу жену и њено троје деце,[3]) Данул Ђорђевић из Радујевца побегао је 20 новембра 1837 године са девојком из истог села.[4]) У многим случајевима су узроци непознати.

*

Међу Румунима у Србији за дуго су се одржали румунско богослужење и писменост, чији су носиоци били румунски свештеници, већином досељеници, као и Румуни, из Румуније и Баната. 1733 г. били су Гаврило монах манастира Рукомије и поп Гаврил из Ливадице родом „од Влашке“,[5]) 1734 г. био је у Мајдан-пеку свештеник неки Шарбан, родом из Ореза, који „српски ни мало не зна“ а „читати по влашкому језику добро зна“.[6]) Како је онда било главно хришћанство, а не народност, то су румунски свештеници били пароси и у чисто српским местима. Тако је 1734 г. био у Крушевици (данашње Кучево) свештеник Павле, родом из Најдеша, „који српски по мало чита, а влашки боље зна“. Он је поред румунских села: Дајше, Нереснице, Дубоке и Волује био свештеник и у чисто српским селима: Крушевици и Кучајни. Шта више овај је свештеник мало имао користи од своје румунске пастве, „јер Власи му не даду бира, нити од другог прихода има што од Влаха, сем знамења.“[7]) Од 1780—1790 г. био је у Зајечару све-

[1]) Држ. Арх., Нах. Неготинска 28 март 1835, № 11 и 12.
[2]) Држ. Арх., К. К., Нах. Црноречка 30 август 1836, № 847.
[3]) Држ. Арх., К. К., Нах Неготинска 1836.
[4]) Држ. Арх., К. К., Нах. Црноречка 27 новембар 1737, № 2157.
[5]) Гласник 56, 178.
[6]) Споменик 42, 103.
[7]) Ibidem, 111., 112. — Румуни су у XVIII веку били у опште рђави парохијани. Свештеник Исак из Затоња држао је и село Тополовник са 67 кућа самих Влаха „од којих никакве користи није имао сем за венчање и знамење“ (Гласник 56, 147) Власи су чак у опште били слабо побожни, „нити пазе поста, нити слушају црквено служеније и повеленије, него мрсе уз пост као и уз мрс, сем што у велики пост рибе једу“ (Ibidem 140).

штеник неки Барбул, који се доселио из Румуније.[1]) Да се тада заиста није гледало на језик и народност, већ само на хришћанство, показује пример маријанског свештеника Радосава из прве половине XVIII века, који се „родио и васпитао у Видину, учио се књизи у каравлашком монастиру Житјану, поставио га за ђакона владика видински Сиисон, који га је произвео и за свештеника".[2]) Од књига је пак исти свештеник имао: „Саборник *србски*, Октих и Псалтир *московски*, Требник и Литургију *московску*".[3]) И у црквама су књиге биле врло мешовите. Примера ради наводим пожаревачку цркву Светог Аранђела, у којој је било: српских, бугарских, руских и румунских службених књига[4]) Ни црквени поглавице нису правили разлику у хришћанским народностима, те су кандидате, ма које народности били, рукополагали и давали им парохије где било. Тако је пожаревачки свештеник из 1733 г. Стефан Аранитовић био родом „од Влашке", а рукоположио га је на ђаконство Исајија Антонијевић, а на свештенство београдски владика Максим Несторовић 1732 г.[5])

Овакво је стање трајало кроз цео XVIII век. Вајганду је показивао игуман манастира Вратне старе румунске литургијске књиге, од којих је једна била из XVII века.[6]) У Народној Библиотеци у Београду налази се велика количина црквених књига на румунскоме језику, штампаних у XVIII и почетку XIX века, које су донесене из Источне Србије. Њих у Србију није унела никаква пропаганда, као што су неки мислили, већ су остатак из доба када се није гледало на народност, те су румунски свештеници из њих слободно вршили службу на румунском језику.

Румунско богослужење и румунска писменост одржали су се у Србији и за владе Кнеза Милоша у истом облику као и раније. Заједно са румунским народом у актима се помиње да су долазили у Србију, и за његове владе, и румунски свештеници. Са Румунима, који су са Великог Острва пребегли у Србију, дошли су и њихови свештеници; у децембру 1836

[1]) Зајечарска Судска Архива, акт од 8. маја 1839. г., № 31.
[2]) Споменик 42, 121.
[3]) Гласник 56, 174.
[4]) Ibidem 183.
[5]) Ibidem 184
[6]) G. Weigand, Die rumänischen Dialekte der Kleinen Walachei, Serbiens und Bulgariens, стр. 3.

године пребегао је у срез Кључки поп Станко Митијевић,[1]) и тако даље. Сем тога они се помињу и иначе. 29 јула 1823 г. пише Кнез Милош Јовану Обреновићу у Пожаревцу „да Влах Страхин из Маријане шаље се данас у Београд да се онамо за пароха жвижданскога рукоположи".[2]) 9 и 11 априла 1824 г. помиње се некакав „Влах калуђер из Манасије", који се због својих рђавих дела казни са 100—150 штапова и прогони „преко границе у Крајинску".[3]) 28 новембра 1824 г. пише из Пожаревца Јован Обреновић Кнезу Милошу о некаквом монаху, који се родио у Букурешту, а покалуђерио у Светој Гори, да моли „не би ли му се где место обитанија определило".[4]) У писму Крсте Павловића баш-кнеза из Неготина и другова од 21 новембра 1826 г. казује се да је до тада био у манастиру Вратни калуђер Јоаникије из Влашке, па је учинио похару у манастиру и покушао да побегне.[5]) Попа Јона Гамаду из села Слатине запопио је епископ тимочки 1 јула 1834 године, и он је одмах после неколико дана побегао у Румунију.[6]) У Злоту 1835 г. био свештеник неки Јон Владу.[7]) Румунски се свештеници помињу у протопрезвитеријатима: неготинском, кладовском и милановачком.[8]) Има података из којих се види да неки румунски свештеници нису ни знали српски. У Бољевцу се у цркви чувају протококи рођених, венчаних и умрлих, који су припадали манастиру Крепичевцу (Срез Бољевачки) и који почињу од 1837 г., од установљења таквих протокола у Србији. Томе манастиру припадало је и румунско село Злот, чији свештеник Јон Гуран (или како се сам потписивао Іωнь

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 12 децембар 1836, № 1501.

[2]) Држ. Арх., Дел. Прот. 1823, № 1423.

[3]) Држ. Арх., Дел. Прот. 1824., № 591 и 606.

[4]) Држ. Арх., Јов. Обреновић 1824.

[5]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1826.

[6]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 12 јули 1834, № 17.

[7]) Зајечарска Судска Архива 1835.

[8]) 12 октобра 1837 г., № 287 пише тимочки епископ Доситеј Нова-ковић проти неготинском: „Дошло нам је до знања да се много пута помеђу свјашченством влашким догађало, као у протопрезвитеријату: неготинском, кладовском и милановачком, да на Васкресеније после литургије даду просфоре у вино надробити и на место причашченија ђак на двери народу даје". Због тога се нарећује проти „да свјашчанству влашком находећи се у Вашем протопрезвитеријату строжајше именем вашим закажете да у напредак овако не би чинили и да од јако тај обичај искорени" (Архива Протопрезвитеријата Неготинског).

Г8рань. Можда је то онај исти Јон Владу који се помиње у Зајечарској Судској Архиви) није знао да пише српски, но је протоколе испуњавао на румунском језику.[1]) Чак и после прогласа црквене аутономије у Србибју 1832 г. бивало је случајева да су у Источној Србији рукополагани за свештенике Румуни, који нису знали да служе на словенскоме језику. Тако је 1 јула 1834 г. дао епископ тимочки Доситеј Новаковић синђилију Јефтимију Стојановићу — Поповићу, чији су претци такође били румунски свештеници, поставивши га за свештеника у Кобишници. Јефтимије је умро у шездесет шестој години живота 6 новембра 1873 г. Све до смрти служио је у својој парохији на румунском језику.[2]) 12 јула 1834 г. пише из Неготина Стефан Стојановић Кнезу Милошу да је ноћу између 10 и 11 јула поп Јон Гамада из Слатине у Нахији Крајинској „кога је епископ тимочки 1 јула те године запопио побегао са својом женом у Влашку“ и ако „овамо никакве грешке учинио није“.[3]) Шта више у ово време има чак и помена о преласцима румунских свештеника у Србију. 12 децембра 1836 јавља Стефан Стојановић Кнезу Милошу да је између осталих пребегао из Румуније и „поп Станко Матијевић“.[4]) Тек са добијањем кандидата из наше Богословије постепено нестаје румунских свештеника у Србији.[5])

[1]) Овог Јона Гурана преместио је 25 јула 1839, г., Е№ 99, владика Доситеј Новаковић у Брзу Паланку (Арх. Прот. Неготинског.)

[2]) Његову синђелију и свештене књиге на румунском језику видео сам 27 м-ја 1912 год. у његовог унука Михаила Петровића, сељака из Кобишнице.

[3]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1834.

[4]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1836.

[5]) У северозападној Бугарској, у којој такође има Румуна у маси у окрузима: Видинском (Срез Видински и Кулски) Враченском (Срез Ореховски) и Трновском (Срез Свиштовски), одржали су се румунски свештеници поред бугарских све до данас. Од прогласа Егзархије, нарочито од ослобођења Бугарске њих је све мање. Кандидати за румунске свештенике спремали су се или у Румунији или у бољих румунских свештеника у Бугарској, а рукополагао их је митрополит видински. Књиге су доносили из Румуније. 1870 г. би постављен у Видину егзархијски митрополит Антим, и од тада отпочиње и у његовој епархији свуда словенско богослужење, али стари румунски свештеници још ни до данас нису са свим изумрли. У Брегову, румунском селу у Бугарској, награаници према Неготину, пре десет година три свештеника: Станко, Костадин и Стан, нису знала бугарски, већ само влашки, којим су језиком вршили и верске обреде. И млађи свештеници тамо готово сви знају влашки, и само службу, крштење, венчање и опело морају вршити на словенском језику, остало, на захтев парохијана, могу вршити и на румунском.

„Кад је реч о молдаво-влашким сеоским свештеницима, треба их замишљати као обичне сељаке: иста ученост, исто одело, исти терети; они раде земљу, хране своју жену и децу, плаћају порезу, кулуче; знају да читају само штампане црквене књиге; ако ко случајно зна писати или читати рукописе, то се сматра као прави луксуз. Свештеник има само да служи Службу Божију, да чита Јеванђеља, таква, каква су, без коментара и то је све."[1]) Уз то су ови неуки румунски свештеници били сујеверни: ослобађали су од грехова, гонили ђаволе, бацали анатеме и чинили ствари, које су поред наивности биле још и у опреци са хришћанском религијом. Видели смо мало пре како нису умели како треба народ причешћивати. Неки су причешћивали свет копривом; неки су раскопавали вампире.[2]) Ни српски свештеници за дуго у XIX нису били бољи. Број румунских свештеника у Србији нагло се смањивао. Они су прелазили у Србију у пропорцијама пресељавања Румуна, тако да за потомке раније пресељених генерација, чији су свештеници изумирали, није било довољно свештеника. Најзад, док је Србија била под Турцима, а њена црква под грчким владикама, неуки су свештеници, и српски и румунски, могли егзистирати; али кад је у њој проглашена црквена самосталност и на њено чело почели долазити учени богослови, тада су, заједно са српским неуким свештеницима, постепено, ишчезли и румунски.

Поред румунских свештеника и богослужења на румунскоме језику било је за владе Кнеза Милоша у Србији и нешто писмености румунске. 10 јануара 1837 г. пише Општина Текиска на румунскоме језику Кнезу Милошу и моли га да јој помогне да сагради цркву.[3])

Румуни су на земљишту Србије, и под Турцима и доцније, били у свему на равној нози са Србима. Кнез Милош их није одвајао од Срба ни у погледу заштите, ни у погледу дужности и ослобађања од ње. 1821 г. украде спахија села Макаца са ливаде кћер неког Пауна Влаха, и Кнез Милош развије велику

[1]) E. Regnault, Histoire politique et sociale, стр. 322.

[2]) 29. марта 1838, № 255 јавља из Зајечара епископ тимочки Доситеј Новаковић како је проту неготинског и јереја Јона Матејића из Радујевца послао на епитимију у манастир Светог Романа што су допустили да сељаци раскопавају „мртво тело које су за вампира прогласили" (Архива Неготинског Протопрезвитеријата).

[3]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1837.

ревност да је поврати, „јер се то трпети не може, вели он у писму кнезовима београдским, у мирно време *децу нашу* грабити и у робство водити“.[1]) 16 фебруара исте године наређује Кнез Милош да се Власима „у она два села који се с храном оскуђевају даде храна, нека се исхране да не помреду од глади“.[2]) Када је у Србији установљена редовна војска Румуни су узимани за војнике као и Срби.[3]) 22. фебруара 1822 г. наређује Кнез Милош за некакве Влахе, који су му се жалили, да морају „платити са свим прочим сељанима њиховим порезу као што им је и порезано“ и да морају „с онима раван кулук чинити у сваком требованију“.[4]) У погледу ослобађања од пореза према Румунима се из истих разлога и на исти начинп оступало као и према Србима,[5]) о чему у актима има пуно помена.

Румуни су за владе Кнеза Милоша били прави дивљаци, зли поданици, велики преступници, без моралних скрупула и без смисла за живот у слободној земљи. 19 јула 1821 год. препоручује Кнез Милош Вулу Григоријевићу да га извести за село Црнајку „је ли истина да су се Власи хотели Турком предати, ако буде истина да пошље Господар [Милош] својих двадесет момака за издржавање Црнајке“.[6]) И непрестано бежање из Србије у Турску и обратно показује да су тражили угодности, а не слободе.

Тих. Р. Ђорђевић

---

[1] Држ. Арх., Дел. Прот., 20 јули 1821, № 952. Види још № 949 1028., 1058., 1060., 1071., 1074., 1125., 1128. 1159, 1198.; 1300, 1355.

[2]) Држ. Арх., Дел. Прот. 1821, № 144.

[3]) М. Петровић 1, 686.

[4]) Држ. Арх. Дел., Прот. 1822, № 294.

[5]) Од порезе је био слободан сваки отац који са собом у кући има два ожењена сина, или кад је ко велики сиромах. Даље су ослобађани, луди, бесомучни, слепи, сакати и болешљиви људи (Вук С Караџић: Истор. и стн. списи 1, 197)

[6]) Држ. Арх., Дел. Прот. 1821, № 939.

ОРАЊЕ - ОБОРАВАЊЕ

Орач оре равно поље,
Рало му је чудно дрво,
Волове му два анџела,
Остан му је струк босиљак,
Семе му је ситна брица.

Крањска песма из Лужнице
Етн. Зб. XVI, 305.

Индоевропски су народи били земљорадници већ у предисториско доба. То се види по томе што се за орање, за обделавање земље и за главније усеве готово у свим индоевропским језицима налазе сродне речи, које су могле постати само у претходној заједници.[1]) Ову дубоку старину потврђује и тај факт што су у најстарије доба жене обделавале земљу и што и дан дањи главне мађиске радње било при сетви било при одузимању плода са туђих поља и преношења на своја врше опет само жене. Ово се нарочито истиче још и тиме што су ратарство у разних народа штитила, или својим љубимцима предавала, у њ их упућивала, поклањала им рало и друге потребе, а нарочито семе од пшенице и других усева — већином само женска божаства.

Ово се може разумети тек пошто се човек пренесе у првобитно друштвено стање и прилике, у доба када се на земљи јавља прво људско удружење, првобитна породица, коју је засновала жена мати, и када су људи водили порекло не по оцу већ по матери. То је оно доба када је жена ударила основицу људском друштву, темељ радиности, установиле прве мађиске обреде — из чега ће се доцније развити образованост, уљудност и вера.

Прилике онога доба биле су такве да је човек био заузет само ловом и борбом, а жена као мати, први старатељ и васпитач подмлатка, чувала децу, радила земљу, гајила стоку

[1]) O. Schrader, Sprachvergl. uud Urgeschihte, 3e-Aufl. Iena, 1907 Нарочито II. Theil, II. Abschn. Die Urzeit, стр 201 и даље VI. Kapitel, Viehzucht uud Aekerbau.

и као искусно створење у свему што се тиче породице, радиности и првобитних поступака према безбројним природним тешкоћама, необјашњивим и тајанственим силама и сметњама стекла у очима своје деце па и човека свога као умније биће, добила извесан углед који је био завијен у таму тадашњих првобитних појмова о нарочитим њеним способностима чисто мађиске природе.

Нејака је жена не само родила, однеговала и подигла већ и спремила човека тако да му доцније може предати сву своју власт и углед.

Да је човек ступио на неопходну снагу за свој цивилизаторски рад тек на крају прве периоде људског породичног живота, на завршетку патријархата, најбоље нам износе оне силне легенде о првоме орачу, коме богиња мати поклања плуг заједно са пшеничним семеном.

Деметра је, по причању Павзанија (I, 38) прва житом засејала Рарско Поље код Елевсине. Она је по грчком предању, установила ратарство као у Мисиру Озирис, у Италији Церера. Церера је домаће талијанско божаство које је доцније зачињено разним страним митолошким личностима сличнога типа и врсте. Зато читамо у Плинија (VII, 191): Церера је пронашла жито. Дотле су се људи жиром хранили. Она је исто тако у Атици научила људе како ће га млети, а неки веле да је исто учинила и на Сицилији. Због тога су је назвали богињом. Она је донела прве законе, други су мислили да је то учинио Радамант.

И данас „човек на првобитном степену образованости неће да се меша у ратарске послове, јер је убеђен да њихов успех стоји у мађијској зависности од жене, као и у вези са искуством оне што децу рађа".[1]) Кад жене посеју кукуруз, веле Гумилски Индијанци, сваки струк понесе по два три клипа. А што? Па зато што знају како се деца рађају. Оне једино знају како га ваља сејати и како му ваља успех осигурати. Зато нека га оне сеју, јер оне знају више него ми људи". Овако су, изгледа, мислили и Атињани, који остављају својим женама и кћерима да изводе тесмофорије и врше мађиске чини ради осигурања пшенице и људи.[2])

[1]) Payne, History of the New World, II, 7. Цитат из I. E. Harrison. Prolegomena fo the study of the Greek Religion, стр. 272.

[2]) I. E. Harrison, op. cit. ibidem.

У нас и дан дањи жене не раде извесне радове извесних дана у години због усева и берићета.[1]) И дан дањи жене врше извесне мађиске обреде н чини око берићета или желећи род са туђе њиве да пренесу на своју итд.[2])

Тешко је наћи какву расу или народ који у старије доба није знао за богињу матер, који није и после апсолутистичког патријархата и његове искључивости сачувао бар какву успомену на какав обред у вези са богињом матером. У многих народâ још у најстарије доба богиња мати или је персонификована земља[3] или је у непосредној вези са земљорадњом. Јер је земља извор и утока свега на овоме свету. У књизи Постања, која је скроз прожета искључивим патријархалним начелима читамо: Са знојем лица својега јешћеш хљеб док се не вратиш у земљу од које си узет; јер си прах и у прах ћеш се вратити[4]. Одмах затим: И Адам надједе жени својој име Јева, зато што је она мати свијем живима[5].

Семитске се религије заснивале на вери у крвно сродство народа са каквим божаством Народ се дакле сматрао као деца према извесном божаству, које је у предисториско доба била каква богиња мати, а у историско какав бог отац Богиња мати је одлика полиандриског или матриархалног друштва, док је бог отац одлика доцнијег патријархалног доба. У Вавилоњана је таква богиња мати Иштар, т. ј. невенчана жена која по својој вољи бира себи повременог друга. Она је прворoдна од свих богова. Она је мати не само богова већ и људи.

[1]) *Варовање* Испор. Етн. Зб. VII, 139-140.

[2]) Етн. Зб. XIX, 59

[3] Да се деца одржавају, треба ископати рупу онде, где је дете при рођењу ударило главом. У ту рупу ваља метнути главу од предњег вратила на разбоју, сребрну пару, парченце злата, подлогу (валогу) од опанка (нађену на путу) и једну чиоду, па рећи (три пута): „*Земљо, богомајко!* Дадох главу за главу; дадох тело за тело; дадох злато за злато; дадох пару те откупих роба од гроба, а подлогу у залогу". За овим треба исту рупу закопати. (Етн. Зб. XIII, 239). Испор. Откупљивањеједномесечара и једноданаца, Етн. Зб. VII, 83—85; 149—153; XIV, 294—301 (побратимство). — Најзад да напоменемо и то да Рамсеј, Латишев и Кречмер доводе Семелу, матер бога Диониса, са фрижанском богињом Земљом (Σεμνδαι) и словенском речи земља. (Ramsay, Journal of Asiat. Soc. XV, 1883 г. стр. 120 и даље; Latischern, Für vergl. Sprachforsch. Bnd XXVIII стр. 381 и даље. Kretschmer, „Semele und Dionysos" у Aus der Anomia (Berl. 1890)].

[4] I књ. Мојс. 3, 19.

[5] Ibid. 3, 20. Адам — Chtonios. — Тако ми земље која ме је дала и која ће ме радовати. (Вук-Пословице No 6052) Тако ми земље која ме рани и која ће ме узети (No 6053). Тако ми земље у коју ћу (No 6054).

Култ ових богиња матера почиње још у доба поландрије, али се провлачи чак и кроз доба патријархата или историске религије. У главном се њихова историја своди на три типа. Или богиња подлеже патријархалним начелима и удаје се за какво више божаство падајући са своје висине на степен жене у браку, која се покорава вољи свога мужа или да би задржала сав свој раније стечени углед и силу мења род и од женског божаства постаје мушко као у Ј. Арабији, где од богиње Иштар, постаје бог Атар (Athftar); и најзад богиња мати задржава своје раније слободе полиандриског доба, и по својим храмовима штити под окриљем саме религије сексуалне слободе, захтева од својих правоверних да њој кћери њихове приносе на жртву чедност своју.

Још у историско доба држало се да је богиња мати родоначелник не само богова већ и самих људи. Како је ова врста генеалогије много старија но вођење порекла по мушкој линији, по оцу, то су се у Семита, нарочито вавилонски и асирски цареви дичили својим прабабама [1]) Међу Грцима, Полибије помиње племство у Локрима које се поносило својим пореклом по матери.[2]) Вредио је поменути како се нови Хришћани, навикнути на раније своје богиње матере, упорно борили са св. Саборима, док не уведоше у богослужење деву Марију.

Најстарији помен орања, рала и плужења у тесној је вези прво са каквом богињом матером, друго са мађијама, и најзад са каквим јунаком просветитељем људскога рода, који је љубимац какве матере богова.

Нешто приликом страшних древних освајачких ратова, нешто пак мирним трговачким саобраћајем, још у најстарије историско доба наста неописана мешавина разних расних и националних матера богова као и других богиња и богова. Као најкарактеристичнији пример овог религијског синкретизма и безграничног верског таласања може нам послужити овај факт. Статуете богиње Изиде као и осталих знаменитијих мисирских божастава и дан дањи се налазе широм целога старога света, од М. Азије па до последњих британских острва. На тај су се начин домородне матере богова контаминирале са разним другим матерама богињама из најудаљенијих земаља.

[1]) Smitcs Assurbanipal 117 и т. д.; Records of the past, 51 итд. XII, 5.
[2]) Polyb. по Аристотелу.

У грчкој митологији историјског доба као богиња мати блиста Деметра. Првобитну основицу ове богиње сачињавала је свакојако некаква домаћа богиња, која је била персонификована земља, извор и утока свега живога на нашој планети дакле богиња мати богова и људи као и вегетације и плодности уопште. Њен култ као што је у историско доба био познат у Елевсини води порекло са Крита, где је било прво пристаниште мисирскога бога Озириса и његове сестре и жене Изиде. Даље промене и контаминације веома су обичне. Данас, кад је овако из далека гледамо, у Деметри и у митовима што се око ње груписаше, јасно читамо иако веома испреплетану калеидоскопску мешавину безбројних семитско-фрижанско-трачанских матера богова истога типа и категорије, почев од богиње Иштар па до Кибелке, Велике Мајке (Μᾶ).

Кад се само баци један општи поглед на податке о првобитном ратарству, како су их разни народи сачували у своме предању из најстаријих времена, одмах се види да су га сви не само јако ценили већ су му и порекло доводили од разних божастава. Отуда према постању појединих легенда, ал' ипак једногласно земљорадњу доводе у везу са праматером свега, живота на свету, било лично било преко каквог њеног љубимца, који је први културни јунак свога народа. Тако у трачанско-фрижанском предању налазимо Сабазија, који је установио и штитио ратарство, а иначе стајао у тесној вези са Реом Кибелом; затим други њихов бог Дионис, којега Грци доводе у везу са Деметром, у Елевсини, поред свог домородног хероја Триптолема, такође Деметриног љубимца. У Римљана Церера, Либер и Либера ратарско тројство, по пророштву Сибилиних књига, пренето из Грчке (Деметра, Дионис и Персефона) па накалемљено на једно домаће божанство.[3])

Први орачи, по предању разних народа, већином су у исти мах и просветитељи свога народа, који га упућују у земљорађњи, у вери и уопште у цивилизацији. Прототип оваког цивилизаторског хероја била је прво каква богиња мати, као Кибела са градском круном, на тај начин изражавајући прво културно дело жене из патријархатског доба. Њих доцније смењују разна божанства или велики људи.

[1]) Diod. 4, 4, 1.
[2]) Ibid, 3, 63; 4, 4, где се говори како је учио народ орати.
[3]) *Cic.* N. D. II, 24, 2.

Тако је у Мисиру први орач и оснивач вере и грађанског начина живота. Али су тек доцнији покушаји да се у једно личности персонификује дело читавих поколења и дуги низ безимених проналазача и усавршитеља прве направе за орање и првог друштвеног уређења, прве радиности.

Раоник је од злата Скитима с неба пао заједно с осталим ратарским оруђем[1]), у Мисираца је прво рало начинио Озирис. Доцније ће бити више говора о вредности самога рада од најстаријих времена па до данас.

На Криту у култу бога Озириса било је нарочито торжаствено орање у славу овог мисирског првог ратара као у Елевсини што су била три годишња света орања у славу богиње Деметре, која је прва Рарско поље засејала пшеницом[2]). У елевсинским мистеријама био је велики ратарски херој Триптолем. Поред овога Плиније[3]) помиње још као проналазача плуга неког Атињанина, по имену Бузига.

За многе митске великане постоји предање да су орали, као о Кадму, Јазону и другим. У Римљана су најугледнији људи својим сопственим рукама обрађивали земљу и орали као што се прича за Цинцината да га је изасланик римског сената затекао нага где оре и рекао му: „Покри тело, да ти, испоручим мандат Сената народа римског!"[4])

Првобитни човек видећи с једне стране сву своју немоћ, а с друге стране силу и друге особине у разних животиња, тежио је да их за се придобија. Тако се разви прво тотемизам са табуом, а затим и сточарство. Из овога се неопходно у човека развио појам о некој врсти душе, што веје свим живим створовима. Са тотемизма и анимизма човек неосетно у своме детињастом искуству дође до мађија или како вели С. Ренак — до *стратегије анимизма*[5])!

Како је првобитно друштво занео мађиски дух и како су ратарски послови тада били тек у зачетку, то је лако разумети што су ови и дан дањи задржали много шта мађиско у себи. И ако се религија доцније очајно борила против својих извора, тотемизма, анимизма и мађија, ипак је много

[1]) Herod. IV, 5.
[2]) Paus. I, 36.
[3]) Hist. nat. VII, 199.
[4]) Plin. H. N. 18, 19—21.
[5]) S. Reinach, Orphéus, 32.

шта од истих не само наследила већ и освештала и заогрнула религиским плаштом.

Тако негдашњи тотеми постадоше божанство. Дионис негда бик, Озирис негда бик апис, а његова жена — сестра Изида, негда крава[1]); Сабазије негда змија; Деметра, Кибела. Семела негда *земља — богомајка*.

У доба кад се сваком живом створу приписивала душа, није чудо што су људи и стварима придавали извесну вишу моћ. То се десило и са раоником. Исто зе десило и са самим орањем, сејањем итд. Дође ли човек само до каквог појма, начина или принципа, онда нема мира докле га на све не примени. У доба тотемизма све њиме бојадише, у доба маѓија свуда налази неке више силе којима он, и ако нејак, може господарити и руковати.

Раоник је маѓиско срество у борби са разним злим дусима и недаћама Тако га помиње још Плиније, у Римљана против вукова.[2]) За осигурање живота, жена, којој се деца не држе, још док је трудна носи око појаса жицу направљену од плоче, која је скинута од мртве кобиле или коња. Кад роди дете, скине ту жицу, од ње се направи за мушко дете раоник или сечица. Ово носи дете са собом док је живо.[3]) Сем тога у нас се раоник употребљава и при гатању. На њ међу живо угљевље, дајући сваком по какво име усева.. који се у угљен први угаси, од те ће врсте жита бити мало рода и обрнуто. Тако се гата на бадње вече у Скопској Црној Гори.[4]) У срезу хомољском кад пада град — лупају и у раоник да га растерају.[5])

[1]) У Мисиру се тотемизам налази у три облика. Прво се јавља безбројна количина светих дрвета и животиња, од којих неке поштују по целом Мисиру, као мачку, друге само по појединим крајевима. Сва света дрвета и свете животиње нису ништа друго до богови, које представљају с почетка у биљном и животињском облику, доцније с напредовањем антропоморфизма, као божанства која станују у разним древетима, као божанства са животињском главом или са кожом (одором) какве животиње. Озирис је вероватно спочетка био бик, али увек престављен као човек; а његова је сестра Изида сачувала рогове од јунице у знак своје првобитне природе. (S. Reinach, Orphéus, 44—45). — Отуда је ваљда: tauro et vacca arct. *Cato*. Orig. fr. 18.

[2]) Hist. Nat.: Aut si vomer, quo primus sulcus evonno in agro ductus sit excussum aratro focus Larum, quo familia conveniet, arat, lupum nulli animalinm in eo agro nociturum quam diu id fiat.

[3]) Овде се ствари раде у очи петка, у глуво доба ноћи. Раде их муж и жена, мајстор и мајсторица, голи и за све време не смеју ни речи проговорити, да не би ове ствари изгубиле силу. Етн. Зб. XIV, 122-123. Испор. XIII, 289.

[4]) Етн. Зб. VII, 440.

[5]) Етн. Зб. XIX, 393.

Кад се полази на орање, у Лужници, у старо време преводили су волове преко жира који се метне на раоник.[1]) Извађено жито, над којим је заклато пиле или петао, метну на земљу у кући а онда запале воштану свећу и ставе „жив угљен“ (жар) на раоник те окаде њиме жито, и онда га пресипају у врећу, њом у „дисаге“ и носе на њиву.[2]) На многим местима пре него се орач крене са семеном на орање, метну жар на раоник и преводе волове преко њега, да жито буде чисто као жар и да се не обира т. ј. да га зли духови не униште.[3])

Ралу су стари народи приписивали велику мађиску моћ и стога што су га сматрали као фал,[4]) који је с једне стране појачавао и изазивао плодност, а с друге служио као апотропеја

По неки налазе да је мађиска моћ плуга у самом металу од којега је начињен, у тучу, гвожђу, а ова се може појачати тиме што се раоник усија.[5])

Међутим свако ново откриће или проналазак као да у човека буди његову сталну идеју и непоколебљиву жељу да пронађе им помисао да је већ пронашао јединствено срество којим ће савладати сваку болест и свако зло, елигзир, камен мудрости. То се дешавало још у предисториско доба, које нам је завештало мађиску моћ камена и раоника, у гвозденом са тучем из бронзаног, са железом. Тако се непрестано пуни и богати сваким проналаском музеј извешталих мађиских апотропеја, бивших универзалних срестава. Данас у готово сличној мађиској примени дејствује радиум, док се и његова свемоћ не поколеба каквим још новијим открићем, а он не оде у списак извешталих апотропеја

Први почеци ратарства падају у доба, када су мађије биле у највећем јеку Стога и данас на многим местима код

[1]) Етн. Зб. XVI, 258.

[2]) Ibid. 259.

[3]) Ibid. 260.

[4]) Quae actio magica, qua ex opinione orta sit, inde alucet, quod sub aratro nihil aliud nisi membrum virile intellegebant iam veteres. Ea significatione Lucretius de rer. nat. VI, 1265 vomere voce utitur, et quam arta cognatione ἀγρὸν ἀρόυν et τέκνα σπίρειν cohaereant, multis antiquorum testimoniis confirmatur. Caerimonia igitur arandi efficiebant, ût Dietrich verbis (Multer Erde 97) utar, einen Befruchtungszauber: Der Pflug begattet die Erde; er ist der phallus. Heckenbach, de nuditale sacra, 57. У истом значењу чује се и у нашем народу: „Јеси ли што орао? — Нисам. Зарђао ми плуг.“

[5]) Gruppe. Myth. 894-995. Испор. Manhardt, Wald-uud Feld Kulte I, стр. 553.

нас без мађија не може се замислити прво орање, прва бразда као и сетва.[1])

Али поред тога што се уз ратарске послове врше многе мађије и чини, и само орање је постало такође веома јако мађиско сректво нарочито у борби са свакојаким недаћама болештинама и злим дусима. Орање је извесна предохрана против сваке невидљиве але. Стога се и данас у многих народа орању, а особито оборавању прибегава у кужно доба и што, се и данас штошта оборава да би се предупредила недаћа.

О постанку села Божурње у Краг. Јасеници постоји ово народно предање: — Место на коме се сада налази село Божурња било је покривено непроходном шумом тако густом, да јаје из неба пустиш не би на земљу пало. Пошто се народ све већма размножавао у долинама река, те су једни другим сметали, неколико фамилија реши да у тој великој шуми оснују село (насеље). Ради тога пођу све старешине из тих фамилија да закрсте онолико места у шуми колико им је потребно за фамилије. Сваки старешина је за себе закрстио и други то његово место није смео да дирне као светињу. Пошто су изабрали места, шуму искрче и настане се. — Кад се настанили почеше се јављати ноћу вампири и вештице те дављаху људе. Кад им то досади искупе се најстарији људи да се допитају: шта ли је узрок те нису на миру од вампира, вештица и разних привиђења. Онда се један старац сети узрока и рече: *„Ми смо нешто заборавили да учинимо кад смо населили ово село. Заборавили смо да га около заоремо“*. И онда узму два брата близнака плуг те са два вола близнака заору око села. И од тога доба у овом селу нема вештица ни вампира, нити што човек може да предвиђа. Прибележио Јеремија М. Павловић. — ***Како је добило име село Суботинац у срезу Алексичачком.*** О имену села Суботинца, народ прича овако: На месту где данас лежи Суботинац, било је некада десетак раштрканих кућа. За време једне неродне године удари у то село помор и у људе — и у стоку. Људи, да би се опростили те беде, учине ово: — Два Циганина — близнаци — сакују раоник; два Србина — близнаци — начине рало и упрегну два вола такође близнаке и тако заору кругом око села. После тога куга је престала. — То су радили

[1]) Детаљније види Етн. Зб. XVI, 257—260; XVII, 13—17; XIX, 357 до 359 итд. Zborn, II, 412. итд.

на задушну суботу, због чега је то село и добило име Суботинац. Прибележио од неколико стараца Велимир Ј. Трифунац[1])

У бољевачком срезу и сада, да не би ројеви бежали, у очи Ђурђева дана домаћин узме раоник и сврдо, и прво раоником, а после сврдом направи око пчеланика круг, па раоник и сврдо остави да ту преноће код пчела[2]).

У гдјекојим мјестима (као нпр. у Сријему) људи уз кужно доба обору село (т. ј. повуку бразду око свега њега), да куга у њ не би дошла. У томе обоaccess оборавању мјесто волова плуг вуку шест дјевојака мљезиница голијех нагијех, најстарији човјек из овог села плужи, и то се ради ноћу у глухо доба.[3])

У оно село куга не може ни ући, које су оборала два брата близнака[4]). Од чуме се може сачувати цело село, ако се нађу два брата близнака, да упрегну у плуг два црна вола па плугом око целог села унаоколо повуку бразду[5]).

Да би сточну кугу из села изагнали, у Русији иду жене у кошуљи са расплетеном косом, држећи српове, ожеге и т. д. у рукама, као литија око насеља, при том једна нага жена (удовица, трудна жена или каква баба) вуче плуг. Уз то још рецитују извесне басме[6]).

Једино село у Н. Пазару, Оборци, добило је име по томе што су га оборали два брата близнаци, па због тога, вели народ, у њему никад није било помора.[7])

Орање и оборавање је, дакле, моћно мађиско средство против болештина и помора. Тако се руски сељаци штите од зараза било људских било сточних повлачећи плугом бразду око села; јер народ мисли да никакав нечист дух не може прећи преко тако повучене бразде. Манхарт у своме гласовитом раду о горским и пољским култовима износи масу оваквих мађиских обреда орања и оборавања, разних народа[8]).

[1]) *Обе ове белешке узете из Караџића, год. I. св. за март април, 1899 год. бр. 67-68*

[2]) Етн. Зб. XIV, 355.

[3]) Вуков Рјечн. s. v. обарати.

[4]) Милићевић, Жив. С. С., 327.

[5]) Етн. Зб. XIII, 448.

[6]) Russische Volklor. v. L. Deubner, Arch. f. R. W. IX, 452. Још једна церемонија као предохрана од сточне куге, при којој се помињу опет жене у кошуљи са расплетеном косом, ватре, како девојке у три пута обору село, како бацају петла у огањ и како се чине чак и иконе — на 453 стр. истог дела.

[7]) Етн. Зб. IV, 345.

[8]) Mannhardt, Wald — und Feldkulte, стр. 553—565. Испореди Frazer Golden Bougl, индекс.

Овде спада можда и онај обичај у Отоку, селу у околици Винковачкој, у Славонији, о Пепелници: После ране мисе спреме се истом удате жене, нове младе, које још у сукњи одају. Опреме се још свечано, главе завију у црвене свилене мараме, а не у златаре, упрегну се у плуг. Једна има возарицу канџију. Она још тера и управља плугом. За њима иде нова млада с обрамницом, а на обрамници празни лонци. Пројду све сокаке у селу шутећи: нити говоре, нити пивају. У сваком сокаку мало заору, да приору гришне покладне трагове. Кад пројду селом, враћају се кући и онда почиње права коризма.[1])

Са светим орањем је у вези прича о Кадму и о оснивању Тебе, па и Јолк, одакле пођоше Аргонаути у свој поход, у вези је са светом браздом[2]). Са извесним мађиским орањем у вези је и скаска о Јазону и т. д. И у нас се налазе трагови свете бразде. Тако у Скопској Црној Гори има једно село које се зове Бразда[3]), што потсећа на Јолк; у топличком округу има село Ображде, црква Ображда и Св. Ображда[4]).

Легенда о оснивању Рима[5]) најбоље илуструје ово предисториско веровање у мађиску свемоћ плуга и свете бразде. Ромуло и Рем прилазећи тако важном послу као што је било оснивање вечитога града, позвали су у помоћ аугуре, извршили извесне мађиске обреде и најзад најзначајнију церемонију оборавања. Плуг им је био од бакра и на тучним точковима. У њега су били упрегнути један бик и једна јуница. Повлачећи границу (primigenius sulcus) будућег града плужио је Ромуло пребацивши један крај тоге преко главе и опасавши се преко тога, по сабинском начину. Бразду су прекидали на оним местима где ће бити капије (portae од portare,) јер су на тим местима преносили плуг. Оборавањем онога места, на коме ће се доцније подићи величанствена метропола

[1]) Zb. za n. ž. II, 397. Испореди жене у плугу — Gruppe, Myth. 901.

[2]) Gruppe, Myth. 748, 118, 549, 894.

[3]) Етн. Зб. VII, 335.

[4]) Етн. Зб. XVII, 13. Испор. Отаџбина IV, 361; Милићевић, Краљ. Срб. 415 и 360.

[5]) Oppida condebant in Latio Etrusco ritu, ut multa, id est iunctis bobus tauro et vacca interiore, aratro circum agebant sulcum. Hoc faciebant religionis causa die auspicato, ut fossa et muro essent muniti. Terram unde exspulserant fossam vocabant, et introrsum iactam murum. Postea qui fiebant orbis, urbis principium; qui, guod erat post murum, postmoerium dictum erus, quo auspicia urbana finiuntur. Cippi pomeri stant et circum Ariciam et circum Romam. Quare oppida, quae prius erant circumducta aratro, ob orbe et uruo urbes; et ideo coloniae nostrae omnis in literis antiquis scribuntur urbeis, quod item conditae ut Roma; et ideo coloniae ut urbes corduntur, guod intra pomerium ponuntur. — M. T. Varronis de lingua latina, V, 143, стр. 40. Ed. C. O. Muelleria Paris, 1838

тежили су да је обезбеде од сваке невидљиве и нечастиве силе и болештине.

Градови се у старом веку, у Грка и Римљана, оснивали[1]) од једном и једнога дана. Ромуло повлачи бразду по нарочитом ритуалу. То је света ограда, религијом повучена, неприкосновена. Прескочити је значило је безбожност. Рем је за такав преступ главом платио. Али да би се могло улазити у град и отуда излазити, прекидала се бразда тамо где ће бити капија.[2])

На Косову Пољу обор значи двориште.[3]) У Левчу, младожења, његов момак и стари сват излазе последњи из домаћинове (девојачке) авлије. Они не пролазе на вратницу, већ његов момак пробије или развали повију на плоту па туда пролазе; тако ради да га не би опчинили чињем.[4]) Кола са снашом не улазе на вратницу, куда су и остали сватови ушли већ на развађен плот, као што је и младожења изашао код куће девојкиног оца. То се тако ради за то, што се верује да се неко може најбоље опчинити на вратници, па се боје.[5]) Место дакле, где су вратнице као и оно где су капије на римским градовима није заштићено светом или мађиском браздом, пошто се преко тих места плуг преносио.

У доба, кад још није било никаквих грађевина где би се људи склонили није их било ни за стоку. Кад ни око оног места где би се скрасила матријархална предисториска породица није било никакве ограде, тим пре није било ограђивано ни оно место стоци намењено. Зато када су људи неким начином већ стекли драгоцено рало, коме су приписивали толику важност у земљорадњи и толику мађиску моћ и силу у борби са невидљивим злим дусима — сасвим је природно да су се њиме послужили да око свога и сточнога стана обележе границу, преко које не сме прећи никакво зло. Прва мађиска брана или ограда, на којој ће се доцније подизати плот или зид, била је скромна раоником повучена бразда — обор. Јер је света црта штит од сваке болештине и помора, зла и недаће. Из данских се орачких песама виде све благодети од

[1]) F. de Coulange, Cité antique, 151.
[2]) Serv. ad Aen. V, 755.
[3]) Етн. Зб. VII, 330.
[4]) Ibid, 35
[5]) Ibid 40.

оваког оборавања или литија; јер оне доносе здравље, берићет напредак стоке, устешан риболов. милу и многу дечицу...“

Отуда реч *обор* води порекло од тога маћиског обреда, од церемоније оборавања, мада је као свака старинска реч доцније примењивана не само на оно оборано место за људско и сточно становање већ и на доцније подизање зграде и ограде, када се вера у свемогућност маћија почела постепено губити, када су људи почели тражити сигурнија стварнија средства за обезбеђење себе самог и своје стоке.

Ову реч обор ваља узети просто као глаголску именицу од глагола *обэрати*, као што је *град* од *градити*; *сад* од *садити*

Стога обор значи прво оборано место намењено боравишту било за стоку било за људе, па онда двориште, малу заселак, читаво село чак и читаво географско земљиште. Јер се све ово оборавањем заштићавало, по маћиском ритуалу, ода сваког зла. Доцније се и даље ова реч задржала носећи на себи печат маћиског порекла, па је примењена и на техничку, стварнију брану и на оно што је заменило оборавање, и на ограду, плот, зид и т. д.

Свака реч, сваки израз у себи носи читаву историју. Да се проникне у порекло и постанак какве речи, мора се човек пренети у прилике онога доба у коме је иста поникла, ваља се унети не само у некадашњу давнину већ и у вајкадашње појмове, назоре, веровања, речју у менгалитет онога покољења ко:е нам је завештало ту реч. Јер као што свако време има своју моду, тако исто оно има и свој дух. Менталитет се у људском друштву вечито мења. Било је некада време, када се о божанским силама није имало ни појма, када су маћије царовале; било је време, када се свакој ствачици, свакој природној појави приписивала извесна душа а са њом и нарочита виша сила; било је време, када се дубоко заилазило у митологисање, у стварање појмова о разним божанствима. Свака реч, сваки израз отуда носи на себи отисак свога доба. Веома је редак случај да каква реч прохуји кроз хиљаде година, а међутим не понесе са собом по нешто из новијег, нама ближег времена. Човеку је особито тешко да се опрости од њеног последњег савременог утиска, од њених асоцијација и престава што сама собом у нама изазива.

Отуда она пометња у речнику Југословенске Академије, где се с једне стране утврђује значење по последњој примени

ове речи, да *обор* значи неко ограничено место, а са друге се имена читавих географских земљишта, и ако се не могу ни замислити да су имена била ограђена, доводе у везу са истом речи.

Тако у овом речнику s. v. o b o r, m. стоји: riieč tamna značenja i postanja u primjeru: Oh vrli Kotore, zlom se mniš naprida, razdrti obore... (na mjeslu nejasnu). Š. Menčetić. И ова реч тамна значења и постања у наведеном Менчетићевом примеру, на нејасну месту — с‹у ту нејасност и таму има отуда што се за њу везују појмови, које добијамо под утиском ове речи у данашњем смислу, везујући је за глагол вьръ, затворити. Али ако је ту у питању град Котор, ако се наше тумачење мађиским пореклом — од *оборати* — усвоји, онда и овде реч *обор* значи просту границу старогв града раоником повучену.

Данас, кад се помене реч *обор*, свакоме ће прво изићи пред очи најобичнија слика данашњег тора, који се више не оборава, већ ограђује. Ако је пак ова реч узета у значењу дворишта или авлије, одмах се помишља на какав плот, зид или какву било ограду, којом се данас опасује. Отуда је и она реч *обораваши*, како је прибележио Белић у тимочко-лужичком наречју, добила значење ограђивати. Реч, дакле која води порекло од мађиског обреда, добија сасвим тривијално, техничко значење, ограђивати. Оборавати је, дакле, изведено од речи *обор* као *пушоваши* од *пуш*, *друговаши од друг*.

У неколико ово је слично са француским речи f e r m e r чије је последње значење *зашвориши*, а првобитно *ушврдиши*, a r r i v e r, стићи, приспети, а на обалу (la rive) већ се и е помишља.

Мађиска је ограда претходила техничкој. Прво се људи осигуравали браздом, а тек после су почели на овој подизати плот, па зид или читаву грађевину. Данас пак нити ко оборава место намењено сточном боравишту нити пак има појма о вајкадашњем мађиском обреду и церемонији оборавања.

Да се вратимо на ранији цитат из Варона. Говорећи о оборавању града, Варон каже: Terram unde excalpserant, fossam vocabant, et introrsum iactam murum. Дакле из бразде изривену земљу називали су зидом (murum). А у Катоновом 18. фрагменту (Jsid. orig. 152, 3) стоји: qui urbem condet, tauro

et vacca aret, ubi araverit, murum faciat. Дакле пошто се оборе извуче бразда да се начини зид (murum). Из ових навода може се видети како је у Римљана зид (murus) првобитно била само она земља из бразде извлачена, а доцније на њено место зидан зид.

У првобитно доба Аријеваца, када је свака породица имала своју нарочиту религију[1]), неопходна је била потребна нарочита света ограда. У Грка се она звала ἕρκος, а у Римљана herctum То је доста обична ограда у којој породица има своју кућу, своја стада, малу њиву што обрађује. Доцније по градовима живећи градили су на збивеном простору куће, али се нису смеле дотицати. Света ограда још постоји, своди се на мањи зид, јарак, бразду или просту траку земље.[2]) У Вуковом речнику s. v. *браздаш* — 2) der Furchgenosse, Furchnachbar, convinis. Ми смо браздаши с виноградом, т. ј. бразда нам дијели винограде. — И поље за обделавање имало је своју свету траку земље, своју религиозну ограду[3]).

У Вуковом речнику s. v. *обор*, m. налазимо: 1) Einzäumung für die Schweine, Ochsen, sepimentum pro suibus.., 2) мјесто испред куће (*било ограђено или не било*).

Обор свуда значи двориште на Косову Пољу.[4])

o b o r, m. štogod ogradjeno, t. j. zatvoreno zidovima ili plotom. Od ob-vor ... korijen v o r od kojega su glagoli staroslov. vrêti— vьra [zatvoriti, zaključavati ... a) isto što to r tj. ograda za stoku... b) dvor, avlija ... u Konavljima govore obor za dvor ne samo ako je pred kućom uego je za kućom ili medju kućama. Zb. za nar. živ 8, 106. c) o b o r kao geogr. ime upravo: štogod odradjeno; i s p o r. G r a d i n a, G r a d i š t e. a) selo u Crnoj Gori, Glasnik 40, 21.—6) selo u Hrvatskoj županiji srijemskoj. Razdjelj. hrv i slav. 167. —d) neko zemljište u Srbiji u okrugu aleksinačkom. Sr. nov (1872) 516, — drugo u okrugu rudničkom Etn. Zb. 4, 195 O b o r i, pl zemljište u okrugu kragujevačkom. Sr. nov. (1867) 376, u okrugu smederevskom (1873) 739.

O b o r c i m. pl. zaselak u Novom Pazaru, Etn. Zb. 4, 345 (priča se da je dobio [t.j. zaselak] ime po tome što su ga obarala dva brara bliznaca, pa zbog toga, veli narod, u njima [t.j. Obor-

[1]) Што се у многоме очувало и у Грка и Римљана, а међ Словенима у Срба слава, коју је хришћанство јако модификовало.
[2]) Fustel de Coulange, Cité Antique 65—66.
[3]) F.de Coulange, op. cit. 70.
[4]) Етн. Зб. VII, 330.

cimaj nikada nije bilo pomora, — ali će prije biti, da je ovo ime u svezi sa imenima navedenim kod 1. obor pod c)[1]) Ne razbira se, je li gen. Oboraca ili Oboraka.

Obornice, f. pl. mahala u Bosni u okružju sarajevskom. Popis žit. bos. i herceg. 644.

Oborati, oborujem, impf. ogradjivati; vidi kod 1. obor u pristupu. Govori se u timočko-lužičkom narečju: oborovano, tj. ogradivano, Belić, 500.

1. Oborak, obarka, m. zemljište ogradjeno i odredjeno za pašu. Govori se u Turskoj Hrvatskoj, na pr. Blago se pase na pašujaku u obarcima. Zb. za nar živ. 6,95 (na strani 65 kaže se da obarak znači: ograda). Biće u svezi s riječju 1. baza[2]), a služi i kao geogr. ime. a) Selo u Bosni u okružju sarajevskom i zaselak u okružju tuzlanskom. Popis žit. bos. i herc. 644. I jedno selo u Srbiji u okrugu rudničkom zove se Obarak. S. Koturović, 449, — b) dva zemljišta kod sela Bučja u Slavoniji... Zovu se Obarak. Šem. pakr. (1898) 47. Tako se zove i neko zemljište u Srbiji u okrugu užičkom. Sr. nov. (1872) 373 i (1875) 150. Stojanović zabilježio tome zemljičtu akc. Obarak (gen. Obarka — i c) izvor u Bosni okružju sarajevskom. Etn. Zb. 5, 653.

Obarci. Obaraka, m. pl. mahala u Bosni i Okružju Sarajevskom. Popis žit. bos. i herc. 644. Tako se zove i jedno zemljište u Srbiji u okrugu užlčkom, a jedno u okrugu kragujevačkom. Sr. nov. (1861) 126 i (1875) 72. — Upravo pl. od imenice obarka (vidi tamo).

Oborine, f. pl. mjestance u Hercegovini (nekoliko kuća). Etn. Zb. 5, 1180. Ispor 1. obor pod ç).

Oborište, n. geogr. ime, upravo mjesto, gdje jesu ili su bili obori za stoku. Oborište selo u Hercegovini. Popis žit. bos. i herc. 644 i neko zemljište u Hercegovini zove se tako Etn. Zb. 12, 307. zemljište toga imena i u Srbiji u okrugu šabačkom. Sr. nov. (1873) 615 i 1895. 788.

Obarnice, f. pl. mahala u Bosni u okružju sarajevskom. Popis žit. bos. i herc. 644. Ispor. Obarci.

Обор, дакле у значењу тора, дворишта, махале, села, географског земљишта заједно са Обарцима, Оборцима и Обор-

[1]) Разуме се да ће бити у вези са речју обор, али која се доводи од оборавања а не од гл. вь.

[2]) Свакојако у свези с речју обарати од оборати као говор- — одговарати.

ницама и т. д. јасно указују на заједничко порекло од мађиског обреда оборавања, које се тешко може назрети ако се човек веже само за данашње значење основне речи *обор*. Тим пре ако се оном покољењу, које нам је ту, реч завештало, дају одлике и менталитет данашњег времена. Јер као што Ренак вели, људи у првобитно доба нису били лаици већ скроз прожети вером,[1]) чему би ваљало додати још и маћиским духом.

Од какве је велике важности б ло оборавање у Етрураца, доцније у Римљана, види се из наведеног места из Варона (L Lat. V. 143.) Тамо овај стари писац римски етимологише на свој начин имајући пред очима не само сву светост овог обреда, већ и дух онога већ за њ стародревног времена, готово са побожношћу наводећи да је реч *urbs* ако не сасвим изведена а оно у непосредној вези са ритуалним оборавањем. Зато ћемо навести главније изразе које он помиње.

У латинском речнику Георгеса, 7. изд Лајпциг 1880:

Urbs f. (v. orbis), die mit einer Ringmauer umgebene Stadt.

Urbo v. *urvo*, оборати плугом обележит обим будућег града приликом оснивања. Испор. Fest. 375 [a].[2]) 29. Enn. fv. 141 (102. Pomp. dig 50, 16, 239, § 6.

Urvum (urbum), i, n, савијање, скретање плуга, чим су стари обележавали обим града кад би га оснивали (v. urvo). var 20, L. L. 5, 127. varro, r.r. 2, 1, 10. Pomp. dig. 50, 16, 139 § 6.

У Валдеовом етимолошком речнику латинског језика:

Urbs, urbis, f. варош, град, куд и камо ће бити пре од Uorbhis, ограђено ,место уз литав. virbas прутић, шиб итд. (оплетена ограда, плот! *испор.* енглеско town, ново нем. Zaun) види verbena.

Verbena лишће и гранчице, ловорике, маслине, мирте и тд. као свето биље uerbes-na... verberare, шибати, уз лит. virbas, прутић шиба, ст. слов врьба, тако исто и лат. urbs.[3])

Urvus (9. H. L' VII 385 — у рукописима сачувано urus) circuitus civitatis, (amb) — urvare, граничном браздом, обићи, опколит. О uruvu, граница итал.*urvo, urva као*u $^{u}r_{o}$ vo — бразда уз грчко ὅρος граница, гранична бразда.

Варон је реч *urbs* доводио у везу са речима *urvo* i *orbis*. Реч *orbis* не мора значити што и circulus т. ј. правилни гео-

[1]) Reinach Cultes, Mythes et Religious. III² 107.
[2]) Urvat ab eo sileo qui fit in urbe condenda Sulco aratri.
[3]) Етимологисање у стилу речника Југословенске Академије.

метриски круг, већ уопште црту којом се опкољава какав предмет, било кружну, било јајасту, било чак и затупљен квадрат или правоугаоним. Отуда има латински: *orbis*, нарочито постројена војска или чета у борби, француски carrée где се војници налазе леђа у леђа (Veg. 1,26. Gell 10,9. Caes. B gall, 5,53. Sali. Jug. 102. Liv. 4,39); у поморској борби став опкољене флоте *orbis navalis*; па онда *orbis noster*, *Orbis Romanus*, наша или римска област, завојевано земљиште; *orbis terrarum* итд. Варон додуше не наглашује, али му је свакојако пред очима онај мађиски круг којим се обележава граница преко које никакво зло не може прећи, — света црта, primigenius sulcus итд.[1]) О самом мађиском кругу могла би се написати повелика расправа.

Али као што се ритуалним оборавањем мађиски заштићавао будући град, дакле, у исти мах и почињала његова историја, тако исто орањем, управо, преоравањем завршавала његова историја. Јер кад би непријатељ победио противнике, настајало би клање, пљачка, одвођење у ропство, рушење главног града — и најзад, као што се у нас слично прича, преко рушевина превлачио би се плуг и тим преоравањем или разоравањем завршило би се коначно уништење каквог града. Тако се слично предање Троји налази у Дигестама (VII, 4,21) у Проперција (III, 9 41); слично о неком другом граду у Хорација (Od. I. 16, 20). У нас се поред преоравања помиње још и то да су тако разорене градове и сољу засејавали.

На тај начин јавља нам се нова породица истог племена У речнику Југословенске Академије 2 *obor* m. nom act. prema oboriti se kad se što obori, sruši, padne, propadne дакле пропаст

Oborenje, n. nom. verb. od oboriti, oboriti se a) kad se šta obori t. j. sruši b) propast c) žestina kojom se tko na koga obori, na nj navali, udari

Oborina, † riječ izvedena nastavkom ina, od osnove imenice 2. obor (ruina, excidium, pernicies) — talog, t. j. ono što se na dno obori, — a noviji hrv. pisci uzimaju ovo ime za njem. Niederschlag kad znači ono, što iz neba pada, što ga kao obara, tj. kiša snijeg rosa.

Oborišta, n. isto što oborine, tj. razvaline.

Obaranje, n. nom. verb. od obarati, samo u Vukov. Riečn.

[1]) Синодске забране у Лестину од 743 год. (Judic. paganorum XXIII) говоре о браздама око вила (Sulcis circum villas).

I. *Obarati*, obaram, *v. inpf.* prema *perf.* oboriti, tj. obaljivati, rušiti.

Најзад са лат. *urvo (urbo)*, are, обарати, кругом обићи приликом оснивања градова, *urvum* (urbum), i. n. савијање, скретање плуга, чиме су стари обележавали обим града — биће у вези наша реч *урвати*, вам, v. inpf. Schleissen, demolire. — обурвати, ам, v. pf. zerstören, umverfen, dirruö; — *сурвати се*, вам, се, v. refl. pf. zusammen stürzen, corruo. — *урвина* f., 1) der steile Abhaug. von dem Erde herabrollt, mons praeceps. —) [*урвина*] (ст.) некаква планина.[1])

На тај би се начин у неколико испунио обим мађиске радње оборавања (orbis arandi).

Стари су се дакле, орањем оборавањем служили у два правца, како се мађије у опште могу и поделити — у једном су тежили обезбеђењу плодности, среће, вечности од тора до града свог, а у другом коначном уништењу од појединог непријатеља до главног му града од оборања појединца до обора, пропасти свих непријатеља заједно са његовим градом.

Мађије се овде показују у своме двоструком дејству и примени као беле и црне.

М. Ј. Мајзнер

---

[1]) све по Вуку.

ЈЕВРЕЈИ У СРБИЈИ
ЗА ВРЕМЕ ПРВЕ ВЛАДЕ КНЕЗА МИЛОША
(1815 — 1839)*

Јевреји у Србији у старије време. — Јевреји у њој за време првог устанка. — Јевреји под Кнезом Милошем. — Њихов број и занимање. — Јеврејска општина и синагога у Београду. — Јевреји међу собом. — Долажење Јевреја у Србију под Кнезом Милошем. — Однос Срба према Јеврејима.

Јевреја је морало бити у Србији, нарочито у Београду, врло рано. Шпанских Јевреја морало је бити у Београду већ у половини XVI века, када их је било и у свима већим градовима у унутрашњости Балканског Полуострва.[1]) У Сарајеву је било шпанских Јевреја већ 1541 године, досељених из Солуна.[2]) У Београду се изриком помињу 1564 године Јевреји као трговци, али се не каже које су врсте.[3]) Доцније се већ јасно помињу шпански Јевреји и у Београду[4]). Свуда, где су шпански Јевреји на Балканском Полуострву затекли староседлачких Јевреја, наметнули су им свој језик и убрзо их изједначили са собом, тако да се од староседелаца утро готово сваки траг.

За време аустријске окупације Србије (1718—1739) поред шпанских Јевреја, који су у Београду били староседеоци (свега око 33 породице) беше се доселило и нешто немачких Јевреја,

*) Одломак из већега рада о приликама у Србији за време прве владе Кнеза Милоша.

[1]) Rad 62, стр. 102, 103 и 117; И. Иванов, Сѣверна Македония, Софија 1906 стр. 293.

[2]) M. Levy, Sepharadim in Bosnien, Sarajevo [1911, стр. 4.

[3] Rad 84, стр. 85.

[4]) Ibidem 17—18, 31. 72. Кикле, француски путник из 1658 г. вели да у Београду има велики број Јевреја, њихових дућана и трговина и да је читав један кварт само њима насељен (Les voyages de M. Quiclet à Contantinople. Paris 1664 стр. 108). Види Споменик 42.10.

мах м из Пожуна, Манхајма и Прага,[1]) али су се они вратили у Аустрију, чим су Аустријанци напустили Београд.

Кад су Срби 1806 године освојили Београд затекли су у њему и Јевреје, али будући на њих кивни више „због варања у трговини, него ли због закона", они их синодалним закљученијем не само из града, већ и из целе земље протерају, те се разиђу по Срему и по Босни.[2]) Изгледа да се том приликом, заједно са Турцима, нешто Јевреја и покрстило.[3] а) Но при свем том се за време првога устанка помињу Јевреји у Београду. Одмах после освојења Београда доведен је у Београд Максим Евгеновић и дат „на терзијски занат мајстору терзији, шпанском чивутину, где је за годину дана прилично научио шити и шпански говорити. 1813 године помиње се један шпански Јеврејин у Београду који је говорио француски[4]).

После ослобођења Србије под Кнезом Милошем налазимо се Јевреје сем Београда још у неким варошима. Судећи по њиховим именима, изгледа да су сви били шпански Јевреји. Било их је староседелаца, који су се вратили из прогонства и досељеника. За време турске владавине били су лојални турски поданици, после ослобођења прилагођавали су се постепено новим приликама. У променама и политичким догађајима нису узимали никаква учешћа, сем што су се у сумњивим случајевима држали оне стране, од које су очекивали бољу заштиту и већу корист. С пролећа 1821 године побунише се шабачки Турци. Тим поводом пише 21 априла из Шапца Јеврем Обреновић Кнезу Милошу између осталога и то да су „сви Чивути, још пре Ускрса, побегли из вароши наше у град"[5]). Исти је случај био и у Смедереву, где су се Турци ерлије и тамошњи војвода Изет-бег са Чивутима затворили у град, бојећи се каквог напада од стране Срба[6])

Под Кнезом Милошем највише је Јевреја било у Београду. Сви су становали у засебноме кварту — Чифутани

[1]) Драг. М. Павловић, Аустријска владавина у северној Србији, Београд 1901, стр. 102-105.

[2]) Историја приключенија у Сербій годинѣ 1807 и 1808 (Летопис Матице Српске за 1827, I, 17) — Ово је превод чланка „Geschichte der Erreignisse in Serbien in den Jahren 1804—1812", који је наштампан у Oesterreichische Militärische Zeitschrift за 1821 годину.

[3]) Љ. Стојановић, Стари српски записи и написи, бр. 3909.

[4]) Животопис Максима Евгеновића стр. 9, 22.

[5]) Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1821.

[6]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 21 априла 1821.

или Јеврејској Мали, која се још од старине помиње[1]). Бавили су се трговином и нешто занатима. Из „Тефтера арачког вароши београдске“ за 1825 годину види се да је у Београду било 208 арачких јеврејских глава са 114 домаћина Јевреја.[2]) Но сем ових било је још Јевреја означених посебно, као занатлије: бакала 1, механџија 1, тутунџија 2, терзија 9, казаса 5, тенећеџија 2, габелеџија 2, качкавалџија 1. Зашто је ово означење извршено посебно не може се просудити. Очуван је и „Тефтер арачки вароши београдске“ за 1827 годину. Из њега се види да је тада било у Београду 239 јеврејских арачких глава[3]). Сем тога још и: бакала 3, механџија 2, тутунџија 1, терзија 16, телала 1, казаса 5, тенећеџија 1, сарафа 1, хећима 1. Најзад, биле су још 22 особе: учитеља, попова и ђака, које су забележене уједно. У Списку занатлија од 1836 године стоји да је од београдских Јевреја било: болтаџија 80, бакала 2, терзија 3, механџија 2, магазаџија 1, тенећеџија 5, шпекуланата 4, дуванџија 1, сарафа 4, казаса 4, комисионара 2, свега 108.[4]) Јевреји занатлије нити су улазили у српске еснафе, „нити су пак између себе еснафа имали и држали, већ су сви кмету њиховом подлежали.“[5])

До 1824 године били су многи Јевреји у Београду у турској служби као административни чиновници. Тада су из службе били искључени. 9 маја 1824 године пише из Београда Ђорђе Петровић Кнезу Милошу да су те недеље приспела из Цариграда два татарина, од којих је други донео ферман: „Чифути да престану од сваке службе царске свуда по царској држави“.[6]) 10 маја 1824 пише из Београда Јован Обреновић Кнезу Милошу да је, дан пре тога, везир скупио све београдске Јевреје и прочитао им царски ферман којим искључавају се сви Чивути отправљања какве нибуд царске службе, особито ђумрука каковог му драго рода и определиће се на њино место Христијани. Услед тога „измењен је Чивутин, таминџија овдашњи, и његово место занимио

[1]) Les voyages de M. Quiclet à Constantinople. Paris 1664, стр. 108.
[2]) Број домаћина је мањи од броја арачких глава због тога што су у арачке главе ушла и браћа, калфе, ортаци и шегрти.
[3]) Број домаћина из овог „Тефтера“ није могућно извести.
[4]) Држ. Арх., Држ. Савет 1836.
[5]) Држ. Арх., Држ. Савет 1836.
[6]) Држ. Арх. К., К., Нар. Канцелар. 1824.

је Ђорђе, базрђан-баша везиров, само за време док се други нађе, који ствар разумева".[1])

У Београду су Јевреји имали своју засебну Јеврејску Општину са јеврејским кметом на челу. То је у исто време била и њихова Црквена Општина. Она се старала о јеврејској синагоги (аври), школи, сиротињи и о интересима својих једноверних. Приходе је добијала разрезом на Јевреје према имућности, прилозима, дохотком од мицвота[2] и таксом коју су, по обичају, ударали на странце Јевреје, који би у Београду своју робу продавали и која је износила један грош од стотине.[3] Општина је распоређивала и скупљала на Јевреје одређени данак и предавала га за време Турака — Турцима, а после ослобођења — Србима. Сем данка Јевреји ничим дру-другим нису били отерећени, па ни кулуком.[4])

Јеврејска синагога у Београду имала је „од давних времена" обичај да „ради кусура" и просјака „с печатом турским, кад од олова, а кад од воска" гради „неке знакове" које су служили као ситан новац само за потребу синагоге, и које је „каса авре јеврејска, од недеље до недеље, у добром новцу" замењивала. Но како се од ових „знакова" почела чинити злоупотреба, то је, крајем априла или почетком маја 1834 године, „обштество јеврејско предстало Суду Београдском с молбом да им се допусти неке знакове од жуте тенећке, ради речених потреба, од једне паре и пет пара оградити за једно 300 гроша, додавши и то да су на ово и од честитог везира дозволеније, добили" Суд узевши у обзир да је то стари обичај и да га је и везир одобрио, „допустио им је речене знакове њине до 300 гроша начинити и само уаври и међу њиним просјацима употребљавати". Међу тим „ови знакови упусте се некако и у чаршију" и Суд нареди истрагу по овој ствари, из које се видело да јеврејски просјаци „не имајући ситних пара, и купујући у чаршији хлеба и лука принуђени су били ове знакове у залог остављати", док добре паре не донесу. Сем тога

[1] Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић. 1824.
[2] *Мицвот* (Mizwoth=Gotes-Gebote) су почасти, које је неко у храму јеврејском могао уживати, као што је отварање и ватварање светих ковчега, у којима су чувани *тора* (закони), ношење торе по храму и тако даље. Да би се око тих почасти избегли сукоби, почасти су припадале ономе, ко на лицитацији за њих, која се вршила у храму, дадне највише.
[3] М. Гавриловић, II. 691.
[4] М. Петровић I. 148,

видело се да „знакова" има у место 300 гроша — 312 гроша и 35 пара. 6 јула 1834 године, № 2011, Кнез Милош је расправио ову ствар тиме што је одобрио да Јевреји могу имати и даље својих „знакова", који ће им служити као ситан новац, али да се само у синагоги употребљавају. У исто време је запретио да ће онај „који више таквих пара градио буде него што је дозвољено и онај чрез кога се такове паре до чаршије провуку, без сваког изјатија, оловом заливен бити".[1])

У Београду су Јевреји имали и своју школу. Из „Тефтера арачки вароши београдске" за 1827 годину, као што смо већ поменули, види се да су те године биле у јевреској школи 22 особе: учитеља, попова и ђака.

Међу собом су се Јевреји држали као солидарна целина и штитили су се и помагали, где год је било потребно. Чак ако им се чинило да се према њима чини каква неправда, заједнички су се старали да је отклоне 23 октобра 1834 године тужи се београдска Јеврејска Општина Кнезу Милошу на управу вароши Београда што од Јевреја наплатује порезу на врло строг начин и моли да се са Јеврејима човечније поступа. Кнез Милош је наредио да се са Јеврејима не поступа грубо.[2]) 1835 године солидарно су се Јевреји одупирали плаћању данка, доказујући да је на њих разрезано више но на друге. Како ово није било истина, предузете су противу њих врло строге мере: педесет их је било због тога ухапшено.[3]) Не мање су се београдски Јевреји заузимали за Јевреје са стране, кад би то захтевала потреба. 1822 године неки Моша Јудић, Јеврејин из Пећи побегне у Беогруд, оставши у Пећи дужан неком Ђорђу Петровићу и његовим ортацима 16.000 гроша. Ђорђе дође у Београд, нађе Мошу и оптужи га, те буде ухапшен За Мошу се заузме чувени Београдски трговац, Јеврејин, Хаим Давичо и обећа да ће од Јевреја београдских покупити неку суму новаца, само да се његов сународник ослободи затвора. Дуг је био велики, Моша није имао ништа, те је, јамачно по молби Давичовој, с којим је стајао у тесним односима и у пријатељству, посредовао чак Кнез Милош да кредитори нешто попусте од дуга и да се Моша ослободи.[4])

[1]) К. К., Нах. Пожаревачка 1834. Види и Споменик 24, стр. 24 и М. Петровић I. 495.

[2]) М. Петровић I. 151.

[3]) М. Петровић I. 148

[4]) К. К., Дел. Прот. 24 нов. 1822, № 2253; 2 фебр. 1823 № 150; 25 марта 1823, № 490 и 491.

У почетку устанка јеврејски су трговци били најбогатији људи у Србији.[1]) И у доба Кнеза Милоша било је међу њима врло богатих и врло истакнутих трговаца. Они су имали јаких трговачких веза и са Европом. У актима се најчешће помиње Јеврејин, београдски трговац, Хаим Девичо, пашин лиферант, кога је и Кнез Милош узео за свога лиферанта. С њиме је Кнез Милош стајао у врло тесним везама: преко њега је мењао новце, преко њега их је слао на страну, преко њега је правио поруџбине са стране, и за себе и за народне потребе, и од њега је куповао, кад би му што затребало. И ако је био у турској служби као лиферант, он је био поуздан и Кнезу Милошу, који преко њега набавља са стране чак и оружје, и то у великој количини.[2]) Због тога му је Кнез Милош често дуговао веће суме и био с њим готово у сталној преписци. Он је имао врло много дужника по целој Србији и Кнез Милош му је био на руци да вересију наплати[3]). Давичо је био добро познат и на страни, био је у вези са многим трговачким кућама. Што је врло важно он је још у то време био Европејац и израз европске културе у једној чисто оријенталној средини. Његова је коресподенција често на немачкоме језику и са датумом по новом календару. Она је таква чак и кад пише Кнезу Милошу, те му и он одговара на немачкоме језику[4]). У једноме се писму вели да је Давичо чак показивао везиру пасош, у коме стоји да је немачки (аустријски) поданик, али да му је везир, видевши да је тек постао немачки поданик, рекао: „Када ти отац није био немачки поданик, него наша раја, не можеш ни ти наш поданик [не] бити".[5]) Давичо је био и књижевник и књижевни мецена. Писао је на шпанском језику јеврејским словима. На његовом гробу, на старом јеврејском гробљу у Палилули, сам прочитао запис: „Овде лежи тело Хаима Давича, писца више јеврејских дела". Међу јеврејскимк њигама, које су штампане у Типографији Књажества Србије за владе Кнеза Милоша две су (једна 1837, а друга 1838 године) „издане трошком Хаима Давича".[6]) Јамачно је сем Давича

[1]) Куниберт 483.
[2]) М. Петровић I, 500—501.
[3]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 8 јуна 1821, N° 721.
[4]) Држ. Арх, К. К., Дел. Прот. 25 март 1823 N° 490; 29 мај 1824., N° 999; 7 јун 1824, № 1083.
[5]) Држ. Арх., К. К, Јеврем Обреновић. Писмо Кнезу Милошу од 25 маја 1824, No 273.
[6]) Голубица II, 1840, стр. 312 и 314.

било у оно време у Београду још ког Јеврејина са односима са Европом и са вишом културом.

Сем Београда Јевреји се помињу још у Смедереву,[1]) Пожаревцу [2]) Шапцу[3].) Јагодини [4]) Зајечару, Неготину и Књажевцу.[5])

После ослобођења Србије почели су у њу долазити Јевреји са свију страна, понајвише као трговци и занатлије, а гдешто и као лекари и други чиновници. У августу 1829 године налазимо у Шапцу Јосифа Шлезингера из Осека као учитеља музике деце Јеврема Обреновића. Он доцније постаје први капелник новоосновне војне музике. 28 децембра 1833 године пише „Аврам Исаковић Јеврејин" Кнезу Милошу да је дошао у Пожаревац из Софије.[6]) 3 септембра 1835, № 912 јавља Исправничество Окружија Београдског „да се у Београду налази јед..н еврej, по имеу Арон Елма, који је из Букурешта, имајући пасош од тамошње власти, дошао" и нуди се да учи младиће или солдате да граде солдачке цокуле.[7]) 31 децембра 1835, № 46 пише Стефан Стојановић из Неготина Кнезу Милошу да је у Неготин дошао неки Илија Борозовац, Јевреј и мајстор од аполета са своја четири друга и да је одатле „преко Зајечара с дружином" у Крагујевац отишао.[8]) 13 септембра 1839, № 747 пише Исправничество Окружија Крајинског Кнезу Милошу да се „у Неготину и Кладову неколико из Видина Јевреја, који дућане држе" налази и да они „од више година овде живе и своју трговину воде".[9])

И Кнез Милош је гдешто позивао Јевреје са стране, било ради личних, било ради државних потреба 5 јуна 1836 године пише он Стефану Стојановићу у Неготин да му је „потребан онај способни шнајдер из Видина" и тражи да му га што пре пошље. 11 јуна, № 404 одговара Стефан Стојановић да је

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах. Смедеревска 9 февр. 1823 и 6 окт. 1828 Дел. Прот. 10 февр. 1823, No 196.

[2]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 14 јан. 1823, 23 дец. 1832, 28. дец. 1833, 29 јула 1834.

[3]) Држ. Арх. К. К., Јеврем Обреновић 21. апр. 1821.

[4]) Држ. Арх., К К., Нах. Јагодинска 18 нов. 1820; Дел. Прот. 31 дец. 1822, No 2398; 24 јула 1823, No 1383, 19. февр. 1824; 24 апр, 1824, No 726.

[5]) М. Петровић I, 356.

[6]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка.

[7]) Држ. Арх., Држ. Савет 1835.

[8]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска.

[9]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска.

„Лазара Јевреја, шнајдера из Видина позвао“ и да ће за десет дана дођи у Неготин, одакле ће га упутити у Пожаревац [1])

Целокупни број Јевреја у Србији није био велики. По податцима, које је добио Боа-ле Конт, било је 1834 године у целој Србији на 2000 Јевреја.[2]) По подацима Др. Б. Куниберта било их је 1838 године у Београду 1530 душа, које су становале у 210 домова.[3]) Колико их је било у ком месту у унутрашњости Србије не може се тачно рећи. Изгледа да их тамо није било много. У Зајечару су била 1836 године само четири јеврејска дућана, а 1837 било их је шест дућана. 1837 године било је у Неготину 16 јеврејских дућана, а у Књажевцу само један дућан.[4]) У целој унутрашњости Србије тешко да их је било и читава хиљада.

Односи између Срба и Јевреја нису били особито срдачни. Живећи вечито у туђим земљама и међу туђинцима, Јевреји су били прекаљени у борби за одржање и гомилање богаства. Умешни, еластични, кад је потребно сервилни, а кад год је могућно дрски, они су се, и ако малобројни, истицали и осећали. Док су били под Турцима били су уз власт, под Србима брзо су умели добити наклоност Кнеза Милоша. Међусобно добро организовани и сложни, њима никад није ишло рђаво. Вредни, штедљиви, себични, грамжљиви и задовољни са минималном добити, они су били јаки конкуренти српским трговцима и занатлијама. Због тога се ови често жале на Јевреје. 25 јуна 1836, № 2442 упутио је Кнез Милош Совету „два оригинална представленија“ Исправничества Београдског од којих по једноме болтаџијски еснаф у Београду тражи „да јеврејских дућана преко десет не буде више у Београду“.[5])

Кнез Милош није имао према Јеврејима никаквих предрасуда, већ им је од почетка поклањао исту пажњу као и Србима. Хаим Давичо, ако му није био више, а оно му није био ништа мање симпатичан од српских трговаца. 11 августа 1822 пише Кнез Милош Вулу Глигоријевићу у пореч „за Аврама Чивутина, којему су 3000 гроша покрадени да учини стегу Власима оним, не би ли како овај сиромах своје добио.[6])

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска.
[2]) Споменик 24, стр. 24.
[3]) Б. Куниберт стр. 647.
[4]) М. Петровић I, 356,
[5]) Држ. Арх., Држ. Савет 1836.
[6]) Држ. Арх, К. К., Дел. Прот. 11 авг. 1822, № 1559.

Кад је 1823 године похаран дућан једног Јеврејина у Смедереву и однето му на 2500 гроша, он је наредио Петру Вулићевићу „да наплати Чифутину половину штете од оних, који су били први повод да се укине чување дућана ноћу, а половину нека штетује сам Чифутин, што није чувао свој дућан“[1]) Кад је 1824 године похаран неки Јеврејин у Јагодини, он је наредио кнезовима Суда Јагодинског „да се постарају колико је возможно“ да се кривци ухвате.[2]) 11 априла исте године наредио је Суду Јагодинском „да Митра рабаџију из Трешњевице Нахије Јагодинске, убицу једног Чифутина, на Мраморцу Нахије Смедеревске у Јовац Нахије Ћупријске обеси“ и да га не скидају одмах с вешала.[3]) На жалбу београдских Јевреја да се с њима, при купљењу пореза грубо поступа, Кнез Милош је наредио 28 октобра 1834 године да се „у истјазивању њиног данка человечески поступа“, да им се свештеници учитељи и црквењаци од пореза ослободе, „као што и наша иста лица пореза не плаћају“ и да се ни од њихових просјака и старица од 70 година, као год и од српских ништа не тражи.[4])

И у грађанским односима су Јевреји сматрани као и Срби. На молбу Јеврејске Општине у Београду Кнез Милош је ослободио од пореза јеврејске „свештенике, црквењаке и учитеље“, јер и „наша иста лица пореза не плаћају“.[5]) 13 новембра 1831, № 766 пише Јеврем Обреновић из Београда Кнезу Милошу како је по његовом „определенију“ дошао у Београд и како је тога дана „скупио отменије житеље: београдске савамалске и палилулске, како нашег тако и јеврејског вероисповеданија“ и прочитао им писмо којим га је Кнез Милош поставио губернатором београдским и усмено им казао „како им се у напредак владати ваља.“[6])

Па ни друге власти у Србији нису Јевреје одвајале у правима од Срба. На захтев болтаџијског еснафа у Београду од 1836 године, који смо мало час поменули, којим траже да јеврејских дућана у Београду не може бити више од десет, Совет је одговорио Кнезу Милошу да је „мненија да се зах-

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах. Смедеревска 1823; Дел. Прот. 10 фебр 1823. № 196.
[2]) Држ; Арх., К. К., Дел. Прот. 19 фебр и 24 апр. 1824.
[3]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 11 апр. 1824, № 608.
[4]) М. Петровић I, 151-152
[5]) М. Петровић I, 151.
[6]) Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1831.

тевање њихово не уважи и да се умноженију дућана јеврејских предел не положи по томе, што и Јевреји подлеже свима оним правителственим теретима, којима и Срби."[1])

Међу тим положај Јевреја у Србији под Кнезом Милошем, нарочито у унутрашњости, није био тачно одређен. Изгледа да нису свуда имали све дужности подједнако, већ да је за сваки појединачни случај доношена специјална одлука. 31 децембра 1822 године одобрио је Кнез Милош Кнезу Аранђелу у Јагодини „да може и на Јевреје порез како и на прече чаршилије ударати".[2]) 30 јуна 1835 године пише Вучић Перишић из Београда Кнезу Милошу како београдски варошани „од толико година чине кулук кад и где потребује, а Чифути од толико година кулука не дају.... пак је нашим људима противно што и они кулук не дају, због тога пита хоће ли и њих одређивати на кулук.[3]) 13. јуна 1836, № 248 јавља Исправничество Окружија Црноречког из Зајечара Совету како је, пре две године, неколико Јевреја из Видина дошло у Зајечар и „трговину своју имајући обитавају, а проча им фамилија сва у Видину живи", да од како су дошли ништа не плаћају држави, „нити су у пореском тефтеру стављени", па пита: хоће ли се што од њих наплаћивати. 27 јуна № 1464 Совет је одговорио да је Кнез наредио „да се порез на исте Јевреје, на трговину, као и на механе по шест талира на годину udari".[4])

Тих. Р. Ђорђевић

---

[1]) Држ. Арх., Држ. Савет 1836.
[2]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 31 дец. 1822, № 2398.
[3]) Држ. Арх., К. К., Београдски конак 1835.
[4]) Држ. Арх., К. К., Држ. Савет 1836.

БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКИ ТРГОВЦИ У ДАЛМАЦИЈИ.

(Прилог сарајевској трговини с краја XVIII века).

Велик део свог трговачког елемента добивало је читаво Јадранско Приморје од најранијих дана па деломично све до данас од људи из Босне и Херцеговине. Скучени у границама своје отаџбине и ограниченошћу трговачког подручја и после недовољном сигурношћу под Турцима, а гоњени у свет и природном експанзивношћу активних горштака, наши су људи, нарочито из Херцеговине и средње Босне, често силазили у Приморје и ту кушали да развију свој рад. Већина их је силазила тамо у врло младим годинама, па су, најмивши се у ког трговца, служили дотле док не би стекли нешто новца за почетак рада и нужног кредита за шире послове. Неки су опет, нарочито трговци из Сарајева и Мостара, ишли тамо са већ приличним капиталима и дужим искуством, да разгранају своје везе и стеку још већих изгледа за рад. У појединим местима Истре и Далмације они су брзо излазили на глас својом активношћу, жељом за просветни напредак, пожртвовањем и врло живом националном свешћу. У познатом писму Хараламлију сам Доситеј Обрадовић спомиње „жељу, љубов, усрдије и ревност Новосађана и Осечана и у Далмацији Сарајлија и Херцеговаца" и срдачно поздравља „господаре Војновиће, Ризниће и Куртовића, и проче Сарајлије и Мостаране"; а у писму из Класена, 28. августа 1788., наводи у Задру Сарајлије трговце, који га моле да им недељом проповеда у цркви, и „мог љубимог Лазара Славујевића Мостаранина", и бележи да му „није могуће словом њиову благост-

и доброту описати".*) У Трсту су се много прославили Јован Милетић Сарајлија, који је ту подигао српску школу и учинио највише, да се из грчких рука откупи тамошња православна црква и уза њ Јован Куртовић, из требињске околине, познат и као дарежљив ктитор манастира Дужи.**) Ту су чувене трговачке куће Мостараца Опухића, Шкуљевића и после Аничића. Димитрије Милаковић, познати књижевни радник и хисториограф Црне Горе, родом је из Мостара, а старији му брат Јован био је трговац у Трсту и Дубровнику. Из Херцеговине је потицала чувена породица Владиславића, из које се толико истакао у доба Петра Великог Сава Владиславић, чији се отац бавио у Приморју продавањем кожа.***) Родом из Босне била су и два велика народна добротвора, трговци у Сплету и Трсту Ристо Тузлић и Костантин Вучковић, творац „Матице Српске" у Дубровнику.*) Међу знатне доброчинце, који „за промицанѣ србско-народне просвѣте у Далмацији племенита средства и начин оставише", убраја се са чашћу шибенички грађанин Петар Ковачевић, родом Мостарац. Исто тако у Далмацији славан беше и Јован Бован (+ 1806.), и опет Мостарац.**) Ова листа, с краја XVIII. и почетка XIX. века, дала је само, примера ради, неколико најпознатијих и најбољих имена.

Један сарајевски трговац, Мићо Ристивојевић, написао је у неколико бележака у једном рукопису *Чудеса Богородичиних*,***) много читаних у Босни, читав свој трговачки развој сличан и врло карактеристичан и за све остале. 1783. повео га је, после смрти његова оца, Мићо Корјенић на пут у трговину; „идосмо" вели он „ȣ ћелеп ȣ Спречу, отале на Купрес и опет ȣ Посавину на рану". Идуће године ишао је са момком у Посавину, „купити звиер око Градашца". 1785-6 радио је, уортачивши се са својим рођацима Ивом Игњатовићем и Степаном Сорковићем, у Жепчу и Старом Мајдану као занатлија. 1787. ишао је у Ва-

*) Дела Доситеја Обрадовића. Београд 1911., стр. 5--6, 69.

**) Н. Дучић, Књижевни радови, I, Београд 1891., стр. 115—6; Гласник Зем. Музеја, XXIV, 1912., стр. 549.

***) Е. Никодим (Милаш), Православна црква у Дубровнику. Сарајево 1913., стр. 9-10

*) Живот и рад срп. просвј. добротвора Костантина Вучковића, Дубровник 1909.

**) Срб. Далматински Магазин за 1867., стр. 123-132.

***) Босанска Вила, 1903., стр. 193-4.

љево, а већ 1788. „у име божие“ пошао је у Дубровник с Илијом Топуком и Ибриш-башом Ћеловићем и то са 10 цекина у злату. Одатле је прошао сву Далмацију Задар, Шибеник и Скрадин. У Скрадину је нашао Мостарца Ристу Лучића, с којим се уортачи он и Сорковић и започеше рад, пошто им је познати трговац Јово Бован дао 100 цекина као четврти друг. Како им је посао пошао лепо види се најбоље по том, што је тај Јован после годину дана примио на свој део 70 цекина добити. 1791 отишла су сва тројица у Сењ и ту почела нов трговачки промет са Сарајевом. Ту је Мићо са Стјепаном и остао развијајући своју радњу све до 1822. год., кад га ненадно на једном трговачком путу задеси смрт. „Међу највећим приложницима сењске српске цркве свијетло је име Димитрија Ристивојевића и Стјепана Сорковића. Гдје други дају десетине они дају стотине, предњаче другијем“.

Љубазношћу свог пријатеља г. Дра Владимира Андрића добио сам на поклон један трговачки тевтер четворице ортака из наших крајева, који су се 1788. нашли у Спљету и одатле водили врло живу трговину с нашим крајевима. Тевтер је очуван врло добро, и ако је вођен за дужи низ година, на обичном ушивеном папиру оклопљеном у корице од пергамента. За хисторијат наших трговачких одношаја са Приморјем, за познавање промета и имена наших обртника овај тевтер даје неколико лепих података и заслужује, да се у том правцу до краја исцрпе. У том погледу он ће пружити знатну допуну оном материјалу, што га је објавио г. В Скарић из тевтера Николе Павловића и писама Миће Хаџиавакумовића, сарајевских трговаца (1831.-5.).*)

*

На 10. септембра 1789. ушла су у ортаклук два брата Јосиф и Гавро Димитровићи са Ђуром и Јовом Вуковићима у Спљету. У ту радњу унио је Јово Вуковић 786 млетачких цекина, а браћа Димитровићи саставили су као свој део читав инвентар своје радње. Вуковићи су, према том, донели новац, да радњу развију и ојачају. *Димитровићи* су били родом из Сарајева, из породице, која и данас постоји. У овом тевтеру бележио је један од њих сав новац, „што сам послао матери за хашлука у готову и у роби, како сам пошао из Сараева у Сплет“.

*) Из трговачких тевтера и писама. Загреб 1914.

Исто су тако родом Сарајлије и ови *Вуковићи*, чијих потомака има и сада. Овај исти Јово Вуковић, који је по сарајевском обичају ишао на хаџилук, био је са својом женом Соком 1799 ктитор Студенице и обновитељ једног источника („господаръ хаџи Јово Вуковић от Сараева".*) Соку, тетку своју, помиње у овом тевтеру на л. 80r млађи члан фирме Ђуро Вуковић. У његову се тевтеру вели још 1793.: „кад се почех спремати у Студеницу узех гроша 50", а на пут је понео свега 106 гроша. Он са Студеницом има и рачуна 20. јула 1795. шаље духовнику Софронију и манастирском кључару ћурдију с поставом и то, наравно, обрачунава. За њихов рачун, „по њиховои заповиеди" он шаље робе Хаџи Бешли и његову барјактару у Пазар. Исто тако беше у добрим везама и са манастиром Св. Тројице код Плеваља. За његове калуђере набавља је из Сплета маслине и кахву, а из Сарајева постављене ћуркове и ћурдије. 1795 набавио је за манастир Тројицу 24 кандила. Осим тога сам је ишао тамо у посету за три године, 1794-6, кад и у Студеницу. Задњи пут, 1796, беше тамо у „бежани", од куге. У оба манастира долазиле су и његове муштерије и он се с њима тамо обрачунавао.

Занимљиви инвентар Димитровића радње казује нам робу, коју су они продавали за наше крајеве. У радњи је била 121 печа *мусула* великих црвених и 138 печа малих. Мусул је био, по саопштењу пок. Стјепе Сршкића, сарајевског трговца, једна врста танког платна, које су нарочито употребљавали муслимани. Г. Риза еф. Мудеризовић казује ми, да је то била и врста финог памука за то платно. Од *сећизлука*, великих простирака за сећије,**) било је 30 великих и 34 мала. У радњи се налазило 9 печа „мискалина малие". Каква је то била роба нисам могао да дознам; *мискалин* је обично, како ми рече пок. Нико Митрићевић, била мера од 1½ драма. Даље је било 359 пари *„фишека кеса"*; 138 пари *фирала* великих (кожних ципела без посебно рађених потпетица) и 2 пара малих; 200 пари жутих *папуча* и ¾ топа***) *теркија*. Од коњских опрема било је 8 великих *„такума башлука"* (коњских опрема за главу), 5 мањих; 7 „тестета" великих *кајиша*, 34

*) Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, бр. 3756.

**) В. Скарић мисли, да би то имали бити пиротски ћилимови, али му се за њих чини цена врло мала, 5¼-6 гроша. Сп. д., стр. 18.

***) *Топ* значи велики, а *топић* мали свежањ, сноп.

тесте средњих и 16 малих; 3 *„коже тившета“* (модре коже); 20 *„едектеша* синћирли“ (коњски ланци испод вилица, за које се вежу); 29 тестета *јулара* великих, а 14 малих. За људску опрему: 57 *гуњаца мрких*, 9 *белих*, 39 *покроваца* (можда за коње), 15 *„торби струница“*; 161 *„нож* велики пиринчли“ (жућкаст), 27 ножева средњих и 160 малих; 92 тесте *бритвица*, 9 тестета жућкастих, 36 „карти *лана*“. За украс налазило се: 724 ваљда „топа“ *„гаитана* ибришимли“; 759 „гаитана *колурације*“ (од тал. colorato обојен, „бојали“), 721 свиленог гајтана и 13 „гаитана *дихремиши*“ (који се продаје на драм). Онда даље: 26 литара *свиле*, 9 тура и 2 *„коже мћшине“*; 5 печа *мака*, 2 *јорганлука* и једну *„алачу станболску“* (стамболско платно). Уз то 267 аршина *„ширита“* (златне уске тканице; у Мостару се обично зове *ширит*). Од других ствари имало се: 26 *колана*, 13 *кускуна*, 3 литре *„мрке брусе“* (нека роба из Брусе) и 2 литре „брусе коа мави“, 2 *паса* памучна, 2 „пиринчли *павте*“, 9 унчи *белих копчи*, 1 литра *„клабодана“*. За овај ми рекоше, да је једна врста шалова. Уз то 143 дрвена *чешља*, 35 *камиша* и 11 *сагрија*, (врста сабаља), 2 комада *ћуприбеза* (ланеног врло тврдог беза), 7 *„капа ал-чохание“* (отворено црвених); 39 *фаша опанака* (фаша је кожа за опанке), 20 *„кабаница с арчем“* (т. ј. везених, окићених), 137 *абе сечме*, 54 *абе сорте*, 18 тестета *абењака*, (просто сукно за абе), 2 *„сагрие биеле“ и покровац*, 84 ћебета мала и 34 велика, 11 ока *„гвозча“*, 29 аршина *сукна мави*, 1277 аршина *„дизге алходангиие“* (не знам шта је то, али изгледа да је нека енглеска увозна роба). Има и *дизга зариска*. Од кожа имали су 5 *лисица*, 10 *мачака* и 10 *баганица* (кожа младих јањаца). Урачуната је и *„фурда лисичиа* и *сакепиа“*. У накнадни списак робе унесено је 1056 литара *кахве*, 1212 литара *калаја*, 10 дузина *огледала*, 300 *игала*, 15 *канафа*, 36 палица *конаца*, 2 *капе од бонбака* (бомбаци су мале провртене кугле и чунчићи за накит), 60 *„кожа биелие“*, 1 литра *„тирииликa“* (у Мостару с метатезом *тилиприка*, врста памука за ткање), 28 литара *памука црвеног*, 132 литре *памука дебелог*, 36 танког, 155 аршина *димита беза* (*димијалук*, плави простији без за димије), 136 аршина *ботане* (грубог фабричног белог платна), 7 литара *бибера*, 1 литра *гарофола* (сушеног дрвца каранфилова); 39 аршина „велике *англие*“ (енглеског платна) и 40 аршина мале, 672 литра *„конопље“*, 10 *„чешала филдишли“*

(од слонове кости), 1 *чирак* и *баланца,* 336 литара *смокава* и ½ оке вуненог *гајтана.* Као све старинске маловарошке радње и ова је, дакле, имала свега и тако је била и сврстана са испремешаном робом по рафовима. Овај инвентар без одвајања по врсти робе и њеној потреби и провенијенцији даје врло живу слику примитивног сређивања и недовољне прегледности.

Сва роба и актива њихова у Спљету износила је 6914.34 гроша, а сва пасива 2539·21; „преко дуга од робе остае чистие" гроша 4375·13. То је, дакле, њихов биланс 10. септембра 1789. године. После обрачуна, ваљда од године дана, колико се тражило у уговору, Јованов улог дигао се са 786 цекина на 1049. Димитровићи су унели свега у радњу, „у бутигу", 52.113 гроша. Начин рачуноводства ових трговаца врло је примитиван. Уношења појединих дужника и ставака чињена су на више страна, понекад изгледа тамо, где се при хитњи њихов тевтер најпре отворио, без хронолошког реда и без правог прегледа потраживања. Њима је, у осталом, тај тевтер, иначе невелик, био више потсетник, јер су они, као већина наших трговаца, знали своје обрачуне напамет. Карактеристично је у том погледу то, што је већа половина њихових дужника забележена само по имену. Тај обичај трајао је у старинских трговаца врло дуго и ја се добро сећам, да је тако било и у трговачким књигама мога оца Али су за то ови трговци врло добро знали како стоје, имали у глави тачан преглед добитка и губитка. и за већу контролу породице или ортака чак ревно бележили, колико се на што издало.

Њихова трговина била је врло раширена, и то по свој Босни и Херцеговини, па и по Србији, старој и новој. У њиховим књигама спомињу се: у Далмацији: Антон Булић, Шпиро Скрадињанин и Вуко Пучинер у Спљету; у Босни: Петко туфегџија из Бање Луке, Миле и Јевто („Јепто") самарџија из Бање Луке, Јово Туфо у Лијевну, неки Трифко у Травнику; Хаџи Скопљо и Васиљ Журица у Чајничу, Спасоје кујунџија у Тузли, Јован Степанов у Зворнику, који беше ортак Арсенија Бесаре. У Новом Пазару има као набављаче једно време самог Хаџи Јову Вуковића; у Пљевљима, Дамјана Туфекџића и Јову Фукарајшића и Мину терзију, све исто у том месту. Они купују „сарајевску робу": ибрике, фирале, н іуле уз то кахву и пиринач и нешто калаја. Петар Пазарац купује говеђе коже. У

Ужицу су њихове муштерије Симо Бошковић, Лазо Дамјановић и неки Антоније, који набављају шап, кахву, пиринач, памук. Митар Бјелопољац у Колубаои поручује сапун (ока по 32 паре) и „спљетске“ смокве. Ристо Димитровић допирао је са својом робом све до Београда, и ту је као стовариште оставио 229 ока кахве на аманет код Милована „бакалбаше“. Чак у Скопље слате су непосредно из Сарајева кахва и маслине. Шећер се из Сарајева извозио врло мало.*) Поред тих Срба трговаца они су имали врло много муштерија и међу муслиманима. Главни им је купац у Новом Пазару био неки Бешлага. који сам и чије слуге долазе чак у Спљет по робу. После Бешлагине смрти с њима тргује његов син Ахмет-ага. У Пријепољу им је муштерија за чоху неки Али-ага, у Пљевљима мула Јусуф Курајшет; у Приједору Али-ага; у Дервенти неки Мустај-бег. Нарочито је велик број у Сарајеву. Ту су,-да дамо нешто већи низ имена,- Салих баша Сарач, мула Авдо Мухаремовић, Хаџи Мухарем-ага ђумрукчија, Нуман Демирџоглу, Кара Осман Казаз, Али-ага Височанин, Хаџи Ахмет сарач, Ибрахим-баша бакал, мула Дервиш Поштаревић, Фејзо казаз, Омер-ага Хаџимуратовић, Хаџи Ахмет-бег Палошевић, Хаџи Авдо Паун и др. Од сарајевских Срба трговаца с њима раде: Јово и Перо Будимлићи, Хаџи Авакум, Хаџи Ристо Чајничанин, Стјепан Симовић, Јово Скарић.

После рада од осам година, 1797., ови су трговци наново провели свој обрачун. Половину су имали од свега браћа Димитровићи, а половину Хаџи Јово Вуковић и Никола Теодоровић, који је не знамо кад ступио као четврти ортак место Ђуре Вуковића. Читав капитал износио је тада 28,917.189 гроша, што значи, да се у том времену почетверостручио. Они су већ газде, и кад те године, 2. јануара, ћурчијски еснаф даје у зајам сарајевским агама пет кеса, главни новчани извор је њихова трговина. У породицама, где се новац тако лако стицао, било је, природно, и доста раскоши. Још 11. јуна 1794. дате су Авди—баши Брки три маџарије „да ми начини папуче“, које су по ту цену несумњиво морале бити нешто од нарочите вредности израде. Јер једне добре мушке чизме стајале су у то време само 6.30 гроша!

*) Ср. Тих. Р. Ђорђевић, Из Србије Кнеза Милоша. Београд 1922., стр. 16.

Они су, у главном, били препродавци; из Босне су извозили понајвише „звјерку", т. ј. коже од животиња, а увозили су западну, најчешће колонијалну робу. Трговали су највише са кахвом (с почетка, 1789., у Спљету ока по 72 —73 паре, а после у Сарајеву у 1794. по 105 пара) и пиринчом. Нарочито се цени „пиринач млетачки". Цена тој роби није велика. Продаје се обично по 16 пара на оку; од 1794. по 20, а од 1795. чак по 23 (рђавији по 18). Осим тога много се извозе лимунови. рибе и маслине. Велик је био и обрт са калајем, међу осталим нарочито и с тога, што се њим облагало бакарно посуђе, које је у свој Босни и Херцеговини у варошким кућама било у обичају. Цена му је нарасла од 1789 —1794. са 54 —6 пара од оке на 108—9 пара. Дизга, која се из Босне носи све до Осека, набавља се деломично из Јакина, а продаје се по Славонији велика по 28 форинти по рифу, а мала по 12. Мање и ређе ови трговци продају „меку робу", нарочито откако су развили своју трговину са зверком. Једино се понекад спомињу „фацулети", чије порекло довољно казује само име. Нешто више се набављају коњски такуми. Велики били су по 5, а мали по 3—4 гроша Главне муштерије за ту врсту робе беху, наравно, муслимани.

„Уруменлијска" роба добављала се у њихову сарајевску радњу највише из Скопља опште познатог у Сарајеву под именом Ушћупа. Стојан Пећанац (Ипекчија или Карадаглија) био је главни набављач за свилу и за абе, абасечме и кабанице, као и гајтан. Ужарске и ћебеџијске ствари набављали су из Мостара, где је тај занат био на високом гласу.*) Читаве махале живеле су тамо од тих занимања. Главни набављач био им је Вук Михајловић, а рачунао је ћебад од осам пола по 3·60 гроша. Из Ужица су набављане нарочито ножице.

Роба се продавала или непосредно у Спљету или се одатле по кириџијама слала у Сарајево**). Отуд израз „натовари у Сараево". Роба се опремала или у врећама и ушивеним балама (калај) или обично натоварена (коже). Кад су 1792. из Мостара кренули 36 тура мешина, онда је по 9 тура било на свакој коњској страни; отуд „удевети се товар". Бале су обично умотаване у два мала ћебета од пет пола и редовно

*) Ср. Л. Грђић-Бјелокосић, Мостар некад и сад. Београд 1901.. стр. 27.

**) О њима опширније С. Тројановић, Наше кириџије (С. Етн. Зборник XIII), Београд 1909.

су уношене у рачун. За товар плаћало се обично од Спљета до Сарајева 8—9 гроша, а за трошак путем био је још по грош од товара. Од Мостара до Брода била је кирија по 8, а из Сарајева у Брод по 5 гроша од товара. Двоструко скупља била је кирија од Скопља до Сарајева, износећи по 18 гроша од товара. С тога је обично половину, до Пазара, плаћао трговац, а половину, од Пазара до Сарајева, муштерија. Из Брода до Осијека, на сајам, ишло се обично колима и плаћало се за њих око 50 форинти. На робу кренуту из Мостара полагало се грош извозне царине, а у Коњицу беше ђумрук. У Броду се давало по товару 45 пара ђумрука. Опасности на путу било је доста и с тога су или морале кириџије бити врло поуздане или роба, кад је важнији товар, иде „са собом заедно". Имена кириџија стално се бележе и она су обично једна иста. Један кириџија читав век проведе проносећи трговачку робу и као поуздан познат је читавој чаршији. Таквих је било још пре 15—20 година у Мостару, који су гонили робу, на коњима, у Невесиње и Столац. Имена неких кириџија ова су: Иво Бодић (из Спљета), Мумин Колар, Гаврило Пољак, Тодор Пуховић (из Сарајева) и Димо Пећанац (Ипекчија) (из Скопља). За дењке робе плаћа се носачима *хамалија*. За мерење даје се по 6 пара од дењка *кантарије* При том се одбија 10% *даре* на коце, канап и руку.

Ова се радња сматрала у главном као ћурчиска („наш еснаф", веле они за ћурчије на једном месту)*), и ако се нешто бавила и другим пословима. Отуд они понајвише и на велико развијају продају и извоз коже. Сами често иду по земљи и купују робу, имају за то сталне везе, а узимају с времена на време и посебне људе. Ти иду, с малом капаром или нешто кредита, и купују робу за газде, па у случају добити суделују с извесним процентом. У ово доба у промету су ове „зверке": *зердави, јазавци*, под именом (*јолпази, самсари, лисице* и *зечине*. Зечине се највише добивају из Чајнича, имају свој облигатни „скарт" од 10% и отуд израз „зечина скарата". На доброј су цени увек били зердави и продавани су понекад уз слабију врсту талијанских из Апулије („пулички"). Један „ћурак паче зердавине" рачунао се 80 гроша. Ређе су у промету *веверице* („еверице") и нису нимало на цени, обратно

*) О старим ћурчијама у Сарајеву Ј. Х. Н. Бесаровић, Босанска Вила 1886., стр. 40—41. В. Скарић, ibid., 1913., стр. 89—90.

од *ђуђена*, који стају по 40 пара од комада. 1793. продата су и два вука. Занимљиво је, да о *кунама* нема помена. Коже су се слале у Јакин, Николи Теодоровићу, или у Млетке. 10. јуна 1789. опремљено је у Млетке 770 „лисичих репова" и 8 од „мачака дивие" Перу Францешку Лалићу на рачун („на конте"), а та је сва сума „густала" 21.120 гроша. Провизија је за продају 10%. Доста је велик извоз *мачака*, од којих се *мрке* цене 24—30 пара, *шарене* по 12—15, а *дивље* по 30. Поред тога продавале су се и „миешине" (овче коже), у целини или у „турама". Доста су тражене телеће коже („*шелешине*"). Нарочито је био на цени „сактихан", чувени босанско-херцеговачки *сахшијан**). Он се продаје на оке, по цени од 34—57 пара. И сахтијана и мешине било је доста у Мостару, који га је у своје време производио највише од свих вароши у Босни и Херцеговини, и они су га често отуд набављали (у барјактара Шутића, Омера и Ахмета Мушића, Омера Ћозлића. Хасана Ожеговића, Омера Шарића, Хасана Шеховића и Алије Шабића. Тим занатом бавили су се само муслимани). У Осијек су нарочито продаване *видре* и то по 8·50 форинти од комада.

Транспорти те робе прилично су велики. Јово Хаџи Вуковић упутио је из Сарајева у Брод, па за Осијек, 10. марта 1793.: 190 пари хамова (по 55 пара), 4 видре (38 гроша), 28 јазаваца (по 33 паре), 178 самсара, 1873 оке мешина (1593 гроша), 6 великих ћебета и 15 малих. Од тог је оставио 175 самсара код Степе Хаџи Георгијевића, да му их он прода, а 4 видре код Степана Хаџи Трипковића. 1796, он упућује тамо и нову робу. Поред самсара, лисица, јазаваца има и мачака, од којих црне рачуна по 22—6 пара, а шарене по 11—3. 7. јуна 1794. послато је Петру Илићу 100 самсара „у четири сурека по 25". Према томе *сурек* не хваташе тада 40 кожа, како за доцније наводи В. Скарић.**) 1795. они продају 49 товара „фурде"; у 1796. добивају 4 товара самих зечина.

Занимљиво је, да се за домаћу употребу, за ћурчије, још тада трошила боље прерађена „липиска" зверка.

Осим свега тога они су у знатној количини извозили и *восак*.***)

*) Ср. Игњат И. Димић, Босански сахтијан. Београд 1895.

**) Сп. д., стр. 29.

***) Ср. јеврејску трговину у Босни с истим предметима, Dr. M. Levy, Die Sephardim in Bosnien, Sarajevo 1911., str. 74.

Ови су наши трговци ишли и на познате годишње сајмове, „фиери". 1790. год. понели су са собом на „фиеру Синигали", у Италију, робе за 72210 гроша, и то само дизге. Купио је тамо Дража Рајевић из Ријеке Осим тога, продавали су на том сајму и јазавце по 35 бајока комад, и зечине по 20; а Рајевићу су дали зердаве, да их прода за њихов рачун. Понели су на тај сајам 11 „ћурака од нафе", „ако бог дао те би се продало". а коштале су те лисице „са свием арчом" 442·16 гроша. Од њих је продато на сајму 7, по цени између 25—30 гроша, по својој прилици беху то пуљичке, јер је босанска нафа на већој цени.

1794. ишао је Јово Бесаровић у Узунђево, а 1797. Петар Тузло. Идење на те сајмове сматрало се као велико дело. За прву половину XIX. века има врло занимљив опис Јове Хаџи Н. Бесаровића, како су ћурчије ишле у уобичајено време сваке године у Цариград и свраћале и у „Узумчев", где је био посебан босански хан.*) На те панађуре у Узунђеви долазио је свет из целог турског подручја, па и са западних страна. Задњи вашар одржан је тамо 1875., пред велике устанке и ратове на Балкану.**)

Занимљиво је, да се код ових трговаца не спомиње промет са Трстом, у који је после упућена готово сва трговина из Босне и Херцеговине.

Новац је обрачунаван обично у *грошима* и *парама*. Има, даље, спомена о *„талиерима принциповием"*, који иду по 5·18 гроша; па о *„талиерима карловцима"* или *„чесарскием"*, који вреде 5·30 гроша. Мање вреде *„талиери крочати"* (3·50 гроша) и *дубровачки*, који се цене 2·75 гроша. Злато се знатно мења у вредности. 1789. рачунат је *цекин* по 5 гроша, 1793. по 6, 1797.—1801. по 8·50, због општег померања вредности услед Наполеонових ратова. *Маџарија* је цењена 1793. по 6, 1794. по 7, а 1797. по 7·50 гроша. Цекин се иначе рачуна по 23 *павла*. *Фиорини* иду по 1·50 грош, а *шкуде* по 96 пара. Ситнији су новац *папалини*, *бајоци*, *цванцике* и *маријаши*. Како је различан новац, у исто време, био у промету на истом подручју имамо леп пример у једној исплати из 1795., кад је Димитровић добио: 6 цекина, 8 фиорина („фурина"), 1 дукат

*) Сп. д., стр. 41.

**) Dr. C. Jireček, Das Fürstenthum Bulgarien. Wien, Prag, Leipzig 1891., стр. 221.

„мисирски“ (= 4 гроша), 5 млетачких талира, 1 дубровачки (тад само 2 гроша), 1 золота и 1 плета.

Мере су за дужину *аршин* с *урупима*, ређе *риф*, а за тежину *оке* и *л.тре* (не *литри*).

*

Обрачунавања у овом тевтеру обухватају време од 1789. до 1801. године. Занимљиво је, да се ту нигде, ни у једној реченици, не помињу крупни догађаји, који су се тад збивали и у Европи и непосредно на нашем подручју и који су имали и свог несумњивог утицаја на опште трговачке прилике и одношаје. Њихов посао ишао је читаво време несметано и та је чињеница од не малог значаја за просуђивање и карактеристику стања у Босни и Приморју пред крај XVIII. века.

Владимир Ћоровић.

ИЗ ЈЕДНЕ ЗБИРКЕ ПИСАМА ЗАСЛУЖНИХ СРБА*)

1.

Владика Герасим Петрановић.

Српска Уједињена Омладина била је покренула јавна предавања, и ја сам на Светосавској прослави у задарској семенарији 1868. држао предавање о *Крсном Имену*. Кад сам довршио предавање од присутних гости дигоше се оба брата Перановићи, Божидар и Герасим, тадашњи архимандрит конзисторијски са Ђорђем Николајевићем, доцнијим митрополитом сарајевским, и похиташе ка катедри, с које сам предавао, те ми честиташе уз опште пљескање. А архимандрит Герасим, талашњи уредник *Српско-далматинског Магазина*, узе ми рукопис, који угледа свијет у томе годишњаку, једином периодичном књижевном органу, поред органа Матице Српске у Новом Саду и Друштва Српске Словесности у Биограду То ме охрабрило на пут, којим сам даље пошао. Отуда моји односи према архимандриту Герасиму нијесу могли бити задануги већом оданости и поштовањем, а који су били доста охладњели, пошто је архимандрит постао Владиком Бококоторским, и ево зашто:

Прво. Пошто сам био изабрат за народног посланика на далматинском сабору на мјесто конта Ђура Вујиновића, дође избор посланика бокељског за рајхсрат. Пређашњи моји бирачи,

*) Г. Др. Л. Томановић послао је Одбору Чупићеве Задужбине своју „Збирку писама заслужних Срба са биљешкама“ да их наштампа у „Годишњици“. Како простор „Годишњице“ није допустио да цела „Збирка“ у њој изађе, то се, по одобрењу Г. Томановића, овде штампају само нека писма из ње.

особито Паштровићи и Ришњани, опет мене истакоше противу владиног кандидата Војиновића, и мој избор био је обезбјеђен. На дан избора сви су моји бирачи били у Котору кад је гласовање отпочело осим Паштровића, који су у Будви ноћевали, откле су телеграфали да ће зором кренути; тако су се узалуд очекивали све док је гласовање трајало. Мјесто да дођу у Котор, они се из Будве повратише у Паштровиће, кад су прочитали депешу Владичину проту Миџору, да залуд не долазе бирачи Паштровски, јер су бирачи Томановићеви већином његову кандидатуру напустили. Мени је кашње Владика правдао тај свој поступак овим ријечима: „Да је Војиновић пао и на овом избору, одиста га бисмо били изгубили, а ти си млад и нико ти то на будућим изборима неће моћи одузети". Не знам да ли је и колико је тај разлог умјестан против једног младог човјека, који тек ступа на поље јавног рада; али је факт да је Владика са свим својим ауторитетом, не бирајући средства, радио за владиног кандидата, или боље за ћесарева кандидата, јер предсједника далматинског сабора постављао је сам ћесар.

Друго. Димитрије Љубатовић родом из Рисна а у Москви настањен својим завјештајем од 3. јуна 1871. оставио је *деветнаест иљада и стотину* (19.100) рубаља номиналне вредности у картелама *првог и другог Државног Зајма*, са лотаријом, међу којима је било седам хиљада и четири стотине (7.400) рубаља у облигацијама *Московског Градског Кредитног Друштва* без лотарије, да се у његовом родном Рисну огради црква Св. Димитрија и при цркви тој и богодјељна за десет старица и десет стараца без разлике вјероисповести, с тим, ако на картеле пане који згодитак при вучењу, *да се тај завод распространи колико средства допуште*. Егзекутари завјештаја послаше црквеном туторству рисанском извод из тога завјештаја, у коме су назначени били *бројеви* и *серије* свих облигација са лотаријам; а облигације су саме дуго чекали те најпослије хтјели су ићи два опуномоћеника у Москву да ту ствар развиде; али по моме савјету обратили су се писмено егзекуторима завјештаја, који одговорише, да су све завјештане картеле предали *аустријском конзулату у Москви, у мају 1875.* Усљед тог одговора слиједило је писмено питање управљено на министарство спољних посала у Бечу: гдје се те облигације налазе; на које питање туторство

је добило одговор преко политичког изложенства мјесног, који гласи: „усљед налога намјесништва у Задру. број 6305, 9. српња 1880 част ми је извјестити да оставштина Љубатовића састојаше у руским облигацијама 19 100 рубаља и да је сада измијенута у *аустријске облигације*, *дакле на корист главнице* (sic) и тако да се сада находи у покрајинској благајни у Задру. Ово у рјешење цијењеног дописа од 4 травња тек. год. бр. 1 које би управљено на министарство вањских посала".

Услед овог одговора туторство је управило следећу молбу намјесништву у Задру: „Димитрије Љубатовић умрвши у Москви маја 1871. остави свом родном месту у картелама првог и другог државног зајма и облигацијама московског кредитног општества 19.100 рубаља номиналне вредности да се овим новцем подигне у истом мјесту црква са богодељом, који завод има носити име његово. Ову своју племениту мисао велики овај добротвор рисански није засновао само на извесни капитал завјештани и на његове перценте, него још нарично на *лотаријске добитке*, који су скопчани са 117 картела рускога зајма у више назначеном свом легату, *зато их је сваку једну по једну бројем и серијом у свом тестаменту назначио*. — На дугом свом путу још од маја 1875 од Москве до Рисна, како чујемо те су се руске карте од вриједности промијениле у аустријске државн- облигације *без знања, без договора, без пристајања онога*, чије су те карте својина апсолутна. Пошто још нијесмо прегледали све штетне посљедице те промјене по тако свету задужбину Љубатовићеву, устежемо се још о њој се даље задржати; али најпонизније молимо да нам то високо намјесништво изволи набавити рачун промјене о којој је ријеч са назначењем, *гдје се и када се извршила*. — Када би се та висока влада земаљска уздржавала да над овијем заводом врши свој благотворни врховни надзор, Рисан и сви његови пријатељи имали би је молити и позивати да то чини; *али непосредна брига и администрација* истога завода па зато и *фонда* његовога дужност су и право овога општества, и ми смо увјерени, да ће нам то и та висока Влада признати, те да ће нас на овоме кораку нашем очински предусрести."

Заинтересоване личности у Задру увидјевши из ове молбе црквеног туторства, да оно намјерава судским путем тражити накнаду нанесене штете Љубатовићевој задужбини, позваше

Владику у Задар, одакле се повратио с увјерењем, да је промјена извршена *по законским захтјевима*, те да не би имала законског основа тражба никакве накнаде, што је он туторству и мени самом изјавио на Савини у присуству неколико особа; јер је моја намјера била да тражим судским путем од ерара обезбједу исплате сваког евентуалног згодитка облигација са лутријом, које су у завјештају назначене бројевима и серијама. Владика Герасим је тако непоколебив остао у свом увјерењу донесеном из Задра, да је тога љета дошао са својим синовцем Марком Петрановићем, чланом Призивног Суда, који је био дошао у госте код свога стрица на Савину, у оштар сукоб у томе питању, што ми је одмах саопштио један савински калуђер (отац Јерогије); а Марко Петрановић је сјутридан са Савине дошао у Нови и мени изјавио да сам ја добро схватио ствар, и охрабрио ме да не пропуштам. Осим тога, Богишић ми је рекао, да сам ја на правом путу, и ако одустанем од намјере моје да ћу ја бити одговоран, ако се потоња воља Љубатовићева не изврши. Али је Владика позвао туторство у Котор, које је под његовим предсједништвом донијело решење, *да се ствар узме из мојих руках и предаде у друге руке*. Тако се ствар забашурила; али је Сава Бјелановић интерпелирао Владу у далматинском сабору о томе, а сплетска „La Difesa“ донијела је уводни чланак, жигошући криmeном поменуту промјену. Тек пошто је ствар дошла у друге руке, дошао је рачун промјене, који сам ја тражио; али тај рачун по закључку на записнику дотичне седнице туторства под предсједништвом владике донешеном, остао је у *тајности*, што доста рјечито говори, као што ће говорити рјечито сама Љубатовићева Задужбина док успостоје трагови њезиних зидина на Ртцу мјесто хуманитарног завода који би можда одговарао потребама не само Рисна и Боке цијеле него и Црне Горе и Херцеговине, да се извршила потоња воља Љубатовићева — рекох можда, јер по завјештају његовом облигације државног зајма са лотаријом нијесу се смјеле мијењати ни продавати пошто у том завјешвају говори не само да се завод распространи ако буде згодитака, него опет на другом мјесту овако завршује: „Овај завод мора се називати Љубатовића вјечито и ни мјесно општество, *а тако у случају ма каквих Државних промјена нико неће имати права нити ће моћи новац од згодитаках уиотријебити ма на какав било*

други предмет осим Завода". А само облигације Московског Кредитног Друштва, које су без лотарије са постотцима цијеле главнице, имале су се употребити одма у грађевину колико оне допуштају. Овај случај у мојој адвокатској пракси мене је сасвим охладнио према адвокатури, дотадањем мом идеалу; а с друге стране допринио је повећавању мојих противника који су ми могли шкодити; али то не жалим, жалим што је добри Владика Герасим in bona fide навукао на себе толику одговорност да спасе оне у Задру, који су били одговорни.

Треће. Иза тога нас је ипак био приближио заједнички рад око подизања наше цркве у Твртковом граду — Новоме. У дотичном одбору Владика је био предсједник а ја секретар. Како је он само љето проводио на Савини а ја опет као адвокатски кандидат радио код новског суда и рисанског, те становао колико у Новане толико у Лепетанима, тако из тога доба налазим неколико писама Владичиних, од којих једно од 7-10 — 1881. гласи:

„Велепоштовани господине! Право се радујем што је по општој жељи на састанку у Савини закључено да и ви учествујете у одбору (и то као први секретар) који ће се бринути и радити у ствари зидања цркве и Новоме. Записник предан је Г. капетану С. Милиновићу као подпресједнику. Увјерен сам да ћете радо за тај посао уложити свој труд и стручно знање, да се све у реду што је потреба изврши. Знам да доста имате својих посала, али сам увјерен да ћете радо у овој ствари помоћи. Кроз дуго отезање могла би се наша намјера осујетити. И опет вам тај посао препоручујем. Договорите се са Г. кап. Милиновићем, да се одма почне по закључцима збора нашег радити". — А писмом од 13-4-85 п ше ми: „Послани ми последњи допис, од вас преписан, потписао сам и скупа са нацртом послао Поглаварству. Требало б сада да који од одбора у име истога пише и препоручи Г. Војиновићу за ту ствар, да поспјеши код намјсеништва добити повољио рјешење. Иначе могло би се повлачити још дуго узалудно дописивање. Навластито препоручите Г. Војиновићу да лично пође у намјесништво и обавјести га не би ли тако потчињени чиновници боље се попаштили. Види се да неки код намјесништва баш нису наклоњени за ову нашу ствар. Неки дан примила је конзисторија од Поглаварства

позив, на основу намјесничке наредбе, да се изјави хоће ли са новом црквом у граду остати парохија на Топли, или ће прећи онда у град?. ... Све неки заплети. Знајући ја да Влада *обично* за грађење фил. цркава не даје никакве помоћи, а не желећи опет право топаљској цркви на парохију узети — мислим одговорити како ће нова црква остати при парохији топаљској, али да ће због даљине од топаљске служити чешће ради народа у граду итд. Што више мислим да би се могло придати, како се топаљска црква због несталног земљишта на којему је сазидана често оправља и зато треба имати и другу цркву у граду и т. д. Посавјетујте се тамо и реците ми и то по првој пошти ако имате што сходнијега казати и додати који разлог. Ја за сада барем не могу никако пристати да би црква на Топлој право па парохију изгубила. Сада треба гледати како поред свега тога можемо образложити влади да треба и она да помаже и за ову цркву ако и није парохијална. Дајте ми дакле најскорије ваше мњење. — Са искреним поздравом остајем ваш штоватељ — Герасим".

К овоме писму имам додати из благодарности према инжињеру Слади, честитоме Трогиранину, који је био израдио нацрт ове цркве по нашој жељи према Харишевој капели у Земуну, па је намјесништво било повратило тај нацрт са неколико примедаба с наредбом, да тај нацрт повратимо нашем архитекту да према дотичним примједбама учини исправке на том нацрту. Како је инжињер Сладе био савјетник при поглаварству которском, он је ту наредбу Владину видио прије нас па је нам одмах написао одговор као да смо му ми по тој Владиној нардби послали нацрт, да нам га поправи, да неће никакве поправке чинити на свом нацрту, а најмање оне предложене од намјесништва, јер не жели умложавати наказе (Le mostruositá) у покрајини као што су: муљанска црква, кубе на прчанској цркви, задарска царинарница и т. д., него да нађемо другога архитекта, који ће то учинити. Па нам је уз Владин одговор приложио тај свој одговор, са дописом, којим одбор повраћа намјесништву нацрт непоправљен са одговором Сладиним те моли намјесништво да оно нађе архитекта који ће тај нацрт исправити, по дотичним примједбама. Тако сам ја тај допис преписао и послао га Владици са нацртом и одговором Сладиним, те га је Владика потписао и са реченим прилозима предао поглаварству. Тај одговор Сладин био је

управо ремек-дјело, које је заслуживало да се штампа, што сам ја намјеравао учинити. Ту је било неколико табака рукописа, што је Сладе написао у обрану свога нацрта, а противу предложених исправака. Сиомињем се де је ту било говора о знаменитним црквама разнога стила, којим је примјерима са јужњачким гњевом одбио исправке тадашњег намјесничког савјетника Немца, свога предпостављенога што му је проузроковало премјештај из Котора у Книн, па пенсионирање. — Када је намјесништво било извршило те исправке и послало тако исправљени нацрт Одбдру по коме се није настављало зидање цркве на темељу, удареном по првом нацрту — премда је било извршено свечано освећење тога темеља од стране Владике и са одобрењем намјесништва, за који је било потрошено *седам хиљада фиорина*, јер су најприје били удареии дебели храстови диреци, међусобно везани истим дирецима, па цементом заливени — ја сам дошао у непосредни сукоб са Владиком. На састанку одбора у Савинској дубрави, кад је Владика стао бранити тај нацрт, ја сам рекао: „Да видимо ко ће ставити руку да дигне један камен са удареног темеља!" јер је на темељу већ био озидан цокуо од Корчуланског камена и врата су била израђена по обрасцу гласовите трогирске цркве. — Владика се диже с ријечима: „Гдје је насиље ту није мени мјесто!" У исто доба ја се дигох: „Не бојте се, ви можете без страха остати, него ћу се ја удаљити!" И оставио сам одбор и без „збогом" рећи. И више се с Владиком нијесам састао; а у брзо сам оставио и Боку, настанивши се коначно на Цетињу.

Кад сам о своме крсном имену сишао друге године у Боку на Аранђеловдан, свриуо сам у Котору код Сундечића код кога је био на стану мој Милутин, да њега прихватим и да позовем на славу Сундечића са његовом добром попадијом; Сундечић долази с обједа од Владике који је славио Аранђеловдан, и предао је Милутину завој слаткиша и бираног воћа, па мени се обраћа: „Ово је Владика својим рукама изабрао и аавио и овако сваки пут, кад ме на објед позове, шиље Милутину са своје трпезе." То ме дириуло па одговорим Сундечићу: „Ада ваља да што прије пођем да захвалим Владици на тако нежној пажњи према моме јединцу!" Кад сам се вратио из Лепетања, посјетио сам Владику и с њим остао у најбољим односима, посјећујући га сваки пут кад сам слазио у Боку.

Положај Владичин између Војновића и мене био је каноти између једног омладинца и једног владиновца, ком је Владика морао угађати из интереса како црквеног тако з народног, јер сваки владиновац може код владе често пута доста. Зато ја нијесам никад представао поштовати га, разумјевајући тако његово држање према мени.

2.

Змај Јован Јовановић

Змајован је био назорник у Текелијануму, кад сам ја провео ону годину у њему. Из тога доба, у ком сам превео и издао *„Опсаду Флоренције“*, и шиљао „Застави“ чланке поводом устанка бокељског, који се баш тада бијаше распламтио, сјећам се Бадње вечери, коју сам провео за Змајевом трпезом у друштву са неколико старијих питомаца. На вечери је био и Полит, који је тада у Пешти учио мађарски језик и справљао се да положи адвокатски испит, да може адвоцирати у Угарској, пошто му је било одузето стечено право да у Хрватској адвоцира, усљед његова учешћа у оном знаменитом свесловенском састанку у Москви 1867 године.

Пошто ме је Полит одликовао тада својом пажњом између свих Текелијанаца; а пошто је међу њима било тако „правовјерних“ Милетићеваца, да су сматрали као издајство тако интимне везе са Политом, тим више, што је поред Милетићеве „Заставе“ био тек покренуо „Народ“ др Јован Суботић, зет Политов, орган доста умјеренији од „Заставе“, у коме је и Полит писао — када се за трпезом стадоше низати здравице допаде и мене једна заједљива. Мој садруг Ристо Телечки напи ми као сараднику Суботићева „Народа“. Ја му лијепо захвалим на здравици, али изјавим, да још немам те части да пишем и у „Народу“, као што пишем у „Застави“: а да пишем не бих се крио него се тим поносио. Мој одговор је био прихваћен од већине присутних живим одобравањем, али моји другови, чисти интолерантни Милетићевци, међу којима је био и Змај, нијесу ми могли опростити ону моју „јерес.“

Али ме ипак у тузи мојој за млађаном мојом сапутницом утјешио и обрадовао, као нико мој, оним *Увеоком* под насловом *Пријатељу у Даљини*, који почиње:

Чујем да си блед у лицу...

а свршује:

Туга твоја трајат неће
Ни пô часа после — смрти.

Овај *Увеок* дао ми је повода оном чланчићу у „Јавору" под насловом *Иронија у Змајевој поезији.*

У марту 1893 пише ми из Биограда о *Пјеснику и Вили* најновијем дјелу књаза-пјесника, захваљујући ми, што сам му доставио „ту насладу души српској, наду српскоме", па наставља: „Читајући велезначајно дјело ово не превртах му ни један лист на брзо, како бих књигу што дуже уживао и премишљао мисли, које ово дјело обилно изазива. На почетку 95 стране застадох дуже, ухватих се за прву строфу те стране и морадох уз њу написати, што не могох прећутати:

Није њему перо тупо,
Ка ни сабља што му није;
Када крену на Лаз Царев
Данил Први наостри је
А перо му Рâде даде,
Ким написа „Вјенац Горски"
Пером, мачем једнак влада
Књаз Никола Црногорски.

„Па кад у мени, под снегом седине, мораде закуцати срце живахно, како ли је тек морало закуцати срце млађаног нам Александра, пунонадног Краља од Србије, читајући изливе брата свога тако заносне, тако поучне!

„Имамо хвала Богу, неколико српских ремен-сликара но да ли ће се који сетити, да наслика младога Краља Александра са књигом у руци, са књигом „Пјесник и Вила." Што би већа била његова вештина, то веће би било и наше уживање — — —

„Завршујући о овоме и прелазећи на оно, око чега ви сада највише радите: прославу четиристогодншњице Обадске штампарије — о важности њеној увреда би била Вама што говорити. Али знајте да има нас, који би желели доћи и у Дубровник на откривање споменика Гундулићева а и на цетињску прославу — али два пут долазити тешко да је и коме могућно и по времену и по трошку. Не било ви дакле просто, ако не порадите, да, у недоумљу: куда ћемо пре, многи не изостанемо од прославе, и од једне и од друге"...

У фебруару 1894 године долази код мене један постарији господин са једним младићем и предаје ми следеће писмо:

„Биоград, 7. фебруара 1894. Поштовани пријатељу! У хитости вам пишем Писмо понијеће Г. зубни лекар Ранимир, добар патриота, поуздан Србин. — Није потреба да вам овде разлажем у чему је ствар; то ће вам Г. Ранимир усмено казати. У кратко ћу рећи, тиче се тога, да се сачува један млад ватрен Арнаут од првих породица, да се сачува за сваке прилике у осећају, који данас има према Србима. — Ја вас молим да Г. Ранимира прихватите као поуздана човјека и да му верујете што буде казао. — Молим вас саопштите све Њ. Височанству Књазу. А ја не сумњам, да ће он учинити оно што сада овде у овим приликама не може да буде, — т. ј *да Хамди-бег нађе у Црнај Гори сигурна скровишта.* — Примите мој срдачни поздрав. Ваш стари Др. Јовановић — Змај." Кад сам ово прочитао понудим г. Радомира и Хамдибега да сједну, да чујем у чему је ствар.

Г. Ранимир доводи Хамди-бега под именом свога посинка Ђорђа. Момак од 20-22 године, син главне куће Дибарске и оца великодостојника у Цариграду. Дошавши у неспоразум с њим; у колико се сјећам, због љубави, прибјегао је у Београд, гдје се упознао најприје с Ранимиром, који га представи Змају, а Змај својим тјешњим пријатељима, међу којим спомињем се само генерала Богићевића; који одлуче, да прихвате сина тако упливне куће арнаутске, *да заволи Србе.* По свој прилици у Биограду није се могао дуго крити под именом туђим те не могући ту даље остати, поменути српски патриоти одлуче, да га пошљу на Цетиње, узимљући на себе све трошкове око њега.

Пошто је двор још био на Ријеци, ја их представим војводи Гавру, министру спољних послова, који их лијепо прими и с њима уговори, да му се нађе учитељ српскога језика, чим ће се занимати, а да од мене зависи, па да му Ранимир преко мене шиље све што му треба.

Хамди-бег под именом Ђорђа Ранимира на Цетињу се понашао тако да мени није задавао бриге ни какве учећи српски и дружећи се највише са члановима позоришног друштва, које је тада претстављало на Цетињу. Али је то другчије схваћала *превелика ревност полицајска.*

Пошто је двор с Ријеке дошао на Цетиње, једце ноћи, послије поноћи, позвао ме Господар и рекао ми је: „Ја сам увјерен да ти не знаш, да је из Биограда послат онај Арба-

нас, да изврши антентат нада мном, па сам те звао да ти кажем, да си с тога и ти под полицијским надзором, да се чуваш и да пазиш на тога Арбанаса" Ја сам на то одговорио, да га треба одмах проћерати; али Господар се није сагласио него ми је рекао, да о томе никоме ништа не говорим. Па сам био позват и у варошку управу, где ме је сâм управитељ саслушао. Али сам ја сасвим миран остао будући увјерен да је то само плод полицијске ревности, која рентира... Одједном узруја се полиција, јер једно јутро Арбанас *опасни* не освану на Цетињу; али се стиша када с Ријеке дође извештај, да је Ђорђе Ранимир у арнаутским хаљинама отпутовао паробродом у Скадар. Него се опет у брзо повратио. Шта је било? Млади интелигентни Арнаутин, са свим природно зажели да види тако блиски Скадар, а у сумњи да ли ћу му ја то допустити, одважи се и пође преобучен у арнаутским хаљинама, које му позајмише браћа Адеми, такођер Арнаути трговци цетињски, без мога знања. То мени даде повода да се ослободим те напасти. Ја изјавим полицији, да ја одустајем од старатељства о Хамди-бегу, што сам и њему изјавио. У томе ми је помогао и војвода Гавро, који је такођер под сумњом био, те је полиција на лијеп начин испратила до Котора овога складнога и интелигентнога младића. Кад је сиједао у кола, случајно ја наљегох, а он ми приступи и рече: „Да Књаз Никола познаје моје срце, не би ово допустио; а тебе ћу носити вазда у моме срцу." По овим ријечима, види се да му је неко казао под каквом је сумњом био, што ће он бити и својим заштитницима саопштио; али сам ја Змају писао, да је узрок његовог удаљења из Црне Горе његово путовање у Скадар у затегнутим односима нашим са Турском. Змај ми је одговорио између осталога: „Ми нисмо мислили да Ђорђа посрбимо, да од њега направимо арбанашког ренегата. Него смо жељели, да нам и као добар родољуб арбанашки остане пријатељ. Ако је дакле он у Скадру што радио, ја мислим да је у том правцу радио. Нама је намера дакле била чиста, оправдана и са српскога и са етичкога гледишта. Жао ми је даклен што су прилике такe, да он ни у Београду ни на Цетињу не могаде остати. Г. Ранимир није никакав богаташ — он је са великим својим пожртвовањем потпомагао свога посинка — из чиста српска родољубља. Међу тим ако се докаже, да је Ђорђе радио што, што се не би слагало са ње-

говим обећањем (јер нам је бесу задао! да неће ништа учинити, што би нас довело у незгодан положај према Вама — онда смо ми криви што немамо божанствене моћи, да прсвидимо у најскровитији кутак човечије душе. Могао би о томе још говорити — али то не би било упутно у писму, које ће пролазити кроз разне руке док до Вас дође. Примите уверење мог одличног поштовања Др. Ј Јовановића — Змај."

Сва предходна писма завршује: „Примите мој срдачан поздрав. Ваш" — „Ваш пријатељ" — „Дај Боже до скора виђења." — „Здравстнујте!" — А ово сасвим у рукавицама! Услед мога писма брани себе и Хамди-бега, невина младића прогерана. Да сам могао усмено био бих му сву истину открио, коју сам писмено покривао (пошто „писмо пролази кроз разне руке")... али ми ипак изгледа, да је доцније истину сазнао, јер у августу следеће године наставља са мном преписку.

Породица Каћанског налазила се у тешким финансиским приликама, и из два писма Змајева од 6 и 18 августа видим да се он заузимао да јој поможе. У последњем писму потврђује ми пријем за тридесет наполеондора — „чим је спасен остатак непроданог покућства, и што је главно, оне ствари, које имају pretium offectionis. Велика хвала Његовом Височанству на овој племенитој помоћи!" — прилажући ми признаницу Каћансков. То исто писмо завршује ми овако: „Не знам да ли сте чули, да се наш Лаза Костић жени. Чујем да ће бити сватови ових дана. Он узима једну зјело богату Српкињу из Сомбора. Они једно за друго маре већ више од 15 година. Долазило је више пута и близу заручивања — па се увјек одлагало. Тако ће да се обистини пословица, да се стара љубав не заборавља. и да Бог да им сретно било! Примите срдачан поздрав од вашег поштоваоца, Др. Ј. „Јовановића.

3.

Стојан Новаковић.

И ако нијесам био срећан, да се лично упознам са Стојаном Новаковићем, у датим случајевима ја сам му се писмено обраћао као Нестору наших књижевника и државника. Тако сам му послао онај број „Гласа Црногорца," у ком сам приказао академску расправу Руварчеву *О ободској штампарији* са мојим *примједбама*, да их види, сумњајући да ли ће му другим путем до рука доћи. Тек је лист прочитао, Нова-

ковић ми је одма упутио из Биогрида 8. септембра 1893 следеће писмо: „Јуче примих један број *Гласа Црногораца*, који Ви уређујете, те са *задовољством* прочитах цео број видећи редакцију *вешто и сходно* подешењу за недељни лист (курсив је мој), — Прочитах са пажаом и оно што писасте о књизи Руварчевој о староме црногорскоме штампзњу. Књижица та, ради тога и ради начина писања, није овамо произвела особит утисак, а све молбе у архимандрита, да пише и да ресултате својих драгоцених истраживања излаже по своме старијем начину (као наприлику у *Прилошцима* у „Гласнику") нису, нажалост, нимало помогле. Али и Ви сте мислим, могли још исто казати, ма *немам што забавити ни ономе што је казано* (курсив је мој). Шта се зна и шта се још може да прикупи о традицији, да је штампање доиста вршило се на Ободу? Шта је први пут о томе казано? Шта се до најмањих ситница, налази онде, где народ прича, да је била штампарија? Мени летос овде у Беораду приповедаше Љ. Ковачевић, како је сазнао од ђака Црвогорца, да се на Ободу, на месту где је била штампарија, налази слова од штампања ондашњег. Јели то истина? Ја журно то тражих у Вашем спису па не нађох. А то вреди, да се нарочито испита, и ако би одговор био повољан, да се изнесе и слова она да се опишу. Мислим да би требало претражити све традиције о старом штампању по свој Црној Гори, у којој су, Богу хвала, традиције тако снажне, и по околини, те припитати најстарије људе, да кажу они, што су сами од најстаријих чули, чувајући се, да се они у жељи хвале да што знају, не пожуре, да што измисле, тек да не би рекли, да незнају ништа. Кад је Црној Гори пало у део, да слави спомен најстаријега штампања у православном Словенству, добро би било, да се о слави изда каква Споменица, па у њу да се сместе и све традиције које се нађу, без полемике мирио и просто, али с дубоком пажњом пребране. Ја Вама мећем то на срце, а Ви гледајте што ћете. Мислим, да евему томе нико ту бити противан не може, него ће још помоћи драговољно и срдачно. — Хвала на пажњи, коју указасте *Царици Мари*. Оно је ивер из велике радње, која се сад баш у штампи довршује, а која носи натпис *Срби и Турци XIV и XV века пре и после боја но Косову*, где сам покушао, да историјски изнесем предмет епопеје народне и српско-турски дуел старога времена. Кад сам полазио

у Цариград за посланика, многи су на грубе начине показивали незадовољства тим постављењем ондашње владе, а без тога бављења у Цариграду, не би било те књиге....... Издање академско моје радње о првим основима словенске књижевности међу балканским Словенима и о Владимиру и Косари, где се доста говори и о просвети старе Зете, мислим да Вам је Академија за Уредништво Ваше послала. Ако није јавите ми картом. Ту ми је књигу стручни научни свет с врло лепим одзивом примио. С поштовањем и с поздравом Ваш Ст. Новаковић".

Усљед напомене српскога Нестора, ја сам *Прославну Споменицу* уредио и издао као прилог званичноме листу, а у предговору ријешио питање, да ли је штампарија била на Ободу или на Цетињу. Ко је био на Ободу и на Цетињу и видио растојање од једнога до другога мјеста, узевши у обзир, да је Иван Цнојевић најприје на Обод био пренио своју столицу из Жабљака, па с Обода на Цетиње, питање које је истакао Руварац лако може рјешити. Јер је сасвим природно, да је штампарија започела радити на Ободу, кад су неспорно *све најпотребитије црквене књиге* биле штампане прије *Октојиха* и *Псалтира*: а за тај рад требало је доста времена, кад се узме у обзир колико је времена требало, да се доврши штампање *Октојиха*. Па чак пошто је био саграђен манастир на Цетињу (чији план имамо у збирци докумената, коју је Краљ. италијански двор издао приликом женидбе Виктора Емануела) то се може закључити да ни онаква грађевина није могла никнути од данас до сјутра нити пренијети с Обода на Цетиње. И тек пошто је манастир био готов, у њему су се могли настанити калуђери, који су Октоих за штампу приредили и уњ штампарију с Обода пренијети. Штампарија је била дјело Ивана Црнојевића и његове дружине као што су биле његове грађевине на Ободу и на Цетињу, и оне између Обода и Цетиња у Косијере по имену Иван—града, које рјечито причају, како се Господар „богохраниме" Зете повлачио из равница у планине Зете, гдје је склонио са својом столицом и ону зетског епископа.

Поводом стогодишњице од смрти Доситијеве, Новаковић ми је упутио следеће писамце марта 1911 из Биограда: „На дан 26 марта ове године ми овамо славимо помен смрти Доситијеве у школама часовима или предавањима, у којима ће

се говорити о Доситију. Истога дана је наређено црквама у Краљевини да држе помен-парастосе Доситију. Ја Вам то јављам, да би сте и Ви учинили исто у Црној Гори, јер ће, надам се, колико се може, тако бити и у осталим српским земљама. С много поздрава и поштовања и најбољим жељама Ваш Стојан Новаковић". Какав лијепи докуменат чистог србинства и правог дјелатворног братимства према Црној Гори, па и љубави према мојој маленкости, да не би Црна Гора за вријеме мога министровања изостала из свесрпског кола!

Кад је године 1912. биоградска „Правда", орган напредњачке странке, донијела превод генерала Магдалинића оне фамозне „тајне конвенције", коју бих ја био према-потписао као министар спољних послова Црне Горе, ја сам упутио Стојану Новаковићу, као шефу напредне странке и као Нестору српских државника, извјештај о односима између Црне Горе и Аустро-Угарске за вријеме мога министровања, са протестом противу тог поступка „Правде", која је тада била неуморна у оној новинарској кампањи противу мога кабинета; тим више, што сам ја био у новосадском „Бранику" фактима доказао да је био прости фалсификат.

Стојан Новаковић ми је одма одговорио из Њемачке, гдје се налазио на љековитим водама; али на моју жалост, то његово писмо као и дотични број „Правде", са рукописом, којим сам био разрадио онај мој извештај Новаковићу, да га издам у засебну брошуру, кад се са купања повратим на Цетиње, у оном државном бродолому, са другим мојим рукописима пропаде ми. Само знам да ме је то писмо доброг Србина било доста умирило.

4.

Људевит Вуличевић.

Даровити наш писац оне златне књижице *Моја мати*, којега су зле прилике принудиле, да остави своју отаџбину, из туђине ми је управио следеће писмо: „Часни и драги господине Томановићу! Ми се нијесмо нигда видјели, али ја о Вама некако ћутим као да смо се не само видјели но као да смо дуго вријеме заједно и у слаткоме друштву живили. Ја се спомињем о оној посланици, коју сте ми Ви писали, кад изађе *Моја мати*. Ко онако пише племенито осјећа, ко

онако пише добар је. Допустите да речем: моја душа љуби Вашу душу. — Данас сам се вратио из Сибари, гдје пођох да видим развалине велике, богате и мекопутне вароши, али ништа не видјех, што Талијани много о њој пишу али ја [нејасно] него хоћу да све видим својим очима. што од ње нема више ништа. — Вратих се у Царску кулу (Rocca Imperiale), а нађох вашу књигу: *Петар II Петровић Његош.* Благодарим Вам на овој књизи, којом сте ме почастили, и држаћу је као знак ваше братске љубави. — Мојој се памети Петар II јавља сјајан божанственом сјајношћу. Петар је Петровић Његош најпријатнија нота у модерној српској појезији. А Ви, који сте о њему писали, мислим да сте га памећу схватили и срцем чули. Схватити славне слава је; чути славне блаженство је. — Радо сам чуо да ви радите тамо горје у томе гњиjезду српске слободе и будућности. Бог благословио Вас и вашу радњу! Ово је жеља и молитва Вашега слуге Људевита Вулићевића — Rocca Imperiale-Calabria, 7 септембра 1897".

5.

М. Ђ. Милићевић

Још кад сам био за скамлијама у задарској гимназији, пошто је изашло моје јавно предавање *О Крсном имену* у „Српско-далматинском Магазину" имао сам задовољства, да ступим у преписку са овим већ заслужним српским књижевником. Увидјевши из те прве моје публикације да на овим нашим странама и Католици славе своја разна Красна имена, Милићевић ме молио, да га о томе подробније обавијестим. Како је моја баба, очина мајка, била католичке вјероисповиједи из куће Илијћа, и моје двије тетке, очине сестре, удате у католичке куће Михоловића и Вучиновића, све три куће старосједилачке у Лепетанима, старије доста од наше куће, ја сам као дијете одио о Илијну дневи, летњем Аранђеловом дану (Михаљдану) и Малом Госпођин дану, које су ове три католичке куће славиле, са мојим старијим укућанима, по овим славама. Ја сам био у стању да га тачно извијестим и потпуно задовољим. Али то његово писмо као и многа друга од заслужних Срба, у другом бокељском устанку 1882, поништио сам онај дан, кад је било проглашено опсадно стање у Боки.

Него ћу навести нека његова доцнија писма. Г. 1892. од 21. маја његово писмо гласи: „Журим се да Вам од свега срца захвалим за мило писмо, које ми написасте о мојему *Јовану ђаку*. Она Ваша оцена тројако ми је драгоцена: што се тиче књиге чији је јунак мени после Бога највећи добротвор, што долази из јуначке Црне Горе и што истиче из пера вашега, поштовани господине! Хвала Вам! Велика Вам хвала зато. — Сад нешто друго о нашој *Књижевној Задрузи*, коју ми у оном писму честитате. Ми се, у нашем кругу, разговарамо и договарамо кому да се у Црној Гори обратимо за братску помоћ. Ради бисмо учинити како је најбоље, а не знамо тамошњих прилика ни хадета. Кад бисте нас хтели поучити, учинили бисте добро велико. Ми знамо какве су имовинске прилике у вас, те се, стога, и не надамо великој новчаној помоћи, али бисмо ми хтели показати, да смо ради српске књиге ширити у све српске крајеве. За то нам кажите пријатељски: ком и како да се обратимо? то нам је највећа тегоба. Ви нас можете разумети. — До Вашега драгога одговора будите здрави и весели на особиту радост својему поштоватељу М. Милићевићу".

Као потпредсједнику одбора за прославу четиристогодишњице Ободске штампарије пише ми из Биограда 4. јула 1893: „Драги и поштовани господине, и мене срце боли што не могу и сада, још једном, да походим поноситу Црну Гору; што не могу да се насладим напретцима, које је учинила она од онога доба, када сам је први пут видио ја, што не могу да лично захвалим и онима који су јој те напретке донели, нити да поздравим оне, који ме толико мило и толико срдачно позивају! Али на тугу своју, то баш не могу да учиним. Има две године како сваке зиме страдам од неких реуматичних болова па још од пролећа наумио сам и све што треба учинимо да како се Академија затвори, трчим у Врањску Бању, да болове утишавам и за зиму се крепим. Тамо ми је и стан погођен и све уређено само да отарасим ове послове па да одем. Сада ме ви и телеграмом зовете те ми само тугу увећавате! Али ви добијате и без мене красне изасланике: од Академије доћи ће вам г г.: Стојан Новаковић, Св. Вуловић и Љубо Ковачевић; од Велике Школе М. Валтровић и од гимнаније г. Живко Поповић, све људи бољи од бољега. — Захваљујући Вама и свима који ту славу тако срдачно при-

премају, све живље жалим, што је нећу моћи очима видети, али, али „ашче плотију и очесоју духомъ съ вами јесам" ! Ово, драги господине и пријатељу, знајте и мојој искреној речи верујте. Сав Ваш М. Милићевић."

Ипак је Милићевић, који је тада био предсједник Академије, дошао на прославу, како смо и жељели да он као предсједник Српске Академије Наука, на овој прослави буде домаћин међу гостима и тим јој даде стварни каракер *свесрпски*. И као такав при свечаној трпези, он је заузимао мјесто и први узео ријеч. — Не спомињем се, зашто је изостао Стојан Новаковић, који се справљао да дође као изасланик Академије; али искључујем претпоставку, да се то збило усљед нашег позива предсједнику Академије, јер би тај немили случај био остао дубоко урезан у мојој памети.

У писму од 21. марта 1896. између осталога ми пише: Гарашанин није штампао писма оца свога и не знам када ће их штампати. Свакако то неће бити скоро. За Будиловићево читање ја ништа нијесам чуо. Овде су у мене два руска професора: Архангелски из Казана и Соболевски из Петрограда, и они нису ништа читали о тим лекцијама Будиловићевом о Владици Раду. Можда је то било у Дрпату, где он и јесте Ректор Университетски. — Матија Бан је тако остарео и обезвољио да само гледа и ћути. Цео свет га се нимало не тиче. Не долази у Академију, и ако изађе кад међу људе само блене, као да није онај живи некадмашњи Матија Бан. Поздравићу га кад га видим, али сумњам да ће вам хтети што писати."

6.

Иларион Руварац

На молбу, управљену му, када сам покренуо „Нову Зету" да се и ње сјети којим прилошком својим, одговара ми из Гергетега 28-III-89 писмом, које овако почиње: „Баш ми је по вољи, што сте ми писали мало писмо са Цетиња у Црној Гори. Од лица ка лицу не познајем вас, бар се не могу сетити, да сам вас игдар видио овде или у оним тамо крајевима. Не познајем вас дакле лично и опет сам се био неко време љутио на вас, не у срцу већ онако већ теоретично и у глави, а све због вашег Словинства и кокетовања са Шокцима и шокачким фратровима, а на име са фра Андријом

Качиђем. И срећа Ваша што су вас крстили и именовали „Лаза“, јер да се не зовете тако, већ на пр. Панта или сличнио томе, био би вас и у срцу омрзнуо и излио гњев свој на главу вашу. Но су вас прозвали Лазом, а ја волим, мени је мило било од детињства име то „Лазино“, јер ми се брат старији тако зове. Као што се може због брата Николе омрзнути и св. Никола, тако се ето може и волети Лаза због брата Лазара. Бар је код мене тако и ја сам тако увек волео и оног другог тамо Лазара, који се зове „они Лаза“, па сам радо слушао и о Вама при свеколиком и свакојаком и вашом и онога другога Лазе писању, пискарању, мудровању и појетизирању. — Но ово писмо ваше са Цетиња и у том садашњем вашем „Качеству“ баш ми је годило, а знате л' зашто? Не због ваше или онога другога Лазе лепоте и дебелог врата а ситног облика, већ баш због саме ствари, поради које сте написали ово мало писмо ваше и пратили га у жупно, но пусто место ово, где се мучим ја. — Мислио сам ја на ту ствар далеко прије вас, па сам се и због те ствари више пута љутио и на вас и ваше земљаке, пусте Бокеље и Долмантице који знате талијански а нећете да помогнете нама, који умемо само срицати талијански; једном речи љутио сам се одавно и љутим се ужасно што српска мајка у Боци и Далмацији не роди детића који би добро изучио књигу и добро испекао занат јал' у Швабе, јал' у Талијана, па да тако спремљен и оспособљен из старих артија, старих талијанских споменика: Санудовог Дневника и млетачких љетописа, које су мудри Талијани повадили из архива и изнели на божији свет штампом, поваде, преведу и протумаче сва она места која се Српства у опште а Црне Горе напосе тичу — љутио сам се велим, што то не чине већ преводе којекакве романе и баве се којекаквим трицама и кучинама. Шта је, Бога вам, с Кулишићем, који је био лепо отпочео? Дал' је у животу, шта ради он?“ — Па како сам му у мом писму споменуо Иван-бега, насталља: „Па онда тај ваш Иван-бег! Та само због те једне речи разлупао би вам главу вашу. Какав Иван-бег? И дал' је лепше то црногорско ачење с Иван-бегом него ли војвода Иван Црнојевић, као што се сам пише и као што су га савременици звали“ ... „Но при свем том und trotzt alle dem ja ћу се сетити ваше „Зете“ и не могу вам обећати да ћу одма, али ћу свакако још ове [illegible] послати.“ Још ми у овом истом

писму вели, да „Црногорци управ и нису од старих Зећана, већ Власи, који су се доцније увукли, доселили и склонили у Црну Гору из Брда и са Херцеговачких Планина. Но зато се нећу ја свађати ни с вама а још мање с Црногорцима."

Друго ми писмо, од 12-V-89, Руварац почиње: „Гергетег слави славу своју годишњу 9 маја — љетни Никољ дан — и десило се да сам баш на тај дан и празник примио љубазно — при свеколикој љутини вашој — ипак љубазно и веле драго ми писмо ваше од 2-V- и у напред обрадовао сам се том писму вашем незнајући што пише у њему, јер због гостију нисам могао ни тога ни следећег дана на тенани прочитати писмо то; али сам се у души радовао, што сте се одазвали писму и молби мојој, и још сам се више обрадовао прочитавши и писмо ваше и приложене му списе (што је писао Ровински о синовима Ивана Црнојевића и што сам ја написао — л. т.). Фала вам дакле на готовости, и љубави и доброти вашој, а за оно друго лако ћемо. И хвала г. Митрополиту Сави, па оној другој господи и господичићима на њихову поздраву, али не хвала ни г. Митрополиту Сави ни вама Томановићу Лази што ми претите уједињеном Црном Гором и брдима и Херцеговином и Босном и Боком. Да сам ја само мало сигурниији него што сам, да имам потањи података за моју мисао о пореклу садашњих Црногораца, Брђана, Херцеговаца и Бокеља не бих се ја устручавао и зазирао и плашио уједињене Црне Горе и свих седмеро Брдах с Херцеговином и Боком, већ би устао и без сваке бојазни рекао, да су стари Срби, који негда у боља времена овладаше Зетом и Херцеговином у крвавим бојевима и ратовима које изгинули које изумрли, а ови данашњи Брђани и Црногорци и млади Херцеговци, да су већим делом порекла влашкога, па да су и данашњи Бокељи и Далматинци и Срби у Хрватској и у Славонији кост од кости и пут од пути тих старих но још у старија времена посрбљених Влаха и то да су по већој чести потомци не оних белих (лацманских) Влаха, већ баш оних црних Кара-или Моровљаха. Но уз то додао бих још и то, да су ти свиколици потомци и натраж'је старих Влаха по срцу и духу данас прави правцати Срби, и да коренити Срби у Угарској земљи нису данас бољи и свеснији Срби од тих нових и названих Срба и Србаља влашкога порекла. А што су

они а нарочито они у приморју и у хрватском Загорју данас таки, то један део заслуге припада и вашим друговима у Далмацији и у Хрватакој, а не нама Сремцима и онима тамо у Н. Саду, а најмање јадној Матици Српској, од кад се преселила у Н. Сад. Но најпосле то се мене и не тиче и ви то боље знате и боље познајете старе, и млађане радене силе наше и колико којој припада заслуге и славе, што је данас боље него прије педесет и девет година. Мене се само оно етичко питање тиче и да нису Хрвати такви, какви су, или да нису њихови попови и фратрови овакви, какви су, и да не могу другчије бити и другчије мислити и радити него што мисле и раде, могло би се питање то данас мирно и објективно расправљати. Ал овако — луд би био, кад би ја ушао и казао у брк г. Митрополиту Сави, да је он пореклом Влах а не Србин, кад он хоће да је Србин и српског порекла. Г. Митрополит Сава пише се и Хаџи-Савом, као год што се и онај пробисвет и тумарало Павле Riђички пише и назива Хаџи-Павле *илем. Руђички Скрибежићански* и као што вам пјевидруг назива бившег Српског Краља Милана Хаџи-Миланом, и ако те нове модерне Хаџије ни најмање не миришу на хаџилук; и ако су се те назови-хаџије задовољније осећале у Бадну и Ишлу и Глајхенбергу и у Абацији него ли у Светом граду и на Јордану. То је данас мода и ствар укуса или густа, но ја би рекао да је то покварен густ, и да долази од поквареног стомака тих модерних Српских хаџија. — Нек назива народ Ивана Црнојевића Иван-бегом и његову државу Иванбеговином, али ви не треба да се у томе поводите за глупом светином; и кад можете данашњега Кнеза Николу називати Књазом онда можете још с већим правом звати Ивана господарем и војводом а не турским бегом, кад се он сам није тако називао ни писао, нити је заповедио, да се тако пише и назива. Чудни сте ви Црногорци и још чудноватији ви приморци кад се нађете Ловћену на погледу. Но ја нећу да се свађам ни с ким, осим с јединим Пантом у Београду, који је мој душманин, а најмање хоћу да се свађам с вама и осталим Лазама-Мазама — по чему да се свађам ја? о густовима а знам да de gustibus non disput..... Него вам морам признати, да вам завидим, што се справљате и што сте већ били на Врањини. И да ми је можно, да имам нешто крила, долетио би ја и пао би на поље Цетињско и придружио би се вама

јер ме силна жеља већ одавно вуче, да видим Скадарско Језеро и Врањину у том Језеру. Радујем се што се обнавља та некадашња столица зетских Митрополита. Не држим, да је столицу ту основао и саградио некакви Иларијон Шишојевић, први епископ Зетски још за времена првог архијепископа српског Светитеља Саве I; не иде ми ни то у главу да је у цркви Св. Николе на Врањини била за времена владе арбанаса Баошића и Црнојевића столица зетског Митрополита, већ мислим да су ту у Врањини за турског господства чамили неко време зетски Митрополити, кад су на Цетињу боравили Владике Црногорске у другој половини XVI и у XVII веку Прву ону повељу, која се тиче манастира на Врањини држим за лажну и подметнуту но нећу да вам мутим радост која вас обузима при помисли да ћете или да сте већ били на Врањини и отпевали тропар у храму Св. Оца Николе великом том чудотворцу и скором помоћнику у бедама. Но и Св. Никола помаже само онима, који се мичу и отимљу, и који се много не надјеју на књази и путие њихове. Али је друго нешто што мене креће да вам пишем и да вам бар кажем, шта ми на срцу лежи, и то већ поодавно. И кад чујете и саслушате ту моју жељу и молбу знам да ћете рећи или бар помислити у себи: да чудан ли је светац кај Иларион из Гергетега, који у XIX. веку, у веку препорођења и обнављања и напредовања и путовања гаји тако скромне но чудновате жеље у срцу свом. Но реците ви што год хоћете, и мислите ви што вам је воља — и смејте се ви мени исто тако, као год што се ја вама кад и кад смејем у тишини и за себе; а ја морам исказати оно што ме мучи и да би желио да ме ко опрости те муке. Мучи ме онај натпис на оној малој црквици на оном отоку у Скадарском блату, који се зове *Бешка*, и који је натпис приопштио Рус Јастребов у *Подацима за историју српске цркве* на стр., 43. У натпису том каже се да је цркву ту саздала госпођа Јела, кћи светопочившег кнеза Лазара и подружије господина Ђурђа Страшимировића ва лето ѕцми (MCCCCIIII) 6948=1440. Питам вас, дал' је добро прочитао годину. MCCCCIIII била би 1404 а не 1440 од рођења Христова. Како је могла казати Јела, кћи кнеза Лазара, г. 1440 да је подручје Ђорђа Страшимировића, кад је она те године била удовица и то иза другога мужа свога босанског великог војводе Сандеља (+ 1435.). Године пак 1404 била је она доиста подру-

жије Ђурђа Страшимировића. Како је управ у натпису: дал' збиља мимо SЦМН стоји MCCCCIIII? Погледајте, — та тамо вам је на погледу и пред очима — или ако сте се на жалост већ вратили с тога веселог пута, а ви нараучите каквом поузданом човјеку да вам препише тачно, најтачније и без ракије тај натпис па имајте доброту послати ми тај тачан препис да се узалуд не мучим. Мене ето вид' те мучи сваки ђаво и свака маленкост, а ми се међутим, па с вама и тај други Лазо и онај трећи Јово родом из Карловаца, провађате, уживате у обнављању старе славе српске, ширите се и гојите се. Но што се овога последњег тиче, то ни ја нисам много заостао иза трбушастог Г. Павловића. Не уживам ни у чем не путујем никуд, не учествујем у славама и прославама већ седим за столом, преврћем, тражим, љутим се да се жив изедем, што много којешта не знам и не могу да дознам — и опет се гојим и тешко већ дишем и незнам шта ћу? Кажу ми, свјетују ме доктори и други фушери да идем у Мариенбад. но немогу да се поканим на далеки пут. Кад нисам за путовање — и не умем да путујем — но што се све то вас тиче? Фалите Бога кад сте ви само чио и упружан(?) младост и и окретан и пунонадеждан те пуцате целом свету под нос. Завидим вам због тога али и та завист не ће да ме осуши и скворца. С Богом и желим Вам свако добро, срећу и напредак, у свему само не у телесном обиму. Иларион."

У трећем писму, које налазим, писаном на нову годину 1890, оправдава ми се зашто до сада није ништа послао „Н. Зети": био је у Мариенбаду, па кад се вратио у манастир „да искочим из коже ово од врућине, ово од или због гостију, који ме беху истерали из моје ћелије. После тога кад је престала врућина несносна и разишли се гости досадни, морао сам сваки час у Карловце у неке седнице и због неких службених послова, тако да већ има четири месеца како нисам. свој нит могу да располажем са својим временом, већ морам да радим што ми се заповеда, што морам и што ми је управо дужност по чину и по ризи у којој сам. Мислио сам да ћу ове зиме моћи као што сам могао прошлих година у зимско доба, кад завеје снег па ето к сада баш не могу, јер ме сваки час потрзавају у дерне Карловце. А што се тиче вас, то је истина да чекам и исчекујем од вас мољену обавест о натпису у бешкој цркви, али зато, што га не добијам, немам.

право и не могу се љутити на вас, јер знам или бар могу знати, да и ви нисте свагда и сав свој, већ сте понајвише зањат пословима службе своје или наметнутим вам одозгор или са стране, па не можете да доспете за посао из пријатељства. Не срдим се дакле већ вам јављам да сам примио карту вашу од 18./XII с Цетиња и да сам прочитао ту карту, коју сте накитили с малим прекором, али зачинили срдачним жељама, а подељеним чувством, и сад вам враћам благаја за злаја и благаја, довикујући вапијући и глагољући громко и гласно, дакле громогласно: Сретна вама и вашима знанцима и пријатељима и целој дружини нова година! Бог вам дао здравља, правог живота и сваког добра и благослова, да можете напредовати и напредујући крепити се, поуздавати се у се. Уједно примите и растурите поздраве које вам шаље из пустиње — Мних Иларион."

Четврто је писмо од 1. нов. 1882. и гласи: „Очекивао сам од вас обавести о оној стварчици и од мене буди вам особита и голема хвала на доброти вашој, с којом сте ме у љубезном писму вашем изненадили и учинили, да одјако о Лазама друкчије мислим и друкчије их ценим и друкчије уважавам. Срећа је моја хтела, да се на жељезничком путу састанем с вама и погледам вам у око и погледавши у око да вас замолим с вером и надеждом — и ја се ето не преварих у својој надежди и зато вам ево по други пут кажем фала. И онај други напис који сте ми у своје време били послали. нашао сам неки дан, те се сад кајем што сам себи био увртио у главу да ми написа тога нисте послали и кајући се кажем вам по трећи пут фала. Но хвала је већ доста и знам да сте се већ заситили хвале и хвалевозданија. У Карловцима сам примио ваше љубазно писмо и синоћ доцкан вратио сам се у манастир да се мало разаберем од силних саборских говора, предлога и исправака, које сам слушао као и да нисам слушао. Благо вама Црногорцима који немате и не знате ни за сабор ни за србијански парламенат. Но на страну политика и свака саборна свађа и препирка; већ бих вас молио да кажете г. Сундечићу да у ономе мом саставу о зетским митрополитима код зетског митрополита Јефтимија, стави даље следећу примједбу: „у писму зетског М. Јефтимија б. г., којим решава парницу између Љумотића и Трипка због баштине, помиње се међу сведоци и Радич Туторчић. Исти се

Радич Тутормић помиње и у спису једном писаном у Котору дне 15. јануара 1431. (В. Јиричекове споменике српске стр. 78) и још друга два брата његова Дабижив и Николица Тутормићи, који су свиколици по својој прилици били синови онога човека госпође Јеле и господина Балше по имену Туторма који се у писму од г. 1405 помиње. (Пуцић I. 59). По томе би био Јефтимије Митрополит после Арсенија а прије Јосифа". И Бог вас веселио, Ваш Иларион". —

По овоме писму видим да ми се изгубило Руварчево писмо, у ком је изразио своје незадовољство и неповјерење у препис послати му, који је снимио са цркве на Бешци пок. др. Миљанић кад се возио у Скадар нарочитим парабродићем, ради једног болесника, јер је тај препис био истовјетан оном Јастребова! А др. Миљанић, човјек скрупулозно савјестан, ријетки енсиклопедиста код нас Срба, био је набавио ради тога посла, снимања натписа, нарочиту хартију, која се поквашена стави на дотичну плочу, па по мало четком, приљуби тој плочи, те тако пусти се да се осуши, и тада дигне са натписа, који остане испупчен на хартији такав какав; је и то све стога што је г. 1440 госпођа Јела била по други пут удовица. А зар се није могла назвати Ђурђевицом по првоме мужу баш стога што јој је други био већ нестао? Тим прије што је ту црквицу градила у Зети.

Сад треба да се зауставим мало о нашем састанку на жељезници. Кад сам г. 1892 путовао у Србију, на Карловачкој штацији уљезе један калуђер у вагон од прве класе. У вагону од друге класе био је самном један инжињер Србин из Бачке, који ми каза, да је оно архимандрит Иларион Руварац. Како се ту жељезница заустављала само десет минута, ја се одмах дигох да пођем код њега, али мој сапутник хтједе ме зауставити; „Немојте може вас увриједити". Ал ја искочим из мог вагона па у вагон код Руварца, ком се преставих; а он: „Лазар Томановић! А гле јучер сам вас грдио код Дунђерског, код ког бијах у госте. Жалим се како ће ми на Цетињу пропасти један рукопис код Павловића. Тјеше ме да пишем Томановићу! А ја им одговарам: „Каквоме Томановићу? И он се поцрногорчио"... То је био увод. Даље сам запамтио све његове ријечи: „Гле, а то и ваше лице потврђује да сте поријеклом прави Влах!" А ја: „А сјећате ли се, што Вам је одговорио

Митрополит Хаџи-Сава?“ На тој напомени насмијао се. Јер кад је то исто рекао Хаџи-Саву, овај му је одговорио: „Вјера и Бог, ако то игђе напишеш, од моје ћеш руке погинути!“ Тај се разговор водио све стојећки, а на први знак кретања, ја хтједох у мој вагон, ал ме заустави: „Нећеш него сједи ту!“ И сједнемо сами до Земуна, у разговору са свим обичном. Како сам га ја био позвао једном у Црну Гору, запитах га: зашто не долази. Одговорио ми је, да он сам не умије путовати, да би требало да га неко прати, додавши: „Знате, ја сам чангрљив калуђер, па бих могао рећи коју ријеч, која вама у Црној Гори не би могла бити пријатна; и не умијем се смешити тако као ви“. Па се у Земуну сасвим пријатељски растадосмо.

Пето писмо од 30 децембра 1892 завршује. „Ако Бог дâ, састаћемо се у мају у Дубровнику и онда ћу се уверити и о гостољубивости вашој и црногорској на Вир-пазару!“ Али није у Дубровник долазио па ни у Црну Гору.

У шестом писму од 26-IX-1894 пише ми: „Нема од мене ништа и не могу ја више ни мислити на какво путовање у даљне земље, а најмање у Црну Гору међу змајеве и осветнике. Право да вам кажем: и кад би могао не би смео ја у Црну Гору, јер знам да се не бих могао уздржати да приликом или изазван не кажем ком Црногорцу или Брђанину, да је пореклом Влах — те бих онда свршио ту и оставио кости у Црнојзи Гори. Но и осим тога: ја нисам ни пре био а данас сам најмање за путовање. Да вам само нешто поменем. Одавна ми је говорио г. Стојан Новаковић у Београду, да би требало да видим који од србијанских манастира, као наприлику Манасију или Раваницу, или Студеницу и Љубостињу. — Те кад сам пре десетак дана био у Земуну и из Земуна прешао са дром. Недељковићем у Београд, би уговорено и углављено, да се за два дана спремимо — те као у недељу обујемо опанке за пут право у Крагујевац а отуд на коју страну усхтемо Др. Недељковић дође на уречени дан — а ко није дошао, био сам ја, и сад ме грде и Стојан и Недељковић. Ја сам човек, који је седећи и мучећи се с којекаквим питањима, остарио пре времена — па сад животари само и нисам ни зашто. А друго, ја се не могу и ја се неумем претварати и чинити се преблаги Јеврем, кад нисам и не могу бити, а ви као рођен Далматинац или Бокељ врло добро знате, да се човек у свету

мора да претвара и да види оно што невиди и да каже да је нешто лепо, што баш није лепо, и да се смеши, кад му је до плача. А ја то све не умем и не могу и с тога извините ме, молим Вас, што не могу на пут у свет мени непознат. Опростите и примите најсрдачнији поздрав од Илариона Руварца".

Па чак 31 јануара 1897 пише ми: „Морам да вам пишем и да вам досађујем. Пробао сам, да преко другога инородънога и иновернога дођем до неке књиге, која је недавно угледала света, и због које сам књиге био досадио Павлу Марковићу, уреднику, „Бравкова кола" у Карловци који се у свом листу био похвалио. да му је та књига послана на приказ, и професорима г.г. Јагићу и Јиречеку у Бечу и уреднику Белановићу у Задру — и ниоткуд ни утешнога гласа ни књиге. А књига се зове: „Relazioni della Republika Veneta col Montenegro" и штампана је летос или јесенас у Млетцима за рачун Талијанскога Краља и не може се купити у књижаре. Сад помислите, ако Бога знате, јер се распадох жив од муке и нестрпљења што не могу да дођем до те књиге. Нећу вас дуго молити, као што умете то ви Црногорци и прави и придошли и натурализовани, већ вас просто преклињем, да употребите Богом дану вам мудрост, умешност и досетљивост, и ону љубав срдачну, која креће и покреће човека на добра дела да учините зарад спасеније душе своје *добро дело* и да начином и путем, којим знате, набавите, излажете ма на колена, измолите или макар украдете ту књигу и мени смиреном рабу господњу пошаљете, било само на употребу. За то добро дело помиловаће Вас Бог Господ и опростиће вам многе ваше грехе и погрешке, вољне и невољне, и у незнању учињене. И молим вас још тихо и умилно вашег „Петра II Његуша" и „Огледало Српско" и што је *тамо код вас* штампано поводом такозване двестагодишњице а има какве такве вредности, јер већина књига и књижица што је истим поводом изашло на свет у Београду нема по мом скромном и немеродавном мислењу велике да не рекнем баш никакве вредности. И сретна вам била ова 1897 година. И немојте бити ускосрди Црногорац већ широких прсију и широка срца Србин. И на послетку примите усрдан поздрав од мене И. Руварца".

Последње Руварчево писмо од 27 февр. 1897 доноси ми дуго и предуго захваљивање „од земље до неба", што сам му ону тражену књигу послао, па ме моли „врло лепо" да би

имали доброту Г. Митру Мартиновићу командиру за његов великодушни уступ драгоцене оне књиге исказати дубоку моју најсрдачнију и не лестну захвалност и благодарност".

Иза овога слједила је у „Бранкову колу" његова расправа *Montenegrina*, па мој одговор у истом листу, који сам писао мучећи се да сачувам према заслужном трудбенику на пољу опште српске историје све оно поштовање, које сам према њему до тада гајио. И чујући, да је мој одговор на њега учинио такав утисак, да већ није ништа могао радити од нервозности и безсанице, желио сам да се користим којом приликом, како бих му лично могао изјавити и увјерити га о мом поштовању, те га молити, ако сам у мом одговору, на ком мјесту, не радећи, прекорачио границу дужнога поштовања. У тој трајној намјери мојој снијевам, да сам зато нарочито пошао Н. Сад, и ту се у Матици са пријатељима савјетовао, како да испуним ту моју жељу, те се договорим да с Арсом Пајсвићем пођем у Гергетег, на чему се тај мој сан и прекинуо. Није прошла нећеља дана листови доносе вијест, да је архим. Иларион преминуо. *Тако кад је он овај свијет остављао, ја сам о измирењу с њим снијевао.....*

7.

Новак Радонић.

По упуству Змајеву био сам се обратио ради слике покојне ми супруге најприје академском сликару Радонићу, који ми је одговорио из Мола 15 марта 1892 следећим писмом: „Велеуважени Г. Докторе! Примио сам и једно и друго ваше писмо, и жао ми је било, да је Јоца Киш Јанош баш мене препоручио, који ће Вас у Вашој великој тузи кадар бити ако не утешити а оно барем са сликом колико толико ублажити. — Има већ шест година, како сам ја, које због ослабљеног вида, које пак што сам своју неспособност увидео, са свим се сликања мануо; нуз то ме је још таква лењост од неко доба обхрвала, да сам скоро за сваку радњу неудобан постао и то у толиком степену, да то једино можете као узрок сматрати, што Вам нисам до сад одговорио. — Овако стоји самном, а од таквог човека, као што ћете и сами видети, са свим је природно: да ни изгледа нема за какву радњу, која воље и одушевљење захтева. — Немојте се дакле срдити, нити због моје немарности, нити пак због мога зане-

маривања пристојности, да Вам одмах јошт на прво писмо одговорим; ово је све нешто природно код човјека, који се забаталио. — И тако пошто сам Вам целу ствар разјаснио, ништа ми друго не остаје него Вам Ваше фотографије послати, захваљујући Вам на Вашој књизи, у којој сам уживао и признајући своју срамоту, што нисам Ваше стихове заслужио и што нисам Ваше очекивање оправдао. — Са особитим искреним поштовањем — Ваш непоправник Новак Раданић".

Држим да се шћах огријешити, да сам изоставио ово оправдавање и тумачење једног нашег умјетника, који је много обећавао, и ја мислим, који се забаталио за то што није налазио потребног одзива, као што се био забаталио и мој пријатељ患родић, и као што у опште не можемо се похвалити сликарством.

Уз слику Мародићеву, још ми је пријатељ Боцарић једну поклонио уз поклон моје слике, којом ме почастио посветом „Од сад као до сад". Али ни једна ни друга није ме задовољила, али сам их ипак дјеци сачувао.

8.

Мемед-Али-Паша Ризванбеговић.

Овоме потомку Али-Паше Ризванбеговића, везира херцеговачког, био сам послао моју књигу „Петар II Петровић — Његош", у којој сам знаменитом Херцеговцу дао мјесто, које га иде. Отуда моје познанство са Мемед-Али-пашом. Између писама налазим и ово писмо, које заслужује да га сачувам, као доказ братске везе између Срба Мухамеданца и Срба православног на углед другима. „Ерзерум, 2 маја, 1897. Примио сам Ваше предраго и врло цијењено писмо, које сте ми преко г. Јована Ковачевића послали, на то ти велика фала, а сада ти из овог предалеког азијатског буџака као отворен јунак отворену јунаку пружам руку пријатељства, не пријатељства данашњег доба које је пријеварно већ пријатељства старог доба истинито пријатељство онако, које је достојно јунака кога је истина и поштење вјећито пратило. — Сада ми прими највеће поштовање и најискреније поздравље од твог невиђеног пријатеља као од виђенијег пријатеља и брата, који ти жели свако добро што и себи — Мемед-Али-П. Ризванбеговић. — Једна пријатељска молба — ова писма нека је прва да није последња — жеља ми је чешће ако не лично барем са писамцем да се виђамо. Горњи".

9.

Стефан Љубиша.

Као члан Српске Уједињене Омладине ком су узори били Милетић и Полит, ја сам тако далеко стојао од Стефана Љубише да сам му се невешт чинио, кад сам једном с њим заједно на параброду путовао од Тријешћа до Котора и тада на Пунта Мики близу Задра десет дана заједно са осталим путницима кварантину издржао; што више кад су мене бирачи бокељских општина заједно с њим изабрали за свога посланика на далматинском сабору, ни тада се нијесмо састајали. Тада је Љубиша био изабрат једногласно пошто га је био сабор свргао са предсједничке столице виком: „Доље недостојни!" а ја сам био изабрат против Конта Војиновића већином само од три гласа. Земаљски одбор као верификациони, по закључку клуба народне странке био је предложио да се наш избор поништи; али су за тим неки чланови клуба чинили да се раздвоји мој избор од Љубишиног, те да се одобри, што је већина клуба прихватила. У томе клубу су били и српски посланици: Кулишић, Симић и Вујатовић, али ја нијесам хтио у њ улазити, него сам се са овима састављао и договарао о нашем споразумном солидарном држању. Они су ми чинили да се као млађи састанем са Љубишом, и то је био пут што сам с њим проговорио. Том приликом рекао ми је да у Сабору речем само да га прогоне што је Србин, али сам ја имао што рећи у користе његовог избора, што ће много јаче дјеловати. Неки од већине клупске радили су да ја не будем присутан када на дневни ред дође избор Љубишин. На против, у једној сједници ја сам остао до четири сата послије подне оставивши своју тек вјенчану супугу да сама објeдује, да не би у мом осуству био поништен избор Љубишин. И тако кад је био изнесен на дневни ред, послије свих говорника ја сам устао и рекао да сабор слободно може мој избор поништити, јер ја нијесам имао него само два гласа већине, који можда нијесу били законити; а уз то су моји бирачи тек на дан избора мене истакли без мога знања, те нити су ни они ни ја ни ко мој за мене радили; дочим је Бока увријеђена од стране сабора свргнућем Љубишиним са предсједничке столице као недостојног, једнодушно старога свога посланика изабрала и потврдила, те ће сабор још више Боку увриједити, ако поништи овај њен избор, који најбоље

карактерише ова изјава Ивана Перазића, општинског начелника паштровског кад је свој глас дао Љубиши: „Ја нећу мирно умријети, ако се Љубиши не осветим, али ово није дан освете!". Ово је била Језгра моје обране Љубишиног избора, која је такав утисак учинила у сабору, да су ме послије сједнице окупили неки народни посланици ријечима: „Ви сте криви што смо данас учинили, јер да сте дошли у наш клуб и оно рекли Љубишин избор не шћаше бити поништен". Спомињем се да су међу овима били: Конте Камби, каноник Рајмонди и Монти.

Иза тога ја сам се са Љубишом састајао и мило ми је што налазим сљедеће његово писмо из Задра од 26-7-1877. „Поштовани пријатељу. Ја сам мислио доћи тамо да лично уредим посао мог биљежништва, но сам оболио па никуд не могу ногом ступити. Ако желите примите се мог замјеништва у биљежништву, јер ми се чини да имате потребита качества што закон изискава, ја сам наклон вас предложити и вам мој печат и кауцију оставити. Тако се можете уписати у браниоце казнене, о чему сте ми једном говорили. Рад би био да се примите за многе узроке а највише да се ту не довуче који страни чоек. Ако се примате а ви ми брзојавите у понедјалник — мој поклон вашој госпођи. — Да сте ми здраво и весело! Пријатељ Стефан Љубиша". Да се ослободим седмогодишње адвокатске праксе, хтио сам се задовољити биљежништвом, али кад сам се извијестио о приходу, увидио сам да не бих могао покривати трошкове, који би ме у Котору чекали, одустао сам од моје намјере и Љубиши захвалио на пријатељској понуди.

Убрзо затим Љубиша умрије и ја сам тим поводом написао чланак који је изишао у новосадској „Застави" на првом мјесту у ком сам између осталог нагласио да је Павлиновић са својим присташама прогонио Љубишу само што је био Србин и тиме у згоднијем часу испунио ону његову жељу, изражену ми већ на поменутом нашем првом састанку у Задру.

Павлиновић ми је одмах одговорио у „Народном листу" под насловом „Апотооза Љубишина и др. Лазар Томановић" пуних пет стубаца свога разјаренога гњева. завршивши оним пророштвом: „Давно пошто заклапа мотика над главом Лазара Томановића, ср ство у Далмацији биће о врби

свирала!“ Што сам ја тако далеко стојао од Љубише у својој првој младости, биће да није ни он мене привлачио ни мало; јер сам ја вазда знао цијенити и оне народне људе, којп су били владиновци, као оне који су могли ипак више израдити код владе како за народ тако за појединце него ли опозиционалци; али зато нијесам им се ни улагао ни покоравао.

Др. Л. Томановић.

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

по преписци са мном од г. 1867 до 1891.

Српска књижевна задруга одужила се успомени Стојана Новаковића посебном књигом својих издања (св. 157. на V. 219 стр.) „Споменицом“, у којој је с разних погледа осветљен његов живот и његова делатност. Мени је особито угодило причање г. Павла Поповића о Новаковићевим младим данима, јер сам о томе врло мало знао, нити сам имао прилике да што год обазнам од њега самога. Исто сам тако с напетом пажњом прочитао умно написану карактеристику Новаковићевих властитости, навика и држања у саобраћају са његовом званичном средином, коју нам је о њему дао г. Слободан Јовановић; њоме сам се подсетио многих утисака добивених од опћења са незаборавним пријатељем у разним пригодама, по њима судим да га је добро погодио и лепо нацртао његову индивидуалност. После ове књиге која нам је у главним потезима предочила велике заслуге Стојана Новаковића за културни напредак Србије, могу се јавити његови лични пријатељи са својим споменима, што их памте или у писмима чувају о том ретком, вредном човеку нашега народа. Ја ћу се као најстарији пријатељ Новаковићев по жељи Одбора Чупићеве Задужбине послужити тим правом, да не толико из наших усмених разговора, колико по сачуваним у мене његовим писмима изнесем пред јавност главну садржину наше преписке. Разуме се, да ћу се ограничити на најзнатније ствари, које могу још и данас имати неко знамење за шире кругове нашега читалачког света. Наше је дописивање отпочело врло рано, у младим годинама, док још нисмо остављали ни он Београда ни ја Загреба, прекидано је било на

време то његовим службеним пословима, то мојим одласком у Русију, Германију и опет Русију, напокон овамо у Беч, али прекид није никада дуго трајао, већ се пријатељске везе једнако настављаху све до године 1914, када зломишљени ултиматум бечке дипломације онемогући његов долазак за Наухајм у Беч, где сам га бадава по обичају очекивао у његовом омиљелом свратишту, у хотелу „Тегетхоф". Управо за ову годину беше већ године 1913 лети на његову повратку из Наухајма уговорено међу нама у мојем тадањем летњем боравишту у Глогницу над Семерингом, да ћемо овог лета (1914) подуже провести заједно у Пајербаху, куда се и повезосмо, да му покажемо онај лепи крај. Али није нам било суђено. Ја сам истина још у октобру г. 1913 одабрао са женом за нас једну пространу вилу у Пајербаху, где бисмо били угодно сместили нашег драгог пријатеља, но — моја жена умре у јануару 1914 а Стојана смете у јулу навештај рата, који је имао понизити Србију а свршио је, слава богу, уједињењем Југославије. На жалост у књигама небеским беше записано, да од обојице пријатеља само старији доживи тај велики моменат, док млађега пре тога времена уграби изненада смрт.

Ја сам са Новаковићем отпочео преписку ваљда већ године 1865, кад је он стао издавати „Вилу"; мени је као главному уреднику „Књижевника", који је излазио у годинама 1864-6, одмах од првога почетка лебдило пред очима јединство за онај час бар у књижевном језику Срба и Хрвата, Зато сам одмах увео замену нашег загребачког часописа за новосадску Даницу и Матицу, а г. 1865 за Вилу. То ће бити изазвало преписку између мене и Стојана, али у мојој имовини Стојанових писама нема тому трага. Његово најраније код мене сачувано писмо датира од 11. 12. 1867, када „Књижевник" није више излазио, али зато појавила се прва свеска „Рада", органа Југословенске академије. О њој има говора и у писму Новаковићеву, којим је одговарао на моје писмо, послано му у Београд ваљда исте године 1867. Ја ћу пре, но што узмем у претрес писмо Новаковићево, казати неколико речи о тенденцији „Књижевника". Он је од првога маха наишао на отпор код старијих хрватских писаца-филолога, као Вебер и Шулек, о Бабукићу или Антуну Мажуранићу да и не говорим. Све се присталице загребачке школе побунише против мене ради једнога јединога слова ћ (х) које сам у дру-

гом падежу множине код именица избацио, не ради тога што га нису писали Вук и Даничић, већ што сам сувишним апаратом компаративне граматике доказивао да оному h (х) нема онде места. Али загребачки филолози, не обазирући се на моју одвећ учену аргументацију, осудише моју новотарију као антихрватску. Ево како је то карактерисао, говорећи о „Књижевнику“ мој тадањи пријатељ Јоса Мишкатовић у писму од 13. фебр. 1864 године из Бона: Ja se ne čudim što tebe kore da radiš o propasti hrvatstva, jer ljudi naši, koji danas vladaju boje se zlu našemu od Srbaljah i misle, ako znanost i logika zahtevaju da uzmeno pravopis koji je u Srbaljah da će tim srbstvo obhrvati hrvatstvo To su ti ljudi, koji još uviek misle da naša sva borba u tom sastoji, da jezik sačuvamo; svi su zadovoljni, ako u Beču na to pristanu, da se ubitačno verornungi mjesto na njemačkom, u jeziku hrvatskom pišu; oni se nadaju odoljeti srbstvu, ako pravopis i gramatiku imali budemo različitu od srbske Za njih je ě *im*, *am* politika a ne filologija.“ Ово је још и данас спомињања вредно здраво мишљење човека који је тада са стране објективније судио о тим ситнаријама, него ли узбуњене домаће прзнице. Новаковићево писмо захваљује мени на симпатичном одзиву о његовој Историји српске књижевности, која је управо г. 1867 изашла у Београду. За ознаку наше у оно време још врло слабе књижевне заједнице навешћу ове речи из његова писма: „Кад вам кажем, да је висина појмова о нашим заједничким књижевним одношај има у нас на истоку толика, да је и оно што сам ја изнео сасвијем ново и доста-високо, онда ћете видјети, зашто сам и ја под притиском тијех прилика остао несмјелица“ Жали се на А. Васиљевића и Матицу те каже: „Најволио бих да могу ваше ријечи о мојој књизи прештампати у цјелини, али мени то бране узроци рад којих сам рад чувати и себе и вас. Зато баш што не марим угађати гомили и трошити вријеме на препирку.. не марим ни да ме она блатом каља, а било би их одмах који би рекли да прештампавам ваше ријечи што се хвалим..“ Ја сам био у неком писму предложио да издамо неку „Антологију наших бољих писаца старих и нових“. О томе је и Стојан много премишљао, и опет додаје: „Али за ово као да је прерано и као да морамо још причекати да нам мало више снаге дорасте“. Са своје стране додаје: „Ја сам још 1864 године прије него што ћу почети издавати Вилу започео пра-

вити антологију из дјела наших новијих поета, узевши међу њих од ваших Трнскога (из Кресница) и Прерадовића." ... „Томе сам хтио помоћи и су неколико млађих знанаца сједосмо одбирати и преписивати. То је дотјерано даље од половине па је на том заостало." Године 1867 беше Новаковић дошао у Загреб к свечаному отворењу Југославенске академије. То је био наш први лични састанак, који је још јаче утврдио наше пријатељске везе. Судећи по писму од 10 јануара 1869 као да смо се и године 1868-е видели у Загребу, али ја тога више не памтим. У поменутом писму јадикује на сувише малени број уписника на Вилу (250 до 300) „Ове ми се године није могао ни лањски број окупити, дакле поред стална напретка у садржају и старању уредникову сталан назадак у публици и читаоцима!... Г. Ђура ми писао да вама шаљем и вама пишем све што бих хтио слати и писати Viencu."

К овому ваља да додам малено објашњење. Кад је престао излазити „Књижевник", који је Матица илирска подупрла уписом за све своје чланове, одлучи њен одбор, у који сам и ја улазио као тајник Матице илирске, да у договору са загребачким књижевницима преузме издавање једног белетристичног часописа. То је био Vienac Ја му нисам био редактор али на мене је као Матичиног тајника пала морална дужност, да се за лист бринем, а како сам једнако имао на уму што јаче укрштање наших књижевности, хрватске и српске, позвао сам у коло сарадника за Vienac и пријатеља Стојана. Тако дође до његова учешћа, о којем пише ово: „Да се не бисмо закаснили, ја се ево журим с првим писмом, давши му неки облик који мислим и од сад задржати у тим дописима, ако вам се допадну и узажелите их од мене. Док прегледам за први мах цијело стање књижевности (у опширном смислу) имаћу доста материјала. Треба да упознате публику с позориштем нашим, са књижевношћу пучком коју сад ишту наше нове недјељне школе, зборови учитељски и читаонице, с периодичком књижевношћу, с Друштвом Ученим и осталима, с књижарском трговином итд. и све бих ја то овако мало по мало расправио, као што вам сад шаљем пробу првога писма за Vienac ваш. Ја ћу дакле наставити а ако бисте ви жељели какве промјене било у форми или у правцу изволите јавити па ћу ја према томе удесити начин у колико узмогу... Драго ми је те рачунате и осим овога на

моју помоћ и стараћу се да вам се одазовем колико узмогу више. Могу вам с мјеста понудити пријевод Мицкијевићева спјева „Гражине“ у стиховима. Одломак имате у Bosiljku 24 броју наштампан, само што је са силним погрјешкама. У осталом ја сам ту скоро почео пријевод на ново прегледати и дотјеривати спремајући га за Вилу у 1 број 1869 године. Ако дакле имате вољу могу вам цијелу пјесму с уводом и нотама послати. Стало ми је било да не заборављајући ни на спољашњост дам вјерно праву Мицкијевићеву поезију.“ Новаковић је рачунао да ја у редакцији Vienca водим главну реч, али то није било тако. За белетристику, особито за песме остављало се готово све на вољу Трнскога, а тај заљубљен у своје песничко стварање радо је приговарао другима и где је имао и где није имао право. Били су и други Катони, тако да би се за цело уређивање Vienca готово могло било казати: „много бабица дете килаво.“ Ја сам о свему томе дао објашњење пријатељу Стојану којега дакако сад више и не памтим А он ми на то одговори у писму од 31/1-12/2-1869 ово: „Хвала вам велика на писму. Мени је то много вриједно да знам како стоји састав редакције и како иде посао у њој, а многом сам се којечему и у напријед сам домишљао и досјећао се читајући између врста у прва два броја. А Павић и Фр. Марковић као да су сувише класици и пјесници, хоће готово читаву школастичку философију да од критике начине да појезији одузму свако тло на којем јој се ваља развијати. Није им лоше казао онај у Позору. С вашим ђенералом и школским савјетником назирем такође стару пјесму и видим добро како забаву хоће да навију на несрећни пут космополитске пусте забаве која је до сад починила у младим појасима толико несреће колико је премјерити тешко. Колико је та појетска љубав дала свијету обешчашћених дјевојака и оскврњених и залуђених или управо упропашћених младића, један Бог зна, а кад би хтио сачувати нас од тога у добри час би било. Ми се сложно и свјема силама морамо борити против те немачко-средњевековно-ритерске сентименталне забаве, ако нећемо да нас потуку критици нихилисти који забави одричу сваки темељ битности,што се наравно никако не може допустити. Али бога ми да бог да се нијесте лоше поуздали овамо у нас. Ја од 1865 нијесам ударио пером у забаву и у стих, само што сам ове године превео за Вилу ону пјесму

с пољског и „Гражину. Ја „Гражину“ имам у цијелости преведену још од септембра ове године па сам навалице оставио до сад нештампану да је могу довољно исправити пошто се први жар писања охладни. Зато ми је у прилог да чека још јер ће ми пријевод тиме добити. Али ипак ако што буде, особито пријевода, нећу вас оставити, или ћу вам послати што и из старог периода што ме сад буде могло задовољити, јер много нијесам штампао, управо мање је штампано него што је написано, јер сам недружеван опор човјек који више живи сам у себи и у својим литерарним фантазијама.“ Наставља, како је стао преводити једну приповетку из пољског часописа „Strzecha“ за Vienac. али с том се приповетком десио неочекиван случај, да је већ била преведена у кући мојега брата (жупника), јер је његова пријатељица, родом Пољакиња, била уписана управо на Strzechu. Сам се Стојан чудио тому ненаданому случају, зато у писму од 15 27 фебр. 1869 одговара: „Ја сам се у то поуздао, што знам да се од ваших писаца слабо који разговара с пољском литературом осим вас а за вас сам знао да немате кад преводити па нијесам ни мислио да ми баш ту ваља послушати г. Ђуру, који ми је још у почетку писао да увијек у договору преводим и да јавим. Али ко ће се надати такому ривалу.“ За свој превод писа оваку комбинацију: „Знате да су у нас двије публике у најпотпунијем смислу тијех ријечи па може бити да ће ми се касније пошто се ово сасвијем заборави указати прилика да то гдјегод у подлиску наштампам“. У оном пређашњем писму враћа се на своје прилоге у Viencu. „С радошћу сам видио наштампано своје прво писмо. Сад вам шаљем и друго. О промјенама вашим немам вам што казати, нека их ситничарима кад држе сметењаци да су тијем што добили. Они нам будућности отети не могу, а она је сигурно наша, ван ако свијет не изневјери досадашња логика догађаја... Држим да ћете с другим писмом бити задовољнији него са првим, и молио бих вас да иде од сад под насловом, који сам назначио, само мјесто *писма* можете метнути и *дописи*, ако хоћете да је ближе првому које измаче без такога натписа. Ваљда неће бити зло, што је мало дуже, пошуричар и тако бенеће па нек нас пусти у своју градину мало више а ја се старам да занимљиво пишем да би могле читати и све красне и лијепе главе, којих је на жалост тако обиље по јадноме нашем народу.“

У вишепоменутом писму, где се говорило о преводу из Strzeche, приповеда Стојан још о једној приповетчици Марка Вовчека, коју је исто тако превео не питајући никога, хвали њену здраву народну тенденцију. А ја бићу му писао, да очекујем да нам пошље своје старије песме, на што одговара овако: „Драго ми је што се веселите мојим пјесмама али се бојим да ме не одвучете у појезију на ново. Видите и сами како у њој мало ко устраје до краја паметан. Ваши су прваци дотјерали до бљувотина. А Шенојини су Сватови лијепо спјевани, форма је глатка али ми је сувише старински, сувише супрот данашњих изискивања поштовао народну бајку. Нека бајка народу, она њему док је онакав лијепо стоји, али ми да поштујемо народ друкчијом поштом. Иначе преко свега што ми нијесмо задовољни Вијенцем у души својој, он је како се мени чини оставио далеко иза себе дојакошњи узор „Невен". А има, наде пуно још. Ученом друштву долази Вијенац редовно. У Србији још нико и не зна зањ али ћемо се састарати за то. Шаљем вам сад и треће писмо.. Држим да ће бити занимљиво и ово, јер показује стање у цјелини образоване масе, а о књигама и осталоме оставио сам за четврто писмо, јер их и немам много пред собом. Ја имам пред очима да ми сва писма у цјелини изнесу једну колико је могућно макар главним цртама обиљежену књижевно-културну слику." Ја ћу бити питао Стојана, зар се неби могло у Србији наћи уписника на Vienac, на то ми он одговара. „Што се тиче уписивања из Србије требала би једна олакшица и то да пренумеранти имају коме слати новце у Београд. А Валожић и тако стоји у вези са Жупаном, само би му требало што дати у име процента на коресподенцију. Ви можете то уредити брзо те наредити да Жупан пише Валожићу а ја бих њему послије помогао да се у овдашњим листовима објави. Имамо доста читаоница, оне би требало свакако да држе." Како је Новаковић у то доба био одушевљен за нашу српско-хрватску књижевну заједницу, доказује тај пример, што је замишљао, да се превод „Париза у Америци" наштампа у исто време ћирилицом и латиницом. А за Vienac једнако се огледао по руској литератури, што би било згодно да се преведе. Ево што о томе говори у писму од 11 (23) априла 1869: „На руске ствари за вас мислио сам и сам, али је жива мука одабрати што из руске књижевности за нас. Ми смо врло микроскопни

спрам њих. Што је у нас озбиљна критика, у њих је библиографическа заметка, што у нас велика приповијетка, у њих очерк! У нашим библиотекама има прилично руских журнала па ћу ипак гледати што да до вијека не останемо при вјечитом Тургењеву, Пушкину, и Љермонтову. Ми овамо имамо ове године Отечествене Записке. Како вам рекох, најтеже је с колосалношћу њиховом саставити мајушност нашу.“ Свраћа моју пажњу на један чланак у журналу „народнаго просвешченија“ те додаје: „Баш се види, да Русима није сувише по вољи наша автономија. Смијешно ми је било како се ви чините Макушеву католичан гдје мислите да је глаголица старија од ћирилице. Још и ту има посла православије и католичанство.“ Последње је писмо његово из тог времена од 5-17 октобра 1869. ту се и опет говори о прилозима за Vienac. Ту говори такође да би могао заменити Јанка Шафарика у библиотеци: „ја за сада држим, да ће ми библиотеке више помоћи литерарному раду него професура у нижој гимназији.“ Ја сам овај одсек из нашег пријатељског дописивања завршио у својим споменима овако: Само се собом разуме, да би ова (Новаковићева) писма била потпуно разумљива истом кад би се била сачувала и моја, тада би се видело колико смо нас двојица у оним красним годинама, кад је Даничић већ био у Загребу, радили на узајамном познавању и зближавању људи од књиге и науке између Загреба и Београда. Кад би се наше старање једнако настављало, пошто смо ми били спречени другим позивима и дужностима, мислим да би идеја нашега културно-просветног јединства јаче узнапредовала него што је у истину, те би и државно уједињење, што нам га донео светски рат нашло више разумних заговорника но што их овај час збиља налазимо међу Србима и Хрватима.

II.

Не памтим, јесам ли имао писама од Новаковића у тешким годинама мојега живота 1870 и 1871. Истом кад сам већ био у Петрограду, добих од њега писмо пуно јадиковања над несређеним односима гледе пошиљања књига из Београда у Русију и добивања оданле у Београд. Даје ми том приликом разне поручбине. Занимљивије биће, да из писма од 12 (24) 3 1872 наведем ове његове речи: „Од наше радње такође нема ништа, ужасно без духа и језгрине, све су прогутали

дневни листови, њихова свакидашња политика и расправљања многих друштвених потребица и потребичица. Остало је, верујте, у засенку. Сав наш развитак мени (а најрадије о њему размишљам) отвара поглед на наш народ као на болестан организам, који дошавши сад до некакве власти о себи ни о чем другом не мисли него о својој болести. Ми смо у некаквој социјалној хипокондрији. Отуда непрестано ламентујемо а на прави лек и не помишљамо, отуда је у раду нашем нестрпљење и грозничавост. Додајте томе све друге јаде, од којих сте и сами утекли па ћете лако погодити да се то тако лако не мења. Мислим да је најкориснији педагошки рад с којим се доста баве овде и мало по мало уводи се у наше основне школе прави најрационалнији метод обучавања, који је израдила немачка наука. У Хрватској се такође та струја опажа но она неће моћи донети онога рода, који ће приспети у нас, што просвећеним људима оскудева помоћ државе која овамо управо покреће ствар. Овим путем барем можемо добити публике не би ли се управо сасвим уснута књижевност макар кад пробудила." Крај исте године 1872 донео мени у Одеси двојаку тешку невољу и жалост: моју врло озбиљну и опасну болест и смрт моје старије ћерке Јелке (било јој 10 година). Пријатељ Стојан написа ми 18 јануара 1873 о мојој несрећи врло срдачно писмо пуно топлог саучешћа, а из дневног живота саопћио ми о повратку Даничићеву у Београд — „на своју стару катедру. Ми смо сви у нашој души утешени." То му дадне пријатељску мисао, да би требало да ја заменим Даничића у Загребу, „да се опет у нашој литератури види живо и цело оно братско коло које је толико већ учинило, и да је лакше нама млађима помагати бољима и старијима. Има доста народних жеља које треба да се наврше, али ова заузима у моме срцу једно од првих места." Ни овај пут ни године 1882, кад ме Стојан Новаковић као министар просвете у име владе позвао, да после смрти Ђуре Даничића заузмем његову катедру у Београду, нисам се могао љубазној жељи одазвати. У истом ми писму јавља, да ћу до скора добити више књига Гласника и његову студију о „Физиологији гласа и гласовима српскога језика," још додаје „ја сам летос (дакле г. 1872) пробавио шест недеља на путу по Германији, обишавши Беч, Прагу, Дрезду, Будишин Лужичке Србе, Берлин, Лајпциг, Нирнберг, Минхен . . . У Београду се прилично

ради . . . Млади кнез даје сад сваке године 120 дуката на награде за те (ђачке) теме и ове године су прво давате награде . . . Још ћу вас држим обрадовати да је млади кнез примио од С. Љубића посвету за његову југослов. нумизматику и дао му у помоћ 2000 фор.“ Још говори о својим радовима (на поменицима, апокрифским причама и преводу Шера). О њима има много и у писму од 10 марта 1873, где ме пита би ли овамо (к апокрифима) ставио и средњевековне „лѣчебнике“. У опће ово је писмо, пуно библиографске садржине, сјајан доказ његове тадање велике радње, у којој није могао свега ни дотерати на крај. Под крај писма пита ме: „А не би ли ви најбоље радили да ударите на Београд у Загреб. Дужни сте нам толикима визите а ми бисмо се вам збиља обрадовали. Ту ћете већ и Ђуру видети, јер му се надамо с крајем Маја.“ Ја сам се врло касно одужио пријатељима у Београду посетом, код које ми је опет Стојан као министар учинио великих услуга.

Док сам још био у Одеси, ма да је већ било решено питање да ћу у Берлин, послах 23 маја 1874 Стојану писмо, на које ми стиже одговор већ 4 јуна, „да би вас, пише, мој одговор још у Одеси затекао.“ Мислим, да сам се нашалио његовим кратковременим министарским службама, јер ми одговара: „У осталом министарске опасности нису сад тако близу и ја спокојно могу живети својим обичним приватним радостима и литерарним забавама и студијама, макар да се ни тога много не може уз доста службених послова и уз врућине летње. Кажу људи, да се здравље онда добро цени, кад се позна како је кад га нема. Ја бих то применио на спокојство те и ја познавам како је то мучан и неспокојан посао, разбијати главу „вилајетским пословима“ како се то овамо у шали каже: уживам сад по три пут слађе на ново стечено спокојство.“ Стојан дотакао се мојега решења за Берлин (у место Загреба). Признаје отворено „како ни ви не одричете и ми овамо сви мислимо да би вам било најлѣпше место у Загребу“, али као за одбрану мојег решења додаје ово: „Одмах сам се опоменуо Вука и његова становања у Бечу и на Миклошића. Многоме је већ пало на памет да Вук не би онако и онолико учинио за нашу књижевност, да је живео међу Србима као што је живећи у једном центру као што је Беч, с дубоким познавањем и љубављу родних крајева, а изложен оној сил-

ној струји културног и интелектуалног живота као што се не може нигде тако снажна наћи као у тим крајевима. Пример проф. Миклошића сувише је речит, кад се само помисли, шта би он учинио да је у својој младости отишао у Крањску да заузме какву префесуру.“ Он то питање гледе мене на широко развија, објашњује олујину коју је изазвао мој отказ од Загреба, истиче како ми се може приговорити, „да смо као синови овога народа дужни носити крст његов, трпети незгоде које нам ситуација налаже“, али додаје умах: „за мене нема никакве сумње да ћете ви више и боље радити живећи у Берлину чисто науци не помућени никаквим дневним незгодама, никаквим упливом политичке грознице, на коју ће ове земље још подуго осуђене остати, радећи међу капацитетима толиких помоћних струка, међу којима се о свачему лако обавестити, имајући пред очима у даљини целокупну слику ових народа изван домашаја дневних страсти, личних уплива и задевица . . . Ако човек ваш поступак стане расматрати с најчистијега гледишта науке (које је без обзира космополитско), не може наћи приговора вашој одлуци. Ако ли се стави на гледиште тежње народне за напретком, за културом, за бољим приликама (то све извире из голог нагона за самоодржање), онда вас не може човек до краја бранити, ма колико да осуђује страсне изјаве које су вас напале. Ја добро видим ваш избор и разумем, зашто можете бити из Берлина кориснији . . . “ Опет помиње П. J. Шафарика и Миклошића, који нису били викачи ни борци, али „су за словенство у ствари учинили више него стотина оних других . . . Али једно, име ваше у кругу професора загрепског универзитета неће бити и то као политичка страна тога питања раздражује ваше пријатеље поглавито тиме што се ваш прелазак у Берлин догодио у исти мах, кад сте звани овамо..“ Ја не бих овог опширног расматрања овде стављао, да оправдам себе, чега данас више и не треба, али ми се чини спомена вредно за душевно расположење драгог пријатеља поводом мог питања.

III.

Године 1874. пре мога одласка у Берлин састадосмо се, ја и Стојан, на археолошком конгресу у Кијеву, онде ходасмо рука под руку као добри пријатељи и другови, примасмо по-

зиве од украјинске младежи на њихове вечеринке, да се упознамо с њиховим тада још потајним народним покретом. Млади је нараштај био уверен о нашим симпатијама за њихово национално одушевљење, које онај час још није ишло за раскидом од руске државне целине, а нама је мило било, њихово удељено нам поверење. Стојан је остао у Кијеву до краја конгреса, онамо је добио још последњи дан једно моје писмо из Петрограда, а негде у септембру огласио сам се пријатељу већ из Берлина. На ово добих од њега одговор од 3. октобра 1874. из Београда. Ту ми приповеда да је из Кијева отишао у Москву где је остао шест дана, урачунавши ту и један дан екскурсије у Сергијевски Посад. Одатле је отишао у Порјечје на имање грофа Уварова, где је остао дан и по. А одатле у Варшаву на два дана. Из Варшаве је отишао directe у Београд. У томе писму јавља ми: „У Варшави сам Вам био оставио поздраве и за вас и молио Пољаке да не пропусте указати вам пажњу којом су мене веома одликовали. Не бисте били погрешили да сте остали и на два дана, али кад намеравате до године на дуже време тамо путовати, онда још боље". Ако сам то у писму Стојану обећао, морам одмах додати, да тога нисам извео. Овај пут били су породични узроци по среди.

У те је дане имало бити врло свечано отварање загребачког универзитета. Онамо је био послан и Стојан. Ево што о томе пише: „У Загреб ја сам полазим сутра. Сасвим преко моје воље полазим, јер ми баш није до путовања, али не могу да покварим вољу многим људима одавде, који су ради да идем тамо од стране друштва". Новаковић је дакле био у Загребу. Моји људи, описујући ову велику свечаност (Зоричић и мој брат) истакоше две неповољне појаве код тога: 1° да су загребачки кругови, у којима је велику реч водила младеж, силно претерали бучним одликовањима заступнику берлинског универзитета професору Гнајсту, који да је био управо „јунак тих дана", и 2° да су међу гостима управо чланови српске депутације били врло хладно примљени. То ми писа мој брат, којега сматрам непристрасним сведоком. Он каже: „jedini Srbi primiti su nekako hladno, jer su i sami bili nekako steif osobito Novaković". А Петар Зоричић написа ове речи: „Posjetio me Stojan Novaković, njega ovdje Matković kano vele naduta čovjeka smatra, a ja nisam te nadutosti opazio". Као одговор на ово признање са стране очевидаца ево како гласи одзив Стојана

Новаковића о тој универзитетској светковини (у истоме писму): „Загреб је учинио на ме рђаво „впечатлѣніе“. С вашим Гнајстом терали су сви, почињући од бана па свршујући на коме хоћете, прави „швиндл“. Тим су без сумње увредили Маџаре, тим су увредили Словенце (dr. Коста се мени жалио), тим су увредили и нас. И све те увреде имају разлога. Кад сам с мојим другом учинио походу Мажуранићу примио нас је хладно стојећи, са неколико речи, пошто смо напред ради неспретне невештине слугу чекали. Одмах затим одвезао се да врати по сахата пре тога учињену му походу од Гнајста, а нама заступницима Србије ни да је визиткарте послао! Тако је било. Сад ја не знам, варам ли се што мислим да то није у реду. Иначе нигде нас или српске заводе које смо ми тамо заступали нису јавно поздравили а Гнајста и берлински университет свагда на првом месту, затим редом сву осталу аустријску „сволочь“, а нас у итд. Сам Рачки љутио се што ни академија нигде није била поздрављена. Иначе велико-хрватскога и католичкога швиндла врх главе. Шта ћу дакле да вам говорим о впечатленію спрам тих појединости. Професори су се, да вам право кажем, мало видели. Гајтлер, Хањел свираће на сву прилику како им се заповеди, као што свуда ради најмљена емиграција која иде из шире сфере у ужу. Са Гајтлером није ме нико упознао, ја нисам хтео да се први јављам њему, а он се није први јавио мени. Тако с њим нисам ни речи проговорио. Тако није никад било прилике видети професоре и осетити какво год впечатленіе од њих. Не будући рад раздор дизати ово говорим вама ради знања вашега, иначе штедим.“ Ни ја нисам разглашавао ових жалосних појава, које доказују на како слабим ногама стојаше наша српско-хрватска културна солидарност. Још ми у истоме писму јављао Стојан о издању Србадије у Бечу и о плану издања месечног журнала наликна Revue de deux mondes под редакцијом Владана Ђорђевића. То је била позната „Отаџбина.“

Године 1875-е спречила је Стојана министарска служба тако, да сам у свему добио од њега само два писма (21. X и 29. XII). кад је већ био министар у расположењу, о чему и говори прво од оба поменута писма овако: „Ја се одавно накањујем да прекинем ћутање на ново прекинуто мојим положајем, дао бог већ прошастим. Ја сам за сада овамо беспосленији но ико јер ево два месеца посао ми је што ја хоћу

и ником ништа ни за минут не радим као министар на расположењу. Напротив г. Ђуро имао сваки дан по један час у школи и по један у двору као учитељ кнегињин, те које то које спрема за обоје узимају му време тако да он сад мени може завидети, а ја једнако мислим: Не буди, боже, урока и подржи овако." У истоме писму саопћује ми комад песме о духану и почетак песме од страсти Христових, обоје по рукопису из Фоче од 1783. У другом писму приповеда, да су наумили „дати резати нову ћирилицу, другојачију" т. ј. тању но што је Шафарикова „без садашње супротности дебелих и танких црта те тако повратити облик ближи старини и модернизирати танкоћом у толико да буде према осталим словима. Тим ће изаћи доста налик на грчка слова. Немате ли што рећи на то, јер ће то радити једна од првих ливница у Немачкој те бисте се и ви могли послужити. Онда би се и ваши Немци мање плашили дебљине слов. слова, која их сад можда опомињу на ону пољску песму Szwabom baty." Још ми јавља о књижевним новостима (Милићевић је спремио за штампу своју „Кнежевину Србију"). Не знам, да ли је поменути план о ћирилици тада изведен. Ја сам истом године 1903, удешавајући издање Болоњског Псалтира, код Холцхаузена израдио то, о чему ми писа Стојан већ године 1875; мени су за узор послужила слова Супрасаљског рукописа. У својој беспослици службеној више је пута мислио да у једној књизи штампа збирку народних умотворина уредништва Виле с додатком других које је он сам пре тога којекуда по часописима штампао. „Могло би то, каже, изаћи књижица преко 30 збијених табака и дошло би штогод и први пут, на прилику која стотина загонетака из Херцеговине које имам од Врчевића. Нашао би се можда и издавач, да се ја с тим петљати не морам". Познато је, да су Загонетке збиља изашле на трошак Чупићеве Задужбине.

Из године 1876 имам пет његових писама, пуних литерарне садржине, где говори о књигама што ми их шаље, о својој радњи о акцентима у старим штампаним књигама итд. Напокон 16. 2. 1876 јавио ми: „Знајући да ће Вас интересовати, јављам Вам у кратко да сам из „министара на расположењу" којих сад у нас има читава гомила, повраћен опет у стари посао, а то за професора велике школе. Не сумњам да ће Вам бити мило да чујете да је том приликом основана

у великој школи нова катедра „за српску и словенску историју књижевности" коју сам заузео ја. У писму 12. 4. 1876 одобрава мој план, да пружим „буквоћду" Келеру прилику, да наше народне приповетке попрати својим паралелама: „Колика је мучна и пипава радња уштеђена нама кукавцима на југу без књига и средстава као што нас знате. Овако се на тенани могу употребити готове градљике па склапати зграда. Што сте на стр. 268 (I књ.) написали о једнакости која пада у очи међу српским, новогрчким и арнаутским причама, на то сам ја дошао читајући јесенас бугарску нар. литературу и црпући из ње белешке. Мени изгледа да југослов. свет има потпуно једне стихије у нар. литератури, само су често комбинације, примена и облици различити." У том питању наших нар. приповедака послужио ми је у оно доба Стојан многим библиографским податцима. У писму од 7 маја 1876 има нешто политике. „У политици је у нас у опште ваљда таква магла каква је могла бити у литератури 1840'— 1850, само што се мучније надати „вјетру са планине да растјера таму са боришта, да се види ко гине ко ли задобива". Новине су истина заузеле некакве тобожње прецизне партајске положаје и у томе је спрам пређашњих неколико година некакав напредак, али као да је и тога, као обично у нас, un peu trop. Иначе се тако грде, тако једне другима подмећу нечувене ствари, и што је најгоре, тако мало пазе на прави свој посао, да је право чудо.. Интересовање за устанак, родољубље, либералност овде је узео под аренду „Исток". Али ни он као ни друге новине немају коресподенција с боришта. Тек оно пет највише о томе пише. Директних вести са бојишта имаће може бити највише „Глас Црногорца" али вам о њему не знам ништа поузданије казати. Не знам како стоји задарски National, а у њему би могло бити највише гласова из босанског устанка. У којим ће новинама бити наши ратни билетени, за које се надамо да ће који дан почети, још не знам. Иначе ми овамо чекамо на позив; још нам додуше није казано куд ћемо који, јер и ми професори добијамо неке послове у администрацији војној. Тако се у нас све више чује звека оружја, а све је мањи интерес за литературу. Иначе једва чекамо да скинемо с врата велику бригу народну и да ако бог да у старој „дедини" отворимо нова поља за нашу радњу. Из Бугарске су учестали гласови о јако рашире-

ном устанку, а наше чете које ће излетети пред трупама нашим да шире устанак готове су на један миг. За случај невоље може сама Србија ставити близу 300.000 људи на бој. А камо словенски Балкан? Ко само види прст даље од носа, мисли да је време ту.“ Ја сам се оних година много натезао са Архивом, јер као свака ствар на почетку, спао је сав терет на моја леђа. Бићу му негде написао, да би га могао напустити на то ми он написа у истом писму: „Није ми мило, што чујем да је ваш Архив у опасности. Да није тако време, радио бих штогод, да се још који екземплар код нас протури, али овако нећете ни ви жалити што долази од acta.“

После више месеци, кад је рат већ и Новаковића потерао из Београда, добих од њега од 25 октобра 1876 ово писмо из Мајдан Пека, које својом занимљивом садржином вреди да се читаво наштампа: „Ту скоро дође ми писмо од нашега пријатеља г. Даничића из Београда у ком ми помену да је добио од вас писмо, да му је стигла трећа свеска прве књиге Архива вашег и да сте у његовом писму назначили како сте и мени писали. На скоро потом нађе и мене овамо трећа свеска Архива, али не и ваше писмо. Истина је већ трећи месец настао како сам ја нагло оставио Београд не доспевши ни да се јавим пријатељима, али је до пре месец дана једнако боравила у Београду моја жена а и после њеног доласка овамо налазила су ме писма са стране, јер има ко се о том у Београду брине те ми је чудо куд се могло денути ваше писмо. Но сад како је тако је. Ја тек напоменух да ви не заборавите на чему сте у оном писму остали, ако је што важније у њему било. А ја сам овамо у источној Србији управник магазина војеног у овом нашем рударском месту. Мало испред нас с оне стране високих и широких планина овога краја стајале су до јуче војске, стоје и сад само што су у примирју. И ја вам ходим у високим чизмама и униформи мајорској наше народне војске и место о рукописима и литерарним студијама мислим о храни и мљиву брашна, о отоци и транспортима војеним. Tempora mutantur et nos cum illis. Оскудицу књига у последњих неколико дана, пуних беспослице, кише, снега, планинске магле и влаге попунио ми је прекрасно трећи свезак вашега Архива, који сам прочитао у сласт с краја на крај. Сад се тек види да је Архив ваш. Ем највећи од пређашњих, ем скроз на скроз ваш. Сад ја вама

могу рећи што ви једном мени рекосте: ей Богу ви молодецъ! Како је из наше Србије још теже пазити за током стручне словенистичке литературе, него из Берлина, за мене је врло користан библиографски преглед у тој свесци и нек вам је хвала. А хвала вам и на симпатичном пропраћању мојих послова не мање. За мене је то лепо окуражење, јер иначе наше критике тако мало окуражења дају оне врсте пословима, да би човек брзо клонуо, ако га не би или когод поиздаље батрио или ако сам у свом личном задовољству не налази батрење и награду. Време овде просто штетивам. Моји послови нису таки да би их са две три књиге могао настављати (и времена би ако не згоде било којекако). Прекиди пак мојих занимања у ово последње време истинито су ми досадили. Још ми не би било криво кад бих увиђао да је баш тако морало бити, јер је свакојаких мање више беспослених чиновника (ȳ пуном значењу ове речи) пун Београд, али већ што ћемо! Сад смо дужни све и треба све да дамо, нити можемо водити велики рачун од ситне пажње према личностима. У том погледу ја и волим што нисам остао код куће, да могу и ја рећи да сам у садашњем знатном народном делу ма колико учествовао. Да сам био на ком другом крају, меже бити да бих могао што за дијалектологију уловити, овде ништа за то није могућно привредити. Нисам могао ни циганина никаква добавити да бар штогод Миклошићу ухватим. Него сте врло добро истакли дијалектологију с оно неколико речи у прегледу. Ја сам одавно наговарао наше млађе професоре који показују нешто марљивости за језик, да раде око тога, давао сам и упуства и обећавао помоћ, али ништа нема довољно јачине за немарљивост наше ни млађе интелигенције. Силом неће да што виде даље од носа, само ако то не мирише на политичке интересе. Тимочки дијалекат вредио би озбиљније студије. По мом распитивању које чиних летос од једног урођеника, сад професора, и који га добро познаје у дијалекту па у ношају и обичајима још се види толико црта, да познаваоцу старине ових красних земаља није тешко познатн можда последње трагове некадашњих Тимочана. Нешто се, али не много, види и у књизи Милићевића. Ја не бих сам могао много (јер је несигурно те ствари узгред радити), али жалим што то неће нико да испитује. Ово где сам ја, није Тимок него Пек. Ово је изворни предео Пека и он је или пуст или

насељен Власима који махом ништа српски не знају. Жалост је гледати у затуреном и јадном стању ове Влахе, једно племе које је осуђено на пропаст неизбежну (и само се ради наше млитаве радње могао и оволико одржати), али у кога устима живи још неизгладни траг језика Цезарова и Цицеронова. А у исти ма̂х колики је понос гледати и најпростијег Србина колико данас као прави Culturträger (према овим подивљалим потомцима некадашњих власника и Culturträgera ових земаља) одсјајује и наспрам најбољега Румуна. Чудна ли је игра историје. И тако нашарах вам пуне четири стране. Нек сте само весели и задовољни, а да вам могу послати сласт погледа с малог околног ми виса или дах овог планинског ваздуха или чисту чашу воде из камена станца, ништа вам пријатније не бих могао послати у ваш (да простите) смрдљиви Берлин."

После тромесечног бављења у Мајданопеку вратио се негде под крај новембра Новаковић у Београд, одакле ми се јави једним писмом 1 дек. 1876. Ту помиње већ мој прилог Zur serbischen Annalistik а за Београд каже: „варош нам изгледа као војнички стан: војника и Руса и на све стране."

IV.

Две године, 1877—1878, донеше ми у свему двадесет Стојанових писама, 8 за 1877 и 12 за 1878. У тим писмима има много литерарних обавести то о његовим радовима то о мојим нањ стављеним питањима. Тако н. пр. много је распитивао о врзином колу, али није могао ништа потање обазнати. У једном писму (24 јуна 1877) разлаже опширно о књизи Мазинговој према својој старијој и ранијој о физиологији гласа. Простор не допушта репродукцију његових мисли. Лично беше мојим неуспехом у берлинском универзитету (пољска младеж није хтела полазити мојих лекција, јер су Пољаци тражили посебну пољску катедру) изазвано питање, не бих ли се вратио у Одесу на славистику после отступа Григоровићева. О том је Стојан написао 2-1 1877 ово: „На ваше љубазно питање што се тиче сељења у Одесу ја незнам шта да вам кажем. Све ми се чини, да сте нам, седећи у Берлину, ближе, барем с вама у свачем лакше комуницирамо, а чини ми се, да и наука више има од вас како сте ту. Док бисте у Русији, као да вас, боже прости, беше неко конфисковао, каода после оби-

лате ваше загрепске радње у море утонусте. Ја вам казујем ту личне своје импресије, које су ме често хватале. Од како сте ту као да сте повраћени у свет." Још додаје, да неће да буде егоистичан, јер ћу може бити у Одеси бити задовољнији свакако, „моје вас добре жеље свуд прате, а ви ћете знати и сами да је ваша судбина већ така да више треба да полажете на услове од којих зависи родност и обилатост вашега књижевног рада, него на услове угоднијег живљења.

Кад весеља други траже,
Певац љуби покој тих,
И са тугом у прсима
Зачиње се спев и стих

рекао је наш Ј. Ст. Поповић. А то не вреди само за појете. И вама ће то бити ма куд пошли". Кад сам му након по године могао јавити да остајем у Берлину, одговори ми у писму 22 јуна 1877 овако: „Могосте знати још раније да се ја радујем што не одосте у Русију и то само науке ради, јер имам некакво уверење да сте науци тако кориснији. Да се бог да може „каторга" некако исправити куд наше радојсти." Још наговешта случај, да ми Миклошић уступи своје место. Ја сам у оно доба више теоретски него ли из личног познавања људи, стојећи можда по нешто под повољним и корисним утицајем мојег драгог петроградског пријатеља А. Н. Пипина, имао већих симпатија за либералне Русе, него ли за Славјанофиле. О томе бићу нешто написао и Стојану, а он ће мени у истом писму одговорити овако: „За славјанофиле ја вазда онако како се ви изразисте. И у нас свезе су те партије па и симпатије од вајкада са нашим жалосним „либералима", у којих осим имена ништа више либерално нема. Па и у свему осталом слажу се ти људи, у политици фразе и варање, у науци средњевековни шарлатанизам."

У писму 7-19 февр. говори се о јубилеју Ранкеову, на који сам свратио пажњу београдског Ученог Друштва, које је мене умолило, да их код оне светковине заступам. Тако је и било. Важније је, што ми у истом писму јавио о Даничићу. Мислим да је вредно, да и то овамо уметнем. „О нашем Даничићу чудим се да сте тако доцне чули да он иде у Загреб. Тај за нас сасвим невесео глас сазнао сам ја још у Мајдан Пеку и то тако као да он сасвим одлази. Кад сам се вратио у Београд казао ми је он да је рад у толико поправити што

ће кушати да добије од нашега министарства дуже одсуство, да ће се бавити дуже време у Загребу, докле не уреди послове око редакције речника па да ће после на обред проводити годину тамо годину амо, управљајући штампањем Речника одавде. Ја сам врло подупирао ово представљајући му да тамо на послетку он нема шта радити, кад се сврши Речник, и да до садашњих лепих права професорских на случај старости и немоћи не може тамо доћи. Он је и сам то наводио и одобравао. Но ја још незнам како ће се ствар свршити. Његов положај овде је био зањ лично удешен према нашој могућности како смо најбоље могли. И скупштина и влада понашали су се према њему по заслугама његовим. Али њему је може бити живот у Београду неугодан једно с његовог сувише одвојеног живљења које доноси његов посао (а за то је Београд у опће незгодан), а друго с незгодног положаја његовог брата. Брат његов док је имао (а имао је једно време толико колико би доста било паметну човеку и да проживи и да што за необезбеђену старост скуцка) трошио је немилице, у политици заступајући силне промене час једну час другу, довео је до крајњег неповерења, ако не презирања у свију, тако да је већ почео будити сажаљење. Прошлог лета и онај танак извор од „Видовдана" престане и Ђури падне потпуно на врат и брат и фамилија братова, две куће у прилично скупом Београду. У то се почне рат. Наше плате сведу се на 120 динара (франака) месечно па сад су, због порезе и дација, у неких спале на 100 фр. месечно, и то и сад траје. Трошкови су међутим у многих исти а нарочито несносни у оних којима је на врату кућни најам који обухвата целу садашњу плату као у Даничића. Камо ли још два кућна најма, две фамилије, заплетене братове финансије и удаја кћери, што је све пало на Ђуру. Он је истина имао осим приличне плате и хонораре за своје књиге, који су му изнели преко 600 дуката, али за онолику потребу не беше то довољно. Уз то се ради рата ми сви разиђосмо по границама те је неко време Београд имао мушку популацију сведену веома на мало и заступљену странцима. Тако Ђура дође до мучне невоље а мудри Фр. Рачки погоди са својом категоричком понудом баш тад. Шта ће даље бити видећемо. Ја желим да Ђура изради академички Речник као ма ко, али што би се то морало чинити баш у Загребу и што би још више ради Речника мо-

рала њега изгубити наша Велика Школа, то не знам. Све је у осталом у његовим рукама, још се може удесити. Не знам да Вам не будем досадио, а држао сам да Вама треба ствар потање испричати.“ Још има постскриптум: „Међутим и с наше стране, од кнеза чињена му је помоћ. У то време је и сам Даничић неки део своје библиотеке, чини ми се врло знатан, продао нар. библиотеци.“ Из писма од 24јула 1877 дознах ово: „Прве две недеље овога месеца ја сам пробавио по Фрушким манастирима. У Шишатовцу нашао сам у врло добром рукопису XV века апокрифну причу о рођењу Богородичину и у другом нешто лошем о Афродитијану Персину. Донео сам из Карловаца и тамошњи рукопис Зонаре те потакнут вашим послом о аналистици српској мислим издати извештај о њему. Рукопис је добар. Једна моја расправица о Тројадику, цароставнику, изаћи ће у Гласнику XLV, за којим мислим да нећете дуго чекати. А у Starinama изаћи ће неке мисли о историји опширнијег хронографа, све поводом вашег чланка о аналистици.“

V.

У оно дванаест писама што падају у годину 1878, говори се доста о Павићевој студији о Косовом пољу у народној поезији, на коју напокон Новаковић написао одговор који је пре изишао у скраћеном облику у мојем Архиву немачким језиком, опширније српски у другој књизи Чупићеве „Годишњице“. Новаковић одазва се мојему позиву, да напише „неколико речи“ у писму 13 јан. 1878 овако: „О Павићевој студији још бих пристао да напишем „неколико ријечи“ (као што ме ви нудите) кад би се могло тако. У њега овај посао, који би као академички требао управо да је најбољи, изазива сваком врстом контроверсе. Несретна наклоност ка панхрватизму заслепила му је очи те покварила и што би могао добра казати и творна сила народне појезије свуд му је готово сакрила се нити се где помагао процедуром њеном. Ако наша радња око заједнице Срба и Хрвата од 1867 године амо (у којој је онолико ваше заслуге) неће повести ничем бољем, паметнијем и хладнијем — ја бих био први који бих оставио досадашњу стазу те се вратио на Вуково и Даничићево старије мишљење па нек пукне куд хоће. И таки човек који сваким својим послом изазива спор, понаша се с багателисањем

према Вама у примедбицама, где се вашега пређашњега мишљења дотиче. Ипак ја мислим, да му је други део, пројектована нова конјектура косовског епа, заслужила признања; али је сав научни приступ траљаво и написан и израђен, и сведочи да писац није предметом обладао." У писму 11 маја 1878 излаже ми план своје анти-студије. У новембу већ је расправа Новаковићева о косовским песмама била у штампи готова, том приликом писа ми 20 нов. ово: „Ја само по чувењу знам да нам је Павић нешто одговарао. Он није био толико џентлмен да ту своју експекторацију и мени пошље, него ћу морати молити кога у Загребу, ако се сад не сети пошто му српски текст у руке дође, да ми је зањ пошље у уздарје. Иначе ја сам у Јавору дао наштампати једну нотицу о томе како ће моја расправа изаћи у слободном и нешто скраћеном преводу у Вашем Архиву, с намером да га заставим (што би рекли Руси) да с одговором, за који сам знао да од Павића не може изостати, причека публикацију српског текста.. Та је нотица опажена у Загребу и верно схваћена као официозни комунике. Па ипак пргави јунак не може шчекати. Љубопитан сам највише зашто Вас дира? Али већ ведеремо". Како је мени стало било, да него проговори о Мазинговој студији о нашој акцентуацији, нашао ми Стојан Љубу Ковачевића. О томе писа ми (11 маја 1878): „Моме знанцу г. Љуб. Ковачевићу професору језика и литературе у овд. нашој учитељској школи, казао сам ваш одговор. Рекао ми је да се за музику може добро помоћи а оба Мазингова Gewährsmann-a познаје добро, једнога, Влајића, виђа сваки дан. Чим га видим, прикричићу му да се пожури. Ја се уздам да ће Вам и знањем и бистрином процене моћи угодити."

У мојем Архиву беше изашла нешто непромишљено написана Брикнерова рецензија на Даничићеве „Коријене", које ја на несрећу нисам помно прочитао пре но што ће ући у штампу. Тај је Брикнеров одзив Даничића силно увредио, имао је збиља неки разлог пожалити се на облик рецензије и ако је у главној ствари Брикнер био прав. Еле Ђуро написа оштар одговор, за који ми Стојан рече, да га не одобравају људи који што о ствари разумеју, а к тому дода од себе ово (у писму на Ђурђев дан 1878): „За Ђ. Даничића могу Вам казати да је он доста плах и напрасит човек, лако прима к срцу. У његовој младости у нашој литератури није

отово ни било никаквих виших интереса осим препирања, и он је у препирање ради тога морао потрошити времена више него нашега кола 10 –15 људи заједно. Ја знам да Вама никако није праштао прву вашу критику у Narodnim Novinama, а у томе га је нешто могао правдати ваш доста оштар тон у почетку те критике који му је био већ необичан. Сад је плануо — или што га његова најближа околина у Загребу није знала утишавати или га је оно несретно Брикнерово „које види", морало извести из стрпљења. Што ви помињете Misston, тај је, ако хоћемо право, више дошао од наглости Даничићеве него од Вас. Ја се чудим како пример Миклошића у Stammbildungslehre не одврати нашега Ђура од сувишнога тог гажења у индојевропство. Колико је Миклошићева књига удеснија прегледнија и наручнија од његове — а Миклошићу је тек лакше било газити у тај таман свет. Ако што можете учинити да се прекине та распра добро би било. Ја то говорим што мислим да ствар већ нема шта добити препирком, иначе ја не познајем никога коме би ради личних обзира ствар ваљало жртвовати. Што сам ја у IV књизи Архива наштампао о фантазијама Порфирија Успенскога, да су била три Ћирила те том приликом указао на текст у VIII књизи Гласника од Јордана Константинова, о том се повела реч у преписци са Новаковићем већ године 1878. У писму 14 марта 1878 писао ми, изазван неким мојим питањем, ово: „Какав је издавач Јордан Константинов можете видети из мога издања Јевтимијева живота св. Петке у Starinama IX — Ни у Друштву ни иначе где нема ништа забележено о рукопису из кога је Јордан преписивао ма да се о преписима што су штампани у VIII књ. Гласника говори још и у Гласнику IX, 348 стр.. Јордан је један шарлатан и спекуланат од сорте Ст. Верковића, ако није ни гори, а таких има већ неколико балканско полуострво. Да треба рукопис испитати, да треба контроле ради и публици казати што о њему, то нашем Јордану није ни на крај памети падало нити се опет у оно време пре Даничићева секретарства ко сећао у Друштву да и на то треба пазити," (наводи доказе, да Константинов није умео ни читати рукописе). Штампање народних песама, у којима влада дугачки размер од 15—16 слогова, које је Богишић предао Ученоме Друштву у Београду за штампу, вукло се кроз неколико горина. И Стојан потужио се нањ у писму 8 февр. 1878: „Из-д

дање Богишићево опет је застало због његовог господског тумарања по Бечу, Петерсбургу, Паризу и т д. U grand seigneur и књижевник тешко се може бити у један пут, а наш је пријатељ то рад. Кад се он јесенас из Бугарске навратио у Београд и желео да са мном заједно ревидује предговор, ја сам му жртвовао времена колико је само хтео, и удесио сам тада у штампарији да се одмах почне. Он у последњем часу сети се да понесе рукопис собом да га још изглади, с тим да ми га кроз 7-8 дана врати из Беча Ја га добијем из Париза и то не после 7-8 дана него после 10 недеља. Кроз то време је настао у нас рат и државна је штампарија претрпана војеним пословима. Зимско доба у нашој штампарији још уз то донесе много неправилности и зато што ми с престанком паробродске пловидбе будемо за дуго одсечени од света, спремљена се хартија потроши и сад је то сметња. Ипак су ми у штампарији обећали да ће ствар моћи скоро почети. Међутим г. Богишић се сад чуди. Он мало хоће да разуме нашу сиротињску муку и невољу а себи свашта допушта.“ У писмима ове године помиње се такође жеља старца јубилара Ранке-а, нека би му се помогло новим материалом да преради своје издање српске револуције. Ја сам се за ствар Ранкеову заузео те преко Стојана препоручио Београђанима. По мишљењу Стојановом могао би Чеда Мијатовић бити у томе послу Ранкеу користан, али до тога није дошло, јер ми 8 фебр. 1878 Новаковић јави да је одлучено другојачије: „ми смо овамо на противно вашему мишљење дошли, а разговарао сам се о томе с Милићевићем и Ч. Мијатовићем. Ми смо нашли да ће најбоље бити, да Ранке прештампа просто своје друго издање, где му већ долази на ред у његовим скупљеним делима. Јер одовуд, и сред хуке политичке и чак бојне нико му не може дати реферат ohne Parteistandpunkt. Ми смо сви у акцији, ко мање ко више, ко луђе ко паметније, али пасивни или активни, ми имамо израђена мишљења о личностима и временима наше нове историје, нити можемо бити без њих, пошто је то основа нашега дневног рада. Ранку би дакле остало или да сам толико проникне у ствари да може бити суђа (а то се по писмима апсолутно не може) или да се стрпа у руке којем му драго нашем партијском становишту. За прво ми знамо и да не може и да му се не рентира нити треба за те потребе ради сматра нашу земљу као ка-

кву јевропску — друго једноме Ранку не приличи. Ако ли баш хоће штогод (ма да му ми као искрени поштоваоци његови не светујемо) може се просто обратити Чед Мијатовићу, који пише изврсно и енглески и француски и сав је до ушију у конзервативној странци, али му и он даје овај савет који сам Вам горе ставио, или Бошковићу који зна добро немачки и који је до костију либералац. Само ја не узимам на душу ни првога ни другога, а нарочито другога, јер бавећи се компилацијама опће историје и нема никаквих специјалних студија о српској историји а и нараштај којему припада држи га већма уз дух котеријаштва који у нас ванредно трује здрав развитак партијског политичког живота, иначе толико потребан уставној Србији."

Још ћу напокон из тих писама извадити нешто о политици. Мене је у оно време много занимало питање, како ће свршити берлинско дипломатско преговарање. Нешто сам о томе писао Стојану, он ће ми на то одговорити: „Да вам све на писмено исправљам, морао бих писати целу књигу, а тако упропашћивање времена знам да ми ни Ви не желите. Довољно да није о ономе ни борба ни реч што ви помињете, разлика је између наших одношаја и тамошњих не мања од разлике која је у свему међу Германијом и Србијом а ту ћете ви већ лакше уочити. Најпосле да Вам не би кварио вољу ја Вас молим да гледате нека се Ранке стави у свезу с Чед. Мијатовићем итд" Ту опет долази реч о Ранке-у и о препоруци да се обрати на Мијатовића, иначе ја овога право и не разумем. У писму 2 јула 1878: „Политичке ствари, како видите свршиле су за Србе по политичком погледу траљаво, у културном на сваки начин боље. Ја мислим, да у овој тами која је сад пред нама, износећи ситуацију од неколико стотина година небивалую још није могућно ни сагледати политичке тригонометричке тачке, камо ли према њима планове цртати. Но ваш је савет ипак веома погођен, кад би било овде довољно хладноће и довољно снаге. Бојим се да је основа трошна. Главни правац нашег последњег развијања препун је грозничаве неправилности, а овде су се већ многи уверили да је последњи узрок и тој неправилности и садашњим тегобама што се тиче планова за будућност у основи главног уређења земаљског, у уставу. Законодавство земаљско састављено је из стихија за тај посао потпуно неспремних. Па нити се може

напред ни натраг. Сви људи који у скупштину долазе избором, понајвише су или обични сељаци или она смеса међу образованошћу и необразованошћу, која излази кад се сврши школа у селу или који разред ниже гимназије. У тај елемеменет поставља се старањем владе трећина (на три један) чиновника. Те обично бирају владе од својих људи. Помислите какав је ту крпеж. Ако се ради стегом или без слободе и обичних парламентарних апарата, све опозиционе фракције добивају оштро оружје против владе; ако се ради с обичним парламентарним апаратом, превратне идеје са својим терором и безобразлуком утврде се упливом на опаку скупштину необично брзо. А така политика вам је ипак једно оруђе које не можете обићи при реформационој радњи. Држим да ће вам ово неколико речи бити довољно, да ухватите нашу беду и да познате зашто прави патриот мора сад тешко забринут бити.“ Познат је начин излагања мисли код Стојана, који је битност својих конкретних мисли заодевао са овим опћенитим, кадгод доста тамним рефлексијама.

VI.

За последње две године мојега боравка у Берлину доби х од Новаковића, ако се све сачувало, само десет писама, сваколика из Београда. Главна им је садржина књижевни послови, највише око мојега часописа Архива, за који је и он радо слао краће прилоге. Све се то може мимоићи, само ћу неке друге ствари овамо метнути. У писму од 11|23 априла 1879 пише: „Што сте питали о А. Васиљевићу, оно је све понајвише новинарска граја и лично Васиљевићево лупање без овлашћења. Поуздано знам, да је он једно због неуредности и лењости, а друго и због брбљања по Русији лишен портфеља за који и није био. Садашњи је министар Ст. Бошковић човек од кога се с правом може више очекивати. Он је и моје повређено право достојним начином исправио.... Иначе у нас ништа ново осим вечитих бојева с Арнаутима на тамошњој граници. У тој препирци има нешто и наше кривице поради претераних патриота, али је сад доцкан. Ја са жалошћу гледам, колико и колико пута луда ревност чини штету баш ономе чему је рада да помогне. Унутрашње наше ствари стоје без претеривања зло, због материјалне исцрпености после ратова. Наша земља је склопљена из мало великих, а из много ситнијих

ексистенција којима пада тешко ма какво напрезање. Отишавши о Ускрсу на два три дана у Шабац, моје место рођења и оставивши ово острво. Београд, зачудио сам се и сам злом расположењу. Наравно да је ту једини лекар — време, иначе ја и сувише познајем виталну жилавост мојих Срба да бих могао очајавати“. Као наставак долази у писму 23 јуна 1879 ово: „О нашим стварима тешко би ми било штогод Вам у кратко рећи. Срби би од интелигенције, оштроумља и даровитости, у опће од талента могли позајмити многим својим суседима; што их убија — то је оскудица дисциплине (? автодисциплине), реда, устрајности и организације. Ма да је пуно људи даровитих у нас, једнако натежемо с људима који се могу уклопити у неопходимост организације, дисциплине и труда. Стога све иде тешко. Лењост доиста талентљивога Г. Гершића задржала је Гласник 47-ми равни 7-8 месеци. Започео чланак па не довршује, не корачује: па све тако од данас до сутра,. Ја остајем за ово лето непрестано у Београду.“ Пита ме не бих ли ја дошао у Београд, препоруча за тај случај август месец. У писму 16|28 октобра каже. „Ми смо Вас цело лето чекали, моја жена се једнако бринула да њен ресор буде како ваља у реду за тако драга госта (или госте). Међутим Ви нас и опет обиђосте. Докле ћете тако?.. Што нам пишете о Хрватској видимо и сами, али им немамо шта честитати. Они као слепи гурају у ресцеп. Чудо ми је да не виде како то могу лако добити, али како никог нема ко ће већма од њих самих штетовати. Зло је да књижевни подмладак тако безумно напушта лепу ону основу коју сте Ви у Књижевнику износили и цртали и после кроз сва Ваша дела проводили. А кад Вам кажем да ту сами Хрвати могу штетовати, говорим Вам имајући на уму сву етнографску историју специфично српскога племена. Докле кавгу замећу људи са сокака, може се и ћутати; али где нам рукавицу бацају университетски професори, ми небисмо били џентлмени кад бисмо је превиђали. У нас је такође врење и несталожено стање још једнако, али се добру надамо. Ратови су нам у овом веку увек обележавали епоху на боље г. 1804—1815 Вук Караџић, 1848-9 Бранко, Његош, Даничић, па и сад очекујемо какав нов правац или добитак само још треба причекати.

— Ја сам био обећао у Берлину да ћу у Sing—Akademie говорили нешто о Бугарима. У тој потреби обраћао сам се

лево и десно, да што више обазнам о њиховом тадашњем покрету на пољу књижевности. Ево шта ми писа Новаковић 2 дек. 1879: „О Бугарима ево шта Вам могу казати. У Софији је постала и организовала се Българска народна библиотека. Главни библиотекар је Г. Кирков, а помоћник му је Н. Шумков. Овамо су се обратили Чупићевој Задужбини и Српском Ученом Друштву тражећи да им се пошљу књиге. У моме писму стоји да се при библиотеци пројектује издавање једнога научно литерарног журнала као наставак журнала Браилскога Књижевног Друштва. То је први озбиљан заметак научнога и књижевног рада у новој бугарској кнежевини. Иначе људи који отуда долазе (Руси) не говоре добро кад се запитају о научном и литерарном образовању генерације која је сад у Бугарској узела послове у своје руке. Литературе управо нема, него се разбила у многе ситне политичке новине. Видимо потврду томе, што је њихова скупштина већ ушла у борбу конзерватизма и либерализма и у личне задевице и прогонства, а овамо им основе народног живота траже толико заједничког рада и љубави. Све су то у осталом посве наравни појави једнога народног живота у заметку. Добро би било да Ви потражите свезу са народном библиотеком из Софије. Иначе ће највише de bulgaricis знати Јиречек (млади) и Дринов. Један Рус који после доласка кнеза у Бугарску прође овуда казиваше ми да је Дринову кнез нудио председништво првог бугарског министарства, али да се Дринов, вршећи дужност министра просвете за време привремене руске владе, толико наситио државничког рада да се није хтео примити никакве службе, већ је волео вратити се у Харков на професорску столицу. Врло карактеристично за тамошње стање ствари. Па ипак је то тако наравно, да друкчије не може бити. Запетост међу Србима и Бугарима дао Бог све више попушта. У нас наново преотимљу мах унатрашња питања и послови организације, а тако и у њих. Коректно и одмерено политичко владање бугарскога кнеза према Србији и нашем кнезу јако је помогло да ствари пођу путем који је једино могућан и срећан у будућности".

Почетком године 1880 (19 јануара) писа ми поводом моје опаске у Архиву (IV. 529) нешто о својој граматици, затим према Арх. IV. 489. каже: „Оно што изрекосте о чакавизму и Порфирогенитовим границама ја сам готов усвојити. А веома ми је мило што видим и Вас на оној бази са које се једино

то питање може науком расправити. Код се то учини биће ваљда крај којекаквим пустим декламацијама а наука не да врдати". На моје ново питање о Бугарима одговара ми овом занимљивом карактеристиком: „Балканско полуострво постало је из таке смесе етнографске да је тешко наћи на ма којем крају пресудно један тип, али за источне крајеве зна се: да је тамо маса људи растом дежмекастих, октратких а поширoких, главе повеће, већином округле, косе кестенасте или црне, боје коже црнкасто-жућкасто-зеленкасте, усница дебљих, очију ситнијих. Има типова мало дугуљастијих и растом и главом, којима је коса као гавран црна, каткад коврчаста, усне подебље, боја коже црномањаста или зажарена. Из та два типа биће састављена цела маса бугарска, али наравно има пуно изузетака. Наши су људи напротив тањи, дугуљастије и главе и тела, има доста типова смеђих, дуговратих. Што се говора тиче, у нас отежу, у Бугара сецају, наши чисто певају кад говоре. Бугари „као да буре ваљају" (популарни израз). Прелаз је у долини Тимочкој, којекуда по горњој Морави, које становнике и Срби и Бугари зову Торлацима. Најчешће је у Бугара акценат", рећи је али се каткад налази (тек не у једносложним речима) али је он много краћи него српски. Не знам поуздано, али ми се чини да бугарски говор не зна за акценте, и али се не може апсолутно тврдити да они не познају никаквих дугих слогова. Бар то не може вредити за све пределе у којима је насељен бугарски народ. То вама написах по мом знању и пошто сам се разговарао с Милићевићем и с неколико старе школе наших чиновника који су доста путовали и с народом мешали се да овако ствари из посматрања и искуства знаду". А ја ово прилажем к споменима о Новаковићу да одбраним његово право првенство, према новијим детаљним расправама о тим питањима. У писму 7 априла 1880 јавио ми је да су успоставили „Отаџбину" под редакцијом Владана Ђорђевића („човек ради личних особина врло удесан за редактора, међу нама овде за сад свакако најудеснији") и да је скупштина намакнула Друштву средства за секретара „везана чисто за друштвени посао". Новаковић није одобравао, што су у Дубровнику покренули издавање „Slovinca" као да би тај невини назив могао сметати народному јединству. Ја сам био другог мишљења, веселио сам се што ће се овако и Дубровник кренути из својега мртвила, а српско

хрватској литератури неће Slovinac исто онако починити никакве штете, као што није у своје време „Slavonac“. Новаковић није био мојега мишљења: „О ономе што ми писасте о „Словинцу“ ја не делим ваше мисли. Њихово кушање има за углед донекле Италију, али основи су различите природе па то угледање није погођено, одњекле је опет њихово кушање репетиција илирства за које знамо како је прошло. Ја држим да није узалуд што је Slovinac непрестано тако изолиран и без присталица, ограничен на мали један круг. У осталом ма да тако мислим ја сам ствари пријатељ па држим да је најудесније пустити струје да се незапречено својим путем изливају.“

Кад је дошло на ред питање да оставим Берлин те дађем у Петроград, био сам упитао и Новаковића што он о томе мисли. Његов одговор 27 априла 1880 гласи: „У оној ствари ја са̂м не знам шта да Вам кажем, пошто има разлога и за и против много. На прилику ја држим без икакве резерве да је нама Русија ближа него ико, у последњим годинама наше историје уверио сам се тврдо да Србија већ не би ни постала ни развила се ни била ово што је данас без Русије (и туђа помоћ је све ради ње у намери да је парализује или ослаби и т д); у политици сам данас plus russe que jamais и што ми изгледа као мисао зрелих година. Ви сте видели и сами како је и наш пријатељ А. Н. Пипин знатно модификовао свој пређашњи програм. То је зато што су исторички у животу народном дубоко укорењени закони ипак јачи како од теорије тако и од заблуда. Они ће свести на праву меру и теорије западњачке и заблуде слофенофилске, а они одмах покажу своју моћ чим живот састави у послу и у раду елементе. Посао и рад обично иставе на видик фактичко стање Једну једину резерву ја бих до века задржао, а то је политичка независност унутра и што шира самосталност културних права на језик и литературу народну. У свему осталом ја сам готов на сваке везе. Држећи такву политику сасвим отворено ја за Вашу ствар мислим да она има своју од политике независну Вашу приватну и општу научну страну. Хоће ли Вама као научнику и личности бити угодније, у Петерсбургу него у Берлину, хоћете ли тамо наћи више воље, прилике и удесности за посао него ту; хоће ли она средина имати благотворан утицај на квалитет Ваших послова (т. ј. хоћете ли бити повучени више на секундарне или више на нове ориги-

налне знатне послове), то мислим да у интересу иВаше личности и Вашега књижевничког реноме-а треба да сами пресудите, а то ћете ви лако моћи. То је ствар чисто ваша и по мом мишљењу она нема бог зна какве везе с политиком.“ Ја ћу бити њему навестио, да би у Петрограду Архив могао излазити на разним словенским језицима, као неког Миклошићева Slavische Bibliothek, на то ми он одговори: „Што се тиче издавања Архива на словенским језицима, колико је ствар лепа и свакоме Словенину из патриотских разлога мила, ја ипак мислим да Архив, словенским језицима писан, неће моћи толико користити ни у кругу словенства ни изван словенства. Узроке томе ви ћете сами знати. И публика и корист Архива свешће се, том реформом барем на половину. Шта више ја мислим да би Архив издаван само руски ипак више користио него Архив на свима словенским језицима. И томе ћемо сако наћи разлога, а ја ћу Вам и пример казати. У нас на пр. многи (сад већ скоро сви образованији људи) читају руски; чешки и пољски већ зна мало ко, ма да се ми нисмо прославили као русомани и ма да нас који претеранко назове другим Пољацима. Архив издаван руски не би у Србији од својих читалаца изгубио ниједнога, издаван пак свесловенски изгубио би многе, може бити осам десетина. То су реалне објекције, ма да би и мени милије било патриотско шаренило него и немачка и руска унификација. Бисте ли могли удесити да узмете мање одиозан француски језик.?“ Он ми обећа за сваки случај своју помоћ: „једино не могу бити сигуран за време, хоћу ли моћи уграбити, пошто јачи развој литерарне радње код куће и моју снагу и време све више окупира а и иначе смо свачим оскудни. Тек будите уверени да воља не би била ни мало мања него што је до сад била“. — Поводом моје расправице у Архиву (књ. V. 1-14) о „Дажбогу“ написа ми Новаковић 2. јуна 1880. ово: „На ону причу о Дабогу можете се потпуно ослонити. Човек који ми ју је послао припадао је међу највештије и најпоузданије скупљаче мога материјала, који су оних година мени прилоге шиљали. О Дабогу он онда (па ни данас) није имао где ништа прочитати; оно што о том као о ст. слов. богу и ја данас знам, све сам после 1866. године научио. Ми смо обојица онда сматрали ствар као обичну причу. Истом 10 година касније спремајући садашња своја предавања и купећи материјал за њих па пре-

гледајући и те збирке, у „Вили“ ја сам наишао на ту причу о Дабогу и сместа јој дао исто значење које и Ви и употребљавао је у прелекцијама као потврду за онога Даждбога из старе књижевности, изводећи у главноме исте дедукције које и Ви у вашем послу. У нечем сам ја ишао и даље. Тако сам ја опажао сродство међу поменутом причом из „Виле“ о Дабогу и међу оном у Вуковој збирци песама II 81 „Цар Дуклијан и крститељ Јован (бр. 17), а нарочито с малом причицом у прози, коју је Вук на стр. 84 у примедби наштампао, Ако и Ви пристанете да је ту сродство, могли бисте и то употребити, јер бисте онда имали причу с друштвом, што јој на сваки начин вредност повишава“. — У Петроград добих од Стојана прво писмо 10 окт., 1880, у којем ми честита успех наступне лекције, о којем је читао у руским новинама те ми жели сваког добра.

У то доба беше Новаковић опет именован министром народне просвете, Нешто то његово звање и скопчани с њим важни послови а нешто може бити и његова распра са српским митрополитом Михаилом, који је у оно доба као мученик „антиправославнога“ режима Новаковића у Русији уживао ванредну популарност (у Москви и Петрограду), ометаху мојему давному пријатељу да по старом обичају настави самном живахну преписку. Сва је прилика да су се нека његова писма код мене некуда заметнула. Тако си тумачим да за године 1881—1885 немам данас писама ван једно 17 јуна 1881, једно 28 октобра 1882 и једно 22 дек. 1883. Из та три писма извадићу за ову радњу само неке кратке изводе. Управо ми је за чудо што ме у првом писму иза потписа као P. S. пита: „Како је Вама ту? Да ли не би и под каковим условима Ви дошли овамо к нама?“ Сигурно је иако немам више његова писма при руци, да је г. 1882 после смрти Даничићеве и приватно и службено управио на мене питање, не би ли га хтео заменити на Великој Школи у Београду. У једном сачуваном писму године 1882 признаје сам Новаковић: „Наша се коресподенција скоро са свим прекинула, разуме се зато што мало шта имамо један другому да јављамо“. Да настави прекинуту нит, приповеда како је „с обновљењем краљевства у Србији у нас и грб промењен. Уз краља који доста зна о старинама ја сам највише на томе радио, користивши се не мало и оним што сте Ви у Архиву наштампали. Тога ради сам летос једну недељу дана у Бечу налазио се. Сад

сам рад да о свему нешто напишем. Треба да кажем мотиве који су што у саставу новога грба пресуђивали, а треба да нешто и од историје тога посла у нас приповедим, пошто ово друго има и интересантности и новости и за саму науку. Макар да је министарска служба у Србији права тортура, опет уграбих овда онда по који сахат да на томе радим, ако ни за што друго а оно колико да стари толико љубљени књижевнички занат сасвим о клин не обесим". Мене је питао да му кажем што о самој речи грб. Још се жали, што је прекасно дознао преко Миклошића да смо и он и ја с породицом били у исто време у Бечу, али нисмо знали један за другога, а кад је он од Миклошића чуо да смо у Бечу, ми смо се већ управо били одвезли на станицу за Петроград. У трећем писму (г. 1883) написао ми је најпре читав панегирик на моје издање Маријинског јеванђеља. Њему је мило било, што је тај споменик издао „Југословенин, један од оних чији је споменик. Тиме смо се квитирали добро за жалостан поступак онога који је украо да другоме видети не да". Ту ми још јавља, да се у Годишњици Чупићеве Задужбине штампа његова расправа „Хералдички обичаји у Срба". Завршује овако: „И сад да сте ми здраво у том вјечитом леду и снијегу заједно са свима Вашима. Ја сам као што видите уморивши се на једној бусији дошао да се на другој одмарам. Литераран ми је посао вазда мио, само што очи нису како су некад биле".

VII.

Нова преписка са драгим давним пријатељем почиње с августа 1886-е године и то после боравка Новаковићева и његове породице у Бадену у време јула и августа исте године. Добро се опомињем, како смо једном ја са женом и децом, Миклошић и млади Јиречек повезли се железницом после подне у Баден, да учинимо посету и вратимо визиту Новаковићу. Моја жена прионула за госпођу Новаковићку а моја ћерка придружила се њиховој ћерци те после кафане пођосмо сви у лепој баденској околини некуда на шетњу. К младим девојкама придружио се, став по среди између њих, Иларијон Руварац. Девојке су биле запањене његовим опширним познавањем немачке литературе, он им је на изуст цитирао стихове из Гете-а, из Хајне-а итд.. Проведосмо лепо летње вече врло поетски те кад се већ у ноћ вратисмо у Беч

још се добро опомињем, како је не знам управо где Јиричек искочи из трамваја да оде још на — чашу пива Миклошић и ја чудисмо се тому, не осећајући такве потребе после баденске вечере. Још смо се неколико пута виђали у Бечу а једном договорисмо се за излет на Семеринг. Моја породица са мном кренула јутарњим возом из Беча, у Бадену уђоше у наша кола Новаковићеви те око подне стигосмо на Семеринг, изађосмо на станици Wolfsbergekopel, онде и ручасмо у једном летњем ресторану; после разгледав Семеринг одвезосмо се после подне у Мирцушлаг, где и преноћисмо. У врло угодном расположењу кренусмо сутра дан после доручка натраг у Баден и Беч. Новаковићева Милица и моја Станка биле су од оно доба добре пријатељице. На овај наш састанак у Бечу — Бадену — Семерингу алудира писмо Новаковићево 19 августа 1886, у којем је говорио о његовим студијама византијског права; молио ме да му набавим расправе Васиљевскога, Успенскога итд, па завршује речима: „моји се сви радо сећају Ваших домаћих, Милица је, чини ми се, већ писала једном госпођици Станки“. Друго писмо 18 септембра 1886 већ говори о изненадном окрету политичких ствари на истоку, које тргоше и њега изненада из мирних студија у дипломате цариградске: „Ништа ни из далека не слутећи слободно работах на делу своме, не саставивши ни недељу дана од повратка с пута, кад ме тргоше из мојих цирклова. Али се надам да ме та позиција неће толико отргнути од литературе, колико су ме досадашње политичке позиције отрзале. Ја ћу или на почетку или у другој поли нашега октобра бити у староме а за нас и нашу старију културу толико вредноме Цариграду.“ Прво писмо из Цариграда писа ми 1|13 дек. 1886 у којем говори да су из Београда кренули преко Ниша и Солуна. Ради женине болести остао је у Нишу скоро десет дана, даље преко Врање „преко класичих крајева наше прошлости“ у Скопље на колима. „То је био пут који ми је дражи од свега. Од Скопља даље до Солуна опет железницом, колико се год могло уз галантну дворбу свију врхова турске власти“. „Оставивши у Нишу прве лаке мразове стигли смо у Солун у најпријатније пролеће.“ „Истом 4 новембра дошли смо овамо (т. ј. у Цариград) препативши прилично на мору од једне мале буре.“ „Сва моја досадашња путовања осим оног јединог у Русији па у главноме и то, кретала су се у

сфери немачке или средњеевропске културе. Жељан сам био да један пут дођем у сферу какве друге културе, а већ сам знао да је у балканском јужном приморју италијанска и француско-енглеска култура. И њен уплив осетио сам тако рећи чим смо прешли нашу границу. Већ су нас у Куманову служили производима тога порекла и ту смо већ из уста турске господе, која само турски говоре, имали прилику да чујемо „стасијун", „шемендефер" (и „чемендефер"). У Скопљу смо већ становали у италијанској локанди и служени били a la franca а у Солуну се италијански за чудо много говори. Овде већ цело је предграђе у коме живимо француско и све су навике и ситнице живота сасвим другојачије од оних на које смо ми обично навикли . . . Мећем на хартију импресије и сазнања пута од српске границе к мору . . Ма да је све то врло убрзо ишло, ипак има ситница које неће бити на одмет и на које други може бити не би пажњу окренуо . . . Мислим ако бог да походити Хиландар. Овамо путујући прошли смо ноћу око Свете Горе и већ је дувао ветар те се нисам могао маћи из постеље." Још пред крај године (29. 12) написао ми опет једно писмо, у којем се тужи на тесан стан, неможе си ни књига ставити у ред, говори о дипломатима, особито енглеском W. White-у, о Русима, затим о својој задоцнелој „синтачки" итд.

Из године 1887 имам од њега из Цариграда пет писама, где понајвише говори о књигама и о његовим научним радовима. Поред тога хвали се у првом писму својим летовањем на Босфору (12 маја 1887). „Сад од пре неколико дана, изашли смо овамо на Босфор те гледамо из куће море где се таласа, шетамо се по брдима, једемо јагоде каквих мало где има и миришемо руже које су у пуном цвету. Имамо угодан летњи стан и ја сам нашао места мојим књигама те сам по мојој навици београдској у соби и у зеленилу и сад сам задовољнији. Чим сам више с књигама и с Вама сам и ето вам се јављам. . . . Сад сам овде на летњој хладовини почео писати о „елевтеру" и „хорјатину". Биће то малена расправица која полази од спомена сачуваних у народном језику те се упушта у оно што спомевици и историјска наука знају. Уз једну петину чисто филолошког наћи ће се дакле четири петине правно-историјскога . . . Пут у Св. Гору још стоји неодређен. Имам овде најпре да свршим послове о odношајима наше краљевине с

царством: консулску конвенцију, трговачки уговор и железничку везу. Баш данас писање овог писма прекиде ми радостан телеграм да је Султан одобрио да се потпише железничка конвенција, а неки дан су отишли владини комисари да приме линију од Скопља до наше границе. Са тим се чекало скоро три месеца. Кад ми други пут што запне, ја ћу сести да пишем Вама кад то доноси срећу у послове. Оно друго могло би бити за десет дана готово, да Турци нису Турци. Овако не знам још колико ћу чекати . . . Да ли бисте Ви могли придружити се експедицији Ако бисте имали вољу јавите ми." О тој експедицији у Св. Гору говори писмо од 19 јуна 1887 из Бујукдера овако: „За Хиландар ја сам мислио, да пођемо ја и Руварац и Ковачевић па ако бисте и ви могли, као једна учена експедиција о трошку српске владе или академије, која би имајући са собом посланика свуда нашла на предусретљивост већу него што је могу имати обични учени изасланици. Ово нам је лето већ изгубљено због мојих конвенција које напредују али споро као све што се у Турској ради. За јесен не би достало времена да се спреми све што треба, ако бих, што ни мало није сигурно, ја конвенције у течају лета посвршавао. Морало би остати за друго лето. Али садашњем се министарству тешко може и говорити о томе, не због саме ствари него због лица. По њиховим мислима експедиција би морала имати Срећковића и може бити Милојевића, а ми за њу као што знате много не дајемо. При том већ не знам ни ја колико ћу овде остати. Већ ми пишу да ми се неки либерални господин који се у литератури чуо превођењем неких француских романа, спрема за заступника. Можете знати да ме то много не узнемирује. Може бити да бих и сам тражио да се вратим, кад томе не би сметао разлог што за прекид започетих послова нећу ја на се да узмем одговорност. Моја жена већ ми говори да дођемо и ми у Беч те да тамо радим искључиво на литератури. Али видећемо. Треба све оставити да иде и развија се својим путем без пренагљивања. У осталом све ово нек је за вас као поверљива ствар. „О томе питању долази реч још једном у писму 1 авг. 1887 из Бујукдера: „Што се мога бављења овде тиче, за сад је доста сигурно да до зиме остајемо где смо. Ристић ми је сам из своје иницијативе по једноме пријатељу поручио да ме неће кретати и да није то ни ми-

слио, а гласове о томе да протурају они сами који себе на ово место кандидују. Али за зиму ипак нисам сигуран. Оставку нисам давао нити ћу то чинити али се може само сплести те да ћу то морати учинити. Висок положај има своје дужности".

У писму 19 јуна Новаковић беше нохвалио моју рецензију на издање сабраних дела Вукових (Ар. књ. X. 323 и д), те је на то надовезао и своју неповољну критику: „Особито вам је добар реферат о издању Вукових дела. За погрешке је најкривља државна штампарија. Ја знам да су тамо слагачи тако нетачни и небрежљиви да се ништа не да људски наштампати. Отреснији неће да трпе дисциплину у којој је управитељ неумољив па су се разбегли у приватне већином политичке штампарије основане у новије време где су старешине, акционари, и т д. те им је тамо у опште лакше. Остало је кривица одбора као таког. Сви су одборници аљкави и неуредни. А нису нашли згодну поделу рада. Мени се чини да би барем за сваку партију требао један редактор. Знам да су лане у почетку штампања носили се мислима да једначе, исправљају и незнам шта чине. Према томе су први табаци. У једном разговору ја сам Вуловићу казао да веома греше и да њихова едиција неће вредети ништа ако не буде могла заступити сва стара издања у сваком погледу. Али посао је почет без плана у свима детаљима смишљеног. Чудио сам се, како сте ви све добро погодили као да сте били у Београду. Сад је министар променио одбор, истерао Вуловића и Ковачевића и узео Јов. Бошковића и Андру Николића либералне партизане. Знајући их све лично сумњам да ће што бити боље. Ја управо сматрам да је тај посао у главноме пропао. Прва књига је штампана у 15000 екс. Неће лако доћи могућност за нову едицију. Јов. Бошковић је нарочито цепидлака за једначење, по не знам каквим последњим Вуковим мислима. Знам да сам се згрозио, кад ми је прошлог лета Св. Вуловић један пут казивао како Ј. Бошковић мисли да треба штампати Вуков Речник. По мојој оцени то би било у трећину ново дело и опет не би било ново те не би било ни ново ни старо. А. Николић се прославио полемиком да је „о дојаках" loc. plur. и то је са великим привидним научним апаратом доказивао. Тако они тим привидним изврщностима сами себе само варају. Ваш реферат дао је доста прекрасних индикација и у ономе правцу могло би се лако попунити и скло-

пити цео план. Али могу ли то радити четворица? Па кад још и та четворица радо окрећу главу на беспосличење, шах, кавану и шарлатанску политику. Ето шта се мени привиђа о томе послу. Што је најглавније, у мало не заборавих. Ваш реферат је нехотице, што и Ви незнате, најбоља критика и редакције и њених дојакошњих критичара у српској књижевности. Докле су се они заносили пишући ступце о појединим ситницама а и не сећајући се главних мана, Ви сте те мане светло изнели показавши уједно и правац којим би требало издање водити па да задовољи научним потребама."

Новаковић је у својем научном интересу за мој Архив ишао тако далеко, да ми је чак препоручивао и показивао пут којим би се могао обратити на српску владу, да мој часопис новчано подупре. Али ја ни пре у Русији ни сада у Бечу нисам хтео послужити се таквим саветима. Дне 30 октобра 1887 писа ми из Цариграда, како у старим српским рукописима није нигде наишао на текстове граматичке садржине. Обећаје бити дужник семинару, да га подупре књигама, затим говори о неприликама што су избиле између Академије и Ученог Друштва: „Либерални министар одређене већ новце Академији није хтео Академији дати, него их дао Ученом Друштву (које, опет напредњачки министар из пијетета није хтео укинути). Тако сад Друштво ради и има новца а Академија ради и нема чим да плати слугу и венац који је послала на гроб Вишњићу, чим је ваљда најпре и показала знак живота. Тога чуда још није било. Како су многобројни чланови пређашњега Друштва остали (потпуно по заслузи) изван Академије, то ће лична сујета да одржи мегдан и име ће се Акадамије пренети управо на пређашње друштво те ће у Академији судити људи који једва знају шта је наука, онако као што је то било и у Ученом Друштву. У покушају дакле да пречистимо и уздигнемо научно средиште у Београду, опет смо ми претрпели пораз. Ово је већ трећи четврти ли пут од оног познатог изласка пок. Ђуре из Ученог Друштва. Међутим Академија је прорадила, истина с нешто мало театралности, али не без озбиљности. Ја сам имао срећу да с једном главом моје књиге која ми је узела цело лето начиним прву свечану седницу којом се Академија показала публици. Послао сам неки дан извештај о томе Јиречку у Праг, који се за мој посао интересовао и молио га да тај број отуда вама пошље." — Даје ми

упуство, на кога да се обратим у Београду да добијем књига за мој бечки семинар! У том писму има и нешто политике, ево овако: „Цео свет види да је с Русијом рђаво осим Руса, и да су губицима, у сред најмирнијег времена, сами Руси криви. У словенским земљама, где има држава народна, они имају до зла бога несрећну руку. Да нису одазвали своје официре из војске, не би управо ништа било што се после догодило, и Батемберг би отишао без икаквих последица а може бити по посредним узроцима, да не би било ни нашега рата с Бугарима па ни много много других ствари у Србији. Да су били паметни да лаче потврде Валдемара не би сад тамо седео Кобург и не би сад желели оно што им је лане с чашћу готово на тањиру подношено и сад би у Бугарској све било тако по руској вољи колико би само могло бити, и Европа би била на миру. Та два факта су доста да обележе несрећне последице рђаве и неполитичке политике коју воде Руси. Сад су дочекали и начинили изврнуте положаје. Неки дан је мени турски комисар говорио, како је за бугарско питање најбоље оставити га његовом природном развитку, пустити га да као вода нађе своју низбрдицу и своје решење. А ослободиоцима и протекторима какав је положај припао? Због навике да се сувише мешају у детаље које не познају бацили су себе у положај који је у време последњег рата 1876—1878 заузимала Европа а Европу су истерали у положај који су онда имали они. Може ли бити веће глупости? При такој ситуацији није хасне никога кривити." — У последњем писму године 1887-е (18|20 декембра) пристаје драге воље да унесем и његово име у постојане сараднике код Архива, чија се имена помињу на се насловном листу: „срећан сам што Вам могу одговорити да се за моје дипломатске почасти врло мало кидам. Но баш и кад би на њих и друкчије гледао, свакако би сматрао за част то што ми нудите . . . Јесам доиста искрени и захвални пријатељ и поштовалац Вашега часописа али жалим што му нисам могао и више и вештије помагати. Свак ради колико може по својим околностима а мени је утеха, и ако недовољна, што тврдо знам да их има и иза мене. У осталом нека има некога и од Срба, јер знам да се моји сународници нису много кидали да Вам помажу а међутим је Архив свима Србима увек био топал, својски пријатељ и Ви сте и у њему шта пута примером посведочили да је Србин и Хрват једно исто. Тамо

доле иде истина друкчије, али свака је велика мисао изгледала у почетку немогућна. Ја сам нешто у практици бринуо се па се и сад бринем о живим или стварним, у неку руку да речем физичким народним интересима. И наши идејали са тога гледишта и сред борбе изгледају као сви идејали, али тешко народу који нема идејала. Они јесу и остају покретна снага или кула светиља на плаховитоме мору практичнога живота. Ја не очајавам што се наши боре, разилазе и што изгледа да су далеко на таласима изван правога пута. Не очајам и знам зашто. Но што ме мучи и зебњом пробија, то је више анемија, него странпутица. Ја видим ипак мало снаге, мало живота! Како ли ћемо томе лека наћи?. Јачи живот избио би одједанпут негде на пут, али камо га. За једном малом снажном и пуном плодности генерацијом и у Србији и у Хрватској настају дуги застоји испуњени нараштајима из којих излазе ваши Старчевићи и наши радикали, тако да се често не може предвидети докле ће да нас одведе цикцак кад у назад пође.“

Радило се о прослави тристогодишњице Гундулићева рођења. Ја сам писао нешто о томе Новаковићу, ваљда како би требало да тај спомен прославе Хрвати и Срби, јер Гундулић није био ни искључиви Хрват ни Србин, и ако су везе старог републиканског Дубровника биле веће и јаче са српским државама у залеђу ове наше бисер-републике него са Хрватима, који су раскомадани живели то под Угрима то под Млечићима. Ја се потанкости мојега писма дакако више не опомињем. Ево што ми је Стојан одговорио: „Право говорите и о Гундулићу али коме ћете? Видео сам из београдских листова да Јован Бошковић спрема неко издање Османа ћирилицом. Још видим из наших новина да ће у Академији Матија Бан читати неку расправу о Гундулићу. И народно позориште чиниће нешто. Видим да и наша омладина нешто приређује онако од прилике као и по другим крајевима. Кад узмете да за живота Гундулићева нико није ни сањао по источним крајевима да он пева његове прекрасне песме; кад узмете да је у почетку овога века знање о њему у нас било веома стешњено, ипак ће одскочити као неки напредак оно што ће се сад чинити. Рећићете с разлогом — слаб. Јест али то је зато што је животна снага слаба. То је оно зло“. Ту је слабост животне снаге размишљањем извео из своје главе

драги пријатељ Стојан, али ја не бих био тако умовао, као да у нас нема животне снаге. Рекао бих радије, да се сувише трошила у политичке, а премало у културне борбе. Али политичке борбе наметала нам потреба и осећај потребе нутарњега развитка, за којим се ишло управо као предусловом културнога рада. Еле Новаковић да подупре аргументима своју теорију о недомашној народној снази, упушта се у расматрање југословенске академије и њезине снаге до јуче и данас. Да чујемо и ово умовање: „Ето видите, није ли Југословенска Академија у очевидном опадању иза онако лепог почетка. Отишли сте ви, отишао је и после умро пок. Ђуро; Рачкога ухватила тесна домаћа политика. Матковић истерао на крај своје приче о путницима а од млађих слабо је ко снажан прирастао па академија већ кашљуца. Сад се епоха назатка отворено почиње отступањем Рачкога. Традиција ће ослабити. Дрх слабости председникове неизбежно ће се у чем год заказати у Академији. Целу ствар ви врло правилно схватате. Земаљска глава, влада, законите земаљске институције не могу се из академије гледати као из редакције новина. И на крај краја тамо нити је ко што исправио нити помагао исправити нити ће то у будуће учинити. Штета је дакле чиста и проста штета без накнаде. А зар штета науци није штета народној политици? Видите како се неумољиво креће политичка логика да одржи своје конзервативне основе. Те колико су преврата револуција и потреса претрпели извесни политички принципи колико метаморфоза преко главе претурили! И с мачијим својим животом ето их опет онде где су у почетку били. „Опет то мало друкчије“ што рекао покојни Вук“. Још нешто политике: „Што ми за рат пишете, не бојте се! Велики мајстори дипломације што су овде не мисле да ће доћи до рата. Што тамо мисле о Бисмарку, верујте да се варају. Овде се зна да је он казао цару да ће и Немачка борити се, ако дарне у Аустрију и да се не нада да ће имати само с њом посла. Јадни Турци опет зебу да они, по већ утврђеном обичају, не плате пијанку. А веругају врло вешто никоме не верујући, с добрим осећањем свога интереса. Али има и нека пословица, ђаво не спава, њега се бојати увек. Балканско полуострово једногласно је у томе: да се чува, да ћути и да се међу собом не свађа, а други нека се расправљају како знају. а се једнако бринем о железницама, трговачком уговору, а

сад ће доћи на ред и поштанске везе. Ми радимо као што видите да на Балканском полуострву изотварамо засуте путове и на ново саставимо што су нови и старији преврати покидали".

VIII.

Новаковић оста у Цариграду неочекивано дуго т. ј. све до године 1892. За тај период времена, почевши од године 1888 имам од њега преко 20 писама, која нису сва с истока турског, већ их има неколико из Београда, из Мехадије и опет из Београда. Преписка је врло обилата и опширна, има у њој много занимљиве садржине али ја ћу се, да уштедим простор, забавити само око најважнијега. Најпре ћу истакнути његов велики интерес за судбину Архива, који је ишао тако далеко, да је жалио што од знатних новаца које добива влада за новине, неможе штогод запасти и мој часопис: 16-26 дек. 1889 требало би и Србија да се мало за „Архив" стара. Да вам сад купе који стотињак комплета од разних година за библиотеке наших средњих школа, знатно би Вам помогли. Ја немам кому у министарству просвете да пишем; садашњи министар није ме лане ни на улици хтео да поздрави. Ипак мислим да би понуда од Вас, да Вам тим начином притеку у помоћ, ако бисте се само ви на тај корак могли наканити, или ако бисте писали Вашем познанику из Петербурга садашњем министру председнику г. С. Грујићу што би Вам може бити лакше било — могла помоћи. Г. Грујић би држим схватио ствар, а осим тога што је старешина владе, министар је просвете пашанац му и ако се не варам седе у једној кући. Ја Вас молим да гледате да одржите Архив. Ако бисте од Србије ма шта могли очекивати, верујте да Вас тамо сви подједнако поштују као што Вас и ја поштујем и обратите се барем приватно г. С. Грујићу за којега не сумњам да ће према Вама показати пажњу каква доликује и каква је у дужности спрам толиког рада којим сте и нашу земљу сматрајући је увек као своју властиту отаџбину задужили топлом лубављу и научним пословима својим". Кад је пријатељ Стојан видео, да сам првом свеском ушао у XIII књигу Архива, писа ми и опет 6-18 јула 1890 из Цариграда. „Словенске државе доста новца троше „на штампу". Кад би знале колико је корисно по њих да подрже јадан озбиљан научни орган да може с достојанством претресати права научна питања, не би се много Архив бринуо. Али

свак своју бригу брине и политика је себичнија од сваке друге човечанске навике или страсти". Ја нисам никакав корак учинио ни приватно ни као редактор Архива ни г. Сави Грујићу ни српској влади; хтео сам имати слободне руке и бити скроз независан. Ипак добро мишљење пријатеља Новаковића падало је на моју душу као најслађа душевна храна.

У оно време, боравећи у Цариграду, много се Стојан занимао за особине македонског наречја. Њему је као озбиљноме научнику стало до истине, али не да се порећи да га је много код тога одушевљавала мисао, да ће објективним проучавањима изићи на видело, да у македонским говорима нема оноликих једначења са бугарском језиком, као што би хтели Бугари, већ да има у језичким појавама македонским много што је ближе српскому језику. Тако је у дну његове душе живела и нада, да би у срећним приликама Македонија могла доћи и опет под власт српску, како је некоч било у стара времена, када је у политици и у литератури предњачио елеменат српски. У писму 15 марта 1888 из Цариграда писа ми: „Мени се дала прилика изненада да ја до те македонске народне прозе дођем. У нас овде истина има која десетина хиљада Македонаца. али су то сиромаси прости људи, који тргују воћем, раде баште, итд. Од њих моја жена купује зелен и друго за кућу па и фино цвеће за свој салон. Имају воћарске радње на најфинијим местима. Али ту је тешко што наћи за наш занат. Пре неколико недеља наиђе овамо један ђак из солунске гимназије родом из Прилипа, не баш много преучен, али опет од простоте. Окушам с њим да дођем до народне македонске прозе и с доста мога труда (два три пута смо седели по вас дан) дошао сам до једанаест мањих већих народних приповедака на македонско-прилепском говору" (Гл. Архив XII 78—94). У другом писму које ми посла 5 априла 1888 опет говори о својим Македонцима и да је нашао у својим белешкама још употребљива материјала за Прилеп — Велес, затим каже: „Увлаче се у посао Торлаци који се морају иставити као пример мешовитог прелазног дијалекта који могу да посведочим бугарским белешкама из којих излази доиста 50% српски а 50% бугарски. То је један curiosum који са запада хоће да заспе пан-српска а са истока пан-бугарска политика али који је за науку од ванредне знатности. И шта ћете с македонским говорима који имају редовно *ћ* и *ђ* на

старим местима место *шт* и *жд* осим млађег мењања што се види у *цвеће, ливађе* или у *ћинем* итд. Бугари то крију као гуја ноге, бојећи се да не покажу да Македонци говоре српски. Међутим има замена ж, и други гласовни појави, потом недостатак облика, који није српски. Па опет има сва подмлађена вокализација, акценат итд. противно основима вокализације бугарске. То све чини да мој посао расте у целу књижицу и задаје ми много рада". „За етнографску историју ја сам дошао до неких сасвим нових погледа, који могу изгледати врло дрски, који су врло противни садашњим гдекојим опште примљеним местима али који би се са стањем ствари боље слагали". Даље о томе не говори, али у писму 8-8 (27-7) из Херкулесбада враћа се опет к својим македонским студијама. „За последње три недеље и ја сам се једнако бавио мојим прилепским белешкама" (гл. Архив књ. XIII и XIV). ...Ја сам се бацио да пажљивије прегледам све што се тиче средње-балканских дијалеката око Мораве, Тимока, Нишаве, Струме, Вардара. У том пределу лежи маса непознатих ствари, по мом мњењу одвећ знатних за етничку историју и за етнографију у опште. И у Београду мислим сврати пажњу на неке начине који би нас обогатили добрим и поузданим подацима." Још ћу из његова писма 11 јануара из Цариграда навести ово: „Како су ми у Академији говорили кад сам у Београду био, да желе расписати стечај за награде и да желе расписати и једну филолошку тему, ја сам им обратио пажњу на наш дијелекат моравско-косовски врло интересантан а готово непознат, јер све што је досад забележено о њему, голи су и невешти сухопарни одломци. Цела слика свакога би интересовала и могла би пружити доста нове светлости; по том на дијалекат торлачки, мешовит српско-бугарски који је Берлинским Уговором пола припао Србији а пола Бугарској, и стилизовао сам оба та задатка. Пошто сам ја отишао, у формалној седници, не знам из каквих разлога, одбацили (су мој предлог) и усвојили нешто друго. Ја сам им предложио те задатке баш у намери да обележимо почетак извршења мога плана. А нашло би се младих људи, који би задатак могли повољно решити кад би их Академија мало помогла да могу тумарати по селима". Послао ми уз писмо 10-22 маја 1889 две књижице о македонским дијалектима те додао ово: „Ја сам се старао, да без све тенденције држим

се у мирном расправљању и да потражим нешто реалне светлости. А наћи ћете и нешто нових података. Тај ред расправљања мислим, ако Бог да, наставити у тежњи да што више исте реалне светлости унесем у садашњу забуну о Македонији, о коју су се увек по мало борили Срби и Бугари". Кад ми је 20 марта 1890 опет послао једно писмо, говори у њему: „Јесен сам провео мучећи се око штампања српских књига овде да би се могле слободно ширити по школама по Турској, у чему се прилично успело. Како то иде и у Македонију, наши су пристали на моју мисао да им поштујемо дијалекат и да им понешто чисто наштампамо". Још приповеда, што се поврх тога наштампало Још има у писму 5 декембра 1890 овај пасус. „Мени се чини да бугарски младићи и књижевници који су нешто о назализму јавили ученом свету знају за назализам више из књига и граматика а да је у њиховим посматрањима ипак доста чинио патриотизам (од кога се сад већ ваља готово бранити), јер им се чинило да је бог зна шта добивено, ако се докаже да се и стари словенски назализам сачувао у Македонији. По мом знању прави назализам већ не разликује *т* и *п* (као што се у француском пon и пoтподједнако изговара), а они су и сами бележили и *н* и *м* у својим белешкама. Рекао бих да их то издаје како нису видели добро и ко не знам шта има другде. Као што видите, ипак нешто има, и њихово тврђење ако и није тачно, показало је траг. Тога рада ћу ја гледати да још кога нађем и да мало распрострем овај круг посматрања".

Новаковић је био за Српску Академију против Ученог Друштва, желећи ограниченим бројем чланова подићи углед научног рада. Има у преписци тога времена неколико интересантних опажања о тој ситуацији између Друшта и Академије, према оному што је већ спреда казано. У писму 15 марта 1888 јавља: „Наша академија изабрала је Вас са г. Миклошићем и Ил. Руварцем за своје редовне (или праве) чланове, једине изван Србије... Академија има много тегоба с којима јој се ваља борити, али она је израз једног младог народа који у борби иде напред и у којега та борба носи више печат унутрашње борбе бољитка и напретка са назатком и несавршенством, него ли печат борбе са спољним неприликама. С тога се надам у дубоки поглед Ваш и г. Миклошића да ћете према нашој Академији бити снисходљиви и да

ћете приложити част Вашега одзива у помоћ оним добрим тежњама које се доле код нас боре за опстанак како могу и знају". Ја сам, како се види из Стојанова писма, на уму да нешто у српској Академији наштампам, тек то није било оно што сам збиља наштампао у „Споменику". Тим поводом писа Стојан (5 априла 1888) из Цариграда о Академији ово: „У почетку прошлога лета Академија није имала ни паре. Ја сам им онда писао да треба да раде макар под дрветом. И послао сам мој прилог. Они су почели и објављивали су састанак за састанком у лепој сали београдске Велике Школе, која је редовно била пуна публике, кад би је академија позвала и на најсухопарније предмете. Нешто то, нешто друге промене које је свршио најбољи дипломат — време учинили су те сад академија има пара и њезин је опстанак осигуран."

Наша преписка водила је рачуна о свему и свачеау, али одговори Стојанови нису ми свагда јасни, пошто се не опомињем, што сам ја њему писао. Тако када ми посла своју беседу о задаћи Академије о неговању језика српског*), написах му као одговор неколико речи, за које каза да су му добро дошле. Наставља овако: „Нисам пазио шта сам написао, кад сам говорио о ономе. Ваљда ми је било на уму да кажем оно што мислим, да се извесне високе ствари оставе Вама који сте на висини, а овамо доле да свак гледа што је пред њим. Иначе доиста цела ваша радња носи тип тако широк по интересу, тако лишен сваке једностраности да право имате што пишете како се на Вас нико не угледа у правцу правих ваших мисли". Као што је овде које што за мене данас тамно тако не разумем што значи у његову писму 16/28 окт. 1888 оно место, где говори о мојем „туробном" писму које му писах пред полазак из Беча у Русију. Он наставља овако: „Ради наше опште туробне ситуације и Ви сте тамно мислили о Вуковој слави и тога ради сам хтео да Вас тешим, да Вам кажем да је слава испала и складно и добро и достојно вели-

*) Своју накану да о томе нешто напише навести ми 12/24 7, 1888 овако: „Ту сам рад по мало цело то поље да претресем и да укажем путе за будући рад. Мислим да свратим пажњу на све празнине којих ради наш језик још не може да добије облик израђеног књижевног језика, да скренем очи од физиолошке или анатомске лингвистике којој се последњих тридесет година сав труд поклањао на питања синтактичка, стилистичка, лексикографска . . ."

кога Вуковог имена. Новинарске гатке одбиле су свет те је страних гостију врло мало било, али ко је год био, отишао је задовољан. Хрвати су нам се баш рђаво показали. Од ово двадесет и неколико година ми смо се њима увек одзивали а они нам нису хтели послати баш никога и отуда нико ни приватан дошао није. Иначе је домаћи свет учествовао масом и без обзира на све распре и деобе. На подушју (тако су назвали вечеру или банкет) било је света колико само наш највећи локал сместити може, и ту сте могли видети и владике и попове и калуђере и ђаке и министре свију боја, у опште и мало и велико. Ту су прочитана лица и заводи који су се одазвали депешама или писмима. И ваше је име поздрављено топлим и громким „живео“. Кад је споменуто колико је телеграма послано из Босне и Херцеговине, демонстративно су поздрављена та имена дуготрајним усклицима. Бечке и пештанске депеше, као обично и увек, нису ништа друго него дотеривање према ономе што им треба. Ако није, нека њихова публика чита онако како се њима хоће. Народ без разлике странака мари за Аустрију колико и за Русију, и за Русију колико и за Аустрију, народ мисли о својој муци и невољи и беди. Што се тиче морала у литератури, имаћете држим већ Јов. Бошковића беседу. Моја расправа коју сам читао у Академији на свечаној седници у славу стогодишњице, штампа се, управо довршује се у штампи и добићете је кроз кратко време као X свеску „Гласа“. Надам се да ћете с многим чим у њој бити задовољни. Ја сам се старао да не репродукујем и да не репетирам, него да изнесем нових мисли те да тиме учиним помен бесамртнику. Одлична публика која је слушала мој извод и неке интересније комаде, поклонила ми је ретку пажњу и била је врло задовољна. Али та је публика могла судити је ли ствар интересна или није, осталоме сте Ви компетентан и ви ћете већ своје чинити како ја будем заслужио и како ваше уверење буде. Мислећи на тешку борбу идеја, ми смо уживали, како Вуку сиромаху пуцају са града топови и тутње сва звона црквена у земљи, у коју му готово до пред смрт нису могле улазити књиге које су јој и слава и дика, и у светковини је упоредо с нама ишла она иста црква у лицу својих великодостојника, која је с Вуком највећу борбу водила“.

IX.

У тим писмима има још много занимљивих ствари, о којима немогу потанко извештавати. Поменућу тек о том, у како тежак положај доведе њега свађа у краљевској кући, пошто је он не скривајући стојао на страни краљичиној. Дошав негде почетком јуна у Мехадију, писа ми 2/14 јуна одатле ово: „Та наша несрећна распра у краљевској кући задржала ме овде те ћу у Београд ваљда тек крајем Јула или почетком Августа по нашем. Ви о мојим колегама из дипломатије имате, видим, врло рђаво мнење, ако ћу судити по ономе што ми писасте шта бих ја као дипломата мислио у спору наше краљевске куће. Еле ја у томе на длаку мислим оно исто што и Ви, од слова до слова, и особито ми је мило што Ви као човек непристран, који судите с потпуном хладноћом, мислите тако исто. Има гдешто што би се дало приговорити и краљици и то се да изјаснити навикама и мислима размажене велике госпође, али је у сути правда на њеној страни. И ја и моја жена нисмо се устезали да јој не кријемо наша осећања и она нам је сама ставила до знања извесне детаље и документе, а и краљу нећу крити шта мислим о његовој негалантној и потпуно неполитичној радњи у овој ствари. Али је узалуд све, ствар иде, чини ми се, судбоносном разлому насупрот свим мудрим саветима и већ је ватра страсти обузела обе стране. Још врло мало наде има да ће се доћи до споразума који желе сви пријатељи Србије и краљевске куће њене. Надајмо се још докле нам се и то не украти. Криво ми је што влада у Београду није имала снаге да кризу спречи али све владе које добро држе унутрашњи ред имају општу ману што су саме према старијем одвише послушне и онда кад би им дужност била запети. Чед. Мијатовића сам опомињао још из Цариграда; он се и противио и радио на поправци, али види се без успеха“.

Бивши на повратку за Цариград у Београду написа ми 13/25 авг. 1888 ове импресије: „Импресије које сам нашао после скоро двогодишњег одсуства врло су жалосне. Све је ударило назад страховитим кораком. Толике лепе наде нису се ни мрви обистиниле. Кад неби моја вера у добро и у снагу нашега народа била тако тврда као што је верујете да бих морао очајавати. Овако ме то још држи, а прилично ме држи и то, што свакоме злу знам све узроке па ми је јасно и како

су се могли избећи". Још је знатније причање, како се с њиме поступало за његова боравка у време одсуства у Београду. Ево како он сам о томе говори у писму 17/28 октобра 1888 из Цариграда. „Ја сам доиста овде ево већ пуне три недеље, пре него што сам мислио и доиста сам дошао сâм без фамилије која је због Милетиног посла остала иза мене у Београду. А и новине су се о мени у овај мах више бавиле приликом мога одласка из Београда зато што сам и ја међу оним „шефовима напредњачким" који су пали у грдну немилост краљеву, јер нису одобравали његов развод и јер су чак били у коресподенцији са краљицом. Како се уз то мисли да су мене доста слушали попови, држало се, чини ми се, да сам ја уставио и њих те нису чинили како је краљ хтео. Јест истина да их ја нисам куражио да раде ни против свог уверења ни против закона, а наши су попови сами мислили (осим митрополита) да ни по закону ни по уверењу не могу чинити што краљ жели. Еле ја добијем заповест са пуно претње у парентезама да идем на своју дужност за 48 сати, иначе као да се мислило терати ме као обичнога зликовца. Разуме се, да сам и ја имао пуно разлога да се уклоним, и уклонио сам се на миру да не гледам баш из близа сав јад наших „правитељствених" кругова. Задржао сам се близу Сталаћа и Крушевца у једном селу Варварину, један дан да видим сестру која је тамо удата, па сам овде читао са смехом у бечким новинама како нисам отишао баш право (како су ваљда они желели), него сам се којекуда задржавао, јер сам и у Нишу провео једну ноћ. Ево Вам приче. Ја немам чега стидети се у њој, и то ми је мило." —

У писму из Цариграда 10/22 маја 1889 црта Србију и њену тадању ситуацију овако: „Наши послови у Србији као што видите иду траљаво. Ни налик нису прилике на ситуацију, у којој би се могло мислити нешто што Ваша блага професорска душа замишља. Политика не зна за мир, љубав и разлог него за борбу, пораз и победу. Нама који смо навикли да све расправљамо мерењем и разлогом, то је необично, чак је необично и сувише и мени, који сам се нешто кретао у политици. Нема човека и нема странке у Србији, који би у стању били да границе поставе страстима, јер свакоме треба да се њима послужи, а оне своју услугу врло скупо продају. Не видим толико зло од оних на које се виче да су аустро-

фили, јер су њихове тежње управо конзерватизам с умереним напредовањем. Такав корак опет не може да се допадне народу полуобразованом, који већ није више прост али се још није спремио да тешка питања виших афера политичних разумева и расправља. Његовим слабостима служе се политички спекуланти за своје амбиције, чак и онда кад добро знају шта је у ствари. Популарна манија за Русима верујте да више смета него што помаже. Да није Вукова ствар успела пре четрдесет година, пре несрећних новина, данас већ не би никад успела. Уз то је код нас све преко новина и свакојаких шарлатана успела хука агитаторска која је просте сељаке одвукла за собом у гомили проповедајући им да ће им умањити порезу (тако сељаци тумаче штедњу) и да ће их ослободити власти (тако стари варвари разумевају слободу). Кад се јавно дотера до тога да се слави као заслужан човек ко је прогоњен због непослушности законима или ко је за своје погрешке допадао затвора; кад изиђе да земаљска власт никад нема право а има онај за кога данашњи политички језик узимље да је „страдао" — онда нема ни слоге ни изласка нити могу високообразовани патриоти окренути земљу другим путем, кад је устав узаконио већину гласова. Где не може разлог, може већина гласова. И тако вам иде на најспорији пут: да се људи сами увере шта је лаж шта ли је истина. Дотле пак морамо ћутати и чекати и остављати све онима, који — имају већину". Оваки мрачни погледи Новаковићеви на ближњу будућност — јер у бољу далеку будућност он није престао веровати — подали су њему мисао (у истом писму) „раскрстити са службом и враћати се к мојим књигама у Београд, ма да ми садашња влада не показује ни неповерења ни незадовољства и ма да би желели (ако истину говоре) да останем овде".

Своје летовање у околини Цариграда провео је године 1889. врло угодно, како показује његово писмо 5 новембра 1889: „На кампањи које на Босфору које на Мраморном мору провели смо скоро пуна четири месеца и лето нам је прошло тако пријатно како скоро није. Извештивши се овдашњем начину живота, угодили смо се с гостионичарима те се нисмо као прве године с кућом селили и имали смо среће да нађемо што се баш најбоље могло а по повољну цену те смо сви били веома задовољни са материјалном страном живота а то је јако утицало и на ону другу". Прича о својој радњи

„Градови, тргови и села" те завршује: „По томе видите да је на родну земљу пао Ваш пролетошњи савет, да се не враћам у Србију што сам пре шест месеци за ову јесен тврдо био смислио... Чинило ми се да ћу Србији летошњој показати највећу синовљу љубав, ако што мање мислим на оно што је сад у њој и што више на оно што је у њој било. Тако сам и чинио а у томе ме нико није узнемиравао. Ипак не мислим да овде мислим вековати, али ће на прилику првога пролећа већ бити све друкчије ако се тада решимо да пођемо натраг или на одсуство. А у осталом чини ми се да ми се и политика тако огадила (као што је имала зашто) да не верујем да ћу јој још много часова мога живота жртвовати. Било из песимизма било из пресићености, резултат је један."

У писмима из Цариграда долази под крај године 1889. реч о Светостефанском Хрисовуљу, који је у два маха издаван, у Бечу о трошку Калајеве босанске владе под мојом редакцијом и у Београду о трошку Српске Кр. Академије под редакцијом Љубе Ковачевића. Кад је мени преко Талоција Калај понудио да преузмем надзирање коректуре овог знаменитог Хрисовуља нисам ништа знао о том, како се дошло до тог споменика. Све ми је то дошло истом нешто касније до знања преко Новаковића, који се доста наљутио на мађарску академију што није остала код задане речи, да ће Хрисовуљу издати Српска Академија. Новаковић похвалио ми се у писму 5-XI. 1889 из Цариграда не само што је у једној нештампаној Душановој хрисовуљи наишао на непознато до сада име његове мајке, него и још ми се указала прилика да помогнем открити и да спасем један од сјајнијих споменика наших, велики светостефански хрисовуљ краља Милутина из 1314 године цео целцат и сачуван да боље бити не може. Маџарској академској Вамберијевој комисији било је суђено да јој у њеном тражењу по Цариграду септембра ове године најглавнији управо проналазак буде тај наш спомен ā leur insu а може бити и malgré eux. К њима се управо прибио неки Пољак из Кракова, неки Јох. Кореновски, унук познатог пољског књижевника, који је хтео да уз Маџаре тражи polonica. Ја као дипломат и заступник Србије не бих му могао ни присмрдити, јер нам је косовска слава Султана била грдно разљутила. Али кога Пољака неки доктор Томек из Београда препоручи мени, и он кад ме нађе, почне ми казивати да је нашао у царској

ризници с Маџарима некакву српску Хрисовуљу коју не умејаше определити ни шта је ни чија је и мољаше ме да му што помогнем определити је — а не видевши је јер је цео свет суревњив. У тој муци пристанем да ми је опише и како сам због „Градова, тргова и села“ по вас дан преметао сва издања тих ствари, ја после пет — шест познам да је то нештампани и непознати Светостефански Хрисовуљ. Колико је важна та ствар, познаћете кад Вам кажем да је тај хрисовуљ велики 96 страна и да је тог рода као што су Арханђеловски Душанов хрисовуљ у Гласнику XV и Дечанске срисовуље што сам ја издао под именом Милојевића. Нећу вам приповедати ни радост ни муке, сву вештину послова коју имам, употребио сам да хладнокрвно тражим das Erreichbare, што би рекли Немци, и да осигурам издање. Потражим академике маџарске и како се књига није могла вадити ни да је ја видим, наредимо да Корженовски (томе потпуно вешт) изради снимак, facsimile, да се то поднесе од стране комисије маџарској академији а академија да издање уступи нашој академији. То је све урађено и академија се наша до сад, надам се, већ обратила маџарској академији“. Новаковић се радовао издању,: „изгледа да су га (т. ј. споменик, хрисовуљ) Турци однели одмах после боја косовског, кад су околину робили а књига је цела и прекрасно писана, осим што су јој само печати оцепљени“. Новаковић се враћа на исту ствар у писму 16/28 дек. 1889. опет се радује што је место њега Љуба Ковачевић надгледао штампање овог споменика, а у писму 20 марта 1890 већ ми јавља да је добио наше (бечко Калајево) издање Хрисовуља те додаје: „Ја не знам што је Калаи хтео, мислим само да му је намера била да изигра нашу академију. Она опет због некаквих послова у штампарији није могла одма издати рукописа тако јој је исти у рукама (у факсимилу овде израђеном), има већ четири месеца. Ако би дошло до спора најгоре би прошла пештанска академија која се својом драгом вољом ангажовала да издање уступи нашој академији па после на штету тога права већ датог, опет оригинал сам дала на издање босанској влади. По реду не би могла то чинити, пошто је реч дана нашој академији и пошто је наша академија за љубав тога доста којешта чинила па и трошка потеглила (примивши на се хонорар за грађење првог факсимила у Цариграду). Стајало им је на вољи да нас одбију потпуно. Али на

срећу данас читам у „Колу“ да је и наше издање изашло, управо дан два, после Вашега. Тако се распра укида. Јер за литературу је велика добит, што има и ваше издање. Ја с моје стране не марећи за препирке нисам вољан друго што чинити него ћутати. Зато нисам никоме у Београд писао о томе а од њих ми се још нико ничим није јавио. Али истину вам кажем не знам шта ћу пре, или да се љутим на двоструко понашање мацарске академије или да се радујем Вашем баш красном издању. Најпосле ви ту имате само право на захвалност и ја вам је драговољно дајем за радост што сам тај споменик први у Вашем издању прочитао . . .“ Годину 1890 завршује једно писмо из Цариграда, у којем помиње како је да не заборави сасвим руски у тај мах читао Ану Карењину и с интересом и смејући се читао моје примедбе на Харамбашићев превод „Војне и мира“, па додаје: „баш сам вам благодаран што сте извели или превели чланак Пипинов о малоруском литерарном кретању. Да ко мари, било би онде доста поуке и за наше, јер у нас како се мени чини, зато јединство не напредује што нигде немамо у већој маси потпуно компактнога средишта народнога него смо цивилизацијом и државним границама поцепани на области горе него у средњем веку, јер онда није нико марио за сентиментализмом дијалектички а данас се тим негде дижу негде опет баш убијају национална јединства. Шта је хасне од везе међу књижевницима или листовима кад локалне околности целом својом неумољивом тежином вуку у страну а образованост је још слаба те иде за локалним околностима и по сиротињи и по невољи (између осталог) а општи дух плаче негде на висинама. Ја често мислим о овоме јаду нашем али му не могу лека да нађем“.

Док је још Стојан био у Цариграду, стиже му глас о смрти Миклошићевој. Одазвао се на тај жалосни глас овим писмом 28 фебр. 1891: „Неки дан чух за смрт Миклошићеву. Знајући да је старац био крепак и да је уредно живео, нисам на то никад мислио а последњих недеља помишљао сам како се ипак ућутао и да нема оних публикација његових у академијском кварт-формату. Тако сам ово два три дана много мислио на његову монументалну фигуру у науци, на празнину коју за собом оставља и на сјајне његове заслуге за наш народ, чини ми се, веће него и за који други. Јуче добих и посмртну објаву и видех адресу Вашом руком записану. Ја немам коме

ближем тамо да испоручим своје дубоко саучешће, за нас сте Ви његов духовни син и наследник, на Вама је и онако тако рећи сва његова научна мисија на том месту. С тога Вам и кажем, како су ми пали на ум неки стари стихови којима је негде око 1848 Матија Бан опевао једнога од војвода који су створили садашњу Србију: један по један падају јунаци времена славног и од племенитог нараштаја хладни гроб биће прождро све"! Миклошић је већ последњи и Бог нека му душу прости". После кратког времена након Миклошићеве смрти будем позван као његов заменик у Herrenhaus. Стојан сети се и тога у писму 4 апр. 1891 из Цариграда: „Ма да знам да Ви не марите за политику, опет ми би по вољи висока пажња која вам се указује потпуно по заслузи и журим се да вам честитам, а уверен сам унапред да Ви нећете нити штетити науку политиком нити за политиком поћи да вас утоми..." Новаковић се радовао, кад је написао ове речи: „Надам се да ни Академија Бечка неће заборавити своју дужност да Вам и она учини, што је још највеће и најзаслуженије Ваше право и што је пређе пропустила учинити". Види се, да је мислио да ја још нисам члан бечке академије, а међутим ме је већ г. 1887 и 1888 провео још мој драги учитељ и пријатељ Миклошић. Ја сам дакле већ од г. 1888 био редовним чланом бечке академије те сам сада (док ово пишем у очи „Свих Светих" (1922) дотерао да сам по годинама трећи и најстарији члан (преда мном су годинама и роком избора само Чермак и Кенер).

Како се пуно поговарало и по новинама већ писало, да неће Новаковић више дуго остати у Цариграду, питао сам га што је у ствари. Нато добих од њега из Цариграда 4 априла 1891 овај врло интересантан одговор: „Ево већ пет недеља како и ја о њима (т. ј. о гласовима о премештају) слушам Једна ме версија шаље у Париз, друга, и то мало јача, управо у Беч, како бисте Ви желели и како би доиста и мени било најправије. Изгледа, и ако се још не зна ништа сигурно, да би влада рада била да доскорашњег председника ђен. Грујића опет поврати у дипломатију и да би га рада била поставити овде као на најзнатније наше дипломатско место. Та версија води даље мене у Беч pour me dedommager, јер немају приговора служби мојој, а г. Симића у Париз, садашњег пак париског посланика у пенсију. Можете мислити да би ја Беч

примио оберучке и да жалим што у свему томе морам чекати да ме питају те да повољно одговорим, јер није пристојно да насрћем на другове у служби и ја то нећу, ма да је код нас управо противно у обичају. Овде ми служба све више времена гута, далеко је, никаква умственог живота нема и досадило ми се. Волим и то, у осталом, трпети него се драге воље враћати у садашњи јад српски. Беч, и то литерарни Беч и баш ваше друштво и пријатељство вукли би ме колико само можете помислити. И за све друге личне фамилијарне потребе било би ми угодније у неку руку него у Београду и не бих се ни ббазрео што би се са политичарског и чиновничког гледишта могло приговарати да ми се одузима знатније место па ми се у замену даје мање знатно. Али највећа је штета што је то само у ваздуху и што може лако на пустом говору (којега је несрећна политика пуна) и проћи. А колико би ми мило било да поживимо у једном месту мало дуже".

Слутња Новаковићева, да би сви планови гледе Беча могли остати на пустом поговарању, збиља се обистинила. Он не дође у Беч већ се врати у Београд, одакле добих од њега писмо 23 новембра 1891: „Ево и мене једном у Београду на моме старом месту... У мене је доиста и док сам у Цариграду био, све више превлађивала љубав ка књизи... Сутра прекосутра биће месец дана како сам у Београду..." Опет долази на злосрећни раздор у краљевској кући те проводи паралелу између овога српскога и сличнога румунског случаја: „Кад се ту скоро у Румунији због познате љубави престолонаследника хтело начинити слично нашем питању у краљевској кући, све су странке скочиле сложно да то спрече и успеле су. У нас се у датом моменту лагало и шпекулирало како ће се доћи до власти и како ће се „противник" оборити. Сад је услед свега и поглавито због неспособности оних који воде настала чудеса, клонулост и малаксалост на све стране. Нико не мари ни за шта а опет зато материјалног напретка има на све стране и ја то опажам боље него ико други пошто сам више од три године био на страни не видевши Србије. У академију на прилику нико не долази. Сперански вам може приповедати како иде на састанцима и како највећи део времена изеде брбљање просто „беспосленога" Панте Срећковића. Влада или само министар просвете, пристали би да ме именују за председника, али да под мојим именом изврше „реформу"

њихову политичку и сокачку. У „Ученом Друштву“ многи хоће да су академици и у опште овамо је тако да и мој комшија хоће да буде што сам ја у име једнакости. Влада ради да састави Учено Друштво и Академију и то тако да Учено Друштво у Академију изабере осам својих чланова о којима се Академија ни питати неће и да сви остали садашњи чланови друштвени „постану почасни чланови“. Ја знам да смо се ми од 1865, кад сам ја био изабран за члана Ученог Друштва све једнако борили да tout le monde не постаје чланом Ученог Друштва. Реформа владина преноси ту исту муку у Академију саму и овде где управо још нисмо ни почели радити а већ се ради на томе да tout le monde буде академик. Оснивалац Академије рад је био да оснивањем Академије, ласкајући мало поносу народном, изиђе из гомиле Ученог Друштва али из пијетета према старој установи није хтео да је баш укида остављајући да се то сврши некако друкчије. Али не лези враже, одмах затим промени се влада и Учено Друштво нађе адвокатског начина да даље остане а његов tout le monde има највећи разлог овога времена — већину. И да се бар све то свршило одмах те да је то сад fait accompli, јер има више од четири године од како су те виспрене мисли поникле. Ни то није. Ништа није свршено до данас. А ја не могу пристати да под старост ћутке примам оно, против чега сам се борио свега века, особито што би се сад могло рећи и да то чиним из сујете да се назовем председник. Међутим ја ћу све своје старање поклонити и раду и старању да на боље пође — и то ми је сав посао данас. Али ни ја немам вере коју овде нема нико и не надам се ничем. Млађи другари или што не виде дубоко или што хоће мало да мисле и партизански као да не виде толике сметње у горе поменутим плановима владиним ишчуђавају се што их ја тако оштро ценим. Али ја у томе не чиним ништа ново. Од кад за се знам, мислио сам о тим пословима не друкчије него тако. Из тога видите како вам је у Академији без академика, јер то готово зреди и за ово што је данас у Академији. Слушао сам да Грци у Атини имају кућу озидану за Академију али Академије још немају и некакав је родољуб сазидао кућу да стоји спремна за своје време. У нас је нешто напротив: ми нити имамо куће нити правих академика (бар не у довољном броју!) а имамо закон и титуле. А

титуле су титуле. Оне су, већ многи мисле, зато и измишљене да их свак љуби и с тога свак тражи титулу а посао је сваком девета и двадесет девета брига! Те опет знајући све ово морамо мучити се и љубити и радити и гурати и трпити да се чини што се може и да се зубима привлачи боља будућност".

Овде за сада прекидам.

В. Јагић.

ЕРНЕСТ ДЕНИ.

У тренутку кад су наши просветни кругови почели припремати дочек Ернесту Дениу, које је, на позив нашег философског факултета, с највећом готовошћу био пристао да дође у Београд и да на нашем Универзитету одржи низ јавних предавања, стигла нам је вест о његовој ненадној смрти[1]).

Нестанак овога ученога и честитога човека представља веома осетан губитак не само за његову отаџбину, Француску, него и за пријатељску нам Чешку а тако исто и за нашу земљу.

I

Рођен 3 јануара 1849, у Ниму (у Француској) Ернест Дени је свршио основну школу и гимназију у свом родном месту. Већ у осамнаестој години, што је редак случај, примљен је био у стару, чувену школу за професоре *École Normale Supérieure,* у историјски одсек. Чим је плануо француско-пруски рат 1870, ступио је као добровољац у седми ловачки батаљон и учествовао у одбрани Париза. По рату је положио професорски испит и био постављен за гимназијског наставника у Бастији, на Корзици. Тежња за продужењем студија вратила га је исте године у Париз. Када је, на скоро за тим, Министарство Просвете било одредило прве стипендије за изучавање литературе и историје страних народа, изабран је за питомца и послат у Праг. У Чешкој је студирао од 1872 до 1875 године.

По повратку у Париз постављен је за гимазијског професора у Шамбери, у Савоји. Али, ту му није било суђено дуже остати. Борба између монархиста и републиканаца била је

[1]) Овај чланак написан је у Фебруару 1921. г.

тада у највећем јеку. Ватрен републиканац, који монархији није могао опростити пораз Француске, Дени је узео жива учешћа у тој борби и за то је убрзо био отпуштен из службе. Тада је отишао у Париз да продужи политичку борбу и у том је циљу ступио у уредништво Гамбетина листа *La République Française*. Кад су, после годину дана, републиканци дошли на владу, Дени је понова постављен за гимназијског професора, најпре у Ангулем а за тим у Бордо. Године 1878 положио је докторат у Паризу и постављен је за доцента на универзитету у Бордоу а затим за професора опште књижевности на университету у Греноблу. После осам година добио је катедру опште историје у Бордоу. Најпосле, када је (1895) познати историк Алфред Рамбо изабран за сенатора, Дени је позван да заузме његову катедру модерне историје на Сорбони, коју је до смрти држао.

II

У имућној протестантској породици, Дени је од својих родитеља добио одлично верско и друштвено васпитање. Запојен у детињству узвишеним принципима хришћанског морала, он је још у младости показивао склоности за проучавање прошлости. Оно што га је нарочито привлачило била је историја ослобођења савести. С колико је љубави проучавао та питања лепо се види из једне анегдоте с његовог испита зрелости. Добио је питање о верским ратовима и, том приликом ватрено је заступао ствар Хусових присталица. „Знате ли г. кандидате“ — рекао му је, у шали, професор, — „да би ви били спаљени да сте, у XV веку, с овога места, бранили хуситску ствар тако, као што је данас браните?“ — „Знам“ одговорио је Дени, „али, исто тако знам и то да јунаштву и истрајности Хусита имам да захвалим што за то данас нећу бити спаљен!“ Мученичка смрт Јана Хуса који је први почео рушити свесилну теократију, најтачније је обележавала, по мишљењу Денија, крај Средњега Века и зору Новога Доба. Он је тежио да хуситски покрет, на лицу места што дубље и што боље проучи. И, када му је, 1872 год., била дата прилика да студира на страни, одлучио је, без премишљања, да иде у Чешку.

У Прагу, Дени је имао особиту срећу да се, још првих дана, упозна с Палацким. Познанство с тим великим научником и родољубом, који је такође рођен у једној старо-брат-

ској (протестантској) кући, дала је Денију најбољега саветника у студији извора за хуситско доба и за чешку историју у опште. Почео је одмах учити чешки. Случај је хтео да му први учитељ језика буде Емил Фрида, доцнији славни чешки песник, познат под именом Јарослав Врхлицки. Поред чешкога учио је руски и остале словенске језике. Трогодишње бављење у Прагу дало му је могућности да добро научи чешки, да позна чешки народ и његове тежње и да под руководством Палацкога, проучи у свима појединостима хуситски покрет.

По повратку у Француску Дени је то питање изабрао за своју главну докторску тезу. За предмет латинске тезе узео је личност једног Француза, родом из Гренобла, саветника чешкога краља Ђорђа Пођебрада. После три године положио је докторат и обе тезе штампао: *„Хус и хуситски рат“* (Huss et la guerre des Hussites, 8. p. 500. Paris. 1878) и *Антоније Марини* (De Antonio Marini. Paris. 1878). Дело о Хусу примљено је веома повољно и добило је награду од Француске Академије. Затим је публиковао једну студију о *Постанку феудалства у Чешкој* (Des origines de la féodalité en Bohème. Bordeaux 1881). За време свога професоровања у Греноблу, превео је с руског и издао први део познате *Историје словенских књижевности.*“ од Пипина и Спасовича (Histoire des littératures slaves. Bulgares — Serbo-Croates — Yougo-Russes. 8°. p. 624. Paris. 1881.)

Проучавање хуситског покрета увело је постепено Денија у историју пропасти чешке државе а затим и у историју чешког препорођаја. На тај начин он је дубље ушао и у историју Аустрије, Немачке и околних држава, тако да је, у зрелим годинама, својим студијама обухватио историју целе средње и источне Европе. Главну бригу посветио је обради модерне чешке историје. Први део тога рада штампао је под насловом *Крај чешке независности* (La fin de l'indépendance bohème. 2 vol. 8° p. 434 et 560. Paris, 1890.) а друго под натписом *Чешка од Беле Горе* (La Bohème depuis la Montagne Blanche. 2 vol. 8° p. 648 et 675. Paris, 1903.) У исто време Дени је радио и на немачкој историји. Од тих радова познате су његове популарне и темељне књиге *Немачка од 1789 до 1810* (L'Allemagne de 1789—1810. Paris. 1896), затим: *Немачка од 1810 до 1852* (L'Allemagne de 1810—1852. Paris 1899) а нарочито његово одлично дело *Оснивању немачког царства* (La Fondation de l'Em-

pire allemand. 8° VIII. p. 524. Paris, 1906.) Поред тих публикација треба поменути његову обилату и изврсну сарадњу на *„Општој Историји“* (Histoire Générale) од Лависа и Рамбо-а. У тој историји штампао је Дени расправе о „Источној Европи од XI до XIII века“, о „Народним династијама у Чешкој и Угарској,“ о „Пољској и Русији од монголске најезде до краја Средњега Века“, о „Немачкој и реформацији“, о „Немачкој и тридесето-годишњој војни“ и најпосле о „Немачкој од 1801—1900“. Ове расправе испуњавају више од пет стотина страна те збирке.

Рад Ернеста Дени-ја на историји тако је замашан и разноврсан да би заслуживао нарочиту студију. Општа карактеристика његова могла би се свести на ово. Дени је веома брижљиво и критички студирао изворе, али их у излагању није хтео наводити. Он је био мишљења да се тим, тако званим „научним апаратом“ само отежава читаоцу лакоћа читања и разумевања. Осем тога, он је налазио да историк не сме бити потпуно хладан и неутралан. Позната је његова реч: „између џелата и жртве историк мора бирати“. Његов рад највећим делом засеца у модерну општу историју, али му тежиште пада на историју чешког народа. Као круна његова рада може се сматрати дело *„Чешка од Беле Горе“* У његовим првим радовима осећа се утицај више чешких историка, нарочито Палацкога. Али, он је својим доцнијим студијама далеко премашио епоху, до које је Палацки довео своја истраживања. Према томе Дени је, у ствари, био најпре одличан ђак а затим достојан настављач и довршилац рада тога чешкога великана. Отуда Чеси њега, и ако је био Француз, сматрају за свог великог националног историчара. Захваљујући публикацијама Ернеста Дени-ја Европа је позпала најпре историју дугог страдања а затим и историју препорођаја чешкога народа. То су Чеси добро осећали. Својим делом *Крај чешке независности*, Дени је, по речима једног чешког историка, ударио темељ независности Чешке.

III.

Све до својих зрелих година Ернест Дени је остао готово искључиво у оквиру свога професорског и научног рада. И ако је вазда с пажњом пратио ток догађаја у својој земљи и на страни, он виднијег учешћа у дневним, међународним питањима није узимао све до пре петнаест година. Његове

научне студије дале су му, међутим, прилику да потанко позна Аустро-Угарску и та проучавања највише су допринела да он постане заклети непријатељ хабзбуршке монархије. У доба, када је у Француској већина интелектуалаца штедела А. Угарску, у наивном уверењу да она служи као средство за равнотежу у Европи и да се преко ње може вршити корисан утицај на Немачку, Дени је, на против, био убеђен да је А-Угарска просто оруђе у рукама Немачке и да равнотеже у Европи не може бити све дотле, докле та монархија не буде срушена. Он је желео да на њеним развалинама буду подигнуте Велика Чешка и Велика Србија и да обе буду везане тесним савезом, и веровао је да ће оне моћи да послуже као јача гарантија за спокојство Француске и мир у Европи.

Мучки проглас анексије Босне и Херцеговине а затим Загребачки и Фридјунгов Процес дубоко су узбудили племениту душу Ернеста Дени-а и гурнули га, тако рећи, у политику. Почетком 1909 г., у друштву с Албертом Мале-ом, Огистом Говеном, Емилом Оманом, Виктором Бераром, Жоржом Голисом, Пјером Бернисом и др. нашим пријатељима, он је с младићском енергијом устао против А-Угарске, у одбрану слободе наше потлачене браће и права нашега народа. Познати су добро из тога доба његови чланци у часописима, његова јавна предавања, његови пламени говори на митинзима. Историк ослобођења савести постао Је адвокат потлачених народа. Једна група интелектуалаца основала је тада „Лигу за право народâ“ (La Ligue du droit des peuples) и Дени је изабран за њенога председника. Од тада је његова пропагандистичка акција узела шире размере. Не само у Паризу, него и широм целе Француске, Дени је почео држати јавна предавања о разним међународним проблемима а нарочито у корист наше и чешке народне ствари. Његова активност у том правцу била је особито жива за време Балканских Ратова.

Плануо је велики светски рат. Ернесту Денн-у били су додељени тешки удари. У првим, великим биткама пао му је средњи син, Жак а у брзо затим и зет, млади професор Бјанкони. И ако је тада већ био у годинама (имао је пуних шесет нет година) Ернест Дени под тим ударима није посрнуо. На против. Он је припадао покољењу, које је 1870 г., с пушком у руци, доживело пораз Француске и на чијем су срцу понижење отаџбине и отмица Алзас Лорене оставили дубоку рану.

С новом снагом и с још више жара прегао је он тада да послужи својој земљи. У првом реду радио је на зближењу свих политичких партија и друштвених редова (union sacrée) у циљу што боље организације народне одбране и извојевања победе. У току 1915 г. штампао је дело о Рату (La Guerre. Causes immediates et lointaines. L'intoxication d'un peuple. Le traité. Paris. 1915) у коме је зналачки изложио амбиције Немачке и узроке и последице рата; затим у друштву с познатим социологом, Диркемом нэома документовану студију под насловом: *Ко је хтео рат?* (qui a voulu la guerre? Etudes et documents. Paris. 1915.) и дивну књигу о *Великој Србији.* (La Grande Serbie 12°. XIII. 336. Paris 1915.) У исто време покренуо је часопис *Чешки Народ* (La Nation Tchèque), око кога је груписао Чехе и остале Словене, у коме је стално одржавао рубрику „Србија" „Јужни Словени" и т. д. и својски бранио право на слободу и уједињење не само чешкога, него и нашега народа. После две године покренуо је већи, месечни часопис *Словенски Свет* (Le Monde Slave). У то доба публиковао је и једну књигу о *Словацима* (Les Slovaques. Paris. 1917), којом је свој дотадањи рад на историји чешког народа допунио и завршио. Годину дана доцније издао је још једну књигу: *Немачка и Мир.* (L' Allemagne el la Paix. Paris. 1918.) која по темељности и корисности достојно стаје уз остале његове публикације.

Али, на то се није ограничила активност тога изванредног старца. Он је стално радио у „Протестанском комитету за пропаганду". (Comité protestant de propagande française) у „Грађанској Лиги" (La Ligue civîque) чији је оснивач и председник био, у комитету за зближење француских професора и професора савезних земаља, у „Парламентарном комитету за акцију на страни", у којем је организовао и председавао скупове, којима је био циљ да групишу и зближе виђеније људе из свих савезних земаља, ради претреса питања о реорганизацији Европе, по ослобођењу од немачког јарма и т. д. Он је улагао све своје знање, сву своју енергију и сав свој утицај да обавести и охрабри своје суграђане да истрају у борби и да помогне да се дође до што праведнијег уговора о миру. Али, оно што је доминирало његовом акцијом, била је неодољива тежња да увери, да убеди своје читаоце и слушаоце да Аустро-Угарску — ту „највећу трговину с фалсификатима" (la plus grande maison de faux) треба срушити и на

њеним развалинама подићи нове националне државе, природом одређене да буду савезнице Француске. И, одиста, ни један од савремених писаца, у савезним земљама, није више од њега допринео ако не пропасти оно дискредитовању хабзбуршке монархије у свету. Својим радом у „Лиги за права народа“ и идејама, које је у току рата развио, он се може с правом убројати међу претече председника Вилсона.

Закључак примирја почео је сводити акцију Е Дени-ја у уже границе. Главни циљ његова живота и рада за време рата — победа, био је постигнут. Остало је још да се дође до доброг уговора о миру. За то је, по његову мишљењу, било потребно, пре свега, одржати и појачати у Француској блок свих родољуба, против таласа бољшевизма. У том правцу продужио је рад на челу „Грађанске Лиге“ Осем тога требало је спремити за конференцију мира податке, како би се државама, које су никле на рушевинама Аустро-Угарске, могле дати правилне и јаке границе Тај посао вршио је у тако званом „Comité d' études“, који је у том циљу био основан у Паризу. Упоредо с тим, радио је на остварењу једног свог, давнашњег плана, — оснивању једног „Института за словенске студије“ (Institut d' Etudes Slaves) у Паризу, у који је, по његову мишљењу, имао да се пренесе центар словенских студија, који се до рата налазио у Бечу. Институт је убрзо основан и Дени је изабран за његова председника. Уређењу тога института посветио је своје последње силе.

IV.

Ернест Дени је био тип идеалиста и пуританца. И ако је био родом из Јужне Француске имао је мало црта правога меридионалца. Његова је спољашност била хладна, став резервисан и гест редак. Био је дубоко религиозан и честит. Идеали су му били правда и слобода. Код њега је, до крајњих граница, била развијена љубав к отаџбини и породици. Имао је „храброст мишљења“ и био је борбен до уочљивости, али с обиљем благости и доброте у дубини душе. Био је строг, није тражио да се допадне и презирао је конвенције. Имао је у сваком свом раду не само особите истрајности, него и нечега апостолскога

Те особине донеле су му у животу незаслужених изненађења. Кад је, 1893 г., пошто је већ дуже времена заступао Алфреда Рамбо-а на катедри модерне историје на Сорбони,

требало изабрати сталног професора за ту катедру, Ернест Дени, који је дотле своју бригу поклањао више својим ученицима, него својим колегама, добио је на избору, од 15 гласова, свега два гласа! Случај је хтео да то буду гласови Алфреда Рамбо-а и Ернеста Лависа, дакле двојице најкомпетентнијих судија и, пошто је министар просвете имао права поставити једног од кандидата, без обзира на број добивених гласова, Дени је ипак био утврђен за професора. Исто тако познато је да Дени, и поред све вредности његовога рада на науци, није ушао у Академију Моралних и Политичких Наука само с тога, што није „радио" за свој избор т. ј што није хтео правити уобичајене посете дотадањим њеним члановима! Али, ти га неуспеси нису омели да својим примерним животом и радом стече високо, неподељено поштовање у својој земљи и на страни.

Симпатије Ернеста Дени-а за наш народ датирају још из његове младости. За њ су га задобиле наше народне песме и дело Ранке-а о ослобођењу Србије. Још 1872 г., приликом свог првог путовања по Европи, Дени је посетио Београд у друштву с младим чешким историком, Константином Јиречеком. Али, упућен својим студијама на Чешку, он је нашим стварима могао поклонити више пажње тек у својим зрелим годинама. Да ништа више о нама није написао, осем дела о *Великој Србији*, оно би било довољно да му обезбеди вечан спомен у нашем народу. Мало је странаца, мало је наших земљака, који су о прошлости и будућности нашега племена умели писати с толико разумевања и с толико топлоте.

Међутим, његов рад у корист нашега народа, нарочито у тешким данима које смо у рату проживели, био је много обилнији. Он је радио и речју и пером. Његова јавна предавања и чланци о Загребачком Процесу, о Србима у Аустро-Угарској, о Херојској Србији, и нашим односима с Бугарима и Талијанима, о нашим етнографским границама, о нашој новој краљевини, растурени по разним часописима (La Revue du Mois, Foi et Vie, La Revue hebdomadaire, La Nation tchéque, Le Monde Slave, La Revue Bleue, La Revue Jougo Slave итд.) испунили би две добре свеске. Сви ти чланци, сва та предавања прожета су искреном, топлом љубављу према нашем народу и нашој земљи. Ернест Дени је био један од оних ретких пријатеља, који су наше праведне народне захтеве бранили отво-

рено, на свима фронтовима, како према дојучерашњим непријатељима, Аустријанцима, М ђарима и Бугарима, тако и према савезницима Талијанима и Румунима. Није било манифестације у част Србије за време рата, да он у њој није узео видна удела. Његова акција у научним, политичким и књижевним круговима у корист наших избеглица и наше школске омладине била је исто тако жива. Његова је кућа била вазда широм отворена нашим земљацима. То је био човек ретке чистоте побуда. Кад је по изласку његове књиге о „*Великој Србији*", у ондашњој нашој колонији у Паризу, потекла жеља да се то дело од наше стране награди и кад му је та жеља саопштена, он је одговорио само ово: „Мило ми је што се моја књига Србима допада. Али ја за њу не могу примити никакве награде, ни у ком облику. Ја сам радио само из убеђења и по дужности." Он је о нашим националним интересима бринуо исто онолико а често и више него ми сами. Он нас је обавештавао, саветовао, упућивао, чинио корисне предлоге и у томе послу никад никад није малаксавао и ако, на жалост, његова иницијатива није увек наилазила не само на достојан, него ни на пристојан пријам код наших, тако званих „надлежних" . . . .

Како је тачно Ернест Дени познавао наше осећаје и наше тежње и у коликој их је мери усвајао, може се видети из ова два примера.

Извесни чланови управе „Института за Словенске Студије" у Паризу, дошли су баш на мисао да Бугаре приме у тај Институт, у који су дотле, поред Француза, били ушли Чехо-Словаци и Југословени. Кад је Дени сазнао за ту намеру, он је у првој седници управе отворено устао против ње. „Бугари су — рекао је он, од прилике — до јуче били најциничнији непријатељи идеала за које су се борили Французи, Срби и Чеси. Они су својим варварством задали Србији тако страшне ране какве се лако не пребољевају. Неопходно је сачекати да Бугари даду непобитних доказа, да се кају и да су се променили, да лојално изврше одредбе уговора и да затим даду времена ранама, које су Србији нанели, да се колико толико залече. Према томе ја сам апсолутно противан пријаму Бугара у наше друштво. У противном случају моја стопа неће више прекорачити праг овога Института" . . .

Прошлога лета Дени је добио једно писмо од г. Шарла Риве-а, писца фамозне књиге *У Југославији* (En Jougoslavie, којој су, као што је познато, кумовали талијански империјалисти, у друштву с неколико типова из блиске околине бив. краља Николе и која је уперена против нашег националног уједињења. Г. Риве га је понизно молио, да му, за књигу, у коју је рад био сабрати своје чланке о Чехо-Словацима, који су тада излазили у *Тан-у*, напише предговор. И ако му је било веома тешко да чланке о њему тако драгим Чесима и Словацима не препоручи француској публици, Дени се није предомишљао. Узео је перо и г. Риве-у написао овај одговор:

„Господине,

Ви сте се преварили у адреси. Обратите се Д. Анунцију.

Ернест Дени“.

Али, топлота осећаја које је Дени гајио према нашем народу и дубина вере у његову будућност добила је најлепшег израза у говору, који је он одржао на великој манифестацији савезника, приређеној у част Србије на Сорбони, 27 јануара 1916.

„Пре годину дана од прилике, рекао је он, имао сам част узети реч у овој дворани, на једној свечаности која је наличила на ову, која нас је данас окупила. Околнос и су биле, међутим, са свим друкчије. У том тренутку, изнео сам пред вас красни призор Србије, која у три маха сузбија аустроугарску најезду, и у једном сјајном полету, који ће остати једна од најдивнијих епизода у аналима човечанства, нагони ђенерала Поћорека на повлачење без реда, у којем је оставио десетинама топова и хиљадама заробљеника.

„При помисли на наде које смо тада гајили, срце се стеже и јецање прекида наш глас.

„Нападнути понова од стране Аустријанаца, двоструко појачаних немачким дивизијама, Срби су се и поред огромне несразмере у снази, у пркос недостатку муниције и огромног умора од три узастопна рата, јуначки одупрли непријатељу. Они су њиховом надирању давали неодољиви отпор и били су сигурни и тада, да ће отаџбину очистити од непријатељске љаге, када их издајнички нападоше Бугари. Нашавши се између две ватре, остављени од стране Грка, које је за њих везивао један формални уговор, ослабљени ранијим бојевима, одсечени од њихових путева за снабдевање они су, да би избегли катастрофу, били принуђени да се повуку и да напусте

отаџбину. Данас се на путевима проваљеним од киша и снегова пружају бескрајне поворке стараца, жена и деце који траже, на срећу, склоништа од неумитне освете дивљих победилаца Пред том катастрофом, једном од најтрагичнијих које је историја икад забележила, самртна мука притискује нашу душу, мука у толико несношљивија што се меша с једном потајном грижом савести. Зар у ропцу тих невиних, чије лешеве расутурене по стазама Албаније кљују копци, не чујемо последњу молбу, којој смо се доцкан одазвали?

„Јесте, ми смо према Србији закључили један тешки дуг. Он ће бити измирен само онога дана, када се од Јадрана до Битоља, од Вардара до Загреба, од Сарајева до Баната југословенски народ буде осветио својим џелатима и повратио у своје право. Ми се тога дуга нећемо одрећи и ми смо се овде зато и сакупили да га прокламујемо.

„Ми се нисмо сабрали на једну погребну свечаност, нити доносимо цвеће на један гроб. Ми се овде спајамо у осећају, који задахњава побожне хришћане, кад се на Велики Петак њихово срце напаја тугом, читајући Јеванђеље Христова Страдања Њихов се бол ублажава Христовим обећањем: „Срећни су они који плачу, јер ће бити утешени. Они знају да ће њихове сузе бити утрвене и они већ чују триумфални јек звона која објављују — Васкрс...“

V.

За Ернеста Дени-а може се рећи да је, по раду и по срцу, припадао не само Французима, него, у исто време, и Чесима и нама. Никога ваља да није толико обрадовало ослобођење и уједињење Чехо-Словака и Југословена и савез између те две братске државе, као њега. Његова давнашња жеља било је испуњена.

Како је већ био одлучио да крајем ове школске године тражи пензију, зажелео је да последњу годину свога профеcорана посвети прашком и београдском универзитету. Намера му је била да омладини чешкој и нашој одржи по један низ предавања из историје, да обиђе народ и да о Чешкој и нашој земљи напише по једну популарну књигу за своје земљаке. На жалост, није му било суђено да тај програм у целини изведе. Посетио је прошлога лета Праг, где му је приређен триумфалан дочек од стране његовог старог пријатеља, пред-

седника Масарика и целога чешкога народа. После кратког времена здравље га је ненадно издало и пао је у постељу. Негован је најпре у Прагу, затим је пренет у Париз, где је морао издржати операцију, којој је, најзад, и подлегао.

Нама, дакле, није била дата прилика да његову живу, пламену реч чујемо у Београду, нити да му одамо достојну захвалност за симпатије, које је према нашем народу гајио и за услуге, које је нашем националном уједињену учинио. Али, наш је народ дао до сада довољно доказа о томе да добре пријатеље уме ценити и да им уме бити благодаран. Извесно је да ће у свом срцу умети да очува трајну успомену и на једног тако искреног и верног пријатеља, какав му је био професор Ернест Дени.

Гргур Јакшић.

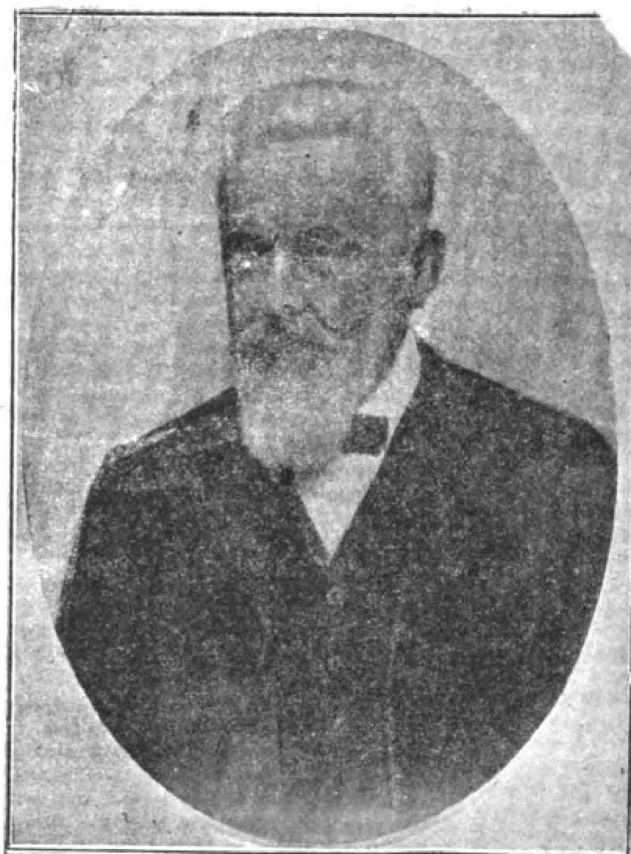

† СВЕТОМИР НИКОЛАЈЕВИЋ

СВЕТОМИР НИКОЛАЈЕВИЋ

Одбор Чупићеве Задужбине испуњује још једну страницу у поменику, бележећи још један тежак губитак свој, а мати земља отворила је недра своја, да у вечити загрљај прими једнога заслужнога Србина — Светомира Николајевића.

Светомир Николајевић рођен је 27 септембра 1844 г. у селу Радуши, близу Бранковине. Његов отац Крста био је мали судски чиновник и умро је кад је Светомиру било шест година.

Светомир га се сећао као кроза сан, али је увек задржао један пијетет према своме родитељу. Милан Ђ. Милићевић спомиње Крсту кад у својим успоменама пише о Ваљевском Суду.

Мати му се звала Јованка.

Светомир је, оставши и без оца и без имања, јер је оно што је остало од Крсте пропало или пригграбљено, био упућен да се сам пробија кроз живот.

И он је сам створио све. Свршивши гимназију у Шапцу и Београду, он ступи у Велику Школу и, 1865 г., сврши II годину филозофског факултета.

Из целе те борбе Николајевић није изнео мржњу, мизантропију, већ љубав према свима. Он ни доцније никад није причао интимним пријатељима црне стране те мучне борбе, већ увек само ведре стране. И како је у њему било романсијерског дара, то је било задовољство слушати кад он говори о своме детињству, о доласку у Београд.

Као одличног ђака њега је држава послала на страну, и он се од 1865 до 1871 г. бавио на универзитетима у Цириху Берну, Берлину и Паризу и нарочито радио у библиотекама у Бриселу и Лондону.

Озбиљно посвећен студијама а снажнога талента, он је стално ширио научне видике своје; са стеченом спремом у једноме универзитету он је прелазио у други, приступајући новим проблемима и тражећи задовољства духу у расветљењу њихову.

И ако широког образовања, и знањем свих модерних језика и оба класична с новогрчким, Светомир је ипак, по повратку у отаџбину 1871 г., почео у државној хијерархији с најнижега ступња указне службе: 13 априла 1871 г. постављен је за писара пете класе Министарства Просвете.

Старијима који су навикли да поштују ред, који је подједнако вредео за све, подсећање ово на прошлост биће ма колика пријатна ведрина; али у садашње доба, у којем се — после поклоњених испита или опроштена незнања, све због рата — кандидат одмах пење на степеницу бар секретара министарства, — случај с Николајевићем, који наведох, тешко ће се моћи разумети, или ће се преко њега с иронијом прећи

Указом од 13 јула 1873 г. постављен је Николајевић за суплента Велике Школе за катедру Опште историје књижевности с нарочитим погледом на књижевност Словена и Срба, а указом од 24 јуна 1874 г. буде постављен за професора Велике Школе. 7 марта 1887 г. постављен је за председника Суда Општине Београдске, али је одмах 12 маја те године постављен за хонорарног професора. Указом од 31 августа исте године постављен је за професора, школске године 1889 изабран за ректора, а 15 јуна 1890 г. пензионисан. 20 јуна 1892 г опет је постављен за професора, а 24 јуна 1893 и за члана Државнога Савета. Указом од 12 јануара 1894 г. постављен је за министра унутрашњих дела, 21 марта исте године постао је и председник Министарског Савета, а 15 октобра те године уважена му оставка. 19 октобра 1894 г. враћен је за професора, а указом од 18 јула 1895 г постављен опет за државног саветника. Године 1901, кад је Сенат установљен, Николајевић је наименован за доживотног члана Сената. Указом од 16. јануара 1903 г. постављен је за изванредног посланика

и пуномоћног министра I класе у Грчкој а указом од 4 октобра исте године стављен је у пензију.

Као посланика у пензији и смрт га је задесила, након петодневног боловања: 18 априла о. г., трећега дана Ускрса, његово је срце престало куцати.

II

Какав је био Николајевић као професор Велике Школе?

На ово питање да чујемо одговор његових слушалаца, некадашњих ученика његових.

Његова Светост Патријарх Димитрије, који се на опелу праштао с покојником као с негдашњим професором својим, потоњим колегом својим у Државном Савету и с пријатељем, вели: „Светомир Николајевић био је високо образован професор. Његова су предавања била научничка. Он је најревносније држао предавања, а ми смо најмарљивије и најрадије долазили на његове часове, слушали га нетренимице, дивили му се и одушевљавали се њиме“.

Г. Др. Никола Вулић, професор Универзитета рекао је: „Са Светомиром Николајевићем лежи у гроб један даровит радник, добра душа, један благородан човек, одличан књижевник, један добар син ове дивне земље, сав прожет љубављу према свему што је српско... Он је пре више деценија био један од првих народних трибуна, који се храбро и дивном речитошћу борио за народна права.

„Ми ученици његови највише ћемо жалити за њим Николајевић је био диван професор. То је била права сласт слушати га, и видети га на катедри. Импозантна појава, симпатично лице, а говорио је једним звонким, меким гласом, мирно, али с топлином која осваја, и с једном дивном лакоћом. Николајевић је био само срце. У породичном животу, међу друговима, на катедри, на скупштинској трибини, у књижевности. То је оно што је код њега освајало. Уман, образован, окретан, речит, он не би играо у приватном и јавном животу, на књижевном и патриотском пољу ону видну и симпатичну улогу, да није имао велику душу. Утицај благородног срца, које куца за друге, које бије у грудима за све, силан је.

„У име Академије Наука, чиј је он био редовни члан, један од најстаријих, један од најугледнијих, и у име Београдског Универзитета, на који је он дошао први пут још 1873 г.

и на ком је годинама имао једну од најомиљенијих катедри, у име наших драгих ученика, који нису имали срећу да га слушају, али који се могу поносити што су га читали и који с правом и њега могу назвати својим духовним оцем, ја узвикујем драгом покојнику, са срцем пуним ученичке благодарности: светао ти помен!“

И трећи ученик Николајевићев, пређашњи министар просвете, садашњи директор III Београдске Гимназије, г. Лука Лазаревић, у име Друштва „Краљ Дечански“ опростио се с покојником овим речима:

„.......Ученици Светомирови и сад се сећају драгога им професора; сећају се занимљивих предавања његових, на која су долазили најуредније. Нико није хтео пропустити Светомиров час, јер је сваки хтео да чује реч Светомирову, да чује његов суд о којем знаменитом књижевнику великих и малих народа европских. Али Светомир није предавао Историју књижевности, није исказивао само своју оцену књижевног дела или свога књижевног рада појединог књижевника, већ је у изводу, некад текстиелно, приказивао поједина књижевна дела. Иза тога долазила је оцена књижевника.

„Умео је Светомир своје ученике заинтересовати више него иједан други професор. Слободоуман, какав је био Светомир, он у своје предавање о каквоме енглеском песнику згодно убаци кратку — обично врло кратку — осуду неког политичког акта конзервативне српске владе; вешто се подсмехне каквом назор - државнику нашем. Напреднији део школске омладине гутао је те речи Светомирове, одушевљавао се њиме, угледао се на њ.

„Одушевљен патриота, Светомир је задахњивао своје ученике свом топлином љубави према отаџбини, према свему народу. Он је веровао у ослобођење браће наше која су била под непријатељем. Припремао је духове за борбу која се имала повести с непријатељима нашега народа. Готово нико осим он, нико као он, није умео прићи срцу својих ученика.

„И у познијем животу он је с љубављу предусретао све ученике своје; они су с пуно поштовања прилазили своме драгоме професору.

„Велика Школа (потоњи Универзитет београдски) имала је и раније — има сада, више него икада — стручних, вредних и савесних радника, али још није нико претекао Светомира,

одушевљенога и узвишенога на књижевном послу и умешнога на предавањима“......

III

Светомир Николајевић је из оне генерације која је међу првима одлазила на запад, жељна да све види и да све научи. Он је нека врста енциклопедиста. Човек који је писао естетичне студије о песницима, пише и социолошко — политичке чланке, студира чак и педагогију абнормалне деце и реферише врло исцрпно и с много критичности о расправи г. Чеде Мијатовића *Деспот Ђурађ Бранковић*.

Као што рекох, Николајевићу су, по његову доласку с наука, отворена врата свих храмова у којима се служи науци и уметности. Сваки би часопис имао задовољство да своје странице украси каквим било радом Николајевићевим, а лист би сваки сматрао за част да пусти ма што из пера Николајевићева.

И научне и културне установе убрзо су добиле чланство и сарадништво Светомира Николајевића. Тако, Николајевић је 1871 г постављен за члана Књижевно-уметничког Одбора Народног Позоришта. Почетком 1874 г. изабран је за редовног члана Српског Ученог Друштва, а почетком 1879 г. изабран за члана Одбора Чупићеве Задужбине. Затим је постављен за члана Главног Просветног Савета, па онда изабран за члана Одбора Коларчеве Задужбине.

Први рад Николајевић *Леди Монтегијева* и други *О стоицизму у римској држави* штампани су у *Отаџбини*. Затим долазе есеји његови: *Тацит*, *Јулија*, серија предавања : *Пред Шекспиром, Бајрон, Монтескије,* од којих су Тацит и Бајрон штампани у *Годишњици Чупићеве Задужбине*. Ови су есеји прикупљени и штампани у две књиге „*Листићи*“.

У *Годишњици* штампани су још његови реферати : о Туроманову преводу *Демостенова беседа за венац,* о делу г. Чед. Мијатовића *Деспот Ђурађ Бранковић,* затим о делу Фајхтерслебенову *Прилози дијететици душе;* и написи : *Грчка песмарица о српском устанку, Предавања из књижевне естетике, Краљевско-српска Велика Школа за 50 њених година, Приповетка у Грка, Пацифистички покрет у XIX веку и Хашка конференција, Данска* и *Норвешка* — путничке белешке из Скандинавије.

Осим ових, има још неколико Николајевићевић реферата и написа штампаних у *Просветном Гласнику*, *Раду**) итд.

Није овде место да се задржавамо на поменутим радовима Светомировим, у којима бисмо нашли, како он као естет улази генерално у светске писце и уживљује се у њих; као говорник од талента, он од говорништва преноси нешто у свој стил, у коме је каткад достизао лапидарност — нећемо се задржавати на овоме, већ ћемо поћи к Друштвима чиј је постанак у веома јакој вези с именом Николајевићевим.

IV

Говорити о Светомиру Николајевићу, а не проговорити о Друштву Светога Саве — било би непотпуно; а говорити о Друштву Светога Саве, а не поменути Светомира Николајевића — било би неправично. Рећи ћу о Друштву само онолико, колико је неопходно.

Друштво Св. Саве вршило је свој задатак**) мирно, без без вике и рекламе, путевима који су му правилима обележени: књигом, потпомагањем културних установа, помагањем просветних и националних радника, издржавањем своје Вечерње Школе, кроз коју је хиљадама Србчића из неослобођених крајева прошло и видело се пробуђено, а од којих се велики број вратио у места своја, да бди над именом српским, да буди, да ради, да страда, да гине.

Ако је оснивање Друштва Св. Саве, које и сада живи и дела према измењеним политичким приликама, било ма од какве вредности за народ српски — заслуга је оснивача његових, а највећи део припада Светомиру Николајевићу. Да ли је Друштво Светога Саве радом својим ма колико одговорило своме задатку, да ли је макар колико имало удела у подизању зграде нашег ослобођеног и уједињеног народа — рећи ће историја.

Као што је Николајевић био покретач и оснивач Друштва Св. Саве, тако је његова идеја и његова иницијатива била и за оснивање Друштва „Краљ Дечански".

Велики је у нас број глувонемих и још већи број слепих. Племенита срца, Николајевић покреће питање о оснивању Завода за глувонему и слепу децу, како би се помогло овим

*) Срп. Књижев. Гласник, књ. VI, бр. 2 — 1922 г.

**) Задатак је: да шири просвету и негује национално осећање и врлине у српском народу.

невољницима: да се слепи сведу с просјачког штапа, да се и једни и други науче писмености, да им се да морално васпитање, и да се обуче занатима који би их хранили.

Мисао је нашла присталица — основано је, пре двадесет и девет година, Друштво „Краљ Дечански". Као што и треба покретач те мисли, Светомир Николајевић, изабран је за председника Друштвеног и остао је за све време.

Уз помоћ пок. Мијаила Богићевића, пок. Милов. Маринковића, Ђ. Вајферта и осталих, Светомир добива од Општине Београдске земљиште за подизање дома Друштвеног, и, после силних напора, у којима се огледала необична издржљивост Николајевићева, подигнута је лепа и велика зграда Дом Друштва „Краљ Дечански".

Одмах по о нивању Друштва „Краљ Дечански" отворен је Завод за глувонему децу. Стотинама ове невољне деце прошло је кроз тај завод; готово свима је одрешен језик, а сва су добила појмове о својим дужностима, о дужностима према Богу и према људима.

* * *

И овакав живот, овај храм у коме је становала велика душа, срушен је. Велики губитак — јер је Николајевић био велики Србин.

Одбор Чупићеве Задужбине одаје најдубље поштовање заслугама његовим, са захвалношћу помиње име његово и узвикује:

Слава Светомиру Николајевићу!

1922 г. **Зар. Р. Поповић.**